Vajda Gábor

AZ AUTONÓMIA ILLÚZIÓJA

A délvidéki magyarság eszme- és irodalomtörténete
(1972–1989)

Kiadó a Magyarságkutató Tudományos Társaság, Szabadka
A kiadásért felel Gábrity Molnár Irén,
a Magyarságkutató Tudományos Társaság elnöke
Szerkesztő: Mirnics Zsuzsa
Recenzensek: Hornyik Miklós és Mirnics Zsuzsa
Fedőlap, tipográfia és tördelés: Csernik Előd
Korrektor: Buzás Márta
Készült a Verzal Nyomdában, Újvidéken, 2007-ben

Vajda Gábor

AZ AUTONÓMIA ILLÚZIÓJA

A délvidéki magyarság eszme- és irodalomtörténete (1972–1989)

Magyarságkutató Tudományos Társaság

Szabadka, 2007

A kutatómunkát a Magyar Tudományos Akadémia – Arany János Alapítvány, a könyv megjelenését a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztérium – Nemzeti Kulturális Alapprogram tette lehetővé az Arany János Alapítványnak (Budapest) mint pénzügyi lebonyolítónak a közreműködésével.

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG
MINISZTÉRIUMA

ARANY JÁNOS
ALAPÍTVÁNY

© Vajda Gábor, 2007

KÖSZÖNET

Munkámban erkölcsi támogatást nyújtottak elsősorban az alábbi tudósok, professzorok és írók: Czine Mihály, Gábrity Molnár Irén, Gubás Ágota, Gubás Jenő, Hegedűs Antal, Hornyik Miklós, Hózsa Éva, Kiss Gy. Csaba, Mirnics Károly, Mirnics Zsuzsa, Pomogáts Béla, Ribár Béla, Tóth Lajos és a szabadkai Városi Könyvtár. Ugyanakkor a korábban készült bibliográfiák, elsősorban Csáky S. Piroska, Csapó Julianna és Pastyik László munkái, valamint Bori Imre irodalomtörténeti kötetei és Gerold László irodalmi lexikonja megkönnyítették e mű anyagának gyűjtését.

V. G.

TARTALOM

Bevezetés 19

A MÉDIA MOSAKODÁSA ÉS PROGRAMVÁLTÁSA (1972–1981)

Ítélet és önkritika (Tolnai Ottó, Rózsa Sándor és Miroslav Mandić bírósági sorsa) 27
Az autonómia előkészítésének politikai szükséglete (A látszat fenntartásának követelménye – Burány Nándor javaslata: a Gondolat–Misao c. folyóirat) 30
A Magyar Szó mint eszmei példamutató (Kolozsi Tibor, Bálint István és Varga László a restauráció szellemében – a Magyar Szó kitüntetései) . . . 32
A Híd a művelődés mintájának szerepében (Burány Nándor és a proletkult élesztése – Bányai János új programja – a kialakult gyakorlat: kulturalizmus és életidegenség – korlátozott eszmecserék – a napi politika szolgálata és a posztmodern serkentése) 35
Az Üzenet: a példamutatóból követő (Garai László, Petkovics Kálmán és Biacsi Antal szemlélete – Szenteleky-szám – romániai magyar írók fogadása – Illyés-interjú – hagyományvédelem és politikai szólamok – külföldi magyar kritikusok közlése) 40
A Létünk „akadémikus" távolságtartása (Nacionalistaként megbélyegzett főszerkesztő – Bosnyák István és Végel László bírálata – a munkatársak szempontja – Rehák László: **Kisebbségtől a nemzetiségig**) 45
A rádió és a televízió manipulált valóságképe (Fölmérés készítése – Fekete Elvira és G. Fehér Gyula vitája) 48

Az Új Symposion lassú eszmélése (Utasi Csaba, Kolozsi Tibor és Bogdánfi Sándor vitája – Danyi Magdolna szerkesztői alkalmazkodása – fiatalok a hatalom védte bensőségben – Balázs Attila erotika-botránya – Csorba Béla az „orgona-affér" nyomában – elszaporodó polémiák – az új szerkesztőség radikalizálódása) 50

POZÍCIÓTARTÁS ÉS LESZÁMOLÁS (1973–1983)

A marxizmus újjászületett dogmái (Írók, szerkesztők – Hornyik Miklós, Burány Nándor, Szabadka Sándor – taktizálása a X. pártkongresszus kapcsán) 59
Példamutató múlt – a lehúzó jelen ellenében (Urbán János kutatásai és a novellái – Laczkó Antal: **Acélszívvel** – G. Fehér Gyula: **Vallatás, Az ellenállás fényei)** 62
A kritika átvilágítása (Az Üzenet tanácskozása Bodrogvári Ferenc, Bányai János, Bosnyák István és Dér Zoltán [Kiss Ferenc] részvételével) 64
Konfrontálódás a próza kapcsán (Bosnyák István és Fekete Elvira vitája) . . . 68
Folyóiratok, irodalmi rovatok – együtt (Bordás Győző és Fekete Elvira pengeváltása a Szenteleky Napok vitája kapcsán – a Kilátó körkérdése – a Híd elégedettsége, az Üzenet panasza) 71
A jó és a jobb szerkesztéspolitika (Saffer Pál és Bodrogvári Ferenc eszmecseréje Sinkó Ervin és Kosztolányi Dezső kapcsán) 73
Ideológia mint pozícióvédelem (Vajda Gábor poénja – Bogdánfi Sándor Sebők Zoltánnal szemben – Virág Gábor Majtényi Mihály regényéről – Pintér Lajos kisiklása – Bori Imre Illyés Gyula ellen – Dudás Károly hivatkozása Stipan Kopilovićra) 74
A kincstári optimizmus jegyében (Major Nándor és Stipe Šuvar dogmaerőltetése: csodavárás valóságfedezet nélkül) 78

POLITIZÁLÁSRA KÉNYSZERÜLÉS (1972–1985)

Írók politizálása (Bogdánfi Sándor, Urbán János, Kolozsi Tibor, Fehér Ferenc, Deák Ferenc, Bosnyák István és Gion Nándor az írók helyzetéről) 81
Az igazsághoz közelítve (Fekete Elvira interjúi: Brasnyó István, Burány Nándor, Bogdánfi Sándor, Varga Zoltán és Herceg János véleménye – Burány Nándor: **Sós Péter boldogsága)** 84

A romlás (le)leplezési kísérletei (Bosnyák István: **Levelek az aszfaltról** – a hungarológiai kutatások beolvasztása – Gerold László, Thomka Beáta, Utasi Csaba és Vajda Gábor a kritikáról – Bodrogvári Ferenc, Matuska Márton, Podolszki József és G. Fehér Gyula a művelődésről) 87
Elszólások (Bosnyák István, Utasi Csaba, Gerold László, Herceg János, Bányai János, Vajda Gábor, Bori Imre, Varga Zoltán, Bogdánfi Sándor és Szloboda János a jugoszláviai magyar irodalomról) 89
A legfiatalabbak kiszolgáltatottsága (A kritikai szellem megsemmisülése) . . . 94

AZ ALKOTÓI MEGJELENÉS LEHETŐSÉGEI (1972–1988)

Könyvkiadás (Juhász Géza: **Könyvek országútján** – Szeli István, Tomán László, Bordás Győző, Juhász Géza, Kossa János, Fehér Kálmán, Végel László, Petkovics Kálmán és Rehák László a Forum gondjai kapcsán) 97
A válság komolyabb jelei (Visszaesés a könyvkiadásban – Hornyik Miklós a kiadatlan kéziratokról – Vajda Gábor az olvasók hiányáról – Fehér Kálmán a politikusok pártján) 102
Könyvtár (Kolozsi Tibor, Varga László, Vukovics Géza, Dancsó Jenő, Fehér István, Vlaovics József áttekintései) 104
A pótlás csökkenő lehetőségei (Az új gyermekirodalom hiánya – Szimin B. Magda és Vajda Gábor a politikai kiadványok csökkentése mellett – Bányai János főszerkesztő mennyiségi tervteljesítése – Dudás Károly a könyvkiadás fehér foltjairól – Fehér Ferenc a minikönyvekről) 106
A cenzúra ördöge (Fehér Ferenc: **Egyazon ég alatt, Vállalt világ** – Hornyik Miklós és Bordás Győző vitája – az írók eszmélése az AGY-ban) 108

TUDOMÁNY A POLITIKA SZOLGÁLATÁBAN (1972–1990)

„Természetrajz" értékfogalmak helyett (Bori Imre és Kiss Ferenc vitája) . . . 115
A jugoszláviai magyar irodalom mércéje mint tabu (A vita folytatása) 118
Egymás ellenében: közélet és tudomány (Vajda Gábor Lukács György realizmus-értelmezéséről – Bányai János a népfelszabadító háború ihletéséről) 122

Tudományművelés „szocialista” keretek között (Kalangya-értekezlet a Hungarológiai Intézetben – folytatódó Szenteleky Napok – Szeli István: **Nemzeti irodalom – nemzetiségi irodalom** – a Vajdaság nemzeteinek és nemzetiségeinek irodalma mint hungarológiai projekt) 125
A nemzetiséggé válás elmélete (Szeli István tanulmánykötetei) 130
Akaratlan és tudatos külön vajdasági mérce (Bosnyák István tanulmányai Sinkó Ervinről – Bori kismonográfiája Sinkóról és Fehér Ferencről – Juhász Géza könyvei Majtényi Mihályról és Laták Istvánról) 135
A kritikai kánon kialakulásának ígérete (Vajda Gábor Dér Zoltán [Kiss Ferenc]: **Szembesülések** és Dettre János **Új partok felé** c. könyvéről – Dévavári [Kiss] Hornyik Miklós **Szabálytalan napló** c. könyvéről – Hornyik Utasi Csaba **Vonulni ha illőn** c. könyvéről – Szeli István: **Történő történelem** – Juhász Géza: **Múltunk és jelenünk az irodalomban**) 138
A kritika korlátjain innen és túl (Vajda Gábor értekezése Halász Gábor kritikusi munkásságáról, **Források és partok** – Hornyik Miklós tanulmánykötetei – Utasi Csaba: **Irodalmunk és a Kalangya** – Dér Zoltán [Kiss Ferenc]: **Perben a pusztulással** – Thomka Beáta esszéista hermetizmusa – Fekete J. József és Mák Ferenc kritikái) 141

AZ AVANTGÁRD: EGYFELÉ DAC, MÁSFELÉ ALKALMAZKODÁS (1974–1982)

Az izmusok kánonja (Bori Imre alapozása – Bányai János, Vajda Gábor, Mirnics Károly és Kolozsi Tibor hozzászólása) 147
Vita a magyarországi kritikusokkal (Bányai János polémiája Illyés Gyulával és Kiss Ferenccel – tanácskozások az MTA Irodalomtudományi Intézetének munkatársaival) 150
Irodalmi önkényuralom (Bori Imre polémiái – Bányai János és Dér [Kiss] vitája a Hídban – Varga Zoltán kritikáinak leértékelése) 153
Palotaforradalom (Vajda Gábor heti kritikái, vitája Bagi Ferenccel) 156
Az avantgárd előzményei nyomában (Bori Imre Jókai Mórról, Krúdy Gyuláról, Török Gyuláról és Móricz Zsigmondról – **A magyar irodalom modern irányai**) 159
Válság (Hornyik Miklós tévéinterjúja Vajda Gáborral – Végel László: **Ne hagyd magad, avantgarde!** – Thomka Beáta önkritikája – Podolszki József a nyelvi elemzés hiányáról – Végel László esszéi) 163

HERMETIZMUS ÉS POSZTMODERN (1973–1986)

Hermetizálódás (Podolszki József: **Koponyatörés** – Jung Károly: **Ami nincs** – Böndör Pál: **Karszt, Vérkép** – Fenyvesi Ottó illúziótlansága – Túri Gábor: **Hol vannak a kortárs kritikusok?)** 169
Csiszolatlan drágakövek (A Gemma Könyvek sorozata – Podolszki József, Vlaovics József és Fekete Elvira kritikái) 173
Mutatványköltészet (Ladik Katalin verseskötetei – Szombathy Bálint és Sebők Zoltán könyvei – Tolnai Ottó: **Világpor)** 174
A teremtő fantázián innen és túl (Brasnyó István: **Másként s másként, Földvár** – Vankó Gergely verseskötetei – Sinkovits Péter: **Mélyrepülés)** 179

A SZÖVEG ÚTVESZTŐI (1974–1988)

A posztmodern próza kezdete és elmélete (Tolnai Ottó: **Áruháznovellák** – Juhász Erzsébet és Bognár Antal novellái – Thomka Beáta: **Narráció és reflexió** – Brasnyó István regényei és novelláskötete) 183
Gyerekesség, túlhajszolt erotika és exhibicionizmus (Brasnyó István: **Majomév** – Balázs Attila prózája – Tolnai Ottó: **Virág utca 3** – G. Fehér Gyula novelláskötetei – Bogdánfi Sándor prózája) 187
Talányok vonzásában (Bognár Antal két regénye) 194
Közelítés (Juhász Erzsébet: **Műkedvelők – A varázsszobor** c. antológia) . . . 196

NYELVÜNK A PIACON (1972–1983)

A Jugoszláviai Magyar Nyelvművelő Egyesület (Ágoston Mihály és Szeli István önkritikái – Burány Nándor számonkérése – Hock Rezső panasza – Bosnyák István mértéke – a Szarvas Gábor Nyelvművelő Napok rendezvényének betiltása) 199
Kétnyelvűség az intézményekben (Vlado Popin nemzeti önkritikája – Darinka Nedeljković, Molnár Cs. László, Várady Tibor, Tóth Lajos és Gulka Géza véleménye) 203
A kétnyelvűség „mintaiskolája" (Juhász Géza és Ágoston András az **Anyanyelv – „államnyelv"** c. könyvről – Szépe György, Hódi Sándor és Göncz Lajos a kétnyelvűségről – Mikes Melánia és Junger Ferenc a munkahelyi nyelvhasználatról – Dudás Károly nekibátorodása) 205

KÍSÉRLETEZÉS A GYEREKEKKEL (1972–1989)

Oktatás a kommunista ideológia árnyékában (Tóth Lajos fölmérései – Horváth Mátyás a népfelszabadító háborúról és az anyanyelvtanításról – Sztáncsics András a „skolasztika" ellen – Ágoston Mihály és G. Fehér Gyula bírálata – Sátai Pál és Sárosi Károly a dogmák nevében) 209
A marxizmus oktatása (Bodrogvári Ferenc tankönyve – Tőke István józanító cikke) 214
Tantervek (Gaál György kritikája – Horváth Mátyás tanulmányai – Palusek Béla bírálata – Dávid András és Varga László, a hangadók – Szűcs Imre az oktatás valóságáról) 215
Tankönyvek (Tóth Lajos: **A korszerű önigazgatású általános iskola kialakulásának útja és feltételei, Obrazovni centri u sistemu pozivnousmerenog obrazovanja i vaspitanja** – Horváth Mátyás és Sátai Pál álpedagógiai szempontjai) 219
Iskolai kétnyelvűség (Manipulációk és féligazságok – Stipan Kopilović nemzeti önkritikája – Tóth Lajos tanulmánya – felemás hungarológiai kutatások) 223
Oktatás és Nevelés (Horváth Mátyás, Tóth Lajos, Tőke István és Szűcs Imre sürgetései) 227
A törzsanyag tehertétele (Horváth Mátyás fölmérései – a jugoszlávosító törzsanyag sulykolása – Sátai Pál kritikája) 229
A nevelés válságának elmélyülése (Major Nándor tehetetlensége – Horváth Mátyás vívódásai – vita a testi fenyítésről és az illetlen szavak esztétikájáról – Balogh István a partizán romantika pártján – magyartanárok József Attila taníthatóságáról – Varga Zoltán és Bori Imre olvasókönyve – Gerold László és Sátai Pál következtetései – Ágoston Mihály a rossz nyelvű tankönyvekről – Csorba Béla kezdeményezése – Tóth Lajos szélmalomharca) 233
Az olvasáskultúra visszafejlődése (Horváth Mátyás fölmérései és vitatható megállapításai) 240

REPREZENTATÍV ÉS TÁJJELLEGŰ ÉRTÉKEK (1972–1989)

Antológiák (Bányai János az újabb jugoszláviai magyar költészetről – Podolszki József a **Versek éve '75** kapcsán – Szeli István, Bányai János, Gerold László, Utasi Csaba és Fekete Elvira a **Különös ajándék**ról – **Gyökér és szárny, El nem taposható csillagok**) 245

Fölszabadító és korlátozó regénypályázat (Baranyai Júlia: **Vízbe vesző nyomokon** – Brasnyó István: **Vissza** – Gion Nándor történelmi regényei – Deák Ferenc: **Aszály** – G. Fehér Gyula: **Szent bolond**) 251
A fölösleges javító szándék (Burány Nándor: **Kamanci Balázs, Cserbenhagyott** – Apró István regényei) 255
Előtérben a derekasság (Zabosné Geleta Piroska: **Így zajlott az életem** – Beder István: **Város a Baranka partján** – Juhász Géza: **A fordulat forgatagában**) 258
Anyaországi visszhang (A Látóhatár és az Ilia Mihály szerkesztette Tiszatáj figyelme – Illyés Gyula véleménye – Szakolczay Lajos megértése – az újvidéki értékek és kritériumok beszüremlése az antológiákba, áttekintésekbe) 260
Az értékek roskadozó hídja (A magyar irodalom háttérbe szorulása – a vajdasági magyar és a délszláv irodalom egyoldalú ismerkedése – a műfordítások közötti aránytalanság) 263

ÉLETKÖZELBEN (1972–1989)

Környezetvédelem (A Palicsi-tó sorsa – **Kertek, parkok**) 269
Szociográfia (Petkovics Kálmán: **Vélemények erdejében, A mostoha barázda** – Kalapis Zoltán: **Bánát könyve**) 270
Féligazságok (Kovács Teréz, Bodrogvári Ferenc, Biacsi Antal és Biacsi Mária féleredménye) 273
A vidékről – alaposabban (Dudás Károly: **Szakadó** – Herceg János: **Embersor** – Benedek Mária: **A képernyőn havazik** – Tari István: **Homokba kapaszkodva**) 275
Irodalmi riportok, tárcák, jegyzetek (Domonkos István: **Redőny** – Bosnyák István és Utasi Csaba vitája – Kalapis Zoltán, Bori Imre és Bányai János szempontjai – Németh István kötetei) 278
A társadalom egyede – belülről (Hódi Sándor tanulmánykötetei) 283

TÁRSADALMI (NEMZETISÉGI) IHLETETTSÉG (1974–1988)

Érintések (Varga Zoltán: **Szökés** – Tolnai Ottó: **Tűzálló esernyő, Végeladás**) 287
Kisemberek a homályban (Juhász Erzsébet: **Homorítás** – Hornyik György prózája – Burány Nándor: **Gyümölcsöskert házzal eladó** – Gion Nándor: **Az angyali vigasság**) 289

Valóságirodalom (Podolszki József ellenzékisége, vitája Bányai János főszerkesztővel – Dudás Károly: **Jártatás**) 293
Problémaérzékeny regénypályázati művek (Vajda Gábor a valóságirodalomról – Dudás Károly: **Ketrecbál** – Végel László: **Áttüntetések** – Kontra Ferenc: **Drávaszögi keresztek**) 297
Az engedélyezett humor (Humoristák antológiái: **Marad a gyerek, ha látszik, Sok az eszkimó, kevés a móka, Merülő fullantyú** – Bogdánfi Sándor és Kopeczky László könyvei) 301
A szatíra és az irónia határai (Bogdánfi Sándor: **Angyalok játszanak** – Holti Mária: **Sodortatva** – G. Fehér Gyula: **Másokat hívó hang** – Pintér Lajos: **Purgatórium**) 307

LEFOJTOTT, VISSZAVONT FORRADALMISÁG (1971–1991)

A mérvadók (Gál László: **Sziklaévek** – Fehér Ferenc és Ács Károly költői és műfordítói összegzései – Pap József régi és újabb versei – Koncz István: **Ellenmáglya** – Brasnyó István: **Óda a regényhez** – Tolnai Ottó: **Gyökérrágó**) 311
Indulatos (érzelmes) „tópartiak" (Zákány Antal: **A vas nem kenyér, Közel a Nap arcához** – Gulyás József verseskötetei – Tóth Ferenc: **Csontomiglan-csontodiglan**) 318
Táj és veszélyérzet (Deák Ferenc: **Kudarc** – Utasi Mária: **Vízmosta jel** – Cs. Simon István költészete – Podolszki József: **Barna, Át** – Tari István verseskötetei – Jung Károly: **Barbaricvm**) 322
Az irónia és a játék védőpajzsa (Böndör Pál költészete – Danyi Magdolna: **Rigólesen** – Fülöp Gábor verseskötetei) 325
Dacolástól a menekülésig (Csorba Béla, Sziveri János, Fenyvesi Ottó, Szűgyi Zoltán és Kalapáti Ferenc verseskötetei – **Te-leírt világ** – Bozsik Péter: **Visszakézből** – Bata János: **Korom**) 328

KÉT KLASSZIKUS (1979–1990)

A novellista melankolikus mosolya (Herceg János: **Kék nyárfás, Árnyak**) 333
Beletörődés (Herceg János: **Mulandóság**) 335
Késve és csak módjával (Németh István: **Hegyomlás, Mogyorófavirág** – Jung Károly és Vajda Gábor az író értékelhetőségéről) 339

GYEREKEKNEK ÉS AZ IFJÚSÁG ÜRÜGYÉN (1973–1989)

Nevelőszándék (Urbán János: **Sziromfészek** – Németh István gyermeknovellái – Mirnics Zsuzsa két regénye – Guelmino Sándor: **A nebuló könyve** – Böndör Pál: **Ebihalak** – Dudás Károly: **A gyalogtörök**) 347
Személyesség, érzelmesség (Fehér Ferenc: **Szeptemberi útravaló** – Szűcs Imre gyermekversei) 353
Kirándulás a közelmúltba (Brasnyó István gyermekirodalmi könyvei) 357
Tanulságok előtérben (Burány Nándor történelmi regényei) 360
A nyelvi játéktól a groteszkig (Gyűjtemények: **Messzike, A magyar gyermekirodalom élő fája, Érik a mese** – Domonkos István: **Tessék engem megdicsérni** – Tolnai Ottó gyermekverskötetei) 364
A tanultaktól az önálló világképig (Jung Károly: **Bájoló** – Túri Gábor: **Jó étvágyat, Kaja Pali!** – Fülöp Gábor: **Leó tűnődéseiből** – Csorba Béla: **Tücsökmadarak a hóban** – Podolszki József: **Csacska Csacsi menyegzője** – Pap József: **Hunyócska**) 370
Szimbolikus, humoros játék (Gion Nándor két regénye) 375

SZATIRIKUS PÉLDABESZÉDEK ÉS ALLEGÓRIÁK (1972–1989)

Parabolába kényszerült igazmondás (Bálint István és Utasi Csaba kritikája – Herceg János: **Két világ** – Bányai János kritikája – Herceg János: **Előjáték** – Herceg János: **Gogoland, Iketánia**) 379
Újra a kényszerű elvontság felé (Varga Zoltán prózája) 383
Áttételesen a kontraszelekcióról (Varga Zoltán drámái) 384
A délvidékiekről – a hozzájuk hasonlók ürügyén (Varga Zoltán: **Indiánregény**) 387
Az özönvíz előrejelzése (G. Fehér Gyula három drámája) 389
Jugoszláv létezés-csapda (Végel László drámái) 390

LÁTSZÓLAGOS ÉPÍTÉS, LÉNYEGI ROMBOLÁS (1974–1993)

Az amatörizmus föllendülése (Faragó Árpád és Gerold László véleménye – a szabadkai Életjel) 393
A másodrendűség státuszában (Horváth Emma és a Csáth Kör – az Életjel mennyiségi mutatói – az amatörizmus háttérbe szorulása) . . . 395

Középiskolások Művészeti Vetélkedője (Színvonal-emelkedés és nívósüllyedés) 399
Magyar nyelvű színház szerb központban (Gerold László követelménye – Németh P. István alapozása – G. Fehér Gyula és Bogdánfi Sándor bemutatott darabjai Szabadkán – a Népszínház feladattöbblete – Barácius Zoltán helyzetértékelése) 400
Kialakulatlan másság (Gion Nándor: **Ezen az oldalon** – Tolnai Ottó: **Végeladás** – Gerold László a színházi rendezők önállóságáért – Bogdánfi Sándor a közönséghez való alkalmazkodás mellett – a szabadkai Népszínház válsága – felemás sikerű bemutatók Újvidéken – színpadra alkalmazott prózai művek – Gerold László alaposság-igénye – G. Fehér Gyula műveinek bemutatói) 403
Az „avantgárd" színház iránti lelkesedés (Helyzettudatosító cikkek – naiv remények – a „megváltó" demagógiája) 408
A Ristić iránti kételyek erősödése (Két figyelmeztetés – a vélemények megoszlása – politikus a rendező maszkjában) 410
Ami nem sérti súlyosan a jugoszláv néző előítéleteit (Deák Ferenc és G. Fehér Gyula filmforgatókönyvei – Vicsek Károly rendezései – prózai művek megfilmesítése) 414

HAJSZÁK A NYOLCVANAS ÉVEKBEN (1974–1989)

Országos atomizálódás (Jugoszlávia mint leplezett rendőrállam – a fokozódó anarchia – tudósok a pálya szélén – a művelődés visszafejlődésének adatai) 421
A Jugoszláv Írószövetség fölbomlása (Nacionalista művek – a IX. Jugoszláv Írókongresszus Újvidéken – a szerb írók további nyomásgyakorlása – a szlovénok és az albánok ellenállása – Bányai János és Tolnai Ottó vezető szerepben) 425
A hallgatás kötelezettsége (Kanizsai Írótábor) 430
Büntetendő érzelmek (Sz. Kanyó Leona és a nemzeti művelődés – az érzelmek szankcionálása – Benes József, B. Foky István, Huszár Zoltán és Kalmár Károly esete) 431
Az ügyeletes „irredenta" (Vicei Károly, a polgárpukkasztó – a Kísérleti Színpad – a sajtó mint a pártérdek szócsöve – Vicei, az ügyeletes bűnbak – a koncepciós per – Vicei, a mellőzött író) 434

A bürokrácia leszámolása a symposionistákkal (A sajtó a büntetők szolgálatában – tekintélyes írók a fő támadók között – avantgárd semmitmondás és időnkénti valóságföltárás – rehabilitáció és konszenzus a fiatalabbakkal) 442
A hungarológia nagy értékű aprópénze (A kutatók lázadása – az oktatók fölénye a fölösleges tudománnyal szemben – a 7 Nap problémaföltárása – a kezdeti idill csúfos vége) 446

BEVEZETÉS

Jelen kötetemmel kapcsolatos kutatásaimat a sajtó (ideológiai restauráció), az irodalom (proletkult, avantgárd, posztmodern), a könyvkiadás (könyvtárak), oktatásügy (anyanyelvoktatás, tantervek, tankönyvek, nevelés), tudomány (módszerek, hagyománykutatás, szociográfia, irodalomértékelés), közélet (etika, anyanyelvhasználat, szociálpszichológia) területén végeztem.

Azt vizsgáltam, hogy vajon az 1972-es szeptemberi pártlevelet és az 1974-ben alkotmányban rendezett tartományi önállósulást követően hogyan alakult a művelődés, különös tekintettel a meghirdetett elvekre. Miként alakult ki egy viszonylag magas, Magyarországon is elismert irodalmi standard, s vajon hogyan tükröződött ez az antológiákban? Hogyan egyeztette a kultúrpolitika a gyakorlatát az elveivel? Mi módon kerültek egyensúlyba egymással a proletkultos elvárások és az avantgárd (posztmodern) eszmények?

E munkámban áttekintettem a fiatal, addig harcos írónemzedék tartományi bürokráciába való beépülésének művelődési és irodalomesztétikai következményeit, s a korábbi eszmények ezzel járó lényeges átalakulását, olykor teljes föladását. Ekkor ui. csökkent az anyanyelvi kultúra fontossága. A Vajdaság autonóm státusáért cserébe a vajdasági magyar írótársadalom irányadóinak a lehető legnagyobb mértékben kellett függetleníteniük a jugoszláviai magyar irodalmat a magyarországitól.

A Híd, a Létünk s részben az Üzenet folyóirat közéleti szerepe megcsappant, minthogy a látszattal ellentétben inkább „fölfelé", mint „lefelé" figyeltek. A kommunista bürokrácia korábban elutasított zsargonja tehát visszatért, s új (verbális) munkáskultusz alakult ki. A megritkult viták kiürültek, formálissá váltak, a kritikusok apró problémákat nagyítanak ki. A pozícióvédelem kényszerhelyzete sajátos mellébeszélés-formát, halandzsa-divatot hoz létre. Ez nem zárja ki a reformokat, amelyek azonban rendre megbuknak.

Mindazonáltal amennyire az 1968–1971 közötti évekhez viszonyítva korlátozzák a magyarok jogait, legalább annyira ígérik, sőt (látszólag) meg is adják

biztosítják is. Törvény készül a nemzetiségek nyelvének közéleti alkalmazásáról. Mindennek a nemzeti és nemzetiségi kölcsönösség folyamatos napirenden tartása a föltétele. A hatóság célja valójában az, hogy a nemzetiségek külön-külön minél kevesebbet foglalkozhassanak önmagukkal, s ugyanakkor féken tarthassák a Szerbia újbóli központosítására törekvő erőket.

Ezért elsősorban a lapok és folyóiratok anyaga segítségével bizonyíthatom: a kultúrát az autonóm Vajdaságban is alapvetően határozza meg a napi politika. Sőt, sokszor azonos is vele. Azáltal is, hogy ezekben az években már nagy hangsúlyt lehetett fektetni az ún. harmadik (vagyis az alapvető) kötődésre is (a jugoszláviai és a magyarországi kapcsolódás mellett), ami a két világháború között irodalomalapító Szenteleky Kornél munkássága egy részének elismerésével, a nemzeteknek és a nemzetiségeknek (a kötelező összefonódottság formájában) e tájjal való történelmi (osztályharcos!) és művelődési testvériségét tanúsítja.

A tettek és szavak összevetésével állapítom meg, hogy a humán tudományokra és a közéleti szerepre gyakorolt nyomás fölerősödésének következményeként nem egy írónál szemponthasadás következik be. Ez különösen a Symposion-mozgalom azon tagjainál figyelhető meg, akik kultúrpolitikai szerepet is vállalnak. A Prágai Tavasz éveiben az alkotókészségükről is tanúságot tevő symposionisták a Vajdaság autonómiájának előkészítése során lehetőséget kaptak a bizonyításra. Ha hajlandók támogatni a Szerbián belüli autonóm tartomány eszméjét, vagy legalábbis nem ellenzik, akkor némi önkritika árán közéleti szerephez juthatnak, ill. meghúzódhatnak valamelyik intézményben; ha pedig az író továbbra sem akar lemondani az írásról, az irodalom közegében viszonylag szabadon mozoghat. Hogy megmaradjon a támogatottsága a valós vagy képzelt esztétikum felségvizein, az új helyzet hangadói igényeinek megfelelően kellett nyilatkoznia, vagy legalábbis az átlátszó trükkök fölött is ajánlatos volt szemet hunynia. Sok bizonyíték van rá: az igazmondás tabuja ekkor kezd megcsontosodni a délvidéki magyarok szellemi életében. A hazugság (kevésbé rossz esetben az elhallgatás, a mellébeszélés) ekkor válik a felelős magyar értelmiség létfeltételévé.

Az ország politikáját szemlézve kézenfekvő a megállapítás: Jugoszlávia-szerte az anarchia fölszámolása a nagyotakarás és nagyotmondás jegyében történik. Az anyanyelvhasználatot illetően különösen óvatosan kell fogalmazni ebben az időben, mivel a nemzetiségeknek az előző néhány év alatt előrehaladt kibontakozási folyamatát csupán a szélsőségek eltávolításával volt szabad a nagyvilág előtt úgy befolyásolni, hogy az állam tekintélye ne szenvedjen csorbát. S az osztálynélküli társadalom felé való fejlődés kötelező dogmája sem engedhette meg a hatvanas évek vívmányainak teljes elutasítását, bármennyire gyöngítette is az

állam belső egységét. Jugoszlávia változatlanul igényt akart tartani az emberiség avantgárdja szerepére, ezért a politikájának tovább is elsőrangú kérdése volt az anyanyelven való tanulás legalább részleges biztosítása.

Ennek különös formája a magyarok vonatkozásában mindenekelőtt Szabadkán valósult meg az etnikai háttérnek és sajátos oktatásformájának köszönhetően. Az akkor már egy évtizedes ún. szabadkai gyakorlat kapcsán módszeres kutatást a bevezetésekor nem végeztek, viszont az időközben készült, ezt a politikai megalapozottságú gyakorlatot elmarasztaló tanulmányok ekkor még mindig nem (majd csak 1976-ban) láthatnak napvilágot. Nem véletlenül, hiszen a szabadkai gyakorlatnak – a magyar diákok szerbhorvát nyelvű oktatásra való fokozatos áttérésének – csődjéről, a magyar diákokkal való manipulációról számolnak be.

A tanügyi és egyéb reformok megvizsgálása azért tanulságos, mert kiderült: miben gyökerezik s miben ölt testet az, ami a mai oktatásban is rossz. Miért és hogyan nyújtottak a tantervek, tankönyvek és tanárok felemás kultúrát az ifjúságnak? Mi rejlett egyfelől a diákok tananyaggal való esztelen túlterhelése, másfelől pedig a többnyire enyhe kritériumok, az elburjánzott Vuk-diploma mögött?

A könyvkiadásban is nagy szerepe van a hamis látszat teremtésének. Hogy az állampolitikának a könyvkiadáshoz való gyakorlati viszonya csupán a szónak egészen rossz értelmében marxista, arra a többi között a szellemi javakkal megfelelően ellátott s ezért sokoldalú ember fejlesztésének elszabotálása a bizonyság. A könyvkiadók ui. egyre nehezebben juthatnak bankkölcsönhöz. Ez a gond azonban kezdetben nem terhelhette a Forum Könyvkiadót. A nemzetközi megállapodás értelmében a magyar–jugoszláv könyvcsere folytatódott. Ha a Forum Könyvkiadó számára a Magyarországon eladott könyvek nem is jelentettek üzletet, az onnan behozott világ- és magyar irodalom, valamint a szakkönyvek mentesítették a szerkesztőket a mindenességnek attól a rémétől, amellyel a második világháborút követően kellett egy ideig szembenézniük. S ami itt a legfontosabb: a viszonylag szabadabb szellemű Forum-könyvek magyarországi fogadtatása Jugoszlávia tekintélyérdekével függött össze, s már csak ezért is támogatásban kellett részesülnie az újvidéki magyar könyvkiadónak. A marxista könyvek kiadása természetesen anyagilag független volt emezekétől. Legalábbis a hivatalos értelmezés szerint.

Az írók számára egyszerre egzisztenciális és erkölcsi érdek egyetlen kiadójuk állami támogatottsága. Az olvasók viszont általában nem elsősorban az ő műveikre kíváncsiak. Ezért az íróknak egy csoportja a potenciális olvasóik jótékony befolyásolását, megnevelését várja az országos rendcsinálástól. Mert ha a kortárs jugoszláv kultúra összefüggéseiben szemléljük a hatvanas évek végén kibontako-

zott, sőt a valósággal való szembenézés alkalmankénti teljes vállalásával tartós értéket is teremtett avantgárdot, akkor a belgrádi, zágrábi és ljubljanai művelődési törekvések vidéki visszhangjának kell azt tartanunk. Annál is inkább, mert maga a mozgalom hangsúlyozta nemegyszer az együtthaladási, fölzárkózási szándékát. Jellemző, hogy éppen akkor tört rá a hatalom, amikor már a délvidéki magyarok is mindinkább érteni kezdték az új irodalom szavait, amikor tehát már jelentős népszerűségre tett szert.

A társadalomtól és a többségi nacionalizmustól nyomorgatott embert a maga mélységében és közvetlenségében kifejező (nemzetiségi) alkotóra általában börtön vagy legalábbis kiközösítés várt a „szocialista" Jugoszláviában. A realizmus viszont a már évek óta meghaladott szocrealizmusnak csak az újabb változata lehetett volna. Célszerű eszköztárként tehát újra az elvont kifejezésmód kínálkozott. Először is azért, mert ez a gyakran hermetikus jellegű, általában hányaveti képes beszéd legalább szűk körben levezethette a belső feszültséget. Néhány magyar (magyarul beszélő) ember összenevethetett, főleg ha szellemes allúziókra érzett rá a szövegben. Ezzel összefüggésben azért is tűnt helyénvalónak az erőltetett többértelműség, esetenként a szintaxis szabályainak fölrúgása, mert olykor a jugoszláv kommunizmus dogmáinak alapjaival való dacolás látszatát kelthette. Az előkelő idegenséget, az alkotói abszolút szuverenitást, az elidegenedés élményével való tüntetést prezentálta. A közéleti és a magánember mindennapi életben eltakart, hasadt énjéből csinált cinikusan kicsiny üzletet. Az ilyen avantgárd: inkognitóban és illegálisan elkövetett bosszú lehetett a „szocialista" társadalomban elszenvedett sérelmekért.

Áttekintésemben a hetvenes évek közepén és második felében zajlott viták elemzésére is sor kerül. Az évtized közepén bekövetkezett átmeneti megbékélés után ismét kiújultak az ellentétek Szabadka és Újvidék között. Az indulatos szellemi párbajok elemzése és a fiatalabbaknak a befutottak általi rendszabályozása jelentősen befolyásolta azoknak a nevelődését, akiknek ma kulcsszerepük van a délvidéki magyarok kultúrájában.

A valóság és annak elmélete lassan mind nyilvánvalóbbá válik. A könyvkiadásban teljhatalmú Forum a stílusirányzatokból és a művelődési emlékekből táplálkozó irodalmat támogatja a szociográfiai igazmondás ellenében, mivel érdekeinek az önmagáért élő belterjes irodalom felel meg. A tudományos kutatás is többnyire az irodalomra korlátozódik: a történelmi vizsgálat nem terjedhet túl a munkásmozgalmon és a nemzeti történelem nemzetközi vonatkozásain, a szerb nép és a kommunista politika érdekeinek megfelelő részigazságokon. A falukutatás is manipulált. A hungarológia – a művelődés- és kapcsolattörténet mellett – elsősorban néprajzzal, etnológiával foglalkozik. Az egészséges nemzeti önvizsgálat tehát elmarad. A szabadkai Népszínház agóniája elkezdődik, majd

az élére állt „megváltó" szerb igazgatóval beteljesedik. A megalakított Újvidéki Színház elszipkázza Szabadkáról a legjobb színészeket.

Mindez azt is jelenti: Szenteleky Kornélnak, a jugoszláviai magyar irodalom megalapítójának munkásságát mellőzni, ill. manipulálni kénytelenek a politikusok mellett többnyire a kutatók is. Ez nem zárja ki azt, hogy nem tartják meg évről évre Szivácon a Szenteleky Napokat, nem osztják ki ebből az alkalomból a díjakat, s hogy ehhez hasonlóan nem szaporodnak el gombamód az ünnepségek és a díjak a Vajdaságban.

A humán tudományban az értékfogalmakat kiszorító pozitivizmus (faktográfia) mellett a neopozitivizmus fejlődik ki, hogy a nyelvi és a stilisztikai formalizmus (strukturalizmus) a modern európai kutatás látszataival elkápráztassa az ifjúságot, s kárpótolja azért, mert tartózkodnia kell a társadalmi élet napi politikai érdekektől független megismerésétől. Ezáltal a szellemi élet kiüresedik. Az érvelő és szókimondó véleménynyilvánítás mindinkább visszaszorul, hogy időnként botrányok vagy személyeskedő viták robbanjanak ki az elhallgatások mögött halmozódó tisztázatlanságok tüneteként. Azután – a nyolcvanas években – szinte teljesen megszűnnek a polémiák. A diktatúra a vesztét érzi, s ezért keményedik. Viszont éppen ennek köszönhetően a Magyar Tanszék ápolja az MTA Irodalomtörténeti Intézetével – évenkénti tudományos tanácskozások formájában elmélyített – kapcsolatait. Választ kellett adnom a kérdésre: vajon mi a nyitja ennek a paradoxonnak? Az abszolút voluntarizmusnak a látszatdemokrácia, a kisebbségeket beolvasztó gyakorlati politikának a nemzetiségi szabadság látszatát kellett keltenie.

Górcső alá vettem a nemzeti és nemzetiségi kultúrák föntről diktált „egymásba kényszerítését", aminek gyakorlatilag a jugoszláv, mindenekelőtt a szerb kultúra felsőbbrendűvé válása a velejárója. Föl kellett tárnom, vajon a művelődési intézmények erőszakos többnyelvűsítése miként korlátozta és semmisítette meg a tartalmas kulturális programokat, különösen az amatörizmus területein, habár a kommunista restauráció nagy fontosságot tulajdonított az öntevékenységnek. A helyzeten az sem segített, hogy a közintézményekben lehetővé tették a magyar nyelv használatát, és a politikai fórumokon is bevezették a fordítószolgálatot (habár a funkcionáriusok nem éltek ezzel a lehetőséggel). Jóllehet a szerb diákok fakultatívan, környezetnyelvként tanulhatták a magyar nyelvet, a lényegében még mindig jugoszláv nacionalista szellemű tantervek és könyvek miatt – a hangoztatott jelszavak dacára – ekkor sem ismerhették meg igazán a nemzetiségek nyelvét és kultúráját.

A médiában felszínre kerülő visszhangokból, az Alkotók Gyűlésének sajtó által közvetített vitái és az oktatás kutatási dokumentumai alapján állapíthattam meg, hogy a hetvenes évek második felétől mindinkább nyilvánvalóvá vált:

a jugoszláviai magyarok nem érzik igazán a sajátjuknak az állítólag róluk szóló és nekik szánt irodalmat. Ezért az írók nem pusztán a hatóságilag ismét nyugtázott avantgárd (posztmodern) kifejezésmódot művelik, hanem (a tabutémák tisztelete mellett) élményszerűbben és személyesebb formában is megnyilatkoznak. A tehetségesebbek a maguk nyelvén olykor maradéktalanul elmondják a véleményüket társadalmukról. A politikusoknak az volt a fontos, hogy a nemzetiségi íróktól is viszonylag sok könyv jelenjen meg, s hogy az írók negatív világképe ne keltsen kommunista- és jugoszlávellenes visszhangot a szélesebb olvasói körökben, s hogy a defetizmus főleg a tankönyvekbe ne kerüljön bele.

Az államnemzet diktatúrája a kosovói albánok 1981-es megmozdulását követően mutatkozik meg egyértelműen. Ennek érzékeltetése érdekében földolgoztam a médiában tükröződő ún. „törzsanyag-vitát", amely a szerbek nacionalizmusát igyekezett érvényre juttatni az oktatásban, a jugoszláv irodalom előtérbe helyezésével, az anyanyelvű irodalom drasztikus visszaszorításával. Az autonóm tartomány számára viszont a nemzeti kérdés megfelelő kezelésének látszata azért volt létfontosságú, mert a Vajdaság csak megfontoltan mérsékelhette a magukat megcsonkítottaknak érző déliek további erőszakos terjeszkedését. Ennek a látszólagos egyenrangúsodásnak az árát a magyarok azzal fizették meg, hogy az oktatás lényegi elszerbesedését, saját nemzetük asszimilációját csak a nacionalizmus valószínű vádját, tehát a megbélyegzés ódiumát vállalók tehették szóvá. A magyarok közül továbbra is csupán a szerbhorvát nyelvet jól elsajátítók tanulhattak tovább.

A tartományi autonómia állambürokratikus színjátékát a 70-es évek második felétől a Vicei-ügy és más, többé-kevésbé ismertté vált (elsősorban a fiatal symposionisták és néhány hungarológus ellen indított) hajszák leplezték le egyértelműen. Ez azonban az államvédelem vajdasági felelőseit nem érdekelhette, minthogy nekik munkájuk jelentőségének igazolásaként – a kosovói albánoknak s azok szerbiai ellenőreinek példáját tartva szem előtt – mindenáron magyar nacionalistát kellett találniuk. A cél a magyarság időnkénti megfélemlítése és a félelem fenntartása volt, s ez kiválóan sikerült.

A nyolcvanas évek kiélesedő nemzeti és szociális ellentéteit, valamint annak művelődési és alkotói következményeit az eseményeknek a jugoszláv (kultúr)politikai színtéren való tanulmányozásával közelítettem meg. A jugoszláviai magyar irodalom társadalomerkölcsi szintjét jelzi, hogy Tito elnök halála úgyszólván minden jelentősebb költőt megihletett. A média is krokodilkönnyeket hullatott. A vajdasági magyar csúcsértelmiség görcsös Tito-pártiságát azonban nem csupán az önös érdek magyarázza, hanem a jugoszláv térség (elsősorban szerb) nacionalizmusának egyre félelmetesebb erősödése is.

Ezekben az években csupán a legmerészebbek bátorkodtak az egyetemes magyar kultúra felől tekinteni az autonóm jugoszláviai magyar irodalom kérdéseire. Ekkor már világosan látszott: az autonómia akkor is megbosszulja magát, ha nem nemzeti szinten (miként a hatvanas évek végén), hanem csak nemzetiségi vonalon igyekszik megvalósulni. Míg ui. az előző évtizedben tekintélyt szerzett tudósok, s részben a rájuk hallgató fiatalabb munkatársaik, a magyar irodalom modern jelenségeiről tartottak előadásokat, sőt könyveket is írtak, addig az iskolai oktatás – a politikai tudatmosás céljainak megfelelően – egyre inkább megfosztotta az anyanyelvi kultúra elsajátításától a magyar tanulókat. A történelem, a képzőművészet, a zene s részben az irodalom is a jugoszlávság jegyében tanította félre az anyanyelvét egyre rosszabbul beszélő ifjúságot.

A különféle kimutatások alapján áttekintettem a délvidéki magyar művelődés általános lezüllésének folyamatát. A gazdasági válság, a politikai diktatúra és a kultúrára szánt eszközök helyi szinten való elosztása a magyarságot önmagába szorította, atomizálta és kivándorlásra ösztönözte. Annál is inkább, mivel a kultúrája többnyire csak az anyanyelvhasználat szintjén vetődött föl – elméleti szinten. Az elgépiesedés, kiüresedés jelenségére a jobb írók természetesen fölfigyeltek; műveik e vonatkozásait föl kellett tárnom.

Az általam szem előtt tartott szempontok, mozzanatok összefoglalva a következők: a politika visszakeményedése és annak következményei; a szerb nacionalizmus fenyegetése; a marxizmus mint belépőjegy a közszereplésbe; a nemzetiségek önérvényesítésének nacionalizmusként való megbélyegzése; a tartományi autonómia a törvényekben, a kultúrában és az életgyakorlatban; a kétnyelvűség eredményei; az anyanyelv művelésének hatósági visszafogottsága; a tehetséges fiatal írók fölfelé buktatása; az avantgárd és a posztmodern a hatalom szárnyai alatt; a történelem kötelező sémái, közhelyei a tudományban, az iskolában és az irodalmi művekben; a nevelés ideológiai manipuláltsága; a tantervi „törzsanyag" mint a nemzetiségek elembertelenítésének trójai falova; a multikulturalizmus demagógiája; cenzúra és öncenzúra; az elfojthatatlan írástudói lelkiismeret megszólalásai; a derekasság kultusza; a végzetszerűség élménye; a siránkozás dömpingje; a gyermekírók nevelési (eszméltetési) kísérletei; központi (újvidéki) színház a vidéki (szabadkai, nagybecskereki stb.) rovására; a pusztuló magyar színházi kultúra megerőszakolása; elrettentések: a belügy példát statuáló leszámolásai; kísérletek a legfiatalabb írók le-, ill. betörésére; a „tiszta" tudomány tudatmosása a magyartanárok képzésében; a megismerés napi politikai irányítottsága; óvatos (marxista) kirándulások a két világháború közötti (délvidéki) magyar kultúra területére; Jupiter „tiszta" magyar irodalmat is tanulmányozhat; az ökrök az iskolákban nemegy délszláv írót szerbül és magyarul is tanulnak.

Ha az illetékesek elgondolkodnak az általam készített diagnózisokon, s az én elemzéseimet, javallataimat is tekintetbe veszik a munkaprogramjuk összeállításakor, akkor talán még nem későn lát napvilágot e könyvem.

Munkámban a kritikai írásoknak többnyire az első közléséből idéztem. Ez azonban jóval kisebb mértékben vonatkozik a szűkebb értelemben vett szépirodalomra, amelyet (a ritkább szabadkai kivételtől eltekintve) főleg Újvidéken kiadott könyvekként méltatok.

A SZERZŐ

A MÉDIA MOSAKODÁSA ÉS PROGRAMVÁLTÁSA (1972–1981)

Ítélet és önkritika

Miután a hatóság Rózsa Sándor és Miroslav Mandić írásai miatt betiltotta az Új Symposion 76. és 77. számát, az Újvidéki Körzeti Bíróság még 1971 decemberében megindította az eljárást a nevezettek, valamint Tolnai Ottó fő- és felelős szerkesztő ellen.

Ez az esemény okot adott rá, hogy a következő hónapokban mindinkább kiderüljön: a Jugoszláviában élő magyarok kulturális autonómiájának nem voltak állhatatos jellemű képviselői. S ez korántsem csupán az emberi gyarlósággal, az értelmiség megalkuvó hajlandóságával magyarázható, hanem mindenekelőtt azzal, hogy az egyetemista- és munkásmegmozdulások Európa-szerte elcsitultak. Az anyaországban a Kádár-korszak újabb megszorítása még nem kezdődött el, ez azonban még nem jelenti azt, hogy a vajdasági magyar önállósodás törekvései támogatásra találhattak volna az északi határon túl: a jobbik esetben közönnyel fogadtattak a szovjetbarát elvtársak részéről, akik a belgrádi hatalommal egyetértve inkább csak a múlt kísérteteit vélhették fölfedezni a hajdani Délvidék magyarjainak intézményalapító kezdeményezéseiben. Ezt persze nem is kellett föltétlenül így kimondaniuk, elég volt az egyetemes magyar kultúrától való elszakadás lehetősége miatt aggódniuk.

Hogy a magyarok kulturális önrendelkezési törekvése mennyire üveglábakon állt Jugoszláviában, arról elsősorban az a körülmény tanúskodik, hogy az addig haladó szellemű magyar (nyelvű) média és humán tudomány rövidesen összeroppant, vagyis képlékenyen irányt váltott. Megtagadta önmagát, és az átalakult politikai helyzethez idomult. A vádlottak (Tolnai és Rózsa) nem tartottak ki az inkriminált írások szellemisége mellett, s az ügyvédeikre hallgatva magyarázkodással védekeztek. Ez Tolnai esetében annyiban indokolt, hogy ellenzékiségére az anarchista beállítottság volt jellemző, vagyis azoknak a sorsa, akiknek a nyelvét használta, mindig csak elvontan, legfeljebb a jugoszláv kö-

zösségeszménnyel összefüggésben érdekelte. Viszont aligha figyelmetlenségből hagyta jóvá Rózsának a magyar sorsot a négerével kiegyenlítő szövegét, hanem egyszerűen a szerkesztőségi tagok rábeszélésének engedett. Ez fokozottan vonatkozik a Mandić-szöveg iránti viszonyulására, amely erélyes tiltakozás a jugoszláv kommunista bürokrácia és külön Tito személyi kultusza ellen.

Rózsa, az Ifjúsági Tribün magyar műsorainak szerkesztője, ugyancsak nem volt hajlandó a mártír szerepét vállalni, hiszen a magyar többségű Zentáról a tartományi fővárosba csöppent vegyész tanhallgatóként csupán addig látta értelmét őszintén föltárni a tapasztalatait, míg úgy látszott: nem csupán a vele egyívásúak osztják a szemléletét, hanem a média szerkesztői is. Ezek azonban aligha buzdíthatták kitartásra, mivel a saját bőrüket kellett menteniük.

Ez már az Új Symposionnak a decemberi (80.) számából kitűnik. Itt ui. a szerkesztőbizottság nem szociológiai-szociográfiai ismeretek alapján, hanem jugoszláv napi politikai szempontok szerint értelmezve a nacionalizmus fogalmát, joggal mentegetőzik: *„...a legszerencsétlenebb körülménynek tartjuk, hogy lapunk munkásságára most a nacionalizmus árnyéka is rávetült, hisz egész eddigi munkásságunk azt bizonyítja, hogy távol áll tőlünk a nemzetieskedés, sőt az elmúlt időszakban nemegyszer épp az »antinacionalizmus«, a »túlzott internacionalizmus« vádjával illették munkánkat. Hangsúlyozzuk tehát, hogy a nacionalizmus miatt betiltott írás elüt eddigi gyakorlatunktól s nem jellemző lapunk irányvételére."* A fiatal munkatársuk mellett való kitartásuk helyett tehát elítélik azt, akinek a szatirikus tárcáját leközölték, s úgy akarják megerősíteni a pozíciójukat, hogy – javaslatuk szerint – a jövőben Utasi Csaba vállalná a felelős szerkesztői szerepet. Jellemző módon a szerkesztőbizottság azt is enyhítő körülménynek tekinti, hogy a betiltott szövegeket tartalmazó Új Symposion-számok nem a JKSZ akciójának kezdetekor, hanem még azelőtt (egyébként nagy késéssel) kerültek nyomdába.

A megkezdett tisztogatások által mindenekelőtt a szabadkai 7 Nap érzi magát igazolva. Ekkortól a szétzüllesztő törekvéseké a szó. Ennek megfelelően Dési Ábel tollából közölnek vezércikket, amelyben a többi között ez olvasható: *„A múltból csak a forradalmi, haladó hagyományokat mentsük át és tisztítsuk meg a rájuk rakodott torzításoktól és vádaktól. És akkor nem a királyok lesznek a hősök, hanem a királyok ellen lázadó forradalmárok és parasztvezérek."* (7N, 1971. XII. 24.) A cikk egyébként *„a múlt árnyait és kísérteteit"* szeretné *„gyökeresen kicsupálni a társadalmi életből és az emberek tudatából"*, hogy *„egész életük"* a jövő felé fordulhasson, s mindenki a *„jövő megalkotásában lelje meg a maga életének értelmét"*.

A hamuszórásból természetesen a Híd folyóirat sem maradhat ki. Már a decemberi számában közzéteszi a szerkesztőség közleményét, amely taktikus kommunista önkritikával beismeri: a Hídban is kimutathatók elhajlások az eredeti

koncepciótól, s hogy a jövőben a szerkesztőtanács és a társadalmi önigazgató szerv közreműködésével fogják végezni a szerkesztőmunkát.

A Dolgozók c. hetilap, amely korábban az általános munkásérdek mellett legfeljebb az anyanyelvhasználat ügye mellett tette le a voksot, most „tárgyilagos": *„A bírósági döntés értelmében ellenséges propaganda terjesztéséért, nemzeti és faji gyűlölet szításáért Rózsa Sándornak 3 évi szigorított fogházbüntetés jár. Egyévi fogházbüntetésre ítélték Miroslav Mandićot, a szerző* **Vers a filmről** *c. írásának államszerveket, képviselőket és a köztársasági elnököt sértegető kitételei miatt. – Tolnai Ottót a [...] bűnrészességéért másfél évi fogházbüntetésre ítélte a bíróság, négyévi felfüggesztéssel."* (1972. III. 3.) Végül aztán Mandić is részben – Tolnaihoz hasonlóan – fölmentést nyert, míg Rózsa emigrált.

A visszarendeződés 1972 őszén gyorsult föl, amikor nyilvánosságra hozták Tito tisztogatásra fölszólító levelét, és a tartományi vezető tisztségviselők, köztük Major Nándor, háborús és háborúvégi veteránok segítségével foganatosított gyors intézkedését a Magyar Szóban, minthogy korábban elsősorban itt jelentek meg a magyar intézményalapítást, sőt nemzetté válást szorgalmazó kritikák, méghozzá elsősorban olyan szakmai tekintély tollából, mint amilyen Bori Imre, s az önkritika inkább általánosságból és engedelmességből állt. Az 1973-ban készült eszmei-politikai elemzés mint párttagozat-kritika megállapítja, hogy a lapban – 1972-ben – *„túlnyomórészt a vajdasági vezetők hallatták véleményüket... ...esetenként súlyt kapott Vajdaság lemaradásának dramatizált formájú bemutatása... ...kevés szó esett a nemzetiségi kultúrákról, művelődési politikáról... ...szórványosan teret kapott a más nacionalizmusok felhánytorgatása a nemzetiségi jogok meg nem valósítása esetében, ugyanakkor hiányzott a reagálás az ilyen vonatkozású saját begubózásra, pozitív ellenállásra, akár a beiskolázás, akár a művelődési elzárkózás esetében".* (II. 25.)

A lap élén ekkor már Vukovics Gézát Kalapis Zoltán váltotta föl, akinek emlékezete szerint *„...kompromisszumként kerültem a szerkesztőség élére. Ha jól sejtem, senki sem volt túlzottan megelégedve velem: a liberális tábor bennem ismerte fel a »kemény kéz« politikájának képviselőjét, a befolyásos, külső támogatásából élő dogmatikus csoport viszont nem tartott eléggé forradalminak, inkább a szabadelvű szakmabelit vélték felfedezni bennem, mintsem a hithű »katolikust«. Alighanem egy köztes állapotú egyéniség voltam: se hideg, se meleg, se fehér, se fekete."* (MSZ, 2004. VIII. 14., 15.)

Kalapis értékelése pontos. Ennek bizonyságaként hadd emlékeztessünk arra, miszerint továbbra is a Kilátó élén maradhatott Végel László, akit a tartományi belügy feltehetően a leghírhedtebb magyar anarcholiberalistának tartott, s aki nacionalista módjára is tud viselkedni, ha az új rendszer alapjai lerakóinak megvádolásáról van szó. Az a Végel mindenesetre, aki a hatvanas években sokáig az „utcáról" szidta a vadszocializmust, a pozíciója megtartása érdekében tisztelte a szigorodott társadalmi illemszabályokat. Ez a Kilátó alapvetően megváltozott

szerkesztéspolitikájában tükröződik, úgyhogy Kalapis állítása erre vonatkozóan sem vitatható: *„Végel László teljes autonómiát élvezett, ha volt valami korlát, akkor az az öncenzúra volt: az övé is, a munkatársaié is. Mindig feszélyezetten éreztem magamat, amikor kézirattal a kezében, be akarta mutatni a következő szám anyagát."* (MSZ, 2004. X. 16., 17.) A Kilátó nem emlékezik meg márciusonként a magyar szabadságharcról, és a hetvenes évek közepén magában a Magyar Szó egészében is nyoma veszik.

Legkevésbé a korábban is a nagyjugoszláv szellemhez többnyire fokozottan igazodó 7 Nap szeretne adósa maradni a haladás látszatában jelentkező bürokratikus restaurációnak. A KSZ vállalati alapszervezeti fölmérésének nyomán ui. közleményt jelentet meg (1973. III. 30.), amelyben az Újvidéken már szajkózott új igényekre is rálicitál. Úgy tesz, mintha az államalkotó többség irodalmát is elhanyagolta volna: *„...gyakrabban kell szerepelniük a lap hasábjain a szerb, horvát, szlovák, ruszin, román, albán, macedón, szlovén és más nemzetiségű íróknak, közíróknak"*. Mintha valóban megjelenhettek volna soraiban a nacionalizmus elemei! Mintha nem lett volna már Milenko Beljanski személyében korábban is hétről hétre publikáló szerb újságírója a hetilapnak!

Az autonómia előkészítésének politikai szükséglete

A hatvanas évek második felében indult demokratizálódás során a jugoszláv kommunista hatalom a nemzetiségek önállósodási szándékáról győződhetett meg. Tapasztalhatta, hogy a Vajdaságban nem az irredenta törekvések tipikusak, hanem a központtól való függetlenedés, a többség gyámkodása alóli fölszabadulás óhaja táplálja a rezsim politikájának bírálatait. Az ország nemzetközi tekintélye, a szovjet politikához viszonyított erkölcsi többlete is kockán forog, ha Belgrád az egyeduralmi törekvését fönntartva növeli a feszültséget. A nemzetiségek (elsősorban a magyar és az albán) a korábbi években fontos önismereti adatokhoz jutva, olykor tudományos megalapozottsággal is kimondták azt, amiről azelőtt beszélni sem igen lehetett: a szűkebb Szerbia gyarmatának tekinti a két tartományt, amelyek közül a Vajdaság, amellett, hogy többnyire kívül maradt a beruházásokon, az egész ország leginkább kizsákmányolt területe. A média és a tudomány több évig tartó tájékoztatása nyomán ország-világ előtt nyilvánvalóvá kezdett válni: a jugoszláv társadalmi rendszer csupán egy változata a posztsztálinista uralomnak.

Jugoszlávia egységének és tekintélyének fenntartása viszont fontosabb volt annál, hogy a központ a jövőben kevesebbet tulajdoníthat el a tartományok által megtermelt javakból, s hogy az önigazgatás feltételeinek háttérből való

diktálásáról legalább részben le kell mondania. Az irányítás funkcióinak nagymértékű átruházása nem járt biztonságpolitikai kockázattal, mivel a Vajdaság nagyobb részét ekkorra már a betelepített szerbek alkották, míg a kosovói albánoknak a tartományuk alakuló demokratikus körülményei jobban megfeleltek az anyaországuk zsarnoki viszonyainál, nyomorúságos anyagi körülményeinél.

A tartományok önállósodása természetesen csupán a Jugoszláv Kommunista Szövetség által valósulhatott meg. A gazdasági, oktatási, művelődési autonómiát csak egységes pártakarattal lehetett kordában tartani. Ez formálisan olyképpen fékezhette meg a nemzetiségeket ezután is változatlanul korlátozó szerbségét, hogy – elsősorban a tartományokon belül – a nemzetköziséget erőltette. A Vajdaságban mindenáron barátkoztatni akarta egymással a szerbeket, magyarokat, szlovákokat, románokat és más nemzetiségeket. Ez a taktika a nemzetiségek között legszámosabb és történelmi okok miatt az egyedül veszélyes nacionalizmusú magyarok megfékezése céljából különösen fontos volt. A magyarokat a szerb kultúra mellett azok művelődésének megismerésére kényszerítette, akiknek létezéséről nem vettek érdemben tudomást a hajdani Magyarországon. E politika jelentősen növelte a szlovákok, ruszinok és románok fontosságtudatát, s így csökkent annak valószínűsége, hogy ezek a számbeli kisebbségek a magyarokhoz igazodva ellenzéki magatartást fejtenek ki.

Belgrád, majd egyre inkább Újvidék számára az volt fontos, hogy a nemzetiségek, köztük elsősorban a magyarok, minél kevesebbet beszéljenek és írjanak önmagukról. Inkább egymást volt ajánlatos abban az időben ismerni, mint önmagunkat. A hetvenes években egyre inkább azok az írók és publicisták jutottak szóhoz, akik már korábban is a saját nemzetiségük által állítólag nacionalizmusból elhanyagolt más nemzetiségek kultúrája iránt tanúsítottak érdeklődést. Időnként természetesen az államalkotók soraiból sem hiányzik az önkritika. Különben aligha számolhatna be Podolszki József a Képes Ifjúságban egy olyan tanácskozásról (1972. X. 11.), melyen belgrádi és újvidéki szakemberek ítélték el a történelem és irodalom oktatásában uralkodó nacionalista és sztálinista mítoszokat. Ennek szellemében többen is elmarasztalták az önmaga múltját és politikáját egyoldalúan a nemzetiségek rovására dicsérő nemzeti államot.

Az így előkészített autonómiával Belgrád nem csupán a magyarok nemzetté válásának útját állja el, hanem az önrendelkezési törekvéseiket is megakadályozza. Taktikája – legalábbis rövid távon – kiváló. Ha az ötvenes évektől az „együtt" és a „testvériség–egység" elve elsősorban a szerbekhez való közvetlen alkalmazkodás imperatívuszát jelentette, akkor a hetvenes évek elején kezdődő visszarendeződés – s ezzel együtt a tartományok autonómiájának előkészítése – e politikai kulcsfogalmak értelmezését látszólag kiszélesíti a kölcsönösség állandó hangsúlyozásával s a nemzetiségek egymás közötti kapcsolatának szorgalmazásával.

Végső soron emögött is magától értődően az immár hosszabb távon fölfogott szerb érdekekhez való alkalmazkodás elvárása rejlett.

A Híd 1973. évi 1. száma, a Kiadói Tanácsának határozataként, amellett, hogy elismeri az előző évfolyamnak a JKSZ 21. ülése eszmei-politikai elvárásaihoz való igazodását, feladatul tűzi ki a vajdasági nemzetiségek irodalmának kísérését is. Erre Burány Nándor rövidesen rá is licitál a Magyar Szóban (III. 10.), mondván: a három folyóirat *„nem közölt egyetlen verset vagy prózai szöveget se román, szlovák vagy ruszin író tollából”*. A jeles író és publicista aggódik, hogy *„magatartásunkban, viszonyulásunkban néha még meg-megnyilvánul valamilyen (kulturális) fölény a többi, kisebb létszámú nemzetiségekkel szemben…”*. Ha ez csak látszat, *„ne engedjük meg ezt a látszatot se”* – tanácsolja puritánul. Hogy a valóságot rendkívül bátran föltáró, olykor a dokumentum erejével ható regényei után milyen nagy nyomás nehezedhet Burányra a Magyar Szóban, az abból látszik, hogy az esedékes autonóm tartomány kivívásának ügyét szolgálva *„eltöpreng egy olyan folyóiraton, amelynek munkatársait elsősorban nem az fogja össze…, hogy egy nyelven írnak, egy néphez tartoznak, a folyóiratnak nem az lenne a fő célja, hogy teret adjon az itt alkotó magyar íróknak, hanem mindenekelőtt egy eszmét, egy harcot… szolgáljon.”* (Később Misao–Gondolat címmel meg is fog születni a közlöny.)

A Magyar Szó mint eszmei példamutató

A vajdasági magyar sajtótermékek között elsősorban a 7 Nap s annak főszerkesztője, Kolozsi Tibor érezheti magát igazolva a restauráció fölülkerekedése által. Nem véletlen azonban, hogy megelégedettségének, körörömének nem a saját hetilapjában, hanem a Magyar Szóban ad hangot (1973. X. 13.). Kolozsi leplezetlenül örül a liberalizmus fölszámolásának. Mégsem nyugodt egészen, mert *„az elmúlt évek hangos irodalmi harcai után… feltűnő csönd uralkodott el irodalmi berkeinkben”*, pedig *„a pártlevél előtti időkben szinte gyilkolták egymást szellemileg a különböző irányzatok hívei”*. Noha a csönd nem egészen megnyugtató számára, Kolozsi fontosnak tartja, hogy az írók többé nem versengnek a társadalommal való szembenállásban, a szocrealizmus tagadásában: a Kommunista Szövetség nyomására ti. *„megszűntek ezek a kirívó irodalmi agytornamutatványok, folyóirataink, lapjaink oldalairól és kiadóvállalataink terveiből is eltűntek a legnegatívabb, ellenséges hangulatot árasztó, botcsinálta irodalmi művek, és ezt nyugodtan el is könyvelhetjük, mint az irodalmi berkek megtisztításáért folytatott küzdelmünk első eredményeit”*. Bányai Jánosra hivatkozik, aki a vajdasági kommunista írók aktívájának második összejövetelén rámutatott: *„az önbírálat hangja lassan jut el a nagyközönség elé”*. *„Bányai… arról is beszélt, hogy az esztétizmus, azaz a túlzásba vitt, kizárólagossági*

ítélőjoggal felruházott, tehát eltorzított esztétikai kritériumok, ha nem párosulnak az eszmei kritériumokkal, akkor... menekülést jelentenek a konkrét társadalmi problémák elől, s mint ilyenek, ellentétben állnak törekvéseinkkel." Eszerint – mondhatjuk mi – Bányai annak az egzisztencialista esztétizmusnak az átmeneti megtagadására kényszerült, amelynek szépíróként a **Súrlódás** c. pályázati regényében, kritikusként pedig a regénypályázati művek elbírálásakor adott hangot.

De Herceg János sem jár nála jobban. Bálint István ui. kihasználja az alkalmat, és az írónak az 1972-ben, könyv formájában is megjelent két könyve kapcsán, durván megsemmisítő kritikát ír (MSZ, 1972. X. 21.). Talajtalannak bélyegzi az írót, mert az szerinte sem Budapesthez, sem pedig a Vajdasághoz nem tartozik. Ezért hol ide vágyódik, hol oda. Szerinte Herceg a munkásmozgalom és a nyárspolgáriság között is hasonlóképpen ingadozik. Ennek gyökerei állítólag az alkatban és a magánéletben vannak: „*A mentalitás, az életmód, a felesége hatott rá, hogy a lázadó fiatal »megérett«, beilleszkedett a nyárspolgári életbe.*" Bálint fölfogásában a szerzőnek e bizonytalansága leértékeli a szépirodalmi értékű művet. A napi politikára figyelő kritikusnak eszébe sem jut annak mérlegelése: vajon legalább részben nem éppen a kételkedésben rejlik-e Herceg János magatartásának és esszéinek értéke – egy olyan világban, amelyben ideológiai követelményeket sulykolnak – jól bevált értékfogalmakként.

Az újbóli sarokbaszorítottság helyzetében Herceg is kénytelen átmenetileg arra a szégyenteljes pozícióra visszatérni, amelyet a hatvanas évek közepén, a sajtóból való kiközösítettsége éveiben az Újvidéki Rádió Együtt c., általa szerkesztett műsorában volt kénytelen elfoglalni. Akkor a symposionisták túlhangsúlyozott jugoszlávközpontúsága kényszerítette túlbizonyításra, lojalitása pártérdekhez igazodó nyomatékosítására, most viszont az előző évek nemzetiségvédelmi megnyilatkozásai, „vertikalista" elhajlásai miatt kényszerül felemás védekezésre. A Szilágyi Károlynak adott interjújában (MSZ, 1973. XII. 8.) az Együtt tevékenységét elemezve ti. úgy kell tennie, mintha hinne a művészet föntről való érdemi (tartalmi és formai) befolyásolhatóságában. „*A magam részéről írói és emberi magatartásomat is igazolva láttam a pártlevéllel. Sohasem voltam híve a veszélyes artisztikus kísérleteknek, amelyeknél gyakran... háttérbe szorul az ember. Azt hiszem, ilyesminek is útját állja a levél. S nagyon nagy elégtétel a számomra, hogy a kapott kéziratokban ez az egészségesebb szellem máris érezhető. A fiatalok könnyen térnek át új csapásokra.*" – nyilatkozza Herceg, lényegében a művészetekben tájékozatlan Tito kultúrpolitikai iránymutatását igazolva. Részben azonban igaza van, hiszen számos ambiciózus fiatalnak befogták a száját azzal, hogy a zavaros zsengéit leközölték, s ezáltal költővé ütötték. Csakhogy ezt a sok tényezőtől függő állapotot legkevésbé a laikusok adminisztratív rendelkezésével lehet fölszámolni.

A kultúra anyagi támogatottsága kapcsán is megfogalmazást nyer, hogy az önigazgatásból is megárt a sok. Varga László politikus a művelődés „önigazgatási intézményei"-nek kialakulását nehezményezi a Magyar Szóban (1973. XI. 3.). Ezek szerinte a dolgozói érdekeken kívül – a kultúra szellemének önelvűsége szerint – osztották föl az államhivatal által behajtott pénzt. Ez művelődési közösségek formálódásával és – végső soron a kultúra öncélúvá válásával – járt együtt. Varga rosszallja, hogy *„az alkotás és a művelődés szabadsága, amelyért a párt annyit küzdött... önmaga ellentétévé vált"*. Más szóval Varga László az ún. kulturalizmus ellenében a kultúra újbóli átpolitizálása, funkcionáriusok általi befolyásolása mellett kardoskodik.

Az uralkodóvá lett emberszemlélet szerint azonban nem csupán az értelmiség, hanem gyakran a tömeg is éretlenséget tanúsít az új idők közösségi problémái iránt. A Magyar Szó tájékoztatása (1973. V. 20.) szerint az Újvidéken a KSZ községi bizottsága által megalakított panaszbizottsághoz beérkező levelek 20%-a alaptalan. A többi többé-kevésbé indokolt, anélkül azonban, hogy a panaszkodók – a szerkesztő szerint – kellőképpen értenék az összefüggéseket. 1972-ben, vagyis a restauráció kibontakozásának évében sokatmondón 1757 panasz és beadvány futott be, egyharmaddal több, mint 1971-ben. A Magyar Szó különben az újévi számában foglalkozott a Közös Íróasztalunk leveleivel, s kifogásolta, hogy az emberek csak egyéni sérelmeik miatt panaszkodnak.

Amennyire ez a visszarendeződés elnyomta a látszólag előtérbe állított ifjúságot, annál inkább kifejezésre juthattak azok az idősebbek, akik az ország háborút követően szélesre taposott útján akartak járni. A vajdasági magyarok napilapja a lehető legmegfelelőbben kínálta és szorgalmazta ezt a lehetőséget. Az ezért kapott jutalmak önmagukért beszélnek. *„A Magyar Szó alighanem soha annyi elismerést nem kapott, mint abban az időszakban, azaz 1975 derekától 1985 közepéig. A hadsereg plakettel tüntette ki, a Harcosszövetség Köztársasági Bizottsága emléklapot adományozott a szerkesztőségnek »a titói irányvonal eredményes megvalósításáért«. A tartományban is méltányolták igyekezetét: 1984-ben a Magyar Szó megkapta a legmagasabb állami elismerést, Vajdaság Felszabadulási Díját."* (Kalapis Zoltán: **A Magyar Szó fél évszázada,** 1994. 146. p.)

Nem csoda, hiszen a Kalapis Zoltánt fölváltó Petkovics Kálmán töröltette a Magyar Szó szabályzatából a főszerkesztő megválasztására vonatkozó részeket, s ezáltal megalapozta Erdélyi Károly párt által irányított önkényuralmát.

A Híd a művelődés mintájának szerepében

A Hídnak a kezdeti szerény önkritikáján túllépve az 1973. év 6. számában rá kell jönnie: benne is voltak „elhajló" írások. Példaként az 1971. októberi számában közölt Garai-verseket említi, de néhány nemzetiségi cikkre is céloz, amelyek nem osztályszempontból vizsgálták a tényeket. Alapvető esztétikai-ideológiai irányvonalát azonban akkor is helyesnek tartja, ha hiányolja a jugoszláv társadalmi mozgások kísérését és a kritikai szellemiséget. A törzsgárda hiányát, az egyedül működő főszerkesztő (Ács Károly) munkájának szükségképpeni korlátoltságát is fölrója önmagának. A jövőben szükségesnek tartja az *„ún. nyugati magyar írók s általában a külföldi munkatársak szerepeltetésé"*-nek korlátozását, és a hazai erők nagyobb mértékű bevonását.

A Híd, amely sokkal inkább az egyetemista- és munkásmegmozdulásokhoz való elméleti viszonyulásával, a délvidéki magyarság helyzetének legfeljebb óvatos érintésével tűnt ki, mint határozott, utólag elhajlásnak bizonyult problémafölvetéseivel, az újabb fordulatot követően azzal igyekszik bizonyítani a vonalasságát, hogy „Petőfi idusán" mellékletként válogatást közöl a XIX. század világirodalmának forradalmi költészetéből (1973. 3–4. sz.). Majd a következő számában Burány Nándor válogatást tesz közzé a két világháború közötti pártorgánum, a Szervezett Munkás művelődéspolitikai írásaiból. Burány önkritikát gyakorolva jelenti ki: saját kárunkra becsültük le hagyományainknak ezt a vonalát. Holott – ha modernebb eszközökkel is, de – ezt kellett volna folytatni. A művelődéspolitikus nem gondolhat arra, hogy az 1968-as megmozdulások jórészt az általa fölidézett hagyományok szellemében működtek. Neki a Szervezett Munkás osztályharcosságát, burzsoáellenességét kellett kidomborítania, elhallgatva az előző évek egyetemista- és munkásmegmozdulásaival való összefüggést. Mintha a szocializmus – ahogyan már Milovan Đilas is jelezte – nem fejlesztette volna ki a saját vörös burzsoáziáját és a kizsákmányoltjait.

Az igazi gond azonban a nemzeti kérdések elkenése, ezért a méltatónak, ha óvatosan is, de meg kell említenie: *„A legújabb politikai törekvések most is azt állítják, hogy a különféle polgári, kispolgári eszmei áramlatok rendszerint* valamilyen *nemzetieskedő színben jelennek meg."* (H, 1973. 5. sz.) Ehhez képest viszont ekkor haladásnak számít a forradalmi szellemű Gergely Sándornak, Somogyi Pálnak a közölt cikkek általi dicsőítése – a burzsoáírónak tekintett, párton kívüli Kassák ellenében, és a munkásíró Laták István kiemelése Szentelekyvel szemben. Közvetett támadás ez Bori Imre hagyományértelmezése és avantgárd-koncepciója ellen. Ám Burány taktikusabb annál, hogy ne jelentse ki: majd az esztéták döntik el, hogy az általa előtérbe helyezett osztályharc, illetve munkáshagyomány miként

kamatoztatható a jövő irodalmában. Mindenesetre nem véletlenül kapta meg 1974-ben a Híd a Testvériség–Egység Aranykoszorús Érdemrendjét, valamint a Vuk-díjat...

Hogy mennyire tudatában volt Burány Nándor az általa vállalt pártfeladat lényegének, s hogy nem leplezte a taktizálását, annak bizonyítékára a Magyar Szóban bukkanhatunk. Ottani kijelentése szerint az író nem a színvonalából engedve szolgálja a munkásosztályt, mivel *„nem engedheti meg magának a felelőtlen, provokatív kalandokat, de nem lehet felelőtlen akkor se, ha kiszűrne műveiből minden olyasmit, ami miatt esetleg »kellemetlenségei« lehetnének"*. S ehhez még közvetett magyarázkodásként hozzáteszi: *„Az is igaz, hogy az írói felelősségvállalásnak ehhez a formájához megfelelő társadalmi légkör nélkülözhetetlen."* (1973. III. 31.) Akinek értenie kell, megérti. – Nem meggyőződésből írom, amit írok – sugallja Burány.

A folyóirat kapcsán tartott következő évi tanácskozás tanúsága szerint valójában szomorú komédiáról van szó (1975. 3. sz.). Amikor már minden letisztázódott, felszínre törnek a korábban elhallgatott problémák. A bírálat szerint főleg a társadalmi-politikai események követésében nincs koncepció. S az utánpótlás is hiányzik, az anyagi bizonytalanság miatt pedig egyre nagyobb a késés és a terjedelemcsökkenés. Mindez persze annak a következménye – mondják –, hogy a főszerkesztő rutinosan a maga lehetőségéhez alkalmazta a Hidat. Ács Károly azonban egy ideig a 4-5 tiszteletdíjas szerkesztő élén marad, mert hiába írták ki a pályázatot, senkinek sem volt kedve a főszerkesztéshez. A Híd programja különben alig tér el az Új Symposionétól, ti. a Magyar Szóban közzétett dokumentum 7 pontja közül az első a forradalmi hagyományok ápolása, s a magyar irodalom (véletlenül sem magyar kultúra) iránti nyitottság pedig az utolsó előtti (!) helyen, a világirodalmi tájékozódás igénye előtt említtetik.

Aki nem ismeri az akkori kultúrpolitika hamisságait, méltán csodálkozhat: vajon miért részesült a Híd az akkori legnagyobb kitüntetésekben, ha a fő munkatársai az elismerések átvételét követően a szerkesztés válságát voltak kénytelenek konstatálni, s gyökeres változásokat kezdeményeztek.

Ha Ács nem régóta állna a Híd élén, azután, hogy 1974-ben leközölte Burány Nándornak a magyarok ezeréves délvidéki jelenlétét kutató Nagy Sándor régésszel készített interjúját, s hogy a következő évben elkészítette a Híd zentai számát (melynek bevezetőjét Vicei Károly írta) – akkor is át kellett volna adnia a helyét. Annál is inkább, mivel ő nem tudta máról holnapra beszűkíteni a szabadelvű években már-már kilombosodott valóságkutatást, a szociográfiai riportot. Elvben persze az utódja, Bányai János is kiemeli a társadalomtudomány fejlesztését, csakhogy a tartományi kommunista vezetésnek más az érdeke. Ez abból a programtervből is kitűnik, amelyet az új főszerkesztő megjelentet (H, 1975. 12. sz.). Ebben az írókkal – megbeszélések, műhelymunka során – kiala-

kítandó koncepciót ígér – az addigi „postaláda"-gyakorlat ellenében. Az irányítottság lehetséges gyanúját az alkotókkal közösen kidolgozandó tervek lehetőségével hárítja el. A közlésben állítólag majdnem a tekintélytisztelet lesz a döntő mozzanat, s ugyanakkor a folyóirat *„messzemenő lehetőséget nyújt a vitára"*. Meglepetésként hat, hogy Bányai *„más magyar irodalmak termését"* s ennek a jugoszláviai magyar irodalommal való összefüggését Jugoszlávia népeinek és nemzetiségeinek irodalma elé helyezi.

A belgrádi Delo c. folyóirathoz hasonló formájúvá lett Híd új programja továbbá meghirdeti a képzőművészeti, zenei és filmalkotások, színházi előadások, valamint alkotói munkásságok rendszeres figyelemmel kísérését is – ami majd meg is valósul. Ez annál inkább fontos eredmény, mivel a jelzett művészetek számára nincs biztosítva folyóirat. Ennek a „kulturalizmusnak" (beleértve a magyarországi, erdélyi és felvidéki könyvek ismertetését is) a szociológiának és szociográfiának politikai írásokkal és néprajzi tanulmányokkal, ismertetőkkel való helyettesítése lett az ára. Mert Major Nándor szelleme ekkor már egyáltalán nem lát túl a tartományi vezető politikusi szerepének korlátjain; és Bálint István nézőpontja sem lehet magasabb annál, amit a tartományi pártérdek engedélyez – nem beszélve a volt partizántábornok és UDB-s tiszt Stevan Doronjskiról, akinek az elhalálozását a Híd is illő módon gyászolja. És legkevésbé Tito elnökről, akit a legtekintélyesebb költő munkatársak (Ács Károly, Tolnai Ottó, Domonkos István, Pap József, Fehér Kálmán, Tolnai Ottó és Koncz István) felsőbbrendű lényként siratnak el.

Hogy egy év múlva a tervezettekhez viszonyítva miért felemás, inkább csak a nemzeti-nemzetiségi kulcsokat és más formalitásokat tekintve jó a mérleg, arra a főszerkesztői jelentésnek (H, 1977. 3. sz.) az a kitétele utal, mely szerint az írói tervek mellett „a *társadalmi igényekből származó elvárások"*-at is tekintetbe kellett vennie. Ennek egyes írók bizalmatlanságból eredő tartózkodása lett az ára. Viszont a vezető politikusok bizalma igazolásának jutalmaként a Híd folyóirat, sok év után ismét pontosan, hónapról hónapra jelenhetett meg.

Ekkor merül föl a budapesti Kortárs folyóirat kezdeményezésére a vele való kapcsolattartás lehetősége – lényegében mint a határ két felén élő magyar írók kapcsolattartásának ellenőrzött módja. Erről sokat mond az a körülmény, hogy míg sok magyarországi könyvről szóló ismertető és – többnyire egészen elvont – tanulmány lát napvilágot a Hídban, addig a Kortársban a határon túli magyar szerzők nem publikálhatnak szépirodalmat, mert a két posztsztálinista rendszer ti. megegyezett: az íróknak csak abban az országban és a megengedett keretek között lehet bírálniuk társadalmukat, amelyben működnek.

Mindazonáltal e körülmények kedveznek a vajdasági magyarság újabb, reprezentatív irodalma kialakulásának. Olyan versek, elbeszélések és regények jelen-

nek meg a Hídban, amelyek később – könyv formájában – díjazott művekként lesznek ismertek. A folyóiratnak elsősorban Brasnyó István, Tolnai Ottó, Varga Zoltán, Gion Nándor és Balázs Attila a megbecsült alkotói. Mindazonáltal Varga értelem- és élményközpontú olvasónaplója már nem lehet jelen a folyóiratban.

A történelem is teljesen háttérbe szorul a Bányai által szerkesztett Hídban. A műközpontúság végletét főleg az jelzi, hogy Ady születésének 120. évfordulója alkalmából a fölkérteknek a történeti összefüggésekből kiragadva kell írni egy-egy verseskötetről. Mintha az Ady-könyvek 1977-ben hagyták volna el a nyomdát. Ez az esztétikai érték egyeduralmát jelenti, de még ennél is kevesebbet, ha a kritikus megelégszik egy-egy mű belső összefüggéseinek leírásával, esetleg a poétikai jellemzők tudatosításával.

A két szélsőség (egyfelől az agyonpolitizált társadalomismeret, másfelől a hermetikus műszemlélet, steril irodalomtudomány) közötti űrt volt hivatott összekapcsolni a Gerold László és Utasi Csaba által gyakorolt, viszonylag életszerű, mégis műközpontú kriticizmus, színház-, ill. könyvbírálati módszer. Az említett kritikusok a következmény, az eredmény felelősségre vonásával próbálnak visszahatni az okokra, a körülményekre. Annál élesebben és nagyobb erővel, minél kevésbé érinthetők a „bűn" elkövetéséért alapvetően felelős tényezők. Nem ajánlatos ui. megvizsgálni: milyen nyelvkultúrájú, oktatási színvonalú iskola biztosította az előképzést; elvárják-e, megbecsülik-e az író munkahelyén az anyanyelvhasználatot; mi serkenti, mi fékezi a társadalomban az alkotóerőt; olyan alacsony-e a szerző mindennapi beszéd- és íráskultúrája, hogy miközben az írói rang megszerzése vagy -védése érdekében tollat vesz a kezébe, akkor önmagán kell erőszakot elkövetnie; mi a távlata az ilyen nyelvi-gondolkodásbeli „hibrid" állapotnak.

Ahelyett, hogy a nevezett műbírálók elsősorban ezt vizsgálnák, vagy legalábbis szóvá tennék a nagyobb megértés igényével, az alkotót teszik felelőssé a mű vélt vagy valós hibáiért. A szerkesztéspolitika szempontjából mégis kulcsfontosságúnak számít a jelenlétük a Hídban, mert látszólag a kritikai szellem működésére hívja föl a figyelmet. Arra ti., hogy ami a tartományban születik, az fölülbírálható és fölülbírálandó, mert az európai szintűnek (esetleg annál is értékesebbnek) hirdetett kultúra még csak születőben van.

Aki túltekint ezeken az elfogultságokon, azt alkalomadtán a látszat kedvéért leközli ugyan a Híd, de esetenként a szélesebb (életrajzi, bölcseleti, világirodalmi) összefüggés-kereséseket kigúnyolja, megbélyegzi. Naivan vagy képmutatóan a Művet és annak elemzését eszményíti, általában haszontalanul, nem ritkán járva tévúton, minthogy nem veszi komolyan az olvasótábora bővítésének célját.

Termékeny vitáról nem lehet szó. Fekete Elvira és Bosnyák István pengeváltását, majd Bányai és Dévavári (Kiss) eszmecseréjét személyeskedés és a tekin-

télyérdek vitte vakvágányra. Ugyanebből az okból nem folytathatta Podolszki József a bátor hangnemű cikksorozatát.

Habár Bányai a Híd programjából föltűnő hiányosságként kihagyta a világirodalmat, menet közben olyképpen javítja ki a hibát, hogy leközli Vajda Gábor ismertetőit és tanulmányait, s elvétve a világnyelveken írt művek fordításainak is helyet ad. A Hídnak, a Kárpát-medence legrégibb és legtekintélyesebb folyóiratának Vajdaság Autonóm Tartomány politikája szellemében azt kell sugallnia: Európa és a világirodalom mi (is) vagyunk. Ennek mindenekelőtt az ízlése kitágításával szerezhet érvényt. Fehér Ferenc verseit éppen olyan jóindulattal közli, mint Tolnai Ottóét. A pluralizmusát (egy évig rendszeresen) főszerkesztői kommentárral nyomatékosítja.

A Bányai János szerkesztette Híd egy ideig azt cselekedte (Újvidék-központúsággal és számos munkatársa Magyar Tanszéket végzettségének köszönhetően magasabb színvonalon, s ezzel együtt kissé „akadémikusan"), mint amit az Üzenet valósított meg a hetvenes évek első felében. Persze, módszeresebben, és – a rendelkezésre álló nagyobb terjedelemnek és tiszteletdíjnak köszönhetően – általában alaposabban. Minőségi újdonságról csak a fantázia és a példabeszéd világában lehet szó.

A tudományos önmegismerés hiánya mellett a rendszeres nyelvi-stilisztikai vizsgálatok mellőzése is föltűnő a Hídban. Gerold és Utasi említett (felszíni) alapossága inkább egy-egy könyv nyelvét érinti. Ennek következtében viszont félrevezető a vajdasági magyar szerzők számbeli növekedése a folyóiratban, mert az eszközök felemás ismerete dacára az alkotóvá válás tévhitét alakíthatja ki. A közölt versek és prózaszövegek nem mindig kellően megmunkáltak. Ebben az anyanyelvtudás fogyatékosságai mellett a posztmodern divatjának is szerepe van.

A nemzetek és nemzetiségek irodalma iránti érdeklődés is, fölső politikai nyomásra (és kellő anyagi támogatással), mesterségesen születik. Nem bízzák rá az íróra, hogy maga döntse el: kit, mit és mennyire tart fordításra érdemesnek a jugoszláv irodalomban. Mindenesetre az első években még jelentős tiszteletdíjat fizető Híd nem egy munkatársa jut a megrendelt műfordítások által pótjövedelemhez. Ennek eredményeként viszont van olyan évfolyama a Hídnak, melyben a délszláv szépirodalmi szerzők száma azonos a magyarokéval.

A Híd különösen a nyolcvanas években, Bori Imre főszerkesztői szerepének idejében élettelenedik el. A fő munkatársak leginkább tartózkodnak attól, hogy közvetlenül körbedicsérjék egymást. Ünnepi magasztalásaikat máshol jelentetik meg. Bori munkásságát Bosnyák István az Oktatás és Nevelés c. folyóiratban (1988. 1. sz.) eszményíti kritikátlanul és nagy terjedelemben. Hasonlóképpen lelkendezik Jung Károly is, aki csupán utóbb publikálhatta hosszú ismertetését (In: **Összefüggések és kapcsolatok**, 1997). Az ilyen viszonyulás következtében

– a titói minta vajdasági magyar megfelelőjeként – az emberfeletti tudósok mítosza kezd megszilárdulni az egészséges kritikai szellem kihalása következtében.

A konkrét társadalometikai állásfoglalás is hiányzik a Hídból. Senki sem meri a politikai közhelyeken túl az erősödő szerb nacionalizmust (a vajdasági magyar vitális vagy legalább művelődési érdekek vonatkozásában) bírálni. Nem is akarja, mert a Hídnak olyan értelemben jól jön a veszélyeztetettség érzésének kifejlődése, hogy a látszólagos összefogást (a problémák elhallgatásának szükségletét) kimondatlanul az értékfogalmak működtetése elé állíthatja. A *„lám, itt vagyunk mi, passzívan ellenálló európaiak a növekvő barbársággal szemben”* féligazságát lehetséges erkölcsi maximumként fogadtatja el a fiatalabbakkal. Az önelégültség előkelő tartózkodással tiszteli a formaságokat, és őrzi az előnyjogokat.

Az Üzenet: a példamutatóból követő

Szabadka és Újvidék ellentéte egy ideig még nem mérséklődik, amit jól tükröz Garai Lászlónak szellemileg a folyóirathoz tartozó Életjel miniatűr-kiadványairól írt kritikája (MSZ, 1972. IX. 9.) és a szegedi Péter Lászlónak a válasza (MSZ, 1972. IX. 30.). Garai teljességgel provinciálisnak, s ilyen formában értéktelennek ítéli a sorozatot. Kispolgárian szocialistának mondja Dért, Lévayt, Kolozsit, Petkovicsot, akiknek semmi közük az általuk kiadott Balázs G. Árpád-, Csuka Zoltán- és Láng Árpád-művekhez, amelyeket jelentőseknek tart. Garai ebben az időben már a tűzzel játszik, amikor van bátorsága Petkovics Kálmánnak és Kolozsi Tibornak, a restauráció konjunktúralovagjainak a forradalmi múltat kutató könyvecskéit bírálni. Túloz azonban, amikor magát a sorozatot tartja feleslegesnek, koncepciótlannak. Erre mutat rá a szegedi Péter László, az Életjel Miniatűrök-sorozat jogosultságát, a hagyománykutatás sokoldalúságát védve, és az Újvidék–Szabadka konfrontációt helytelenítve.

Ekkor publikálja Petkovics Kálmán **Vélemények erdejében** címen a falukutató szociográfiai munkáját (Ü, 1972. 10. sz. – 1973. 1. sz.). A hatalom aligha akarta különösebben elmélyíteni, rendszeresíteni ezeket a vizsgálatokat, különben nem vezényelték volna át Petkovicsot egy év múlva Újvidékre a Forum vezérigazgatójának. Viszont meglehet, talán hatalmi megbízásból, a magyarok gondolatainak szondázása céljából végezte a funkcionárius újságíró a 7 Napban meghirdetett közvélemény-kutatását.

A szabadkai Üzenet a visszarendeződés kezdetén mindenesetre helyzeti előnyben van az Új Symposionnal és a Híddal szemben. Nem adott ui. helyet a politikai csatározásoknak, és – Magyarország közelében lévén –, nem tartotta sem lényegesnek, sem pedig megvalósíthatónak a jugoszláviai magyarság au-

tonómmá, s még kevésbé a nemzetté válását. Az addigi évtizedek történelme megtanította, hogy mindig a középút választása egyedül a veszélytelen. Vagyis a realizmus fogalma a szabadkai folyóirat szellemiségében nem pusztán az ajánlatos stílusirányzat kérdése, hanem a közéleti magatartásé is. Annál is inkább, mivel mozgalomteremtő ambíció fűti.

Ebben a szellemben jelenti ki Biacsi Antal főszerkesztő a 3. évfolyam kezdetén: az Üzenet folyóirat nyitott a Vajdaság és az ország írói előtt, azonban – illyési szellemben – provinciálisnak tartaná, ha nem szembesülne vidéke problémáival (Ü, 1973. 2. sz.). E bátran megfogalmazott igény mögött az rejtőzik, hogy: *„Az Üzenetnek a pártlevéllel kapcsolatban közzétett elemzése lényegesen kevesebb kritikai elemet tartalmazott, mint a többi folyóiraté…”*. (MSZ, 1974. I. 5.) Biacsi szerint ez azért van így, mert az Üzenet elefántcsonttoronyba húzódás helyett már az indulásakor marxista volt. S ez az irodalomközpontúság tagadását is jelenti, tehát azt, hogy a folyóiratban közölt kulturális érdekű tanulmányok, cikkek színvonala magasabb a szépirodalominál. Ez pedig azért van így – vallja Biacsi –, mivel a vidék kis folyóiratainak jelentősége nagyobb lehet a nagyvárosok folyóirataiénál. Így az Üzenet jelentősége messze túlmutathat Szabadkán.

Az Üzenet addig lehet a feladata magaslatán, míg a magyar népi irodalom szellemében működhet, s ezáltal ellenpontozhatja a Híd elvtelen nyitottságát. 1973 elején Biacsi Antal főszerkesztő még bátran és bántatlanul hivatkozhat Illyésre, aki szerint: *„A világmindenségről hetet-havat összecsacsoghatunk, a »provinciá«-nkról nem; ott az első hazug szóra megnyílik a föld.”* (Ü, 1973. 2. sz.)

A vidékiességnek az önértékelése, önkritikája általi fölülmúlása jegyében hagyja el a nyomdát még 1973 decemberében az Üzenet Szenteleky-száma, amely példátlanul jelentős, előremutató vállalkozása a folyóiratnak. Dér Zoltán (Kiss Ferenc), az anyag egybegyűjtője máig érvényes hitellel a többi között ezt írja a bevezetőben: *„Aki vele szövetkezett, saját munkája értékét és értelmét is érezhette, ösztönös helyzetérzékelésünket ő érlelte szellemi magatartássá. E helyzetérzék révén ismerte föl, hogy a történelmi földrengés után előállt új helyzetben építeni csak alulról: a föld felől, a vajdasági magyarság életének realitása felől lehet. Lokálpatriotizmusa telítve van a néppel való azonosulás szemérmes alázatával, a megismerés s fölmutatás mélyen átélt igényével.”*

Szenteleky egyes írásaiból és Herceg János vallomásaiból tudjuk: ez a lényeg, habár a vezér ezt nemegyszer csak így vagy úgy becsomagolva nyújthatta át követőinek. A sors iróniája, hogy az egyre nyilvánvalóbban megmerevedő művelődési gyakorlat a csomag tartalmát magával a csomagolással azonosította, s ezzel, naivan vagy számításból meghamisította Szentelekyt. A vezér tanítása ui. a Jugoszláviában rekedt magyarok sorsélményének ábrázolását várta el és várta volna el a vajdasági magyar írótól. Elsősorban erre gondolhatott Dér (Kiss) is,

amikor az említett bevezetőben ki merte jelenteni: *„Valamiért valamennyien adósai vagyunk…”*. Vagy amikor a **Szenteleky Kornél ismeretlen levelei** c. írásában egyes régebbi méltatók gondolataihoz visszatérve azt sem hallgatja el, miszerint Szenteleky *„életművéből levelei a legérdekesebbek, legfontosabbak”*.

A szóban forgó folyóiratszám írásai telitalálatokat és melléfogásokat egyaránt tartalmazó glosszák, esetleg a vezér alakját fölidéző emlékezések. Az utóbbiak nem csupán azért jelentősebbek, mert Szenteleky munkatársainak, barátainak (Csuka Zoltán, Fekete Lajos, Dudás Kálmán és Herceg János) tollából származnak, hanem azért is, mert az írásművekre korlátozódó méltatások nem az életmű egészének, vagy legalábbis jelentős részének ismeretében készültek. Ezt legjobban Szeli István tudja, aki nyomatékosan hangsúlyozza: nincs teljesen tisztában megállapításai igazságfedezetének mértékével **(Szenteleky irodalomszemléletének margójára)**. Mindenesetre minthogy ekkor a kisebbségi attitűd bűnnek vagy legalábbis hibának számít, szerinte egyáltalán nem jó, hogy Szenteleky szempontjai osztályérdekek fölötti „nemzeti összefogástól” és a kisebbség magasabb rendű humánumeszményétől várják a vajdasági magyar irodalom (valójában: kultúra) megszületését. A vezér pályájával való azonosulás lehetetlensége miatt Szeli a Szenteleky-életmű egyéb összefüggéseit is képtelen fölismerni. És Bányai János is, aki a Vajdaság Kazinczyja életművének irodalomtörténeti helyét a versei vizsgálata által végezné el, holott Szenteleky költőként akkor sem jelentős, ha egyes versei könnyebben megértetik velünk a munkásságának lényegét, vállalt szerepét.

Hiába volt tisztában vele már akkor Juhász Géza, a Forum Könyvkiadó főszerkesztője, hogy *„Szenteleky irodalomszervező tevékenységéről levelezésének, szépírói munkásságának pedig regényeinek ismerete nélkül aligha lehet képet alkotni”*, s hiába tette hozzá, miszerint a kapitális művek kiadói kerettervében *„szerepel – mintegy 50 kötet között – Szenteleky műveinek kiadása is, mégpedig hat kötetben!”*, a fölkiáltójel kevés volt, a sorozat pedig túl nagy. Nem utolsósorban annak következményeként, amit a szóban forgó írásában **(Párhuzamos vonalak)** Juhász nem tartott nagy hibának: az író és irodalomszervező idealista világnézete miatt.

Az Üzenetet az indulásától kezdve azok bírálták, akik az újabb fordulatot követően bírálat célpontjaivá váltak. Ezért az Üzenet, tiszta lappal indulva, azt cselekedheti, amire ekkor az újvidéki folyóiratok gondolni sem mertek. Az elkötelezettségről és a modernségről szervez kerekasztal-beszélgetést, amelyen neves romániai magyar írók (Sütő András, Szemlér Ferenc, Kányádi Sándor, Gálfalvi Zsolt, Farkas Árpád és Páskándi Géza) is jelen vannak (Ü, 1973. 4–5. sz.). A vendégek az újítást képtelenek függetleníteni a hagyománytól, s bizalmatlanok az avantgárd talajtalanságával szemben. Azt mondják, ami a szabadkai érdekeknek is megfelel: a románokkal közös sorsproblémáik hiteles ábrázolása az írói céljuk.

Az Üzenet legnagyobb „haditette" annak az interjúnak a közzététele volt, amelyet Dér Zoltán (Kiss Ferenc) készített Illyés Gyulával. A magyar író a többi között a következőket mondja: „*A lényeg az, amit én nagyon fontos írói, szellemi feladatnak tartok, hogy az a tragikus eseménysorozat, amelyen a magyarság átment, amely úgy megosztotta a nyelvi közösséget, óriási ártó hatással volt a magyarság tudatára is. Az emberek majdnem kisebbrendűséget éreznek, ha magyarnak vallják magukat, mindenütt a világon. Ennek orvoslásául filozófia, publicisztika, politikai irodalom vajmi keveset tud végezni, hiszen az alapproblémákat érinteni sem tudja, annyira belejátszik a politikai egzisztencia mindenütt. Tehát itten az irodalomnak óriási előkészítő szerepe van, majdnem olyan, mint kétszáz évvel ezelőtt, a békés megoldásra. Az tudja megteremteni tiszta eszközzel, a megvádolás lehetősége nélkül, a magyarság nyelvi szellemének humanista egységét; ez tudja tehát máris visszaszerezni az önbecsülését ennek a népnek. Ezt én – azt lehet mondani – a fő szociális, sőt szocialista gondomnak érzem, és meggyőződésem, hogy az utánunk jövő nemzedékek ezen fognak vizsgázni, megtudnak-e ennek felelni; vagyis adnak-e megint valami tartalmat annak, hogy valaki a magyar nyelv közösségébe tartozik. Hogy magyarnak lenni nem csak szólam. Igen sok helyen szinte még vádakat kell elhárítani, gyakran meggondolatlan önvádakat. Olyan szellemet kell kialakítani magunk közt s a többi néppel való viszonyunkban, amilyenen Kosztolányi, Ady, Babits munkálkodott, de hiszen már Zrínyi is. Ez óriási feladat. Azt hiszem, azzal, amit ti lenn, Jugoszláviában tudtok végezni, éppen azért, mert ott ma tán a legkedvezőbb a magyar diaszpóra jogi helyzete, majdnem példán is munkálkodtok. Majdnem azt mondanám, világnak kínálható példán. Mert hisz a huszadik század legtöbb veszéllyel fenyegető és egyben legtestvéribb összebékülést ígérő problémája a faji, vallási, anyanyelvi ellentétek megoldása vagy meg nem oldása.*" (Ü, 1975. 2–3. sz.)

Nem Dér Zoltánon (Kiss Ferencen) és társaikon múlott, hogy ez az egészséges elképzelés meghiúsult. Mindenesetre megpróbálták a lehetetlent. Az újvidékiek részvételével tanácskozást szerveznek a kritikáról. Ettől eltekintve (talán azért is, mert foglalkoznak a könyveivel) Bányai János **Németh László – a kritika dicsérete** című (!) írást ad nekik (Ü, 1975. 4. sz.).

Ez azonban így nem mehet tovább. A következő év elején Bányai az újvidéki Híd élén viszi tovább (persze többnyire a műalkotások „immanenciájára" korlátozva) azt a szerepet, amelyet az Üzenet kezdett gyakorolni. A következő év (1976) elején Urbán János arról számol be, miszerint anyagi okok miatt vékonyabb lesz az Üzenet, s még így is tartományi támogatásra lesz szükség a rendszeres megjelenéshez. Két egymással ellentétes folyamat zajlik ekkor Szabadkán: miközben a gazdaság addig szokatlan módon fejlődni kezd, és számos beruházásra kerül sor, addig a magyar kultúra, a látszólag nagyon is kedvező nyelvtörvény dacára, egyre inkább háttérbe szorul. A hatalom csak olyan vidéken fektet be, amelyet már kismértékben sem fenyeget a visszacsatolás veszélye.

Az Üzenet gyakran mélyed el Szabadka művelődési és irodalmi múltjának, és – kellő óvatossággal – a jelenének tanulmányozásában, ezáltal is figyelmeztetve a politikusokat a város magyar hagyományainak létezésére, s azok délszláv emlékekkel való termékeny összefonódottságára, a viszonylagos önrendelkezésre való jog példáinak életben tartására.

Az Üzenet mindent megtett a politikusok sanda gyanújának megszüntetése érdekében. Még 1975-ben díjat alapít, amellyel évenként a benne megjelenő írásokat három kategóriában jutalmaznák: 1. a legjobb időszerű tárgyú (a szocialista, nem hangsúlyozottan vajdasági magyar embert bemutató) novellát vagy verset; 2. a jugoszláv népek és nemzetiségek irodalmáról szóló tanulmányt (az Üzenet által közölt műfordításokkal, kapcsolattörténeti kutatások szemlézésével összefüggésben); 3. a munkássággal foglalkozó szakdolgozatot. Annál is inkább, mert Urbán János folyamatosan, Petkovics Kálmán pedig kezdetben működik a folyóiratnál. Előítélet-mentes valóságföltárásról természetesen szó sem lehet. Annál kevésbé, minthogy a „népfelszabadító" háború emlékeinek ápolása is ehhez a témakörhöz tartozik, s a vezető politikus háborús veteránokat buzgón meggyászolják. A politika különösen a májusi számokra teszi rá a kezét. A régi, itthon maradt írók közül Herceg János a kedvencük, de a régi „hidasok" (Lévay Endre, Steinfeld Sándor, Gál László, Laták István, Lőrinc Péter) szellemi örökségét is vállalják. Ha a kortárs Hidat az önmagát író szöveg arisztokratikus szélsősége fenyegeti, akkor az Üzenet olykor a szocrealizmus közelében jár. A nyolcvanas évek második felében azonban némelyest „posztmodernizálódik", és az Újvidéken menesztett symposionisták írásait – a Sziveriéin kívül – is befogadja.

Ez az előfeltétele annak, hogy úgyszólván mindenki irányában nyitott lehessen. Ugyanígy ezáltal becsülheti meg országhatároktól függetlenül a polgári írók és kutatók, a két háború közötti vajdaságiak (Csuka Zoltán, Fekete Lajos, Dudás Kálmán, Szirmai Károly) munkáit, s ennek köszönhetően (elsősorban Dér Zoltán jóvoltából) jelentethet meg a kutatókat és az irodalomkedvelőket egyaránt lenyűgöző Kosztolányi- és Csáth-emlékszámokat, a Nyugat folyóirat alkotóiról való megemlékezésekről nem is szólva. Ez mérsékelt ízlésbeli konzervativizmust jelent, amely, ha klasszikusról vagy jelentős íróról van szó, a példabeszédet és a fantasztikumot is megbecsüli. A nyitottság azonban a fiatalabbakra vonatkozik, hiszen Szirmai Károly Nyugaton élő, atyja emlékét ápoló fiának, Endrének nevével ugyanúgy találkozunk a folyóiratban, mint a Délvidéken egyre nehezebben megtűrt Sz. Kanyó Leonáéval, nem beszélve az Üzenetnek az újvidéki írók műveit megértéssel, de fenntartásokkal is fogadó (Varga István, Horváth Mátyás és mások tollából eredő) méltatásairól.

Az Üzenet legmerészebb vállalkozása a magyarországi (sőt erdélyi) kritikusoknak, irodalomtudósoknak időnként számról számra való közlése. Mindenekelőtt

Pomogáts Béla publikál gyakran, de Rónay László, Szekér Endre és Kántor Lajos neve is többször bukkan föl a folyóirat szerzői között. Kiss Ferencé ritkábban, mert az írásai – politikai okokból – Dér Zoltán neve alatt látnak napvilágot. E széles körű alapos szervezőmunkának köszönhetően nemegyszer tíznél is több könyvismertető jelenik meg egy-egy számban.

A Létünk „akadémikus" távolságtartása

A Prágai Tavasz jugoszláviai szelének eredményeként, jellemző módon piros fedőlappal indult Létünk folyóirat (1971) a politikát többre kénytelen becsülni a kultúránál, az elképzelést annak megvalósíthatóságánál. Hiába létesült e folyóirat a társadalom, tudomány és kultúra vizsgálatának céljával, s mögötte a marxi axiómával – a társadalmi lét határozza meg a tudatot, nem pedig fordítva –, rendszerint a szűkebb fölső társadalmi réteg legális tudatprizmáján át igyekszik bemérni a valóságot, ahelyett, hogy ennek emberileg lehetséges maximális birtokbavételével alakítaná ki a mércéit, és tenne feladatkijelölő javaslatokat a politikusoknak. A Létünk, a hatvanas évek végén a Kommunista Szövetség által nacionalistaként megbélyegzett Rehák Lászlóval az élen – aki a nyugdíjaztatásáig már csak egyetemi tanárként és szerkesztőként tevékenykedhet –, nem tehet mást, mint kompromisszumot keres az időszerű délszláv államérdek és a Vajdaságban élő magyarság rövid távon kielégíthető szükségletei között. A maga eszközeivel tehát az autonómia előkészítésén munkálkodik. Jelentős mértékben a Magyar Tanszék és a Hungarológiai Intézet munkatársaival együttműködve azoknak a délvidéki magyar hagyományoknak a tudatosításában is részt vesz, amelyek már eredetileg is magukban hordozták az önállósodás, a délszláv kultúrával való összefonódottságból eredő sajátosság jegyeit.

Ez a szempont a belgrádi politikusok szemében változatlanul a szeparatizmus, esetleg az irredentizmus veszélyét rejti magában, ezért Rehák folyóirata nem győz lépést tartani az ország adott társadalomtudományi törekvéseivel, ismertetvén azokat. Mégsem kellő mértékben, mert Újvidéken és magyar nyelven javítják ki (MSZ, 1974. XII. 28.) Ágoston Andrásnak a Létünkben közölt államrendszer-történeti tanulmányát, ti. a szerző egy helyen hangsúlyozza: a népszuverenitás jugoszláv koncepciója egyedül áll a nemzetközi alkotmányos gyakorlatban, s még az 1918-as, lenini alkotmányhoz viszonyítva is újszerű. Azonban a bíráló Bosnyák István szerint *„kár, hogy a munkásönigazgatás 1950-es életbe léptetése kapcsán szerzőnk nem hangsúlyozza kellőképpen, hogy ennek is – minden »nemzeti hiúságtól« mentesen állítható – világtörténelmi jelentősége volt…".* (MSZ, 1974. XII. 28.) Hadd jegyezzük meg: a Palicsi-tó, a szabadkai villamos és Kosztolányi szü-

lőházának tragédiája, valamint a fokozódó környezetszennyezés nem volt ugyan világtörténelmi súlyú, de jelentős mértékben befolyásolta a régióban élő emberek tudatát, s a jugoszláv szocializmus hitelességéről (a „köz" megbecsüléséről) is igen sokat mondott, mégsem akadt olyan tudós, aki társadalmi összefüggésben, érdemben és felelősségteljesen a környezet védelme szempontjából emelte volna föl a szavát a műveletlen bürokrácia barbár döntései ellen.

Nem csoda, hogy Végel László, megsokallván a Létünk folyóirat létünkkel szembeni távolságát, kijelenti: *„...a Létünket olvasva attól tartunk, hogy korát meghazudtoló akadémikus indulatok kerekednek felül benne. ...több gyakorlatot, nagyobb mozgékonyságot és főleg intenzívebb szerepvállalást várunk."* (MSZ, 1975. I. 25.) Ez persze nem jelenti azt, mintha lényeges különbség volna a Magyar Szó és a Létünk kultúrához való viszonya között. A cél: Jugoszlávia időszerű politikájához való szóbeli alkalmazkodás, ill. – a nemzetiségek vonatkozásában – mindaz, ami a múltban és jelenben az állam törekvését támogatja, majd a hetvenes évek második felétől – megtűrt járulékként – lassanként az is, ami nem szegül szembe vele.

Csakhogy a naponta hirdetetteket komolyan véve a Létünk folyóirat tartalma, feladatvállalása is más lenne. Ezzel Mirnics József – az új szerkesztőbizottság első értekezletén elhangzott véleménye szerint – tisztában van. A folyóirat nem foglalkozik kimerítően az ifjúság problémáival, hiányoznak belőle az elevenséget, mozgalmasságot biztosító vitacikkek, s az olvasókkal való kapcsolat is – mondja (MSZ, 1976. V. 7.). Mindazonáltal Rehák még ekkor is azt emelhette ki, hogy több ízben foglalkoztak a két világháború közötti vajdasági magyar munkásmozgalommal.

A folyóirat szerkesztési gyakorlatán nem változtathattak sokat a kritikák. Ezért 1981-ben az indulás tízéves jubileumán is lényegében ugyanazt mondják a kerekasztal-beszélgetés résztvevői (L, 1981. 6. sz.). Tóth Lajos arra figyelmeztet, amit igazán sohasem valósíthattak meg a szocializmus érájában szerkesztett folyóiratok: az életszerűséget, az elmélet és gyakorlat szembesítésének a napi politikától való függetlenítését kéri számon. Kovács Teréz is a napi- és hetisajtóra bízná a napi politika kérdéseit, s kikérné az olvasók véleményét. Várady Tibor viszont a provincializálódás veszélyére céloz, amikor kételkedik benne, hogy a jugoszláv társadalomtudomány legjelentősebb eredményeit mutatta be a Létünk. Ő is azt hangsúlyozza, amit a hetvenes évek végétől egyre többen kidomborítanak: érdemi kutatások nemigen folynak, egyre több a tudományos dolgozó, aki rutinból ír, hogy gyarapítsa a bibliográfiáját. Árokszállási Borza Gyöngyi viszont a vitákat hiányolja, kételkedvén benne, hogy a folyóiratnak mindig igaza van, s a maximumot nyújtja.

Joggal merül föl a kérdés: vajon mi lappang a Létünk stagnálása mögött? Mindenekelőtt az, hogy a főszerkesztő Rehák László tanulmányainak többsé-

ge 1978-ig szerbhorvát nyelven jelent meg. Ekkor magyarul terjedelmes tanulmánykötetet adott ki **(Kisebbségtől a nemzetiségig)**. Ennek bevezetőjében a szerző két embernek mond köszönetet, akik a könyv nem magyar nyelvű szövegeit lefordították. Már az előszó részben rácáfol a könyv címére, mivel nem pontos az állítás, mely szerint *„A kérdés természete megkövetelte, hogy a nemzetiségekkel kapcsolatos felfogásokat és gyakorlatot a nemzeti viszonyok részeként, ne pedig a társadalmi viszonyok összességéből kiragadva tárgyaljam, hisz sokrétűségüknél és a társadalmi viszonyok összességébe való beágyazottságuknál fogva a nemzeti viszonyok kielégítő módon nem tárgyalhatók az osztályviszonyok és a szervezett forradalmi erők meghatározó fontosságú szerepe nélkül."* Rehák akkor is tekintetbe vehette volna a társadalmi viszonyok összességét, ha górcső alá veszi a tárgyát, s a vizsgálódásában teljességgel a nemzetiségek valós helyzetére összpontosítja a figyelmét, vagyis – ha az egyedül alkalmazható lenini tanok értelmében – a konkrét életgyakorlat, a szociográfiai adatok felől halad az általános felé. Hogy Rehák a vizsgálatában miért nem juthat el a lényeghez, már az előbb érintett körülmény is részben megválaszolja: a délszláv vezető embereket, akik számára a szövegek többsége készült, a nemzetiségi kérdéseknek inkább csak a velük összefüggő vonatkozása érdekelhette, s ezekből is inkább az ő munkájukat igazolók, a Kommunista Szövetség törekvéseit dicsőítők.

Rehák e könyvének dolgozatai között van egy, mely még 1970-ben íródott, méghozzá magyarul, de korábban nem láthatott napvilágot **(A nemzetiségek nyelvi egyenjogúságára vonatkozó politikai nézetek alakulása Jugoszláviában)**. Itt ui. még viszonylag sokat beszél – megvalósítandó célként – önmagában a nemzetiségi nyelvek egyenjogúságáról. Rehák időközben rájöhetett, hogy sérti a jugoszláv hivatalos baloldal önarcképét az ilyen című fejezetekkel: **Ingadozások a kisebbségi nyelvhasználat ügyében**, **A szabad nyelvhasználattól az egyenjogú nyelvhasználatig, A felmerült dilemmák és az elfogadott elvek valóra váltásának problémái.**

Rehák szóban forgó könyve akkor lehetne teljességgel hiteles, ha nagyobb része arról szólna, amiről az említett, korábban közölhetetlen tanulmányának pl. a következő részlete: *„A nyelvi kérdés elhanyagolását egy látszólag forradalmi romantikus leegyszerűsítés okozta (amely valljuk be, nem mindenkinek volt romantikus, forradalmi pedig objektíve nem lehetett). E szerint a felfogás szerint a szocialista forradalom fegyveres szakaszának győzelme megoldotta a nemzeti kérdés politikai részét, tehát csak bizonyos apróságok, többek között a nyelvi egyenjogúság részletkérdései okozhatnak még gondot. Ez a jóhiszeműség azonban nem háríthatta el azokat a károkat, amelyek a nyelvi kérdés elhanyagolásából keletkeztek nem egy nagyobb számú nemzetiségi dolgozót foglalkoztató gazdasági szervezetben. Mivel ezekben a vállalatokban a tisztviselők rendszerint egynyelvűek voltak, a vállalat belső tájékozódási rendszere nem tölthette be*

rendeltetését a nemzetiségi dolgozók körében, s ezek az önigazgatásban sem vehették ki kellő mértékben a részüket. Ez a helyzet azután – megtetézve egyéb megkülönböztető tényezővel, mint pl.: a nem termelő részleg nagyobb jövedelme, társadalmi tekintélye, kisebb munkamegterheltsége, a közvetlen termelőkkel szemben megnyilvánuló ellentétek – a »közvetlen termelők« és a »nem közvetlen termelők« közötti viszonynak nemzeti színezetet is adott, s néha volt is valóban ilyen háttere." (160–161. p.)

Hogy a korábbiakhoz képest hogyan változott a nemzetiség helyzete, ezt kellett volna a Létünknek tanulmányoztatnia ahhoz, hogy hitelesen nemzetközi szellemű és Jugoszlávia fennmaradásának érdekében tevékenykedő legyen. Rehák azonban legalább a szabadkai egyetemi tanárságát akarta megtartani, ha már – még az anarcholiberalistának és nacionalistának mondott időszakban (főleg a Híd folyóiratban, 1970-ben publikált, állami atyáskodást elutasító tanulmányának visszhangja miatt) – kénytelen volt búcsút venni a politikusi pályától.

A nyolcvanas években a Létünk legnagyobb vállalkozása a **Szabadkáról** c. *évkönyv* (1985) megjelentetése volt. Ebben számos szerző főleg a környezetvédelem, a gazdaság és a sport szempontjából mutatta ki a határváros visszafejlődésének jeleit, de korántsem a nemzetiségi összetétel változásával összefüggésben.

A rádió és a televízió manipulált valóságképe

A kultúra helyzetének kutatása tendenciózus, a pillanatnyi politikai érdekek szerint történik. Jó példa erre az Újvidéki Rádió közönségkutatása a hetvenes évek közepén. A fölmérés vezetőinek döntése szerint az interjúkat olyan községek területén készítik, amelyekben a lakosság fele magyar. Azt akarták ily módon dokumentálni, hogy a nemzetek és nemzetiségek az Újvidéki Rádió műsorait kölcsönösen mindkét nyelven hallgatják, s meg vannak velük elégedve (MSZ, 1975. IX. 27., X. 13.). A kutatók megtalálták azt, amiről tudták: hol van. Tíz helységben 362 különféle iskolázottságú ember megszólaltatásával ui. kideríttették: a magyar hallgatók 60%-a szerbhorvát műsorokat is hallgat, a szerbeknek pedig a 46,3%-a figyeli a magyar műsorokat. Az eredmény egészen mást mutatna, s akkor lenne igazán hasznos a következmények levonása, ha a vizsgálatokat nyelvileg többé-kevésbé homogén környezetben folytatták volna. Ekkor ui. kiderült volna az, az értelmesebb emberek által különben is tudott tény, mely szerint a magyarok közül többen, viszonylag nagy százalékban, különféle okoknál fogva kénytelenek az államalkotók nyelvének műsorait hallgatni, addig az utóbbiak ugyancsak indokolhatóan: gépiesen vagy tudatosan mellőzik a magyar nyelvű adásokat.

A politikai taktika számára az (a látszat) a fontos, hogy a különböző nemzetiségűek hallgatják egymás műsorait. Ezzel szemben az etnikailag homogén környezetben a vizsgálat csupán egyoldalú, a politikusokat rendkívüli feladatok vállalására kényszerítő eredményt mutathatna. Ezért pl. Csantavéren vagy Zsablyán véletlenül sem végeztek ilyen fölméréseket. A hatalom ui. nem tartja reprezentatívnak az érdekével ellentétes eredményeket. Várnia kell az asszimiláció előrehaladására, hogy egy idő múlva újabb kétnyelvűvé vált helységek kölcsönös nyelvhasználatának (műsorhallgatásának) elemzésével a testvériség–egységnek egy újabb kirakatelemével jelezze: itt is minden rendben van, az emberek kulturális érdeklődése a másik nyelvterületre is (kölcsönösen!) kiterjed.

A televízió ebben az időben már nem kevésbé fontos médium a rádiónál, ezért műsorai értékelése hozzátartozik a kultúrpolitikai feladathoz. Ez G. Fehér Gyulának a Magyar Szóban 1976. III. 13-án indult cikksorozatából is kitűnik. A szó formális értelmében nyilván igaza lehet a publicistának, amikor kijelenti: „a *mi televíziónk... szavahihetően beszél...*". A cikkíró nem vizsgálhatja meg: menynyire és milyen értelemben hitelesek azok a politikai események, amelyekről a televízió állítólag igazat mond. S vajon mit hallgat el? G. Fehér mindenesetre a társadalmi életet illetően hiányolja a különböző életszintek megismerését, a javításukat szolgáló vitát, s kifogásolja az elgépiesedést. Ezzel a marxi–lenini szókimondást védi, mivel az emberek tudata nem változott meg önműködően. A nyilvános eszmecseréknek nincs közük a nyugati pártharcok fogyasztáselvű demokráciájához, jóllehet a közügyekkel kapcsolatos viták a sajtó példányszámát is növelik – mondja. Bátran kijelenti: a politikai beszámolók rendre megelőzik a jelentősebb adásokat, mintha az életnek kellene a televízióhoz alkalmazkodnia, nem pedig fordítva. Az ilyen őszinte megállapítást a bírálónak – egy föltételezhető „fejmosás" után – természetesen ellensúlyoznia kell. Ezt két hét múlva meg is teszi, kijelentvén: a kongresszusi helyszíni közvetítéseknek esténként óriási hatása van. Ez a cikkíró szerint a szabadság bizonyítéka, jogaink tiszteletben tartása, amit az Újvidéki Televízió a maga többnyelvűségével koronáz meg a belgrádi egynyelvűséggel szemben.

Az Újvidéki Televízió szerkesztője (később főszerkesztő-helyettese) inkább csak elvben nyitott. Legalábbis erre utal a proletkult felé húzó Fekete Elvirának a 7 Napban megjelent kritikája (1977. I. 28.). A cikkíró azt kifogásolja, hogy a korábbi év eseményeit értékelő művelődési műsor keretében G. Fehér néhány újvidéki kritikus nyilatkozatára korlátozódva szemlélteti a jugoszláviai magyar kultúra kérdéseit. Fekete szavának ebben a vitában mindenesetre súlya van, minthogy ő Baranyai Júliának a **Vízbe vesző nyomokon** c., nem kismértékben a baranyai reformáció hagyományát emlékezetbe idéző könyvét, valamint a magyarországi szerzők által a szerbek számára írt magyar irodalomtörténeti

munkát tartja az év eseményének. A kritikus azért is indulatos, mert G. Fehér állítólag a 7 Napnak „elvtársi levelet" írt, amelyben megfelelő föllépést helyez kilátásba, ha a hetilap Fekete Elvirát tovább engedi akadékoskodni. A fokozódó személyeskedésben G. Fehér csupán a válaszhoz való jogát védi, és nem ismeri el, hogy korbáccsal fenyegetőzött volna.

Fekete Elvira, aki a megállapításaiban nemegyszer igen találó bírálatsorozatot ír az Újvidéki Televízió műsoráról, különösen az ilyen kitételeiben érdemel figyelmet: *„...többször is egymás után az újvidéki stúdió magyar nyelvű híradója... mintha a belgrádi TV azonos időben sugárzott híradójának lett volna a másodpéldánya"*. Hogy e fölfogás mégis szélsőséges, az főleg abból a cikkből derül ki, amely szerint a tévériporter nem szólaltatta meg az öntöde dolgozóit, akik a jelek szerint – s itt jön a nagyotmondás – *„már régtől fogva életük részévé fogadták a kultúrát"*. Ennek dacára abban igaza van Feketének, hogy a riporternek el kellett volna látogatnia a *„tűznyelő vaskohók izzasztó közelségébe"*. (7N, 1977. II. 25.)

A nyolcvanas években főleg Podolszki József rendre epés hangnemű társadalombírálatai tűnnek ki: *„...hála a rendszeres és folyamatos képzésnek... mindannyian tisztában vagyunk vele ugyebár, hogy a művelődés csupán felépítmény, olyasvalami a társadalmi kalácson, mint a tejszínhab a jobb cukrászdák készítményein: mindannyian szeretjük, ha kapunk belőle, de szinte észre sem vesszük, ha elfelejtik felszolgálni."* (7N, 1984. IX. 21.) Ennek kapcsán keveredik vitába az Újvidéki Televízió munkatársaival, akiknek szereplésében túl nagy súllyal esik latba a csoport- és a magánérdek. De az Újvidéki Televízióban is akad, aki időnként megmondja a magáét. Ez pedig elsősorban G. Fehér Gyula, aki az Alkotók Gyűlésének az elnökeként a következőket nyilatkozza: *„Művelődési életünkben... most is az intézmények uralkodnak. [...] A társult munka részéről művelődésre szánt pénzt még mindig inkább az intézmények, s ezeken belül is az adminisztráció emészti fel."* A művelődési önigazgatási érdekközösségek vitáiban a pénzért, költségvetési tervekért folyik a harc, mert *„visszamenőleg soha nem elemezzük, hogy mi valósult meg az egyes tervekből, milyen értékek születtek"*. (D, 1985. III. 14.)

Az Új Symposion lassú eszmélése

Az Új Symposion szerkesztősége, immár Utasi Csabával az élen, a betiltás és a bírósági meghurcoltatás sokkját követően a kemény kéz politikájának fölülkerekedésekor is megtalálta a helyét. A munkatársai között ui. senki sem volt, aki ne tartotta volna természetesnek az új helyzethez való alkalmazkodást. Ezért az 1972-es évben teljesen megváltozik a folyóirat tartalma. Ezt az átalakulást egy évvel később a szerkesztőségi önértékelés (ÚS, 1973. 95. sz.) határozatlanság-

nak minősíti. Az átváltozás hónapjaiban főleg jugoszláv és világirodalmi szerzők tollából származó elvont szövegekkel találkozhatunk a folyóiratban. A sterilitás ekkor alapfeltétele a megjelenésnek. Visszatér a kortárs jugoszláv irodalom ismertetésének dömpingje – főleg Juhász Erzsébetnek köszönhetően, aki sorozatban mutatja be a délszláv írókat és műveiket. A jugoszláv nemzetek mellett természetesen a nemzetiségek irodalma is pártdirektíva szerinti figyelemben részesül a folyóiratban.

Így aztán már az 1973-as év végén büszkén nyilatkozhatja Utasi Csaba, hogy az elmúlt időszakban az Új Symposion mintegy 45 vajdasági szerzőt szólaltatott meg, több mint húszat a jugoszláv népek irodalmából, nyolcat a világirodalomból, ötöt a magyar és kettőt a romániai magyar irodalomból. Emellett azt a 23 vajdasági képzőművészt is megemlíti, akiket az *Informationen* rovatban közölt jugoszlávok és európaiak mellett bemutattak (MSZ, 1973. XII. 29.). Az egyetemes magyar irodalom tehát még inkább háttérbe szorul, a szóban forgó interjúban a nyolc számon át (természetesen a forradalom jegyében) ünnepelt Petőfi-évforduló helyettesíti. A hangsúly a jugoszláv kultúrán, ezen belül pedig a vajdasági (magyar) és a délszláv irodalmon van. A hármas kötődés közül az alapvetőt, az anyanyelv nemzetközösségi és irodalomteremtő szerepét, ha elfelejteni nem is, de mellékesen kezelni ajánlatos.

A fiatalabb írók megrendszabályozásában érdekelt idősebbek közül Kolozsi Tibor válaszol Utasi nyilatkozatára, egyoldalúsággal vádolva az Új Symposion szerkesztőjét. Visszautasítja Utasi kijelentését, mely szerint a folyóirat mindig is az *itt és most* helyzetében volt. Ez legfeljebb a szó negatív értelmében, a túl sötét valóságképre vonatkozóan igaz – állítja Kolozsi. Szerinte az Új Symposiont az esztétizmus és a nemzetiségi jogok iránti túlérzékenység bűne terheli (7N, 1974. I. 11.).

Nem agresszív válasz ez már, hanem csupán óvatos fejmosás (1973 végén). Ám minden erkölcsi és szellemi jog nélkül. Ha ui. Kolozsi a marxizmus szellemében gondolkodik, akkor magától értetődőnek kellett volna tartania, hogy (a határvonal helyétől függetlenül) a szerbül vagy horvátul beszélők is éppúgy tanulják a magyarok nyelvét, ahogyan ezek az övékét. S hogy a nemzeti (nemzetiségi) alapon szervezett intézmények velejárói a reális önismeretre és a funkcionális kultúrára törekvő, civilizált társadalomnak. (A teljes magyar nyelvű oktatást különben maga Kolozsi is követelte egyik cikkében, s ezt valaki a vele egy sorban állók közül akár a fejére is olvashatta volna.) S ugyanakkor, ha jelen volt is az esztétizmus szelleme a folyóiratban, mindinkább annak ellentéte, az újbaloldali elkötelezettség kerekedett fölül. Ami benne a Kolozsi-típusú írókat taszította, az a szocialista realizmus tagadása s a konfekciós avantgárd eluralkodása mellett az esztétikai érzékenység érvényesülése volt. Úgyhogy Utasinak van igaza, amikor a viszontválaszában azt írja: vitapartneréből – az okkal elma-

rasztalt novelláskötete miatt – a sértett hiúság beszél, mert nem akarja megérteni: a műben a valóságelemeknek esztétikai funkcióval kell rendelkezniük, Kolozsi viszont az egyik szélsőségből a másikba váltott át az írói módszerében (ÚS, 1973. 104. sz.).

Bogdánfi Sándor csalafintább Kolozsinál. Ő már csak azért sem lehet konkrétabb az Új Symposion szélsőségeinek bírálatában, mert – a nemzetiségi kérdést nem érintve – egy Jugoszláviában élő magyar íróhoz képest olykor botrányos szélsőségességgel pellengérezte ki aforizmáiban és humoreszkjeiben a jugoszláv szocializmust s általában az ember szocializálhatóságát. Érdekelt lévén, nyugtázni kénytelen a szélsőséges (túl konkrét) kritizálók és a kísérletezők „leintését", ami szerinte nincs ellentétben az alkotói szabadsággal (MSZ, 1974. II. 9.).

A támadások célja: a nagyobb átalakítás kierőszakolása. Erre 1974-ben kerül sor. *„Elhatároztuk, hogy Danyi Magdolna és Bognár Antal lesz a főszerkesztő. Gyorsan elmentem az egyetemre, Bányai János volt a párttitkár, Magdiék még egyetemisták voltak, mondtam Jancsinak, hogy próbálja meg elintézni, hogy soron kívül fölvegyék őket a pártba. Sikerült elintézni, gyorsan fölvették őket. Mikor a szerkesztőség ajánlotta őket, az első kérdés természetesen az volt, párttagok-e. Mondtuk, hogy igen. Hát akkor jó"* – írja Tolnai Ottó (**Költő disznózsírból**, 2004. 300. p.). Ez azt jelentette, hogy 1974-ben *„fiatalításra"* került sor az Új Symposionban.

Ha az előző években mindinkább a Magyar Szó tartott az Új Symposiontól, mint fordítva, akkor most e tekintetben megcserélődtek a szerepek. Mindenesetre a Danyi Magdolna főszerkesztésével működő folyóirat, a régi munkatársaitól többnyire elhagyottan s újakkal alig rendelkezvén, koncepció szempontjából elasztikusnak, sőt képlékenynek bizonyult. Tekintettel kellett lennie a Jugoszláv Kommunista Szövetségnek – az alapító Vajdasági Szocialista Ifjúsági Szövetség által közvetített – politikai igényeire, tehát napi politikai szintű szövegeket is kellett közölnie, a korábbi szellemi polifóniát baloldali monotóniává egyszerűsítve, de pl. Dudás Károly eretnekséggel határos szociográfiai riportjait vagy Cs. Simon István tájjellegű lírai írásait is közölte. Mi több, Matuska Mártonnak a háború utáni beszolgáltatások embertelenségeit érintő, bácsfeketehegyi témájú riportjának is helyet adott. Ugyanakkor a szépprózája többnyire önmagát írt posztmodern jellegű szöveg volt. A kritikai szelleme viszont elvont, „akadémikus", és többnyire hermetikus. Úgy, ahogyan azt a munkatársai az általuk közölt nyugati szerzőktől, az első nemzedék esszéistáitól és a Magyar Tanszéken tanulták. Ha az idősebb symposionisták régebben még vitába keveredhettek az „áprilisi Híd" nemzedékének tagjaival, akkor az új nemzedék tagjai többségének már az egyetemi vizsgái sikerére gondolva is tartózkodnia kellett a teljesen nyílt véleménymondástól. Így aztán magától értődően hiúsul meg az a körlevélben megfogalmazott kezdeményezésük, amely *Irodalmi nyelvünk, költői nyelvünk*

munkacímmel olyan sokoldalú elemzésre kéri föl a kritikusokat, amilyenre a korábbiakban csak elvétve akadt példa.

A túlzott alkalmazkodás kezdetben azért nem terhelte meg a lelkiismeretüket, mert a beléjük nevelt tekintélytisztelet nem pusztán a viselkedésüket, hanem a gondolkodásukat is meghatározta. Ők voltak azok, akik mindent készen kaptak, ezért magától értődően fogadtak szót a vezető tekintélyeknek. A függetlenségéhez ragaszkodó nem bírhatta ki sokáig a soraikban.

Legkevésbé közvetlen elődeik, az Új Symposion második nemzedékének írói mutathattak számukra példát a nemzedéki önállóságra, ill. a saját fejjel való gondolkodásra. Nem függetlenül attól, hogy többé-kevésbé vétkeseknek számítanak az ideológiai visszarendeződés hangadóinak szemében. Mi mást tehet pl. Juhász Erzsébet, mint hogy a Szelitől, Boritól hallottakat visszamondja a vele készített interjúban? Jóllehet ő mindig távol tartotta magát a napi politikai törekvésektől, olyképpen kénytelen gondolkodni a vajdasági íróról, hogy annak a magyar és a jugoszláv kultúra szintetizálása, s ezáltal egy jugoszláviai magyar értelmiségi szituáció kialakítása, valamint az önálló jugoszláviai magyar kultúra megteremtése a célja. Erre az írónő saját maga mutat példát, amikor az Új Symposionban esszéket jelentet meg a kiemelkedő, kortárs jugoszláv írókról: Krležáról, Andrićról, Ristićről, Selimovićról, Desnicáról, Crnjanskiról. Emellett persze Beckettről, a jugoszláviai magyar irodalomról, valamint az audiovizuális művészetekről (tévéről, filmről, képzőművészetről) is írhat. El is nyeri a jutalmát: a fiatal alkotók díjazására alapított Sinkó-díjat.

A fiatalok tehát alkalmazták és ismételték az idősebbektől elsajátítottakat, ezért új nemzedéket nem képezhettek. Az idősebbeknek aszerint volt tekintélyük a folyóiratban, amilyen mértékben támogatták a fiatalok védettségét, az anyagi és erkölcsi biztonságát szavatoló körülményeket. Jellemző pl., hogy a szerkesztőség Domonkosnak a **Redőny** c. kötetével kapcsolatos vitában a Forum Könyvkiadó munkatársainak (Utasi Csabának), nem pedig Bosnyák Istvánnak adott igazat, s ezáltal is elhatárolódhatott az ultrabaloldali beállítottságnak még a nosztalgiájától is.

Nemhogy a nemzeti, de még a nemzetiségi érdekek sem nyerhetnek megfogalmazást. 1978-ban Mák Ferencnek, a vajdasági történelmi regényeket mérlegelve arra a végkövetkeztetésre kell jutnia, miszerint *„a kultúra ma csak »nemzetfölöttiségében« létezhet. Így lesz igazán emberi."* (ÚS, 156. sz.) A magyarországi szellemi életben az idősebbek – Heller Ágnes, Eörsi István, Mészöly Miklós, Konrád György – mellett a hasonló törekvésű fiatalabbakkal is tartják a kapcsolatot. Petri György, Nádas Péter, Hajnóczy Péter, Esterházy Péter műveit közli a szerkesztőség.

A bensőség a legfiatalabbak iránti viszonyban is folytatódott. Elsősorban Danyi Magdolna a mentora a symposionisták ízléséhez igazodó fiataloknak.

Ahogyan a Híd, hasonlóképpen az Új Symposion is ajánl kéziratokat a Forum Könyvkiadó figyelmébe. Legalább annyira e törődésnek, mint a fiataloktól meglehetősen távol levő kiadószerkesztőknek (Ács Károlynak) köszönhető a Gemma Könyvek anyagának biztosítása. E szerkesztői koncepcióba beilleszkedő fiatal írók (Fenyvesi Ottó, Sziveri János, Mák Ferenc, Balázs Attila, Csorba Béla, Sebők Zoltán, Losoncz Alpár, Kalapáti Ferenc), noha időközben a többségük magatartásban legalább részben függetlenedett, 1977–1985-ig sorban Sinkó-díjban részesültek. Ez az összetartás egymás munkájának a túldicsérésével, tehát narcizmussal járt. Hogy azonban mindinkább csupán megtűrtek, tekintélyérdekből támogatottak voltak, s a politikai felelősségre vonás lehetősége is fölmerült velük kapcsolatban, az a következő évtized elejének botrányakor derült ki. Ezt megelőzően olykor a budapesti kozmopolita és szellemileg rebellis írókkal való kapcsolattartás, valamint a neoavantgárd és posztmodern öncélúságai miatt fenyegette őket fölső rendreutasítás. Szerencséjükre azonban kevesen olvasták őket, s az Új Symposion létének folyamatossága a tartomány kultúrpolitikai büszkeségei közé tartozott.

Lehetőségeik korlátozottságáról az erotika témájához és motívumaihoz való menekülésük mond sokat. Az őket fölügyelő funkcionáriusok ostobaságát viszont ennek az egérútnak az elvágása méri. Bálint Imre, a Forum-ház vezérigazgatója 1979-ben leállította az erotikus anyagot tartalmazó 171–172. számot, amely így csak több hónapos késéssel jelenhetett meg. Az erotikus számot a VSZISZ Elnöksége is megvitatta. Ezzel a symposionisták olyan támadási felületet fedtek föl, amelyet az 1980 márciusától a főszerkesztői szerepbe helyezett Sziveri sem tudott feledtetni a májusi Tito-szám által. Ebben pl. Balázs Attila Che Guevara mitikus ködjébe burkolta az elhunyt elnököt.

Közerkölcsi szempontból, persze, nem pusztán azért maradtak védtelenek, mert – főleg Balázs hajlandóságának köszönhetően – továbbra sem mondtak le az erotika ihletéséről, hanem azért sem, mert a funkcionáriusok számára e témakör jó alkalomnak bizonyult éberségük bizonyítására. S ugyanakkor így kisebb botrányra lehetett számítani, mintha kegyetlenebbül anarcholiberalizmus, újbaloldaliság, vagy – ne adj' isten! – nacionalizmus gyanújába keverték volna a rendetlenkedőket.

Tisztában lehetett ezzel Sátai Pál is, amikor a 7 Napban (1981. VII. 10.) tollhegyre tűzte Balázs Attilának az Új Symposion 189–190. számában **Közjáték Irmával** címen megjelent novelláját. Az a Sátai Pál, aki ebben az időben magyartanár létére olyan benyomást tett, mintha egyáltalán nem értene az irodalomesztétikához, pedig ekkor már nem csupán a szabadkai Pedagógiai Akadémia docense, hanem az Újvidéki Egyetem rektorhelyettese is volt. Meglehet azonban, hogy éppen ezért. A kisiskolások olvasmányairól értekezve ui. a katarzist nyújtó

irodalmi művet aligha akaratlanul tévesztette össze a politikai giccs titói változatával. Sátai támadása mindenesetre még inkább összehozza az Új Symposion szerkesztőségét, úgyhogy 1981 nyarán sorban válaszolnak a 7 Napban.

Csorba Béla viszont alighanem megcsömörlött a **Stratégia** c. verseskötetét ért kollegiális dicséretektől, tehát nem véletlenül írta a naplójába 1980. november 28-án: *„Radikalizálni kellene ezt a szerkesztőséget…"* (In: **Ex Évkönyv**, 1990). Ez a hajlandóság a főszerkesztőben is megvolt, különben aligha emlékezne Tolnai utólag úgy, hogy: *„Sziveri állandóan egyfajta radikalizálódást, a vers angazsálódását forszírozta. Egy ilyen beszélgetés alkalmával mondtam neki, hogy én nem pontosan úgy látom a dolgot, az erkölcsi kategóriák fokozása engem úgy általában nem érdekel…".* **(Költő disznózsírból**, 301. p.) De a symposionisták által kényszerből elhanyagolt értékek hiánya Losoncz Alpárt is elgondolkodtatja: *„A symposionisták a tényeket nem tartották igazán méltányolandónak… Ezért (s talán a vajdasági társadalomtudomány nemléte miatt) a szociológia, szociográfia lehetséges tárgyai háttérbe szorultak. De artikulálatlan maradt az a tényhalmaz is, amibe a vajdasági értelmiségi beleszületik, a nemzetiségi lét megannyi jellegzetessége."* (ÚS, 1981. 200. sz.)

Föltehetőleg Podolszki József és Vajda Gábor éles hangnemű bírálatainak, vitacikkeinek is szerepe lehetett abban, hogy az Új Symposion hetvenes évek második felében föllépő fiatalabb munkatársai többször is kitörni igyekeztek abból a hermetikus fellegvárból, ahol – szellemi elődeik és a társadalom felelősei hiedelmeivel, előítéleteivel ellentétben – nem érezték igazán jól magukat, mert önmaguk teljes vállalása hiányában egyre kevésbé lehetett tiszta a lelkiismeretük. Hangosan azonban nem vallhatták be epigonizmusukat. Eredetiségüket egy ideig oly módon próbálták önmaguknak és másoknak bizonyítani, hogy kezdetben azon személyeket és műveket támadták az első nemzedék föllépésére emlékeztető vehemenciával, akik és amelyek nem, vagy nem elsősorban voltak felelősök a társadalom és a kultúra dekadenciájáért s az ő öncenzúrára kényszerítettségükért. Egy ideig tehát jobbára önáltatás és pótcselekvés volt az Új Symposion munkatársai számára a könyv- és művelődéskritika.

Kinyílási szándékuk fontos jele, hogy az 1981. februári számukban a B. Szabó György-évet a munkatársak és az olvasók művelődéskritikai ösztönét ébresztő szándékkal hirdetik meg. A következő hét év tapasztalatára lesz szükség, hogy egyik sorstársuk, Mák Ferenc, fölismerje és kimondja: B. Szabó György *„hibája is, hogy kisebbségi-nemzetiségi szellemiségünk ma is meghatározatlan, és hogy nem alakult ki emberi léptékkel mért viszony múltbéli örökségünkhöz."* (L, 1988. 3–4. sz.) Akkor szorgalmazzák óvatosan a magyar nemzetiségi önvizsgálatot, amikor már inkább csak a „nemzetiségeink" kultúrájáról, vagy legfeljebb magyar nyelvű folyóiratokról és könyvekről illik beszélni. Ők *„folyóirataink és lapjaink irodalmi és művelődési rovatainak szerkesztési elvei, szempontjai; könyvkiadásunk kérdése"* mellett *„a*

jugoszláviai magyar közművelődés (iskolák, könyvtárak, kultúregyesületek, intézmények stb.) mai helyzete" iránt élesztenék a hetvenes években elszunnyadt kíváncsiságot. Gyanús szempont ez az albánok irredenta próbálkozásainak évében. Pedig az Új Symposion 1981 tavaszán újraindítja a Centrifugális sarok c. rovatát, amely annak idején sok borsot tört a hatalom orra alá. Emellett – a Letopis után, a budapesti közbelépés miatt immár cenzúrázott (a Kádár Jánost érintő két paszszust mellőző) formában – közölni kezdi Eörsi Istvánnak a Lukács Györggyel készített, a magyarországi kortárs hatalmi érdekeket sértő interjúját. Viszont le kell mondania Fenyvesi Ottó **Orgia mechanica** c. versének közlésétől. Ez a szöveg – címváltoztatással – majd csak a 200. számban jelenhet meg.

A folyóirat legnagyobb tette ebben az időben Csorba Béla nevéhez fűződik, aki ellátogat Kanizsára, és riportot készít az ún. „orgona-affér"-ban meghurcolt tanárokkal. Ez rendkívüli vállalkozás volt, hiszen az egyik megbélyegzett, Kabók István évek múlva úgy emlékszik, hogy: *„1981-ben személyesen is beszéltem két olyan újságíróval, akik a rágalmak és féligazságok özönét írták rólunk. Kértem őket, hogy beszélgessenek el velünk is – ezt simán elutasították."* (MSZ, 1989. IV. 9.) Ezt az ügyet egyébként a sajtó – a belgrádi és az újvidéki Dolgozók kivételével –, elhallgatta. A tények értelmében 1981. IV. 12-én a kanizsai Radnóti Miklós Egységes Középiskola tanári csoportja (az öt közül három párttag) részt vett az egyik tehetséges tanuló hangversenyén a horgosi templomban. Az eset kapcsán alapos vizsgálat nélkül, fölső nyomásra, a fegyelmi bizottság egyes tanároknak fölmondott, másokat fölfüggesztett.

1982-ben jelentősen radikalizálódik az Új Symposion társadalmi magatartása. Ennek egyik fontos oka a B. Szabó György-munkaévet összegező, előző évi decemberi számban rejlik. Mert a szerkesztőség hiába kérte föl csupán a folyóirat régi munkatársait (tehát azokat, akiktől dicséretben lehet része) a megtett út méltatására, a vállveregetésen kívül elmarasztalásban is van része. Bosnyák István, akinek – a lassan háttérbe szoruló Bori Imre és Bányai János steril tartományi és irodalmi eszménye mögött – a korábbi újbalossága szerint kezd föléledni a fiatalok szelleme, az újabb nemzedékhez tartozó Szombathy Bálintnak két korábbi, Magyar Szóban közölt cikkéből idéz, amelyek a fiatalabbak idősebbekhez való viszonyának, tehát a kölcsönzöttnek és az eredetinek a vizsgálatát sürgetik. Bányai viszont még e kérdésnek a fölvetésétől is távol tartja magát, miközben jelképesen búcsúzkodik a kritikusi szakmától. Gerold László is, ámbár ő ezt meghökkentően nyílt vallomás formájában teszi. Rezignáltan a munkássága fajsúlyának eltolódásáról, a tudomány és az esszéizálás fölülkerekedéséről s egyúttal a kritikai gondolat fájó hiányáról, a művelődési problémáknak az Új Symposion indulási körülményeihez hasonlítható fölhalmozódásáról beszél. Az ezek megoldását puhatoló önkritikus esszék írására buzdít mint legsürgetőbb

feladatra. Végel László már ebben a szellemben ír. Nem így Várady Tibor, aki cinikusan távol tartja magát a nemzedéki kérdésektől, az időközben bekövetkezett változásoktól. Ezek után Losoncz Alpár is, a gondolatok kényszerű lebegtetése közben, egyértelműen kijelenti: „*A hetvenes évek közepe felé, amikor nyilvánvalóvá vált, hogy a baloldali mozgalmak vereséget szenvedtek, megkezdődött az értékekkel való manipulálás, az értékek kilúgozásának hosszú korszaka, amelyben a Symposion-mozgalom, ha tetszik, ha nem, akadémikus irodalomtörténeti tárggyá tétetett.*"

Az általános társadalmi problémákat csupán a jugoszláv központokban napvilágot látott könyvek s az ottani események ismertetésével bírálhatja az Új Symposion. S az is tettnek számít, hogy a munkatársak (Csorba, Losoncz) vállalni merték az ilyen közvetett véleménynyilvánítást. A folyóirat a párttörténeti írások mellett részletet közöl a belgrádi NIN hetilapban napvilágot látott, az 1956-os magyar forradalmat érdemben méltató folytatásos tárcából. Sőt, a korábbi elvont nemzetköziség, a sztálinizmusnak a hitlerizmussal való óvatos kiegyenlítése konkrétabb tartalmat kap a lengyel ellenállásról szóló folyóiratszám által.

Az Új Symposion érthetően egyre gyakrabban fordul meg a tartományi politikusok kezében. Már nem találnak süket fülekre Jugoszláviában a budapesti Új Symposionnal kapcsolatos tiltakozások. Annál kevésbé, mivel a Sterija Játékok kapcsán a többi között Major Nándort merészeli bírálni Radics Viktória, aki ekkor még – miként az Új Symposion többi munkatársa is – gyanútlanul sokat vár Ljubiša Ristić színházelképzelésétől. S azért is növekszik a jugoszláv hatalom érzékenysége, mert leközlik Gojko Nikolišnak a Goli otokról (a volt büntetőtelepről) szóló írását. És mert Tolnai Ottó is – ily módon gyakorolva önkritikát a két évvel korábban a Hídban megjelentetett Tito-verséért – versben áll ki a Tito abszolút tekintélye elleni tiltakozása miatt meghurcolt Gojko Đogo mellett. Nem utolsósorban pedig Csorba Bélának az újságírókat *pennabajnokok*ként, politikusok eszközeiként gúnyoló glosszája miatt.

Mind a budapesti, mind pedig a belgrádi hatalmat a belelátható pánhungarizmusa, terrorellenessége miatt sérti Illyés **Egy mondat a zsarnokságról** c. művének, továbbá Zalán Tibor Szőcs Géza erdélyi költő eltűnése kapcsán írt versének, ill. Molnár Gusztáv erdélyi író nemzeti kérdést is érintő naplójegyzeteinek a közlése.

Ekkorára már kezd kirajzolódni a fiatal symposionisták egyéni arculata. Fekete J. József okosabbnak látja a tiszta irodalmat választani. Ez természetes következménye a Szentkuthy-opus iránti, már korábban kifejezett vonzódásának. A radikalizálódás évében átpártol a Hídhoz, s a posztmodern kánonjához igazodva, még sokáig alakuló kritikusi nyelven, a műközpontúságnak próbál érvényt szerezni. Eleinte lekezelően ír azoknak a válságáról, akiknek korábban

a szerkesztőségi munkatársa volt. Válaszként Csorba és Losoncz apologétának, kritizőrnek és kibicnek minősíti (1982. 211. sz.).

Balázs Attila sem exponálja magát politikailag. A hedonizmus nála nem pusztán az ars poetica kérdése, hanem életszemléleté is. Ha rajta múlt volna, nem törnek ki, vagy legalábbis gyorsan elsimulnak a konfliktusok.

POZÍCIÓTARTÁS ÉS LESZÁMOLÁS (1973–1983)

A marxizmus újjászületett dogmái

A jugoszláv kommunista társadalomirányítás visszakeményedését az adott körülmények között a délvidéki magyarság is szükségesnek érezte. Nem azért, mintha a dogmatikus erőszaknak lett volna a híve, hanem mert a *szocialista önigazgatás* jelszó mögött nagy visszaélések burjánoztak el. A mindenkinek a munkája szerinti javadalmazási elv ti. alig juthatott kifejezésre a korrupción alapuló önkényes kisajátítások eluralkodása idejében. A délvidéki egyszerű magyar ember számára a magyarországi szocializmus emberségesebbnek tűnhetett, mert ott a központi irányításnak köszönhetően a vagyoni különbségek kívülről nem voltak szembeötlők, ugyanakkor a munkásság helyzete biztosítottabbnak mutatkozott. Az a benyomás alakulhatott ki, mintha a halványabb csillogás és a kisebb áruválaszték lenne a feltétele a munkanélküliség megszüntetésének és a kiegyensúlyozottabb életnek. Hogy emögött mi rejlett, azt a vajdaságiak vagy nem tudták, vagy természetesnek tartották. Kisebb rossznak látszott az északi határon túliak munkaidő utáni otthoni maszekolása, mint a külföldi munkavállalás, vagy az üzem bizonytalan gazdálkodása miatti egzisztenciális szorongatottság s a várható újabb reformok miatti aggodalom. Ahhoz képest, hogy a délvidéki egyszerű ember finitista tudatában a magyar itt is és ott is egészségkárosító munkára ítéltetett, ott legalább kevesebb a gondja, kisebb a nyugtalansága, s eltörpült a kérdés, vajon hova vezet a Kádár-rezsim egykézést serkentő politikája, s hogy piacgazdaság nélkül meddig tarthat a kommunista vezetés tartotta egyensúly.

A magát szocialistának becéző társadalmi rendszer különben sem hit kérdése volt. A magyarok a szocializmust olyan társadalmi játékszabály-együttesnek tekintették, amelyben nem szenvedhet oly nagymértékben vereséget a tisztességes, munkájának és családjának élő ember, mint a kegyetlen emlékű nagygazdák, szerb nacionalisták és jegyzők által uralt királyi Jugoszláviában. A jugoszláv ön-

igazgatás a hatvanas évek második részében e felé az idősebbek által egyszer már átélt anarchia felé látszott visszafejlődni. A magyarok újvidéki művelődési elit rétege ugyanakkor legfeljebb kulturális autonómiára gondolhatott, ha inkább a valóságérzékére, mint az álmaira, az önálló nemzetté válás délibábjára figyelt.

A magyar átlagember, ideértve a műszaki értelmiség jelentős részét is, az addig növekvő bizonytalanság mérséklésében, a jövedelemszerzési ellentétek csökkentésében volt érdekelve. Mivel a munkájának élve a javadalmazását többnyire nem érezte igazságosnak, ezért alig várta, hogy a hatalom – akár egy átmeneti diktatúra formájában is – megfegyelmezze, sőt kisajátítsa a politikai és társadalmi visszaéléseiknek köszönhetően meggazdagodott kiskirályokat. Az igazságérzet mellett természetesen az irigység is működött azokban, akik legfeljebb a tőlük legtávolabbi, legmagasabb szinten tudták elviselni a fényűzés látványát. Hangosan kimondott szavaikban vagy a lelkük mélyén úgy bíztak Tito elvtársban, mint hajdani elődeik az igazságtevő Mátyás királyban. Így aztán szinte közmegelégedés fogadhatta a legendás hírű, távoli tengereken császárként hajózó, a washingtoni Fehér Házban is megforduló elnöknek (akinek már a férfiasan szép arca, jóságos mosolya is bizalmat gerjeszt) a mértéktelen költekezését és a haszontalan szabadszájúságot megfékező közbelépését a hetvenes évek elején. A délvidéki magyarságot, ha a lelke mélyén még ott szunnyadt is az Isten képzete, az életgyakorlata, megélhetésének körülményei legalább annyira tették materialistává, mint az iskolapadokban, a munkahelyen és a médiában belesulykolt ideológia. Ezért megfelelhetett az igényeinek a titói jelszóval működésbe léptetett (elsősorban államvédelmi célú) rendcsinálás, amely a „munkatársítás" módszerével hosszú távú stabilizációs programot dolgozott ki.

Ennek bevezetője az egyedül üdvözítő világnézetté emelt marxista elmélet volt, amely a derűlátók fölfogásában inkább látszott célszerű, az előző években gyakran meggondolatlanul mellőzött igazságosztó segédeszköznek, mint rétegdiktatúrát biztosító dogmarendszernek. Akkor is, ha pl. Hornyik Miklós, a Képes Ifjúság főszerkesztője nyilván kényszerhelyzetben, a várható szankciótól tartva írta a változásokat taglaló cikke fölé: **A cselekvés korszaka** (KI, 1972. XII. 6.). Pedig az új rendelkezések nem zárták el a Vajdaság önállósodásához vezető utat, sőt nem egy vonatkozásban éppen azt alapozták meg. S nyilván ugyanennek a fölismerése indíthatta a már évek óta a saját belső drámájából építkező Gál Lászlót erre a napi politikai nyilatkozatára: „*Csak a vakok, a süketek tagadják, hogy világunk folyton újul, fejlődik. A hibám talán abban volt, hogy gyorsabb fejlődésben, hatalmasabban újuló világban hittem.*" (KI, 1973. I. 10.)

A Vajdaság önállósodásának igényére abból a média által kötelezően visszhangzott pártdirektívából is lehetett következtetni, amely az új kultúrpolitika egyik alapkövévé a nemzetek és nemzetiségek kultúrája kölcsönös megismerését

tette. A tartománynak mint viszonylag önálló kultúrtérnek a fő jellemzője e szerint a multikultúra, az egymás mellett élők művelődése, egymásra utaltságának vállalása volt. Szemben azzal a kulturális autonómiával, amely sajátos nemzetközpontúságként (nacionalizmusként) vált a meghaladni kívánt liberális időszak szégyenbélyegévé. Az új jelszó szerint kötelezően együtt, egymást vállalva, mindenekelőtt a közös vonásokat kutatva és kiemelve kellett végezni a szellemi munkát. Ennek eredményeként olyan jugoszláv szellemű Vajdaságba zártság alakul ki, amely a tartomány és az ország nemzet(iség)i íróival népesíti be a sajtó, a rádió és a televízió irodalmi és kulturális mellékleteit, valamint a folyóiratokat és a könyvkiadást is jelentős mértékben ennek a kötelességnek a teljesítésével terheli meg.

E törekvésnek egyik, a tömegek számára fontos kulcsfogalma az igazságkeresés, a méltányosság, az esélyegyenlőség, végső soron tehát a testvériség–egység, vagyis az a lelkierő volt, amely nélkülözhetetlen az ország egybetartása érdekében. Mindennek a sokoldalúan fejlett személyiség alkotószabadsága a föltétele és hangoztatott célja. A lóláb ott kezd kilógni, ahol a társadalmi igazság osztályprogrammal egyenlítődik ki, úgy, ahogyan azt Marxék még a XIX. században a saját koruknak megfelelő szellemi szinten megállapították. Mindazonáltal Burány Nándor mint taktikus értelmiségi nem csupán a pártszorításokból mindig kibúvót találó Lukácsra, hanem Babits Mihályra is hivatkozik (MSZ, 1973. IV. 14.).

A mások szájából elhangzó, előbbihez hasonló tézisek a vakhit látszatát keltik. Így pl. Szabadka Sándor vezető funkcionárius véleménye, hogy az osztályigazságok érvényesítésével nem is új művészetért, hanem új kultúráért folyik a küzdelem (MSZ, 1974. II. 9.). Hogy itt kincstári nagyotmondás hallatja magát, az abból látszik, hogy a cikkíró az új kultúráért folytatott harcot nem a középszer, hanem az élvonalbeli írók által képzeli el. Akkor, amikor már két és fél millióra nőtt az írástudatlanok száma az országban, s az olvasáskultúra kétségbeejtően alacsony fokon van. A cikkíró úgy tesz, mintha nem tudná, vagy talán nem is tudja: a leginkább nem kielégítően fölszerelt iskolákban is a többnyire nem megfelelően fölkészített pedagógusok számára milyen komoly nehézségekbe ütközik az esztétikailag nem ritkán alkalmatlan szövegek emberformáló tartalmainak tudatosítása.

Végeredményben a X. pártkongresszus akarásairól van itt szó. Arról az elvről, amely szerint a 16 évvel korábbi pártprogramban megállapítottak változatlanul érvényesek. Azzal, hogy az elvben kárhoztatott újbaloldalnak az eszméi is helyet kaptak a megújult koncepcióban. Ha Végel László és társai számára néhány évvel korábban botrányosan elfogadhatatlan volt a kultúra tömeg-, illetve elitjellegűvé hasadása, akkor most itt van: az újjáéledt régi vezérelvek a termelőket könyvtárakba, múzeumokba, színházakba stb. irányítják, ill. a hatvanas években az üzemekből a városi könyvtárakba áthordott könyveket most ismét szívesebben látják az üzemi könyvtárakban.

Az elidegenedésnek megálljt és hátraarcot parancsolnak. Nemigen érdeklődnek az iránt, hogy a művelődési intézmények milyen helyzetben vannak, mert akkor az általuk más célokra szánt anyagiak jelentősebb részét az addig elhanyagolt oktatás, kultúra, művészet támogatására kellene fordítaniuk. Ebből viszont rövid távon társadalomstabilizáló és államvédő szempontból semmi sem jön vissza, úgyhogy a nagy szavak szaporodása mellett lényegében minden marad a régiben.

A formaságok tartalom nélküli erőltetése a proletkult, a bolsevizmus szellemét erősíti meg a jugoszláv önigazgatás gyakorlatában. Ugyanakkor, hogy az országon belüli szerb dominancia kísértése ne ismételhesse meg a hatvanas években történteket, elsősorban emiatt van Jugoszláviának szüksége az autonóm Vajdaság megteremtésére. Emellett úgyszintén cél, de föltétel is a szomszédos Magyarországgal, az egyik viszonylag nagy lélekszámú nemzetiség anyaországával való megbízható baráti kapcsolatok megteremtése. (Azt is szem előtt tartva, miszerint a prágai tüntetések idején a magyar csapatok a szovjetek oldalán bevonultak a Felvidékre.) Magyarországnak viszont a rá `56 miatt túlzottan vigyázó világhatalommal szembeni függetlenedésének bizonyítása érdekében volt szüksége rendezni a kapcsolatait déli szomszédjával. Ennek eredményeként adják ki Budapesten Tito válogatott beszédeit és cikkeit, míg Belgrádban Kádárnak a **Politika socijalističke Mađarske** (A szocialista Magyarország politikája) c. könyve jelent meg 1973-ban.

Példamutató múlt – a lehúzó jelen ellenében

A fölerősödött hátszéllel mintha javítani lehetne a magyarok politikai tekintélyén. A Létünkben (1973. 6. sz.) délszláv szerzőtől tanulmány jelenik meg a forradalom nagy egyéniségeiről. Urbán János a Vajdaság önállósodási ambíciójától fölbátorodva a fejére olvassa a szerzőnek a Magyar Szóban, hogy nem tud Vojislav Ilin, Tripolsky Géza, Katona Pál, Szerencsés József, Dobos János, Milenko Beljanski és Kolozsi Tibor magyar kommunisták életének egész sorát ismertető könyveiről, tanulmányairól (1973. VI. 16.).

Urbán János munkásmozgalom-kutató azonban azt is kijelenti: *„vagyunk jó néhányan, akik ebben a műfajban mondjuk el érzésvilágunkat"*. (7N, 1975. XI. 28.) Urbán tisztában van az igazságaik felemás voltával, az uralkodó politikának megfelelő egyoldalúsággal. Ez azonban szerinte nem számít, mert *„elkötelezettjei vagyunk annak a tudatnak, hogy történelmi múltunk feltárásával és megírásával az itt élő emberek kölcsönös megbecsülését szolgáljuk"*.

Urbán a szépirodalmi tevékenységét is a vajdasági magyarság közéleti szereplése megalapozásának rendeli alá. A novellisztikája kezdetben a társadalmi problémák lírai megjelölésével azonos, a szerző újságírói tevékenységével szo-

ros összefüggésben. Ahogyan azonban a költő elhallgat, a prózaírónál műfaji megoszlásra kerül sor: míg a valóságkutatás Ada és környéke munkásmozgalmi múltjának föltárását kezdi jelenteni számára, addig a novella nagyobb teret biztosít a spontánabb elbeszélői formának. Ennek ellenére novellistaként sem forrhatta ki igazán magát, amiről az 1977-es kiadási dátumot viselő **Kőposta** c. kötete tanúskodik. Ennek szereplői vagy a távolabbi (harcos) múltban kalandoznak el sorsdöntő emlékeik nyomában, vagy pedig fölismerhetetlen történelmi idejű konfliktusaikkal bajlódnak. Művészi alkotóerő szempontjából többnyire jellegtelen szövegekről van szó.

Ennek ellenére alig négy évvel később szinte valamennyi ismét napvilágot látott egy 1955-től készült szövegválogatás kíséretében **Holdudvar** címen: különös tekintettel az osztályharcos és a számtalan tisztséget betöltő funkcionárius hatvanadik születésnapjára. A riportszerűség és az emlékezés dominál ezekben a novellákban. Hőseik legtöbbször az elemi életszükségletek hiányában szenvednek, és a szeretetlenség miatt boldogtalanok. Nem indulatosak, az osztályharchoz a fölismerés irányítja őket. Ez arra vall, hogy az író a külsőt, a sztereotipet sokszor előnyben részesíti a belsővel, az egyedivel szemben. Azokat a sorsokat dolgozza föl hitelesebben, melyek mélyebb népi, ill. tájjellegű sajátosságokat is rejtenek magukban. A régebbi darabok lírája és nosztalgiája ekkorra már hamis pátoszként hat. De az anekdotikus fordulattól sem mindig idegenkedik az író, habár a tanulságot célzó elmesélés módszerét is alkalmazza. Novelláinak az érzelmesség és a közvetlenül is kinyilvánított humanista szemlélet a közös jellemzője. Ez azonban csak néhány esetben van művészi szinten. Ahogyan azt a kései lírájában is megfigyelhetjük.

De az ekkori munkáséletből ihletődő líra sem magasabb szintű. Jól tükrözik ezt Laczkó Antalnak, a szabadkai vasesztergályosnak a versei, melyek a mindennapi munkája öröméről, nehézségeiről szólnak. Elsőrendű emberi kvalitásokat sejtetnek a sorai: őszinte emberszeretetet, az élettárs megbecsülését, a társadalmi hasznosság óhaját – tehát nem esztétikai, hanem etikai erényeket. Az **Acélszívvel** c. kötetének (1979) első felében a munka himnuszai találhatók, a munkás föloldódásai az anyagformálás folyamatában, mintha az ember, a gép és a megmunkálás naggyá tehetnék egymást. A másodikban viszont az előbbi tagadása kerekedik fölül: a kifogyhatatlan panasz a mindennapok elgépiesedése miatt. A tézis után azonban csak az antitézis jelent meg, a szintézis elmaradt.

Mivel G. Fehér Gyulában annyi optimizmus sincs, mint Laczkó Antalban, ő – a tömegember és megváltója az írónak már a korábbi drámai műveiben kifejezett szembenállásából – Cseh Károlynak, a délvidéki magyarság két háború közötti forradalmárának dokumentumdrámáját teremtette meg a **Vallatás** c. művében (1975). Hőse, a Vörös Hadsereg őrnagyaként érkezett Jugoszláviába, s

az osztályharcon túlmenően a nemzeti gyűlölködés következményeit is vállalnia kellett. Az író a politikai pragmatizmus kedvéért nem hamisította meg az általa korábban kialakított emberképet. Azonban akkor még a korlátolt ismeretek miatt sem lehetett jelezni: többnyire ebek és kutyák csaptak össze a nyílt osztályharc időszakában, mivel a nélkülözők élén gyakran olyan emberek álltak, akik vagy elvakultan, a fölsőbb központokból várt parancsszóra, vagy pedig a hatalomért sóvárgó ösztönükre (esetleg mindkettőre) hallgatva cselekedtek. Cseh Károlynak e dráma fókuszába tömörített sorsa a naiv derekasság tragédiája, amely az emberismeret hiányának következménye.

Ez azonban nem volt elég. Hogy a jugoszláv (vajdasági) kommunista hatalomnak legfeljebb a tudatát érintette, a lelkét nem hatotta át a magyarok baloldali múltjának ténye, az tanúsítja, miszerint G. Fehér Gyula és a Forum Könyvkiadó néhány év múlva újabb bizonyításra kényszerült. **Az ellenállás fényei** címen (1981) kétnyelvű dokumentumdráma látott napvilágot, a „megszállóknak" és a Híd szerkesztőinek – az utóbbiakra nézve tragikus – konfliktusa bemutatásaként. A mű nem formál mindenáron héroszokat Mayer Ottmárból és társaiból, akiknek a történelmi éleslátását, de ugyanakkor a Németország mellett elkötelezett magyar hadigépezet velük szembeni nem várt kíméletlenségét emeli ki. G. Fehér szövege az eleve elrendeltség abszolutizálása helyett ember és történelem kölcsönösségének jellemző pontjait nagyítja ki, s ezáltal érzékelteti: nem fantaszták keresték az önfeláldozás határhelyzeteit, hanem olyan, a világnézeti meggyőződésük szerint élő emberek, akik a szűkös lehetőségeik szerint élték, vagy legalábbis élni akarták az emberi örömöket. A végzete felé sodródó hatalom azzal áltatta önmagát, hogy közveszélyes fantasztáktól menti meg a közösséget, közben családokat, álmokat, igényeket roppantott össze.

A kritika átvilágítása

Az ilyen közhangulatban különösen érthető, hogy Kolozsi Tibor a kommunisták vajdasági aktívájának ülésén is még mindig az esztétizmus ellen harcol (MSZ, 1974. XI. 23.). Ezen az ülésen az a megjegyzés is elhangzott, hogy nincs marxista kritika. Marxista kritikák írása helyett az ilyen közhelyeknek az ismételgetése akkor hasznos volt, mert az ehhez hasonló számonkérés belépőjegynek számított a restauráció szellemi életében. Ugyanakkor igaz is volt, mivel a marxizmus minden létezőnek a bírálatát jelentette volna, erre viszont nem sokan vetemedtek az ún. anarcholiberalista időszakban.

Minthogy az Üzenet tiszta lappal indulhatott, rá hárult a feladat, hogy a X. pártkongresszus szellemének megfelelően, az újvidéki és szabadkai lapok, folyó-

iratok irodalmi szerkesztőit összehíva, ideológiai vitát rendezzen az irodalomkritika természetéről. Erre a tanácskozásra 1974. november 11-én Szabadkán került sor (Ü, 1975. 4. sz.). A vita előfeltevései között első helyen *„az esztétikum és az ember komplex megváltoztatásaként értelmezett forradalom"* tétele szerepel. De jelen van az *„irodalmi alkotás szabadságá"*-nak, valamint a *„marxista irodalmi avantgardizmus"*-nak a kérdése is. Emellett a terv *„az irodalmi életben jelentkező csoportosulások, bezárkózások és e jelenség okai"*-t is vitára tűzi – azoknak a politikai közhelyeknek a kíséretében, amelyek a tanácskozások velejárói ebben az időben. Bori Imre távol marad, nyilván azért, mert elsősorban az ő addigi munkássága s annak összefüggései adtak tartalmat ennek az összejövetelnek.

A kerekasztal-beszélgetésen három előadás hangzott el. Bodrogvári Ferenc az esztétikum és a forradalom kapcsolatáról értekezett filozofikusan, érezhetően olyan értelmiségiként, aki nem a művészet világa felől tekint a műalkotás és a társadalom összefüggéseire. Annál kevésbé, minthogy a hivatkozási anyagában Lukács György, Márkus György, Heller Ágnes s az ő tanításuknak megfelelően a különösség, valamint a forma és a tartalom dialektikus összefüggésben kezelt kategóriái állnak az első helyen. E felfogás szerint *„az írónak is tanulnia kell azoktól, akiket... taníthat"*.

Ehhez képest Bányai János beszámolója valamivel konkrétabb. Ő legalább általában beszél a jugoszláviai magyar irodalomkritika problémáiról, a mű részvonatkozásaihoz való kötődésről, az impresszionisztikusságról, haszonelvűségről, műveletlenségről, moralizálásról, a mű fogalmi vagy retorikus megismétléséről, tényekre korlátozódásról – de egyetlen példát sem hoz föl mindezzel kapcsolatban. S esze ágában sincs, hogy kitérjen az alkotás katartikus hatására, emberformáló szerepére. Ez a téma szabotálását jelenti. Ami érthető is, mert nem hisz a művészet megváltó erejében (számára egy-egy könyvnek csak olvasatai vannak), s nem akarja szajkózni az uralkodó politikai közhelyeket.

A maga módján Bosnyák István is kitér az egyenes válasz elől. Ő *„irodalmi baloldalunk múltjáról és jelenéről"* értekezik, s történeti példák alapján jelzi: az irodalmi baloldaliság jelentése koronként sok tényezőtől függően változó. Amikor azonban azt várnánk, hogy legalább fölvázolja a jelen irodalmát és annak kultúrát teremtő forradalmi szellemét, megelégszik annak a kritikai mentalitásnak a jelzésével, amely a symposionisták föllépését az előző generációk idejétmúlt politikai és esztétikai meggyőződésével szemben szükségszerűvé tette.

Urbán János fölszólalása is az általánosságok szintjén marad. Egyetlen név említése nélkül, a pártdirektíva szellemében alapvetően bírálja a korábbi kritikai gyakorlatot, jórészt azokét az újvidékiekét, akik jelen vannak a tanácskozáson. Urbán azonban senkit sem akar megbántani.

Vitára csak Dér Zoltánnak (Kiss Ferencnek) **A vita haszna** c. írásbeli hozzászólása ad okot. E szöveg azért is jelentős, mert a XX. századi magyar irodalom összefüggéseiben vizsgálja meg a jugoszláviai magyar irodalomkritika helyzetét. Provokatívan kijelenti: *„A tudományosság olyan akadémizmus felé kezd elhajlani, amely az irodalomtörténet-írásban még elviselhető, de a kritikát legfőbb funkciójában: a kapcsolatteremtésben gátolja."* E nézet egyértelműen a Magyar Tanszék által meghonosított irodalomszemléletet kezdi ki. Közvetlenül azonban nem vitatkozik, pedig bőven van példaanyaga, s az angol új kritika és a strukturalizmus módszertani, ill. az egzisztencializmus ihletköri túltengésében fedezi föl az irodalmi kommunikáció szűkkörűségének okát. Eközben – elismerve a vajdasági irodalomtudomány magyar viszonylatban is jelentős eredményeit, s az első Symposion-nemzedék beérését sem vonva kétségbe – nem esik szélsőségbe. Dér (Kiss) azonban olyan könnyedén, természetesen beszél az irodalom nevelő funkciójának fontosságáról, mintha nem is a totalitárius ideológia nyomására értekezne.

Erre a kritikára Horváth Mátyás részéről a címzett említése nélkül érkezik válasz. Horváth, aki ekkortól már a Magyar Tanszék szakmunkatársa, egyfelől, korábbi szemléletének megfelelően, a kisiskolásoknak szánt irodalom forradalmi-erkölcsi vonatkozásainak fontosságát emeli ki, másfelől pedig nyugtázza új kollégáinak tudományos törekvéseit, komplex módszertani eljárását s a tanulóknak ezáltali műelemzésre szoktatását. Hogy a fontosnak tartott forradalmi értékek hogyan váltak, ill. miként válhatnak új módszerekkel tudatosítható élménnyé, emberformáló erővé, arról a nyelvész pedagógusnak itt sincs mondanivalója. Ehelyett ezt az elképesztően giccses kérdést szögezi a képzeletbeli író mellének: *„Vagy nem izgalmas vizsgálat alá venni annak az agrárproletár tömegnek az érzéseit, amely a felszabadulás első dermesztő heteiben kereste önmagát az új társadalmi rendszerben, és fegyverbe állt társadalmi jussa védelmében?"* Nos, a X. pártkongresszus nem teszi kötelezővé a proletkult föltámasztását, ennek dacára az a jugoszláviai magyar irodalomban egy-egy pillanatra föltűnik. Miként Horváthnál az idézett módon. (Urbánnál – nem.)

A vitában – amely még az Üzenet 1975. évi 7. és 9. számában folytatódni fog –, Bosnyák István, elsősorban Dérrel (Kiss-sel) szemben, alaptalannak, sőt „antimarxistá"-nak minősíti azt a „helyes kritiká"-ról alkotott képzetet, amely a „felszabadulás" után kifejlődött irodalomtudományunk egészével való szembesülés helyett en bloc a szakmaiság fonákjáról, izmusos beszűkültségről, az irányzatosság veszélyéről beszél. Ez annál is inkább korlátoltság, mert – Bosnyák szerint – *„...az irodalmi baloldaliságot is állandó* funkcióváltások *jellemzik"* (4. sz.). Vagyis, ami a kritikában egyesek meglátása szerint kérdésessé vált, az a maga sokszínűségében az addigi társadalmi-kulturális fejlődés gyümölcse.

Erre aztán Dér (Kiss) magyarázkodni kénytelen. Pedig csak ezután, kellő konkretizálással kaphatott volna hasznosítható tartalmat a vita. Dér (Kiss) persze kitart alapgondolata mellett, csakhogy most kérdést kénytelen formálni a korábbi állításából: *„Igaz-e, hogy a strukturalista jellegű dolgozatokban kísért az a veszély, hogy a képletek, grafikonok szövevényében elvész a mű?"* S ugyanígy: *„Igaz-e, hogy újabban nálunk több megbecsülésben részesül – például – Füst Milán, mint Ady Endre, s a Pilinszky János, Tandori Dezső nevével jelezhető költészet mellett elhalványul Sánta Ferenc, Csoóri Sándor, a »hetek«, a »kilencek« vonala?"* (7. sz.) Jellemző azonban, hogy itt már csak a Bányai utáni kritikusokat marasztalja el szemléleti beszűkültségük miatt, holott az új elemzésmódok meghonosítása éppen Bányai János nevéhez fűződik, akinek az újabb, létélmény-központú költőket elemző esszékötetét kemény kritikai éllel értékelte Dér (Kiss) az Üzenet egy másik számában.

Ezek után érthetően Bosnyák István mondja ki a végszót. Nem napi politikai poénra számítva, mivel közömbösíti az általa korábban használt antimarxizmus kifejezést. Szerinte ez a szó nem elmarasztaló jelentésű. Annál kevésbé az, mivel – szerinte – mindenki a saját életgyakorlata, igazsága által, nem pedig követőként, idézgetőként válik marxistává.

Ebben a patthelyzetben átmeneti nyugvópontra érkezett a vita, amely csupán a saját bevezetését fejezhette be. Mindkét fél szempontjából ui. a politika által támogatott eszmecserén való részvétel volt a legfontosabb. Hogy ezen semmi konkrét nem hangzott el, az senkinek sem volt rossz. Dérnek (Kissnek) azért nem, mert lényegében és tömören kifejezte a szabadkai írók többségének az újvidéki avantgárddal szembeni fenntartásait, anélkül, hogy a zavaros helyzetet kihasználni igyekvő szélsőséges álláspontot képviselt volna. Ezzel – persze, csak úgy általában – olyan igazságot fogalmazott meg, amelynek érvényessége a következő években, évtizedekben mind nyilvánvalóbbá válik.

A Jugoszláv Kommunista Szövetség a marxista szemlélet érvényesítésének sürgetése mellett is egérutat hagyott a művészetek autonómiája számára, következőleg az újvidéki kötöttségűek ezt a lehetőséget kihasználva védhették a vajdasági magyar irodalomtudomány és kritika becsületét.

Bosnyák azért lehetett elégedett, mert liberalizmusának adhatott hangot, s egyúttal igazolhatta azt a kultúrpolitikai szerepet, amelyet az ő tevékenységében megkérdőjeleztek a restauráció hangadói. Bár a Bori-féle komplex leíró, megértő-megértető, összefüggést kereső módszerért nem lelkesedett, s a vájt fülűek valóság- és olvasóidegen, sznobjellegű módszercsillogtatása is meglehetősen távol állt az ő politikai-etikai-szociológiai teljességeszményétől, a józan belátás a kollégái közötti helyének megerősítésére ösztönözte.

Mindezek szerint ebben a vitában a tartományi központ és a határváros, valamint az ezekben működő intézmények érdekellentétei jelentősebb szerepet

játszottak az őszinte, a személyes érdekektől független, pusztán a magyar nemzetiség irodalma népszerűsítésének lehetőségeit mérlegelő, írástudói szempontoknál. Nyugtázódott, ami addig történt. S ez ahhoz képest nagyon is jó, hogy a háttérben a szocrealizmus vidéki változata élesítette a karmait. A pozíciók megerősítéséhez képest nem sokat számíthatott, hogy a piszkos vízzel együtt a csecsemő, vagyis mindaz a humánusan szép és jó is kiöntetett, ami a tágabban értelmezett marxizmus fogalmába beleférhetett volna.

Konfrontálódás a próza kapcsán

1975. november 18-ától 1976. február 6-áig Fekete Elvira a jugoszláviai magyar irodalom „legjelentősebb és legtermékenyebb prózaíróival" készített tíz interjúját közölte a 7 Nap. A publicista kérdései provokatívak voltak, s az írók sem mindig úgy válaszoltak, miként az abban az időben ajánlatos volt. A célpont kimondatlanul is az újvidéki irányítású kultúrpolitikai gyakorlat. A Híd, részint mert találva érzi magát, részint pedig a munkájában már korábban is bírált eszmecsere-hiány miatt, Bosnyák Istvánt bízza meg a válaszcikk megírásával.

A válaszcikk (H, 1976. 4. sz.) a filológiai tanulmány igényességével készült, de az interjúban közvetlenül vagy közvetve fölvetett közérdekű kérdéstömeg megválaszolása helyett az interjúkészítés módszerét, s ezáltal a szerző személyét célozza meg. Szemére veti Feketének, hogy kendőzetlen nyíltsággal föltett kérdések helyett többnyire közvetett, „ún. irányított kérdésekkel" igyekszik kicsikarni az íróból a neki megfelelő választ. Azt is kifogásolja az interjúkban, hogy készítőjük közhelyesen udvarló szavakkal próbálja megnyerni magának a vallomástevőt. Emellett Bosnyák az újvidéki intézmények (folyóiratok, írószövetség) tekintélyét védelmezi a rendszertelenség, elvtelenség és a klikkesedés vádjával szemben. Különösen a kritikát ért bírálatra reagál érzékenyen, annál is inkább, mert kritikusként egyik felelőse a Fekete által elmarasztalt irodalmi életnek. Ha a kritikánk az általa képviselt csoportérdek miatt rossz, akkor vajon hogyan lehet jó az interjúkészítő szempontja, amelyet ugyancsak egy érdekkör határoz meg? – kérdezi. Nem kevésbé bosszantja Bosnyákot Feketének az a tézise, amely szerint szépprózánk témaszegény, mert hátat fordít a paraszt- és munkáséletnek. És – az interjúkészítő szerint – az elkötelezettség is hiányzik belőle, minthogy életidegenné, akadémikussá hermetizálódott.

Bosnyák taktikusan, átgondoltan vitatkozik. Ennek megfelelően, ahol lehet, a Fekete által megszólaltatott írókat idézve vagy interpretálva marasztalja el szektásságban és etikátlanságban a publicistát. A vádja nem alaptalan. Annál kevésbé, mivel Fekete Elvira neve ezekben az években jórészt a dogmatikus el-

veinek köszönhetően vált hírhedtté. A parasztság és a munkásság élete művészi föltárásának sürgetésében természetesen igaza volt Feketének, csakhogy saját maga sem igen jutott túl az időszerű politikai jelszavak hangoztatásán. A lóláb helyenként a Bosnyákkal folytatott vitában is kilóg.

Ez azonban nem akadályozza meg Feketét abban, hogy a viszontválaszában ne vázoljon föl egyet-mást a Jugoszláviában élő magyaroknak azokból a problémáiból, amelyeket főképpen Újvidéken hallgattak el ezekben az években. Ezért joggal írja Fekete, hogy bírálója *„...a terjedelmes filológiai vizsgálódásához nem az irodalmunk sok-sok megoldásra váró ügyéből csinál témát, hanem abból, hogy egy hetilap interjúkészítője miként szólítja meg az alanyait, és azoknak mely érdemeit sűríti bele kérdéseibe."*

Fekete viszontválasza az említetteknél sokkal fontosabbat, Szabadka fejlődésbeli visszamaradottságát is felszínre hozza: *„Szabadka áldatlan sorsáért egy kicsit mi mindannyian felelősek vagyunk. Hiszen a kultúréletét kísérő problémák és nehézségek sokkal, de sokkal összetettebbek és szerteágazóbbak, semhogy kizárólag csak az ott tevékenykedő kultúrmunkásokat kellene és lehetne perbe fogni meglétük miatt. Az ilyen nézőpont kialakításához azonban egy-két dolog elengedhetetlenül szükséges. De mindenekelőtt az, hogy Bosnyák István is, mint mindenki más, aki eddig csupán Újvidék távlatából szemlélte és az így szerzett benyomásai alapján nyilazta Szabadka szellemi életét, mozduljon el végre íróasztala mellől, lépjen le az egyetemi katedráról, és egy munkajellegű kirándulás tervével tegyen látogatásokat Szabadkán, ahol a megdöbbentő igazsággal nem is olyan nehéz találkozni."* (H, 1976. 7. sz.) Indoklásként a tanügyben a magyartanárok hiányát, a gazdaságban pedig a káderek elvándorlását említi. A bajt szerinte tetézi, hogy a Szabadka-ellenesség tudatos formában is létezik, s akik Újvidéken raktak fészket, bíráló hadjáratot indítottak szülővidékük ellen, s ezért még jutalomban is részesültek.

A jugoszláviai magyar próza témavállalását illetően a publicista véleménye szintén hiteles. Ha ti. a helyzet valóban olyan ideális, ahogyan azt Bosnyák sugallja, akkor *„...már rég találkoznunk kellett volna az olyan, nagy horderejű alkotásokkal, főleg regényekkel, amelyeknek a gyári munkások és munkáscsaládok élete, a külföldön dolgozó vajdaságiak és egyáltalán a külföldön dolgozók küzdelmes, ezer veszélytől fenyegetett hétköznapjai, a visszatért vendégmunkások fogadtatása és persze nem utolsósorban a modern vajdasági falu és parasztsors a témája."* – véli Fekete. Abban az állításában is van igazság, miszerint a *„...regényeink, novelláink arról tanúskodnak, hogy túlnyomó többségük közvetlen élmények és élettapasztalatok nélkül íródik, és mert az egyes témák feldolgozását vagy nem vagy csak elvétve előzi meg elmélyült tanulmányozás és kimerítő terepjárás, érthető is, hogy irodalmunk »az önigazgatású társadalom dinamikus fejleményeivel nem tarthat lépést«, tehát »annak kísérőjelenségeit sem tolmácsolhatja időben és az angazsált művészettől várt kellő pártossággal«"*.

Az idézet az általa idézettekkel válik problematikussá, hiszen a hivatalos pártszellemben való írói cselekvést tartja üdvözítőnek, mintha az, akitől az idézet idézetei származnak, a mezőgazdasági és a gyáripari dolgozók életének sokoldalú tanulmányozása eredményeként, nem pedig az íróasztala mellett, illetve ülésteremben, a hajdanában egy rövid ideig még munkássorsban élt Tito vezéreszméi után megfogalmazottakat lefelé továbbadva jutott volt az „avantgárd" direktívához. Erre kényszerűen hallgatva, Fekete a Magyar Tanszéken tanultaknak azt a fontos részét mellőzi, amely szerint a művészet születésében az erőltetett akarás nem döntő tényező. Vagyis csak a belülről fakadó pártosság lehet termékeny. Ezt a pártelvárások is megengedik, ám aki olyan fundamentális igazmondásra szánja magát, mint Fekete Elvira, annak – hogy elkerülje a nacionalizmus és a provinciális szeparatizmus gyanúját – az igazságnak csupán a felét, a kevésbé hiteleset szabad hangsúlyoznia.

Ezzel szemben Újvidéken a teljes igazságnak egyik oldalát sem veszik egészen komolyan. Az uralkodó frazeológiát szajkózzák, de semmit sem mernek tenni annak érdekében, hogy a társadalom (a nemzetiség) mélyebb igazságainak megfogalmazására kapjanak indíttatást a művészek, ill., hogy teljesebben vállalják önmagukat, a tapasztalatukat és az eszményeiket.

Ha Fekete a kimondott fölismerései alapján nem a „hitének", hanem a gondolatainak adja át magát, akkor egyértelművé vált volna számára: a (tartományi) pártvezetés a naponta hangoztatott jelszavaitól függetlenül nem marxista, nem forradalmi s még kevésbé etikus. Mert – végtére is – pl. Szabadka rendkívüli művelődési és gazdasági nehézségeit az állam valós problémákat és megoldásokat elhallgató politikájának köszönheti. Fekete azonban így is szektásnak bizonyul Bosnyák szemében.

Mindenesetre mélyen érthető annak a kritikusnak (nőnek!) a pártlevélre, pártbizottságra hivatkozása, aki ki meri jelenteni: a megjelenésében rendszeresen késő Új Symposiont maguk a szerkesztők írják alig 2-3 munkatárssal, s hogy a Kilátó, a Magyar Szónak koncepció szerint megalapozottabb melléklete is csak 2-3 kritikust juttat szóhoz. Pedig itt – véli Fekete – nagyobb szükség van a jó kritikusra, mint másutt, mert a *„nagy irodalmakkal szemben éppen az ilyen, számbelileg kis irodalom engedheti meg magának legkevésbé a minőség elvének fellazítását"*. Ha valaki egészen komolyan vette volna általában a kultúra s ezen belül a magyar nemzetiség művelődésének ügyét, akkor Fekete Elvira megállapításából indulhatott volna ki.

Bosnyák felelete erre még inkább személyeskedővé vált. Az ő módszerét formalistának minősítő vitatársát, annak egyetemistakorabeli tevékenységét az Új Symposionban, a tehetségeseknek mondott strukturalista nemzedéktársaival ellentétben „vulgar-formalistá"-nak bélyegzi, akit ezért a Tartományi Pártbizottság bizottságai nem bízhattak meg az álláspontjaiknak adekvát tolmácsolásával. Hát

nem – mondja e sorok írója –, mert Fekete csupán megtűzdeli a mondanivalóját a kötelező szólamokkal. Akkor is, ha valószínűleg többet tudott annál, mint amit ki mert mondani...

Bányai, a Híd főszerkesztője tudta, kivel kell elintéztetni a renitens Fekete Elvirát. Rémítő ui., hogy a hiúságában sértett újvidéki egyetemi tanár a hajdani egyetemistára hivatkozva marasztalja el azt, akinek súlyos érveivel szemben tehetetlen.

Folyóiratok, irodalmi rovatok – együtt

A folyóiratok együttműködése kezdettől fogva egyik fontos feladata volt a szerkesztőségeknek. Fekete Elvirának prózaírókkal készített, 7 Napban közölt interjúsorozata s az akadémizmus bírálata már az Üzenet tanácskozásán az újvidéki kritika mellének szögezett vádként hatott. Aligha függetlenül ettől, Bányai, a Híd főszerkesztője a Magyar Szónak adott nyilatkozatában (1976. V. 3.) válságról, az új törekvések hiányáról, fölkarolandó szociográfiai kutatásokról, a marxista kritika fejlesztéséről beszél. Az antológiák, évkönyvek szerinte rekapitulációkként jók. Hogy látható legyen a fejlődés, s ezzel a továbblépés mikéntje is. Még ha az irodalom gyönge pontjai nem kerülnének is terítékre. Viszont az elbeszélésnek, novellának nagyobb teret kellene biztosítani.

A szellemi élet megpezsdülését jelzi a sziváci Szenteleky Napoknak a Dolgozók, Képes Ifjúság, 7 Nap irodalmi rovatairól szervezett vitája is. Fekete Elvira ottani kijelentése szerint talán csak a Magyar Szóban kap elegendő helyet az irodalom és kultúra, mert csupán ennek van komoly szellemi erőt képviselő gárdája. Ezzel szemben a *„hetilapokra [...] a kissé öreguras szerkesztés jellemző”*. Ezekben *„szükséges rossznak tekintik a művelődési és irodalmi rovatot”*. Ezért csak a minimális anyagiak vannak számukra biztosítva. (Vö. H, 1976. 12. sz.)

Fekete Elvira utóbb, belemerülve a vitába (7N, 1977. I. 21.), ehhez még hozzáteszi, hogy amíg a hetilapok kulturális rovatait egy ember csinálja, addig a Szivácon dicsért Magyar Szóét tízen. Emellett az írók mellőzni szokták a hetilapokat. De az Üzenet mint regionálisnak bélyegzett folyóirat számára a Tartományi Művelődési Érdekközösség egyáltalán nem biztosított anyagi támogatást, szemben a Híddal és az Új Symposionnal, amelyek annyit kaptak, amennyit kértek. (Mellesleg: míg a Szenteleky Napok pénzelése az előző év szintjén maradt, addig az adai Szarvas Gábor Nyelvművelő Napok részére csak a felét hagyták jóvá a kért összegnek.)

A Magyar Szó ekkortájt lehetőséget lát a nyilvános eszmecserék megindítására, s a Kilátó c. melléklete körkérdést intéz 150 művelődési dolgozóhoz, hogy

mondják el véleményüket a jugoszláviai magyar kulturális élet legjelentősebb eseményeiről. A húsznál alig több válasz 1977. január 15-étől február 19-éig folytatásban jelenik meg. Hárman is (Gerold és két fiatalabb: Beretka Ferenc és Vass Éva) a Híd átalakulásától, az Új Symposion fölélénkülésétől várnak sokat. Beretkának nem tetszik a fiatal írók Képes Ifjúság által szervezett bácsfeketehegyi találkozójának előkészítése, amely mellőzte az Új Symposion íróit.

A Híd az 1976. év munkájának elemzésében (1977. 3. sz.) az elégedettségének ad hangot, mondván, hogy az 1975 decemberében, a szerkesztőváltáskor lefektetett programjának szellemében működött. Munkatársi körének kiszélesítésével a művelődésnek korábban szinte érintetlen területeit is sikerült átfognia, értékelnie. Eredeti művek, műfordítások vagy ismertetések formájában a vajdasági magyar és a jugoszláv nemzetek-nemzetiségek korábban nem látott jelenlétet élvezhettek a Híd lapjain.

Csakhogy az újvidéki folyóirat a jugoszláviai magyar szerzőket a magyar s a teljesen nélkülözött világirodalom rovására aránytalanul nagymértékben közli – állapíthatjuk meg. A közölt 126 szerző közül csupán 4 külföldi, ami különösen akkor jele a provincializmusnak, ha tudjuk, hogy a Híd írói, a tartományi létük külső és belső (magyar és délszláv) függősége miatt csak korlátozottan, túlzott alkalmazkodással járulhatnak hozzá a jugoszláviai magyarság önmegismeréséhez. Hogy ez így van, azt az a körülmény is alátámasztja, hogy a szociográfia föllendítéséről nem számolhat be a Szerkesztő Tanács. S a főszerkesztőnek magyarázkodnia kell a balul sikerült Fekete–Bosnyák-vita kényszerű berekesztése miatt.

A Hidat természetesen nem érdekelheti Fekete Elvirának az Üzenetért továbbvívott harca (7N, 1977. II. 25.). Fekete már előre tudja: a folyóirata újra nem fog támogatást kapni, mert állítólag a Tartományi Művelődési Érdekközösség szerint nem szolgál általános érdekeket. A publicista ezzel szemben a legobjektívabbnak és a legmarxistábbnak tartja az Üzenetet a vajdasági folyóiratok között. Saját maga is példát igyekszik mutatni, mivel kimondja: a késéssel megjelenő és kisszámú munkatársi körű Új Symposion zentai vagy szabadkai távlatból szintén regionális.

Pap Józsefnek mindenesetre a becsületére válik a Magyar Szóban (1977. IX. 11.) tett javaslata, mely szerint jó lenne találkozni az Üzenet folyóirat munkatársaival.

Ezek után a szabadkai folyóirat még inkább lehet elégedett önmagával. Horváth Mátyás joggal dicsérheti a korábbi főszerkesztőt, Biacsi Antalt, és üdvözölheti az újat, Urbán Jánost (Ü, 1978. 1. sz.).

Röviddel ezután a Híd és az Új Symposion főszerkesztői közvetett önkritikára kényszerülnek. A folyóiratok programjairól „a II. kongresszusra való előkészületek jegyében" kijelentik (MSZ, 1978. III. 18.): túl sok a hasonlóság között-

tük, nincs kritikai szellem, ahogyan az országban sincs (Bányai János); s ennek látható tünete: a konszolidációt követően nem alakult ki a folyóiratok szellemi arca, s emiatt kellenének a korszerűséget és minőséget szorgalmazó viták (Danyi Magdolna).

A jó és a jobb szerkesztéspolitika

Saffer Pál ismertetőt jelentet meg az Új Symposion és az Üzenet akkor újabb számairól a Magyar Szóban (1977. III. 12.). A cikkre a szabadkai folyóirat részéről Bodrogvári Ferenc válaszol (1977. III. 26.), méghozzá sértődött hangnemben. Szerinte Saffer a párhuzamos ismertetőjével – fekete-fehér alapon – le akarta értékelni az Üzenetet (Kosztolányi munkásságát és az azt kutató Dér Zoltánt) az Új Symposionnal és annak Sinkó-kultuszával szemben. Bodrogvári Lenint kényszerül idézni, hogy bizonyítsa: a munkásságnak szüksége van a burzsoá kultúra megismerésére.

Erre Saffer sem marad adós, és a viszontválaszában (VII. 9.) kijelenti: Bodrogvári félreérti, kioktatja és sértegeti őt. Annál is inkább, mert ő a Kosztolányi-kutatásról nem azt állította, hogy nemkívánatos, hanem, hogy kevésbé jó, mint a symposionisták Sinkó-népszerűsítése. Saffer szerint Kosztolányit csupán a származása köti a Bácskához, ő távoli csillag, s eszmény nem lehet, mint Sinkó, aki humanista tanítóként nemzedékeket nevelt.

Erre már nem következhet felelet, a föltételek egyenlőtlenek. Az is csoda, hogy Kosztolányi pályájának kutatása a hatóság részéről megtűrt tevékenység. A szabadkai születésű író munkásságának ui. az anyanyelvvédelem a súlypontja, az a tevékenység, amely a „nemzeteink és nemzetiségeink" egységét kovácsolgató tartományi és állampolitika számára másodrangú kérdés. Ugyanakkor Kosztolányi életműve veszélyeket is rejthet a jugoszláv belügy számára. Minthogy a trianoni békediktátum őt – a szüleitől és szűkebb hazájától való elszakítása miatt – egzisztenciálisan is érintette, munkásságának a kései szakaszát közvetve még nyomatékosabban határozza meg a Bácska-élmény, mint a derűs élményekben is bővelkedő korait. Dér Zoltán és a vele együttműködő Kiss Ferenc a már évek óta folyó kutatásaikban természetesen nem ezeknek a motívumoknak a vizsgálatára fektették a hangsúlyt, ám kétségtelenül érinteniük kellett őket.

Saffer Pálnak formálisan mindenképpen igaza van. Ő látszólag valóban nem feketítette Kosztolányit s a szabadkaiak hozzá fűződő kutatói már-már kultuszt teremtő tevékenységét. És Sinkó Ervint sem kellett túlságosan fehérítenie, ti. a Magyar Tanszék első vezetője akkor is jelen volt az újvidéki szellemi életben, amikor még a hetvenes évek első felének dogmái is hatottak azzal az állítás-

sal, miszerint a magyaroknál Sinkó az anarchista liberalizmus védőszentje. Lényegében azonban Bodrogvárinak van igaza. Mert a kevésbé fontosnak ítélt Kosztolányi favorizálása mértékének bírálata a Magyar Szóban: az Üzenet folyóirat esetében a tartomány anyagi támogatásának további elmaradását nyugtázza közvetve, míg Sinkó munkásságának a nekibátorodó dicsérete a néhány évre befagyasztott, itthon és külföldön viszont már ismertté lett újvidéki kultúrpolitikának a korábbi jogaiba való visszahelyezését, a kultúrfölény szabad gyakorlását, a vezető elit hatalmának folytonosságát előlegezte.

Ideológia mint pozícióvédelem

A marxizmus fogalmainak ismételgetése és az idézgetés is ezekben az években szinte kizárólag a pozíciószerzés, ill. -tartás föltételévé vált. Még 1974-ben Várady Tibor is, az amerikai Harvard egyetemet megjárt sokoldalú esszéista az Új Symposionban (115. sz.) a jogász rugalmasságával, de egyértelműen az „elvtárs" megszólítást ajánlja az „úr" helyett, remélve: az új jelkép megfelelő tartalommal fog gazdagodni.

A Magyar Szó Kilátó c. mellékletében (1977. II. 19.) a kriticizmusra, nyugati és távol-keleti szellemi portyázásokra egyaránt hajlamos Vajda Gábor jó alkalmat talált a heti kritikusi szerepének alátámasztására, amikor Várady Tibornak **Az egérszürke szoba titka** c. regényét ismertetve, pontosította az író Marx-idézetét, s a gondolkodó fő műveit ajánlotta annak figyelmébe. Azonban néhány évvel később a szűkös jugoszláv módon kozmopolita Sveta Lukićot, a **Kultura među narodima** (A nemzetek közötti kultúra) c. könyv szerzőjét arra figyelmezteti, hogy: *„Az utóbbi időben ismét felszínre került nacionalizmus és irredentizmus tanúsága szerint akkor lendítenénk igazán nagyot a nagyvilág kultúráján, s a mi külföld előtti tekintélyünket is főleg abban az esetben növelhetnénk, ha mindenekelőtt a saját mikroviszonyainkat mérnénk fel; ha nyíltabban néznénk szembe vele: hogyan is fogadja és értékeli nálunk a többség a kisebbséget, és mit mutatnak erre vonatkozóan a különféle adatok."* (L, 1982. 3–4. sz.)

A jugoszláviai magyaroknak különösen a kosovói albánok „ellenforradalmának" évében szükséges túlbizonyítani lojalitásukat. Ez a népfelkelés 40. jubileumi évének megünneplésével esik egybe. Ez alkalomból az Üzenet folyóirat pályázatot kénytelen kiírni a forradalom emlékeinek fölidézése céljából, s ezen írók és publicisták egyaránt részt vesznek.

Hogy milyen idők ezek, azt Virág Gábornak a **Vajdaság népei és nemzetiségeinek gondolata Majtényi Mihály Császár csatornája és Élő víz című regényében előforduló nevek tükrében** sokatmondó címet viselő tanulmánya

is jelzi a szabadkai folyóiratban (1981. 12. sz.). Jellemző, hogy Virág nem azt vizsgálhatja meg, vajon a délszláv pártdiktatúra milyen irodalomesztétikai következményekkel rémisztette meg az eredetileg polgár Majtényi Mihályt, amikor újraírni kényszerült hiteles regényét.

A szocializmust az aforizmáiban nemritkán szélsőségesen kifigurázó Bogdánfi Sándor időnként védekezésre kényszerül. Sőt egy ízben egy skolasztikus ízű vitába is belekeveredik. Sveta Lukićtyal szemben ui. azt állítja, hogy a szatíra igazságra építő torzítás, túlzás ugyan, de nem kritika (MSZ, 1977. IV. 3.). Viszonylag tekintélyes író létére tagadja a szatíra kritikai tartalmát. Mintha az igazságra való figyelmeztetés nem kritika lenne! Képmutatóan azt kénytelen állítani (mintha akaratlanul is nem önmagát figurázná ki), miszerint egyesek nálunk önigazgatás- és szocializmusellenes, rosszhiszemű, áligazságú politikai irományokat írnak.

A proletkult ördöge a Bogdánfi által fölügyelt Dolgozók hetilapban a legéberebb. 1979-ben Vlaovics József a többi között a példamutató munkáshősöket, az éles kontúrokkal megrajzolt jellemeket hiányolja a vajdasági irodalomból (IV. 26.).

Nincs tehát benne semmi meglepő, hogy Bogdánfi 1981-ben újra abban a szerepében tűnik föl, amelyben az 1950-es „áprilisi Hidasok" idejében és a hetvenes évek elején jeleskedett. Az egész jugoszláviai magyar irodalmat felelősségre vonja. A Dolgozókban ti. azt írja: *„...a népfelszabadító harc témaköréből az elmúlt húsz év alatt összesen 1 (egy) gyengécske regényünk született"*. (1981. V. 28.) Felelősségre vonja az írókat, s még a lehetséges írói módszerekbe is beleszól. Nem tudható, komolyan gondolja-e vagy cinizmus beszélteti, amikor az elmélyedést hiányolja Gál, Majtényi, Herceg, Gajdos, később Urbán, Petkovics, Brindza és G. Fehér forradalommal kapcsolatos műveiből. Nem tudható, vajon a világháború idején a Vajdaságtól távol levő Bogdánfi felületesen ismeri-e írótársait és azoknak a „népfelszabadító háború"-val kapcsolatos helyzeteit, vagy pedig gépiesen mondja, amit elvárnak tőle. Arra mindenesetre nem gondol, hogy mily könnyen ellenforradalminak minősíthető újhullám indulhatna meg a Vajdaságban, ha Gál Lászlóhoz hasonlóan a fiatal korában „mély magyar" Fehér Ferenc, vagy a korábban eretnekgyanús G. Fehér Gyula a maga teljességében, az addig lefojtott tapasztalataitól átszőtten látna hozzá a Híd szerkesztőinek kivégzési körülményei, a sátoraljaújhelyi rabok szökési viszontagsága, a Petőfi-zászlóalj megalakulása, az újvidéki razzia szörnyűségei, vagy – amit Bogdánfi, ha akarna sem említhetne meg – netalán a zsablyai–csúrogi visszavágás iszonyata alkotói földolgozásának. Bogdánfi jugoszláv pártszemléletű művekre céloz, mintha a mozgalmi giccset szaporítani, nem pedig befejezni kellene. S hogy a partizán-mítoszok egyoldalúságait az íróknak nem tartósítani, hanem leleplezni lenne jó.

Bogdánfi a Magyar Szó által kiírt jubileumi pályázaton érthetően Burkus Valériának a **Hagyjátok már abba** c. írását emeli ki, amely a maga módján tiltakozik a „népfelszabadító harc" emlékei előtt fintorgók ellen (MSZ, 1982. V. 22.). A mítoszt tehát nem szabad bolygatni. Különösen a fiataloknak nem. Ezért Bogdánfi feladatszerűen támadja meg (MSZ, 1982. X. 23.) Sebők Zoltán **Kanizsai tézisek az új művészetről** c. „kiáltványát" (In: **A csönd városa**, 1982). Azt kifogásolja benne, hogy Sebők felelőtlenül használta Marx nevét, amikor szerinte nem megváltoztatni kell a világot, hanem egészében semmissé tenni, kiüríteni, lerombolni. Bogdánfi nem akarja tudni: Sebők a „modern" művészet újabb törekvéseinek a szószólója, aki – akkor még csak epigonként – cinikusan és nagyképűen, de mint fiatal, teljes joggal mondja a magáét. Annál is inkább, mivel az ő ismerős romboláselmélete nem az egy évtizeddel később bekövetkezett országégésnek a szellemi megalapozása. Akkor sem, ha már azonnal sok mindent magában a társadalomban kellett volna megsemmisíteni ahhoz, hogy normális, egészséges fejlődés indulhasson meg.

A lényeg elhallgatásához viszonyítva tehát mellébeszélésnek is jelentéktelenek az érintett viták. Ezeknél sokkal fontosabb Pintér Lajosnak az a Bori Imre és köre ellen intézett támadása, mellyel a jugoszláviai magyar irodalom mar bele önmagába. Valójában a módszer, az ürügy elképesztő. Pintér ui. azzal vádolja meg Borit egy tanácskozáson, hogy a két világháború közötti időszakra szóló irodalmi menlevelet hamisított egy népbíróság által halálra ítélt fasiszta gonosztevőnek, Kristály Istvánnak, akinek életében – Pintér szerint – három hatalomra sikerült fölesküdnie, míg a negyedik kísérletébe belebukott. A tényfeltárást illetően szemmel láthatóan elfogult (utóbb négy baloldali forrásműre támaszkodó) állítás a Čortanovcin rendezett irodalmi találkozón hangzott el, s azt a vádat is tartalmazta, mely szerint az Új Symposion munkatársai, a csúcsintézményekbe beépülvén, ízlésdiktatúrájukkal monopolizálták a könyvkiadást, s emiatt a jugoszláviai magyar írók nem érvényesíthetik alkotmányos jogaikat. Emellett Pintér szerint a Vajdasági Íróegyesület addigi elnökei visszaéltek a helyzetükkel, amiről korábban nem lehetett beszélni az Alkotók Gyűlésén (MSZ, 1982. VI. 19., VII. 3., 17.).

Annak ellenére, hogy Bori Imre a hetvenes évek közepétől már kiegyezett a tartományi pártpolitikával, s minthogy immár dicsérő jegyzeteket, nem pedig kritikákat írt az új könyvekről, az írók között is a nagy többség támogatását élvezte. Pintér Lajos vádja azonban súlyos hiba elkövetésének árnyékát vetette rá. Bori állítólag a maga külön irodalmi szempontját függetlenítette a népbíróság ítéletétől, vagyis az esztétikai szempontot fölébe helyezte az etikainak, a gonosztettnek. A kérdés nyitottságára Vajda Gábor a Képes Ifjúságban a „művelődési múlt búvárára" apellált, aki: *„...sajátos kritikával segítheti kortársait, s elvétve azt*

is bebizonyíthatja, hogy a tényleges sovinizmus felett néha nemzetköziséggel álcázott nacionalizmus is pálcát törhetett". (1982. X. 13.) Mindenesetre nem akadt kritikus, aki legalább Kristály Istvánnak a prózáját megvizsgálta volna: vajon a kisebbségi gondokon túl van-e nemzeti túlfűtöttség benne.

Ezek után Borinak a hatóság előtti tekintélye érdekében bizonyítania kellett. Ehhez kapóra jött neki Illyés Gyulának az interjúja, amely a Frankfurter Rundschau c. német lapban jelent meg (1982. XII. 21.). Állítólag Bori mögött másoknak (főleg Major Nándornak) is szerepe volt abban, hogy a hírhedt válasz **Még Illyés Gyulától sem!** címmel két hónapra rá napvilágot látott a Magyar Szóban (1983. II. 20.). Burány Béla visszaemlékezése szerint Borinak a belügy utasítására 17 napon belül kellett megválaszolnia a három nyelven elébe tett szöveget. (Vö. H, 2004. 7. sz.)

Az irodalomtörténész az akkori tartományi pártpolitika szellemében elvitatja a magyar költő politizáláshoz való jogát. Elutasítja a vádat, amely szerint Szlovákia és Jugoszlávia városaiban nemzetietlenítik a magyarságot. A Közép-Európa svájci mintájú, önkormányzati elvű újrafelosztására tett illyési javaslatot pedig a fogadatlan prókátor elvetendő irredentizmusának tekinti, ahogyan a korábbi években az „ötágú síp" elméletét is az adott lehetőségekkel összeegyeztethetetlen tolakodásnak tartotta. Bori e válaszában a tartományi pártdiktatúrára esküvő művelődéspolitikus arcát mutatta meg, ami számos értelmiséget attól is elidegenített az ő munkásságában, ami tartós érték benne.

Illyés igazságához viszont egyre kevesebb kétség fért a következő években. Akkor is, ha a költő Bori válaszát csak két hónappal élte túl, tehát – a hetvenes évek végétől – csupán néhány ízben volt módja a nyilvánosság (Nyugat-Európa) figyelmét a kisebbségi sorsban élő magyarok nyomorúságára irányítani. Előre megérezte azt, aminek beteljesedéséről csak utólag szerezhetett tudomást. A kanizsai tanárok templomban szervezett zenei előadásának szomorú következményeiről és az ő **Egy mondat a zsarnokságról** c. versét közölni merő fiatal symposionisták üldöztetéséről, akik lázadni mertek a tartományi kultúrbürokrácia terrorja ellen.

Bori durva elutasítása kapóra jött az olyan jugoszláv honmentőknek, mint amilyenek Petkovics Kálmán, Stipan Kopilović és társaik voltak, akik a VKSZ Szabadkai Központi Bizottságának eszmei-politikai neveléssel, marxista képzéssel és a nemzetiségi viszonyok fejlesztésével foglalkozó bizottsága Illyés Gyula interjúja kapcsán azt nyilatkozta, hogy elutasítanak minden külső beavatkozást (7N, 1983. II. 25.).

Annyira nehéz hónapok ezek, hogy a nacionalista hírében álló Dudás Károly a sajtóról írva (KI, 1983. III. 2.) az egyik említett inkvizítor (Kopilović) fölmentő véleményét kénytelen idézni, aki szerint az újságírói melléfogások a legtöbbször

nem eszmei-politikai, hanem szakmai fölkészületlenségből erednek. Ebben persze lehet igazság, ti. Szerbiában különben is 145 000 írástudatlan és 1 345 623 félírástudatlan él. Ugyanakkor nyilvánvaló, hogy a káderpolitikában a jobban beszélőt, nem pedig a csendesen munkálkodót részesítik előnyben. A külföldre küldött kultúrattaséknak semmi közük a kultúrához, s az addigi évtizedek során a művelődési miniszterek között kevésnek van a hivatásának megfelelő képzettsége. A hatalom félt ezt a funkciót az értelmiségre bízni, bár az alkotók nem is tülekedtek érte. A szóban forgó időszakban sem érződik a művelődési miniszter hatása, nem is ismert a személye.

Amikor a funkcionáriusok és a tőlük függők Marxot idézgetve, egymásra licitálva kínálgatják a már ismert, de hatástalan recepteket, országszerte nő a nyomor. Az SZKSZ KB Marxista Központjának kimutatása szerint szinte nincs olyan munkás, aki termelőt akarna nevelni a gyerekéből.

A kincstári optimizmus jegyében

A hetvenes évek elején vállalt feladatok szabotálása az évtized vége felé tehát egyre inkább felszínre kerül. A tudomány, a megismerés nem érdemben támogatott szükséglet. Hiába sürgeti elvben Major Nándor a társadalomtudományok alkalmazását, azok nem működnek, pl. az érdekközösségek szerepének és felemás eredményeinek felmérése terén. Pedig az újságírók szerint gyakoriak az eredménytelenségek – a művelődési összefogásban és az iskolareformban. Az annyira szorgalmazott politechnikai integráció eredménytelen maradt, a területi megosztottság dívik.

A tetejében 1972-ben „kék könyv" készült a köztársaságok és tartományok közös terveiről. Major szerint: *„A kutatásoknak csak kis részét végeztük el. A könyvet most megújítják, az pedig nagy munka."* A funkcionárius azonban ahelyett, hogy elcsüggedne, rátesz egy lapáttal: *„A polgári mentalitást az egymással való versengés jellemzi, a kommunista mentalitást pedig az együttműködés."* (MSZ, 1980. III. 15.) Úgy tesz, mintha hinne az egyre hiányzóbb mentalitás váratlan megtestesülésében. Olyannyira, hogy még a fiatal kritikusok figyelmeztetésében is értelmet lát: legyenek fokozottabban marxisták.

Kincstárinak bizonyult a hetvenes évek végének az a reménye, miszerint a megvalósítandó gazdaságszilárdítással a jövedelemelosztás is ésszerűsödhet, és a társadalmi tevékenységekre is több anyagi eszköz juthat. Persze, országos szinten és hivatalosan még 1982-ben sincs válság. Stipe Šuvar vezető politikus szembeszáll a tribünről tribünre, szimpóziumról szimpóziumra járó társadalomtudósokkal, közgazdászokkal, politológusokkal, mondván: ismét Marxnak van igaza,

vagyis válság nincs, s a túl nem haladott társadalmi viszonyok, a fölgyülemlett ellentmondások okozzák az átmeneti nehézségeket. A megoldás a munka társításában, a technobürokrata monopóliumok fölszámolásában van.

Csupán a fejlődés került krízisbe, viszont nincs ok a kétségbeesésre, mert abszolút szabadság nincs, csak a történelmi végcél által meghatározott, következőleg a nacionalistákat – az uralkodó gyakorlattal ellentétben – mindig és mindenkinek elsősorban a saját környezetében illik megtalálni – hangzik el a Szerb Kommunista Szövetség Központi Bizottságának 7. ülésén. Ha azonban ez a vezető politikai testület valóban önkritikus és internacionalista lenne, akkor aligha törődött volna bele abba, hogy az Újvidék központjában emelt nagyszerű épületet Szerb Népszínháznak (Srpsko narodno pozorište) nevezzék el, miközben a magyaroknak be kell érniük az Újvidéki Színház elnevezéssel. Logikus, igazságos és humanista (akár marxista is) akkor lett volna a keresztelő, ha a különösen Újvidéken egyébként is terebélyesedő szerbség nem hangsúlyozza ki külön: az új színház az övé, ugyanakkor pedig a nemzeti identitásuk védelmében bizonytalan magyarokat azzal is buzdította volna önmaguk vállalására, hogy a nemzetiségnevüket fölíratja velük a nekik adott régi színházépület homlokzatára.

Ha a dolgozókra bízatott volna a döntés, talán még nem alakulhatott volna ki a színházak nevében a nacionalista diktatúrának e látszata. Ezekben az években sok új művelődési otthon épült országszerte, csak éppen a tartalom hiányzik egyre inkább belőlük. Ekkor még mindig erőltetik az eredeti elképzelést, miszerint majd a szakirányú oktatás kulturológusai a munkaszervezetekben meghatároznák a művelődéspolitika irányvonalát, képviselnék a dolgozók kulturális szükségleteit a művelődési érdekközösségekben, a tanfolyamot végzett önkéntes művelődési felelősök pedig segítenének nekik. Valójában azonban kevés a gyár, amelyből hivatásuk magaslatán álló érdekközösségi küldöttek kerülnek ki.

Emberi példamutatást nemigen tettek lehetővé a körülmények: az anyagiak hajszolása, a megélhetési gondok. Ezért a hivatalos szózat, a pártdirektíva csupán értekezleti, ill. média-visszhangra találhat. Hiába visszhangozzák tehát a szólamot, mely szerint a konkrét ember és a kultúra elválaszthatatlan egymástól, és nem degradálódhat a társadalom és a társult munka mellékes kérdésévé.

Ennek a szellemi és erkölcsi romlásnak látszólag a nyolcvanas évek végén vége szakad, amikor a Tito-éra ismert szakszervezeti, majd Forum-házbeli funkcionáriusa, Ágoston András kezdeményezi a VMDK, a délvidéki magyarok érdekszervezete megalapítását, s míg az addig halk szavú vagy kényszerhelyzetben másról beszélő publicisták, írók (elsősorban Csorba Béla, Dudás Károly, Hornyik Miklós, Keszég Károly, Kongó Tivadar, Matuska Márton, Mirnics Károly, Szekeres László, Szloboda János, Tóth Lajos, Vékás János) nem alakítják ki a nyilvános eszmecsere addig elképzelhetetlen formáját.

POLITIZÁLÁSRA KÉNYSZERÜLÉS (1972–1985)

Írók politizálása

Minthogy az irodalmi alkotás elsősorban egyéni vállalkozás eredménye, 1972-től kezdődően az írókra is (látszólagos vagy valós reményeiktől függetlenül) nehezebb napok köszöntöttek be. Maga a Jugoszláv Írószövetség is válságba jutott, amit az is bizonyít, hogy harmincegyen kiléptek belőle, mondván, hogy nincsenek kritériumok, formális munka folyik. Újra Dragan Jeremić, a modernségellenességéről ismert kritikus lett az elnök. A Vajdasági Íróegyesület élére Bogdánfi Sándor került, aki szerint ez a fórum korábban nem is működött, csupán új tagokat vett föl, és képviselőket delegált. Ezért az elnök az új feladatok egész sorára mutat rá. Szerinte meg kell alakítani az újvidéki és a szabadkai íróklubot, a műfordítók tagozatát, föl kell támasztani a Kanizsai Írótábort, álláshoz és lakáshoz kell juttatni a kezdőket, jó honoráriumhoz a már befutottakat. Alkotóházként pedig a topolyai művésztelepet lehetne használni. Viszont Oskar Davičo és Dobrica Ćosić belgrádi nézetével szemben a Vajdaságban nem csoportosulhatnak az írók, mert e táj etnikailag különnemű. Más kérdés – véli Bogdánfi –, hogy tehetségteleneket nem szabad fölvenni az írószövetségbe. (Vö. Fehér Ferenc, MSZ, 1972. VI. 9.)

Urbán János viszont az írókongresszus kapcsán a divatos általánosságokat ismétli meg. Nem ismerjük egymás íróit, történelmét, értékeit, nincsenek esztétikai mércéink (MSZ, 1973. XI. 17.). Urbán, sajnos, a délvidéki magyarok íróinak nevében nem létező mulasztásokért vezekel, hiszen a Vajdaságban a II. világháború végétől nagy gondot fordítottak a nemzetünk szellemétől idegenkedő, de magyarul író művelődésirányítók a délszlávok és a társnemzetiségek baloldali, vélt vagy valós értékeinek megismertetésére. Végső soron a neoavantgárd is, habár jócskán terhelte a halandzsa, időnkénti újbaloldali elhajlásokkal, egyoldalúan a „bal" koordinátái közé helyezkedett, tehát jelentős mértékben szemben állt a nemzeti hagyományokkal. Csakhogy különösen a vajdasági írói érdekek

hangadói vannak a napi politikai bizonyítás kényszerhelyzetében. Valami olyat kell mondaniuk, ami „föntről" hallgatva konstruktívnak számít, s megéri az anyagi támogatást.

Már 1974-ben látszott, hogy a vajdasági írók fölzárkózási törekvése nem sok haszonnal jár. Fehér Ferencnek amiatt kell búslakodnia, hogy az íróegyesületnek nincs a többi művelődési intézménnyel azonos támogatottsága (MSZ, 1974. XI. 27.). Ennek következményeként – jelzi a cikkíró – a „híd-szerepet", a magyarság és a délszlávok közötti közvetítést, a szomszéd népekkel való kapcsolattartást csupán egyéni áldozatvállalással lehet gyakorolni. Fehér finom utalása szerint: ha a vajdasági írók tisztán esztétikai szempontból nem alkotnak is olyan figyelemreméltót, mint a jugoszláv művelődési központok délszláv írói, a kultúrpolitikai szerepük jelentőségben mindenképpen kiegyenlíti őket azokkal, akik fölszabadultabban hozzák felszínre lelki mélységeiket.

Költőnk Magyar Szó-beli lamentációjára persze nem sokat adnak, különben aligha maradhattak volna ki a vajdasági magyar költők az írószövetség egyik rögtönzött rendezvényéről, a költők karavánjából. Jellemző azonban, hogy a cikk a jórészt félrevezető **Fellendülő tevékenység** címen jelenhetett meg... (MSZ, 1974. IX. 26.). Ez azonban sem a többségi, sem pedig a nemzetiségi írókat nem akadályozza kincstári optimizmusuk ápolásában. A Magyar Szó Kommunista c. mellékletének beszámolója szerint a Jugoszláv Írószövetség kongresszusi platformja a szocialista önigazgatású művelődéstudat kialakításáért folytatott harc jegyében született (1975. VII. 6.). S az internacionalista igények annyira hangsúlyozottak, hogy a Vajdasági Íróegyesület is kapcsolatokat épít ki az el nem kötelezett országok íróival.

Mindemögött azonban föntről irányított gépiesség vagy ösztönös alkalmazkodás rejlik. Fehér Ferenc is valószínűleg csak írásban örül annak, hogy ugyanazon a rendezvényen vajdasági költők (szerbek, szlovákok, ruszinok) az anyanyelvükön olvastak föl. Különben nem kényszerülne megjegyezni: a jövőben a folyóiratok megbízásából le kellene a verseket fordítani arra a nyelvre, amelyen majd fölolvassák őket (MSZ, 1975. XII. 4.).

Hogy az írók mennyire távol vannak a dolgozóktól, az Deák Ferencnek a Magyar Szó Kommunista c. mellékletében közölt vallomásából (1975. IX. 21.) derül ki akaratlanul is, jóllehet írónk elöl és követendő példának szeretné tudni azokat, akikre ezekben a stabilizációs években az irodalmároknál is nagyobb teher nehezedik. Ha ismerjük Deák ez idő tájt írt verseit, akkor aligha vehetjük komolyan ezt a megnyilatkozást: *„Forradalmunk hétmérföldes léptekkel haladt előre, ami az utóbbi tíz évre is jellemző, vagyis arra az időre, ami a legutóbbi kongresszus óta telt el. Időközben sor került a dolgozó ember érvényesülésére, aki ma társítja a munkáját és alapvető tényezője a társadalmi folyamatoknak. Az írók azonban egy pillanatra*

elveszítették életvitelük ritmusát, mivel e mélyreható változásokban nem tudtak eleget biztosítani maguknak sem mint önigazgatók, sem mint egyenrangú dolgozók. S hogyan jussanak így történelmünk tűzvonalába, ha nincs megfelelő és meghatározott kiindulópontjuk?" Deák kommunista mámora még két évvel később is ilyen tömény. Mindenesetre csak önszuggesztióval állíthatja, miszerint az írók még ekkor is olyan pillanatait élik a szocialista önigazgatói valóságnak, amikor történelmi funkciót kell betöltenie minden munkásembernek, alkotónak. (Vö. Fehér Ferenc, MSZ, 1977. XII. 18.)

Deák Ferencnek azonban e téma kapcsán mélyebbről fakadó mondanivalója is van ebben az időben. Bosnyák István figyel föl, hogy Deák a Magyar Szóban közölt naplójában elárulja: sohasem élt elszigeteltebben, az írótársak viszont közhelyek ismételgetésével tesznek eleget a kötelességnek (1978. VIII. 19.). Bosnyák lesújtó képet fest az írótársairól: *„...a Vajdasági Írók Egyesülete kétszáz tagot számlál, miközben a Tartomány irodalmi életében a szélhámosságnak már határa sincs, szinte áttekinteni is lehetetlen, ki mit csinál, ki hol csal, és ki kitől lop (!), a középszerűek sáskamód szaporodnak s törhetetlen ambíciójukkal egyre termelik a ponyvát és az irodalmi élet selejtjeit"*. (1978. VIII. 19.) S ismét csak B. Szabóra apellál, a kemény kritikusi szót, a vidékies túlméretezettség kritikáját, a botrányt hiányolva.

Pedig a háttérben szorgalmasan működik a jugoszlávosítás ördöge – méghozzá az írók szellemében is. A Jugoszláv Írószövetség közgyűlésén ui. követelik a jugoszláv nemzetek és nemzetiségek íróinak oktatási tantervbe és kötelező olvasmányok közé iktatását. Emellett a fordítók egyetemi képzését is fontosnak tartják, kimondatlanul elsősorban az albánoknak a befolyásolására gondolva. Egymás nyelvterületén a folyóiratok terjesztésének is nagyobb figyelmet szentelnének, nem számolva azzal, hogy egymás törekvéseinek és eredményeinek a megismerése szempontjából melyik nyelvi közeg áll legrosszabbul. Ettől függetlenül a kölcsönös könyvkiadásra vonatkozó önigazgatói megegyezéseket sürgetik. S azt hiszik: a köztársaságok és tartományok irodalmának tömegtájékoztató eszközök útján való népszerűsítése jelentősen bővítené az olvasói kört.

Hogy a király meztelen, azt erre az akcióra vonatkozóan Tomislav Ketig mondja a Kanizsai Írótáborban. Szerinte nincs igazi jugoszláv érdeklődés a vajdasági írók könyvei iránt, bár az azelőtti öt évben több könyvet fordítottak le szerbhorvátra és más délszláv nyelvekre, mint azelőtt összesen. Az érdeklődés alkalmi és kulcsjellegű. Ami nem véletlen, hiszen az írószervezetek helyzete, pénzelése nem oldódik meg, s ezzel a köztársaságok és tartományok együttműködése is csupán jelszó maradhat.

Ekkor még Gion Nándornak, a Vajdasági Írószövetség elnökének reményei szerint azért fokozatosan mégiscsak megvalósítható, hogy egy szerzői ív tiszte-

letdíja kiegyenlítődjön a vajdasági átlagkeresettel (MSZ, 1980. III. 29.). Pedig a tiszteletdíj évek óta stagnál, szemben a 15%-kal növekedett személyi jövedelmekkel, nyugdíjakkal. A könyvkiadók, lapszerkesztők és az RTV egyre kevesebb munkát igényelnek az írótól. Az utazási lehetőségek, pályázatok lecsökkentek, s ösztöndíjat, előleget is nehezebben adnak. Az íróra kilincselés vár. Az irodalmi közérzet romlik, egyes ismert írók „kivonulnak" lapjukból. A kritika fércműveket dicsér, mégis sérthetetlen, pedig saját maga olykor durva, sértő, igazságtalan, tudálékos. – Mindezt Bogdánfi Sándor szerint a Kanizsai Írótáborban kellene megbeszélniük az íróknak (D, 1980. IX. 11.).

Nem véletlenül állt azonban az írók kiszélesedett serege rendelkezésére az új gyógyfürdő és a szálloda, az alkotói arisztokratizmus nemigen engedett a magából. Saffer Pál pl. azt írta a Hídban (12. sz.) **Töprengések Kanizsáról** címmel, hogy a szociális vonatkozásokat, a „melót" mint témát nem érzi lényegesnek. Ha arra gondolunk, hogy ez a kijelentés sajátos tiltakozásként is fölfogható az uralkodó frázisokkal szemben, akkor dicséretes. Amennyiben viszont a társadalmi élettől elidegenedett alkotói gyakorlatot próbálja legalizálni a bejelentéssel, miszerint az igazi írás „mindig a »melóról« szól és mindig valamilyen Kanizsáról", akkor a Híd hajdani hagyományához méltatlan cinizmusra kell gyanakodnunk.

Az igazsághoz közelítve

A hetvenes évek közepén Fekete Elvira publicista a szabadkai 7 Nap hasábjain szóra bírt néhányat a tartomány legismertebb magyar írói közül. A kérdések alapján a válaszadók a lelkiismeretüknek, a helyzetüknek és az adott társadalmi-politikai feltételek szerint tehettek vallomást az alkotói lehetőségeikről, a művelődésbeli változásokról, stílusirányzati helyükről, s az írók vállalandó feladatairól.

Brasnyó István a válaszában erőltetetten általánosít, amikor a saját ars poeticáját sem fedő véleményét egy fiktív, általa alig ismert közösségre vonatkoztatva fogalmazza meg. Szerinte ui. *„irodalmunk elkötelezettsége a valóság hű ábrázolásában merül ki, az írók azonosak a közösséggel, magukénak tekintik a közösség minden gondját-baját".* (1975. XII. 12.) Brasnyónak e kijelentése (önvédelemből) a politikának szól, hogy – Illyés Gyula Újvidékig elhallatszó dicséretével a tarsolyában – azután elverje a port az „akadémikus" kritikán, aligha függetlenül attól, miszerint az ő falu és múlt felé fordultsága, mítoszalkotó készsége ezekben az években nem részesült olyan jó fogadtatásban az újvidéki kritika részéről, mint korábban. Brasnyó ekkor még meg van győződve róla: a vajdasági magyarság

jelentős, külföldön is mind ismertebb irodalmát a vajdasági olvasó is olvasná, ha a terjesztés megfelelő lenne. Bízik azonban benne, hogy a még mindig létező csoportosulásoknak, a liberalista korszak szüleményeinek a megszűnése után javulni fog a helyzet.

Burány Nándor Brasnyóra is rálicitál a kritika kárhoztatásában (XII. 19.). Azon a véleményen van, hogy a kritikusok időnként fölfújnak egy-egy könyvet, míg másokkal szemben a hibakeresésre fektetik a hangsúlyt. Az alaposság, a műveltség és a kitartás hiányát rója föl nekik. Szerinte az író társadalmi szerepét elhanyagolják, holott – s itt Sartre-ra hivatkozik – mit számít a tökéletes vers, ha milliók éheznek. Ennek szellemében jelenti ki: *„Én láttam Bánátban gyerekeket, akik a nevüket sem tudják leírni az anyanyelvükön."* Emiatt nem kellett volna az írónak a Bánságba mennie – mondhatjuk ma az iskoláztatás akkori körülményeinek alaposabb ismeretében. Burány mindenesetre az általános marxista alapelvek ismételgetése helyett cselekvésre ösztönöz, elutasítva a „tiszta" irodalom sajátos politizálását.

Bogdánfi Sándor is az igényeinek ad hangot a vele készített interjúban. Szerinte *„Herceg, Gion, Brasnyó nyúlhatnának mélyebbre. Burány és Pintér is onnan jött, ahol az életünk buzog, tőlük is sokat várunk. Az Ég és föld és az Ezen az oldalon a követendő példa, nem pedig a Virágos katona. És ne csak a faluról szóljon a mű, hanem a faluról és a városról együtt…"*. (1976. I. 9.)

Varga Zoltán viszont még élesebben hiányolja a mélységet, eredeti világképet, vitató, boncolgató alkotói beállítottságot, az „égető problémák felvetésé"-t (I. 30.). A bajt abban látja, hogy „valamennyien túl óvatosak vagyunk".

Herceg János ennek okát az irodalmi közvélemény hiányában, az irányok, nézetek „föntről" való diktálásában jelöli meg (II. 6.). Azonban ő is helyet kér a vajdasági magyar irodalom újraterített asztalánál, mert közvetett önkritikával kijelenti: *„…el kell ismernem egy nagy formátumú kritikai irodalom kibontakozását"*. Nem veszi észre: ennek az általa dicsért, „nagy formátumú" kritikai irodalomnak a kibontakozása összefügg az ő kéziratának kiadó általi visszautasításával. Főleg e Herceg által dicsért kritikai irodalom vélt vagy valós értékei által teremtik meg a Forum hivatalnokai a mentségüket, hogy ne sürgessék a Burány, Bogdánfi és Varga által hiányolt, mélyebb és hitelesebb valóságirodalom kibontakozását. Mindazonáltal az említett néhány író, jóllehet a bátorságot is hiányolta az irodalomból, konkrétan nem bátorkodott megmondani, mire is gondol. Nyilván a saját bürokráciája által kizsákmányolt munkásságra, a magyar nemzetiség lakta falvakra, s talán a beolvadás fázisában levő városiakra, az elszemélytelenedett, a régi szokásokból kiszakadt, újakat pedig még kialakítani nem tudott emberekre.

Burány Nándor a Magyar Szóban 1976. október 30-ától december 14-éig közölt **Sós Péter boldogsága** c. regényében megpróbálja valóra váltani azt, amit

a kollégáitól számon kér. Vállalkozása azonban nem sikerülhetett, mivel az alkotói törekvése szorosan illeszkedik az adott kultúrpolitikai keretekbe. Érdemes fölvázolni e regény szereplőinek jellemét. Sós Géza, a község új elnöke agronómus, fia a rendkívüli szorgalma által jómódúvá lett „kulák"-nak. Ő, miként Burány többi regényének a kulcsfigurája, lélekember, aki szenved amiatt, hogy nem lehet eleget a gyerekével. Velük szemben áll a vágóhíd csődjéért, száz ember elbocsátásáért felelős igazgató apja, Bajusz Vince. Ő cipész volt valamikor, s a maga módján becsületes, ám csak eszközemberként érezheti magát fontosnak. Előbb a beszolgáltatások megbízottja, később adóvégrehajtó. A regény végén sorra kerülő találkozáson mégis az együgyű Bajusz diadalmaskodik, vele kell szót értenie az elnök Gézának, hogy a korrupció kórját visszaszoríthassák.

Burány ezzel az anarcholiberalizmussal való leszámolás szellemében rehabilitálja a szocialista rendszer megalapozóit. Nem a sztálinista módszereket, mert Bajusz magatartásában megértés is van: nem kegyetlen azokkal szemben, akik vagyonának egy részét a törvény nevében el kell koboznia. De Sós Péter sem ördögi ellenforradalmár, ui. az individualizmusát a magyar rezsim képviselőivel, a nemzeti külsőségekkel szemben is kinyilvánította. Burány ügyesen jelzi: a két haragos élete és érdeke jobban össze van fonódva annál, ahogyan azt ők gondolják. Előbb Sós Péter és fia áll az ábrázolás középpontjában, majd az apa háttérbe szorul Bajusz általánosabb érvényű igazságával szemben. Burány regénye Tisza-parti városban játszódik, témája és mondanivalója a történelmi idő és a hely által meghatározott. Az uralkodó ideológia határozza meg. Ebben semmi különös sincs, hiszen Burány nyíltan is kijelenti: a társadalomnak joga van eldöntenie, hogy *„elsősorban mire van szüksége"* (MSZ, 1976. I. 17.). Nem firtatja, mennyire lehet hiteles azoknak az elvárása, akik a társadalmat képviselik.

Nem véletlenül folytat beszélgetést az író az olvasóival e könyv kapcsán Topolyán, összevetvén a regényhősöket a hajdani emlékekkel. Az adott korlátok között természetesen nem lehetett különösebb eredménye e találkozásnak. A résztvevők többsége Bajuszt, a végrehajtót próbálja védeni, habár a gyermekéből haszontalan igazgató lett.

Hogy Burány Nándor írói (politikai) kísérlete csődöt mondott, az főleg a későbbiekben válik nyilvánvalóvá. Az író tollából egy év múlva is csupán a falu elhanyagoltságáról, a nagy szükségleteiről szóló panaszra futja. Elvont igényeket sorakoztathat, konkrét javaslat nélkül a parasztság művelődési életére vonatkozóan.

A romlás (le)leplezési kísérletei

A tetteknek és a közszavaknak az egymástól való eltávolodása, a közöny növekedése többé-kevésbé a vajdasági magyar értelmiségnek is a tulajdonságává válik. Ezért nem véletlenül fakad ki Bosnyák István a **Levelek az aszfaltról** c. cikksorozatában: *„Hány tárlat, hány színházi előadás, hány irodalmi rendezvény, hány művészeti és tudományos értekezlet stb., stb. volt tegnap, van ma és lesz holnap, amelyen nemcsak a Köz, de a szakmabeliek mikroközössége sem volt, se nincs, sem lesz jelen?"* (MSZ, 1978. III. 18.) Jellemző, hogy Bosnyáknak ezekből az írásokból összeállított gyűjteményét hiába ajánlotta kiadásra Vajda Gábor, a mi nyelvünkön egyáltalán nem, szerbhorvátul viszont néhány évvel később jelenhettek meg. Ezek után szerzőjük társadalompolitikai beállítottságának átalakulásán sincs mit csodálkoznunk. Nem elsősorban azért, mert ezzel a kritikussággal nem lehetett érvényesülni, hanem mert Bosnyák szinte cikkről cikkre adja jelét a társadalmi fejlődésben, ill. magában az emberben való csalódottságának. A mélyebb tapasztalatához tehát nem illik a zászlóként magasba emelt B. Szabó György-i magatartás. Mert ez csupán formálisan gyümölcsöző. Önmagában ui. aligha lehet érték az, amit a kritikus a következőképpen állapít meg: *„a jugoszláviai magyar irodalom legjobb értelemben vett utánpótlása már két évtizede jórészt... a Tanszékről kerül ki. Miközben szemmel láthatóan megcsappant irodalmunkban a képzetlen »vadzsenik« és amatőr »őstehetségek« száma. Szépirodalomban és kritikában egyaránt."* (MSZ, 1978. XI. 11.)

A szerző azzal is dicséri a munkaadó intézményét, hogy arról is beszámol: már évek óta bevonják a diákokat a kutatásokba. Ez idillikus ahhoz képest, ami országszerte kialakulóban van, ill., ami a magyarok helyzetét jellemzi a Vajdaságban. Ugyanakkor Bosnyák véleményében a Tanszék neveltjei értékes munkájától elidegenedettek, azt nem méltányolók felelősségre vonása is nyilvánvaló. Szerencsére azonban a kritikus ennél tovább megy, és az Erdélyből immár Budapestre áttelepült Páskándi Gézára (!) hivatkozva a kisebb közösségek izolált gondolkodásából kialakulandó közszellemet, s az ennek előfeltételeit tanulmányozó kultúrszociológiai kutatást hiányolja. Ebből természetesen semmi sem lehet, úgyhogy 1982-ben, immár a Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézetének igazgatójaként Bosnyák három olyan makroprojektumra hivatkozhat, amelyekben a „vajdasági nemzetek és nemzetiségek" irodalom- és nyelvvizsgálatai folynak bezsugorított művelődéstörténettel (HK, 1982. 53. sz.).

Bátorságából azonban már ekkor (egy új, a teljes valóság eszményekkel szembesített kutatására javaslatot tevő Szelit és a Gemma könyvsorozat ürügyén a megalkuvó kiadói politikát bíráló Podolszkit nem számítva) ilyen óvatos, ellent-

mondásos állásfoglalásra sem igen futja a hetvenes évek végén. Később (1981. II. 21.) a Magyar Szó Kilátójában a kritika kapcsán szó esik a lapok és folyóiratok arctalanságáról (Gerold László), a kritika címzettjének ismeretlenségéről (Thomka Beáta), a bátortalanságról (Utasi Csaba), a mélységigényről és az elfogulatlanság szükségességéről (Vajda Gábor, IV. 18.).

Az ideológia felségvizein azonban folyamatosan kötelező a frázisok demagóg ismételgetése. De a gondolatok közül is csak az államilag hitelesítettek jöhetnek tekintetbe. Bodrogvári Ferenc cikke – **Hogyan határozzuk meg a kultúrát?** (H, 1983. 3. sz.) – csupán a címében akadémikus hangzású, az üzenetében napi politikai. Előbb konkrétumok nélkül elvont szükségleteket sorakoztat, hogy végül a kincstári reményét a munkásosztály politikai hatalommal és elméleti irányzékkal rendelkező élcsapatába, a Kommunista, valamint a Szocialista Szövetségbe vesse.

Eközben azonban a délvidéki magyarság önismeretének adatai is szaporodnak. Matuska Márton közöl akkor demográfiai adatokat a Magyar Szóban (1983. VIII. 27., IX. 3.) arról, miszerint „költözködünk", valamint, hogy „öregszünk és fogyunk". Hogy ki a felelős az ilyesmiért? Az irányítás politikáját kiszolgáló, a kisebb ellenállást választó giccsember – válaszolja meg a kérdést az újabb idők típusa kapcsán (nem szociográfiai, hanem etikai alapon) Vajda Gábor a Képes Ifjúságban (1983. III. 16.).

A Lukács György-évforduló is egyfajta mellébeszélésre ad okot országszerte a Jugoszláviában egyik legismertebb magyarországi író munkásságát illetően. Ezzel kapcsolatban írja Vajda, óvatos többes számot használva: *„Kissé eltúloztuk a lukácsi életmű iránt érdeklődésünket. Nem azért, mintha az általa hirdetett eszményekre és megvalósított értékekre nem lenne szükségünk, hanem azért, mert a lefordított művek céltudatosabb megválogatása inkább szolgálhatta volna az érdemnek megfelelő mélyebb megismerést – főleg nem más értékek rovására."* (MSZ, 1985. IV. 13.) Egyébként Vajda a nagy tekintélyű filozófus ifjúkori levelezése kapcsán korábban szóvá tette az alkat kérdését, a megszentségtelenítés, az ellenforradalmiság ódiumát vállalva: *„Lukács eszmei (költői) zsarnoksága addig rokonszenves, amíg az önkorlátozás becsvágyat tükröz, s az impresszionista stílusnak, valamint a hedonista életkultusznak az elvakultságára céloz a századelőn. Amikor közvetlenül a gyakorlatban igyekszik érvényt szerezni elveinek: szörnyetegként romboló erővé válik. Lukács, a ragyogó szenzibilitású esszéista, amikor a Tanácsköztársaság idején váratlanul a baloldali politika közepébe veti magát, tanácstalanul megfutamodó, szerencsétlen parasztokat lövet le a Vörös Hadsereg tisztjeként."* (**A szerencsétlen tudat vergődése és fogódzói**. L, 1982. 6. sz.)

Vajda ugyanakkor két délszláv forradalmár munkásságából azt igyekezett kiemelni, ami azokban időtlen és pártpolitikai érdekektől függetleníthető érték. Ennek megfelelően hangsúlyozta ki a Dolgozókban megjelent könyvismerte-

tőjében, miszerint Žarko Zrenjanin *„pontosan mutatta ki az itt élő népeknek, de főleg a nemzetiségi kisebbségeknek, köztük a magyaroknak a gazdasági és a szellemi nyomorát, felháborító kizsákmányoltságuk tényeit”*, s hogy a Vajdaságnak *„nem a gyarmat szerepét szánta, hanem a földrajzilag sajátos, etnikailag vegyes összetételű vidék demokratikus alapon hozott döntésétől várta a hovatartozással kapcsolatos eredményt”*. (1982. X. 27.) Emellett Vajda a következőket is kiemelte: *„Ma már ez hihetetlennek tűnik, de így volt: Žarko Zrenjanin, aki német és magyar nyelven jól beszélt... a nagyszerb nacionalizmus erőszakos terjeszkedésének éveiben az ország egyik legmegvetettebb nemzetiségének, a töröknek a nyelvét tanulmányozta.”* (D, 1984. XI. 12.) Veljko Vlahović munkásságából pedig a következő sorokat idézte a kritikus: *„Lenin már 60 évvel ezelőtt megmondta, hogy a nemzeti kérdésről a munkásmozgalom kétféleképpen vitatkozhat: skandináv módon és balkáni módra. Nálunk sajnos még mindig konokul tartja magát a balkáni vitamódszer.”* (D, 1982. V. 20.)

Podolszki Józsefnek viszont még bele kell lépnie a családiasság – országos – csapdájába. Tudatosan és sajátosan magyarázkodva. A jugoszláviai magyar költőknek a Tito halála alkalmából megrendelésre írt versei kapcsán olyan értelmezéssel cikkezik utólag az Üzenetben (1985. 5. sz.), hogy nem számít azoknak (Domonkos verse kivételével) értéktelen volta, mivel megrendültségből fakadtak, s az életértékeknek adtak előnyt, a valóságirodalom ellenségeit, az esztétizmus híveit is meggyőzve. Komikusan átlátszó érv. Mert valóban az életértékek döntöttek, de kérdés, vajon azok miből fakadtak. A nacionalizmusoktól való félelemből, a túlélés óhajából, a nagyobb emberi és nemzeti távlatok iránti felelőtlenségből, erkölcsi bénaságból. Tito ekkor minden megvalósult, még el nem pusztult régi és új értéknek a szimbóluma. Érvényessége a létnek legalább ideiglenes biztonságát jelentette, függetlenül attól, hogy ekkor már egyre nekibátorodottabban seppegtek a háttérben tömeggyilkos voltáról. Ilyen összefüggésekben érthető meg Dudás Károlynak a kései dicshimnusza is (**Tito fája**. 7N, 1988. V. 6.).

Elszólások

A nyolcvanas évek közepén az Új Symposiont már a tartományi politikai hatalom elvárásai szerint szerkesztik, s a Magyar Tanszéken megpecsételődött a sorsa a rebellis kutatóknak. Nem folyhatnak nyilvános viták a kultúra és a társadalom lényegi kérdéseiről. Ezért újdonságot jelent, amikor a Dolgozók hetilap ankétot hirdet meg, amelynek keretében az íróknak, kritikusoknak arra a három kérdésre kell válaszolniuk, hogy hol a helye a jugoszláviai magyar irodalomnak az egyetemes magyar irodalomban, létezik-e műfaji túltermelés pl. a köl-

tészetben, s hogy hol a vajdasági valóság helye a regényirodalomban. A válaszok 1984 decemberétől 1985 márciusáig többnyire hetente jelennek meg.

A kérdésekre a nyilatkozó pozíciójától függően többnyire tartózkodó, semmitmondó, ironizáló és önismétlő válaszok születtek. Az ankét végén jelent meg Bosnyák István nyegle című cikke (**Ahh, az az irodalmi „valóság”!**, III. 21.), amely akaratlanul is megvilágítja, mi kényszerítette zárkózottságra az állásfoglalásokat. A kritikus erőltetetten tréfás hangulatú szövege anekdotákat mond el az általa megtapasztalt valóságról. Kiérezhetően szorongató, sőt olykor borzongató is a Bosnyák által élt élet a Magyar Tanszéken. Provokátorok, kémek és besúgók teszik többértelművé, megfejthetetlenné az ő valóságát. S az Új Symposiont bojkottáló korábbi szerkesztők is a láthatatlan ellenség táborába kerülnek, mivel nem akarnak ráeszmélni: maradjon minden minél tovább úgy, ahogy van. Bosnyák nem gondol rá, hogy a symposionisták följelentésként veszik tudomásul a véleményét. Számára nyilvánvaló: az adottnál jobbnak a jele semmiben sem mutatkozik, tehát a fennállót kell védeni, a heroikus közelmúlt árnyékában, legalább formálisan érvényesítve az elavult kritériumokat.

Nos, az ilyen elembertelenedett kultúrában teljességgel érthető az elsőként megszólaló Utasi Csaba cinikus lakonikussága, amely a platoni fényforrással háttal ülőknek, csak árnyékot látóknak véli a lényegi valósággal szembefordulni nem merő írókat. Gerold László már több konkrétumot mond, s az igazságot is megközelíti, amikor a jugoszláviai magyar irodalom súlycsökkenéséről, a kritika tengődéséről beszél. Viszont a valóságirodalomról csak általánosságokat mond. Szerinte ui. ezzel a képlékeny fogalommal főleg a dilettánsok élnek visszsza. Egy szóval sem árulja el, kik és hogyan. S az is üres megállapítása, hogy Dudás **Ketrecbál**ja ott jó, ahol nemcsak valóság, következőleg nem a valóságot kell számon kérni az írótól, hanem az irodalmat.

Szeli alaposabb Geroldnál, amikor úgy véli: a kritikának ideológiai számonkérés helyett az irodalomtudomány határain belül az irodalom társadalmi összefüggéseit kell vizsgálnia. Azonban ő is a kötelező demagógia ingoványába csúszik, amikor időn és téren átröpülve Aranyt és Horváth Jánost idézi, akik fölmentették az irodalmat az alól, hogy a *„nemzeti érzelmek kifejezője, a nemzeti politikum szószólója legyen”*. (D, 1985. I. 17.) Szeli nem gondolhat arra, miszerint az olvasásszociológia is az irodalomtudományhoz tartozik, viszont senki sem hajlandó kutatni az olvasóknak a még ebben az időben is viszonylag színvonalas vajdasági magyar irodalommal szembeni tartózkodását, az íróknak létünk mélységeitől való idegenkedését.

És – fájdalom! – Herceg János is (ő, persze, tiszta lelkiismerettel) az évtizeden át meg-megújuló erővel védett elveinek a föladására kényszerül. Magyarázkodásával feleslegesnek nyilvánítja azt a nemes dacot, amely miatt a négy évtizeden át

sokkal több mellőzésben, mint elismerésben volt része. Kérdés, persze, hogy egészen komolyan vette-e az önmegsemmisítő, a magyarság beolvadásába belenyugvó önkritikáját, az utolsó mohikán szerepének föladását: *„megszoktuk a bezárkózást, s ragaszkodtunk a hiedelmekhez, hogy egy nemzetiségi irodalmi mozgalom nem függetlenítheti magát népe igényeitől. Hittünk benne, hogy elsősorban ehhez a néphez fordulunk, róla és neki írni, az Ady-vers »szétszóródási« intelmében a megmaradásért küzdeni. ...ehhez egy kicsit be kellett volna zárkózni velünk a közös nemzeti identitás és az anyanyelv testvéri meghittségébe...”*. (D, 1985. I. 24.) Legalább annyi empátia van ebben a lehangoló vallomásban, mint kényszerű megalkuvás, hiszen Hercegnél senki sem tudja jobban, hogy az író minél szélesebb körű ismertségre és – főleg kisebbségi sorsban – anyanyelven túli sikerre vágyik. Azonban írónk itt megáll, s nem taglalja, vajon megéri-e neki – és a nála kisebb jugoszláviai ismertségnek örvendőknek – a szerény ismertség. Nem érdekelheti a kulcsok működésének kérdése. Nem kérdezhet rá: vajon miként kell írnia a magyar írónak a Vajdaságban ahhoz, hogy lefordítsák, s vajon a jóhiszeműen nyitott délszláv olvasót igazából érdekelheti-e a teljes valóságélmény kifejezésétől tartózkodó mű. Az a mű, mely az adott keretek között úgy lehet hitelesen autonóm vajdasági magyar, hogy azért lépést tartson az időszerű jugoszláv irodalmi törekvésekkel, eközben sajátos színt mutatva, ha már eredeti tartalma nemigen lehet.

Bányai János véleménye konkrétabb, de annyival rosszabb is. Mivel a nála fiatalabbak közül néhányan (elsősorban Podolszki József, Fekete Elvira, Mák Ferenc és Vajda Gábor) az ő főszerkesztői munkáját is bírálták a Forum Könyvkiadó termését értékelve, ezért (és természetesen korántsem csupán ezért), kihasználja az alkalmat, hogy ledorongolja azokat, akik között nem mindenki és nem mindig formált egyoldalúan elmarasztaló véleményt a tartományi magyar könyvkiadásról – sem általában, sem pedig konkrétan. Bányai, aki 1983-tól a Forum Könyvkiadó igazgató-főszerkesztője, a totalitárius államrend belső logikájának megfelelően, a megkérdőjelezhetetlen értékeket termelő intézmény tekintélye által hengereli le azokat, akiknek kritériumaik, vagy legalább nyílt kérdéseik vannak az egyetlen vajdasági magyar könyvkiadó produkciójával kapcsolatban. Az igazgató-főszerkesztő a magyar és jugoszláv irodalomban tájékozatlanoknak, nagyképűeknek tartja az „ilyen-olyan” ismertetőket író kritikusokat. Arra nem kötelessége gondolni, miszerint az ő helyzetében erkölcsileg mit jelent így vélekedni az ő munkáját (is) közvetve bírálókról. Neki különösen ezekben az években az írói szó túlbonyolíttatása, a lelkiismeretből fakadó személyes vélemény elfojtása, a kritikai kifejezésmód szaktudomány tolvajnyelvévé hermetizálása a feladata. A kritikus szerinte a napi politikának megfelelően akkor van a feladata magaslatán, ha nincsenek határozott értékfogalmai (ezeket a posztmodern filozófiája sem tűri), vagy legalábbis elhallgatja azokat. A világos beszéd az ő fölfogásában csak szaporítja

a bajokat akkor, amikor érdemben már semmin sem lehet javítani. Legfeljebb ideig-óráig eljátszadozni a nyelvvel, a fogalmakkal és a szellemi örökséggel, ezáltal téve elsődlegessé az irodalmat a megváltoztathatatlan valósággal szemben.

Bányainak így kellett cselekednie és beszélnie, különben aligha nevezték volna ki a következő évben a Forum-ház vezérigazgatójává és a Vajdasági Írószövetség elnökévé.

Bezzeg Vajda Gábornak sem kellett több, hogy – elsősorban Bányai véleményével szemben – kijelentse: *„A politikus azt mondja, amit kell; az irodalom azt mondja: ami a szívben, az agyban (tehát a lényegi valóságban) van. Ezért a politika főleg az igazi prózát és drámát nem szereti. Ezért nincs ma drámairodalmunk, és ezért kényszerül ma ismét arra regényirodalmunk, hogy harcot vívjon a közönséghez való eljutásáért. Mert művelődéstörténeti távlatból nem az a probléma, hogy Dudás Károly nem kapott első díjat és pénzjutalmat az 1982-es regénypályázaton, vagy hogy Végel regénye előbb látott napvilágot Belgrádban, mint Újvidéken, hanem az, hogy a kiadó könyvterjesztő apparátusa nem a legértékesebb, a magasabb színvonalú művet népszerűsíti, nem elsősorban elmélyültebb önismeretünk érdekében munkálkodik.”* **(Álirodalmi termékek „virágzása”**. D, 1985. I. 10.)

Az ankét vége felé Bori Imre is megszólal: önelégülten és akadémikus távolságtartással. Mivel az Illyés-ügy kapcsán támadások érték, s mert legbelül tisztában van a fölfortyanók igazságával, a magabiztosság látszata különösen fontos számára. Az idő politikai szabályait elfogadva távolról sem a művelődési összefüggéseiben érdekli az irodalom, mint másfél évtizeddel korábban, hanem önmagában. Úgy tesz, mintha nem tudna a hatalommal dacolni is kész írástudói hivatásról. Így aztán mindennel elégedett. Természetesnek tartja a „több termelést”, mint a jelentős művek kiválasztódásának előfeltételét. Az utóbbiakból listát állít össze. Cinikusan számon kéri a kritikusokon az általuk hiányolt mai témák és a valóság értelmezését. Szerinte a „valóságos valóságtól” azok vannak legmesszebb, akik – az Adyt támadó Szabolcska Mihályra emlékeztetve – annyira kardoskodnak irodalmi érvényesítése érdekében.

A körülmények indokolják Borinak e gőgös megnyilatkozását. Ebben a korszakban ui. annak volt igaza és tekintélye, akit pártfogolt és díjazott a politika. Ekkorra már olyan egyetértés alakult a jugoszláv és a magyarországi kommunista kulturális érdekek között, hogy az irodalom társadalmi funkciójára nem, vagy csupán a pártérdek szempontjából volt ildomos rákérdezni. Az avantgárdnak becézett posztmodern szorította ki nem csupán a szocrealizmust, hanem többnyire az etikai alapú, az ember érzelmi világát is őszintén megbecsülő humanista művészetet is. Bori Szabolcskával riogatja közvetve Podolszkit, Dudást, Hornyikot, Mákot, Vajdát és a többieket, mintha ezeknek az idillikus *couleur locale* lett volna az eszményük. Ennek elfogadására – kényszerhelyzetben, a

nagyobb mélységbe ereszkedés hivatalos engedélye nélkül – időnként Herceg János volt hajlamos még a hatvanas években. Az előbb említettek indulatosak, keserűek, tanultak és akaratlanul is elidegenedettek voltak ahhoz, hogy valamiféle külön békével ámítsák önmagukat és másokat. A magyarok kimondhatatlan igazsága vonzotta őket, kissé komikusan, mint macskát a forró kása. (Emiatt Bori mosolyog, Bosnyák pedig nyíltan nevet rajtuk.) Az elnyomottság érzése annál inkább terhelte őket, minél jobban kellett vigyázniuk, hogy a nemzetiségük jogsérelméről ne beszéljenek nyíltan, ne váljanak ostoba áldozattá, az albán lázadók sorstársaivá a nacionalista vagy a kultúra és az értékek iránt közönyös hatalom elleni védekezésükben. Egyikükben-másikukban voltak nemzeti előítéletek, de a nacionalista fölülkerekedés illúziójára nem futotta sem az erejükből, sem a kedvükből. Az évek hosszú során hatott rájuk annyira a marxizmus, hogy csak a saját, a barbárságtól független, manipulálatlan életüket akarják élni. Az adottnál hitelesebb autonómia formájában. A rossz lelkiismeretű gyanakvók, a ritkán pihenő besúgók ellenőrzése nélkül. Elsősorban saját nemzeti kultúrájuk eredményeiben dúskálva, közvetve vagy közvetlenül annak értékeit gyarapítva. A jugoszláv művelődés hasznára is.

Bori provokációjára Podolszki reagál – lényegláttatón. Szerinte az elvont esztétikum védelme a semmitmondás pártfogása, hatalmi érdekek vezérelvének kiszolgálása. Amit Podolszki mond, ma is érvényes: *„Csak azért hadakozom, hogy számoljuk fel az írói felelősség vállalását eliminálni igyekvő tilalmat, hogy senki se szabhassa meg, miről ne írjanak... íróink, hogy a közösségünk létkérdéseivel foglalkozó művek is helyet kapjanak irodalmunkban, anélkül, hogy ezért úgy kelljen tenniük, mintha nem is ez a mi valóságunk... foglalkoztatná őket."* (D, 1985. III. 7.) Hogy a társadalmi igényének elmélyültségét bizonyosítsa, Arnold Hausert, a művészet neves társadalomtörténészét is idézi.

Az idősebbek közül csak Varga Zoltán tesz eleget írástudói kötelességének. Nyíltan kimondja: a jugoszláviai magyar irodalom semmitmondóvá vált, mert képtelen szembenézni önmaga valóságával. Ennek Varga szerint az a bizonyítéka, hogy a „hermeto-avantgardizmus", a posztmodernizmus dominál, úgyhogy szöveggel, szógubancokkal lehet pályázatokat nyerni. (Vö. **Mondjuk ki végre: a király meztelen**. D, 1985. I. 31.)

Az ankétra két olvasó és egy író reagál. Mindhárman Vajda Gábor cikke kapcsán. Az olvasók az irodalom önmagába zárkózottsága, ill. a vajdasági dráma hiánya miatt tiltakoztak. Az író – Bogdánfi Sándor – viszont Vajda írásának utolsó soraira (*„írni nálunk többnyire annyit jelent, mint elhallgatni, menekülni, mellébeszélni"*) válaszol, Gionra, Dudásra, Bognárra és Vargára mint jelentős művek alkotóira hivatkozva (II. 7.). Ezzel valójában nem sokkal többet bizonyítva, mint amennyit Vajda is elismert.

Erre Szloboda János is bekapcsolódik a vitába, Bogdánfival szemben állítva: a magyar és az egyetemes magyar irodalom lényegében azonos fogalmak. Erre Bogdánfi – Bányai, Bori és Szeli szellemében – hivatalnoki pragmatizmussal emlékezteti a vitatársát a magyarországi lexikonokra, amelyek szerint az ottani magyar irodalom zárt egységet képez, és csupán nemzetiségiként ismeri el a jugoszláviai magyar irodalmat.

Az ankéton megszólalók nagy többségéből érezhetően nem csupán a szellem, hanem a lélek is hiányzik. Az érdekeik uniformizálják a gondolkodásukat, ami annál szomorúbb s egyúttal nevetségesebb, mert – amikor még nyíltabban vállalták az ízlésüket és a meggyőződésüket – nemegyszer botrányosan éles vitát folytattak egymással. Most egyszeriben vállvetve védik a privilégiumaikat azokkal szemben, akik az írást sokkal felelősebb tényezőnek fogják föl annál a funkciónál, mint amit az a végkimerüléséhez közeledő szocialista Jugoszláviában a gondos hatósági ellenőrzés közepette betölthetett.

A legfiatalabbak kiszolgáltatottsága

A Magyar Tanszéken, a Forum Könyvkiadóban és a Híd folyóiratban az előbb vázolt szellemi arcképű „halhatatlanok" ugyanazt a művüket könyv formájában nem ritkán kétszer, sőt többször is megjelentető „élő klasszikusok", a „tévedhetetlenek" istápolják a legfiatalabb nemzedéket. Olyan emberek, akik már megtapasztalták és kiharcolták, ami szükséges az „okos" élethez a Balkánon. Szerintük a termő fákat kell szüretelni, az ültetés új tervei fölöslegesek és lehetetlenek is.

Mindazonáltal a hajdan mozgalmat teremtő, az egész Kárpát-medencében tekintélyre szert tett Hídnak alaposan megfogyatkoznak az előfizetői, s legfeljebb a steril művészeti törekvések képviselői és pártfogói olvassák Újvidéken és Budapesten. A Híd olyan meddő befogadóvá vált, amely nagyon megválogatja és nem véleményezi az általa szóvá tett művelődési eseményeket. Elmarasztaló ítéletet legfeljebb konkrét művek kapcsán közöl, tartózkodván a negatív jellemzők szélesebb okozati összefüggésbe való állításától, de a pozitív ítéletek elmélyültebb és szélesebb körű megindoklásától is.

Természetesen a legalább viszonylag szabad értékfölfogások, kritikai gondolatok versenyéről sem lehetett szó. A fiatalabbak ismertetői (érvelő kritikát, átfogó tanulmányt végül már senki sem írt a délvidéki magyarok újabb irodalmáról) a szűkülő lehetőségek közepette az érvényesülési érdekeiktől, tehát a feltétlen tekintélytisztelettől függnek. Az idősebbek működpontúsága pedig a munkahely megtartása (egyetemi újraválasztás, politikai megbízhatóság, marginális szerep)

által meghatározott. Amikor pl. Hornyik Miklós az AGY értekezletén okkal bírálja a Forum Könyvkiadó tevékenységét, inkább a mellőzött személyeket, mint azok műveit pártfogolja, vagyis adós marad a műesztétikai érvekkel. Gerold László viszont a külső problémák boncolásától tartózkodik, amikor félkészáruként méltatja az Újvidéki Színháznak a Varga Zoltán **Búcsú** c. műve alapján készült előadását. Vagy amikor Bada Tibor „badadaista" „neoavantgárd" törekvésének csupán az esztétikai megítélését kifogásolja, s eszébe sem jut annak vizsgálatát sürgetni: vajon a háttérből kik és milyen okból engedték elburjánozni a művészetkedvelő ifjúság luxus jellegű beállítottságát. (Vö. MSZ, 1988. VII. 16.) Az emberi értelem a kritikában akkor vállalhatná önmagát, ha nem csupán a következmények, hanem az okok is vizsgálat tárgyává válhatnának.

A kortárs magyar irodalom közlése inkább csak a Híd szerkesztői (Bori, Gerold) ízlését reprezentálja. Az adott szempont és a mögötte álló munkásság fölülbírálatlanul elfogadandó. Általa Jugoszlávia irodalma és nyelve szab határt a kritikusi és a műfordítói érdeklődésnek. Az angol, a német és a francia irodalommal és kultúrával szembeni nyitottság nem nyer támogatást. Az új nemzedék, még inkább, mint az elődei, másodkézből, elsősorban belgrádi és budapesti közvetítéssel ismerheti meg az újabb európai irodalmat. Varga Zoltán vagy Bata János példáját nem ajánlatos követni.

A fiatalokat tehát csak szellemi szemellenzővel fogadják maguk mellé. Nem elég nekik, ha csak állampolgárságuk szerint jugoszlávok. És az sem, hogy a tájékozódásuk tematikailag kötött. A látásmódnak függetlenednie kell a magyarságélménytől. A nyelv önmagában, a használója lelki mélységeitől legyen érdekes. A Mű abszolutizálódjon a konkrét földi vonatkozásaitól való függetlenségében, egyedül a fölkészült választottak általi megközelíthetőségében.

Miközben az ifjú fejek egyre mélyebbre fúródtattak a homokba, az oroszlán egyre közeledett.

AZ ALKOTÓI MEGJELENÉS LEHETŐSÉGEI (1972–1988)

Könyvkiadás

A hatvanas és a hetvenes évek fordulója a számvetés ideje a könyvkiadásban. Először nekibátorodva, majd óvatosabban, mindenekelőtt a Forum Könyvkiadó főszerkesztője, Juhász Géza tekintette át a magyar könyvkiadás történetét Jugoszláviában, valamint a magyar és a délszláv irodalmak egymás megismerését szolgáló, második világháború utáni könyvkiadását. Ezzel alapvetően fontos feladatot végzett el Juhász Géza. Joggal írhatta tehát Szeli István az Üzenetben **A könyvek országútján** c. kötetbe (1973) is bekerült tanulmányok kapcsán: *„Mindezeket a kérdéseket kissé arisztokratikus fölénnyel a »könyvbürokrácia« körébe utaltuk, noha tudatában voltunk, hogy irodalmi életünk egzisztenciálisan fontos kérdéseiről van szó. Bibliográfiai számvételről, a számadatok és mutatók tanulságairól, az irodalom mennyiségi határozóiról szinte illetlenség számba ment szólni szubtilisebb kritikuskörökben, hisz az irodalom e »technikainak« minősített aspektusa ugyancsak mellékesnek látszott az ontológiai, esztétikai, fenomenológiai, etikai stb. tekintetek mellett szellemi produkciónk vizsgálatában."* (1974. 7–8. sz.)

Juhász Gézának nyilván nem csupán a délszlávországi magyarok egyetlen könyvkiadója főszerkesztőjeként kellett a felületi tényeknél maradnia, annak dacára, hogy a tanulmánya (**Magyar irodalom és könyvkiadás Jugoszláviában 1945–1970**. L, 1972. 5. sz.) elején a *„felszabadulás utáni negyed század magyar könyvtermését illetőleg a könyvkiadás és az irodalmi alkotómunka közötti összefüggéseket"* szándékozza vizsgálni. A múltat értékelve ui., ha nem pártszempontot érvényesített közvetlenül a kutató, akkor csupán a felszínen haladva, tehát pozitivista szellemben lehetett dolgoznia. Ezért kell Juhásznak megállnia annak megállapításánál, miszerint az idősebb nemzedék tagjai – Herceg és Sinkó kivételével – már alig publikálnak, s nyilván ezzel összefüggésben nemigen születik regény.

Ebben az időben mások is hasonló kérdéseket vetnek föl. A címek már önmagukban beszédesek. A Végel-cikké: **A verskötetek alkonya és inflációja**

(MSZ, 1972. III. 11.), a Tomán-írásé: **A lírai költészet áradata avagy meg lehet-e reformálni könyvkiadásunkat?** (III. 25.) Az előbbi szerint az olvasók a rengeteg vers helyett inkább kritikát, tanulmányt és riportot olvasnának. Ez persze csak féligazság. Mert kinek kell a tanulmány, pláne az olyan nagyképűen és sterilen elvont, mint amilyennek a szellemét Szeli István jellemezte az előbbi idézetben? (Mellesleg: ebben az időben születnek Végelnek azok a jugoszláviai magyar költőkről szóló tanulmányai, amelyek 1975-ben könyvformát is nyernek, s vitát váltanak ki a nehézkes nyelvezetükkel.) A regényre viszont annál nagyobb szükség lenne. Nem véletlenül jelenti ki Bányai János Németh István **Zsebtükör** c. riportkönyve kapcsán ugyancsak a Magyar Szóban: *„Nekünk nincs igazi, korszerű faluregényünk."* S az okokat is jól sejti: *„Bizonyára nemcsak azért hiányzik még, mert nincs szociográfiánk, de az okokat errefelé is keresni lehet."* (In: **Könyv és kritika II.,** 1977. 221. p.) Tény viszont, hogy Bányai e megjegyzésén túlmenően sem kritikusként, sem pedig a Híd folyóirat főszerkesztőjeként nem fogja sürgetni a falu teljes (tudományos és esztétikai) megismerését.

Visszatérve az említett Tomán-cikkhez: a szerzőt a szerkesztői pozíciója pontosságra és kimondatlan mentegetőzésre kötelezi. Eszerint a Forum Könyvkiadó korábbbi 3 évének 130 kötetéből 25 (kb. 20%) volt verseskötet. Viszonylag sok a vers a budapesti és más könyvkiadók produkciójában is. Az okokról, a nemzetünk lírai hajlandóságáról és pláne arról nem szólhat, hogy a költészet a legkódoltabb irodalmi műfaj, s ezért mind az alkotók, mind pedig a politikusok könnyen kiegyezhetnek vele kapcsolatban. A jugoszláviai magyar tudományos irodalmat illetően Tomán a fölöttesével, Juhász Gézával van azonos véleményen, aki már 1971-ben, egy tanácskozáson fölelevenítette a vajdasági magyar tudósok anyanyelvi iskolázottságának hiányát és a tudományművelés emiatti nehézségeit. De nem csupán Tomán bízik az időben, hanem mások is (Penavin Olga) tiltakoznak az irodalomközpontúság ellen (MSZ, 1973. II. 10.).

Valamiképpen mégis rendeződni látszik a magyar könyv sorsa Jugoszláviában. Ennek természetesen a politikai szófogadás az alapföltétele. Bordás Győző már ekkor beharangozza a Magyar Szóban a politikai kiadványok tervezett szaporítását (1972. IV. 13.). A Forum Könyvkiadó Tanácsa ui. a létét védi annak a politikusi igénynek a kielégítésével, mely szerint a marxista nevelést szolgáló könyveket kell előnyben részesíteni, habár a munkásmozgalom történetének kiadványai is fontosak, és a Hagyományaink és a Kövek sorozatterve is megvalósítandó. A főszerkesztőnek és szerkesztőnek ez a Tanács általi korrekciója kötelező dogmával állja útját a történelmi események, a valóságbeli tények, a lét föltételei sokoldalú föltárásának és tanulmányozásának.

Kisebb gondja is nagyobb a Tanácsnak annak a szem előtt tartásánál, hogy 1972-ben a magyar szerzők kiadása, 1970-hez és 1971-hez viszonyítva, több mint

a harmadával csökkent. Így megy ez négy éven át, amikor – 1976-ban – ismét megközelíti a liberalista korszak rekordját (az 1971. évi 31-et). Mindazonáltal míg a magyar szerzők az autonómia kialakulásának éveiben visszaszorulnak, addig a délszláv (főleg a szerb) és a társnemzetiségi írók műveinek kiadása nyomatékosan előtérbe kerül. Mi több, meghökkentően sok szerbhorvát nyelvű politikai kiadványt jelentet meg a Forum ezekben az években.

A fölerősödött dogmák a készülő könyvekkel kapcsolatos szerkesztői munkálatokat is meghatározzák. Hogy a jövőben ne lopózhassanak be szabadelvű és túlzottan antikonformista elemek a könyvkiadásba, a főszerkesztő nyilatkozata szerint a recenzensnek a szerkesztő helyett eszmeileg is értékelnie kell majd a kéziratot. A véleményező és a lektor neve pedig nyilvánosságra hozatik (MSZ, 1973. V. 29., VII. 10.).

Hogy az állampolitikának a könyvkiadáshoz való gyakorlati viszonya csupán a szónak egészen rossz értelmében marxista, arra többek között a szellemi javakkal megfelelően ellátott s ezért sokoldalú ember fejlesztésének elszabotálása a bizonyság. A könyvkiadók – szarajevói tanácskozásuk szerint – máris csak nehezen kapnak bankkölcsönt. Ez a gond azonban egyelőre nem terhelheti a Forum Könyvkiadót. A nemzetközi megállapodás értelmében ui. a magyar–jugoszláv könyvcsere folytatódik. Ha a Forum számára a Magyarországon eladott könyvek nem jelentenek is üzletet, az onnan behozott világ- és magyar irodalom, valamint a szakkönyvek mentesítik a szerkesztőket a mindenességnek attól a rémétől, amellyel a második világháborút követően kellett egy ideig szembenézniük. S ami itt a legfontosabb: a Forum-könyvek magyarországi fogadtatása Jugoszlávia presztízsérdekével függ össze, s már csak ezért is támogatásban kell részesülnie az újvidéki magyar könyvkiadónak. A marxista könyvek kiadása természetesen anyagilag független emezekétől. Legalábbis a hivatalos értelmezés szerint.

Az írók számára egyszerre egzisztenciális és erkölcsi érdek egyetlen kiadójuk állami támogatottsága. Az olvasók viszont általában nem elsősorban az ő műveikre kíváncsiak. Ezért az írók a potenciális olvasóik jótékony befolyásolását várják az országos rendcsinálástól. Szűcs Imre pl. **A ponyva ellen, minden szinten!** c. cikkében (MSZ, 1973. I. 20.). a „jótóllú" Dudás Károlyra hivatkozik, aki egyetlen autóbusz 40 utasáról kiderítette, hogy mind olvas, de giccset. A cikkíró a belgrádi Grafikai Kiadó olcsó könyvsorozatára hívja föl a figyelmet. A nevezett könyvkiadó számára ui. kifizetődő a klasszikusok műveinek nagy példányszámban való megjelentetése. Nem egészen két év múlva azonban arról olvasható hír, hogy a szóban forgó belgrádi kiadó olcsó könyvei nem kelendők (D, 1974. XI. 22.).

Ennek dacára a Forum – különös tekintettel a könyvvásárokon való tündöklésre, a legszebb könyvért járó díjakra – nem mondhat le a kiadványai költsége-

sebb külsejéről sem. A hírnév, a tekintély, a magyarországi olvasók szaporodása elsőrangú fontossággal bír. *„A jugoszláviai magyar könyvnek népes olvasótábora van Magyarországon"* – állapítja meg Végel László az ünnepi könyvhétről szóló jelentésében (MSZ, 1975. VI. 8.). A Vajdaságban ui. nincs olvasó, alacsony a példányszám, a könyv pedig drága. Szerencsére van olyan fokon a demokrácia, hogy az újságíró megírhatja: míg egyes külföldi országokban a könyvtárak a példányszám 50-60%-át is fölvásárolják, a vajdasági könyvtárak mindössze 3%-át veszik át a megjelentetett könyveknek.

E lehetetlen helyzeten segíteni kell, ezért a következőkben az egymás nyelvéről lefordított könyvek első kiadásának 50%-át, a nemzetiségi könyveknek a 25%-át vagy legalább 500 példányt köteles fölvásárolni a Vajdasági Művelődési Érdekközösség.

A Forum Könyvkiadó munkájának az üzleti érdekkel való összefonódottságára egyértelműen utal az a vita, amely Kossa János és Juhász Géza között alakult ki a Magyar Szóban az előbbinek a **Marika kerékpározik – a Forum fordít** c., a Nyelvművelő mellékletben megjelent cikke kapcsán (1974. IX. 7.). Juhász a felelősséget a Könyvterjesztő Osztályra hárítja, amely a Belgiumból importált francia könyvek kiadásával a veszteségeit igyekszik csökkenteni (IX. 14.). A Forum ugyanis nem árusít irodagépeket és papírárut. Kossának a szó kevésbé rossz értelmében marxista szellemű viszontválasza (IX. 21.) szerint a giccset az anyagiak fölé helyezni szégyen, de ha ez elkerülhetetlen, legalább a nyelv legyen egészséges. Tarthatatlannak minősíti a főszerkesztő értékrendjét.

A gondok tehát úgyszólván változatlanok, úgyhogy a kényszerből született napi politikai megnyilatkozások mellett Burány Nándor a könyv ügyéhez is hozzászól. Egyik cikkében fölveti a kérdést: *„Mikor tárgyaltunk arról, mit olvas a vajdasági magyar olvasó, s egyáltalán ki az olvasónk, mennyire lehetünk megelégedve a helyzettel, mit tehetünk a javítására? Mit a terjesztő, az árus, a könyvtáros, az író maga, és mit együttesen?"* (MSZ, 1975. IX. 6.)

Hiába törekedett Juhász Géza a Forum Könyvkiadó munkájának demokratizálására, a nagyobb kockázatvállalás és a lehetőségek korlátozottsága miatt elmaradt a jugoszláviai magyar irodalom és kultúra sokoldalú föllendülése. Önmagában az is beszédes, hogy 1974-ben nem került sor a kiadó és az írók találkozására, tehát nem vitathatták meg az évi terv teljesítését s az új programot. A mulasztások természetesen akkor kerülhettek igazán felszínre, amikor 1975-ben Fehér Kálmán váltotta föl Juhász Gézát tisztségében. A könyvkiadó új keretterve az új szabályzat szerint majd úgy születik meg, hogy a szerkesztőség által elkészített kiadói kerettervet először a társultmunka-alapszervezet dolgozói vitatják meg, majd az íróknak a kiadó által létesített új fóruma, az Alkotók Gyűlése véleményezi, s a javaslatait a Kiadói Tanácshoz juttatja el. Az így vég-

legesített terv a Tartományi Önigazgatási Művelődési Érdekközösséghez kerül, amely a program alapján dönt a Kiadónak nyújtandó anyagi támogatásról.

Amint látjuk, végső soron nem az írók, hanem az adott politika közvetítői döntenek a Kiadói Tanács személyében arról, vajon a következő évben mely könyvek kerülhetnek a délvidéki (és a magyarországi) olvasó kezébe. Jóllehet az AGY nemegyszer nyomatékosan hallatta a szavát, s olykor számottevő eredményei is voltak a munkájának, ez csupán a cenzúra jóváhagyásával nyerhetett hitelesítést. Mindenesetre az új főszerkesztőnek az írói fórum alakuló értekezletén elhangzott véleménye szerint e demokratikus szerv azért alakult, hogy az alkotónak *„ne csak tanácsadó szerepe legyen a könyvkiadásban, hanem a jogait is képviselni tudja”*. (H, 1976. 2. sz.) Ennek részben ellentmond az a visszaváltozott körülmény, amely szerint a recenzens ismét csupán tanácsot adhat, s ezzel a szerkesztőségnek nő a felelőssége. Ez azonban nem zavarja Fehér Kálmán optimizmusát, amelyet a Forumon belüli átszervezések idején az a tudat fűti, hogy *„az utóbbi időben mind értékesebb... alkotások látnak napvilágot a Forum Könyvkiadóban”*, olyannyira, hogy *„az utóbbi évek könyvtermése vetekszik akármelyik jugoszláviai vagy közép-európai könyvkiadó produkciójával”*. (7N, 1976. I. 16.) Az interjúkészítő Fekete Elvira szerint az írók olyan bürónak látják a Forumot, amely csak az alkotókat nem részesíti juttatásban, a főszerkesztő azonban nem reagál a problémafölvetésre.

Ha a 7 Nap újságírójának nem sikerül kiugrasztani a nyulat a bokorból, a Forum Könyvkiadó Tanácsának ülésén kiugrik az magától is, pedig a sajtó képviselői is jelen vannak. Az előbb érintett főszerkesztői nyilatkozat után Brasnyó István cikkének már a címe is meghökkentően hat: **Fel kell élénkíteni az alkotói munkát és az irodalmi életet** (MSZ, 1976. III. 31.). Mi igaz tehát? Az, amit Fehér Kálmán a szűkebb munkatársi körben mond: *„A Könyvkiadó 1970 és 1972 között érte el a legjelentősebb eredményeket, utána stagnáció, majd zuhanás állt be mind a könyvek száma, mind pedig az ívszám tekintetében.”* Ezen a gyűlésen, persze, a hagyomány szerinti kemény vonal is hallatja a szavát, jelezve, hogy a kiadópolitika harcát két fronton kell vívnia a szerkesztőcsoportnak. Petkovics Kálmán szerint ui. az utóbbi tíz évben egyáltalán nem volt tervszerűség a Kiadó munkájában. Igaz, Petkovicsból legalább annyira a szociográfus beszél, mint a politikus. Így van ez Rehák esetében is. Az egyetemi tanár úgy támogatná a társadalomtudomány alkotóit, mint ahogyan a Könyvkiadó a prózaírókat motiválta a pályázatokon. Rehák elképzelése szerint ily módon a kutatók népes tábora fejlődhetne ki.

Mindehhez képest megnyugtatóan hat Végel László magyarországi könyvheti beszámolója (**Impozáns seregszemle.** MSZ, 1976. VI. 1.). A még friss hagyományok tehát folytatódni látszanak. Abban is, hogy a versekkel kapcsolatos, már ismertetett fenntartások dacára, a szerbhorvát, szlovén, albán, macedón gyakorlatra hivatkozva, az AGY jóváhagyásával sorozatot akarnak indítani a fiatal

költők művei számára. Az azonban egyelőre senkit sem zavar különösebben, miszerint a hetvenes évek második felében sincs megoldva a jugoszláviai magyar könyvek terjesztése. Az országszerte hiányzó piackutatással vigasztalódnak. Ezért Bosnyák István azt javasolja a Forum Könyvkiadónak, hogy válasszon ki egy munkaegységet, amely a jugoszláviai magyar irodalmat terjesztené, annak fordításaival, a „kölcsönkiadványokkal" együtt (MSZ, 1978. V. 13.).

A válság komolyabb jelei

Az írók vajdasági kommunista aktíváján 1979-ben a már régóta jóváhagyott „egyezménytervezet" helyett új kerül vitára. Az írók csalódásukat fejezték ki, mivel nem egyenlítődhetnek ki a többi dolgozóval. Az Alkotók Gyűlése, amely eredetileg a művészek érdekeit képviselte, a Forum Könyvkiadó önigazgatási szervévé idomult. A négy küldöttjét képtelen delegálni, mert a kiadói tanács egyetlen ülésre sem hívta meg. A giccs és a ponyva a régi bürokratikus érdekekkel összeszövődve virágzik. Az egy évvel azelőtt Vrdniken megbeszéltek csak szép ceremónia emlékeként maradtak meg. A kritika nem működik.

A jugoszláv társadalom hetvenes évek végére fölgyülemlett problémái a Forum Könyvkiadó eredményeiben is tükröződnek. Mindenekelőtt abban, hogy az 1976-os föllendüléshez képest 1977-ben és 1978-ban némi visszaesés tapasztalható a magyar szerzők megjelentetésében, miközben a szerkesztői asztalfiókban halmozódnak a kéziratok. Emellett a könyvek évről évre drágábbak. Ennek ellenére a Magyar Szó még 1981-ben is kecsegtető képet fest a jugoszláviai magyar könyvkiadásról (III. 28.). Eszerint nincsenek raktárgondok, pedig az átlagos példányszám 3000. A terjesztőhálózat jól működik, az író-olvasó találkozók sikeresek. A könyvek ára arányban van a tiszteletdíjakkal, s megközelítőleg azonos a többségi könyvkiadás honoráriumaival.

Az elhallgathatatlan gond abban mutatkozik, hogy a nemzetiségi könyvkiadás csak dotációval működhet, ennek nagysága viszont a közös fogyasztás eszközeinek a függvénye. A támogatás évi növekedése 16-18%, a nyomdai költségek viszont legalább 30%-kal emelkednek. Ez a szám 1983-ban már eléri a 60-at, eszerint viszont az infláció éppúgy befolyásolja a könyvek árát, mint a közfogyasztási termékekét, ami ekkorra már a tartomány könyvkiadás-produkciójának az évi felére való csökkenését vonta maga után.

Ha tehát 1980-ban az előző évi 21-ről 33-ra emelkedett a Forum-ház kiadott könyveinek a száma, akkor 1981-ben ez a szám 25-re esik vissza. S ez amiatt is aggasztó, aminek kapcsán nem lehetett vitatkozni: a hetvenes évek elejétől a nyolcvanas évek elejéig a kiadott szerb nyelvű könyvek példányszáma 1 804 000-ről

2 317 000-re emelkedett, miközben az újvidéki magyar könyvkiadás termése 489 000-ről 477 000-re csökkent. Hornyik Miklós Hídban közölt cikkében (1982. 1. sz.) mindenesetre a magyar könyvkiadás válságáról számol be. Az adatai szerint a kiadott könyvek közül 3 másod- vagy harmadkiadású regény. Közben 60 kézirat vár kiadásra. Közöttük egy Hercegé, kettő Varga Zoltáné. Hornyik azt is megállapítja, hogy a 6 kiadott verseskötet egyetlen könyvbe is belefért volna. A Kövek és a Hagyományaink sorozatban évek óta egyetlen könyv sem jelenik meg. Közben devizatakarékosságból drasztikusan csökkentették a magyarországi behozatalt, s a Forumnak nem lehet önálló kiadópolitikája.

Ekkor már a Tartományi Végrehajtó Tanács ülésén is elhangzik: a Vajdaságban a kiadott könyvek nincsenek összhangban a fiatalok és a gyerekek társadalmi, oktatási és kulturális szükségleteivel. Sajnos azonban, a korra jellemző módon a minőséggel tévesztve össze a mennyiséget, az elegendő számú tudományos munkát, elbeszélést, kritikát, esszét, ifjúsági könyvet hiányolják, s a már alig elviselhető drágulást konstatálják. Ahogyan a Forum Könyvkiadót nem, ezt a politikai testületet még kevésbé érdekli, vajon a megvásárolt könyveket elolvassák-e az emberek, s egyáltalán milyen könyvekre lenne szükségük a magyarul olvasóknak a Délvidéken. Ezért nem vonják le a következtetést abból, amit pl. Vajda Gábor írt a Képes Ifjúságban: *„Az olvasók és a nagyközönség igényeire fokozottabban ügyelő nézetek szerint pesszimizmusba süllyedt irodalmunk gyáva cinizmussal befelé fordult, az alkotók és szerkesztők egymással kommunikálnak, vagy legalábbis úgy tesznek, mintha értenék egymást; a jámbor olvasó pedig beéri azzal, ha az ismert névvel fémjelzett könyv a birtokában van: megvásárolta a kötetet, tehát anyagilag és erkölcsileg is támogatásban részesítette a jugoszláviai magyar irodalmat. Ízlése és műveltsége a ponyvát elutasítja, ahhoz azonban már nincs kedve, hogy irodalmi estre járjon, és ott alkalmasint feltegye a kérdést: társadalmunk derék, elkötelezett munkása lévén, miért vonzódik mégis inkább magyarországi írókhoz és költőkhöz; miért mond többet számára (nem anyanyelvén) a belgrádi vagy zágrábi író."* (1982. XII. 22.)

A könyvek kiadásáról a hetvenes évek második felétől egyre inkább az üzleti érdekek döntenek. A társult munka működésének az eszköztársítás a módszere, melynek két formája van. Vagy a Forum Könyvkiadó csatlakozik egy társadalmilag már bevált programhoz, vagy pedig a partnerek társítják az eszközeiket a Forum vállalkozásához, amelyben csak harmadnyi a társadalmi juttatás. Az írók tiltakoznak, de Fehér Kálmán főszerkesztő a nyilatkozatában erre nem reagál. Ő nagyobb perspektívából a Forum hivatalnokai és a mögöttük álló politikusok véleményét hitelesebbnek tartja a könyvek kritikai visszhangjánál: *„A napi kritika túlzott figyelembevétele... a viszonyok kisajátítását idézné elő. A kiadandó művek szerkezetéről, jellegéről megbízhatón a demokratikus önigazgatási szervek, testületek alakíthatnak ki véleményt. Természetesen azért figyelünk a kritika szavára."* (MSZ, 1979. III. 11.)

A könyvkiadásról szóló 1981-es megállapodást tehát semmibe veszik. A nemtörődömség okozta hanyatlás egyébként is országos méretű. A Jugoszláv Szerzői Jogvédő Hivatal bibliográfiai közlönyének tanúsága szerint 2 év alatt csak 214 mű jelent meg külföldön. E tekintetben a lakosság számarányához képest Albániát kivéve minden európai ország megelőzi Jugoszláviát. Az íróegyesületeket ez nem zavarja: a szerzői jogvédőnek lista összeállítására vonatkozó fölkérését követően két évig folyt a meddő vita.

Könyvtár

Az olvasás kultúráját a kiadott könyvek megvásárlásánál sokkal inkább a könyvtárakban található, ill. onnan kikölcsönözhető, de még inkább a kikölcsönzött könyvek száma méri. Ilyen szempontból jó szolgálatot tett Kolozsi Tibor, amikor arról számolt be, hogy 1968-ban a vajdasági népkönyvtárakban egy lakosra 0,86 könyv jut, egy nemzetiségire 0,62. S ezek is régi könyvek. Viszont ugyanekkor a beszerzett könyveknek csupán 19,2%-a volt nemzetiségi, holott ők az ország lakosságának 32,4%-át alkotják. Vagyis csak a felénél valamivel többet kapják annak, ami járna nekik. Erre a nemzetiségi jogok alapvető megoldottságának hangoztatására hajlamos Kolozsi Tibor is fölidegesedik, s az anyanyelven való tanulás és gondolkodás megvalósítását tartaná fontosnak – az általános iskolától az egyetemig (!) (7N, 1971. V. 21.).

Varga László, a napi politikai akarások embere is megközelítheti valamenynyire a művelődési valóságot (MSZ, 1973. II. 10.). Elfogadható alsó határként említi a lakosonkénti egy könyvet Jugoszláviában. Önigazoló kötelességteljesítés számára rámutatni, hogy míg 1968-ban 1,6-szor fordult meg a könyv az olvasó kezében, addig ez a szám 1971-ben 1,4-re csökkent. Ő már nem veheti szemügyre, hogyan állnak a nemzetiségek a könyvekkel való rendelkezés lehetőségének szempontjából.

A következő évben Vukovics Géza már a könyv adott helyzetét is mérlegelheti (MSZ, 1974. I. 20.). A könyvek drágák, s alig 4-5%-uk kerül a könyvtárakba, míg egyes európai országokban a 70-80%. A könyvtárak csupán látszatkapcsolatot teremtenek a munkaszervezetekkel, ritkán vándorolnak a mozgókönyvtárak vállalatról vállalatra. Fehér holló a saját könyvtárral rendelkező üzem. A dolgozók 90%-a ritkán vagy egyáltalán nem olvas.

Ekkor még azonban írói körökben is virul az optimizmus. Radovan Ždrale a változtatni akarás reményében konstatálja az olvasáskultúra hiányát (MSZ, 1974. III. 30.). S Oskar Davičo is az időszakra jellemző határozottsággal jelenti ki: a könyv szeretetét bele kell nevelni az emberekbe (D, 1974. XI. 22.). Erre

aztán nem csoda, hogy a könyvtárosok számára szakvizsgát előlátó könyvtártörvény készül, minthogy a politikusok által hangoztatott világtörténelmi szerepet aligha gyakorolhatják műveletlen emberek. Az észak-vajdasági magyar értelmiségiek számára mégis reménysugarat jelent, hogy a szabadkai Városi Könyvtár és a szegedi Somogyi Könyvtár között 1974-ben megkezdődött az együttműködés.

A helyzet azonban két évre rá sem javul. Dancsó Jenő, a Forum könyvterjesztője azt kénytelen megállapítani, hogy Szerbia helységeinek 80%-ában még mindig nincs könyvtár, s noha a törvény szerint minden iskolában könyvtárnak kellene működnie, az általános iskolák 47%-ából, a középiskoláknak pedig a 38%-ából hiányzik. Ugyanakkor az UNESCO normatívája szerint a népkönyvtárakban lakosonként átlag két könyvnek kellene lennie, s Szerbiában csupán 0,72% van. Az általános iskolában egy tanulóra 3,5 könyv jut, holott az európai átlag 10 könyv. Egyes országokban az új könyvtermés java részét a könyvtárak veszik meg, Jugoszláviában viszont még mindig csak 5%-át. A vállalati könyvtárakról viszont nem is érdemes beszélni (MSZ, 1976. I. 3.).

Fehér Istvánnak, a Magyar Szó újságírójának a beszámolója ennél is lehangolóbb. Eszerint csak az ipari központokban van haladás. 1974-ben a Vajdaság 120 falujában nem volt könyvtár, 1975-ben pedig 20 könyvtár szüntette be a munkáját. Igaz, egy lakosra immár 1,08 könyv jut, két tizeddel több, mint 1968-ban. Ám a nemzetiségek könyvellátása változatlanul rosszabb a többségénél. Nincsenek szakképzett könyvtárosaik, s inkább csak a diákok olvasnak (MSZ, 1976. IV. 11.).

1977-ben Fehér Ferencnek még mindig amiatt kell panaszkodnia, hogy a könyvtárak kiadványvásárló képessége kicsit sem javult (MSZ, 1977. VI. 12.).

A könyvellátás anyagi gondjai folyamatosak a következő években is (MSZ, 1978. II. 25.). Mert bár a rendelkezések 1977 óta megvannak, a cselekvés még mindig késik. Száz helységből még mindig hiányzik a könyvtár, a létező népkönyvtárak is káderhiánnyal küszködnek, négyben semmilyen nyilvántartás nincs. Néhány év alatt 28 fiókkönyvtárat nyitottak Vajdaság-szerte, ahol változatlanul egy könyv jut egy főre. A központokban 2-2,5, a falvakban egynél is kevesebb. Nem csoda, hogy az olvasóknak csak húsz százaléka paraszt. De a munkások is – könyvbarátok megnőtt számához képest –, csak elvétve folyamodnak könyvkölcsönzéshez. Pedig nekik kellene a legtöbbet olvasni. A nemzetiségi olvasók nehezebb helyzetben vannak: az ő könyveikkel alig gyarapodtak a könyvtárak ezekben az években. Ezért érthető az ekkori jelszó: könyvet a társultmunka-alapszervezetekbe! (Különben 1988-ban ugyanez, vagy még rosszabb a helyzet. Az ország településeinek 70%-ában, az általános iskoláknak pedig több mint egyharmadában nincs könyvtár.)

A könyvtárak mindössze öt százalékát veszik meg a könyvkiadók termésének. A tartomány 44 községéből csupán 17 rendelkezik a törvényes előírásoknak

megfelelő népkönyvtárral. A legtöbb helyen nincs elegendő hely a könyveknek. A 44 népkönyvtár közül 14-nek van saját épülete. Újvidéken összehasonlíthatatlanul kisebb a könyvek elhelyezési lehetősége, mint Versecen, Nagybecskereken vagy Szabadkán. 1977-ben 132 586 könyvet vásároltak, 1978-ban csak 120 795-öt. Szemet szúr, hogy a nemzetiségek számára vett könyvek nincsenek arányban a szerbhorvát nyelvű vásároltakkal. A jövő nem sok jóval kecsegtet, mert egy év alatt a könyvek ára megháromszorozódott. Viszont hét körzetben hét regionális könyvtár van létesülőben. Ezek egységesítenék a könyvtárak tevékenységét.

A nemzetiségek könyvellátását azonban nem csupán a könyvtárak tevékenységével vagy a könyvek megvásárolhatóságával méri. A bánsági Ürményházán pl. van magyar tagozat, de a könyvek között egyetlen magyar könyv sincs. És – a 13 000 között – szlovák sincs. Az iskola igazgatójának közönyét még meg lehet érteni, s az újságírónak az efféle internacionalizmusát is: *„A ruszin is a mi könyvünk – a miénk – magyaroké. A szerbhorvát is. Mert ha már egyszer könyv, akkor teljesen mindegy, kié."* (Vlaovics József a Forum Könyvkiadó októberi díja kapcsán, D, 1979. XI. 1.)

A pótlás csökkenő lehetőségei

A nyolcvanas években elszaporodnak a másodkiadások. Ennek egyik oka a vajdasági magyar kultúra aranykora, a liberális időszak értékeinek hozzáférhetővé tétele az újabb korosztályok számára, s ezzel együtt az íróveteránok klasszikussá emelése. A másik ok a megcsappanó alkotópotenciál leplezése. Nincs miből új pályázatokat kiírni, de a politikai visszafogottság különben sem serkentené az írói ambíciókat. A legföltűnőbb hiány a gyermekirodalomban mutatkozik. Ezért az előző évtizedben ismertté, sőt olykor népszerűvé lett pályázati ifjúsági regények új kiadásban jelennek meg. Egyiknek-másiknak még kevésbé ajánlatos tudatosítani az üzenetét, mint a hatvanas és hetvenes évek fordulóján, viszont a művészet többértelműsége mentségként szolgálhat a Forum Könyvkiadó számára. De nem csupán a politikai kritika irányában, hanem a rebellis szellemű olvasó felé is. – Ha bátor társadalombírálatot akartok, olvassátok a megismételt kiadású regényeinket – vonhatja meg a vállát a szerkesztő a meggyávultság vádjával előálló olvasónak.

A helyzeten az sem segít, hogy a hetvenes évek közepéhez képest mérséklődött a kiadott marxista könyvek száma. Azonban a Könyvkiadó erre külön dotációt kap, úgyhogy hiába szólal föl Szimin Bosán Magda és Vajda Gábor e „forradalmi" művek kiadásának ésszerűsítése érdekében a Kanizsai Írótáborban (MSZ, 1981. IX. 19.), a lehetőség szerint állni kellene a versenyt a vallási kiad-

ványokkal, amelyekből a hetvenes években országszerte ötször annyi (!) jelent meg, mint a marxista művekből.

A nemzetiségi kulturális jólét látszatának őrzése azonban tartományi és köztársasági alapfeladat. Ez ad magyarázatot arra, hogy miközben a könyvkiadók belgrádi közgyűlésén azt kénytelenek megállapítani, hogy tízévi expanzió után 1984-ben az 1968-as szintre süllyedtek vissza, addig a Forum Könyvkiadó újra virágzik. Bányai János főszerkesztő irányításával teljesíti a terveit, sőt mennyiségi rekorddal, az ezeríves határ megdöntéséről számolhat be. A lényegi problémát, a többi jugoszláv kiadóval viselt közös sorsot az jelzi, hogy a drága könyvek miatt nőtt a raktárkészlet. Mit számít ez azonban a Hagyományaink és a Kövek c. sorozatok újraindításához s az összegyűjtött Gál-művek kiadásának megkezdéséhez képest! S ehhez viszonyítva Podolszki József **Mutatvány** c. kritikai kéziratának további elfektetése erkölcsi kötelességnek számít ekkor. Minek felszínre engedni annak a megkérdőjelezését, ami a körülményekhez képest kiválóan működik!? Podolszki nyugtalanító, többszólamúságot, nyíltabb társadalomértékelést követelő esszéire ekkor van legkevésbé szükség. S annak firtatására is, hogy vajon miért adnak ki kis híján annyi műfordításkötetet jugoszláv (elsősorban szerb) szerzőktől a nyolcvanas évek közepén, mint amennyi a megjelentetett vajdasági magyar szerzők műveinek száma. (Ez az arány 1987-ben egyértelműen a délszlávok javára billen.)

Azt is majd csak az írók teszik szóvá az AGY értekezletén, hogy a főszerkesztő által dicsért könyvterjesztő ügynökök országszerte 40-60 százalékot kapnak az eladott könyv piaci árából, a szerző viszont a legjobb esetben is csak tíz százalékot. Az írók ezt természetesen nem hagyják ennyiben, s érdeklődnek: vajon a jugoszláviai magyar könyvkiadás pénze milyen költségeket fedez.

Az elfektetett kéziratok ügyét is ismételten az AGY veti föl. Egyfelől a Könyvkiadó sok év óta tervezi a kéziratokat, másfelől viszont régóta elkészült munkák megjelentetését halogatják. Az AGY a megfelelő szerve segítségével részt akar venni a kiadói terv kidolgozásában. Hogy azonban érdemben nem működhetett, arra Dudás Károly fölszólalása mutatott rá (MSZ, 1988. XII. 3.). Eszerint alacsony a könyvek példányszáma, zenei életünk fehér folt, nemzetiségi helyzetünkről nincs szociográfiai mű. Mégis új szelek kezdtek fújni, amit az is bizonyíthat, hogy Bányai János mellé Mák Ferencet és Vajda Gábort is beválasztották a regénypályázat zsűrijébe.

A vajdasági önkormányzati diktatúra idejében a Forum Könyvkiadó számára a külsőség és a látszat mindenek fölött való volt. Ez abból is kitűnik, hogy miközben a könyvek a drágulásuk miatt is mind lassabban és ritkán jutnak el a könyvtárba és az iskolába, tehát az olvasóhoz, addig számos vajdasági magyar könyv kivitelezésének köszönhetően jut hazai és külföldi elismerésekhez.

És senki sem jelenti ki ebben az időben: minél nagyobbak az efféle sikerek, annál lesújtóbb a jugoszláviai magyarok kultúrájának szegénységi bizonyítványa az írástudatlanok és a félírástudatlanok számának növekedésekor.

A divatossá vált minikönyvekről Fehér Ferenc rá ritkán jellemző epésséggel a következőket írta: *„...attól tartok, hogy a könyveknek e népszerű törpéit tévéhez odanőtt kicsinyeink a hupikék törpikék rajzfilm-nemzetségéhez sorolják, vagy a felülmúlhatatlanul nyegle konferanszié, Minimax találmányának vélik, s úgy gondolják, hogy a minikönyv olyan kicsi könyv, amelyikbe a világ legrövidebb kötelező olvasmányát írják... A minikönyv után félő, hogy sor kerül a minikönyvtár népszerűsítésére is tájainkon. A minikönyvtár olyan kicsi lesz, hogy nem is fér el majd benne egyetlen új könyv. Csak a selejtezés marad hátra. A régi emberekről szóló olvasmányokat miniolvasók, vagyis miniemberkék veszik ki a könyvtárból. Aztán megunják, hogy mindenki nagy ember volt előttük, csak ők a pici emberek, s a legborzasztóbbat teszik, ami könyvtárt érhet: felszámolják. Vagy minikönyvekbe gyömöszölik a* Toldi*-trilógiát és a* Háború és békét*. Zsebre vágják a világirodalmat. S elkezdenek hétrőfös verselményeket gyártani – nyugtalan álmaikról...”*. (MSZ, 1984. IV. 21.)

Hogy mi váltotta ki költőnk indulatait, jobban megértjük, ha Gerold László cikkét is hozzáolvassuk: *„***Minikönyv Múzeum** *(1983–). Újvidéken a Forum kiadóház kiállítási folyosóján 1983. dec. 23-ától látható állandó tárlat. A Bada István és Johanna minikönyveinek gyűjteménye 16 tárlójában 32 ország 46 kiadójának 4323 (20x20 mm méretű mikro-, 70x70 mm mini- és 100x100 mm miniatűr könyvnek nevezett) kiadványa található. A ~ gyűjteményét eddig 37 nemzetközi kiállításon mutatták be és rendre aranyéremmel vagy első díjjal jutalmazták.”* **(Jugoszláviai magyar irodalmi lexikon [1918–2000]**, 2001) Értelmiségünknek ilyesmire kellett pazarolnia tehetségét és ügyességét, hogy kiemelkedő sikereket érhessen el.

A cenzúra ördöge

Fehér Ferencnek a Magyar Szó Kilátó c. rovatában hétről hétre esszéi, jegyzetei jelentek meg. Az ezekből összeállított 1984-es kiadású **Egyazon ég alatt** és az 1988-ban napvilágot látott **Vállalt világ** c. könyvek anyagából kitűnik, hogy az utóbbi hét olyan (1982-ben és 1983-ban született) írást tartalmaz, amelyek már az előbbiben is helyet kaphattak volna. Hogy 1984-ben e szövegeknek nem a színvonaluk, hanem az akkori napi politikának meg nem felelő szellemiségük okozott gondot, arra már az a körülmény is fényt vet, miszerint a kézirat recenzense, a korábban főleg honvédelmi kérdésekben jártasságot szerzett, de hírhedtté a Magyar Szó főszerkesztőjeként lett, irodalmi-kulturális téren teljességgel laikus Erdélyi Károly volt. Viszont az angol szakos szerkesztő Fuderer

Gyula személyében sem találhatott Fehér Ferenc kézirata a szerző világát és törekvését mélyen értő és eltökélten pártfogoló gondozóra.

Az 1984-es gyűjteményből kihagyott írások, persze, önmagukért beszélnek. A **Nyelv és stílus**ban (1983. VI. 4.) írónk a nyelvművelés ürügyén – a bürokrácia hatalmának csúcspontján – nem csupán a hatalmat csipkedi meg, hanem – a szlovénok önállósodási igényének megerősödésekor – Ciril Zlobecról ki meri mondani: nem rossz író. Nem kisebb ellenzékiség azonban a főleg szerbek által szorgalmazott oktatási törzsanyagnak a Fehér Ferenc általi lekezelése sem. Akkor sem, ha írónk csupán szeretetteljesen eltúlzott jugoszláv szellemben beszélhet (**Megismerés – emberség**. 1982. I. 5.). A hatalom szempontjából fontos volt, hogy a tekintélyes írónak a Magyar Szóba még becsúszott véleménye könyv formájában csak akkor kerüljön nyilvánosságra, amikor már a nemzetiségek számára kedvezőtlenül eldőlt az országos vita.

A Telecska helység kapcsán íródott cikk (1983. X. 15.) viszont a lakosok letelepedésének 100. évfordulóját érintve el meri mondani: *„A faluépítés emlékére azóta évenként megtartják a »karó-ünnepet«... s erre az ünnepre, a hagyományos őszi búcsúra a szaján atyafiság, a temesközi rokonság, s egyáltalán az innen elszármazottak ma is eljönnek."* A magyaroknak ui. – a telepesekkel szemben – nem volt joguk megünnepelni a délvidéki „honfoglalásukat".

Emellett a cenzúra mérlegén Fehér Ferenc azáltal is vétkesen komolyan veszi a nemzetiségi kultúrát, hogy bírálni merészeli az érdekközösségek, művelődési otthonok irodalmi rendezvényeit, az író-olvasó találkozókat hiányolván az *„elszaporodott, szórakoztató jellegű művészeti és »művészeti« rendezvények özönében"*. (**Egy jobb sorsra érdemes műfaj**, 1983. I. 8.)

Ha a Magyar Szóban még nyomdafestéket láthatott a Móricz Zsigmond avantgárd-ellenességét idéző cikk (**Egy régi folyóiratban lapozva**, 1983. V. 28.), nem így az **Egyazon ég alatt** c. kötetben, amelynek impresszuma Bányai János nevét jegyzi mint felelős főszerkesztőt. De itt és ekkor arra az esszére sincs szükség (**Első vers – első álom**, 1982. X. 20.), amely nemcsak hogy Arany, József Attila és Szabó Lőrinc költőiségével példálódzik, hanem végül kijelenti: *„a paraszt származású diák népi-értelmiségi feladatairól értekeztünk; önképzőköri gyűléseinken nem csupán a vers mibenlétéről és a modern líra útjairól folytattunk eszmecserét, hanem arról is, hogy az anyanyelvi műveltség fejlesztéséhez hogyan járulhatunk hozzá"*.

S hasonlóképpen a magyar irodalom értékei iránt is fogékony Kázmér Ernő pályájának méltatására sincs szüksége ennek a szívtelen ellenőrcsapatnak (1983. III. 26.).

A hatalom általi folyamatos irányítottság már eleve korlátozta a magatartást, s lehetetlenné tette a nép- és emberszolgálat mélyebben gyökerező művelését. Akkor is, ha Fehér ekkor már – Herceghez hasonlóan – nem hitt a nemzetisége

fennmaradásában. A publicista számára a szélesebb értelemben vett nemzeti hagyományok az önismeret és a célszerű jövőtervezés miatt voltak fontosak. Az anyanyelv viszont az önmegvalósulás föltételét, a társadalomba való beépülés eszközét jelentette neki.

Fehérnek az írótársaival Svédországban és Németországban tett látogatását előre megszervezte a jugoszláv belügy, gondosan vigyázva a jugoszláv vendégmunkásokkal való találkozások protokolljára. A **Szép emberi azonosságok...,** valamint az **Útkeresések és útvesztők** c. írásainak tanúsága szerint minden normálisan zajlott. A költő még az anyanyelvét is használhatta. De vajon beszélgethetett-e ott – a kémek és besúgók fülétől távol – a magyarokkal? Vajdaságiakkal és anyaországiakkal. Ez nem derül ki az említett beszámolókból. S azt sem, hogyan viselte el mindezt Fehér Ferenc érzékeny szíve. Nem a magyar fájdalmak miatt, hanem mert a kulturális kötelességét csak felemás módon teljesíthette. Ti. jugoszláv állampolgárként is elsősorban a saját nemzet-, illetve nemzetiségtársai sorsa iránt kellett volna érdeklődnie. Ez azonban ismét a nacionalizmus árnyékát vetette volna rá.

Mégis megkockáztatta. Nem egészen három hónappal az említett írását követően újra visszatér a svédországi úthoz **(A hontalanság mare Imbriuma)**. Ez a vallomása azonban már csak a **Vállalt világ**ba kerülhet be. Pedig nem hiányozhat belőle az óvatosság, mert jugoszláv ésszel kell igazolnia a magyar szívét: *„...azon a délutánon sejtettem meg azt a mérhetetlen távolságot, ami hazánk fiait elválasztja ettől a világtól. S abban a stockholmi jugoszláv étteremben is, ahol a betévedt fővárosiak skandináv higgadtsággal hallgatták azt az egy szál hegedűt, amelyik arról muzsikált, hogy »Fa leszek, ha fának vagy virága« – ott is kinek volt fontos, hogy összeroppan-e valakinek a markában a pohár; ki tudta, hogy Petőfi szavai sírnak a bácskai cigánygyerek nyirettyűje alatt. A titeli származású tanítónőhöz, aki a svéd iskolákban elirányítgatott bennünket, odasimult akkor a gimnáziumból érkező nagyocska lánya, Alexandra, aki svédül tanul, angolul írja kamaszverseit s a titeli nagymamának minden jót kíván általában. Nem tudhatom, hátha ez a csodálatos összetettség hozza majd meg ennek a nemzedéknek az emberségét, a megkülönböztető nyűgöktől való szabadulást. Talán nem is tudnak majd származásról, elérzékenyülésről, nosztalgiáról."*

Ez természetesen annak a Fehér Ferencnek is a mentsége, aki a hetvenes évektől egyre inkább a műfordítói tevékenységével váltotta föl a korábban dominánsnak költői produkcióját, s a Magyar Szó Kilátó c. rovatában is többnyire az általa átültetett, a Vajdasághoz valamiképpen kapcsolódó jugoszláv költők műveiért lelkendezett. Akkor is, ha legbelül érezte: ezzel a túlfeszült népszerűsítéssel nem föltétlenül az esztétikai minőségnek szerez érvényt, hiszen a hatalom szempontjából rebellis nemzetek, ill. alkotók műveit nem, vagy alig vehette tekintetbe. Az albán és a szlovén író esztétikai jelentőségét mindenekelőtt az élharcos volta igazolhatta. Ez a tipikus délvidéki magyar szolgalelkűség a békével és a barátság-

gal mint alapértékekkel racionalizálhatta önmagát. Ezt az irányelvet követve az állami dogmák sem mindig riasztották Fehér Ferencet – még a nyolcvanas évek második felében sem, amikor pedig már újságban és könyvben is kiállhatott Illyés szelleme mellett (**Naplójegyzetek**).

A könyvek kapcsán készített vákuum-élményéről szóló beszámolója nyilván akkor sem került volna bele a szóban forgó cikkgyűjteménybe, ha nem 1987 végén (XII. 26.) jelenik meg a Magyar Szóban. Fehér tapasztalata szerint ui. *„a klasszikus magyar irodalom legfontosabb alkotásai is egyre hozzáférhetetlenebb portékát jelentenek. Olcsó kiadás már nem létezik számunkra... Várjunk-e a könyvbehozatal lehetőségeire; a Tankönyvkiadóra háruló pedagógiai szükségleteket kielégítő imperatívuszok határozzák-e meg, hogy adunk-e ki valamit ebből a tárgykörből, avagy közös tervezéssel..., ésszerűen felmért szükségleteket elégítsünk ki – mi magunk... A kérdést nem először tesszük fel. A Könyvbarátok Híradójának megszűnése óta az olvasók fórumáról, véleménynyilvánításáról alig is beszélhetünk."*

Fehér panasza ezen is túlterjed. Nincs szociológiai fölmérés: hány könyv marad raktáron, hány jut el a könyvtárakba, iskolákba, más köztársaságba magyar olvasókhoz, a külföldi magyarokhoz. A falusi olvasókat nem kutatják. A szerbiai helyzet tíz év óta változatlan. Minden 75 000 lakosra jut egy falusi olvasónak szánt könyv – plusz Tolsztoj és a többi.

A Forum Könyvkiadó nem élvezhetné az állam bizalmát, ha zavartatná magát. 1989 januárjában (MSZ, I. 9.) boldogan ünneplik az előző év sikerét: a megjelentetett könyvek mennyisége 15%-kal emelkedett. A többi magától értődő, de azért hangsúlyozandó: ők mindig az igazi értékek elkötelezettjei voltak. Semmi önkritika, koncepcióváltásról tehát szó sem lehet. Csupán Tolnai akadékoskodik a javaslatával, hogy bizottságot kellene létrehozni, amely kivizsgálná: nem gettósodott-e a Forum – különös tekintettel a symposionisták 1983-as menesztésére. A jeles költő természetesen nem az egyetemes magyar (és magyarországi) kultúrához való viszonyulásra gondol, amikor aggályoskodik...

Erre a Hungarológiai Intézetből már korábban eltávolított Hornyik Miklósnak sem kell több, és stílusosan botrányt provokál a Magyar Szóban közölt cikkével (**Kis vajdasági pornográfia**, I. 21.). A rá jellemző iróniával tetemre hív. A Stipan Kopilović nevű vajdasági fő káder uralma alatt elkövetett magyar kultúrát irtó gaztetteket sorolja föl: a nyelvészek munkájának ellehetetlenítésétől, elijesztésüktől, Mirnics Károly tudós tevékenységének befagyasztásán, Bácskossuthfalva és Pacsér ünnepének megakadályozásán, saját sebén: a Képes Ifjúságon, a kirakatperrel súlyosan bántalmazott Vicei Károly esetén és a két ízben is elromosított Új Symposionon át Mák Ferenc embertelen sorsáig pásztáz a figyelme, hogy végül a Forum által íróasztalfiókba süllyesztett kéziratokat vesse a számító sáfárok szemére.

Bordás Győző, a Forum Könyvkiadó igazgató-főszerkesztője a válaszában (MSZ, 1989. I. 28.) arra fekteti a hangsúlyt, ami Hornyik írásának kb. a tized része, vagyis, amiről úgy érzi: rájuk tartozik, s ami erkölcsileg lejárathatja Hornyikot. Formálisan Bordásnak van igaza. A Vékás János által Szeli Istvánnal készített interjúnak a Forum kiadásában megjelent változata valóban kiegészíttetett az eredeti rádióinterjúnak a Létünkben bizonyos mértékben mellőzött részeivel, s az is valószínűnek látszik, hogy aligha cenzúrázták az autorizált szöveget. Bordás – természetesen – akkor sem mondaná ki, ha eszébe jutna, hogy az öncenzúra is cenzúra, s ennek megfelelően azt vizsgálná meg: mi az, amit Szeli István utólag kihúzott a saját szövegéből. Ezt azért sem teheti szóvá, mert a tudós professzor a vallomásának a szerbek érzékenységét kevésbé tisztelő pontjait tartotta fölöslegesnek kötet formájában megjelentetni.

Hornyik viszontválasza azonban a tekintélytisztelete miatt nem juthat el ehhez a tényhez. Ő inkább jó szándékúan túloz: *„Szeli István élőszóban is pontosabban, árnyaltabban és kifejezőbben fogalmaz, mint értekező prózaíróink bármelyike írásban."* (MSZ, 1989. II. 4.) Ez a megállapítás részben mellébeszélés, mert Szeli is nagymértékben felelős a délvidéki magyarok önismeretének elsekélyesítéséért, részben pedig nem felel meg a valóságnak, minthogy Juhász Géza és – jobb perceiben – Bori Imre is színvonalas nyelven műveli az irodalomtudományt, s ugyanakkor Szeli sokszor apróságokon csillogtatta a nyelvérzékét. Egyébként Szeli kultuszának sajátságosságáról az is tanúskodik, hogy Gerold László azt kifogásolja Vékás interjújában, ami jó benne. Ti. Gerold az életrajzban való elmélyedés helyett azt ismételtette volna el Szelivel, amit az már szóban és írásban sokszor elmondott. Gerold tehát nem akarja megérteni: Szeli indulásának és későbbi munkakörülményeinek föltárása alapvető fontosságú a nemzetiségi önismeret szempontjából. (Vö. H, 1989. 2. sz.)

Abban azonban tökéletesen igaza van Hornyiknak az említett viszontválaszában, ami ebben a vitában a leglényegesebb, s amiről Bordás mélyen hallgat: a Forum Könyvkiadó Tanácsában az előző években kompromittálódott káderek, levitézlett bürokraták ülnek, akiknek nem érdekük a probléma-érzékeny kéziratok megjelentetése. S az sem, hogy a magyarországi könyvek ne magas feláron, s ne egy ellenőrző bizottság cenzúráján átesve jussanak el a jobb módú érdeklődő kezébe.

Erre Csorba Béla is elmondja a magáét. Ő a bürokratákat menesztve, átértékelné az AGY-ot, megszüntetve a Forum Könyvkiadó, a Híd és a Létünk unióját. (Vö. MSZ, 1989. II. 19.) Ez a pluralizmus érdekében természetszerűleg megteendő lépés azonban utópikusnak bizonyult. Nemkülönben Vékás János elképzelése: ő egy nemzetiségkutató intézetet előlegez, egy olyan intézményközi szervezeti formát, amely megakadályozná a kényúrságot. Ezáltal a jugoszláviai magyarság adatbázisának elkészítése is lehetővé vált volna. (Vö. MSZ, 1989. III. 5.)

Az AGY tavaszi plénumán tovább radikalizálódik az írók gondolkodása. Hornyik a Forum Könyvkiadónál várakozó könyvek hosszú listáját ismerteti. Várady Tibor, Hódi Sándor, Csorba Béla több könyvkiadó működését látná célszerűnek, a keményebb kritikák mellett kardoskodik, a szociográfiák, a magyarok iskoláztatásának és színházainak ügyét támogatná, valamint a társadalmi érdekvédelmi szervezetté alakítaná az AGY-ot.

Mindenki mond valami újat, csupán Herceg János vált önmaga árnyékává. Csak arról képes már beszélni, amit mindenki tud. Kötöttségekkel próbálja igazolni a könyvkiadás mulasztásait.

TUDOMÁNY A POLITIKA SZOLGÁLATÁBAN (1972–1990)

„Természetrajz" értékfogalmak helyett

Bori Imre elmélete a társadalmi-politikai visszarendeződés hónapjaiban egyszerre vált még veszélyesebbé és még szükségesebbé. Veszélyesebbé, ti. a filológus elméletalkotó a Jugoszláviában élő magyarok nemzetté válásának gondolatát szorgalmazta, ami eleve nem felelt meg az ország érdekeinek, viszont a teljes egyenrangúsodás határozottabb politikai elutasítására csupán 1972-ben, a visszarendeződés kibontakozásának évében kerülhetett sor. A magyarok államalkotó nemzetként való elismerése ui. – s ebben a belgrádi és az újvidéki központ egyaránt egyetértett – nem csupán a szeparatista, hanem az irredenta törekvéseket is maga után vonhatta volna. De szükségesebbé is vált Bori elképzelése, mert a Vajdaság immár elkerülhetetlen önállósodása csupán a történelmi és a kulturális jog alapján valósulhatott meg. Az irodalom- és kultúrtörténész viszont már a hatvanas évek közepétől a régió eredendő szellemi autonómiára való törekvését bizonygatta. A jugoszláviai magyarok önigazgatási célkitűzéséből kiindulva azt a művelődési (irodalmi) folyamatot igyekezett kimutatni, amely a délszlávok termékenyítő hatásával magától értetődővé teszi az önerőből létezést.

Ha tehát a Vajdaság autonómiájának megadása nem felelt is meg Belgrád leplezett érdekeinek, Borinak a nemzetté válás élétől megfosztott magyarságelképzelése – a hatóságot elképesztő néhány évnyi szókimondás-hullám után – végül is elfogadható lett. Akkor is, ha a szóban forgó kutatások a Vajdaságban élő magyarok ezeréves (!) jelenlétéről szóltak, s ha azok kultúrája (beleértve a munkásmozgalmi törekvéseket is) szemernyivel sem találtatott kisebb értékűnek ugyanennek a vidéknek a szerb művelődésénél. Annak dacára sem, hogy eredetileg egy, a saját anyanemzetével szemben is sokban új minőség igyekezett meghatározni önmagát Bori tanulmányainak és cikkeinek sokaságában. Ezek ui. (legalábbis céljukban és formájukban) tudományos tényekre épültek, s önmagát járatta volna le a jugoszláv politika, ha – miután már bekerültek a ju-

goszláviai magyarság tudatába – szembeszegül velük. Erre különben sem volt szükség, mert Bori némi alkalmazkodással lényegében azt folytathatta, amit az előző néhány évben elkezdett. Csupán a nemzetiségi státuszt és az anyaországi magyar kultúrától való különbözést, ill. az egyetemes magyar kultúra fogalmának átértékelési szándékát kellett még nyomatékosabban hangsúlyoznia.

Az előbbiek adnak magyarázatot arra: vajon a politikusok nacionalizmust bíráló kötelező szólamait követően 1972-től miért csökkentek a támadások Bori tanítása ellen. Az autonómia valószínűnek látszott, s egyben az is, hogy ő, a Magyar Tanszék vezető tekintélye (és Szeli István, a Hungarológiai Intézet igazgatója) a jövendő tartomány művelődéspolitikáját alapozhatja meg a saját nemzetisége művelődési múltjának (ahol csak lehet) a délszlávokéval összefüggésben való kutatásával. Az autonómiát a vajdasági magyar közéleti emberek többsége is lehetségesnek tartotta, már csak azért is, mivel Kosovo önigazgatása az albán többség miatt elkerülhetetlen volt, viszont a belpolitikai, gazdasági és művelődésbeli viszonylagos önállóság – addig az érvényesülésükben gátolt vajdasági magyarok önmegvalósulásának alapfeltétele – csupán a megfelelő hagyományokra épülve nyerhetett kellő indokoltságot.

Az említett okok miatt derült égből sújtó villámként hatott, amikor a budapesti Kortárs (1972. X.) folyóiratban megjelent Kiss Ferenc irodalomtörténész **Hagyomány és mérték** c. kritikája, amely Borinak a Létünk folyóiratban 1971-ben közölt **Hagyományaink** c. tanulmányára, valamint ugyancsak Borinak a szintén 1971-ben Újvidéken kiadott **Irodalmi hagyományaink** c. antológiájára reagált. Kiss írása rendkívüli fontosságú, mert a vajdasági magyar kultúra átfogó ismeretének és a szemléletbeli elfogulatlanságnak köszönhetően alapvető, de egyértelműen csupán a későbbi években, főként a napjainkban bebizonyosodó igazságokat fogalmazott meg Bori könyve kapcsán. Ennek dacára Kiss, sajnos, süket fülekre talált, mivel a Jugoszláviában élő magyarok csúcsértelmisége – Borival az élen – ezután egyre inkább a könnyebb érvényesüléshez (jóllehet hosszabb távon rossz irányba) vezető utat választotta.

Kiss Ferenc magától értődőnek tartja a jugoszláviai magyar irodalomnak a romániaihoz vagy a csehszlovákiaihoz hasonlítható önállóságát. Annál is inkább, mert – miként mondja – kárpát-ukrajnai származásúként tisztában van a kényszerítő körülmények között megszervezhető irodalmi élet fontosságával. Írását a vajdasági szempontok azért találták problematikusnak, mert a szerző értékelvű kritikus, aki egyrészt amiatt aggódik, hogy a „vajdaságiasodás" akaratlanul is a magyar irodalom jelentős értékeinek a háttérbe szorulásával jár együtt, másrészt pedig, mert szerinte a régió hagyományaiból sem mindig az szerepel Bori programkínálatában, kiadási tervében, ami a nemzeti kultúránkban a legjelentősebb. A tetejében Kiss inkább Szentelekynek, mint Borinak ad

igazat, kimutatva, hogy vidékünkön a török és más hadak okozta pusztítások következtében megközelítően sem alakulhatott ki olyan művelődési folytonosság, mint Erdélyben, vagy akár valamelyik nagyobb és régibb magyarországi város környékén.

Bori földúlt lelkiállapotban volt, amikor 1971-ben az akkor (Szabadkán) indult Létünk társadalomtudományi-művelődési folyóirat szerkesztői tanácsának tagjaként – ahogyan Kiss Ferenc emlékezik vissza **És Szabadka...** c. könyvében (1994), tehát csak utólag nyilvánosságra hozott írásában – elutasította a szerkesztőség által némi javítás mellett közlésre javasolt kéziratot. Hogy tiltakozott a kritika vajdasági közlése ellen, mélyen érthető, hiszen legbelül nagyon is tisztában volt vele: Kiss Ferencnek teljesen igaza van. Annál is inkább, mivel nem egész tíz évvel korábban Borinak még – ha állampolitikai okok miatt nem Szenteleky szellemében is – hagyománytalannak kellett tartania a jugoszláviai magyar irodalmat. S abban az időben, jóllehet először a szocialista realista, majd a szocialista elkötelezettségű művészet politikai dogmájának kötelező elfogadása mellett, az ízlését is mindinkább érvényesíthette a bírálataiban. Tehát a kötelező korlátok dacára volt esztétikai mértéke. Tehetségének és fölkészültségének bizonysága, hogy számos „ítélete" utólag is helytállónak bizonyult.

Ám nemcsak az övé, hanem még inkább a Kiss Ferencé. Méghozzá Bori hatvanas évek második felében kialakult szuverén, önmagából táplálkozó, önellátó jugoszláviai magyar irodalmának vonatkozásában is. Annak dacára, hogy Kiss Ferenc legfeljebb még csak sejthette Bori szélsőséges indulatainak okát. Már említett válaszcikkében ui. így fogalmaz: *„Érdemes lenne felderíteni, honnan ered ez a düh, ki mennyiben felelős érte, s miért kell egy Bori Imrének a senki által nem bántott autonómiát ilyen eltökélten és látványosan védelmeznie."*

A Vajdaság autonómiája s ezen belül a benne élő magyarok viszonylagos művelődési függetlenedésének szükséglete – amellett, hogy Bori nemegyszer bevallotta: ráunt az ellenségszerzésre – az ő értékelő tevékenységét is lényegesen korlátozta. A „van"-ra, a politikailag közvetlenebbül hasznosíthatóra kellett fektetnie a hangsúlyt. A probléma gyökerét viszont már 1967-ben is jól látta Herceg János, amikor a 7 Napban közölt cikkében szélesebb összefüggésekben jelezte Bori munkássága elgépiesedésének veszélyét. Sajnálkozva, hogy a kitűnő, a határon túl is dicsért – mellőzött nagy magyar írókat is újjáértékelő, egyébként Kiss Ferenc által is megbecsült – tanulmánykötetek szerzője, Bori Imre a vajdasági irodalomról készített sorozatában nem elmélyült, vagyis *„az elnéző jóindulat [...] egyformán kiporciózva a méltatást és a megértést, sőt egyforma nagyságúra parcellázva a helyet is, mint a temetőben a sírokat, az nem Bori magatartása, hanem a mienk, első nemzedéké, akik a békés együttélés langyos légkörében nőttünk fel és szoktunk össze egymással. Csakhogy Borinak már nem kell tekintettel lennie emberi érzékenységekre ezeknél*

a portréknál". (IX. 8.) Hasonlóképpen vélekedik később Bori 1968-as vajdasági irodalomtörténeti összefoglalójáról is. Bár hangsúlyozza a tudós sokoldalúságát és szakmai hozzáértését, a prekoncepció, a dedukció veszélyére hívja föl a figyelmet. Nem tetszik neki, hogy a szerzőnek az avantgárd a fő kritériuma, s a művek és alkotóik politikai magatartása, valamint a kisebbségi szempont nem érdekli, s emiatt a Kalangyáról, valamint Szentelekyről nem adhat teljes képet.

E kritikák azonban a társadalmi reakció fönntartásainak számítottak, s Bori annál kevésbé zavartatta magát, mert balról is érték támadások. Az ő néhány éves szempontja lassan, de biztosan megért a legitimitásra. S ez a kultúrpolitikus önbizalmát is mindegyre táplálta, hiszen a figyelmet érdemlő visszajelzések a fiatalabb jugoszláviai magyar értelmiség többsége általi támogatottságra utaltak. Bori úgy érezhette: az adott körülmények között a lehető legjobbat nyújtja a régió magyarságának a mennyiség minőség rovására történő érvényesítésével. Csakhogy az egyéni ízlését, régebbi mértékét legfeljebb befedhette, de nem moshatta el a gyakorlati szempontokat időszerűsítő néhány év. Kiss Ferenc viszont ezzel szemben az ízlése és a lelkiismerete szerint, valamint távlati szempont alapján mérlegelte Bori módszerét. S ezzel a gyöngéjére tapintott.

A jugoszláviai magyar irodalom mércéje mint tabu

Kiss az említett, akkor közöletlen viszontválaszában pontosan értékeli Bori rendkívüli indulatú, sértegetésekben bővelkedő szövegét: „*Cikkét kordokumentumnak vélem indulatai, érvei és módszere miatt egyaránt.*" (I. m.) Bori ui. azzal rágalmazza meg a korábban általa is becsült vitatársát, hogy az teljesen konzervatív alapon, tehát a hajdani Nagy-Magyarország-szemléletének megfelelően gondolkodik, s a századfordulón a magyar vidék rovására túlépült Budapest időszerűtlenül továbbélő érdekeinek megfelelően, nem veszi tekintetbe a trianoni döntést követően kisebbségi sorsba került magyarok kultúrpolitikai-szellemi kényszerhelyzetét. Kiss a viszontválaszában azt is jól látja, hogy politikai szorongatottságából és érvényesülésvágyából fakadó indulatában Bori olyan súlyos hibákat vét, amilyeneket egyébként mint kiemelkedő tudós semmiképpen sem követne el. A következő évtizedekben szellemileg egyre inkább védtelenek maradnak a délvidéki magyarok a kultúrájuk Bori által meghirdetett összemérhetetlensége miatt: „*Az autonomitás első axiómáinak egyike... éppen az, hogy lényegében nincs mihez mérnie magát, minthogy önálló irodalmi szervezet – kritériumait csak önmaga megvalósulásaiból merítheti.*" (H, 1972. 12. sz.)

Emellett Bori a már említett vajdasági irodalomtörténetének egyik vitatható tézisét is lehetetlenné sarkítja: „*a jugoszláviai magyar irodalom öneszmélésének szin-*

te első pillanatától kezdve a hagyomány és mérték időszerűségét érzékelte". Ahol még nincsenek „külön" művek, ill. ahol azokról nem tudnak, ott legfeljebb a lapok és azokban is elsősorban az emigránsok vethetik föl, ők is főleg lekezelően, a „külön" mérték kérdését, hiszen a „külön" lét majd egy évtizedig sokakban nem volt több Isten átmeneti büntetésénél, vagy egyszerűen mulandó sorscsapásnál. Ennek dacára Bori a vajdasági magyarok művelődésének folyamatosságát és eredetiségét bizonygatja Kiss kritikájának a néhányszorosát kitevő válaszában. Mivel a külön értéket és mértéket illetően a korábbi évtizedek során nem alakulhatott ki viszonylagos egyetértés az időnként megújuló viták során, s mert a jugoszláv politikusok büszkélkedhettek a megtűrésüknek köszönhetően virágzásnak indult jugoszláviai magyar kultúrával, Bori szerint *„a mértéket ennek az irodalomnak a mai igénye képezi, azok az esztétikai tapasztalatok, amelyek manapság kiszűrhetők terméséből"*.

Szemléletének gyöngéje tulajdonképpen itt lepleződik le, s Kiss Ferenc kifogásai ehhez az erőltetetten korszerű, az egyetemes (magyar és nemzetközi) irodalomesztétikai értékfogalmakat gyakran mellőző napi politikai értékelésmódhoz, sajátos „természetrajz"-hoz kapcsolódnak. Bori a jugoszlávosodásában ezt nem akarja tudomásul venni, s valójában azzal a fantommal hadakozik, amelyik a hetvenes évektől öncélú elvontságként, üres nagyképűségként béklyózó erővel telepedik rá a gyávaságában megalkuvó jugoszláviai magyar kritikára: *„Az absztrakt, de definiálatlan és tartalmatlan, már-már l'art pour l'art mérték-kultusszal mit sem lehet kezdeni, sznob olvasók engedhetik meg maguknak, provinciális mentalitásukat leplezve, hogy »magas« mércéikkel tüntessenek."*

Kissnek persze esze ágában sincs bármivel is tüntetni. Ő pusztán arra emlékeztet mindkét cikkében, hogy a törökpusztítás okozta lakosságcsere következményeként a déli végeken nem alakulhatott ki művelődésbeli folytonosság, szerves hagyomány, így aztán ami a Vajdaság múltjában fölkutatható, az vagy beépült már az egyetemes magyar kultúrába, s csak ezt tudatosítva hasznosítható, vagy pedig pusztán helytörténeti érdekkel bír, s mint lokális érdekesség nem szoríthatja háttérbe a magyar kultúrának a déli régiótól akár egészen távol keletkezett értékeit. Önmagában tehát – a lépték pontosságának megfelelően – egy percig sem lehet probléma *„az irodalomtörténeti térkép tüzetessége"*, viszont azzá válik, ha ezt a részletezést összetévesztik *„a rajta szereplő alkotók és művek értékelésé"*-vel (**És Szabadka...**, uo.). Kiss ennek a lehetségessége miatt ad hangot az aggályainak, miként a válaszában ki is emeli.

Valójában már az első cikkében is így hangsúlyozott: *„Megismétlem: Boriék hagyomány-tudatosító munkájának nem ez a célja, nem az értékek kirekesztése vagy hamis rangsorolása. De kísérti ennek veszély*e." Annál is inkább, mert *„népe történelmi tudatát is elsősorban erre a gyengébb teherbírású anyagra akarja alapozni"* – írja a

vita folytatásában. A hatvanas évek közepének nagyszerű kezdeményezése után az elmúlt évtizedeknek ebben a vitatott Bori-szellemben született többnyire gyönge tankönyvei, a részben általuk félrenevelt identitás-tudatú nemzedékek, a délvidéki magyarok kihalás-közelsége tanúsítja: Kiss Ferenc aggályait teljesen igazolta az idő.

Kiss Ferenc ezt még 1972-ben írt, sorsdöntő igazságokat kimondó válasza nem akkor jelent meg, amikor a legnagyobb szükség lett volna rá. Igaz, nyilván úgy fogadta volna a vajdasági csúcsértelmiség, mint Ibsen drámájának turizmusra spekuláló polgárai orvosuknak a víz mérgezettségére vonatkozó fölfedezését. Kiss föltehetőleg azért nem jelentette meg a cikkét, mert nem lehetett biztos benne: valóban olyan nagyok-e Bori koncepciójának az általa fölismert veszélyei, s nem akart elébe vágni az akkor sokban példamutatónak tűnő vajdasági magyar értelmiség önalapozásának, egyetlen lehetséges érvényesülési esélyének. Meg aztán ő akkor kívülről szemlélődött, s méltatlannak érezte a diadalmaskodást. Viszont tisztában volt vele, hogy erkölcsi joga a nagy hibák bírálata, hiszen – mint mondja – az anyaországi lehetőségek szerint a követője volt Borinak. Hiába vádolja az utóbbi megtévesztő szándékkal, félrevezető mértékadással, hamisítással, kontár irodalompolitikussággal, ő csupán a másságának, szuverén gondolkodásának, okos helyzetlátásának ad hangot.

Jogosan, hiszen a nyelvi vagy a földrajzi határok által egymástól elválasztott irodalmak összehasonlíthatatlanságának Bori-féle tézise kapcsán arra az alapigazságra emlékeztet, amely szerint a magyar irodalom értékelésében a világirodalmi tapasztalatunk is mindig jelen van. Vagyis amellett, hogy szeretjük a **Bánk bán**t, a nagyobb drámák ismeretében annak hibáit is kimutatják a kutatók. S mivel tehát az egyetemes értékfogalmak a magyar irodalomban is működnek, öncsonkító cselekedet az erőszakolt hagyományteremtés, amely mögött a trianoni határoknak a **Halotti beszéd** koráig való visszavetítése rejtőzik. Azért is, mert *„századunkban és Európában csak az egyetemes mérték lehet érvényes, s ez a mérték jól megtanulhatja tisztelni a regionális jelleg sajátságait, ha nem ütközik a nemzeti, a köztársasági, a megyei, a járási gőg, vagy óvatos akadémizmus sündisznóállásaiba”*.

Aki ilyen igazságokat merészelt kimondani a magyarországi és a jugoszláv kommunisták tartós szövetségkötésének idején, az valószínűleg félt is. Annál is inkább, minthogy Bori is, miként az anyaországi posztsztálinisták, „abszolutizált hungarocentrizmus”-t vetett a szemére. Ezt azonban a kultúrpolitikus-tudós csak erőszakolt félreértés árán tehette meg. Ti. saját maga is idézte a Radnóti-tanulmányt, amelyben Kiss egyértelműen kijelentette, hogy a haza mindannak a foglalata, amit évszázadok során a nemzet teremtett, vagyis hasonló metaforáról van szó, mint Illyésnek „haza a magasban” gondolatában. S e tézisben kizárólag a minőség monocentrizmusa fejeződik ki, amely egyáltalán nem zárja ki a Bori

által bevallottan kioktató célzattal, gőgös hangnemben védett irodalomszervezési-intézményi policentrizmust.

Valójában tehát látszólagos a vita Bori és Kiss között, minthogy az előbbi az utóbbinak becsületes, alapos kritikájától fölbőszülten, legbelül a lényegi tévedésének tudatában, többnyire mellébeszél. Hiányzik belőle a kötelező emberi alázat, amely lehetővé tette volna, hogy megértse Kiss fenntartásait. Így, hogy érdemben nem válaszol, mentesül az általa is tudott igazsággal való szembesülés kötelezettsége alól. Az állampolitikának megfelelőt, az erővel érvényesíthető mulandót hajtogatja, azt, amit már számos tanulmányában kifejtett. Hogy Kiss a vajdasági magyar irodalom autonómiájáért ráncolja a homlokát, nem pedig ellene, az egyébként abból is látszik, miszerint a válaszában úgy véli, igazában két vajdasági kritikusnak, *„Hornyik Miklósnak vagy Utasi Csabának a vajdasági magyar irodalomról készült mérlege megerősíthet”*-i.

Egyébként a nemzeti elvakultság gyanúját különösen egy mondat keltheti föl Kiss Ferenc **Hagyomány és mérték** c. írásában. Az, amely azt várná el egy vajdasági hagyományokat reprezentáló válogatástól, hogy Tamás Istvánnak és Herceg Jánosnak a **Hagyományaink** c. antológiában közölt művei helyett *„az emlék-őrző, hagyomány tudatosító írások szerepeljenek benne”*. Ti. *„…egy ilyen Herceg-esszé vagy az* **Egy talpalatnyi föld** *valamelyik tiszta részlete olvasmánynak is jobb és érdekesebb lehetett volna”*. Az ilyen írások antológiában való szerepeltetése a kisebbségi sérelmek előtérbe állítását jelentette volna, jóllehet sem Tamás regénye, sem pedig Herceg esszéírása nem nacionalista szellemű. Csak hát azokban az évtizedekben jajgatni sem volt szabad, ha sértette a szerbek önnön jóságáról alkotott képét. Pedig a Kiss által fontosnak tartott – lehetőleg olvasmányos formájú – tényirodalom támogatása – mint a táj, illetve az ország embere megismerésének fontos eszköze – az egyik oldalon a szelídülést, a reális önmegismerést, a másikon viszont a lelki gyógyulást, a nekibátorodást serkenthette volna.

Kiss Ferencnek az írástudói tisztességen kívül nem volt más oka a Bori Imrével való vitába szállásánál. Annál kevésbé, mivel otthon csak felemás sikereket érhetett el az ideológiai-esztétikai dogmatizmus elleni küzdelmében, s a műveinek egy része nem is jelenhetett meg Magyarországon. Aligha gondolta, hogy Bori koncepcióját kritizálva addigi, egyik legfontosabb fegyvertársát fogja elveszíteni. Vagy ha sejtette is, nem törődött vele, számára ui. az egyetemes magyar és azon belül a jugoszláviai magyar irodalom időtálló értékeinek védelme lényegesebb volt egy mind kétesebbé váló barátságnál.

Egymás ellenében: közélet és tudomány

1972-től idejétmúlttá vált az a demokratikus műszemlélet, amelyet Vajda Gábor is képviselt elsősorban Ivan Focht, Sinkó Ervin és Nikola Milošević koncepciójának hatására. Vajda **Lukács György realizmusértelmezése** c. magiszteri dolgozata (amelynek fejezetei a Híd folyóiratban és a Magyar Tanszék Tanulmányok c. közlönyében jelentek meg 1972-ben és 1973-ban) ui. eleve lehetetlennek véli egy marxista esztétika kidolgozását, s emellett olyan idealista nézetet vall, amely szerint minden nemzeti irodalomnak sajátos, elsősorban beleérzéssel megközelíthető szelleme van.

Ekkortól a humán tudományokra és a közéleti szerepre gyakorolt nyomás fölerősödésének következményeként nem egy délvidéki írónál szemponthasadás következik be. Ez különösen a Symposion-mozgalom kultúrpolitikai szerepet is vállalt tagjainál figyelhető meg. Az „európai tavasz" éveiben alkotókészségükről is tanúságot tevő symposionisták a Vajdaság autonómiájának előkészítése során lehetőséget kaptak a bizonyításra. Ha hajlandók támogatni a Szerbián belüli autonóm tartomány eszméjét, vagy legalábbis nem ellenzik azt, akkor némi önkritika árán közéleti szerephez juthatnak, illetve meghúzódhatnak valamelyik intézményben. A fölfelé bukás vagy a meghúzódás kísértése mellett komoly alternatíva nem kínálkozott. Amennyiben az író továbbra sem akart lemondani az írásról, a betűk világában viszonylag szabadon mozoghatott, de hogy ne maradjon magára a valós vagy a képzelt esztétikum felségvizein, jóban kellett lennie az új helyzet hangadóival, vagy legalábbis a legátláthatóbb trükkjeik fölött is szemet kellett hunynia. Az igazmondás tabuja ekkor kezd megcsontosodni a délvidéki magyarok szellemi életében. A hazugság (kevésbé rossz esetben az elhallgatás) ekkor válik a felelős magyar értelmiség létfeltételévé.

A tanároknak és a (nem strukturalista) kritikusoknak a „műbe bújásra" kisebb volt a lehetőségük. Egyértelműen színt kellett vallaniuk az új politikai irányvonalat illetően. Eszerint dönthették el, vajon az ambícióiktól függően előtérbe, vezetői szerepbe akarnak-e kerülni, vagy pedig tisztes távolságból kísérik és érvényesítik a jugoszláviai magyar „avantgárd" irányító rendelkezéseit. A színvallás gyakorisága az illető szorongásaitól, hiúságától, szereplésvágyától függött. Bányai János, aki már a Gion-regénnyel kapcsolatos vitában betöltött pozitív szerepét követően visszatért az esztétizmushoz, ill. a strukturalizmushoz, a kultúrpolitikában a rezsimhűség egyik szószólója lett.

Ezt tükrözi az a beszámolója is, amely **A népfelszabadító háború az irodalomban** címen megrendezett belgrádi konferencián hangzott el (MSZ, 1974. XII. 1.). Bányai ebben az előadásában a maga módján a jugoszláviai magyarok

becsületét védi. Ezt nem teheti túl nagy eredménnyel, minthogy a háborús korszakból csupán Gál **1941** c. versét és Laták 1941/42 telén írt verseit emelheti ki. Azt meg pláne nem teheti szóvá, hogy Gál László a genocídium felé sodródó nacionalizmus általi fenyegetettségében írta a versét, akkor, amikor az ars poetica elveinek fontolgatására, alkotói önfegyelem érvényesítésére nem volt sem lehetősége, sem pedig kedve. S ugyanez mondható Laták Istvánról is, aki a családja miatt érezte magát olyan helyzetben, hogy aligha volt a fő gondja „a szó fegyelmének" tisztelete. Akkor is, ha a „megszálló" megtűrtjeként nem csupán a családját kellett féltenie a náciktól, hanem saját magát is a partizánok megtorlásától a „fasisztákkal" való kollaborálása miatt.

Mindenesetre a becsületére válik Bányainak, hogy a „népfelszabadító háborút" mint ihletőt a későbbi évekre vonatkozóan csak Gál László költészetében érzi értékteremtőnek. Azt persze el kell hallgatnia, miszerint Gál, annak dacára, hogy számára életmentő jelentőségű volt a „népfelszabadító háború", mindinkább annak vívmányaiból való kiábrándulását fejezte ki a verseiben. Méghozzá nem divatszerűen, hanem mélységből fakadón, sőt kétségbeesetten, a személyiségbomlás gyakori jeleivel. A kritikus ravaszul a kései Gál László költői világának témájáról-tartalmáról, motívumairól még strukturalista szempontból sem beszél. De vajon miért említi éppen Gált? Erre az a magyarázat, hogy Gál a kommunista jugoszlávság hirdetőjeként és jutalmazottjaként lett egyike annak a néhány vajdasági magyar írónak, akiknek egy-egy művét politikai okokból szerbhorvát nyelvre is lefordították. Gál László tehát a jugoszláviai magyar irodalmiság népfelszabadító-harcosságának egyes számú védjegye volt: ezért látszott célszerűnek Bányai számára rá hivatkozni a belgrádi kultúrpolitikai tanácskozáson. A kritikus így az újvidéki közvélemény felé kacsinthatott: nem a mi iszonyatos, szégyenletes, önmentő szerepű szocrealizmusunk valamelyik fércmunkáját adtam el a számunkra oly fontos politikai bizalom meghosszabbításáért.

Nem véletlenül feledkezett meg Herceg Jánosról, annak pl. a **Tengerkirály** c. elbeszéléséről sem. Hiába igyekezett ui. az író a hatvanas évekbeli rádiószövegeiben, sőt olykor az írott sajtóban is tanúbizonyságot tenni a fölzárkózottságáról, az évtized vége felé a „nacionalista" énje tette le a garast olyasmi mellett, ami a belgrádi és újvidéki elvtársaknak főleg 1972 óta kimondottan nem tetszett. Ezzel szemben Gál semmi mellett sem kötelezte el magát az utóbb elítélt időszakban, s az új körülmények között az ő attitűdje akkor is pozitívabb érték volt Herceg korábbi állásfoglalásánál, ha a restauráció kezdetén mindketten hasonlóképpen tettek hitet a rendteremtés szüksége mellett. Akkor is, ha kettőjük közül inkább Herceg lehetett őszinte. Ő ui. örült annak, hogy az avantgárd világdivatjának szűkebb pátriai féktelenségei, a tobzódó látszat-esztétizmus hamisgyöngyei fogyaszthatóbb és valós tápértékű szellemi értékekkel cserélődnek föl. S ennek

köszönhetően a szocializmus szónak – különös tekintettel a nemzetiségek anyagi, kulturális és oktatási helyzetére – hitelesebb lesz a csengése, addig az önmagával meghasonlott, a kortárs magyar irodalom egészében is figyelmet érdemlő esztétikai színvonalon önkritikát gyakorló Gál László csupán a már évek óta elgépiesedett közéleti magatartását produkálta a politikai megnyilatkozásaiban, ahogy mint nyugdíjastól elvárták tőle. Amiként ezt akkor is cselekedte, amikor – újabb költészete üzenetével merő ellentétében – leinteni igyekezett a túlforradalmasodott symposionistákat. Utóbb nem kellett önkritikát gyakorolnia a közéleti magatartása miatt. Hogy a költészetében az embert mint abszurd és önveszélyes lényt szinte versről versre ölte meg és temette el, azt csak konstruktív kritikának, produktív gondolkodásra késztető kételynek tudták be Gál László éjsötét költői világképében.

Az is politikusi gesztus Bányai János részéről, miszerint a „népfelszabadító háború"-hoz való viszony szempontjából Sinkó Ervin **Optimisták** c. regényét fölébe helyezi a jugoszláviai magyar irodalom próza-, ill. drámaműveinek. Kettős mentsége van Bányainak arra, hogy a valóban „népfelszabadítói" összefüggésű **Drvari napló**ról ne beszéljen. Az egyik okot akkor is bevallhatná, ha némileg demagóg csengése lenne a szavának: a napló esztétikailag megformálatlan. A másikról föltétlenül hallgatnia kellene, minthogy a föltárása sértené a szerbek felsőbbrendűségi tudatát. Sinkó ui. arról is beszámol az ebben az időben emiatt csonkítottan kiadott drvari naplójában, hogy a lakosság jobban félt az „erdeiek" garázdálkodásától, mint a megszálló olaszokétól. Bányai azonban Sinkó kapcsán is dicséretesen csal. A magyar őszirózsás, majd azt követő bolsevik forradalom emlékét idézi föl azok előtt, akik a magyarokkal szembeni tartózkodás miatt aligha tudtak érdemben ezekről a történelmi eseményekről.

Bányai tisztában volt vele: bizonyságtétel miatt hívták meg a belgrádi tanácskozásra, amelyen az irodalomesztétikai kritériumok egyáltalán nem számítanak. Neki a vajdasági magyarság jugoszláv „népfelszabadító háború" melletti elkötelezettségének tanúsítása a feladata. Nem az irodalmi mű, hanem a társadalompolitika megfelelő tényei vannak itt előtérben. Ezért az akkoriban fölkutatott és kiadott történelmi dokumentumokra sem átalkodik hivatkozni. Minden további nélkül megemlíti tehát Urbán János **Haláltépett élet** és Petkovics Kálmán **Áprilistól novemberig**, valamint Kolozsi Tibor **Erzsébetlaktól a Maglajig** című, jugoszláviai magyar forradalmárokról szóló könyveit. Jó alkalom ez arra, hogy a magukat mindig mellőzötteknek érző szabadkaiak közül hármat kiemeljen, s ezáltal közvetve az Életjel tevékenységét is dicsérje, jóvátéve az újvidékiek azelőtt túlbuzgó tanítványának, Garai Lászlónak a támadását.

Tudományművelés „szocialista" keretek között

A hetvenes évek elején, Tito hírhedt levelét követően, némileg átfestve a tudomány régebbi korlátjai is visszaállíttattak. Ha a Hungarológiai Intézetnek azelőtt sem volt szabad politizálnia, sőt még a kutatásait is jórészt a magyarság történetétől függetlenül, tehát lényegében antimarxista módon kellett végeznie, akkor a tartomány önállósodásának megnövekedését nagyobb fokú jugoszlávosodással illett meghálálni. Így aztán Szeli István 1974-ben a szabadkai Életjel műsorán, majd három évtizedes addigi tapasztalatával ellentétben külön nemzetiségi intézmények vagy egyesületek helyett az új Alkotmány által előirányzott küldöttekre, az „egész társadalom"-ra bízza a „nemzetiségi jogok" megvalósításának kérdését. Akkor is, ha *„tudjuk, hogy még messze vagyunk ennek az elvnek az érvényesítésétől…"*

A múltkutatás a háttérből manipulált szocialista önigazgatás világában érzékeny vállalkozás. Különösen akkor, ha az ősiség, a hitelesség, eredetiség áll a központjában. Emiatt Szeli az említett előadásában az *„évszázadok felhalmozott tapasztalatainak, tanulságainak figyelembevételével"*, a műveltség *„leszűrését, mai világunkkal való szembesítését, tehát a múltnak és jelennek egyféle konfrontálását"* tartja fontosnak (MSZ, 1974. II. 9.). A kultúra saját hagyományaiból való jugoszláv marxista szellemű megújulásán van nála a hangsúly. Legfeljebb a nyelvi-műveltségbeli szigetek kényszerülhetnek arra, hogy értékként védjék azt, amijük volt, illetve amijük van. A délvidéki magyarság helyzete és célja – Szeli fölfogásában – nem ilyen.

Végső soron tehát a Hungarológiai Intézetnek a cselekvésre való serkentés az alapcélja. Persze, korlátozott programú és más nemzetekkel való együttműködésről van szó. Ha a szélességről (óvatoskodó egymásra figyelésről) a nemzeti (kisebbségi) kultúra mélységeinek kutatására helyeződik át a hangsúly, akkor a humanista felelősséggel végzett munka aggályoskodás nélkül is olyan nemzetközi (általános emberi) fedezettel rendelkezhetett volna, hogy a nacionalizmus korlátjait spontánul semmibe véve, a magyar, szerb stb. kutatások eredményei – esetleg termékeny vitaanyagként – egymás mellé kerülve, kiegészíthették volna egymást.

A nemzetiségi hagyománykutatás a hetvenes években mindinkább a Vajdaságban élő más nemzetrészek múltjának-jelenének vizsgálatával összefonódva valósulhatott meg. Ennek a közösségnek a szelleme a Hídról és a Kalangyáról tartott konferencián meghatározó erővel van jelen. A háború előtti Híd értékelésében természetesen a jugoszláv kommunista öntudatosodással való politikai, kulturális és irodalmi lépéstartás, ill. a vajdasági magyarság forradalmasodása számított kiemelendő értéknek, míg a Kalangya csak másodsorban – mint a

regionális jellegű, téves világnézetű (kis)polgári humanizmus bástyafoka – nyert méltatást: a többi között a hajdani munkatárs, majd szerkesztő Herceg János visszaemlékezése által.

A Hungarológiai Intézet (Szeli István) fontos cselekedete volt a Kalangya-értekezlet megszervezése, hiszen ily módon egy mindaddig (főleg Lőrinc Péter és Gál László régebbi támadásai következtében) fasisztagyanús magyar folyóiratról legalább egy szűkebb körben bebizonyosodhatott, hogy a korlátjai dacára is ahelyett, hogy sovinizmust gerjesztett volna, a maga módján a délszlávok kultúrájának megismerését és megbecsülését szolgálta. Eszerint a nemzetek, nemzetiségek tudományát és esztétikáját átható közös ideológia platformjáról, hangsúlyozott pártpolitikai kritikával, a polgári kultúra hagyományait is birtokba lehetett venni. Mindennek köszönhetően Szenteleky Kornél neve még fényesebben ragyoghatott, mint az előző években. Az ekkori baloldali látószögbe természetesen nem férhetett bele az egész Szenteleky-opus, hanem pusztán az irodalomalapító, a Budapest-központúsággal szembeforduló és a szerb kultúra megismertetésében, a nemzetek barátsága megalapozásában elkötelezett. Mindenesetre ez is elég volt ahhoz, hogy folytatódjanak az 1971-ben megalapított Szenteleky Napok, s az ezekkel összefüggésben létesített díjak is a magyar művelődési központoktól távol eső Szivácon osztassanak ki.

A csúcsértelmiséggel szembeni politikai elvárások rendkívül fölerősödtek az autonómia kialakulásának éveiben. Ez különösen egy olyan tudósnak a munkásságában tűnik szembe, mint Szeli István. Az ő **Nemzeti irodalom – nemzetiségi irodalom** c. tanulmánykötete írásainak többsége még az évtizedfordulón keletkezett ugyan, de csak 1974-ben került kiadásra. E tanulmányok nem elsősorban az írójuk érdeklődéséből, egy tudós alkatnak egy témakör iránti szenvedélyéből fakadtak, hanem azon feladatok vállalásának eredményei voltak, amelyeket a körülmények, a vajdasági és a magyarországi művelődési intézmények életében való részvétel kötelezettsége rótt az egyetemi tanárra és az intézetigazgatóra. A cikkeit valamilyen külső elvárás vagy fölkérés íratta vele, habár mindegyik témája a Vajdaság kultúr- és irodalomtörténete, komparatisztikai vonatkozása valamelyik, még homályban levő területének föltérképezését célozza.

A tanulmánykötet első fele **Hungarológiai műhely** cím alatt ünnepi alkalmakkor elhangzott, vagy legalábbis kultúrpolitikai színezetű írásokat tartalmaz. Közülük a kötetcímmel azonos című emelkedik ki. Nem az eredetiségével, hanem az összefoglaló igényével. Szeli ui. a magyarok Jugoszlávia-beli rendkívüli, nemzeti értékű státuszát más országok nemzeti kisebbségeinek körülményeivel összevetve határozza meg. A jugoszláviai magyar irodalom viszonylagos önállóságát illetően óvatosabb Borinál, s az adott föltételekkel elégedett intézményvezető józansága vezérli. Szerinte *„a nemzetiségi irodalom viszonylagos önállóságának*

mértékét és határát elméletileg rendkívül nehéz megvonni". Mi több, *„talán szükségtelen is, mint ahogyan felesleges iparkodásnak látszik egy virtuális egységhez való szerelmes ragaszkodással útját állni az önállósodásnak, másfelől pedig elméleteket és terveket kovácsolni, programokat gyártani a jelzett folyamatok felgyorsításának szándékával. Tények, objektív adottságok állnak előttünk, ezek fogják végső soron megszabni az egységesülés és az elkülönülés irányait, folyamatait és tempóját is."* (H, 1974. 1. sz.)

Vajda Gábor, a Hungarológiai Intézet munkatársa az ismertetőjében a fenntartásának is hangot ad: a **Nemzeti irodalom – nemzetiségi irodalom** c. *„tanulmány hibájaként talán csak az róható fel, hogy megelégszik az elvont elmélettel ahelyett, hogy a valóságos helyzetet is vizsgálat alá venné. Vajon a jugoszláviai magyar irodalom ténylegesen betölti-e azt a funkciót az ország népeinek kultúrájában, amire új törvényünk a nemzetiség fogalmával nemcsak feljogosítja, hanem kötelezi is? – Szeli fel sem teszi ezt a kérdést."* (HITK, 1975. 25. sz.)

A **Hungarológiai műhely** c. ciklus többi írása közül az egyik pártfogol, eredményeket tudatosít, az akkor haladást jelentő ideológia és a korszerű tudományos módszertan termékeny egybehangolását nyugtázza, s a vizsgálódás szempontjának a nemzeti korlátokon való túlemelkedését emeli ki Bori Imre **Irodalmak – kölcsönhatások** c. magyar–délszláv komparatisztikai könyve kapcsán **(Az összehasonlító irodalom egy víziója)**, a másik pedig feladatokat jelöl ki, olyan területen portyázgatva, melyre előtte alig tett valaki kirándulást **(Nyelvművelésünk múltjából).**

A regionalizmus változatai c. ciklus irodalomtörténeti dolgozatai a tárgyhoz mindig rugalmasan alkalmazkodó szemléletet tükröznek. A filosz többnyire elkerüli a kutatóra leselkedő szélsőségeket: a napi politika szempontjának erőltetését, ill. a vizsgált alany sorsába, korába való feledkezést. Ilyen egyensúlytartással szegődik a kapcsolattörténeti jelenségek és a táj derékba tört pályájú tehetségeinek nyomába. Hogy közben tartózkodik a szókimondó értékeléstől, azt az irodalomtörténész szerepével indokolja, *„akinek az a tiszte és hivatala, hogy betakarítsa a múltat, ezenfelül pedig, hogy megcáfolja azt a mélyen gyökerező balhiedelmet, hogy elveszetten, örökség nélkül hányódunk a világban, hogy nincs folytatásra érdemes tradíciónk, múltunk és örökségünk, s hogy a miénk eleve parlagra ítélt szikes föld: a »hasznot ígérő kukoricás« és a terméketlenség tragikus kettősségének színtere, ahogyan azt negyven vagy még több esztendeje Szenteleky látta".* **(Szempont és adalék a regionális irodalom vizsgálatához)**

Vajda ismertetőjében a hajdanában Szeli által tanított olasz esztéta, Benedetto Croce intuíció-fölfogására hivatkozva arra az autonómia-párti filológust fenyegető veszélyre mutat rá, amelyre néhány évvel korábban Kiss Ferenc figyelmeztetett Bori Imrének a vajdasági különmértékével kapcsolatban. Vajda szerint *„nálunk olyan jelenségek is vizsgálódás tárgyát képezhetik, melyek a tradíciók pillérein*

álló nemzeti irodalmakban meg sem említődnének; korszerű ítélőképességünk birtokában azonban véletlenül sem azonosíthatjuk tudományos megfontolással... a kutatás tényét magával az értékeléssel".

Szeli módszerét nem is ez fenyegeti, hanem – a következő két évtized irodalom- és kultúrtörténeti csapdájának előjeleként – a téma túltárgyalása, ami a nemzetiségi (lényegében: kisebbségi) létnek a velejárója: mint a túlkompenzáció irodalmi és kutatói formája. Tudósunk szerint a színműíró Szarvas Gáborról írt 38 oldalas munkájában a kiemelkedő nyelvész teljesen sikertelen, s miként Szeli is megállapítja, a kor átlag drámaírói teljesítményén is alul maradó dramaturgiai zsengéit boncolgatja, óvakodva, nehogy az aránytévesztés vétségét kövesse el az értékelésben. Rossz példát nem is Szarvas művészi képességeinek a túlbecsülésével mutat, hanem a megkülönböztetett figyelemmel, mellyel Szarvasnak e később önmaga által is jelentéktelennek vélt kísérletezését illeti. Szeli kizárólag arra kíváncsi, hogy *„megvannak-e benne annak a szellemiségnek a csírái, amely a Nyelvőr megteremtőjének és első szerkesztőjének értelmi-szellemi-társadalmi világát meghatározta?"* S hogy e mélyebbnek vélt elemzéssel döntse el, kiknek van igazuk: akik avultnak tekintették nyelvszemléletét, dogmatikusnak a hozzáállását és kispolgárinak a szellemiségét, vagy a kétségbevonhatatlan erényei tiszetelőinek, a magukat tanítványainak vallók táborának. A kutató az egyéniség komplexitásának elve által vezérelve a megértés, együttérzés, azonosulás attitűdjét választva, a középútra hajlik. Szarvast csupán a kispolgáriságáért rója meg, s még erkölcsi nagyságot is lát benne, mert volt ereje levonni alkotói sikertelenségének konzekvenciáit, és megtagadni a zsengéi korszakát.

Végeredményben azért mégis a saját korának szempontját képviselő Németh G. Bélának ad igazat. Eszerint a kutatása nem a dolgozata elején leírt tézis igazolása felé haladt (hiszen úgyszólván kizárólag a saját maga által is hangsúlyozott gyönge drámai szöveget bírálja – ismerteti), hanem a neves nyelvészről már kialakult nézetek illusztrálása felé. Nyilván nem rendelkezhetett bőséges anyaggal, ezért kellett a korlátolt embert a zsengéiből kiemelnie, amire kétségtelenül a nyelvtudós tisztelete kötelezte. Pedig igazi tanulsághoz az vezethette volna, ha szerénykedő mentegetőzés helyett (*„Írásunk nem egy tiszteletreméltó tudományos életmű hitelének rontása, még kevésbé bizonyos illúziók rombolása a jeles tudós impozáns műve, a Magyar Nyelvőr százesztendős évfordulóján..."*) afölött tartott volna szemlét, hogy az általa is a politikai kordivatnak megfelelően hangsúlyozott kispolgáriság hogyan fért meg a jeles tudósággal, s az évforduló kötelező dicsérő szavain túl mi a véleménye a nyelvész tudós kvalitásairól, mennyiben szűkítette – ha szűkítette – a világnézeti rövidlátás a tudományos horizontot.

Szeli e kérdések tisztázása helyett a kortárs marxista kritika megbántását elkerülve törekedett középutasságra. A kispolgáriságot mint szemléleti korlátot

különben is inkább csak mentségként említette a politikai jog megszerzése érdekében, hogy egy adai születésű, Budapesten híressé vált nyelvészről előadást tartson. Néhány év múlva ilyen áron sem engedélyeztetik majd a Szarvas Gábor Nyelvművelő Napok előadásainak megtartása Adán.

Mindez látszólag a teljes kulturális egyenrangúság, az egymást átható itteni kultúrák védjegyével, lényegében a magyarok művelődésének fokozottabb délszláv függősítésével zajlott. Szeli István ekkor még természetesen csak a pozitív oldalát láthatja ennek a magyarok önazonosság-védelme szempontjából kedvezőtlen folyamatnak. Ezért változatlanul sokat vár a felsőfokú oktatás és a tudományos kutatás integrációjától. Abban bízik, hogy a következőkben majd a reális szükségletek hozzák létre a jövendő művelődési alakzatait, nem úgy, mint korábban, amikor az állam pillanatnyi érdeke szerinti kulcsok és kimutatások döntöttek arról, milyen intézményt fognak kapni a nemzetiségek. Úgy tűnik, a tudós professzor az emberek tudatának csodaszerű átalakulásában bízik, azért vélekedik továbbra is elmarasztalóan az évekkel korábban megsemmisített önállósodási kísérletről. Úgy kell tennie, mintha az ideák világában élne, mert a Nagybecskereken tartott előadásában kijelenti, hogy a nemzetiségi jogokért nem kell „harcolni", minthogy azok „alkotmányunk értelmében" adva vannak, csupán „meg kell valósítani őket" (MSZ, 1977. VI. 11.).

Ez azonban nem jelenti azt, mintha Szeli a maga módján nem harcolna. A tartomány autonómiájának kialakulásakor az oktatás anyanyelvűsítésének hiányosságait, az ezzel kapcsolatban elvégzendő feladatokat teszi szóvá. Mikor viszont nem tapasztalt haladást az anyanyelv érvényesítésében, akkor az elidegenedés jelenségére, a társadalmi haladás tartalmi fogyatékosságára figyelmeztet. Jellemző, hogy ezt kellő nyomatékkal a **Tito és a nemzetiségi kérdés** c. cikkében (ÚS, 1977. 147–148. sz.) teheti meg, amelyben az országot irányító tekintélytől származtatja számonkérésének jogát és mércéjét. Ekkor még azonban az optimizmusé, a humán tudomány szocrealizmusáé a vezérszólam. Szeli szerint ui. annak vizsgálata a dolga, hogy *„egy ilyen nemzetiségi politika hogyan tükröződik a nemzetiségi ember tudatában, hogyan alakítja azt át, miféle lélektani reflexiói vannak, milyen gátakat rombolt le és milyen erőket szabadított fel, azaz mindennek a szubjektív vetülete és pozitív következménye foglalkoztat"*.

Végül is azonban nem a nagyobb rossz, a tudományos területek szerinti intézmények jöttek létre, tekintet nélkül az eltérő nyelvekre, etnikai arányokra és ezeknek megfelelő művelődési hagyományokra, hanem a kisebb: a már működő intézményekben egyrészt szorosabban összefonódott a kutatás és a tanítás, másrészt a téma-meghatározást érezhetően befolyásolták az új tartományi dogmák. Így aztán Bori Imre 1977/78-ban *A mai jugoszláviai magyar irodalom* helyett már *A Vajdaság nemzeteinek és nemzetiségeinek mai irodalma* c. projektumot vezet-

te. Anélkül persze, hogy a munkatársainak lett volna szükségletük és alkalmuk a kortárs szlovák, román vagy ruszin irodalomban elmélyedni. Hogy a szerbről vagy a horvátról ne is beszéljünk...

A nemzetiséggé válás elmélete

A belgrádi központi hatalom gondoskodott róla, hogy az önállósodott Vajdaság nemzetiségeinek tudósai ne járjanak ellenőrizetlenül külön szellemi utakon. Ezért a magyarok egyik intézményvezető tudósát, Szeli Istvánt, a Jugoszláv Kommunista Szövetség Központi Bizottsága Elnökségének Társadalomkutatási Központja még 1976-ban a munkatársai közé fogadta. Szelinek azt a projektet kellett folytatnia (szerbre fordíttatnia), amely a hetvenes években bontakozhatott ki igazán, s amelynek eredményei a **Nemzeti irodalom – nemzetiségi irodalom** c. tanulmánykötetében s a folyóiratokban már napvilágot láthattak. Ezért rövid idő alatt megjelenhetett Belgrádban a **Građansko nasleđe u socijalističkoj kulturi Mađara u Jugoslaviji i njegovo prevazilaženje** (Polgári örökség és annak túlhaladása a jugoszláviai magyarság kultúrájában) c. kiadvány (1976). Ezt, Jugoszlávia és Magyarország, a két kommunista vezetésű állam rendeződött kapcsolatainak köszönhetően, (1983-ban) némileg átalakított formában **A magyar kultúra útja Jugoszláviában** címen Budapesten is kinyomtatták. A magyar nyelvű kiadásban bizonyos mértékig azok az információk is helyet kaptak, amelyek a Vajdaságban már többnyire ismeretesek, s csak a délvidéki hagyományok kérdéseiben tájékozatlan magyarországiak számára jelenthettek újdonságot.

Szeli szempontja akkor is ideologikusan hipotetikus, ha az ő látószögéhez mérhető szélességben senki sem vizsgálódott a vajdasági magyar kutatók között. Áttekintése politológiai és művelődésszociológiai jellegű, a cél viszont azoknak a törekvéseknek és eredményeknek a fölsorolása, amelyek által a délvidéki magyarság önmaga létjogosultságát bizonyította 1918 után az anyaország és a többségi nemzet mellett, ill. – régebben – egyikkel vagy másikkal szemben is. A politikus tudós elméleti alapon mérlegel: a szocializmus művelődésének nem a valóságához, hanem a naponta hirdetett eszményeihez mérve értékeli a különféle eszmetörténeti mozzanatokat. A még kisebbségben élő magyarság ideológiai tévelygéseire, a kisebbségi összefogásra elsősorban művelődés-lélektani magyarázatot ad, mondván, hogy a nacionalizmus közvetlenül függ össze a kisebbségi tudattal, a kibontakozás, az önérvényesítés lehetőségének elzártságával. A Szeli által érzékletesen megrajzolt körkép szerint a politikától tartózkodó békés erőgyűjtéstől a soviniszta irredentizmusig látszólag több irányban keres megoldást a jugoszláviai magyarság a két háború között, anélkül, hogy a többség

látná: az illuzórikus pótmegoldás helyett maguknak a társadalmi viszonyoknak a megváltoztatására lenne szükség, mivel a nemzeti hovatartozás nem bombasztikus célja, hanem természetszerű és nélkülözhetetlen közege az életnek. Ennek fölismeréséhez azonban a kutató szerint a nyelvnek, az anyanyelvnek az irodalmon túli és művelődési rendezvényeknél tágabb funkciójával is tisztába kellett volna jönni.

Szeli megállapításai egyoldalúak. A tudósnak politikai okokból úgy kell tennie, mintha nem tudna az 1972-ben tönkretett Jugoszláviai Magyar Nyelvművelő Egyesület munkájának látszólagosságáról, s arról, hogy a magyarok a számukra rossz példát mutató politikusaik miatt nem mernek élni a törvény adta jogukkal, nemigen használják az anyanyelvüket a közintézményekben: a tolóablaknál, a hivatalokban vagy a szónoki emelvényen. Ami természetes is, hiszen a hivatásirányú oktatás bevezetése tovább csökkentette az anyanyelven való tanulás lehetőségét a diákok számára. Ezért természetszerűleg írta Vajda Gábor az ismertetőjében, miszerint Szeli csak *„nélkülözhetetlen előmunkálatokat végzett el. Az időszerűbb vizsgálat tudniillik azzal folytatódhat, hogy kimutatjuk: miként hat vissza a nemzetiség életére a belőle kinőtt marxista megalapozású művelődéselmélet; mennyiben vállalták (vállalhatták) magukénak az emberek az anyanyelvi művelődés formáit; mi a tényleges tartalma és perspektívája annak, ami elvben minden tekintetben fölötte áll a polgári örökségnek."* (Ü, 1983. 10. sz.)

Nem túl veszélyes betyárkodás ez Vajda részéről, minthogy maga Szeli is, már egy évvel korábban, a Vékás János által készített interjúban (ÚS, 1982. 205. sz.) kijelentette: *„önmagunknak is tartozunk egy alapos felméréssel, hogy miben és hogyan járult hozzá mondjuk a több mint húsz éves Magyar Tanszék vagy a Hungarológiai Intézet a hazai magyar kultúra színvonalának emeléséhez. Nemcsak az általános és középfokú oktatás terén, hanem minden egyéb vonatkozásban"*. Ha vállalkozott volna is valaki erre a szocializmus alapjait érintő humanista vizsgálódásra, intézményes támogatás nélkül nem kutathatott volna a könyvtárakban. A napi politika érdekei szerint – az önigazgatás látszatai mögött – fölülről vezényelt intézmények számára viszont létérdek volt a társadalmi rendszer kultúrája égető kérdéseinek elhallgatása.

Mivel Szeli valóságként kénytelen kezelni az elméletet, magától értődően alkalmaz kettős mércét az értékelése, s alábecsüli azoknak a két háború közötti magyaroknak a dilettáns nyelvészkedését, akik – nem úgy, mint az ő kortársai – nemegyszer a munkahelyüket, sőt a testi épségüket is kockára tették, csakhogy lendítsenek valamit az anyanyelvi kultúra nyomorúságos helyzetén. **A magyar kultúra útjai Jugoszláviában** c. könyv szerzője az intézményesedésben egyik alapfeltételét látja az anyanyelvi kultúra ápolásának, mintha nem éppen ő pellengérezte volna ki az idézett interjújában az elbürokratizálódás során elvesző lényeget. Ennek az ellentmondásnak a kulcsa abban van, hogy az előbb

Belgrádban, majd Budapesten kiadott mű írásai még a kötelező optimizmus éveiben születtek, amikor az átgondolatlan reformok következményei legfeljebb csak sejthetők voltak.

Szeli gondolkodását azonban még a nyolcvanas évek elején is a pragmatizmus és a konformizmus korlátozza. Más választása nem lévén, kénytelen volt engedni. Ő ti. még 1977-ben megkísértette a lehetetlent. Egy nagybecskereki tanácskozáson megpróbálta komolyan venni az alkotmány garantálta jogokat, és a már jóval korábban fölszámolt önálló nemzetiségi intézmények helyett olyan intézmény megalapítását javasolja, amely művelődésszociológiai, társadalomlélektani, művészettörténeti, közgazdaságtani, orvostudományi stb. projektek keretében tanulmányozná a nemzetiségek kultúráját. Szeli szerint *„önigazgatási szocializmusunk mai fejlettségi foka és a jugoszláv nemzetiségi politika magas elvárásai, igényei és szintje múlhatatlanul megkívánja, hogy Vajdaság, mint e kutatás szempontjából legalkalmasabb médiuma az országnak, létesítsen egy olyan intézetet, amely az erők legmegfelelőbb összpontosításával, átgondolt és hosszabb távra kidolgozott programjával hozzájáruljon e problémakör tudományos megismeréséhez és a konkrét feladatok megoldásához. Csak egy ilyen szélesen megfogalmazott programtól várhatjuk, hogy a kor igényeinek megfelelő módon, a polgári kultúra literátorságra szűkített hagyományait felszámolva nyúljunk feladatainkhoz."* (MSZ, 1977. VI. 13.)

A tartományi (jugoszláv) politika természetesen nem reagált e javaslatra, és Szeli elképzelése a vajdasági magyar értelmiségiek sorában sem talált visszhangra. Mintha a magyarok az érdekeikkel ellentétesnek találták volna, hogy a gyakori betegségeik vagy a nagymértékű külföldi munkavállalásaik okát egy kutatóintézet tanulmányozza. Szeli István mindenesetre a becsületét megmentette ezzel a meghiúsult bátor kezdeményezésével. Igazán nagy egyéniséggé persze akkor válhatott volna, ha – kisebb botrányok árán – kitart a hitelesen szocialista, egyszerre nemzeti és nemzetközi, konkrétan humanista elképzelése mellett. Mindazonáltal dacolás helyett az alkalmazkodást tartotta okosabbnak, s előbb a Kommunista Szövetség szerbiai kongresszusának küldötte, majd pedig (1978-ban és 1982-ben) a jugoszláv pártkongresszuson a szerbiai központi bizottság eszmei bizottságának tagjává választották.

Szándékának meghiúsítása mögött az államvédelmi nacionalizmus áll. Erről a továbbiakban is meggyőződhet, amikor azt tapasztalja: hiába közvetít a Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság tervének ügyében, a belgrádi hatalom nem engedélyezi az Újvidéken megrendezni óhajtott 1986. évi kongresszust. Pedig Szeli még utólag is (1987-ben!) jó jugoszláv hazafi módjára úgy nyilatkozik erről a csalódásáról Vékás Jánosnak, hogy *„ez a téma kellően átalakítva, jugoszláv vonatkozásúvá téve rendkívül megfelelő lett volna arra, hogy megrendezése esetén az osztrák-német kultúra kisugárzása helyett a nem német kultúrák, a horvát, a szerb, a magyar,*

a román, a cseh, a szlovák stb. műveltség egymás közti viszonyát vizsgáljuk egy ilyen tekintélyes nemzetközi kongresszuson." (**Így hozta a történelem,** 1988. 62–63. p.) Valójában ezeket és azokat az összefüggéseket is vizsgálni kellett volna, tekintettel arra, hogy a Szeli által kiemelt kutatások a korábbi évtizedekben már folytak Magyarországon, vagyis a „tejtestvériség" Németh László-i gondolatát már újrafogalmazta a történelem. Ami azonban itt a legfontosabb: még egy ilyen szlávközpontú komparatisztikai, Jugoszláviát dicsérő tanácskozás megszervezését sem engedélyezte a belgrádi hatalom a nyolcvanas évek közepén a magyarok számára.

Ahogyan fogynak a tudós illúziói, olyan mértékben válik a bürokrácia eszközévé. Ezért szerepelteti **Az erózió ellen** c. kötetének (1986) első írásaként az 1982-es jugoszláv pártkongresszusi beszámolóját (H, 7–8. sz.). Konkrét gyakorlati vizsgálat helyett feladatokat továbbít és kér számon. Az „egymásban élés" egy évtizedes gondolatát szorgalmazva a tankönyveket megerőszakoló jugoszlávosítás, a nemzetiségek kétségbeesett védekezése idején örvendezve állapítja meg: „*tankönyveink és olvasókönyveink nemegyszer iktattak be szemelvényeket a »másik« irodalomból, hogy történelemkönyveink is említést tettek eseményekről és személyekről, amelyek és akik a »másik« nép történelmében játszottak fontos szerepet; hogy folyóirataink is igyekeztek eleget tenni annak a követelménynek, hogy kitekintsenek a más nyelvterületeken felmutatott eredményekre is. Az amatőr kulturális tevékenységek, a folklórrendezvények, tánccsoportok stb. tanúsítják azt a szándékot, hogy a hagyományokat e többnyelvű környezet közös kincsévé tegyük.*"

Mintha egy jó szándékú, a könyvtáraknak a magyar könyvekkel való ellátottságát sem ismerő szerb embernek a hibák fölött szemet hunyó elismerését olvasnánk. Szeli akaratlanul azzal is a nemzetiségünk beolvadási folyamatát nyugtázza, hogy nem tesz különbséget a többség és kisebbség nacionalizmusa között. Ennek megfelelően arról is megfeledkezik, miszerint a másik nép irodalma és történelme a szükségesnél és normálisnál mindig is nagyobb mértékben volt jelen a diákjaink tankönyveiben. S erre még ráduplázott a „törzsanyag" inváziója.

Csupán a nyolcvanas évek közepén kezd józanodni Szeli a belgrádi hipnózisból. A **Nyelvhasználatunk etikája** c. tanulmányában így vall: „*...úgy látszik, mint minden fiatalságnak, az intézmények ifjúkorának is van egy világosan és pontosan meg nem nevezhető* felhajtó ereje, *ami később – sajnos –* rutinná *merevedik, majd a rutin is egyre veszít erejéből, s csak valamilyen külső impulzus, életre keltő beavatkozás lendíti túl a holtponton.*" (H, 1985. 9. sz.) Itt a tudós nyilvánvalóan elszólhatta magát, mert minduntalan az emberek szabad hozzáállásától, etikájától teszi függővé a nemzetiségi kultúra önmegvalósulását. Mintha az értelmiség, ugyanúgy, mint a tömeg, árulója lenne a szocialista állam törvényesített eszményeinek.

A többségiek nacionalizmusának erősödése akkor is a kulturális cselekvés közhelyeit sulykoltatja Szelivel, amikor már két súlyos, addig elhallgatott tényt

kénytelen elismerni. Az egyik az írástudatlanok számának megdöbbentő növekedése s az ország kultúrájának lemaradása a fejlett tőkés államokéhoz képest. A másik pedig ennek a rosszabbodó, a nacionalizmus táptalajává váló állapotnak az oka: az intézmények munkájának végletes elbürokratizálódása. (Vö. **Így hozta a történelem**, 82. p.) Ez akkor is hitelesen hangzik, ha Milošević nacionalistái ún. antibürokratikus forradalom előkészítésén dolgoznak. Szeli persze a csodától, az emberi belátástól várja a helyzet jobbrafordulását.

A csodában hisz, s ez főleg az emiatt befejezetlenül ható, egyébként terjedelmes és igényes Herder-tanulmányából derül ki. Ebben ui. miután tisztázta a német romantikusnak a magyar, ill. délszláv írókra gyakorolt hatása hasonlóságait és különbségeit, rátér Herder magyar nyelvvel kapcsolatos tragikus jóslatának az utókor véleményével való szembesítésére. Befejezésként Tolnai Gábor megállapítását idézi: *„nyugodt lelkiismerettel elmondhatjuk: messze túl vagyunk azon, hogy anyanyelvünk állapota miatt meg kellene kongatni a vészharangot”.* (H, 1986. 10. sz.) A tudós tanulmánya végén megfeledkezett róla, hogy annak a nyelvnek a sorsáért felelős, amelyet a szóban forgó kettős kötődésű (se ide, se oda nem tartozó), a hangadói által a saját autonómiáját hangoztató kultúrterületen egyre kevesebben és mind rosszabbul beszélnek, tehát a Vajdaságban élő hungarológusokat elsősorban – akár a marxista logika szerint is – e vidék nyelvének a jövendő sorsa kell hogy érdekelje.

Szeli a **Nyelvhasználatunk etikáj**ának írásakor is a szűkebb nyelvművelés és a moralizálás szintjén vesztegel. Nem jut eszébe: mivel a hal a fejétől bűzlik, nem a fiatal költők öntelt avantgárdját kell bírálni, hanem inkább azokat, akiknek keze alatt olyanná fejlődtek, amilyenek, s akik nem túl szigorú rostálással jelentetik meg a verseiket. De különben is: hogyan alkothatna az ifjú poéta a nyolcvanas években a műgond olyan önfegyelmével, amely csupán reményteljes és hívő korokban alakulhat ki. A tudós tanár Debreczeni József **Hideg krematórium** c. regényét említi – ha nem is közvetlenül követendő, de mégis rendkívül tanulságos – példaként. Nem gondol arra, amit ő tud a legjobban: az Auschwitzet megjárt író formakultúráját egyrészt a két világháború közötti polgári ízlés alakította ki, másrészt pedig a szörnyűséges élményét csak akkor érlelte epikává, amikor már nemcsak hogy túljutott a szenvedéseken, hanem egy minden előzőtől alapvetően különböző, új társadalom lelkes tagjának tudta magát. Ezzel szemben a növekvő infláció, a munkanélküliség réme és a kultúra elértéktelenedése aligha indíthatta a költői csúcsok megostromlására az érvényesülésük érdekében a szerkesztőkkel kompromisszumokra kényszerülő ifjú verselőket.

Szeli legbelül alighanem rájött eszméi vereségére, s a nyolcvanas évek végén – immár nyugdíjasként – egyre inkább a könyvek és a filológia világában mélyed el, a közéletben ritkábban hallatja a szavát, amit 1991-ben megjelent **Hosszú útnak pora...** c. kötete is tükröz.

Akaratlan és tudatos külön vajdasági mérce

Bosnyák István első, Sinkó Ervin munkásságáról készült könyvét (**Vázlatok egy portréhoz**, *Sinkó-variációk, '63–'73*, 1975) nem fogadta egyértelmű elismeréssel a kritika. Ennek oka részben az volt, hogy Sinkót a liberalista korszak fő képviselőjének tartották, s a könyv borítólapján levő arcképe – a technikai szerkesztő szellemességének jeleként – piros vonallal húzatott át. Szakmai szempontból viszont még a nem rosszindulatú bírálatok is inkább Bosnyák állhatatosságát, törekvésének nemességét emelték ki, mint munkája eredményeit. Olyan esszék sorozatáról van szó, melyek fogantatásának pillanatában egyáltalán nem volt bizonyos, vajon kiadásra kerülnek-e a közeljövőben. Bosnyák nagyra becsült mestere életművének egy-egy állomásáról vagy művéről szóltak, s a szerző, a gondolatok főáramába vetve magát, megfontolt mérlegelés helyett többnyire a teljes azonosulást választotta. Mértéket kizárólag a tanítvány hasonló törekvése, valamint a háború utáni Jugoszláviában élettörekvésének beteljesülésére lelő mester humanista utópiája és lelkes propagandája szolgáltatott.

Időközben azonban Bosnyák rájött: a korábbi „szintetikus" elv helyett célszerűbb az „időrendi" szempont érvényesítése, s ennek megfelelően az **Ember a forradalomban, ember a soron kívül** c. könyvében (1977) a sinkói életmű 1916 és 1939 közötti dokumentumait dolgozza föl. Ezzel megnőtt munkája áttekinthetősége. Viszont átfogó volta kevésbé, mivel a szerző már azt a könyvet is bejelenti, amely ezzel az életrajzi-politikai tematikájúval szemben etikai, alkotáslélektani és ars poeticai tartalmú lenne, nem számítva az esztétikai szempontot, aminek – véleménye szerint – már az előző kötetében érvényt szerzett. Éppen ezért a tervezett új kötet nem sok újdonságot ígért, hiszen az **Ember a forradalomban...** c. „belső életrajz"-ában is az etikus-forradalmi gondolatok evolúciója alkotta a gerincet, az ars poeticát viszont már a **Vázlatok...**-ban, Sinkó regényeinek elemzésekor kellett volna nagyobb mértékben tekintetbe venni. Az **Etika és forradalom Sinkó Ervin életművében** címen bejelentett újabb kötet végül mégsem jelent meg. Ha azonban a gondolatok variálásától el is állt a szerző, a sinkói életmű alaposabb kutatásától a későbbiekben sem.

Hogy a sinkói életmű egészéről viszonylag rövid idő alatt megbízható áttekintés született, Bori Imrének köszönhető, aki indulásakor tanársegédje volt Sinkónak a Magyar Tanszéken. A Bori alkotta pályarajz azért is jelentős, mert a forradalmár és esszéista addig elsősorban ihletőként és példaképként hatott: a korral, valamint a kortársakkal való kapcsolatairól alig lehetett tudni valamit. Bori műve fölülvizsgálata és összegezése az addigi, a Bosnyák István által vezetett kutatásoknak – nem utolsósorban az alapos bibliográfiának kö-

szönhetően. Igaz, Bori könyvében inkább csak a nyomtatásban már megjelent Sinkó-szövegekről esik szó a (szellemi) életrajz megjelenítése során. A mestere munkásságát elmélyültebben ismerő tanítvány közvetlenebb stílusa, a tudományos igény dacára is, áthatja a monográfiaíró tárgyilagosabb értékelő törekvését.

Sinkó Ervin úgy-ahogy megtűrt szellem volt a hetvenes években. Ő ui. képtelen volt beleférni a tartomány kultúrájába, s legfeljebb az általa képviselt autonóm ember eszményével függött volna össze a Vajdaság önállósodásának koncepciója. Ez azonban csupán „föntről" diktált formában valósulhatott meg. Persze, ami szinte kötelező normává vált, annak megvolt az emberi indokoltsága, sőt a szükséglete is. Eljött az idő, amikor a Vajdaságnak (s azon belül a magyarságnak) be kellett bizonyítania az önállóságra való jogosultságát. A többé-kevésbé mindig használatos rózsaszín szemüvegtől eltekintve, megnőtt a múlttanulmányozás és az önismeret fontossága. A szellemi élet hangsúlya a helyi színek fölmutatására esett. Akkor is divatba kezd jönni Szenteleky, ha az ő hagyománytagadása és kisebbségvédő beállítottsága – tabu.

Ez a magyarázata annak, miért ír Bori Imre kismonográfiát (1978) arról a Fehér Ferencről, akinek a munkásságát – annak állítólagos korszerűtlensége miatt – évekig nem becsülte. Borinak nem volt más választása, mint a tolerancia. Fehér Ferenc ui. par excellence vajdasági költő. Sokkal inkább, mint bárki más a korosztálybeliek, ill. a fiatalabbak között. Így aztán Bori nem értékelő, hanem összefüggés-kereső munkát végez, azt kutatva, hogyan jutott el az „övig földbe ásva", világfájdalmasan verselgető kamasz a semmi szorításával is megbirkózó érett költő kiegyensúlyozott teljesítményéhez. Fehér nagy versei a kutató szerint nem érthetők meg önmagukból, csupán az esztétikumot ostromló, esetleg a gyermekkor sorsdöntő élményrétegeiből.

Bori tartalmi-motivikus áttekintését csak az ún. objektív korrelatív eszméjének érintésével jellemezhetjük. Ennek lényege szerint a költői pesszimizmus mércéje pusztán érinti a lírai kifejezés területét: másik fele a gazdasági struktúrában van. Fehér Ferenc ötvenes évekbeli szentimentalizmusának jogosultságát tehát végső soron az attitűd szociológiai hitelessége dönti el. Bori szerint ti. *„csak a vajdasági parasztság életformájának, az ország társadalmi-politikai életében és gazdasági struktúrájában elfoglalt helyének konkrét és körültekintő vizsgálata alapján lehetne mérlegre tenni a költő csalódásriájának megalapozott, szükségszerű voltát"*. (59–60. p.) Az irodalomtörténész bölcsen elutasítja, ill. a társadalomtudósok kutatási eredményétől teszi függővé a költői világkép értékelését. Ekkor ennél többet nem tehetett. Viszont jellemző módon a költő versformáinak és rímeinek, tehát magának a költői nyelvnek az alaposabb elemzésétől is eltekintett.

Bori Imre példáját (a korábban már Papp Dániel munkásságából doktorált) Juhász Géza követte, aki két jugoszláviai magyar íróról is írt kismonográfiát (**Majtényi Mihály**, 1978 – **Laták István**, 1982).

Majtényi annyira népszerű és elismert volt mind az olvasók táborában, mind pedig a kritikusok között, hogy Juhásznak kutatás nélkül is alkalmazkodnia kellett ehhez a körülményhez. Pedig Majtényi nem vállalhatta az igazi alkotói kiteljesedés kockázatát. Ez nem is volt fontos számára, ti. született érzékkel rendelkezett: hogyan tegye rokonszenvessé az egyéniségét. Írás közben fél szemét a közönségen tartva, csipkelődő bírálata úgy aránylott a vajdasági kispolgárhoz, mint a mikszáthi kritikai realizmus a dzsentri világához.

Csakhogy a vajdasági írót legalább fél évszázad választotta el nagy elődjétől, és Juhász Géza Majtényinak erről a történelmi sorsában gyökerező visszafogottságáról nem szólhatott a könyvében. Az író nem ritka inkognitóját viszont érthetőbbé teszi az a művelődés-szociográfiai tény, hogy akik a Vajdaságban még rendszeresen olvastak, többnyire a kitalált vagy valós, szellemes történetek fogyasztói voltak, úgyhogy szinte elvárták az írótól az újságírás és a kisepikai műformák hagyományos összekapcsolását, valamint az elbeszélés anekdotikus (esetleg szentimentális) formáját.

Érthető tehát, miért ritkán tágabb Majtényi szemhatára annál a képnél, ami a kisvárosi plébániatemplom tornyából (a háború utáni évtizedben: a községháza ablakából) tárul a szemlélő elé. Mégis éppen ezzel a lényegében öncsonkító kompromisszummal tükrözhette a Vajdaság kultúráját, és válhatott tartósítójává a jellegzetesen XIX. század végi népnemzeti hagyományokat még őrző, de csak a külsőségeiben patriarchális erkölcsi hátterű műízlésnek.

Juhász Géza nem taglalhatta ezeket a kultúrszociológiai vonatkozásokat. Ehelyett – darabról darabra haladva – kellő alapossággal leírja, amit a művekben megfigyelt, ill. az író munkásságával kapcsolatban összegyűjtött. Ha ritkábban véleményt mond, akkor általános esztétikai elvekből indul ki, a mélyebb és szélesebb összefüggések kimutatásától tartózkodik. A Forum Könyvkiadó azzal bízta meg, amit saját maga is erkölcsi kötelességének érez. Egy köztiszteletben álló magyar író „vajdaságiasságát" úgy kell a maga történetiségében megidéznie, hogy a kisebbségi-nemzetiségi vonatkozásokról minél kevesebb szó essen, s a közérthetőség normái szerint nyerjenek megfogalmazást nem csupán a művészi jellemzők, hanem a cselekménymozzanatok is.

A monográfia olvasójában azonban kétely merül föl a művek felszíni interpretációjával kapcsolatban. Minek az agyonterhelt kisdiáknak Majtényi könyveit olvasnia, ha Juhász Géza könyve elmeséli a lényeget?

A Laták-monográfiának is hasonló a problémája. Ebből azonban többet old meg a kutató. Rendhagyó bátorsággal ui. elmondja: bár Laták Istvánnak – mint

a Híd folyóirat munkatársának – az írói célkitűzései a bácskai munkás érdekeivel fonódtak össze, a „felszabadulás" után a háború idején tanúsított passzivitásának következményeként a korábbi barátai mellőzték, magára hagyták. Míg tehát a lelkes forradalmárokról készült pályarajzok az új társadalmat a kiteljesedés közegeként ecsetelik, addig Latáknál a kezdeti időszak örömhulláma után, az első megpecsételő kritikát követően, a halálig tartó elkomorodás évei – visszavonhatatlanok.

Juhász rokonszenvvel szegődött proletárírója nyomába. De nem hallgatja el annak zsákutcáit, a szólamszerűség és a dilettantizmus időnként fenyegető rémét. A kutató hibájaként helyenként az eltúlzott alaposság róható föl. Nem csupán a kulcsműveknél időzik el, hanem a fércmunkáknál is. A „vajdaságiasság"-hoz ezek is hozzátartoznak, csakhogy a hitelesebb értékek nem nyernek kellő kidomborítást. A könyvből nem tudjuk meg: esztétikailag mivel gazdagította Laták István a jugoszláviai magyar irodalmat. S azt sem: ha nem az esztétikailag hiteles alkotásokkal kell mérni a Laták-művek irodalmi értékeit, akkor miért, miben és meddig időtálló az általa képviselt forradalmi etika.

Kétségtelen viszont, hogy Juhász munkájának leíró-bemutató jellegét Laták művei nagy többségének hozzáférhetetlensége indokolta. És magyar, valamint világirodalmi indítás is tekintetbe jön esetenként egy-egy részletesebb elemzésnél. De az irodalom életéről, a korral való összefonódottságáról is van mondanivalója Juhásznak. Erkölcsileg vállalkozásának különösen az az oldala jelentős, mely kendőzetlenül tárja föl: hogyan kellett a nagylelkű, de nyomorék forradalmár írónak az új, általa is álmodott társadalmi rendszerben a létfeltételeit alig biztosító bürokráciával küszködnie pusztán azért, mert a háború idején a zsidó felesége miatt kistisztviselő állást vállalt a szabadkai városházán.

A kritikai kánon kialakulásának ígérete

Nem csupán a Vajdasági Tudományos és Művészeti Akadémia alapíttatott meg a hetvenes és nyolcvanas évek fordulóján Újvidéken, hanem az akadémizmus szelleme is végzetesen meghonosodott. Ennek következtében hiába jelent meg Szabadkán az Életjel kiadásában Dévavári Zoltán (Kiss Ferenc) **Szembesülések** c. polemikus hangnemű, szempontjaiban és stílusában is figyelemre méltó tanulmánykötete, Vajda Gábor elismerő méltatásán (**Tisztességes párbajok.** MSZ, 1980. V. 3.) kívül Újvidéken nem volt visszhangja. Pedig alig van benne olyan írás, amely – szemponterőltetés nélkül – ne különbözne a tartományi központ esztétikai kánonjától.

Ugyancsak Szabadkán az Életjel gondozásában lát napvilágot Dévavári Zoltánnak egy válogatása is a két háború közötti vajdasági magyar publicisztika egyik kiválóságának, a Tanácsköztársaság idején Szegedről délre emigrált Dettre János cikkeiből (**Új partok felé**, 1979). Ez iránt sincs érdemi érdeklődés, pedig a válogatás a magyarországi cikkektől eltekint, s a lehetséges „félreértések" miatt kihagyások is vannak a könyvben. Vajda, persze, a válogatásnak ezt a politikai határ általi korlátozását és a cenzúrázását kifogásolja (MSZ, 1980. X. 18.).

A szabadkai kritika Dévavári Zoltán (Kiss Ferenc) személyében örömmel fogadja Hornyik Miklós kéziratként évekig a Forum Könyvkiadó szerkesztői fiókjában hányódó **Szabálytalan napló** c. kritikáit, esszéit és jegyzeteit (1981). Ezek ekkor már csak a maguk időtlenségében lehettek időszerűek, minthogy két szöveg kivételével a hatvanas években és a hetvenes évek első felében keletkeztek. Dévavári (Kiss) tisztában van Hornyik elhallgatásának okaival, ti. *„egy túlérzékeny irodalom nem bír el ennyi kellemetlen igazságot. S ha a kritikusban nincs hajlam akadémikus értekezésekbe bújtatni közlendőit, előbb-utóbb elmegy a kedve a magános jelenléttől. [...] Eláruljuk, hogy Hornyik Miklós minden megoldást a mű szervessége szempontjából néz."* (7N, 1982. I. 29.)

Hornyik kritikusi csöndje mögött azonban a televízióbeli szerkesztő tevékenysége mint politikai rovott múltúnak az újabb idő szelleméhez való kényszerű alkalmazkodása, majd új munkahelye, a Hungarológiai Intézet feladatainak ellátása rejlik. Nem véletlen tehát, miszerint a kritikusi „stafétát" átadja új kollégájának, az általa korábban is becsült Utasi Csabának, akinek a **Vonulni ha illőn** (1982) kritika- és tanulmánykötetéről úgy vélekedik, hogy *„Következtetéseit és ítéleteit korrigálni nemigen, legfeljebb kiegészíteni, továbbgondolni lehet. Meggyőződésem, hogy ha újabb irodalmunk alakulásának kritikai szempontú történetét valaki húsz vagy harminc év múlva meg akarja írni, Utasi műbírálataira fog támaszkodni elsősorban."* (H, 1982. 12. sz.)

Mai véleményünk szerint Utasi kritikái részben a szempontjuk viszonylagos eredetisége, részben pedig az akkori irodalmi értelmiségre gyakorolt hatásuk miatt megkerülhetetlenek. De az íróknak a konfekciós avantgárdtól való féltése miatt is. No meg e rokonszenves tulajdonságuk mellett a hibájuk miatt úgyszintén, melynek értelmében általában nem kérték számon a műalkotásban az alkotói egyéniség teljesebb, bátrabb, egyértelműbb megnyilatkozását, az írástudói felelősséget az elvont esztétikum területére tolva át. És inkább a múltban keresve azt. Nem beszélve Utasinak a művet és – közvetve – a szerzőjét kiveséző hajlandóságáról, a túlzott kritikusi magabiztosságáról. Hornyik ekkor azonban nem tudhatja, hogy néhány év múlva az ő munkájának is útját állja ez a kritikusi beállítottság.

Pedig Utasinak e szóban forgó második könyvében az elsőhöz képest a tanulmányok túlsúlyba kerültek a kritikákkal szemben. A **Vonulni ha illőn** tanú-

sága szerint ugyanakkor Utasi a hetvenes években nem is a részletkérdésekbe feledkező filológiai prózát műveli, hanem az irodalomtörténeti esszé műfajában talált igazán magára. A főleg korábban vagy esetleg egy időben írt kritikákból a polemikus hangnemet és a stilisztikai célszerűséget mentette át a könyv első, ill. utolsó ciklusába gyűjtött dolgozatokba. Ezek az írások többnyire nem spontán érdeklődés termékei, mivel java részük az előző években a Magyar Tudományos Akadémia vagy a Hungarológiai Intézet által szervezett tanácskozásokon hangzott el. Az avantgárd újítás az újításért eszméjével való szembeszállás, a dogmaellenesség hat frissítően ezekben az esszékben.

Van tehát némi különbség az élő irodalom bírálójának mércéje, valamint az irodalomtörténeti portréfestő eszményvilága között. Ez az eltérés abból adódik, hogy a kritikus egy – főleg az avantgárd célkitűzéseiből és élményvilágából ihletődő – szellemi mozgalom elkötelezettje, fiatalabb költők pártfogója, míg a múlt búvára szabadabban adhatja át magát olvasmányélményeinek, és – Kassák ürügyén – bátran mondhatja ki, miszerint tévednek az izmusok, amikor azt képzelik: nagyképű gesztusaikkal magasabb rendű értéket produkálnak, mint a formai erőszaktól mentes alkotói magatartások.

Utasinak a korabeli jugoszláviai magyar könyvekről írt kritikái viszont nemritkán benyomásra épülnek, s a meg nem alkuvás látszatát védik a hibakereső kiindulópontjukkal, nem egy esetben a másfajta törekvéssel szembeni előítéletükkel. Főleg az indulatos költők esnek áldozatul. Zákány Antalt pl. a tiszta lét-költészet nevében teljesen ignorálja, s Gulyás Józsefet is fokozottabb hermetikusságra, kiégettségre igyekszik átnevelni. Szerencsére azonban a másik véglettől, a modernség látszataitól, a szavakkal való önfertőző játéktól is viszolyog, még ha ettől kevésbé is.

Ihletett, tartós értékű kritikáinak a személyes élményt sajátos szabatossággal kifejezők tekinthetők. Végső soron valamennyinek az önmagukon túli jelentősége főleg abban van, hogy útját állták mind az újjászületni igyekvő szocrealizmusnak, mind pedig a „szeressünk mindent, ami vajdasági" elvének, az autonómia irodalomesztétikán aluli dogmájának. Akkor is, ha a szerzőjük a költészet általi önmegismerés gondolatától legalább annyira idegenkedett, mint a politikusok, s ezzel akaratlanul is nyugtázta a délvidéki magyarok önelidegenedését. Arról nem is beszélve, hogy az időközben az anyaországban is ismertté lett, némely vonatkozásai szerint folyamatosan problematikus vajdasági irodalomtudományról nincs mondanivalója.

Miként másoknak sincs. Hornyik pl. azzal fejezte ki a délvidéki magyar esztétikai gondolkodásról alkotott véleményét, hogy **Történő történelem** címen (1981) vaskos gyűjteményt készített Szeli István tanulmányaiból, kritikáiból és jegyzeteiből. Ezzel akaratlanul is a vajdasági magyar művelődési autonómia

stilisztikai normáit kodifikálta. Mindazonáltal az értelmes, mérsékelt és ezért hasznos esztétizálás vajdasági magyar példatárának, a nemcsak hirdetett, hanem meg is valósított nyelveszmény mintájának szánta e gyűjteményt akkor, amikor a módszertani labirintusokban tévelyegtek azok, akiket többnyire már az egyetemen félrevezettek.

Hogy a kritikában az akadémizmus uralkodik el, Juhász Géza **Múltunk és jelenünk az irodalomban** (1983) c. kötetén is látszik. E könyv írásainak születésére elsősorban az idősebb nemzedék új könyvei, évfordulói és a kiadásra szánt kéziratok szolgáltattak ürügyet. A szerző a már bevált értékekhez ragaszkodik, s legfeljebb a symposionistáknak a már megtagadott szemléletével vitatkozik annak az alkotói individualizmusnak a nevében, amelynek érvényesítésével az ötvenes évek nemzedéke lépett föl. Juhásznak nincsenek szellemi kalandjai, fölemelő esztétikai élményei, ő az alkotó személyiség és a társadalom összefüggéseit kutatja. Visszamenőleg, ahogyan ezt ezeknek az éveknek a kultúrpolitikája igényli. Nem véletlenül áll tehát hozzá közelebb a próza a líránál. A társadalmi (politikai) haladás szolgálata fontosabb itt az ihlet csúcspontjainak keresésénél, az erkölcsi és esztétikai megújulás számonkérésénél. Így aztán azok a dolgozatok a legjelentősebbek e kötetben, amelyek adatszerűen vizsgálják a korábbi évek könyvkiadását és műfordításait.

A kritika korlátjain innen és túl

A szellemi emigrációra is van példa. Ebben az időben közlik a folyóiratok Vajda Gábornak a Halász Gábor kritikusi munkásságáról és a magyar szellemtörténetről még 1979-ban írt, a Magyar Tanszéken több mint két évig elfektetett doktori disszertációjának részleteit. Ez a munka az egyedül lehetséges marxista szellemben íródott, ilyen formában – etikai hangsúllyal – jelezve, hogy a két háború közötti időszaknak is voltak felelős, a fasizmussal dacoló magyar gondolkodói (Babitscsal, Illyéssel, Kerényi Károllyal az élen), és a nemzeti irodalmi hagyományokat a kor időszerű stílusformáival egyeztető törekvései, amelyek magyar szellemében jólesőn lehetett megmártózni a kétnyelvűségben megcsömörlött kutatónak.

A magyar irodalommal Bori Imrén kívül legfeljebb azok foglalkozhattak valamelyest, akik évente tanácskoztak a budapesti irodalomtörténészekkel, ill. akik megelégedtek azzal, hogy a Hídban ismertetők, esetleg rövidebb tanulmányok formájában élhetik ki a magyar irodalom iránti érdeklődésüket. Vajda Gábor **Források és partok** c. írásgyűjteményének (1983) a szerkesztő által tévedésből kijavítatlanul hagyott jegyzetanyagából kitűnik: eredetileg még két magyar íróról is volt benne tanulmány, amelyeket a cenzúra utólag kiutasított a kötetből.

Hogy micsoda öncsonkításra ítéltettek az egyetemes magyar irodalom területére alkalmilag kirándulók, azt legszemléletesebben Hornyik Miklós tanulmányai mutatják, amelyek utóbb a **Titokfejtők** c. kötetében jelentek meg (1988). Ha nem tudnánk a tartományi kultúrpolitikai diktatúráról, nem érthetnénk meg, hogy egyfelől mi okból marasztalja el Hornyik az általa csodált Németh Lászlót az esszéinek nyelve miatt, Szabó Dezsőt pedig a tehetségében és az ideológiájában, másfelől pedig miért dicsőíti – esztétikailag – Ottlik Géza és Mészöly Miklós prózáját. Mert a magyarság szellemi értékeiben csupán a műesztétikai minőség jöhetett ekkor számításba a Vajdaságban. Jól szemlélteti ezt Hornyik említett könyvének fedőlapján Kosztolányi írótollat tartó keze.

A **Szenteleky Kornél** és **A Mi Irodalmunk** c. Hornyik-tanulmány (1985) ismeretében viszont világossá válik, miszerint a kritikus számára más okból is fontos a magyar ideológia bírálata. A szerzőt ui. a nemzeti önkritika erkölcsileg följogosítja Szenteleky kisebbségvédő törekvésének elfogadására. S ugyanakkor arra is, hogy a Fenyves Ferenc szerkesztette Napló liberális szelleme fölött pálcát törhessen. Kissé leegyszerűsítő ez a szemlélet, de ekkor még a „bennfentesek" is csak keveset tudhattak a Bori Imre által lefoglalt témáról, Szenteleky Kornél irodalomszervező munkásságáról. Ezt mutatja Utasi Csaba esete is, amely szerint a kezdetben Kázmér Ernő véleménye szerint tájékozódó kritikusnak a főnöke (Bori Imre) útbaigazítására kellett hallgatnia annak kapcsán, vajon Szenteleky önföláldozó szolgálatot vállalt-e a legendás pálfordulásával, vagy pedig a vezéri ambícióit kiélő irodalmi diktátor volt. Mivel tabutémáról van szó, a kérdést a mítosz világában hagyva, tehát leszűkítetten, vagylagosan kellett eldönteni.

Erről a kényszerhelyzetről még többet mond, hogy a kiemelkedő kritikai képességű Utasi doktori disszertációját nem írhatja a magyar irodalomból, amelyet ugyancsak tanított a Magyar Tanszéken. Ehelyett a nagyobb lélegzetű értekező prózájában be kell érnie a magyar nacionalizmustól alaposan megtisztított vajdasági külön hagyománnyal és a (hangsúlyozatlan) magyar irodalomesztétikai mércével. Ezt tanúsítja az 1984-ben kiadott **Irodalmunk és a Kalangya** c. értekezése, amely a két háború közötti folyóirat monografikus földolgozása. Erre korábban nem csupán a sokoldalú ismeretek nélkülözhetetlensége miatt nem vállalkoztak a filoszok, hiszen legalább hárman-négyen lettek volna, akik fölkészültségben és tehetségben egyaránt megfeleltek volna a követelményeknek. A tartózkodás oka az volt, hogy ezt a munkát vétség nélkül nem lehetett elvégezni. Ha a filosz a kisebbségi magyar nacionalizmus bírálatára fektette volna a hangsúlyt, akkor a híd volta dacára is önállósodni kívánó jugoszláviai magyar kultúra alatt vágja el a fát. Amennyiben viszont, nem állítva élesen szembe egymással a Kalangya jobb- és a Híd baloldali értékeit, a maga összetettségében, jórészt az elnyomó szerb nacionalizmussal szemben elemzi a két világháború közötti

délvidéki magyar művelődés helyzetét, akkor a kortárs jugoszláv nacionalizmus ügyeletes janicsárjainak támadását provokálja ki.

Utasi az irodalmiság határain belül maradva egyik oldalról sem nyújt támadási felületet. Lényegében azt konkretizálja az írók és műveik kapcsán, amit már korábban is megállapítottak az irodalomtörténészek e korszakról, ill. annak reprezentatív folyóiratáról. A Kalangya kezdeteinél a megismerés formái még differenciálatlanok, ezért tudatos művészek, körültekintő szakemberek helyett többé-kevésbé lelkes dilettánsokkal találkozunk. És bátor kezdeményezőkkel. S e küzdelem, ha a társadalmi-nemzeti összefüggéseiből csak keveset lehet is érzékeltetni, szinte képletszerűen előre jelzi azt a dilemmát, amely a későbbi évtizedekben is folyamatosan terhelte a délvidéki magyar értelmiség felelősebb tagjait. Egyrészt tekintetbe kell venni a félírástudatlan olvasó igényeit, másrészt pedig nem szabad korlátok közé szorítani az alkotói képzeletet. A filológus azonban a disszertációja keretében nem vetheti föl kultúránknak ezeket az alapkérdéseit.

Utasi értekezése az irodalom, az ideológia és a szociográfia felől veszi górcső alá a Kalangyát. A szerző ítéleteinek meggyőző volta dacára azért nem válthat ki egyértelműen helyeslést belőlünk, mert terjedelemben érdemükön fölül foglalkozik egyes tollforgatókkal. Nem tisztázza a *couleur locale* világirodalmi (populista) gyökereit, s ezzel összefüggésben elmulasztja a Kalangya művelődéseszményének tipologizálását. A szerző a folyóirat munkatársainak az ifjúságszociológiai és falukutató ambícióiról, ezek meghiúsulásáról is beszámol, ám óvatosan inkább csak leírja a tényeket, az értelmezések, viszonyítások kalandját (amire leginkább szükség lenne) az adott körülmények között nem vállalhatja. Ahelyett, hogy ne választaná külön a műfajokat ott, ahol nincs igazi műfaj, csupán néhány, a körülményektől és részben a kishitűségtől béklyózott alkotóegyéniség, valamint sok mellébeszélő vers- és prózautánzat: a „líra" története mellett a „kisprózá"-ét, sőt még a „regény"-ét és a „drámá"-ét is elmondja. Ez ui. korlátlanul engedélyezett.

Végső soron tehát irodalomtörténeti alapozó munkáról van szó. Utasi amellett, hogy gondosan összefoglal, tapintatos nyíltsággal vitázik, és a saját szempontjai alapján plasztikus portrét alkot a délvidéki magyarság két háború közötti szellemi életének legmarkánsabb képviselőiről, olyan szintetikus szellemű tudományos műveket készítve elő, amelyek a későbbi években sem születhettek meg. A Híd-mozgalommal való esztétikai-művelődési párhuzam, vagy az erdélyi és a felvidéki magyarság hasonló törekvéseivel való összevetés problémáját elemző vállalkozásokon könnyíthetett volna. Nemkülönben pedig azoknak a mozzanatoknak a kutatását segítette volna, amelyek mind a háború előtti, mind pedig az azt követő időszakban rendkívüli teherként nehezedtek kisebbségi, ill.

nemzetiségi életre. Az erősödő szerb nacionalizmus idején azonban nem látszott ildomosnak az ilyen kutatás.

Egyedül Hornyik Miklós volt az, aki nemcsak hogy a két háború közötti időszak egyik fontos fejezetének földolgozására vállalkozott a sajtótörténeti monográfiájában (**A Délbácska története [1920–1929]**, 1987), hanem már a témaválasztásával is eleve túllépett Utasi meggyőződésből is vállalt esztétikai korlátjain. A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézetében végzett munkája keretében Hornyik ui. az újvidéki Délbácska c. napilap megalakulásának társadalmi és művelődési körülményeit tárta föl, s a szerkesztés célkitűzéseit és gyakorlatát vizsgálta. Ennek az egyházi támogatással indult konzervatív lapnak a tárgyilagos megközelítésével Hornyik kimondatlanul is a korábbi évtizedek egyoldalú megbélyegzéseitől tisztította meg a Délbácska becsületét. Nem tagadja: néhány publikációban antiszemita célzások is voltak, de a fajiságtól független nemzetelvűségre is rámutat. Egyedüli véteknek a nemzeti határok lazításának és a kapcsolatteremtésnek a hiányát tartja. De ez iránt is megértéssel van, tekintetbe véve a napról napra szaporodó sérelmeket, a szerbesítés erőszakos módszereit. Nem beszélve arról, hogy megbízhatónak csak a nyelvéről lemondó magyar ember tűnhetett nem csupán a rendőrség előtt, hanem a szerb kultúrkörök számára is.

Pusztán érdeklődésből inkább csak Szabadkán lehetett a magyar irodalmat tanulmányozni. Ezt tükrözi Dér Zoltánnak (Kiss Ferencnek) az Üzenetben a XX. század legjelentősebb magyar irodalmárairól, ill. velük kapcsolatban – némely esetben a szabadkai vonatkozásaikat érintve – készült tanulmányai, amelyek utóbb kötet formájában is napvilágot láttak (**Perben a pusztulással**, 1989). Ezek részben a magyarországi kultúrpolitika szűkössége ellenében, részben pedig a vajdasági magyar tudósok fellengzősségével szemben íródtak, noha nem provokáltak vitára.

Mindebből a legtökéletesebben Thomka Beáta vonta le a következtetést. Ő ui. már ezekben az években hátat fordított az esztétikai és erkölcsi érzékenységét egyaránt sértő jugoszláviai magyar irodalomnak. Ám a magyar irodalomelmélet által is megbecsült tettet hajtott végre, amikor **A pillanat formái** címen (1986) megjelentette a rövidtörténet szerkezetéről és műfajáról szóló könyvét. Ebben – a formalizmus, a strukturalizmus és a hermeneutika szellemében – Lovik Károly, Kosztolányi Dezső és Örkény István megfelelő műveit vizsgálta. Hogy a kritikus attitűdjében az értékelést az intuíció és a leírás helyettesíti, az **Esszéterek, regényterek** c. esszékötetéből (1988) még egyértelműbben kiderül. A Csáth és Hamvas Béla műveivel, ill. az új magyar regénnyel kapcsolatos téziseiben ahhoz közeledik, ami értelmileg kimeríthetetlen: ami a lelki-szellemi válságba került ember létélményének legmélyebbről fakadó, s ezért az uralkodó

közhelyek szempontjából szélsőségesen kódolt üzenete. A romantika, a szecesszió és a posztmodern tehát közel áll egymáshoz Thomka esszéiben. Ez érthető is, ti. a „külsőt" minél teljesebben átlényegítő alkotó az eszménye. Akkor is, ha ennek következtében úgy érzi: szinte a lehetetlenre vállalkozik, amikor a mű belső logikáját, motivikus összefüggéseit igyekszik földeríteni.

Bergsontól Lukácsig, Lévi-Strausstól Tomasevszkijig, Frobeniustól Sartre-ig (néhány kiemelkedő magyar gondolkodót is ide számítva) hosszú a Thomka Beáta által hivatkozott szerzők névsora.

De Fekete J. József önvédelmi reflexe is jól működött, amikor a nyolcvanas évek végéig – Szentkuthy Miklós opusa árnyékában – jobbára a vajdasági magyar prózára korlátozódó recenzensi tevékenységében távol tartani igyekezett magától a mű politikai, vagy akár történelmi-társadalmi vonatkozásait. Sokat mond erről a kritikusi magatartásról az a körülmény, hogy az utóbb Újvidéken kiadott **Próbafüzet** c. kötete (amelynek alcíme: *Műbírálatok az 1980-as évek jugoszláviai magyar prózájáról* – 1993) három olyan prózaírót (Herceget, Vargát és Dudást) hagyott figyelmen kívül, akiknek regényeit a hatalom zárlat alatt tartotta, vagy legalábbis fenntartással kezelte.

A szóban forgó kritikusi magatartás az újvidéki posztmodern ízlésnek és érdeknek megfelelően formálódott. Ez főleg abból látszik, hogy míg (érezhetően csupán önfegyelemmel) tud jót írni Brasnyó Istvánnak az egyre olvashatatlanabbakká váló prózájáról, addig – az érzelgősséget, a nosztalgiázást és a személyes véleményt kárhoztatva, fittyet hányva a tematikára –, megleckézteti Németh Istvánt a publicisztikai írásai kapcsán.

Fekete J. Józsefen kívül a fiatalok között csak Mák Ferencet találjuk, aki az előző évtized írásait összegyűjtve, 1990-ben újvidéki és szabadkai kiadású köteteiben (**A magam iskolája, Fényességek titkai**) egyaránt jelezte: csak a magyar kultúra összefüggéseiben és az emberi teljességigény tiszteletében képes értékelni a délvidéki magyar könyveket. Előtte még a hetvenes években Bányai János és Varga Zoltán szemlézhette ilyen széles körben az évi könyvtermést. Mák azonban – a körülményeknek köszönhetően – szellemileg szabadabban nyilatkozhat meg. Olyat jelenthet ki pl. B. Szabó György kapcsán, ami átmenetileg igencsak fölkavarta a délvidéki magyar kultúra állóvizét. Mák szerint ui. a „reneszánsz ember" a „felszabadulás" után, pályatörés árán eladta magát a napi politikának, s ami még ennél is rosszabb, B. Szabó munkásságának az értékelése téves, tehát várat magára (L, 1988. 3–4. sz.).

Másfelől Mák – immár a kecskeméti Forrás c. folyóirat szerkesztőjeként – azt is gyakran hangsúlyozta, miszerint a vajdasági magyar irodalom nem élhet önmagából, önértékelő céllal a jelene felé kell fordulnia. A kritikus viszonylag kevés olyan alkotást talált a jugoszláviai magyar irodalomban, amely az élet

meghatározottságait a napi politikától függetlenül mérlegelve született. Egy kecsegtetően alakuló esszéista pálya maradt félben Mák Ferenc elhallgatásával. S ez annál föltűnőbb, mivel az ő korosztályában vagy a nála fiatalabbak között immár senki sem értékeli a délvidéki magyarok irodalmát a tájélmény és az európai szellem összefüggésében.

AZ AVANTGÁRD: EGYFELÉ DAC, MÁSFELÉ ALKALMAZKODÁS (1974–1982)

Az izmusok kánonja

Az avantgárd törekvések bírálata jelentős mértékben mondvacsinált problémája, a mellébeszélés kihasznált kínálkozó lehetősége volt a visszarendeződés kezdetének. S mindenekelőtt a leszámolások ürügye. A liberalizmus éveinek mellőzöttei, sértettjei támadták az avantgárdot. Abban kétségtelenül igazuk volt, hogy amit Újvidéken főleg Bori Imre és Bányai János ízlése szerint a Forum Könyvkiadó megjelentetett, abban nem ritkán a kísérletjelleg számított értéknek. Annál is inkább, mert az újvidéki törekvéseket méltató kritikák hajlamosak voltak a nyelvi-verstani hagyományoktól való gyökeres eltérést, az eredetieskedést vagy a nyelvi halandzsát alkotói hitelességként nyugtázni. S ha nem emelték is piedesztálra azokat, lehetővé tették a megjelenésüket, elszaporodásukat és a kanonizálásukat.

Az izmusok gátszakadásának példáját maga Bori Imre demonstrálta, aki a magyar irodalmi avantgárdról írt könyveiben a műveket a történelemmel és a társadalommal összefüggésben s az alkotó világképének kifejezéseként, de nem mint (esztétikai) értékegyütteseket méltatta. Szellemtörténeti elképzelése szerint ui. a művészetek, bár a világ eseményei rajtuk hagyták a nyomaikat, a saját belső logikájuknak, önmozgásuknak megfelelően fejlődnek, vagyis a tipikus kifejezésformák a korábbi stílusirányzat elöregedésének és az újabb kifejlődésének megfelelően követik egymást.

Bori úgy tudatosítja az alkotó művészi eszközeit, világképe összetevőit, hogy azok összhangban legyenek az időszerű politikai elvárásokkal. Mind az egyetemes magyar, mind pedig a vajdasági magyar irodalom vonatkozásában értékkritériumnak tekinti a nemzeti hagyományokkal, a megmerevedettnek tudott értékfölfogással való szembenállást. Feladata az alkotói törekvés tudatosítása, ám az esztétikai mércének legfeljebb másodlagos érvényesítésével. Az alkotás megvalósult esztétikai lényege így nem válhat elemzés tárgyává. A műből az adott

szocialista társadalmat megkérdőjelező erő is áradhat, csupán ne váljon egyértelműen megnevezhetővé, s a kritikus gondosan hallgassa el az alkotó üzenetét. Az erkölcsi nevelés különben sem jöhet számításba. Ha ui. a magánélet szférájában rekedne, akkor a kispolgáriság propagandájának tűnhetne. Amennyiben viszont a társadalmi viszonyokat célozná meg, akkor a szocrealizmus mumusa torpantaná vissza. Az esztétikai élmény, amely különben is fő funkciója a művészi alkotásnak, mindenki magánügye. Alkattól és helyzettől függ, kit miként, mennyire és meddig befolyásol az elolvasott, meghallgatott vagy megtekintett mű. Embert lényegesen befolyásoló hatást – a korábbi évtizedek tapasztalata szerint – különben sem érdemes elvárni a művészettől. Erről a (hivatását a hatalmi viszonyok szolgálatába állító) irodalomtörténész, kritikus nyíltan természetesen nem beszél, mivel nincs értelme, ti. csak bajt okozna önmagának. Egyszerűen örülnie kell annak, hogy a gyakorlati politika által mellékesnek tekintett művészet és kultúra mégis jó reklámot kap a belbiztonság és a külpolitikai érdek szempontjai szerint összeállított kirakatban. S ennek az ország északkeleti részében ő az egyik fő rendezője.

Mivel Bori Imre e szemlélete által a XX. század magyar irodalmának és művészetének számos jelenségét új összefüggésekbe helyezte, ezért érdemesnek látszott a tanítványoknak a mester, ill. az általa előtérbe állított tárgykör mellett kiállni (Bányai János: **A magyar irodalom átértelmezése.** MSZ, 1972. II. 19. – Vajda Gábor: **Fontos felmérések. Az avantgarde-kutatástól – a hagyomány-feltárásig**. MSZ, 1973. XI. 10.). Annál is inkább, mert Bori nem csupán a magyar irodalom látókörének kitágításán munkálkodott, hanem a Magyarországon még mindig hivatalos stílusirányzatnak tekintett szocrealizmus dogmái cáfolatán is. Ez utóbbi különösen azért volt fontos, mert a marxizmus újbóli dogmává merevedése a Vajdaságban is a szocrealizmus kötelezővé tételével fenyegetett, ami akkor is veszélyesnek tűnt, ha Burány Nándor az általa aktualizált proletkult eszméinek művészeti hasznosíthatóságát esztétákkal vizsgáltatta volna meg, s ha Herceg János ízlését korántsem az újabb modernizmus egésze, hanem annak kultúrát fenyegető túlburjánzása sértette. (Hogy ez így van, azt Herceg **Kiáltás a ködből** c., nem egy elemében avantgárd jellegű prózavers-kötete [1968] tanúsítja.)

A probléma abban a pillanatban jelentkezett a jugoszláviai magyar irodalom vonatkozásában, amikor a magyar irodalom történetét is egyoldalúan értékelő szempont a kritikusi módszerekben kanonizálással fenyegetett. Nem a napi politikától teljesen függetleníthetetlen kritika, hanem az életerő mélyebb forrásaiból merítő szépíró alkotói gyakorlatán múlik ui., hogy műveinek emberképe, társadalomvíziója milyen mértékben és miként lesz avantgárd („előőrs", „élen járó") jellegű. Arról az értelmező-értékelő kritikának, a befogadónak lehetséges és szükséges is beszélnie: vajon a művész szuverén ars poetica szerint hiteles ön-

kifejezése mikor és mely pontból minősíthető avantgárd jellegűnek (minthogy a „parttalan realizmus" Garaudy-féle fölfogásával haszontalan vállalkozás szembeállítani a parttalan avantgárd fogalmát). Ellenben eleve gyanús vállalkozás önértékként sugallni azt a stílusirányzatot, amelynek jegyeit csak a (közel)múltban, eleven alkotói törekvésekből, esetleg korukat túlélő művekből szűrte ki a kritika. Az ilyen formátlan formalizmusnak, epigon avantgárdnak az a veszélye (esetleg rejtett célja), hogy mint a politikusok rábólintásával teremtett divat, akadályozza a kor, az idő és a hely problematikájának teljességét megélő alkotók kibontakozását, a jelennel megalkuvás nélkül szembenéző művek megszületését.

Magától értődő: legalább ennyire nem az a realizmuselvűség lehetett volna üdvözítő a jugoszláviai magyar irodalomban, amelynek főleg Kolozsi Tibor volt a hangadója a szabadkai 7 Napban és Üzenetben (**A hagyományos líra revíziója**. Ü, 1972. 2. sz.). Azért nem, mert a tárgyi és az emberi élményt a maga közvetlenségében megragadó ábrázolásmód csupán a látásmód frissessége, eredetisége, eretnek volta által válik érdemes művészetté. Viszont az a közérthetőség-eszmény, kommunikációs cél, amelynek nevében egyesek hajlamosak elutasítani a szabadelvű korszak irodalmi zagyvaságait (és értékeit is), pártpolitikailag manipulált. Egyelőre a Bori-féle avantgárd-eszménynél is politizáltabb. Akkor is, ha nem alaptalanul vetette Mirnics Károly a symposionisták ízlése által meghatározott stílusú újabb írók szemére, hogy nagyzoló szövegeik nem a Vajdaság magyar emberének, hanem az európai metropolisz fiktív olvasójának szólnak (Ü, 1971. 12. sz.).

Mirnics Károly jóhiszemű kulturológusként nem gondolhat arra, hogy az olvasók szélesebb köre számára megcímzett írás, ha nem a társadalom irányítóinak érdeke áll mögötte, olyan magatartást föltételezne, amelynek magvát nem hintette el az iskolai nevelés. Így aztán amennyiben a kortárs jugoszláv kultúra összefüggéseiben szemléljük a hatvanas évek végén kibontakozott, sőt önmaga alkalmankénti teljes vállalásával tartós értéket is teremtett Symposion-avantgárdot, akkor a belgrádi, zágrábi és ljubljanai művelődési törekvések vidéki visszhangjának kell azt tartanunk. Annál is inkább, mert maga a mozgalom hangsúlyozta nemegyszer az együtthaladási-fölzárkózási szándékát. Jellemző, hogy éppen akkor tört rá a hatalom, amikor már a délvidéki magyarok is mindinkább érteni kezdték a szavait, amikor tehát már, a szó hitelesebb értelmében avantgárddá válva, jelentős népszerűségre tett szert.

A történelemtől és a társadalomtól nyomorgatott embert a maga mélységében és közvetlenségében kifejező (nemzetiségi) alkotóra általában börtön vagy legalábbis kiközösítés várt a „szocialista" Jugoszláviában. A realizmus viszont a már évek óta meghaladott szocrealizmusnak csak az újabb változata lehetett volna. Célszerű eszköztárként tehát az elvont kifejezésmód kínálkozott.

Először is azért, mert ez a gyakran csak egyének, ill. csoportok által megközelíthető, általában hányaveti képes beszéd legalább szűk körben levezethette a belső feszültséget. Néhány magyar (magyarul beszélő) ember összenevethetett, főleg ha szellemes allúziókra érzett rá a szövegben. Ezzel összefüggésben azért is tűnt helyénvalónak az erőltetett többértelműség, a szintaxis szabályainak fölrúgása, mert esetenként a jugoszláv kommunizmus dogmáinak az alapjaival való dacolás látszatát kelthette. Az előkelő idegenséget, az alkotói abszolút szuverenitást, az elidegenedés élményével való tüntetést legalizálta. A közéleti és magánembernek a mindennapi életben eltakart, hasadt énjéből csinált cinikusan kicsiny üzletet. Az ilyen avantgárd inkognitóban és illegálisan elkövetett bosszú lehetett a „szocialista" társadalomban elszenvedett sérelmekért.

Ezek szerint a délvidéki magyar írók pszichikuma azon irodalmi elődeikéhez hasonlított, akik a baranyai tanácsköztársaság bukását követően emigránsokként érkeztek a királyi Jugoszláviába, hogy többségük rövid idő alatt vagy néhány év múlva – a kommunista vagy szabadelvű gondolkodásukkal is összefüggésben – a vándorlás folytatására kényszerüljön. A lelküket világgá kiáltó idegenek voltak a hetvenes és a nyolcvanas évek „avantgárdistái" is, akiknek szava a műveletlen és konzervatív paraszti-kispolgári tömegek fülében idegenül csengett. A csökkentett óraszám és a kétnyelvűség romboló hatására a magyar klasszikus írókat is egyre nehezebben értették meg az általános és középiskolákban a legalább egy jó szakmában reménykedő diákok. S ha azt is meggondoljuk, hogy az akkori magyar olvasó nem túl ritkán a Magyar Szót is fitymálta, mivel a belgrádi lapok országos információi általában frissebbek, szókimondóbbak voltak, akkor egészen természetes, hogy a jugoszláviai magyar írók elvont jelbeszédére is kevéssé volt kíváncsi. Ezzel azonban még inkább fokozták egyes, politikailag támogatott vagy megtűrt írók gőgjét, zseni-komplexusát, akik ezáltal is keményíthették pozíciójukat. Hogy nem olvasták őket, attól még nem kaptak kevesebbet a nem ritkán öncélú sorszaporításaikért.

Vita a magyarországi kritikusokkal

Nem alaptalanul adta tehát Bányai János a **Költészetünk élő hagyománya** címet a **Márciusi zsoltár** c., két háború közötti jugoszláviai magyar avantgárd verstermést egybegyűjtő antológiáról szóló ismertetésének (MSZ, 1974. VI. 29.). A fentebb mondottak szellemében ui. az idegenségélmény folytonossága (alakváltása) mutatható ki a délvidéki írók többségének alkotáspszichológiai feltételeiben. Bori és Bányai számára tehát, érthetően, igazolásként szolgált a húszas évek Vajdasága téridegen íróinak gyökértelenségből fakadó ürességérzete, esetleg

még mindig profetikus világmegváltást hirdető attitűdje. A bukott forradalmároknak ui. leginkább nem volt sok közük a magyar irodalom hagyományaihoz, hiszen többségük a nemzetköziség lázában égett, vagy ennek hűltén kesergett, ahogyan a jugoszláv „szocializmus" nevelte írók sem igen látták értelmét műveik utólagos csiszolgatásának, átdolgozásának és – ne adj' isten! – kilencéves horatiusi hevertetésének: a nyelvi korcsosodást pótolandó.

Így aztán módfelett korszerűnek érezhette a szempontját Bányai János, amikor Bori szellemében a magyar kritika olyan tekintélyeivel szállt szembe, amilyen Komlós Aladár és Vas István (L, 1972. 3–4. sz.). Az előbbi szerinte az avantgárd kimúlását „akarja", míg az utóbbi a „hátra arcra" hallgat. Ugyanígy Szabolcsi Miklóst is elutasítja, aki szerint az avantgárd utólag, a realizmushoz visszatérve teremt értéket. Bányai a többi között Illyéssel sem egyezhet, aki a dadáról és az avantgárd minden háború utáni tünetéről kifejtette, hogy azok megvoltak már a háború előtt *„hibátlanul beleágyazva az ún. »polgári« világérzékelésbe"*. Ez a jugoszláv, a magyarországi ideologikus racionalizmussal szembeni szűkkeblűség a marxizmusnak azzal a megállapításával védekezhetne, hogy a művészet a társadalmi felépítmény legfüggetlenebb, a gyakorlati ész által a legkevésbé ellenőrizhető területe.

Valójában akadémikus jellegű, tehát meddő mind a magyarországi, mind pedig a jugoszláv fél érvelése. Ha ui. a bukott „szocializmus" szellemében elfogadjuk a tudatnak s ezáltal a művészi világképnek is a társadalmi lét általi meghatározottságát, valamint az alkotónak a létélménye kifejezéséhez való szuverén jogát, akkor az alkotói módszert bármilyen korlátok közé szorítani felesleges, sőt káros. Az irodalomtudósoknak arról persze mindenképpen értekezniük kellett volna, hogy ha az adott korszakban a konkrét művelődési föltételek között dominánssá válik az egyik vagy a másik kifejezésmód, akkor annak mi az oka, s milyen az esztétikai hozadéka. Stílusirányzati elkötelezettségről csak azok tehetnek hitelesen vallomást, akiknek írói munkássága megszenvedettsége garantálja az igazságfedezetet, az államérdektől való függetlenséget.

Az új jugoszláviai magyar irodalompolitika részben a múltból visszahozni akart realizmus-dogmájával szemben viszonylagos fölényben levő Bányai János, igazának érvényesítésében, Kiss Ferenc **Művek közelről** c. kritikakötetének elbírálásában sem ismer határokat. Bányai nemzedéke számára, amely a társadalmi élet mozgatórugójaként a számítást tapasztalta meg, a szív dolga általában nem több a giccsnél. Bányai a **Bonyolult örömök** c. kötetében is az észt részesíti előnyben a szívvel szemben, és a **Súrlódás** c. regényének hősnője is kiégett lelkű, camus-i figura. Nos, Bányai ennek a nihilista életérzésnek a nevében gúnyolja Kiss Ferenc „lelkességét" (MSZ, 1972. XI. 18.). Szerinte ui. *„túlméretezett az az alázat, amellyel Kiss Ferenc a költészethez fordul. Az ő kritikáját nem az intellektus*

indulata és szigora, hanem az érzékenység, a hajlékonyság, az emóció definiálja." Ez Bányai szerint olyan anakronizmus, amellyel nem lehet a modern költészetet (Illyést, Juhászt, Nagyot) vizsgálni. Néhányan abban az időben is tudták, ami azóta egyértelműen bebizonyosodott: a hosszú távon hiteles, a mindennapi életben pedig hasznos kritikusi magatartáshoz az kell, amit Bányai feleslegesnek, sőt károsnak tart Kiss Ferenc kritikáiban. Az értékítéletekben természetesen szükség van az „intellektus indulatá"-ra is, ám nem a kirekesztőre, hanem a befogadóra. Arra a magasabb rendűre, amely felügyelni, összefogni képes „az érzékenység"-et, a „hajlékonyság"-ot és „az emóció"-t – olyképpen, ahogyan az Kiss Ferenc kritikusi gyakorlatában megvalósult. Különben a kritikát haszontalanság, sőt embertelenség fenyegeti.

A jugoszláviai kommunista restauráció alig érintette a vajdasági magyar irodalmi avantgárd kultuszát. Bori Imrének és körének sikerült legitimálnia azokat az irodalomtudományi elveket, amelyek az ún. „újvidéki iskolának" a hírnevét még a hatvanas évek második felében megalapozták. A posztsztálinista művelődési béklyókat föllazítva is még mindig hordozó budapesti irodalomtudományra egyre nagyobb nyomás nehezedett. Tudta: ha másban nincs is, az alapkérdésben, a minél több ember által befogadható, akár avantgárd elemekkel is tűzdelt művészet üdvözítő voltának sulykolásában mindenképpen igaza van. S azzal is tisztában volt, hogy a kortárs Nyugat szelleme irányában nyitottabb új nemzedék előtt demonstrálnia kell, miszerint a teljes alkotószabadság Magyarországon is kialakulóban van. Egyelőre csak születőben, amit bizonyítani kell. Erre a korábbi elhallgatást fölváltó párbeszéd látszott alkalmasnak. Ennek megfelelően indultak meg 1974 tavaszán, Budapesten azok az irodalomtörténeti tanácskozások, amelyekre a későbbiekben is egyik évben a magyar fővárosban, a másikban pedig Újvidéken került sor. A harc sportszerűsítését jelentette ez mindkét fél számára. Azt, hogy az újvidékiek lehetőleg ne olyan egyoldalúan lesújtó módon nyilatkozzanak a budapesti kollégáik tevékenységéről, mint korábban. (A nem sokkal korábban indított Literatúra c. folyóirat 4. száma beszámol a március 19–20-án tartott tanácskozásról, dicsérvén Bori Imre kezdeményező szerepét.) Az újvidékieknek viszont azért tetszett az évi találka, mert hitük szerint a tájuk kultúrigényeinek és országuk emberiségi érdekű törekvéseinek megfelelő, egyéni irodalmi állásfoglalásukkal állhattak elő – méghozzá a magyar kultúra fellegvárában, Budapesten. A jugoszláv belügy, miután először rácsodálkozhatott erre a kezdeményezésre, gyorsan megokosodott, tudván, hogy növelik az ország tekintélyét ezek az évenkénti, csupán a szűkebb értelmiségi körökben tudott találkozások.

Irodalmi önkényuralom

A jugoszláviai magyar irodalomtudósoknak a budapesti irodalomtudomány képviselőivel Bori Imre vezetése által folytatott évi vitája – a hivatalos fölfogás szerint – az autonóm Vajdaságban otthonára lelt magyarság nevében folyik. Boriék, nem úgy, mint a magyarországi hivatalos fölfogást nem ritkán támadó nyugati magyar folyóiratok munkatársai és könyvek szerzői, „itthonról" beszéltek „haza". A nemzetiségi kultúra ui., minthogy viszonylagos önrendelkezésre tett szert a jugoszláv „szocialista" közösségben, az egyetemes magyar kultúra részeként is külön sajátosságokkal bírt. Nem kényszerhelyzetben, mivel Bori Imre tanítása szerint az önállósodás lehetősége már évszázadokkal korábban adva volt benne, s csupán a körülmények ösztönző hatására volt szükség, hogy a gyökerek hajtani kezdjenek. Hogy valójában mégiscsak kényszerhelyzetről van szó, azt elsősorban az időnként megújuló vita tükrözi, amely arról szólt, hogy a közös nemzeti kultúrkincs mely részei tekinthetők vajdaságiaknak is, ill. csak vajdaságiaknak.

Ez a kérdés különösen olyan rendhagyó egyéniség kapcsán vetődik föl, mint amilyen Sinkó Ervin volt. Emiatt Bori Sinkónak két tisztelőjével is vitába bocsátkozik, cáfolva, hogy Sinkó a regionális kereteket túlfeszítő szelleme miatt nem tekinthető jugoszláviai magyar írónak (MSZ, 1975. XII. 27.). Bori számára az itt-születés, innen-indulás, ide-visszaérkezés ténye kellően alapozza meg a vajdasági regisztrálhatóságot. Az ő szempontjából ui. Sinkó Ervin szellemi fölhajtó erőként fontos, nem pedig mint a táj embereinek életével szellemi és erkölcsi közösséget vállalt író. Mint a jugoszláviai magyar kultúra áruvédjegye, nemzetköziségének élő példája. Hiszen Sinkó Pestre ment forradalmat csinálni, emiatt aztán Bécsbe vezekelni, majd újult reménnyel Moszkvába a világot megváltani, s legvégül haza: áldását adni mindarra, ami jugoszláv módon szocialista.

Bori többször is síkraszáll a jugoszláviai magyarságnak mindenekelőtt önmagához való tartozása mellett. A híd-lét kettős kötődésének, a magyarsághoz és a jugoszlávsághoz való egyidejű tartozás dogmájának dominanciája után most ez az újabb szélsőség fenyeget. Nem lenne baj, ha Borinál a Jugoszláviában élő magyarok élete eddig ismeretlen vonatkozásainak föltárásán, a tabutémák fölszabadításán lenne a hangsúly. Sajnos azonban az elmélet most sem oszlatja a gyakorlatot beborító ködöt. Bori olyan vehemensen védi a táj irodalmának és kultúrájának önelvűségét, mintha a korábbi kényszerű változásait követően saját maga sem hinne benne. Nem átall pl. vitába szállni Herceg Jánossal (MSZ, 1976. IX. 18.), aki Holti Mária könyve kapcsán távlatilag a vajdasági magyar irodalom helyett csupán magyar irodalomról beszél.

Hogy Bori Imre fejedelmi önkényében önelégültség is rejtőzik, azt abból az alkalomból írt cikke árulja el, hogy a kecskeméti Petőfi Népe részleteket közölt Németh István **Szomszédok vagyunk** c. riportkönyvéből. Bori már az írásának címe szerint is – **Hírünk a nagyvilágban, avagy miért olvasnak bennünket?** – a jugoszláviai magyar irodalom nevében királyi többesben beszél (MSZ, 1977. I. 8.). Különösen a „jugoszláviai" jelzőt tartja fontosnak. Ez ui. az ő számára – és persze az ország politikusai előtt – hitelesíti a művekben (akár képversekben is) kifejeződő helyi színeket. Nehogy a szeparatizmus gyanújába kerüljön, egyértelműen kijelenti: *„Hírünket tehát jugoszláviai meghatározottsága alapozta meg…"*, ami Bori szerint annak a bizonyítéka, hogy a vajdasági magyarok jó úton járnak.

Eszerint Bori Imre tartja a frontot a magyarul beszélő jugoszlávság illyési vádjával szemben. Ez abból is látszik, hogy 1976 legelején az előző év termésére visszaemlékezve Németh László **Nagy család**ját emeli ki Illyésnek az **Orfeusz a felvilágban** c. drámájával szemben (MSZ, 1976. I. 6.). Nem hagyja szó nélkül Dudás Kálmánnak, a Vajdaságból Budapestre költözött költőnek és műfordítónak a Kortársban tett megjegyzését, mely szerint annak idején azért írtak avantgárd verseket, mert nem ismerték a „poéticát" (MSZ, 1976. IX. 25.).

Bori ugyanúgy kötelességének érzi annak a véleménynek a megválaszolását is (MSZ, 1977. V. 28., VI. 11.), amelyet Dévavári Zoltán (Kiss Ferenc) fejtett ki Bán–Barta–Czine szerbek számára írt magyar irodalomtörténete kapcsán (Magyar Nemzet, 1977. V. 22.). Bori a Hídban az új főszerkesztő, Bányai János által már megalázott Dévavári Zoltán kipellengérezését folytatja, nem tudva, hogy a szabadkai kritikus neve a hetvenes évektől kezdve többnyire a publikálásban Magyarországon korlátozott Kiss Ferenc nevét rejti. Viszont így is a magyarországi kritika függvényeként igyekszik lejáratni Dévavárit, annak érveire érdemben nem is reagálva. Szerinte a szabadkai kritikus jófiúként visszhangozza a konzervatív előítéleteket, amelyek szerint Kassák Lajoson kívül nincs igazán kiemelkedő alakja a magyar avantgárdnak, eltekintve attól, hogy az avantgárd a Nyugat folyóirat szinte valamennyi jelentős írójára termékenyítően hatott. Bori, mintha saját maga is kételkedne föltáró tudományos tevékenysége értékében, Kis Pintér Imrére hivatkozik, aki az avantgárddal való összefüggésben méltatja Füst Milánt és Borinak **A feleségem története** c. regényről készített elemzését, s mint első ilyen irodalomtörténeti elemzést dicséri.

Dévavári (Kiss) a Hídtól úgy kapja meg a magáét, hogy Bányai leközli ugyan a Szabó Lőrinc **Napló, levelek, cikkek** c. könyvéről írt tanulmányt (1976. 1. sz.), amely még az előző főszerkesztő (Ács) által közölni kezdett sorozat 2. része, ám a szerkesztő Dévavárit (Kisst) megszégyenítő kommentárt fűz a szöveghez. Irodalomelméleti alapismeretekből oktat ki, hangsúlyozván a műalkotás és az író magánélete közötti távolság áthidalhatatlanságát. A pofon igen hatásos volt,

mert a válasz – Kosztolányi-dokumentumok bevezetéseként – csak több mint egy év múlva születik meg. (Vagy csak akkor jelenhet meg?) Az érvelés okos, időszerű, találó. A szerző nem csupán az irodalomtudomány alapfogalmait tette magáévá, hanem *„a magyar egyetemeken ma használatos poétikákban"* is járatos. Ennek megfelelően fölháborodva utasítja vissza Bányai állítását, mely szerint az életanyag úgy aránylik a műhöz, mint a keret a képhez. Az azóta elmúlt évtizedek során bebizonyosodott: Dévavárinak (Kissnek) alapvetően igaza volt, mikor kijelentette: *„tudományunkra nagyon ráférne élet és mű, ember és mű, társadalom és mű dialektikájának bensőségesebb vizsgálata. Ahogy jót tenne az is, ha tanulmányainkban érzékletesebb alakban jelenne meg a költők személyisége. Sajnos, a mi szépíróink, akik ebben segíthetnének, mostanában – Herceg Jánost kivéve – nem ártják magukat az irodalomtudományba. Ezt nem is csodálom: veszélyes terep."* (H, 1978. 5. sz.)

Annak dacára (vagy éppen azért), hogy Kiss Ferenc (Dévavári Zoltán) olyan megfontoltan válaszol, mint 1972-ben a vajdasági hagyományok kapcsán Borinak írt válaszcikkében, Bányaiból vitriolos gúnyt vált ki. Most nem kommentár formájában, hanem a Híd következő számában. Ahogyan a cím – **Az irodalomtudományi közhelyekről** – is jelzi, a főszerkesztő mellébeszél. Mert igaz ugyan, hogy Dévavári (Kiss) irodalomtudományi alapismereteket ismétel meg, amikor a mű életszerűbb, valóságba ágyazott vizsgálatát kéri számon, ám nem értekezhet metanyelven, hogy a vajdasági irodalomtudomány káros egyoldalúságai helyett a kritikai komplexebb, igazi funkciójához való visszatérést kérje számon a felelős bírálóktól. Bányai tizenötnél is többször használja megvetően a „közhely" szót, hogy lejárassa és megbélyegezze a szabadkai kutatót. Arra nem gondol, hogy mind a kommentárjában, mind pedig a válaszcikkében, kellő hivatkozással ő is csak a divatos esztétikusok gondolatait ismétli.

Erre egyébként azért van szüksége, hogy az olvasó figyelmét elterelje a bemutatott könyvről. Dévavári (Kiss) ui. az 1976-os publikációban, Szabó Lőrinc II. világháborút követő meghurcoltatásának adalékait elemezve, a **Vezér** c. nácigyanússá lett vers problémakörét is érintette. A kritikus a nagy költő egoizmusát elítélő bírálata mellett azokat a rágalmakat is szóvá merte tenni, amelyekkel a jórészt ártatlan meghurcoltatása során illették Szabót. Dévavári (Kiss) annak tisztázásához mert kezdeni a Hídban, amiről a Bányai-féle, napi politikai elvárásokhoz alkalmazkodó mentalitás szerint jobb hallgatni. Dévavári (Kiss) számára Szabó Lőrinc esete közvetve a magyarság és a fasizmus összefüggésének kérdéséhez is szolgáltatott adalékot, míg a vajdasági magyar kultúrpolitika szempontjából az északi határon túli magyarság legfeljebb a vajdasági magyarsággal összefüggő hagyománya és a kiemelkedő műalkotásai miatt volt fontos. A történelmet nem érdemes firtatni, minthogy annak lényegét már föltárta a jugoszláv történetírás. Dévavárinak (Kissnek) el kellett vennie a kedvét az ilyen

lezárt ügyek perújrafelvételéhez közeledő írásoknak az Újvidékre küldésétől. Kompromittálni azonban ezekben az években nem közvetlenül, a kérdéses téma kapcsán, hanem közvetve, másról beszélve lehetett. Erre volt jó a közhely szó több mint tizenötször használt husángja.

Az adott körülmények között természetesen csupán szélmalomharc lehetett a kritika humanizálásának kísérlete. Ez már abból a kritikából is jól látszott, amelyet Bányai írt Varga Zoltán **Periszkóp** c. kritikakötetéről (MSZ, 1975. IX. 13.). *„Az írót keressük a Periszkópban, ne a kritikust"* – jelenti ki, Varga stílusát kényelmesnek, a mondatait lazáknak találva. Azonban ennek dacára is hasznosnak minősíti a könyvet. Azt már azonban nem fejti ki: mi értelme van egy, az irodalomról oldottan, mellébeszélőn társalgó szépírót olvasni. Nem mondja ki, hogy Varga Zoltán kritikusi gyakorlatában nem csupán a tudománytalanság zavarja, hanem az értelemközpontú alaposság s az ennek megfelelő világos értékítélet. Varga Zoltán ui. a tolókocsijából eleve homályosnak érzékelte a világot, ám ahelyett, hogy átadta volna magát a kínálkozó misztikumnak, hiperracionalista erőfeszítéssel igyekezett elsajátítani az emberi ésszel fölfoghatót, így az irodalmi műalkotást is. Kritikai szövegei valóban oldott hangneműek, s ha már akkor is olvasásra csábították az újabb irodalomtól idegenkedő értelmiség egy szűkebb rétegét, akkor az utókor a divattól és az érdekektől független szellem eredeti élménybeszámolóit tisztelheti bennük.

Palotaforradalom

A Magyar Szóban 1977 januárjától Vajda Gábor váltotta föl a heti kritikus szerepében Bányai Jánost. Noha Vajda részben példamutatónak tartotta Bányai zsurnálkritikáit, a **Könyv és kritika II.** c. kötetről azt is megírta, hogy irodalomtörténet-írásunkkal és hagyománykutatásunkkal kapcsolatban a szerző *„jobbára csak az addigi méltatások és a saját korábbi közhelyeit ismétli, s hogy saját maga nem alkalmazza, amit az előző kritikakötetével kapcsolatban jelentett ki a vele készített interjúban: azt ti., hogy a kritikusok munkáját is bírálni kell, mert ellenkező esetben az alkotók egysíkú olvasói elvárásokat elégítenének ki, ami az irodalom látszólagos nonkonformizmusa mögött konformizmushoz, kimondatlan és aláíratlan megrendelésre készült, de a kritikusi garancia által eleve hitelesített szövegekhez vezethet"*. (MSZ, 1977. III. 25.)

Habár nem volt róla szó nyíltan, Bányai János ekkortól kezdve nem csupán azért szerepelhetett ritkábban a Kilátóban, mert a kritikusi mandátumának ideje lejárt, hanem amiatt is, hogy – miként a Németh István **Szomszédok vagyunk** c. tárcakötete kapcsán kialakult vita tanúsította – az akkor még strukturalista módon esztétizálva – ismertette a Forum Könyvkiadó magyar könyveit. Vajda

Gáborral azonban melléfogott a Magyar Szó, mert ő a magyar irodalom kiemelkedő alkotásaihoz viszonyítva igyekezett bemutatni a könyvtermést, s minthogy Bori Imre tanársegédjeként mind a Hungarológiai Intézetben (Kázmér Ernő munkásságának kutatása kapcsán), mind pedig a Magyar Tanszéken világirodalmat tanulmányozott, ill. gyakoroltatott, ennek kritériumai az ismertetőiben is megjelennek. Olyan eklektikus kriticizmus ez, amelybe a tágabb értelemben vett marxizmustól Németh Lászlón és Tamási Áronon át egészen a fiatal írókat ihlető távol-keleti filozófiákig sok minden belefér. Vajda az 1981 decemberében bekövetkezett leváltásáig olyan kritikasorozatot írt, amely – a jugoszláv valóság befolyásával is számolva – egységes szellemi térnek fogja föl a Kárpát-medence határoktól szabdalt magyar nyelvterületét.

A kritikus a rendszeres könyvbemutató tevékenységének már az első hónapjaiban belebotlott (MSZ, 1977. VI. 11.) Bori Imre Krležáról írt kismonográfiájába, amely egy új sorozat első köteteként jelent meg. Vajda a tanársegédek között rendhagyó módon az elismerés mellett bírálattal illette főnöke munkáját. A bíráló szempontja azonban Bori könyve esetében túl szorosan függött össze a kutató és gyakorlatvezető világirodalmi vonatkozású témáival (Nietzschével, Thomas Mann-nal). Bori stílusa és módszere valóban a rutin és az elgépiesedés jeleit mutatta már ezekben az években (noha nem egy fontos könyvet a későbbiekben is írt), ám e növekvő korlátokat nemcsak az európai összefüggések elhanyagolásában kellett volna meglátni, hanem sokkal inkább – miként Vajda is tette más írásaiban – a megfelelő, de a látszólagos azonosságban is eltérő magyar irodalmi jelenségekkel – illyési, Németh László-i stb. – pannon (közép-európai) léthelyzetekkel kellett volna párhuzamba állítani.

Bori fölényesen, de ezúttal közvetve, nyílt konfrontálódás nélkül **A kritikus első hosszúnadrágja** címen (VI. 18.) válaszolt az akkor 32 éves, a belgrádi tudósképzőt – a Lukács György realizmuselméletét bíráló diplomamunkájával – befejezett Vajdának. Bori lekezelő reakciója dacot váltott ki a kritikusból. **A rövidnadrág előnyeiről és a tekintélyelvűségről** (VI. 25.) c. viszontválasza indulatos tiltakozás azon tekintélyelvűség ellen, amely a Magyar Tanszék Borit támogató munkatársai révén, a külön vajdasági mérték kapcsán honosodott meg az értekező prózában és a művelődési életben.

Vajda a szuverén kritikusi véleményformálás és az érdektől független értékeszmény nevében, sértett önérzettel elutasítja a vajdasági irodalmi kiskirályság klikk-szellemét. E gesztusát igazolta a Magyar Tanszék elbürokratizálódása s az az inkvizíciós politika, amely a másképpen gondolkodó embereket eltávolította a Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézetéből, ahogyan a hetvenes évek végétől nevezték a Tanszék és a Hungarológiai Intézet egyesüléséből létrejött intézményt. Abban persze fölöslegesen túlzott Vajda, amikor

áltudósként, konjunktúralovagként bélyegezte meg Borit. Akkor is, ha a tudós tevékenysége a kelleténél jobban függött a jugoszláv (autonóm vajdasági) művelődéspolitikától. Egyébként Bori éppen e vitát megelőzően írt dicshimnuszt Titóról (MSZ, 1977. V. 21.), aki megteremtette a jugoszláviai magyar kultúra hatvanas évektől kezdődő reneszánszának feltételét, s ezáltal a Vajdaság magyar irodalma *„megtalálta a helyét az ország társadalmi, gazdasági, politikai életében"*.

Bori helyett az egyik tanítványa, a Középiskolások Művészeti Vetélkedőjének alapításában és szervezésében érdemeket szerzett Bagi Ferenc felel (VII. 2.). Kezdőnek, személyeskedőnek minősíti Vajdát, s a kritikusi hitelességét vonja kétségbe, mert azt merte leírni a Vajdaság művelődéséről, hogy ott a kritikust *„ember nem járta, mocsaras vidék"* fogadja. Bagi fölteszi a kérdést: *„Meg lehet bízni az ilyen állásfoglalású ember műbírálói ízlésében, ítéleteiben?"* Mivel Bagi szerint nem, ezért Bori húsz kötetének igazságával szemben hiányolja Vajda tevékenységében a *„kritikusi platformmal rendelkező és logikailag következetesen végigvezetett bírálatot"*. Ezután Bagit fölvették az Intézetbe, ahol felelős politikai funkciót is gyakorolva, később a nyolcvanas években elöl járt a másképpen gondolkodók eltávolításában.

A történelmi és a művelődési események bebizonyították: a tartomány – ahogyan Vajda Gábor érvelt – irodalmilag és kultúra szempontjából valóban mocsaras terület volt, s mivel a politika úgy akarta, mind a mai napig olyan maradt. Ami pedig a *„logikailag következetesen végigvezetett bírálatot"* illeti, ennek a fenntartásnak annyi az igazságfedezete, hogy a bírálatok végkövetkeztetéseiben a kritikus – az adott körülményeknek kiszolgáltatott jámbor író iránti irgalomból – többször enyhébb, elnézőbb annál, mint amit az olvasó az inkább hibákat soroló gondolatvezetéstől várt. A korábban mondottakat ellenpontozó befejezés oka máskor viszont abban rejlik, hogy az írás – vagy rövid terjedelme, vagy szerzőjének alkalmi ügyetlensége miatt – nem az egész műről beszél, hanem annak problematikus vonatkozásairól, s csak a végkövetkeztetés értékeli – túlságosan is sommásan – a mű egészét. Természetesen sok mindentől függ az, vajon a bíráló mit és hogyan sűrít az egyszer rendkívül frappáns, okadatoló tanulmánnyal fölérő, másszor mellébeszélő, a lényegen átsikló, a legjobb szándék mellett is leginkább csak impresszionista zsurnálkritikába.

Vajda Gábor az erkölcsi igazsága tudatában természetesen nem maradt adósa Bagi Ferencnek. **Előbb az igazság, aztán a tekintélytisztelet** címmel (VII. 16.) leleplezi a karrieristát, aki addig, az irodalmi életben ismeretlen lévén, csupán művelődésszervezésben hallatta a nevét. Vajda mindenesetre levonta a helyzet konzekvenciáját, s az 1977 őszén történt adjunktusi újraválasztását követően 1978 februárjában fölmondott a Hungarológiai Intézetben, s középiskolában kezdett dolgozni.

Az avantgárd előzményei nyomában

Bori Imre modernizmus-kultusza annak dacára sem hagyta magát, hogy – a külön vajdasági magyar hagyomány térnyerése következtében – öt évig nem jelenhettek meg kötet formájában a magyar irodalomról írt esszéi. A **Fridolin és testvérei** c. tanulmánykötetében (1976) a Krúdy-esszé jelenti (a Hídban való részleges közlést követő) igazi újdonságot, minthogy a Cholnokyakról és a Kosztolányi-regényekről írottak még a hatvanas és hetvenes évek fordulóján születtek, s megjelentek már nyomtatásban. Emellett azért is, mert Krúdy – Füst Milán mellett – nem csupán a legnagyobb olvasmányélménye Borinak, hanem az avantgárd föllépése előtt kiteljesedett művészettel ábrázolta azt, amit az esszéista elidegenedésként tartott a kor új és tipikus jellemzőjének. Ennek megfelelően Bori a tartalom interpretációja során vágy és valóság kettősségét taglalhatja, a lét és a tudat, a jelen és a múlt közötti szakadékra irányítva a figyelmet, különös tekintettel az élethelyzetekre és a szereplők jellembeli sajátságaira.

S megteremtheti a „Krúdy-effektus" fogalmát is az író stílusmegoldásaival kapcsolatban, amelyeknek *„van jelképi értékük és realitásokat hordozó, a regény információinak körét tágító, gazdagító szerepük is"*. (208. p.) Az irodalomtörténésznek egyik legteljesebb elemzésű műve ez a Krúdy-tanulmány, amely monográfiaként önálló könyvben is megjelent két évvel később. Ebben a szerző már egy külön (még a hetvenes években írt) fejezetet szentel az általa teremtett Krúdy-kategóriának: *„Mi Bertolt Brechttől kölcsönzött szóval jelöltük a Krúdy Gyula prózájának ezt a sajátosságát, s neveztük Krúdy-effektusnak a szövegrészletek sajátos, ezt a prózát jellemző »bővítő« hatását a »többet mondás« kontextusának figyelembe vételével. A szövegháttér sajátosságáról van szó, amelyet elsősorban a művek képvilágának a vizsgálata révén lehet megközelíteni. Vannak ugyanis szövegrészletek Krúdy műveiben, melyeket az olvasó rendszerint nem érzékel jelentősebb mértékben, csupán a mű összhatásában összegeződött benyomásként fog fel. Kimutathatóan azonban ebben az összhatásban nem a regénycselekmény játszik fő szerepet, hanem a szövegháttérnek az »anyaga«, amit általában a Krúdy-szövegek mélyrétegének is tartunk. A Krúdy-regényekben a szövegháttér részletei, amelyeket mikrorealitásoknak is nevezhetünk az írói tudatosság jeleként, az eszmei mondanivaló mágneses pólusai felé irányulnak. Következésképpen szerepüket sem a nyelvi megoldások vonatkozásában kell pusztán értékelnünk. Képi mivoltukban, makrorészletekként az egész regény irányultságát, általában az adott művek tendenciáját alapvető jellegükben reprodukálják."* **(Krúdy Gyula**, 1978. 106. p.)

Az irodalomtörténész 1979-ben megjelent **Varázslók és mákvirágok** c. kötetének tanulmányai a már korábban kialakított munkarendnek megfelelően születtek és kerültek nyilvánosságra. A Jókai Mór és Török Gyula regényeiről,

valamint Justh Zsigmond és Csáth Géza munkásságáról szóló írások többsége előbb a Magyar Tanszéken előadásként hangzott el, majd folyóiratokban (Híd, Üzenet) látott napvilágot, míg végül könyv formát is kapott. A tanulmányok között elsősorban a Jókairól szólónak a szembetűnő sajátsága az idézethalmozás. (Nem egészen másfél évtizeddel később a Forumnak a budapesti Akadémiai Kiadóval közösen készített esszéválogatásában – az idézetek nagy részének kihagyásával – alig felényi terjedelemben jelenhet meg ez az írás.)

A tanulmánykötet címe – **Varázslók és mákvirágok** – közvetlenül vonatkozik a dolgozatok témájára: a magyar irodalomtudománynak a kommunista éra kutató által kevésbé méltányolt s olykor félre is ismert korszakára, a *fin de siécle*re, a szecesszióra. Bori természetesen nem indít terminológiai vitát, és – nem függetlenül az általa hivatkozott Mario Praznak a szerbhorvátul ebben az időben megjelent **Agonija romantizma** *(A romantika agóniája)* c. híres művétől – az újromantika kifejezést nagyobb előszeretettel használja. Módszerének filozófiai alapja azonban Lucien Goldmann genetikus strukturalizmusának, regényelméletének alienáció tanában van. Eszerint a XX. században kiterebélyesedő elidegenedés élménye átalakítja a művészetet, amely a maga sajátos eszközeivel tükrözi a társadalmi-emberi változásokat.

A bizonyítékok túladagolásával továbbra is prekoncepció vezérli irodalomtörténészünket a vizsgálódásában. Az idős Jókai műveit illetően azért elfogult, mert azokban rendre kimutathatja a társadalmi ekvivalenciát, vagyis azt a – főleg a szerelmi életben tükröződő – elidegenedést, amely számára egyrészt azt bizonyítja, hogy a magyar polgárosodás a felemássága ellenére is kitermelte a nyugati társadalmakban korábban megjelent és a művészek által tükrözött lelki torzulásokat, másrészt pedig, hogy a legkiválóbb magyar író élményanyagként vállalta azt, amit a népnemzeti klasszicizmus – mint elvetendő rosszat – nem volt hajlandó tudomásul venni. E szellemtörténeti konstrukció pozitivista lényege abban nyilvánul meg, hogy számára az elidegenült, egyre erkölcstelenebb életnek megfelelő elemek önmagukban is fontosak. Az idézetek elburjánzásának tünetei ebben a meggyőződésében gyökereznek.

Az álmok, a torzulás tudatos vagy önkéntelen vállalása, a beteges szexualitás stb. már önmagában értéket képvisel Bori fölfogásában, mivel mindebben a klasszicizmus meghaladását érzékeli. Sajnos, túlnyomórészt csak az okozatokat láttatja, az okokat pedig a társadalmi deformációkra szűkíti: az egyéniség részben, a mű egésze pedig teljességgel elkerüli a figyelmét. Íme, hogyan ír Bori arról a korszakról, melyben a népnemzeti normák már nem érvényesek, de az új művészi igazságok még nem hitelesítődtek: *„Gyulai Pál megrovása, mely szerint Jókainál a »cselekményt« a főhősök »minden lelki fejlemény nélkül hajtják végre«, valójában írónk regényművészete egyik alapsajátosságát homályosította el. Holott nyilvánvaló*

az összefüggés a magyar kapitalizmus sajátos formájáról alkotott elképzelés és az emberek sorsának »menete« között, de a látszat és a valóság között is." (99. p.)

Bori e könyvének legsebezhetőbb pontja a **Török Gyula regényei** c. tanulmánya. Akár szűkebben, akár tágabban értelmezzük ui. a dzsentri fogalmát (Borit az ellenzéki szerepe a szűkebb értelmezésre kötelezi), **A porban** c. regény kétségtelenül a birtokos nemesség válságáról szól, méghozzá – Bori véleményével ellentétben – a főhős sorsa által hangsúlyozottan a dzsentrinek mint osztálynak a dekadenciája jelenik meg ebben a műben. A magában tendenciákat is rejtő alkotói szemlélet ui. nemcsak a szokásaikban, életvitelükben, illúzióikban önmagukat túlélt rokon családokat ábrázolja pusztulásra ítélteknek, hanem a főhőst és annak édesanyját is, még ha eladósodásuk és gazdasági vállalkozásuk bukása nem látszik is végzetesnek. Hogy milyen mélyen dzsentri Kender Pál, annak az a tanúbizonysága, hogy – öntudatlan s az életet még naivan élő sorstársaihoz hasonlóan – képtelen elindulni a megmaradás, a polgárosodás útján, s mivel, ezzel összefüggésben, önmaga megvalósítására is képtelen, öngyilkos lesz.

Ami miatt Bori úgy gondolhatta, hogy Kender Pál sorsa szétfeszíti a dzsentrisors kereteit, az a stílus tekintetében szürke írónak az egyénítő készségében rejlik. Török Gyula a dzsentrinek nem a szociológiailag legtipikusabb, hanem a rendhagyó esetét dolgozta föl művében. A legbelül polgári értékeket tisztelő hősének tragédiája sokkal hatásosabban domboríthatja ki a dzsentriosztály bukásának elkerülhetetlenségét, mintha – Mikszáthhoz hasonlóan – egy mulatozó, osztályától csak élhetetlenségében, romlottságában vagy legalábbis a szenvedélyeiben különböző figurát állított volna műve középpontjába.

A budapesti irodalomtörténészekkel való évenkénti tanácskozás is ellenzékiségre ösztönzi Bori Imrét. A magyar kultúrának a múltjával és a jelenével kapcsolatos fenntartása még akkor is dacosan fogalmazódik meg, amikor már nem annyira a kultúrpolitika, mint inkább csak a „*meghibbant értékrend és történeti tudat*" tehető felelőssé azért, hogy még a rokonszenvező is „*hagyománytörő áramlatokként*", „*rendhagyó kivételekként*" méltatja az avantgárd törekvéseket (7N, 1985. XII. 6.).

Bori tehát a nyolcvanas években is múlt századinak tartja, s ezért nem szereti a társadalmi valóságra viszonylag közvetlenül reflektáló alkotói magatartást. A szintén kárhozatos anekdotikus elemek mellett emiatt viszolyog Móricztól, s mikor végre rászánja magát az értékelésre, Móriczban a modernség társadalmiságtól független vonatkozásait igyekszik kimutatni, kimagyarázva az írót abból a „XIX. századiságból", amelybe a modernebb Füst Milán-i naturalizmussal szemben utasította. Ennek megfelelően a **Móricz Zsigmond prózája** (1983) c. kötetében a **Sárarany** c. regényt méltatva – az író mentségeként és az értékfölfedezés örömében – a naturalizmust csupán külsőségnek tekinti, s Móricz szimbolista

szecesszionizmusában látja a lényeget, az élettani ihletettséget hangsúlyozva. Néhány meggyőző példa kiemelése közben, az író szecesszióját és szimbolizmusát igazolandó, megfeledkezik róla: a modernizmussal azonosított erotikum egyrészt pl. a XIX. századi francia naturalistáknál is jelen van, másrészt pedig a naturalista részletek is lehetnek szimbólum-értékűek.

Bori számára ekkor már oly fontos Móricznak a modernség szintjére való fölemelése, hogy az erotikumot (az élettani ihletés egyik fontos vonatkozását) a társadalmiság elé állítja. De ennek következtében helytelenül interpretálja Turi Daninak a grófnőhöz való közeledését, mondván: azt a szexuális érdek vonzza az úri hölgyhöz. Ezt a tézist azonban a regény nem igazolja, minthogy a mű főhősét a szexuális csömör és a társadalmi emelkedésvágy állapotában ismerjük meg. Dani kezdetben a grófnővel való találkozást mint anyagi és társadalmi ambíciói valóra váltásának lehetőségét képzeli el, tehát – Bori véleményével ellentétben – mint nő kezdetben nem érdekli. S később is a szexuális érdek csupán egy-egy pillanatra bukkan föl Dani tudatában. S ha olykor előtérbe kerül is, a társadalomban lesüllyedt s az újra-fölemelkedés lehetőségétől megszédült ember gerjedelméről van szó. A megalázott ember bosszúja is benne van ebben a közeledésben, különben aligha esne áldozatul a grófnő a szeretkezésnek.

Jól teszi Bori, amikor a Danit mozgató motívumkört élettani fogalommal jellemzi. Viszont elmulasztja konkretizálni ezt a kategóriát. Ami pedig rendkívül fontos, mivel a vitalista mozzanatokban rejlik Móricz regényének egyéni jellemzője. S ugyanakkor ezáltal mutathatunk rá a mű naturalizmusának lényegbevágó jellegére is. Turi Danit állatinál is alantasabb ösztön hajtja: a feleségét falhoz veri, a szüleit nélkülözni hagyja, a vetélytársát anyagilag tönkreteszi s végül megöli, alázatos szeretőjét gorombán elrúgja magától, a grófnőt halálra szereti, a grófot a saját őseit ért anyagi és erkölcsi sérelem miatt vadállatként marcangolja szét. Mindemögött az alkotói pesszimizmusra való (a regényben egyébként többször is kihangsúlyozott) erőkultusz áll. A megalázottság tudatában élő Dani egyénisége határait szeretné a végtelenségig kitolni. Sérelmeiből kifolyólag: fő célja a birtokszerzés; a szexualitás csak alkalmi erőpróba, mondhatni pótkielégülés; a grófnővel kapcsolatban: bosszúeszköz is. Nem téveszthet meg bennünket tehát Daninak a tragédiát követő bűnbánó, a feleségének esdeklő vallomása, melyben túlbecsüli csapodár életformáját mint a bukását előidéző okot. Valójában – s ez számos idézettel támasztható alá – Turi Daniban a kéjvágy csupán egyik megnyilvánulása annak az irracionális erőnek, amelynek csillapíthatatlan birtoklásvágy és bosszúéhség a lényege.

Mindezt azért kellett fölvázolnunk, hogy jelezzük: Bori Imre tudományos gondolkodásának középpontjában nem az emberi és az esztétikai értékek állnak. Ő az alkotásokra, ill. az írókra jellemző általános jegyeket keresi. Ennek

szellemében Jókai hősnőit szadistáknak minősíti, szemben Móricz nőalakjaival, akik szerinte mazochisták. Merész tézis ez, melynek kapcsán bizonyítani kellene, hogy Móricz nőalakjainak töprengése, vívódása, bűnbánata milyen körülmények között és miért vált át öncélú önmarcangolássá, a kisebbrendűségi érzés önélvezetévé. Hol váltják ki külső okok (rájuk nehezedő előítélet, férfizsarnokság) a szenvedést, s hol keresik saját maguk a boldogtalanságot. Bori munkája mindenesetre megkerülhetetlen az ilyen szempontból vizsgálódónak. Annál is inkább, mert e tanulmánya valóságos kisenciklopédiája a móriczi erotikának.

Ennek a kérdéskörnek a boncolását fenyegeti a legkevésbé szankció a nyolcvanas években, s az idézetek által az esszéista, sőt netalán az író is könnyebben olvasóra találhat. Természetesen csak a már idősebb, s főleg a határon túli értelmiségiek körében. Mert a vajdasági diákok számára a tanterv már alig teszi lehetővé a magyarországi írók olvasását. Bori mint olvasó és kutató természetesen kivétel. Ő néhányadmagával már régebben kivívta a jogot, hogy kellő politikai óvatossággal és a magyar hagyományokkal szembeni kriticizmussal az újat mondás reményében hallassa a hangját.

Bori Imre újítási állhatatosságának maradandó jele **A magyar irodalom modern irányai** c. monográfia, amelyből két kötetet írt meg (1985, 1989). Hogy tudósunk vizsgálódásának súlypontja a XIX. századba tevődött át, az a megalapozás szándékáról, a rendszerbe foglalás igényéről tanúskodik. Bori azt akarta megalkotni a magyar irodalomtörténetben, amit Lukács György a társadalombölcseletében, az „ontológiájában" alapozva meg a tanítását. Bori, ahogyan az avantgárd-monográfia első kötetében ígérte, a modern izmusok értékrendjébe igyekezett illeszteni mindazt, amit az új törekvések előtörténetének látott. Így aztán a látomások és nyelvi kalandok rajongója egészen Arany Jánosig, a szimbolizmusig és a naturalizmusig megy vissza a gyökerek kutatásában. E visszatérés annyiban újdonság, hogy korábban Bori inkább csak a szecesszióban kereste az általa képviselt modernség előkészítését.

Válság

A politikusoknak a kódolt művészet iránti viszonylagos toleranciája elvétve a nyílt kritikusi véleményre is vonatkozott. Pl. a Vajda Gáboréra, aki Hornyik Miklós körkérdésére nem talált dicsérnivalót a vajdasági magyar kultúrában. Vajda kissé naivan (vagy óvatosságból?) nem gondolt arra, miszerint noha ő szabadon írja meg a véleményét a Forum Könyvkiadó könyveiről (jutalomként mint munkanélküli másfél évi újvidéki tartózkodása során sem helyezkedhetett el), legfeljebb alkalmi recenzensként van (akkor sem mindig megszívlelt) szava

annak eldöntésében: mely könyvek jelenjenek meg. Így aztán fenntartással kell fogadni a következő kijelentését: „*Az emberek egyénenként félnek birtokba venni a kultúrának azt a (szerintem sehol a világon ilyen mértékben nem tapasztalható) szabadságát, melyet a társadalomtól egészében, lehetőségként kaptak meg.*" (MSZ, 1981. IV. 18.) Vajdának nem sikerült mozgalmat indítania, s írásai is 1982-től csak egy ideig (a Képes Ifjúságban) jelenhetnek meg hétről hétre Újvidéken.

Viszont annál inkább szóhoz juthat az olyan magatartásváltásra kényszerült társadalomkritikus, mint Bosnyák István, aki azért immár ironikusan kezeli az eluralkodott, „megújhodott" etikát. Szerinte ezt is „transzcendálni" kellene, ahogyan oly sok minden vált tapasztalon túlivá – szemben a gyomor mozdíthatatlan valóságával. Nem tudhatjuk, vajon Bosnyák számára a közbeszólás lehetősége-e pusztán a „Nagy Október"-re, a hozzá való visszatérésre hivatkozás, vagy még mindig él benne a forradalmi naivitás. (Vö. MSZ, 1980. I. 19.) Mindenesetre nem fejti ki, milyen formában képzeli el az 1917-hez való visszatérést – azután, hogy e hajdani eszmények jegyében a hivatásirányú oktatás eredménytelenül próbálta meg közös nevezőre hozni az elméletet a gyakorlattal, a természettudományt a humánismerettel, a tehetséges és ambiciózus diákot a szerényebb értelmi képességűvel.

A jelszó ebben az időben a legkevésbé volt az, hogy a növekvő fél- és teljes írástudatlanság korában minél világosabban írd ki magadból a legmélyebb, legtitkoltabb érzelmeidet, gondolataidat, tapasztalataidat, hogy a politikusok fölhasználhassák azokat feladataik meghatározásakor, hanem az, hogy – miként Végel László hirdette – **Ne hagyd magad, avantgarde!** (ÚS, 1979. 166–7. sz.) Annál is inkább jól lehetett akkor halászni ebben a mocsaras vízben, minthogy az újvidéki és a budapesti kutatók évi stílusirányzati eszmecseréin a konzervativizmus (a nemzetélmény és az osztályvonatkozások) dogmájával szemben a modernség (az alkotói egyéniség mindentől való függetlenedése) kánonja állt szemben. Az avantgárdról szóló újvidéki előadás a következő címen fogalmazódik meg a Magyar Szóban: **A meghívott avantgard**. *Újabb tudománynépszerűsítő előadások a Hungarológiai Intézet Élőszóval c. felolvasó ülésein* (1980. I. 17.).

Hogy általában jelentős különbség van az irodalomtörténészek által fölkutatott avantgárd s aközött, ami a hetvenes években született, nem izgathatta különösebben a kutatókat. Miként Thomka Beátának az újabb magyar regényről írt tanulmányából is kitűnik (ÚS, 1979. 176. sz.), a Tolnai, Domonkos, Végel és Balázs nevével jelzett próza formabontó törekvése ui. a negatív létélményt tükrözésében, vagyis a fennálló sajátos tagadásában nyer nyugtázást. Eszerint az új próza a szocialista világ értelmetlenségét, kilátástalanságát tükrözi a maga belső rendetlenségével, töredékes voltával. Az a kérdés föl sem merülhet, vajon a szöveg mitől lett alkotássá, esztétikai értékké, s nem utolsósorban – a kritikusi

penzumtól eltekintve – elolvashatóvá, élvezhetővé. Egyrészt az a fontos, hogy ezeket az eretnek gondolatokat – elvontan és egy nagyon szűk kör számára – ki lehet mondani, másrészt pedig az, hogy az alkotói szabadságnak e formája (a Thomka által hivatkozott) Jacques Derrida szemiológiája által igazolható.

Erre Thomka Beáta is rájön, amikor egy tévébeszélgetés során önkritikát gyakorol (MSZ, 1981. II. 24.), mondván: mivel ízlések, törekvések, olvasói érdeklődések szerint differenciáltak vagyunk, nem tudjuk, kinek írunk. S ennek kapcsán – éppen ő! – Németh G. Bélának a fundamentális igazságot tartalmazó kijelentését idézi: *„Ugyanabban a hangnemben és modorban szólunk mindenről. Mintha a magunk érvényesítését, hangnemünket és modorunkat eleve fontosabbnak tartanánk a tárgyunknál s tulajdonképpen célunknál is."* Nem más ez, mint a kortárs „avantgárdnak" (posztmodernnek) a csodálatosan tömény (ön)bírálata.

A kritika azt az irodalmi stílust méltatja, amelyet a lektorok már tisztába tettek. Vizsgálat tárgyává azonban ezt sem teszi. Ezt csak Podolszki József mondja ki ebben az időben (MSZ, 1982. IX. 18.). Önkritikát is gyakorolva állítja, miszerint olyan nyelvi problémák terhelik a jugoszláviai magyar irodalmat, amelyeket még senki sem tárt föl (!). Sőt, Podolszki szembe meri egymással állítani a lektor és az alkotó szempontjait a nyelvi hiba és a stílusbeli eredetiség vonatkozásában. És egymástól elválaszthatatlannak tartja az irodalmi és a köznyelv kérdéseit. Az előbbi megoldatlanságát az utóbbi romlásában gyökerezteti. S hogy ennek kutatását senki sem vállalja, már-már gyászbeszédet mond a vajdasági magyarok nyelvéről. A baj forrását abban látja, hogy szerinte együttesen *„szemléltük a nyelvművelés visszavonulását, összezsugorodását, kihalását"*.

Végel Lászlót azonban nem zökkenti ki Podolszki kétségbeesettségében is egyértelmű figyelmeztetése. Végel esszéi a nyolcvanas években is nagyobb perspektívából és többértelműen vizsgálódnak: nem férnek bele a provincia anyanyelvi kérdései. Ő a nyolcvanas években Belgrádban, Ljubljanában és Pécsett publikálja töprengéseit. Ezek csak 1992-ben Budapesten szellemi önéletrajzként álltak össze (**Lemondás és megmaradás**). Olyan irányvesztettség állapotában kikényszerült vallomásokról van szó, amelyek csupán valamiféle homályos utópiában, emberiségképzetben reménykedhetnek, ha valóban nem mímelik a hitet. Végel akaratlanul is a nemzedéke csődjéről, eszményeinek föladásáról, a teljes manipuláltság állapotának fölismeréséről beszél, s ezáltal a teljes összeomlás előtt mutat rá a második világháború utáni Jugoszlávia értéktudatának hamisságára, a látszat és a valóság között egyre nyíltabban tátongó szakadékra.

Az író a hetvenes évektől megmártózni volt kénytelen abban, amitől addig idegenkedett, s a Magyar Szó Kilátó c. rovatát szerkesztve sokban alkalmazkodott az önigazgatási bevonatú balkáni erőszak-politika elvárásaihoz. Hogy miben és hogyan, arról semmit sem árulhat el. Azt sem tudhatjuk meg tőle, milyen

föltételek mellett lehetett később az Újvidéki Televízió dramaturgja, s melyek voltak a lelkiismereti és politikai határai tevékenységének. Mi célból írt tanulmánysorozatot az akkori színházi bemutatókról, délszláv drámaírók műveiről, s kinek szánta a Forum Könyvkiadó által magyarul megjelentetett esszéket?

Végel esszényelve homályos, embersége rejtőzködő. Amit önmagáról föltár, az álca is. Nem tudjuk meg, miért kellett eltávolodnia az általa rokonszenvezett szenttamási faluszéli szegények világától. Továbbá: mi választja el őt a nemzedéktársaitól? Mivel a többi felelőshöz képest ártatlannak tudja magát, magától értődő lenne a föltárható tényekre, adatokra való hagyatkozása, hogy maga az olvasó mondja ki a fölmentő ítéletet.

Minthogy újbaloldali nosztalgiák terhelik, érthető, miért hallatszik marginális helyzetből a hangja. Ő már posztmodernné lett. Nem felelt meg neki a tartomány avantgárd-etnográfiai biedermeiere: a szabadság hiányának pótlásaként kialakult grafomániás irodalmi semmitmondás és az élet által túlhaladott, tájjellegű nemzeti hagyományok konzerválási kísérleteinek mímelése, a lehatárolt művelődési múltban való bogarászás. S persze legalább ennyi ellenszenvet érzett a nyelvi igényesség iránt... Ezért fejest ugrott a jugoszláv értelmiségi lét mélyvizébe, vigyázva, hogy jugoszláv voltában a nyilvánosság előtti szerepléseit ne akadályozza a nemzetiségi kötődése, magyarsága.

E kettősség azonban lelkileg igencsak megterheli. Milyen nehéz az egyik nyelven gondolkodni, s a másikon keresgélni a megfelelő szavakat? Milyen kellemetlen a folyamatosan létező válaszfal, amely még nehézkesebbé teszi a különböző anyanyelvű barátok kommunikációját? Mennyivel mond kevesebbet az ember, ha az önkifejezése nem lehet spontán? Mennyivel szegényebb az anyanyelvi kultúrája, ha napról napra nem abban él? Az ezzel kapcsolatos panaszok nem ritkák Végel esszéiben. Arról azonban nem szólhat: mi késztette arra, hogy az ilyen rejtett lelki problémát okozó barátságok elszaporodjanak az életében; miért nem foglalkozhatott többet anyanyelvi kultúrájával, ill. azok műveivel, akik számára e kultúra egzisztenciális kérdés volt.

Tévednénk azonban, ha csak a ravaszul lojális karrieristára ismernénk Végel esszéiben, melyekben olykor nyíltan kifejeződik a politikai különvélemény. Pl. a szlovénok kultúráját dicsőíti, amikor ez hazaárulásnak számít, abban az esetben is, ha e szöveg szerbhorvátul nem látott napvilágot. S ez azt jelenti: e szövegek homálya nem egyszerűen az alkotói félelmen múlik, hanem az induló symposionistáknak azon a rögeszméjén, mely szerint az esszé akkor igazi, ha a fogalmak költészete, ill. ha csak kevesen értik meg. Ez a szellemi arisztokratizmus (elvben) mindenféle hatalmat (köztük a nemzeti csoportosulást is) elutasít. Mindazonáltal a szerző nem elsősorban a jogait követelő individuum, hanem a mindenkori kisebbség a hangadója. Sőt, a Biblia „utolsóból első lesz" maximájára és Szenteleky

Kornél hajdani tanítására emlékeztetve, de a kelet-közép-európai kultúra „alkímiája" szerinti sajátos miszticizmussal a jogfosztottakban látja a jövő emberét. Ez annál paradoxálisabb, mivel semmit sem mondhat sem általában, sem pedig konkrétan a nemzeti kisebbségek feladatairól, cselekvésük minimumáról és maximumáról. Ebben a szemléleti korlátok is akadályozzák: a nemzedékébe belenevelt baloldaliság, valamint – ennek ellensúlyozásaként – az európaiság vágyálma. Azé az európaiságé, amelyet csak könyvekből ismerhetett. Nemes kultúrsznobizmusról van szó, Végel mérsékelt önkritikájával mégis elöl járt. Ezzel már-már nevetségesen hatott, mert még azt is elárulja: akkor láthatta először Nyugat-Európát (Németországot), amikor már fölismerte önnön naivitását.

HERMETIZMUS ÉS POSZTMODERN (1973–1986)

Hermetizálódás

A posztmodern jelensége két okból is előbb tűnhetett föl a jugoszláviai magyar irodalomban, mint az anyaországiban. Először is azért, mert a hetvenes évek elejének visszarendeződési vitáit követően a jugoszláv kultúrpolitika visszaadta a művészetnek a szuverenitáshoz való jogát, mivel az felelt meg érdekeinek, hogy az alkotók akkor se fejezzék ki lázító nyíltsággal a szocializmus gyakorlatával kapcsolatos tapasztalataikat, ha az élettől és valóságtól való elidegenedés nem volt ritka témája a tanácskozásoknak. A második ok pedig Jugoszláviának a nyugati országokkal való, a Magyarországénál sokkal gazdagabb művelődési kapcsolatai. Így aztán a posztmodern – mint a polgári társadalom jövőjébe vetett hit feladása – a szocialista ember megformálhatóságába vetett remények meghiúsulási élményévé alakulhatott. Akkor is, ha a posztmodern kifejezés abban az időben még nem volt használatban. Nem pusztán azért, mert Nyugaton sem vált ekkor még divatossá, hanem azért is, mivel a jugoszláv uralkodó elit akkor is sokkal szívesebben minősítette magát avantgárdnak, előőrsnek, mint utómodernnek, ha dekadenciáját, romosodását már alig-alig tudta elleplezni.

A posztmodern először Tolnai Ottó ironikus költői eklekticizmusában, a symposionisták idézetkultuszában és több szerzőnél is az önmagát író szöveg kultuszaként jelentkezett – még akkor, amikor Nyugaton sem született meg ennek a stílusirányzatnak a neve. Egyre szélesebb terület adódik a relativizmus és a nyegleség számára – a hermetizmus divatjával is összefüggésben, annak dacára, hogy ennek nem születhetett meg a hiteles elmélete. Azért nem, mert ez olyan látszatromboló tevékenység lett volna, amely nem felelt meg a Forum Könyvkiadó érdekeinek.

Elsősorban a játékos hajlandóságú, abszurd iránt érzékeny Podolszki József költészetében tükröződik, hogy a rosszul működő közszellem elleni tiltakozás a hatvanas évek második felétől a jugoszláviai magyar költészetet is áthatja.

Annál is inkább, mivel a kommunista diktatúra visszakeményedése Podolszki eszméinek a vereségét is jelentette. Ez kettőssséghez vezetett: míg a publicista a változásokba vetett megújult reményeit volt kénytelen megfogalmazni, addig a költő az igazi, önmagával és a világgal meghasonlott lényét fejezhette ki. Ennek megfelelően a **Koponyatörés** c. verseskötete (1974) befelé fordulást mutat, s ritkábban nélkülözi a lírai költészet általános ismérveit. Így pl. a népdal ihletésére panaszolja el élethelyzetének megoldatlanságát: *„tudom már / zsandár sosem voltam / betyár nem lehettem”*. **(Zsombék rejts el)**

A szikrázó ötleteket a melankólia váltotta föl Podolszki verseiben. Viszonylag közvetlenül és okosan beszél a kor okozta elhülyülés réméről, önfegyelemmel kíséri a folyamatot, amelynek sokan öntudatlanul adják át magukat. A vegetálás visszáját éli és vallja be, ám a hiányérzeten egy méltóbb, tartalmasabb élet szükséglete süt át. Lehúzó erői nem szédítik el, képtelen már föloldódni a korábbi évek dacos játékaiban. Verseinek a makacsul megtartott tudatosság az egyetlen fegyvere az elszürküléssel folytatott küzdelemben, midőn a tapasztalat minden területen a lényeg és jelenség hasadásáról hoz hírt – *„egyre távolabb a szótól”*, ahogyan az általa idézett George Steiner hirdeti. Az ige hirdetését publicistaként gyakorló Podolszki ezt az inflációt ilyen látomással fejezi ki az egyik ciklusnyitó versében: *„és a szó kiáradt medréből / hullámokban jött / nem akart lankadni / csak ömlött buzgott / tengere / ellepte a szemhatár / teljes körét”*.

Podolszki József sem tehet mást ebben az időben, mint hogy tanulmányt ír az Új Symposion autonóm jugoszlávságának védelmében (ÚS, 1975. 117–118. sz.). A mindent újrakezdés vajdasági komplexusára híva föl a figyelmet, túl nagy teret szentel a folyóirat zsengéi ismertetésének. Ő is szükségesnek tartja megemlíteni, hogy Szenteleky *couleur locale*-ja kisebbségi teljességigényt rejt magában, ám ezt csak azért teszi Podolszki, hogy – közvetve – Herceget mint provinciális szellemet támadja. Szeli és mások módjára nyugtázza a háború utáni építés hurráoptimizmusát. Fölveti azonban a gondolatot, miszerint a jugoszláv szellemnek gyarmata a jugoszláviai magyar kultúra.

A fiatalabb nemzedék tagjainak többsége nem szívesen mozdul ki a műhelyéből. Ők már komolyabbak, humoruk mélyebbről fakad. Számukra egzisztenciális élmény, aminek gondolatával az idősebbek még csak eljátszadoztak: az ti., hogy a szavaknak nem sok közük van a külső valósághoz. Az idősebb symposionistákat még nem egyszer romantikus hevület fűtötte, s erejüket, ha más nem, akkor a harsány nevetésük bizonyította. Az újabbak halk szavúak, magányosak, borúlátók és cinizmusra hajlamosak. Nem rajonganak az idősebbekért, de elfogadják a gyámkodásukat.

Közöttük Jung Károly a legműveltebb és legtudatosabb költők egyike. Míg Podolszki az első verseskötetében **(Hinta,** 1970) „hintázott”, addig Jung „len-

gett" (**Leng**, 1970). Az ő világukban a képzelet a metafizikai nyugtalanságok által engedte mozgatni magát, a konkrétumokban és az értékekben kételkedve, a múltban még csak az időtlenséget keresve. Jung azonban kitartóan a könyveibe temetkezik, s ennek föltűnő jeleként, a neoavantgárd dogmáival szemben a következő verseskötetének – **Ami nincs** (1977) – már a címe által is kapcsolódik József Attilához.

Jung számára, persze, nem csupán a jelen hull szét darabokra, hanem a jövő is. A „nincs"-nek a „bokrá"-t viszont a múltban találja meg. Vagyis a költői miszticizmus a táj régóta porrá égett, vagy romjaiban humusszal borított tárgyi és szellemi hagyományaival kápráztatja el olvasóját. A kötetcímet tehát így lehetne körülírni: *„Amiről nem akarom elhinni, hogy nincs."* Pannóniába vezényelt, s a barbárok fenyegetésétől szorongó zsoldosok élednek föl, bár az üzenetük a költő idejéig elhangzik. Jung zsoldosa az irodalomesztétikát a földrajzzal összetévesztő külön-vajdasági elméletet bírálja szimbolikusan: *„Nincs hegy, ércek temetője, / Nincs hova följutni majdan."* Ám a jós is benne rejtőzik e sorokban. A szóban forgó verseket tartalmazó ciklusnak ui. **A falaknál barbárok kószálnak** a címe, ami külső fenyegetettségre utal, s egy civilizáció pusztulását ígéri. Ha ehhez még hozzátesszük: a ciklusnak van még egy verse (**Hideg zuhany**), mely idő tekintetében meghatározatlanul beszél katonákról, mint „potenciális gyilkosok"-ról, akkor máris nyilvánvaló: a költő tisztában volt társadalma perspektívátlanságával. A szellem embereként azonban azt kell írnia Dombó egykori püspökéről, hogy *„A héroszok / Túlélik az időt, akár a konok / Kövületek"*. A kötet másik két ciklusa több versben adja jelét a költő szolidaritásból fakadó humanizmusának. Ez azonban többnyire kultúrában-élésben, olvasmányélményekben főleg a távolmúlt költőinek megidézésével jut kifejezésre.

Böndör Pál a második verseskötetének (**Karszt,** 1974) már a címében a Délvidéken ismeretlen természetbeli anyag által fejezi ki a kiégettségét, reménytelenségét. Hogy minek és hogyan kellett elszirtesednie, arról a költő legkevésbé ezekben az években énekelhetett. Mindenesetre, hogy olyan nagy gyanakvással tekintett a szóra és a vele összefüggő formahagyományokra, nem csupán a kritika elvárásaival magyarázható, hanem a benne élő (még 1970-ben interjúban föltárandónak jelzett) háború végi iszonyattal is összefügg.

A visszarendeződés idején viszont emigrálni célszerű: a sejtelembe, az ezotériába. Ez azonban Böndörnél nem zárja ki az igényességet, a tömörséget, sőt az értelmet sem föltétlenül, amire a **Vérkép** c. kötete a legjobb bizonyság (1978). Pedig a költőt legtöbbször a végtelen, ill. a semmi közelsége ingerli. Védekezésként távol-keleti versformákat hív segítségül, de a dikciójában humor és irónia bujkál. Önszemlélete illúziótlan. **Szabálymódosítás** c. prózaversében olyasmiről álmodozik, hogy *„az sem lenne rossz húzás, ha létezne másoknak nem*

ártó, más figurát le nem ütő, de maga is immunitást élvező játékfigura". Ha a nyugati fiatalok egy nagy csoportja lázadva kivonulhatott az intézményekből, sőt a társadalomból is, Jugoszlávia magyar költője csupán különbékéről álmodozhat.

Misztikus sejtései fölülkerekednek a valóságérzékelésén. „*Mintha felriadtam volna ébrenlétemből*" – írja **(Ki ne emlékezne)**. „Felriadásai" gyakran szorongó várakozások, olyasfélék, mint amilyenekkel a **Godot-ra várva** c. Beckett-műből már ismertek. A költő azonban ezúttal sem hagy kétségben élményeinek tartalma felől: nem valakit vár, hanem „mindenkit", a futó benyomások esetlegessége helyett a föltárulkozó abszolútumot **(Olyan hirtelen)**. Egyik versében elárulja, miért nem hisz a tapasztalás igazságában: „*Csupán önmagunk tapintjuk hiába / nem lehetünk az is aki érint / és az is akit érintettek*". **(Távlat, aranymetszés és közhelyek)**

Ennek következtében főképpen önmagára összpontosul a figyelme, s nem egy verse kedélyrajz. Távolságot tart a dolgokkal szemben, a tárgyakat inkább önmagukban, többnyire jelképes voltukban szemléli. A **Biztonsági gyufa** c. költeménye pl. egy időben leírás, aprólékos megfigyelés és az emberi buzgólkodás fölöslegességének a szimbóluma.

Az Új Symposion második nemzedéke után föllépők helyzete (a hetvenes évek második felében) még kilátástalanabb. Mindazonáltal, hogy valamire vihessék, a közszerepléseik során nem annyira a frázisokat kellett visszhangozniuk, mint inkább elhallgatni a problémákat. Úgy téve, mintha ők már élnének az idősebbek által megteremtett lehetőségekkel. Többségük a Magyar Tanszék tanítványa lévén, mint szépírók és kritikusok az adottól legalább látszólag független világot teremthettek maguknak. Ez életidegen és apolitikus volt. Fenyvesi Ottó vallomása szerint az őszinteség érdekében húzódnak önmagukba, s szemlélődnek, vizsgálódnak, amikor az izmusok között próbálnak eligazodni **(Romantikus pátosz nélkül.** MSZ, 1976. II. 7.). Más szóval a fiataloknak a műveltebb olvasó által is rendszerint nehezen megközelíthető szövegei szerzőik irracionális mélységeit szólaltatták meg az akkori nyugati művészeti irányzatok szellemében. Nem függetlenül attól a körülménytől, hogy a Magyar Tanszék irodalmi tekintélye (Bori Imre) nyomást gyakorolt az Új Symposion akkori, még egyetemista szerkesztőire, Danyi Magdolnára és Bognár Antalra, hogy az irodalmi nyelv vizsgálatára fölkérő körlevelüknek ne legyen foganatja.

Hogy itt súlyos nemzedéki válságról van szó, az elsősorban onnan látszik, miszerint a fiatal írók, bár szakmailag fölkészültek a kritikusi feladatra, csupán elvétve vállalkoznak nyilvános véleményalkotásra. Ezért Szűgyi Zoltán fiatal költő az Ifjúsági Tribünön bemutatott zentai témájú Híd-szám (1975. 7–8.) kapcsán fölteszi a kérdést: **Hol vannak a kortárs kritikusok?** (MSZ, 1975. XI. 1.) Végül Túri Gábor is megsokallja, és „**Legfiatalabb irodalmunk**"-ról „*Az írott*

szó és a cselekvés elidegenedése ellen" kénytelen cikkeket írni a Magyar Szóban, a többi között megállapítván, hogy a Képes Ifjúság és az Új Symposion színvonala esett, a közhely és az akadémizmus dominál (1976. I. 3., I. 10.). Ennyire, persze, engedélyezett az ellenzékiség.

Csiszolatlan drágakövek

A hatóság természetesen még szorosabban kénytelen befogni az irodalmi ifjúság kritikai száját. Ezt a már jól kialakult gyakorlatának megfelelően a fiatal költők számára létesített, hiperbolikus elnevezésű Gemma sorozattal teszi meg. A hírt beharangozó Tomán László azonban megjegyzi: 1959 óta, ha nem sorozat formájában is, de sorozatosan megjelentek az elsőkötetesek.

Nem egy olyan válogatás is napvilágot látott akkor, melynek szerzője többé nem hallatta a hangját az irodalom berkeiben. Az esztétikai szemléletben egymáshoz közel álló szerzők egy csoportja viszont teljesen járatlan csapást választott, az eltévedés veszélyét is vállalva. Rövidesen azonban ebből a végül államilag is épített csapásból út lett, a később jelentkezők számára egyedül lehetséges irány. Egyéni és igazi teljesítménynek az a szöveg számít, amely a maga burkoltságával jól illeszkedik a néhány évvel idősebb támogatók korábbi lázadás-gesztusaihoz, nihilista létélményéhez. Az összezavart érzékek produktuma már önmagában értékkategória. A divatba jött strukturalista vizsgálódás, sajnos, eleve nem mutatott hajlandóságot a rossz vagy közepes versek áradatával való szembesülésre.

Pedig a gemma kifejezés metszett drágakövet jelent, holott a fiatal költők léttapasztalata és írásgyakorlata (esetenként esztétikai törekvése) szöges ellentétében volt a műhelymunka által elért tökéletesség eszményétől. Gyakran az ember és a tárgyi világ kedélyt fölemelő egybeélését valósítják meg, egy hitelesebb valóság, teljesebb élmény után kutatva. Az igazi, revelációszerű, lényegsejtő pillanatok, megvilágosodások azonban ritkák, a tudat utólagos kontrollja gyakran elmarad, s így inkább csak a rövid sorokba tördelt szövegek száma nő, nem pedig a jó verseké. Mintha a költőt dacból nem érdekelné, lesz-e olvasója. S a kritikusok sem érdeklődnek igazán a verseik iránt, mert ha beszélnek is róluk, csak elvétve vitatkoznak. Ehelyett inkább sommásan, benyomásszerűen, a csoportérdekeik szerint nyilatkoznak. A szellemi ellenségek legfeljebb távolról, célzás nélkül lőnek egymás felé. Ki-ki a saját előítéletében („törekvésében") reked meg. Így aztán nem az irodalomesztétika, hanem a kultúrpolitika dönt róla: megszülessen-e, s mekkora legyen a kötetsorozat.

A Gemma Könyvek fiatal költői számára szellemi emigrációt engedélyezett a kultúrpolitika. Az alkotói szabadság látszatát kelthette ui. azzal, hogy szabad teret

adott az akkor Nyugaton divatos beat-törekvések, egzisztencializmus és buddhizmus hatásának. A Magyar Szó 1977 januárjától rendszeres heti kritikusa, Vajda Gábor túlméretezett erudícióval, tehát némi nagyképűséggel és tudákossággal, de talán kellő érzékenységgel és megértéssel mutatta ki e verseskötetek metafizikus, ill. misztikus filozófiákkal való összefüggéseit. Bár ezek az ismertetők is mind fenntartásosak, illetve olykor kifejezetten elmarasztalók voltak, Vlaovics József (D, 1977. IV. 14.) és Fekete Elvira (Ü, 1977. 9. sz.) kíméletlenül tört pálcát a sorozat könyvei és a mögöttük állók fölött. Nekik elsősorban az említett idegen ideológiák ellen volt kifogásuk. Mint politikai felelősséggel terhelt publicisták, nem érezhettek késztetést a versekben rejlő – jól vagy rosszul kifejezett – lelki drámák megértésére. Mert igaz ugyan, hogy ezeknek a fiataloknak még nem volt (mert nem is lehetett) kialakult költői arcuk, ám némelyiküknél markáns, később egyre határozottabb vonások tűnnek föl (Vankó Gergely, Sziveri János, Szűgyi Zoltán). Meg aztán, miként Vajda Sziveri könyve kapcsán írta: *„Ma már csak jól megfizetett képmutatással, vagy a személyiség tudatrétegeit naivan átlépve lehet fenntartás és megszenvedettség nélkül, a ma és a holnap lehetőségeit átlépve, nagyobb távlatra tekintőn a humánum megváltó erejébe vetett hitet prédikálni vagy benne megnyugodni."* (MSZ, 1977. V. 14.) Fenyvesi Ottó verseskötetének címe viszont – **Ezüstpatkányok áttetsző selyemzónákon,** 1978 – már önmagában is igen beszédes volt.

Bár a Gemma költőinél a (ritkán teljesen elsajátított) forma bontása dominál, s a szabad verseik önmagukat igyekeznek írni, a népköltészeti ihletés és a dalszerűség (Kovács Nándor), valamint az impresszionista líraiság (Bálint Béla) is föltűnik náluk. Van közöttük olyan is, aki a legkevésbé veszi komolyan a költészetet (Szombathy Bálint), s a neoavantgárd szellemében a vizuális művészetek felé tájékozódik. Persze, aligha véletlen, hogy a Forum éppen Szombathy **Szerelmesek és más idegenek** c. könyvének kiadásával bocsátotta útjára a sorozatot...

Mutatványköltészet

Szombathy törekvését a maga módján megelőzte Ladik Katalin, aki a hetvenes évek második felében újra kivívta a sajátos művészi exhibicionizmusához való jogát, úgyhogy beszédes címekkel – **Mesék a hétfejű varrógépről** (1978), **Ikarosz a metrón** (1981) – ismét kiadták a verseskötéteit. Csakhogy ő főleg a multimediális előadásain hívta föl magára a figyelmet, nem utolsósorban a produkciójához tartozó vetkőzéseivel. Nem csoda tehát, hogy **A parázna söprű – Bludna metla** címen kétnyelvű könyvet (1984) jelentettek meg tőle Újvidéken. E költészet a polgárpukkasztás szellemességében jeleskedett. A többi között ilyen népmesei ihletésű furcsaságok által: *„Apám, gyereket szeretnék tőled! / És jön a lány kolompos*

rénnel. / Szép idő előtte, fergeteg mögötte! / Itt lakik a tüzes sárkány? Gyereket akarok tőle. / Olló ring a derekán. Bozsó! Bozsó! / Vadlibák piros harisnyában kihajolnak az ablakon." **(Ladik Ferenc)** Mágikus szürrealizmusa, a dadaistákra emlékeztető provokációi a verseiben is főleg a pánerotizmusa által jutott kifejezésre.

1988-ban a budapesti Magvetővel szövetkezve Ladik Katalin válogatott verseit is kiadja a Forum **(Kiűzetés)**. A kötet hátlapján írtak szerint az elidegenedés elfogadhatatlanságából, elviselhetetlenségéből *„alakult ki az igen egyénien drámai formaélmény és formahelyzet, melyben életösztön erejű érzelmi ténnyé válik a [...] szembeszegülés és küzdelem."* Nos, az állítás igazolására és megcáfolására egyaránt van példa a gyűjteményben. Vegyük példának a nyolcvanas évek első felében írt **Rákhel és Lea csintalan kötőtűkkel** c. verset, amely így hangzik: *„A lelógó felhőket / Ingük alatt kibuggyantják / Szőrös folyóba mártják / Kígyó! – visít / S nevetve beléhempereg / A véres földieperbe."* E néhány rövid sornak sem gondolati magva, sem pedig szerkezete – nincs. A képek öncélúságát test és természet mélyebb kapcsolata teszi látszólagossá. Az indításnál egyszerre gondolunk természeti jelenségre és női mellre. A „lelógó felhők" metaforája a harmadik sorban „szőrös folyó"-val cserélődik föl. Ám itt a jelző („szőrös") fokozottabban domborítja ki a folyó emberi testre utaló jelentését. Így aztán a kígyó is kettős jelentésű lesz. Hogy a bibliai bűnre csábításnak is a jelképe, arra a folytatás pajzán kicsengése utal. Nem lehetünk azonban biztosak benne, vajon férfi vagy nő-e, aki visít, ill. aki jókedvűen dúskál a gyümölcsben. E költői fölfogás szerint ez nem is fontos, hiszen végső soron az ember és a természet egységéről van szó. S ha már egyik tükrözi a másikat, akkor ehhez képest másodlagos kérdés: leszbikusok násza alkotja-e a vers egyik reagensét.

Ha a pánerotika és a mágia éltető ereje lankad, akkor a Ladik-vers is széthull. Erre az ugyancsak a nyolcvanas évek elején íródott **Áldozati edény** is jó példa. Már a kezdése tudálékos, mivel a tűznek nem csupán fa lehet a „sorsa". Emellett sem a neoavantgárd, sem pedig az érzelmi logika nem magyarázhatja meg (a rációról ne is beszéljünk), miért szívja be a láng „a mérgező nedveket", s ugyanakkor miként fröcskölheti be *„az eget / a kétségbeesett ember látomásaival"*. Mondjuk a „szörnyűséges madár" elűzésének kísérlete még a nem kívánatos tűz élményköréhez tartozhat. De vajon miért kell a költőnőnek a fazekába csábítania az *„üres arcú ember"*-t? S mi köze a *„sebzett, / Árnyéknélküli szörnyeteg"*-nek a fűzfa lángjához? Végül pedig: Miért kell a szörnyeteget beszívni? Mindez hozzátartozhat a varázslás szertartásához. De mi tarthatná össze a jelzett széthúzó elemeket?

Jellemző, hogy noha viszonylag sokat cikkeztek róla, elmélyült, esztétikai szempontú tanulmány nem íródott Ladik Katalin költészetéről.

Szombathy Bálint említett első verseskötete kényszerjellegű és programszerű valóságidegenséget hirdetett. Meditációkultuszának és lebegésvágyának adta át

magát. A szív az önsajnálat szintjén is néma maradt. Rejtőzködésről, túlzott szűkszavúságról, töredékességről – nyelvellenességről tanúskodtak a fiatal költő versei. A grammatizálás magát a grammatikát fenyegette megsemmisítéssel. A különös hermetizmus eltekintett az élettel való találkozástól.

Az **Én is éltem** c. második kötet (1980) ezeknek a tűnődéspillanatoknak, reflexiószilánkoknak, alkalmi benyomásoknak, valóságkép-vázlatoknak az aládúcolása. Homályos válaszkísérlet arra a kérdésre: vajon miféle feltételei vannak ennek a tehetetlenségnek, léteznek-e rések, melyeken át belátható az új nemzedék válságának a problematikája. Nem is lehet pontosan tudni: mi kompiláció csupán, és mi a *„szövegátminősítés"*, ahogyan a könyv alcíme tájékoztat a szerző eljárásáról. Hírek, hirdetések, pár szavas történetek, levélrészletek, üzenetek, életrajzi adatok sorakoznak az első és a második ciklusban. A harmadik, fényképekből merítve ihletet, gyermekvágyakat értelmez, a legkisebbek lelkületével igyekszik azonosulni. Nemegyszer nem lehetünk teljesen tisztában: hol az egyéni ötlet és az átvétel határa. A rejtőzködésben fölismerhető a költő szándéka: az ironikus hozzáidomulás az ember külső szemléletéhez, amely egyaránt takarhat giccset és tragédiát. A szövegek tudatosan primitívek, folyamatosan azt példázzák, hogyan hamisítja meg a külsődlegességekre korlátozódó, vagy pedig egyenesen közhelyes nyelv a súlyos válságokkal küszködő emberek állapotát. Szombathy a keserűségében tragédiákat édesít meg: egyedi esetekből általánosít szokvány-történeteket.

Szombathy figyeli vagy elképzeli a sorsokat, melyek teljes azonosulás vagy rokonszenv nélkül keltették föl a figyelmét. A kitalált vagy átírt levéltöredékek nélkülözik az összefüggések tágabb körét. A **Huszonegy eset**ben a humorérzék pl. így próbált megvalósulni: *„Sok fajtáját ismerte már a szégyennek, / de hogy őt éppen ilyesmi érheti, / nem akarta elhinni. / Nem sokáig kellett férje után leselkednie, / amíg rajtakapta; / kint, a kertjük végében álló / kis kerti házikóban / a legszebb fehér tyúkjukkal / szerelmeskedett."* Viszont mit sem kezdhetünk az öngyilkosok üzenetéből kiragadott ilyenfajta idézetekkel: *„Nem akartam én ezt a harmadik – / remélem sikeres – / öngyilkosságot sem, / de mi mást tehettem volna. / Tisztelettel J. Mária."*

Szombathyt nem csupán az érdeklődése, hanem a törekvése is kiemeli a nemzedéktársai közül. Ő ui. már 1969-től a Szabadkán megalakult Bosch+Bosch elnevezésű vizuális kísérletekkel foglalkozó csoport tagjaként elkötelezte magát a Nyugaton már jóval régebben működő művészeti mozgalom mellett. A szóban forgó médium a költészet és a képzőművészet határán helyezkedik el, s ezért egyiknek a törvényei sem érvényesek rá. Alapjában véve a civilizáció fogalmi, érzelmi és szemléleti elgépiesedettsége ellen küzd, kérdőjelet téve az általa elfogadhatatlan jelenségek mögé. A kreációt általában a kétely szellemességével, a jámbor polgár gondolkodásra való provokálásával azonosítja.

A **Poetry no more** c. Szombathy-könyv (1981) egyik képén látható málladozó falon már elhalványult szerb, német és magyar nyelvű felirat olvasható: „TARCS RENDET!" Szombathynak a korát alkotó mentalitás akaratlan sírfelirata ez. Ugyanilyen ironikusak azok a fényképek is, melyek aláírása, a valóságos összefüggésektől tudatosan eltekintve, a jelszerűségre, a *„verbovizuális részecskék keveredésére"* figyelmeztet. Szombathy a technika funkciózavaraiban, groteszk helyzeteiben igyekszik előnyre váltatni, amin a legtöbb ember bosszankodni vagy esetleg rémüldözni szokott. A saját lábáért fölnyúló korcsolyázó nőről és az Aldo Morót elrabló, szinte élőlénynek ható gépkocsiról van szó. Azonban az epigonizmus határán van ez a művészet, minthogy tartózkodik az időre, manipulációra közvetlenebbül reagáló állásfoglalástól. Az adott formában túl halvány a kísérletező szellemi arca. Hogy azonban legalább a szándék szerint több ez a törekvés a blöffölésnél, azt az a tanulmánykötet jelzi, amelyet Szombathy utóbb **Új idők, új művészet** címen jelentetett meg (1991), s amely a XX. század második felének jugoszláviai „modernista" törekvéseit tekinti át.

A vizuális költészeti törekvések hatását az is jelzi, miszerint Sebők Zoltán tehetséges és fölkészült kritikus személyében olyan szellemi magatartás látszott kialakulni a hetvenes évek végétől, amely már radikálisan hátat fordít az irodalomnak. Ezt Sebőknek két könyve (**Médiumok és művészetek**, 1982 – **Mítosz és művészet között**, 1988) is jelzi. Azonban neki is az országot elhagyók közé kellett kerülnie, minthogy a vajdasági művelődési körülmények már az indulásától kezdve – a szó szellemi értelmében – emigrációba kényszerítették. Amit Sebők a világ kortárs képzőművészetéről elmond, csupán alap és föltétel lehetett volna az „alászálláshoz", a hazai értékek és értéktelenségek tudatosításához. Erre azonban senki sem mutathatott számára hiteles példát.

Annál kevésbé, mivel a hetvenes évek végére elfogytak a tartományi kultúrpolitikának az avantgárddal (posztmodernnel) szembeni fenntartásai. S ez abból is kitűnik, hogy Tolnai Ottó régi és új versei terjedelmes kötetben jelenhetnek meg (**Világpor**, 1980). (Mi több, rövidesen Budapesten sem tudnak ellenállni népszerűségének, s **Vidéki Orfeusz** címen 1983-ban versválogatást adnak ki tőle.) Az új versek tanúsága szerint Tolnai megtalálta a helyét a diktatúra engedélyezte irodalomban: *„cowboy és chaplin-filmeken / láthatsz engem / ahogy a nagy öklözések-lődözések közepette / könyökvédőm hegyesszögbe törve körmölök / láthatsz chaplin baszkódásai mögött"* – **(Íróasztalomra)** írja. A clown-szerep volt az a közeg, amely menedéket biztosíthatott számára. Annál is inkább, mert a művelődéspolitika érdekeit akkor sem sértette már a zavaros, olykor kétértelmű beszédű „udvari bolond", ha az értelmiség egy rétege érdeklődéssel is fogadta a költő mutatványait. A feltételes elítéltségére, a „mártíromságra" utalva bukkan föl nála több helyen az öngyilkosság gondolata, ami szenvelgés csupán, mint-

hogy a költő ekkorra már Major Nándornak köszönhetően megtalálta a helyét az Újvidéki Rádióban, ahol (elsősorban a jugoszláv) képzőművészet állt érdeklődésének középpontjában.

Tolnai nem ritkán tudatosan kapcsolódik nagy egyéniségekhez. Ezek műveiben leginkább fennakad egy-egy rendszerint csak az ő számára fontos kifejezésen vagy motívumon, s így lendül tovább a képzettársítása. Azonban sem az intellektusa, sem pedig a nyugtalansága nem engedi, hogy bárkinél is tartósabban horgonyozzon le, mégis tudatában van, hogy alkotás közben nem ritkán a dolog könnyebbik végét fogja meg. Pedig korántsem közömbös az iránt, miként vélekednek mások róla, mégis úgy beszél, ahogy a pillanat ihlete parancsolja. Automatikus írása azonban nem zárja ki az alkotói számítást. Alapos érdemi kritikát mindenesetre nem kap.

Tolnai a szorongásait variálja a fölerősödő képzőművészeti élményeivel elegyítve, miközben a – Rimbaud óta elközhelyesedett modernség nevében – nem mindig eredetien a hagyományos költői magatartást, a poétika közhelyeit gúnyolja. Önmagát pl. olyképpen múlja fölül, hogy gátlástalanul írja le: *„wir epigonen”*. S a mintaképei megjelölésében is mértéktelen: *„mégis thurzó a zentai költő az én mesterem”* – mondja ugyanott **(Celebesz Celebesz nélkül)**, holott az égvilágon sem a nyelvének, sem pedig a magatartásának semmi köze az említett halk szavú, érzelmességében naiv forradalmiságú költőhöz. Annak háború előtti munkásságához sem.

Tolnai az életnek és a társadalomnak az elhallgatott, mellékesnek tartott vonatkozásairól, rekvizitumairól ír, nem ritkán az obszcén kifejezésektől, illetlen gesztusoktól sem tartózkodva, de úgy, hogy azért a lázítás gyanújába se keveredhessen. A szabadosabb ízléssel, az emberi gondokkal való lépéstartás mestere. Jó néhány író előtt az életvitelében is irigyelt költőfejedelem ő ekkor, aki ügyesen teremti meg a fenyegetettsége látszata dacára a politikusoktól való viszonylagos függetlenségét. Annyiban ellenzéki, hogy távol tartja magát az ideológiai törekvések megverselésétől.

Tolnai rövid versei – a mélységüknek köszönhetően – általában jobbak. Valamely tárgyra vagy jelenségre összpontosítják a figyelmet, az értéktelenség, hiteltelenség vagy egyenesen a megsemmisülés lehetősége felől jelezve a lényeget. Többnyire azért nem mesterkéltek, mert a lét és a nemlét közérzetében, a megsemmisülés szélén születnek. Tolnait vonzzák az általa megfigyeltek, de ugyanakkor fél is tőlük, hogy fogva tartják, megsemmisítik. Többnyire éles körvonalakkal, lenyűgözően jelennek meg nála a dolgok, s fölszippantással, eltárgyiasodással fenyegetik, s ezáltal ellenállásra ösztönzik.

Jó példa erre **Az alkony** c. vers, amelyben először 13 rövid sorban szinte rutinosan nagyít ki egy váratlanul fölbukkanó kócsagot, hogy végül hozzátegye:

„megvakulunk / ha még sokáig itt vitorláz / megvakulunk / mert örökre emlékezni fogunk rá”. Ha tehát örökre emlékezünk, akkor megvakulunk. Frissen látni és emlékképet őrizni nem lehet egyszerre. A hagyományos verskultúrájú és emberi alapállású költő beleszédült volna a jelenségbe: a kócsag önmagán túlmutató szépségében a költői sorsot stb. magában rejtő szimbólummá nőhetett volna. Esetleg a totemizmus korára utaló képzeteket testesített volna meg váratlan monumentalitásában. Netalán egy hangulattól meghatározott szögű pillanatfelvétel középpontjává vált volna verstanilag is hiteles sorokban. Tolnai az impreszszionista bevezető után (*„az alkony már áthúzta / a domboldalt”*) a tényköltészet eszközeit veszi kölcsön (*„amikor berepült a képbe / a kócsag / tiszta / fehér / a lápról lebbenhetett / fel hozzánk / csak a gőzölgő lápról ilyen tisztán”*), majd a már előbb idézett 4 sorban személyesebb reflexiót fűz a látványhoz. Összpontosít rá, de ugyanakkor el is távolodik tőle. Megfigyel, elfogad, ám rögtön fölülbírál. Képtelen belefeledkezni a szemlélődésbe, állandóan ellenőrzi önmagát. A kommentárjában azt sugallja: a belső (érzelmi) élet nem burjánozhat rá a külsőre. De különben is: az állítások Tolnainál leginkább önnön ellentétükbe csapnak át, a tagadás tagadásának példátlan példájaként. A mutatvány persze akkor igazi, ha nyelvi közegben valósul meg. Szerencsés szójátékok esetében a Tolnai-vers fogalomfeleselések láncsora.

Ennek a költői magatartásnak az a problémája, hogy a fürdővízzel a gyereket is kiönti. Nem tesz különbséget az értéktelen és az érték között. A rossznak és a jónak megszentségtelenítésében egyaránt élvezkedik. Nemcsak az eszményeinek hiányával tüntet, hanem a rombolás démonának képviseletével is. Becsületére válik a gyöngeségének, önmegvalósításra való képtelenségének bevallása, az viszont már nem, hogy – költőietlen erőszakossággal – önmagát teszi a világ megítélésének mércéjévé. Mikor ui. azt írja: *„artézivíz / ízű /istenke”* **(Németh László)**, akkor megmosolyogtatja azt, akinek a minőség-elvén nem ártott volna elgondolkozni az ország szakadék felé sodródásán ügyködő vajdasági magyar politikusoknak, kultúrmunkásoknak.

A teremtő fantázián innen és túl

Brasnyó István a hetvenes évek második felében a saját rutinját fokozottabb költőiséggel, tájhoz tapadva is teljesebb költői szabadsággal lépi át **(Másként s másként,** 1978). Az ő útja most is beton helyett térdig érő sárban sejlik föl, ám a korszerű emberi viszonyokat nem családias közvetlenség szorítja ki, hanem példátlan természetközelség. Nem nyafogó s nem is ujjongó panteizmus ez, korántsem rousseau-i menekülés. Inkább egy régi természetképzet továbbélése:

tudatalattiból táplálkozó mítosz. Költőnk létélménye a Nagy Lászlóéval és a Juhász Ferencével rokonítható. A délvidéki költőnél is előfordul a primitív élettérnek, a természetnek biologikummá szélesedése, a vegetáció misztikus föltarthatatlansága. Ha Juhász számára vigasz és menedék, Nagynak viszont szorongás és rezignáció forrása e közeg, akkor Brasnyó egyszerűen megszünteti érzelmi kötöttségét, s még közvetve, mondatai túláradásával sem adja jelét: vergődik-e vajon az énje a létezés tágabb keretei között.

Brasnyó eljárásában két mozzanat egészíti ki kölcsönösen egymást: a beleélésé és az eltárgyiasodásé. A beleélés azoknak a valóságérzékelésével való azonosulást jelenti, akiknek másfajta tapasztalásról alig van fogalmuk. Az eltárgyiasodás viszont az emlékezés és a szemlélődés tartalma, lévén, hogy a lírai alany szinte kizárólag a már jobbára ismeretlen termelési eszközök, természeti jelenségek sokaságában oldódik föl, nem ritkán a misztikus összecsengésekre ismerve a jelszerű és a közvetlenül érzékelhető között. Egyébként nem lágy napsugár heviti, vagy csillagos ég borítja a brasnyói világot, a nosztalgiája ui. nem idillikus. Küzdelem, csalódás és halálélmény témaszerűen is föltűnnek a prózaköltemények eiben: az önmagába zártság határai rajtuk kívül húzódnak.

E tekintetben érdemes összevetni Brasnyó néhány sorát egyik mesteréével, az Illyés Gyuláéval. Az utóbbi egyik versében **(A gépész fiának fülével)** retorikus hangnemben dicsőíti az eredményes munkában megtalált időt: *„e vízmalmok, cséplőgépek, gőzfűrészek / mintegy zsákokba számlálták a perceket"*. Vele szemben Brasnyó a hiábavalóság dalát zengi: *„Üres időben erjeszti borát / a szőlő, növeli havát a tél, / vastagszik a fákon a kéreg az üres időben."* **(Üres idő)**

Brasnyó parasztgazdájának vagy elesettjének tudatosult kollektív tudatalattija ekkor már kevésbé korlátozódik a táj emberének sajátosságaira, a szociográfiai kuriózumokra, s olykor a már gyökértelenebbül és talajtalanabbul töprengő modern ember végtelenség- és jelenség-érzékeléséből is tartalmaz elemeket. De azért a prózaibb szövegek formája többes szám első személyű, hogy a személyes élményt csoportjellemző, sőt ennél is általánosabb tapasztalatként sugallja.

Költőiségének csúcspontjára Brasnyó István a **Földvár** c. verseskötetében (1980) jutott. Ennek nem egy versét a nemzeti művelődés is ihleti. Különösen **A dombói altemplom lejáratánál** c. emelkedik ki. A vers itt a költészet ősi szerepét igyekszik visszahódítani az értelemtől, méghozzá – költőnknél rendhagyó módon – zárt formában. A páros rímek teljes felülettel ütnek egymásra, úgyhogy a zenei élményt az ismétlődésben rejlő csökkentett változékonyság teremti meg. Mintha a sámándobot helyettesítené a gépies kopogás, amit a jelentésegységnek és a sorhatárnak az egybeesése még inkább nyomatékosít. A többségükben fölszólító funkcióba állított igék a fölülkerekedés, az úrrá levés feszültségével és megenyhülésével töltik meg az egymástól logikailag független

sorokat. Az összefüggéstelen megszólítások és leírások személytelenek is, jónak és rossznak az igényén innen vannak, valójában eksztázis termékei. A különös képzettársítások mögött titokzatos törvény munkál, mintha átok és bosszúvágy lökné felszínre a ráolvasás görcsös rohamait. Csakhogy itt inkább „az ember" történelmi általánossága s ugyanennyire (ebben az időben kötelezően) a „bűnös" magyar középkor jut szóhoz a maga irracionalitásában, mint a rossz szellemeket űző varázsló. A „véres kard", a „minden csupa vér", az „erszénybe rejtett érmek" vitathatatlanul bűnök szimbólumai. Nem független ettől a kezdés és a befejezés vértanú-motívuma, az áldozatszerep vállalása sem.

A megtagadott alanyiságnak más példái is vannak. Ezekben sem az osztálylélek a stratégia, e rejtelmesebb közegben kiszámíthatatlanabbak az én kalandjai. A lírai szociográfiánál a költői én az emlékeiből épített házat önmagának. Ezzel szemben a Brasnyó-féle szürrealizmusnak jóval nagyobbak a kilengései: a bensőség és az otthontalanság hol éles megkülönböztetést nyer, hol pedig egyszerűen azonos egymással. Ott a „volt" és a „van" teremt evidens egységet, itt az én vagy képes a dolgokon átütő fantáziával együttszárnyalni, vagy pedig megkeseredve messze mögötte marad. Jó lenne csak szellemnek lenni, de a költő nem csupán szellem, hanem hús-vér ember is: e dráma ad több éterikusan lebegő Brasnyó-versnek különleges súlyt.

A **Földvár** versanyaga többnyire kiegyensúlyozott költői teljesítmény, mely – az előző kötetet is tekintetbe véve: másodízben – azt mutatja, hogy Brasnyó a verseit is költészetté emeli. Azért van alapja ennek az állításnak, mert régebben gyakran fölcserélte a műfajokat: míg versei képszerű tényeket sorakoztattak, addig a novellisztikája természetszerűbben adta át magát a hangulatok sejtelmeinek és borzongásainak. A hetvenes évek közepétől viszont a felszínen veszteglő költészet ismét a titkokhoz kanyarodott vissza, kisprózája pedig a műfaj hagyományosabb feladatait is mérlegeli.

A távol-keleti filozófiából ihletődő Vankó Gergely költészete igyekszik minél teljesebben megszabadulni a társadalmi konvencióval kapcsolatos emberi viszonylatoktól, tisztán szellemi felismerésekkel őrizve az egyensúlyt a létezésben. A sokatmondó című második verseskötet (**Vakok ideje**, 1981) már élményszerűen is hirdeti a meditációs léttapasztalat elsőbbségét a tagoló értelem kicsinyességeivel szemben. A probléma viszont az, hogy a buddhista szellemi egyensúlyai nem föltétlenül jelentősek költőileg, mert az európai ember számára nem mindig átélhetők a Vankó kínálta misztikus tartalmak. Így aztán pl. a **Tibeti halottaskönyv** c. ciklus nem lehet több kuriózumnál.

A költő annyira eltökélt a törekvésében, hogy a nyolcvanas években, amikor más költők már kinyílnak, ő a zártságához ragaszkodik. Az **Őrház a teljességben** c. kötete (1986) ui. még szilárdabban veti meg a lábát a semmi talaján, noha az

átszellemültségnek itt is fokai vannak. A mindenséggel való azonosság élményéről fölfoghatatlan szimbolikájú és misztikájú versek (sorok) adnak hírt. A végtelen és a semmi közelsége a természeti, az ősi elemek kultuszaként jelentkezik. A víz különféle formái, homok, halak, kagylók szomszédságában, az egzotikus őszi vagy tavaszi táj háttere előtt hangok hallatszanak, anélkül, hogy mi pontosan tudnánk: ki kihez fordul. A természetben azonban ehhez képest impresszionista képek is születnek, melyekre az önmegvalósítás lehetetlenségével való, olykor modoros játék is jellemző.

Sinkovits Péter **Mélyrepülés** c. kötetének (1983) versei viszont többnyire a kallódásról, feleslegesség-érzetről szólnak. Az első versgyűjteményének (**Drótsövény**, 1976) alapérzését tovább fejlesztve számára a hosszú vers cinikus játék, naturalista állapotrajz, rezignált semmitmondás. Ennek értelmében a konformizmus megvetendő, lealjasító csapda, ugyanakkor pedig a cselekvés vállalásának sem konkrét értelme, sem pedig további perspektívája – nincs. Ez világítja meg, miért sorolja a költő többször is az egymást kizáró lehetőségeket; miért képtelen eldönteni, mi helyesebb: „mindent lajstromba venni", vagy „mindent eltörölni"; „mindenkit megütni", vagy pedig „mindenkit megölelni". Ilyen körülmények között természetesen a saját helyével sem lehet tisztában: *„én majd a páston / vagy a nézőtérről"* **(Ouverture a vitézi játékokhoz)**. A tartózkodás, az életen kívüliség terheli a költői magatartást akkor, amikor csak ilyképpen hangozhat őszintén a nemzedéki vallomás: *„szétszéledtünk / elromlott iránytűkként // széles karcsapásokkal / beúsztunk mi is a szerkezetbe"* **(Nemzedékemhez)**.

A SZÖVEG ÚTVESZTŐI (1974–1988)

A posztmodern próza kezdete és elmélete

A Vajdaságban Tolnai Ottó írt olyan prózát még a hatvanas években, amelyet az akkori szóhasználat avantgárdnak becézett ugyan, de időközben kiderült, hogy nem a haladás akarása, hanem a romboló kétely határozza meg ezt a művészi szemléletet.

Tolnai korai kisprózái közül a később nem véletlenül szerbhorvát nyelvre is lefordított **Áruháznovellák** c. ciklus előlegezi meg (In: **Prózák könyve,** 1987) az eltárgyiasodást mint e jelenség szocialista, újvidéki változatát s ennek ironikus-szatirikus írói fölülmúlását. Az áruház itt valójában az adott fogyasztói társadalom metonímiája. Tolnai a történetszilánkokat, látomástöredékeket részben a bizarr hatás kedvéért, részben pedig a kultúráról alkotott véleménye kifejezésének érdekében választotta.

A tüntető világidegenségre jó példa két fiatalnak, Juhász Erzsébetnek (**Fényben fénybe, sötétben sötétbe,** 1975) és Bognár Antalnak (**Textília,** 1976) a prózája is. Mindenáron kiküszöbölni a szocializmus hazugságai között csetlőbotló, meghatározott és meghatározó átlagember világát – ez volt a kimondatlan jelszavuk. Az egyre tűrhetetlenebb banalitások helyett valami mást, semmire sem (esetleg egyik-másik modern klasszikusra) hasonlítót fölmutatni – ez volt az a cél, ami a politikának is megfelelt, minthogy ezektől a futtatott íróktól nem kellett tartani: senkinek sem mondtak semmit.

A posztmodernnek a prózára vonatkozó elmélete is születőben van ebben az időben a Vajdaságban. Az említett fiatal írók Bányai János vezetésével strukturalista csoportot alakítottak, persze anélkül, hogy a figyelmük a saját alkotói műhelyükön kívüli nyelvi problémákra irányulhatott volna. Viszont a vezetőjük pozitívan méltatta a könyveiket a Magyar Szóban és másutt is. Mások (Kopeczky Csaba, Ü, 1975. 4. sz. – Utasi Csaba, H, 1976. 7–8. sz.) olvashatatlanság, a jól megformált mondatok összefüggéstelensége miatt marasztalták el Juhász, illetve Bognár első köteteit.

A próza teoretikusává Thomka Beáta fejlődhetett, aki **Narráció és reflexió** címen kötetben (1980) is megjelenteti a tanulmányait a Gemma sorozatban. A franciás műveltségű esszéista strukturalista műszemlélete Bányai korábbi törekvéseinek a folytatása, ill. az újabb irodalomtudomány magyar prózára való alkalmazása. Thomka ekkor már tanársegédként irodalomelméletet ad elő a Magyar Tanszéken, úgyhogy ebből a körülményből is következik a szakmai zsargonhoz való kötődése.

A szóban forgó tanulmányok az akkori néhány év magyar prózáját szűrik meg a művészi világlátás, illetve a prózaeszmény alapján. Ottlik Géza, Mészöly Miklós, Konrád György, Spiró György, Dobai Péter, Nádas Péter, Lengyel Péter és Esterházy Péter azelőtt is – ha nem a saját művük, akkor az arról írt kritika által – már ismert nevei voltak a Hídnak, illetve az Új Symposionnak. Nem egy közülük rákényszerült szövegeinek Újvidéken való publikálására. Ezzel is összefüggésben Thomka Beáta az általa kiemelt írók társaságában, a születőben levő újnak a kezdeténél tudja magát. Hite szerint eddig nem látott prózaművészet kialakulásánál bábáskodik, s ha léteznek is elődök, mint pl. Szentkuthy Miklós, azokat elégséges csupán mellesleg megemlíteni. Ebből a prózaelméletből a magyar és a világirodalmi példaanyag szinte teljesen kimarad. A divatnak engedve túl élesen állítja szembe egymással az új regényformát a realizmus kategóriájával leírható hagyományos nagyepikai alakzattal. Mintha Halász Gábor híres regényesszéje után, de akár Béládi Miklós koncepciója kapcsán is nem maradt volna sok tisztáznivaló a magyar próza világában!

Ez az egyoldalúság a jugoszláviai magyar regénynél is megbosszulja magát. Ahelyett ui., hogy az esszéista értékközpontúan elemezné az általa becsült Tolnai-, Domonkos-, Végel- és Balázs Attila-prózát, a hipotézisnél, az elméleti előnyadásnál reked meg. Ezáltal érthetetlenül szorítja háttérbe Herceg János, Major Nándor, Varga Zoltán, Gion Nándor, Burány Nándor műveit.

Brasnyó István prózájáról Thomkának föltehetőleg azért nincs mondanivalója, mert a jugoszláviai magyar kultúrpolitika ezekben az években Brasnyót tartotta a legalkalmasabbnak arra, hogy mind belföldön, mind pedig külföldön megteremtse a magas szintű, politikailag veszélytelen, korszerű emberképű, formailag „avantgárd" prózát. Brasnyó világképének két szélső pontja már önmagában is teljességre utalt. Egyfelől a túlhajszolt izmusok, a féktelen irracionalizmus, a kompozíciótlan látomászuhatag, az írás önélvezetének mértéktelensége, az ember és az olvasó cinikus megvetése; másfelől részben mindennek alapjaként, részben ellenpólusaként Közép-Kelet-Bácskának a tanyavilága, az időtlenül sárba ragadt vidéki ember súlyos valósága, a parttalan merengés, a belső monológ kimozdíthatatlan helyzete; e két szélsőségre, ezek egybejátszására, ritkábban az egyeztetésükre épül Brasnyó sajátos formavilága.

A Brasnyó-művek mennyiségének és minőségének nagy ellentmondása abból ered, hogy az író maró társadalomkritikája és embergyűlölete túl ezoterikus ahhoz, hogy ártson az uralkodó kultúrpolitika érdekeinek. A megfelelő színvonalú semmitmondás, a nyelvi kultúra öncélúsága, a többféle értelmezés lehetősége, az alkotás pedagógiai hasznosíthatatlansága ideális eszköznek bizonyult az újvidéki kultúrbürokrácia számára. Annál is inkább, mert alig van olyan Brasnyó-mű, amely – grammatikai erényeinél fogva – nem üti meg a közölhetőség színvonalát, ill., amelyik – az egyes részletei magával ragadó szóképeinek, elvont odamondogatásainak, fekete humorának köszönhetően – teljességgel elmarasztalható lenne.

Mindez már a Híd-díjjal is kitüntetett **Família** c. „regény"-ben, a vajdasági magyar posztmodern próza első jelentős művében megfigyelhető. Hogy itt műfajkeveredésről van szó, már a novellagyűjteményre emlékeztető tartalomjegyzék is elárulja. A **Família** szembeötlő újdonsága a már-már hagyományossá merevedett brasnyói témakör kiszélesedése. Korábban a tanyák világa s annak is egy szűkebb területe volt az író közege, és mélységben igyekezett pótolni, ami szélességben szűkös volt. Most eljut a falutól a régebbi idők kisvárosaiig. Azelőtt többnyire egy-egy fiktív paraszti tudatból burjánoztatta ki nyelvi metaforikájának dzsungelét, ezúttal viszont mértéktartóbb igyekszik lenni. Nem történelmi és társadalmi típusokat alkot ugyan, s ha a végzetnek emberöltőkön való diadalmaskodására fekteti is a hangsúlyt, a kor mint közeg sokat lazít ennek az ábrázolásnak a hermetizmusán. A kisvárosi hősök olyképpen torzulnak el a történelem szorításában, hogy mit sem tudnak a meghatározottságukról. Igen sokan vannak, s ha ragaszkodunk az epikai szervesség hagyományos fogalmához, akkor egy-egy novella hősének kellene őket tekintenünk, még akkor is, ha némelyikük egy későbbi fejezetben váratlanul ismét fölbukkan. Nem a cselekmény tovább-bonyolításának hordozójaként (hiszen a műben ilyesmi nincs), s nem is mint a jellem megmutatkozásának újabb lehetősége (mivel ez már eleve letisztázott és érzékeltetett), hanem mint egy új, bizonyos mértékig komikus élethelyzet alanya.

A szerző indulata hangsúlyozottan baloldali. A két háború közötti Jugoszláviában a magyarság szellemi eltévelyedésének lehetőségét a nemzeti szocialista *„Vághelyi Péter Pál szerkesztő úr, törött szárnyú angyal, vidéki pojáca és nyársnyelő, a nevezetes Hírlap társadalmi, pontosabban társasági rovatának elismerten magas szinten pletykálkodó, undok tudósítója"* személyesíti meg, akinek krležai lendülettel és epés rosszmájúsággal bemutatott alakja erkölcsi tekintetben a mű legmélyebb pontja, noha a betegesen túlhajtott szexualitástól a homoszexualitásig valóságos naturalista kisenciklopédiának is tekinthető a **Família**. Ám az írói hozzáállás is majdnem ilyen változatos, attól függően, vajon a humor, a rokonszenv vagy pedig a gyűlölet prizmáján keresztül láttatja-e az ábrázolás tárgyát.

A brasnyói cinizmus az értelem lehetőségeit gúnyoló halandzsa-masszákban testesedik meg. Ezek olykor sziporkázón szellemesek, másutt pedig olvashatatlanul unalmasak, jelezve: az író részben visszaélt a tehetségével, mikor elmulasztotta művének átdolgozását. Az ilyen mentegetőzés ui. nem elfogadható: *„Tisztára tönkretett történet, amelyet cseppet sem lesz könnyű most már a végéig elkormányozni, inkább folytassuk talán egy évtizedekkel korábbi eseménnyel."* (286. p.)

A következő, a recenzens Bányai János által „regény"-nek nevezett prózakötet **(Hósáv,** 1981) szervetlenségben a **Famílián** is túltesz. De ez is a XIX. és a XX. század fordulójáig megy vissza: szereplőinek külseje és magatartása egyaránt az élvezetekbe menekülő, talaját veszített, önmegvalósulásra képtelen polgárság világát idézi. Brasnyó azzal szórakozik, hogy csupán egy-egy pillanatra engedélyezi hőse megtestesülését. S máris semmi-ködbe oldja. Erényt igyekszik kovácsolni a benne működő mindent egyszerre elmondás ösztönéből. A műbeli mesélő esete bizonyos mértékig az alkotó vallomása is: *„az egyensúlyozó művészről szóló történet kezdetét rejtette el valahol Szikofanta tudatának mélyében, amely bizonyos vonatkozásokban kiagyalt eset, csapdaként állított szószátyárkodás is lehetne"*. (77. p.) Tekintsünk el a pongyola szerkesztéstől, mely a vonatkozó névmással bevezetett tagmondat funkcióját elbizonytalanítja, s arra gondoljunk inkább, hogy a **Hósáv**ban gyakori a hasonló „csapda" és a „szószátyárkodás". Az előbbi az olvasói becsületességet, az összpontosítás vágyát, a kidolgozottság elvárási igényét kínozza – az utóbbi, a szinonima- és idegenszó-halmozás, spontán és erőszakos elkalandozás által.

Az író az életben csupán ólomsúlyú, változtathatatlan tényeket lát, amelyek arra jók, hogy minél kanyargósabb szellem-utakon és minél messzebbre rúgja el magát tőlük a képzelet. Ezt Fekete J. József **Az imágó** c. novelláskötet (1982) kapcsán úgy mondja, hogy *„Brasnyó epikája nem más, mint magas fokon intellektualizált líra"*. (H, 1982. 9. sz.) Egy-egy kompozíció kiérlelésére ui. Brasnyónak nincs türelme, minthogy a Forum mérvadó kritikusai nem igényelnek az értelem számára is hozzáférhető, a jelenből is ihletődő, önismeretet és katarzist szolgáló műalkotásokat. A délvidéki magyar irodalom nagy ellentmondásai közé tartozik, miszerint Brasnyó irodalmi mamutprodukciójáról érdemben egyáltalán nem mondtak véleményt azok a kritikusok, akik a nyelvi megformáltság, a struktúraalkotás kritériumát elsődlegesnek tartották. Inkább csak Varga Zoltán, Varga István és Vajda Gábor figyelmeztetnek többször is a mondatok öncélúan parttalan áradásának veszélyeire.

A Brasnyó-rajongó Fekete J. József szintén már az írása címében is „grafomán monológ"-nak minősíti a **Macula** (1988) c. vaskos „regényt", noha az ismertetőből kiérzik: a saját olvasói tapasztalata ellenében, lényegében önellentmondásosan dicséri a művet, mondván, hogy az *„A modern próza birodalmában mindenképpen megállja a helyét, sőt azt se kockázatos mondani, hogy jó regény. A szerző egyéni*

elbeszélői technikája, nyelvismerete és frissessége, a valóság átlényegítésének képessége és a regény által hordozott ismeretanyag ésszerű kezelése teszi együttesen azzá. Ámbár a szórakozni, »kikapcsolódni« vágyó átlagolvasó minden bizonnyal idegenkedik tőle, hacsak nem képes élvezni a nyelv varázsát a regény többi elemétől elválasztva." (MSZ, 1988. 10. sz.) Nemcsak az „átlagolvasó" nem képes *„a nyelv varázsát a regény többi elemétől elválasztva"* élvezni, hanem a vájt fülű is képtelen az oldalak százain át a nagyepikai igényű műnek pusztán a nyelvi varázsára figyelni. Erre talán csak a tanulmányíró strukturalisták lettek volna képesek, ha megtisztelték volna figyelmükkel a valóban páratlan nyelvi fantáziájú Brasnyó Istvánt.

Egy másik kritikus (Varga István, Ü, 1988. 6. sz.) esztétikai érzékenységgel, de egyértelműbben marasztalja el Brasnyó vaskos prózakötetét, a **Maculát**. A lyukas mogyoróra emlékezteti, amely nagyot durran, amikor föltörik. Ez a megállapítás ingerli vitára Dudás Károlyt mint a Brasnyó-„regényt" Híd-díjjal jutalmazó zsűri elnökét (H, 1989. 6. sz.), aki munkássága során mint szépíró rácáfolni igyekezett az új próza Vajdaságban kialakult ezoterikus, ill. infantilis változatára. Az egyelőre szokatlan reflektorfény azonban illemtudón az értetlen kritika megrovására készteti Dudást, aki „nagy türelmű, makulátlan olvasókat" kíván Brasnyó István díjazott művéhez. Egy év sem választja el ekkor Dudást a VMDK megalakulásától, ill. a szempontváltástól.

Gyerekesség, túlhajszolt erotika és exhibicionizmus

Brasnyó István tehát az előző évtizedben általa kitaposott úton haladt a nyolcvanas években. (Ebben Vajda Gábor is ludas, minthogy a **Famíliá**ról – ha helyenként kemény fenntartásokkal is, de – félszáz oldalas tanulmányt jelentetett meg három közleményben az Üzenetben.) Brasnyónak a **Majomév** c. „regénye" 1984-ben első díjban részesült a Forum Könyvkiadó pályázatán, pedig nem rendelkezik a nagyepikai műfaj ismérveivel. A három szövegegységet csupán a motívumok és a világkép kapcsolja egybe. Noha időnként ugyanazok a szereplők tűnnek föl, ám mégis a sorban előbukkanó ismeretlenek, névtelenek népesítik be ezt a Brazíliától Ausztráliáig és Kanadáig terjedő térséget, a távolmúltból, de főleg a századfordulótól napjainkig ívelő időt. A boldogságkeresés reménytelenségét, a hazátlanság tudatának mérgezettségét fejezik ki. Nem tudnak egymásról, de nem is kell tudniuk, mert lényegében azonosak egymással. Méghozzá a divatos borgesi misztika szellemében: *„Ám most borongós tavaszi szél fújt – álmodja majd más valaki sokára"* – olvashatjuk mindjárt a második bekezdésben.

A **Famíliá**hoz viszonyítva az aktualitás szerepének, a konkrét időből származó elemek számának megnövekedése vitathatatlan. Az író azonban csupán

érinti a jelent, anélkül, hogy megmarkolná, birtokba venné. Hőseinek kallódásélményében a társadalmi okok mellett egyébként is legalább ennyire fontosak a mitikus-biologisztikus gyökerek.

Szembetűnő az inkább öncélú, mint szatirikus szándékú játékosság. A majom képzete pl. emberi tulajdonsággal, a teljes manipuláltsággal összefüggésben bukkan föl, de mint valóságos élőlény leválik attól, s a főhős fejezeteken át minden mellékgondolat vagy utalás nélkül hasonlóképpen vesződik mulatságos jószágával, mint mondjuk Tandori Dezső egyik-másik művében a teremtményeivel.

Ettől függetlenül az előző évek prózájának akkor közvetlenül föltárt indulatvilága, kajánkodó odamondogatása most ironikus csipkelődésben, a játékosság néhány formájában vezetődik le. A **Família** erkölcsi maximalizmusa többnyire kesernyés csúfondárossággá szelídült. A mű középső részében, **A szatír**ban ui. nem csupán saját gyermekkoráról vall Brasnyó, hanem magáról az emberről is. A szexuális képzetek túltengése és a szeretetet nélkülöző világban való hányattatás ugyanannak a lényegnek: a beteljesülhetetlenségnek a Janus-arca csupán. Az olvasó azonban hamarosan megcsömörlik a nemi testrészek látványától, a velük kapcsolatos nem ritkán perverz és pornográf jellegű asszociációktól, de még inkább attól, hogy az író a helyzetek és a szavak ismétlésével mellőzi a változatosság-igényt.

A posztmodern játékossága szaporítja el a délvidéki magyar prózában – Updike hatásától aligha függetlenül – a nyúl motívumát. Először Tolnai prózájában bukkan föl (ön)ironikusan a nyúl, hogy Brasnyó **Famíliá**jában az otthontalanság, a bizonytalanság közérzetét szimbolizálja többször is. Ha ők csupán játszottak a tűzzel, a náluk jóval fiatalabb Balázs Attila benzint löttyint rá: a **Cuniculus** c. regénynek szánt prózájában (1979) szinte monográfiaszerűen dolgozza föl a nyulak különféle sajátságait és sorsát. A fiatal írót egy kiváró, passzivitásra ítélt nemzedék élménye fűti: szatírájának és paródiájának hőfoka a tehetetlenségérzés leküzdésének szándékával hozható összefüggésbe. Kajánság és pesszimizmus árad tehát e könyvből – a polgári és szocialista emberközpontú ars poeticákkal szemben. A lázadás mégsem teljes, hiszen a nyúl nem mindig merevedik bele Balázs Attilánál a korszerű tudomány általánosságaiba, nem mindig érzi a szerző a kényszerét annak, hogy a tárgyhoz illeszkedő idegen szöveget illesszen a művébe, vagy egyszerűen azok szabad interpretációjához folyamodjon. Helyenként jól alkalmazott írói eszközök, egyéni látásmód érvényesítői az ilyen beékelődések, másutt viszont terjedelmet duzzasztó naturalizmusba menekülések, a nyúltaktika alkalmazásai.

A regényszerűségnek különben az az alapja, hogy a mű nem csupán „a nyúl"-ról szól, hanem a tapsifülesek sokaságában egy középpontba állított választott is

akad: „Nuszi". A háttér pedig a gyermekkor világa, amit a fiatal író nem annyira szereplőiben, mint inkább a nyelvében stilizált. Balázs kiváló nyelvérzéke erőltetettség nélkül hasznosíthatta azokat a tanulságokat, amelyek Tandori Dezső prózájából, illetve játékmítoszaiból adódhattak. A fiatal író nyelvi humorának asszociáció-léptei lassúbbak, könnyebben követhetők. Ért a szavak megfiatalításához, nála a viszonylag gyakran szereplő vaskosságok elveszítik súlyfeleslegüket, visszataszító voltukat. Ezt az affektálást mellőző gyermeteg látásmódnak, tudatos infantilizmusnak köszönhetik. A képeken egyébként igen gyakran a szerző is föllelhető: ő a padláson ücsörögve inkább csak tanúja az apróságok játékának az udvaron.

A **Cuniculus** stílusparódiaként is olvasható. Benne ui. sohasem veszi teljesen komolyan önmagát a nyelv: mindig valami más akar lenni.

Balázs Attila műve – még az Új Symposion munkatársaként – túlfűtött erotikája miatt vált botrányhőssé. Erre a szerepre akkor is rájátszik, amikor már a délvidéki magyarok könyvkiadója a tekintetben is megokosodott: a súlyosbodó válság kezelésében az erotikus motívumok engedélyezése is enyhíti valamelyest a bajokat. Így aztán a túlhajszolt gyerekesség és a pornográf malackodás együttesen fűszerezheti Balázsnak a **Világ, én ma felébredtem!** c. prózakötetét (1982). A címet még a fedőlapon egy – a szerzőre igen hasonlító – pirosra festett fejű, lavórban ülő csecsemő igazolja. A mű az önéletrajzi jelleg erősödésében tekinthető a **Cuniculus** folytatásának. A történelmi-földrajzi jelen idő az, amelyben a **Világ, én ma felébredtem!** kiterebélyesedhetett. Amit elődei, az Új Symposion idősebb írói inkább csak a képzeletükben cselekedtek, azt ő a valóságban megteszi: a hozzá közel álló emberekkel Belgrádtól Pannónián át Lengyelországig csatangol. Balázs különös kompromisszumot köt. Egyrészt joyce-i ösztönöknek engedelmeskedve az unalmasságig – mitológiai ismeretektől, ritkább idegen szavaktól sem visszariadva – szinte mindent lejegyez, ami egy-egy helyzet vagy jelenség kapcsán eszébe jut, s a szándékos semmitmondás céljával is hajszolja a képtelenségeket. Másrészt pedig – az előbbi ellensúlyozásaként az olvasó kiengesztelésére – naplószerűen a riport nyelvén mutatja be a vajdasági átlagember „szórakozásának" ismertebb helyszíneit.

A koncepció szerint a világ súlyos dolgain a humornak kellene könnyítenie. Néhol azonban ez is elnehezedik. Irma epizódjával kapcsolatban az erotika árnyalatait elöntik a rikító színek. A hölgy eleve tárgyként jelentkezik, semmi sem jelzi, hogyan lett azzá, ami, s hogyan az, ami. Hasonlóképpen a valós életből való kiszigeteltség, a szellemi gyámoltalanság következménye, hogy az író nem értékeli, nem a saját gondolatai összefüggésében mutatja be a velencei biennálét, hanem naturalista-impresszionista passzivitással, szinte teljesen fölszívódva a látványban. Kassák halhatatlan csavargóregénye, az **Egy ember élete** is bősége-

sen tartalmaz képzőművészeti eszmefuttatásokat, ám ezeket nem érezzük nem odatartozóknak, mivel ugyanazt a szellemi-erkölcsi törekvést világítják meg mindig új vetületben. Ezzel szemben Balázs inkább csak azt tudja, mit nem akar, viszont a semmi konformizmusa gyökérzetében támadja meg és közömbösíti az alkotóerőt. A szerző fügét mutat a társadalomnak: ha ti nem dolgoztok rendesen, akkor én sem.

A **Szerelem, szerelem** c. kisregény (1985) a bestseller eszközeivel célozza meg a mítoszt, s Éva alakjában közhelyszerű eszközökkel az örök nőit akarja megformálni. Itt sem az emberi helyzetek függvénye az erotika, hanem fordítva: az ember a pánszexuális komplexusának nyomorékja. A főhős megöli a kedvesét és annak szeretőjét, mikor rajtakapja őket. Emögött tézisszerűség van. Egy helyen a főhős a kéjencségének és az esztétizmusának összefüggéséről, az etikai kötelmek fájó hiányáról beszél. Azonban természetesebb lett volna, ha gyilkolás helyett cinikus röhögésben tör ki. Különben is: a befejezésben nem tanúsít igazi megbánást.

Ugyanebben a szellemben íródott a **Szemelvények a Féderes Manó emlékirataiból** c. „regény" is (1986), melynek már a címe is jelzi: a szerző játékosan letagadja önmagát. Ebben a műben is az alkalmi ötletszerűség, a féktelenség dominál. A szerző tücsköt-bogarat összeír, kópéságokat sorakoztat, érzékcsiklandó kalandokról számol be, s az orránál fogva vezeti az olvasót. Kiélvezi az általa utált világot, s eltaszítja magától. Ismeretlen számára az érték fogalma, csupán az ösztönei parancsára hallgat. Féderes Manó – az író művészi énjeként – magának a játékos fantáziának a szimbóluma, hiszen nem várt körülmények között bukkan föl eltérő alakban, a bajok ős okától kezdve a csínytevésen át a reális feltételekbe való beilleszkedésig, hogy végül a fiktív íróval azonosulva, emlékezőként süllyedjen a legalacsonyabb szintre. Önmagát, vagyis az általa megélt pillanatokat abszolutizálja. Nagyon is tudja: sikerre csakis az ilyen álavantgárd mértéktelenséggel számíthat.

A hol kabarészintű, hol pedig a groteszkhez közeledő humor tűzijátékának ellobbanását követően töredékhalmaz helyett mégis a viszonylag egységes egész képzete marad meg bennünk. Balázs Attila regényében ui. a szatíra és az irónia fegyvere az emberi lét mindenkori abszurditása mellett, s a paraszt-polgár ősök tisztességes látszatú gyarapodását is megcsipkedve, a balkáni hagyományok felszínére plántált amerikanizmus ordító ostobaságait támadja. A főhős apjának hedonista szertelenségétől, nagyzási hóbortjától és dilettáns képzőművészeti kísérleteitől egyenes út vezet az igazán csak Nyugaton megvalósítható sikerélményig.

A **Szemelvények a Féderes Manó emlékirataiból** c. regény a legeklektikusabb próza, amelyet a Délvidéken magyar nyelven valaha is írtak. A hang- és a stílusváltás gyakori önkényessége a divat szabadosságára és a túlkompenzáció bel-

ső kényszerére emlékeztet bennünket. Balázsnak csupán önfegyelemre lett volna szüksége, hogy a világgal való érthető szembenállása, fölülkerekedésének vágya és megvalósulása nagyobb elmélyültséggel és tartósabb hitelességgel fejeződjön ki.

A Tolnaitól is tanult Balázs szabadította föl a mesterét, amikor az a **Cuniculus** példáján fölbuzdulva a **Virág utca 3** c. prózai művében sokkal inkább önmaga valós és kitalált formáját hozta előtérbe, mint bármely korábbi művében. Ám most sem az író magánéletének, családi körülményeinek bemutatásáról van szó, hanem ezek egyes motívumainak nyomatékos előtérbe állításáról. A fikció szerint olyan önéletrajzi regénnyel van dolgunk, amelynél az írás időpontja naplószerűen leginkább egybeesik az események által jelzett idővel. Valójában azonban a romokban való rendteremtés paródiájával állunk szemben. Hősünk annak a címben jelölt élettérnek a közepén vesztegel, amelynek sugara legtöbbször az újvidéki Telep határáig terjed, de esetenként nagyobb művelődési központokig is elér. A „romok" Tolnai esetében a megoldatlanságokat, csődöket jelentik. Nem véletlenül ás ui. Tolnai háza korábbi gazdájának szemétdombján: a nemegyszer a teljes koncentráció fénykörébe állított rekvizitumok sem mindig takarhatják el a valóban – tehát nem csupán megjátszott formában – nyugtalanító lényeget. Tolnai könyvének azon részletei zseniálisak, amelyek a játék lehetetlenségét hangsúlyozzák: *„Már félig kész a masni, amikor oldalra pillantva, egy alagsori lakás tárul fel előttem: a salétrom kiverte falait! Nem fejezem be a masnit. Többször kellene hajlongnom, valahogy úgy, mint a távol-keletiek, amikor minden bizonnyal a gerincem is jobban megerősödne. Fél masnival indulok tovább."*

Az író a szokásos clown szerepét játssza. Meglett ember létére a diófa tetejéről tart terepszemlét; vasalódeszkát lop, és az illemhelyen íróasztalként használja; szellőztetés céljából lakása kilyuggatására készít tervet; rendkívüli fontosságot tulajdonít egy, a szemétdombból kiásott kaptafának; keservesen fölüvölt, mert úgy tűnik neki, hogy véres emberi koponyát dugtak nyúlketrecébe; gyöngyházgombot akar nyelni, hogy méltóképpen szentelhessen föl egy magára maradt kis budit stb.

Tolnai egyik fő műve és a délvidéki magyar irodalom kiváló alkotása a drámaként bemutatott **Briliáns** c. novella. Ez szintézise azoknak az elemeknek, amelyeket Tolnai művészete együttesen ilyen hatásos formában korábban nem szerepeltetett. Rendkívüli összpontosítás eredményéről van szó, s a motivikus ismétlődés, az egyéni és a történelmi lét mozzanatainak egybeesése, a kisvilág és a nagyvilág „egymásban léte" egységes kompozíció megteremtéséhez vezetett. Egyéni, szociális és filozófiai vonatkozások fonódnak egybe ebben a halálban elcsituló belső monológban, miközben egy munkától, nélkülözéstől és magánytól elcsigázott nőszemély, mielőtt fölgyújtaná önmagát és házát, a sok papírhulladék segítségével élő csomagot készít a túlvilági hatalom számára.

Az író misztikumát, persze, itt sem vehetjük egészen komolyan. A kétely, a tagadás határozza meg a tónust. A megszentségtelenítő hajlandóság e novellában a groteszknek egészen a monumentális formájáig vezeti el a szerzőt. Kezdetben ez abban a rángatásban jelentkezik, amellyel az olvasót hol a vendégmunkás nő siralmas gyermekkorába, hol pedig a németországi tartózkodásának nyomorúságos színterére irányítja. Ám a kisebb átváltozások is egyre szörnyűségesebbé váló látomás kellékei. Arról az ironikus ambivalenciáról van szó, amely szörnyű viaszcsíraként érzékeli a spárga növényt, pillenyakkendőnek tekinti a hulla identitását megjelölő fekete szalagot, gyémántnak a vakondürüléket, sámlival közlekedő nyomorék koldusnak a vendégmunkás nőt stb.

E költői látásmód aligha jellemezhet egy öngyilkosságra készülő szerencsétlen asszonyt, ám ennek ellenére Tolnai mégis mértéktartó volt, mivel önmagát a belső monológban is többször említett diákként szerepelteti, így adva tárgyilagosabb formát a látomásának. A **Briliáns**nak ui. nem ábrázolás, nem a női sorsnak vagy a vendégmunkások kizsákmányolásának bemutatása volt a fő célja. A sok, önmagában így-úgy meggyőző részlet a kor embere létélményének kifejezése. Ezért nem lehetett belekötni a novella világképébe, mondván, hogy a humor effektusától eltekintve nincs világos színárnyalat benne, s hogy azért mégsem tipikus az a (sztálinizmus poklában is „otthonos") vajdasági magyar család, amelyben az öngyilkosság kényszere ilyen nagy pusztítást végzett volna.

G. Fehér Gyulának is elsőrendű feladata az olvasóközönség megnyerése akkor, amikor különféle okok miatt csappan a könyvvásárlók száma. A **Testek és álmok** (1984) c. prózakötete ezért túl sokat áldoz az erotika divatjának – a szocrealizmus közelében, felületesen, olykor üres fecsegés keretében. A kötetben első helyre került **Álmok** minden szürrealizmus nélkül olyképpen írja le egy tucat szereplő álmát, hogy a hétköznapok szorongásait, ill. elfojtásait hosszabbítja meg. Így az álom vagy a jónak, vagy pedig a rossznak a beteljesülése, esetleg az életben elmulasztott lehetőségek miatti lidércnyomás.

A **Tárgyak** c. novellaciklus öt egysége szatirikus szándékot mutat, ám a fonákságok bírálata csupán a magánéletet, s annak is csak az egyéni vonatkozásait illeti. Az író kizárólag az erkölcsöt, az ostobaságot és a fanatizmust veszi célba. A **Testek** c. novellaciklusból annak a nőnek az esete emelkedik ki, aki közvetlenül a szülés után, groteszk körülmények között mondja ki azt, ami hosszú évek óta halmozódott föl benne. A bábuba szerelmes ember története viszont csupán az eset patologikussága miatt érdekes. Ugyanígy a fizikai munkában megedződött, férfira kiéhezett asszony epizódja csak halványan konkretizál bizonyos jól ismert általánosságokat. És a nőre vágyó menedzsernek, valamint a neveltjének az esete is az előzőre emlékeztető tapasztalatokat illusztrál.

G. Fehér következő prózakötetében (**Armánd gróf halála és más történetek**, 1986) az író számára az erotika többnyire társadalom-, ill. erkölcsbírálat eszköze. Az **Állás** és az **Orvosnál** a társadalmi hivatással való visszaélést, a rövidlátó emberi önzést teszi nevetségessé. Az író víziójában bordélyként szerepelnek az intézmények, melyekben fehér holló a hivatásszeretet és a társadalmi mérce. G. Fehér szatirikus módjára erősen túloz. Számára ui. a szexualitás az Achilles-sarka, a bordély pedig a sokat sejtető metaforája a számára kétségbeejtő társadalmi folyamatnak. Azonban helyenként a kevesebb több lett volna. Az **Orvosnál** c. novellában az erotikus jelenetek szaporítása néhol arra a gépiességre emlékeztet, amelyet az író eredetileg kicsúfolni akart.

Bogdánfi Sándor még kevésbé szemérmes. Az **Éjszakák** c. kötete (1984) ui. már az *Erotikus novellák* alcímmel fölhívja a figyelmet a témára. Ez inkább családi, mint társadalmi összefüggésekben kerül terítékre. A **Csalás** c. novellában az apa állati durvasága és az anya jellemgyengesége áll az ifjú hős válsága mögött. A felnőttek éretlenek, s egymást okolják családi életük megoldatlanságáért. A **Temetés**ben is csupán a tanító és a tanulók kapcsolatáig szélesednek az összefüggések. E kétoldali bűnösségben a pedagógus erkölcstelenségére esik nagyobb hangsúly, pedig a hatóság neki ad igazat.

A felnőttek romlottságát ostorozó novellák között a **Foci** c. a leggyöngébb. Ez annak a fiúnak az esetét meséli el, akit a zenetanárnője, miután beavatta a szerelem titkaiba, alaposan kiábrándít. Az a hiba itt, amelytől a többi Bogdánfi-szöveg sem egészen mentes. Az író vállalt etikai célja ellenében, nem túl eredeti részletezéssel írja le azt, amin az igazi súllyal rendelkező novella átsiklik, vagy valami mást is elmond általa. Az **Éjszakák** már fokozottabban mélyed el hősnője szexuális életének belső drámájában. Ám a tematikai lehatároltság, az erkölcsnek a leszűkített értelmezése itt is szembetűnő.

Az író humorral igyekszik „olajozni" az ember-, ill. aktus-látásának gépiességét. Az **Idegen ágyban** és a **Kaland** c. történetekben a férfi és a nő csupán szeretkezés után eszmél rá: nem azzal a személlyel volt dolga, akit keresett. Nem függetlenül a tartalommal gyakran kiegyenlítődő témától, a nemi éhségtől és annak felemás kielégítésétől, Bogdánfi szövegeiben a keresés többször is főmotívumként szerepel. A **Préda** c. novellában egy tinédzser lány a szüzességének terhe alatt vergődik a különféle korosztályú férfiak között. Kár, hogy a kalandok megjelenítésébe a szexlapokból már ismert tudnivalók is belevegyülnek, s hogy Bogdánfi inkább a kamaszolvasóval, mint a kamaszhőssel azonosult írás közben.

Talányok vonzásában

Bognár Antal **Esélyek könyve** c. műve, a Forum Könyvkiadó 1982. évi regénypályázatának kitüntetettje, elsősorban a szerző túlzott óvatosságának köszönhetően bizonyult sikeresnek. Varga Zoltán (H, 1983. 10. sz.) sem vonta kétségbe Bognár tehetségét, a műve jelentőségét viszont – igen.

A regény szerzője fél a valóságtól, ezért bármennyire fejlett is a nyelvérzéke, nemegyszer magába a nyelvbe zavarodik bele. A kifejezés elszakad tartalmától, a számára túl nehéz, érzékelhető (megteremthető) valóságtól, s a tudat végtelenjében kalandozik el – olykor követhetetlenül. Nyilván nem véletlen, hogy a bírálóbizottság nevében éppen Bori Imre írt jelentést az általuk kiemelt regényről (H, 1983. 5. sz.), amelyről a zsűrinek sem volt egyértelműen pozitív véleménye. Aki dicséri, az adós marad az alapos esztétikai indoklással.

Az **Esélyek könyve** egyébként négy kisebb részből áll. A kiindulópontja időszerű, minthogy kallódó magyar fiatalt állít előtérbe akkor, amikor már az illetékesek egyre kevésbé tudták leplezni az ifjúság tervezett színvonalas oktatásának csődjét. Az írót azonban nem egy valóságos vagy egy elgondoltságában is meghatározott emberalak érdekli, aki külső és belső okoknál fogva nem teljesedhetett ki. Hősének, P. J.-nek a tragédiáját boncolgatva az első rész befejezésében a szereplő életre keltésére szánja magát. A háromszor is új életre kelő főhős mögött azonban nem ódivatú emberszeretet lappang, hanem az így is lehet, úgy is lehet relativista játékösztöne. Pál Joca lehetséges életformáiból kiindulva ui. nyilvánvaló: társadalmi szempontból (ha valóban eltökélt szándékkal vetett véget életének) még az öngyilkossága tekinthető a legokosabb tettének. A rossz családi körülmények között, anya nélkül, az apa távollétében nevelkedő gyermek bűnözővé válásának folyamata még akkor is közismert, ha Bognár viszonylag nagy, helyenként dokumentumszerűen ható anyagot hordott össze, s ha stílusát az argó világában oldja is föl.

A másik két lehetőségváltozat már introvertált: a hős nélkülözésének, szeretetlenségének és a társadalom értetlenségének terhét cipelve, iskoláit és munkáit befejezetlenül hagyja, míg tehetetlenségében a szerencsejátékok csalóka vigaszával kell beérnie. Kialakulatlan pályája tehát az átlagon fölüli képességű vajdasági magyar fiatal szomorú sorsát példázza. Kár azonban, hogy a hős életének fordulópontjai felsorolásszerűen, kiegyenlítve merülnek el a kevésbé lényeges események sodrában. Sokszor úgy tűnik, mintha maga az író sem venné komolyan hőse tehetségét, mintha megfeledkezne arról a bizalomról, melyet kezdetben, a belgrádi verseny körülményeit elemezgetve szavazott neki. Ő valószínűleg a hős kallódását szeretné kidomborítani az egymást követő vállalkozá-

sok fölsorolása által, nekünk viszont az a benyomásunk, mintha gyengeelméjű alakkal kapcsolatos adatok sorakoznának előttünk.

Az egzisztenciális és társadalomerkölcsi megoldatlanságában gyötrődő Bognár-hős öntudatot nélkülöző sodródását szatirikus alkotói cél irányítja. Innen nézve az a belső ellentmondás is érthető – még ha nem lelkesítő is –, amely az írónak hőséhez való viszonyulását jellemzi. Ennél nagyobb probléma, hogy az író, akinek nyelvi tehetsége és asszociációgazdagsága a kortárs magyar próza egészében is figyelemre méltó, néhol fésületlen, feleslegesen túlkomplikált mondatokat is hagyott művében, olykor pedig öncélú gondolatoknak is helyet adott.

Ugyanígy a Magyar Szóban folytatásokban közölt (jóllehet föltehetőleg csupán néhány ember által elolvasott) **Álmok a halálban** c. regényében (1986), amelyért Híd Irodalmi Díjjal tüntették ki. A módszer itt is hasonló, mint az **Esélyek könyvé**ben vagy általában a posztmodern nagyprózában. A maníron van a hangsúly már azáltal is, hogy a szerző egy homályba vesző, félben maradt író nyomába szegődik. Eközben pedig – nem véletlenül *„álregény"* a mű alcíme – annál is több formai természetű meglepetés ér bennünket, mint ahogy azt a kortárs prózában megszoktuk. Nem csupán az alapfikcióból kifolyólag, mely szerint az író csak oknyomozó dokumentumkutató, hanem azért is, mert az **Álmok a halálban** c. mű lényegében történelmi elbeszélésfüzér. Az elbeszélések elé állított kisprózák ti. nem dialektikus mozzanatai valamiféle epikus haladásnak. Az utánuk következő monológok legfeljebb konkrét történelmi anyagon konkretizálják, esetleg ellenpontozzák a bevezetőben fölvetett gondolatot.

Ami regényszerűvé, egy prózai alapkoncepcióhoz igazodóvá teszi Bognár Antal munkáját, az elbeszélések témáinak egyidejűleg a csillagidőhöz és a történelemhez való kötöttségében mutatható ki. Ilyen értelemben a szerző azoknak a klasszikusoknak (Goethének, Madáchnak) a tanítványa, akik a história helyzeteit eszméik színpadaként fogták föl. Az alapkülönbség a nagy elődök és kései leszármazottjuk között abban van, miszerint Bognár eleve a Halley-üstökös megjelenésének világűri ritmusától teszi függővé azt a történelmi időt, amelybe elbeszéléseinek szereplőit belehelyezi. Azonban nem a *science fiction* kínálta lehetőségek vagy kozmikus sejtelmek tartják vonzáskörükben, hanem az ember mindenkori helyzete – egy-egy korszak által meghatározott konkrét feltételek közepette. Annak a ténynek a bizonyítása, hogy az üstököshöz kapcsolódó ősi apokaliptikus vagy esetleg reményt keltő hiedelmektől az újabb kori tudományos fölismerésekig semmi igazán lényeges nem történt a földgolyón.

E mű sugallata szerint a saját korában élő ember szorongása nem csupán közvetettebb, az érintett (ember felőli) véletlen és (a csillagászat felőli) szükségszerű helyzetekben fejeződik ki, hanem egészen közvetlenül is – az otthon és a munkahely színterén. Mindazonáltal Bognár Antal a személyi létüket jobbára

eltakaró írók közé tartozik. Ezért szöget üthet a fejünkbe: vajon miért hangsúlyozza a narrátor a mű elején és végén egyaránt önnön bátorságát. Először úgy, hogy minden további nélkül „hősiesség"-nek minősíti íróságát, azután pedig olyképpen, hogy a „szeretteiért" hozott legnagyobb áldozatokat is kötelezőnek tartja magára nézve.

E mozzanatok aligha választhatók el az elbeszélések katona-szereplőinek és lázadóinak mindenkori kiszolgáltatottságától, hősiességének és vakmerőségének különböző formáitól. Mert hiszen ez, vagyis a sodortatottság igencsak korlátolt szabadsága, az erőviszonyok időtlen törvénye a fő témája Bognár Antal könyvének. Csak elvétve találunk benne olyan emberi magatartásra, melyben a lázadás nem gyarló önös emberi célokat szolgálna. Ha fölbukkan is előrelátóbb szereplő, nem kerül előtérbe, s ezért alig tűnik többnek csodabogárnál.

Sajnos azonban az **Álmok a halálban** inkább volt nagy alkotói lehetőség és ígéret, mint megvalósulás. A szerző mintha még mindig úgy gondolkozott volna, hogy van, aki kiadja és díjazza, a gyér olvasótábor pedig úgyis megtalálja benne az ízlésének megfelelő részeket. Vagyis szellemesség és köd, allúzió és öncélúság egyaránt üdít és fáraszt bennünket e könyv túldesztillált, helyenként pantomimmá némult (ál)vitáiban. Bognárt a nyolcvanas évek körülményei természetszerűleg tették nihilistává. De az is magától értődő, miszerint az író – elképesztő paradoxonnal – csupán ilyen elvontságokkal jelenhetett meg egy ideig rendszeresen az egyetlen vajdasági magyar napilap hasábjain – akkor, amikor az oktatási körülmények további romlása következtében a fél- és a teljes írástudatlanok száma mindinkább növekedett, s amikor az olvashatóbb magyarországi könyvek hozzáférhetősége is csökkent.

Közelítés

Annak dacára, hogy a hatvanas évek második felétől Szenteleky Kornél művei néhány évig népszerűek voltak a délvidéki magyarok szellemi életében, sőt az ő helyi színekről szóló elmélete hovatovább az esztétikai minőség feltétele lett némely kritikusi elképzelésekben, a visszarendeződés éveiben újabb tartózkodást váltott ki a hajdani vezér koncepciójának regionalista jellege, provinciális következménye. A népek és nemzetiségek kötelező egymáshoz való közeledésének korszakában Szenteleky törekvése szeparatista vagy nacionalista jellegűnek tűnt. Annál is inkább, mert az **Isola Bella** írója esztétikai és humanista szempontból európai összefüggésekben is rendkívüli szerepet tulajdonított a nemzeti kisebbségek kulturális szervezkedésének. Erről viszont a határait paranoiásan féltő Jugoszláviában kizárólag az államalkotó nemzettel együtt, annak

ellenőrzése mellett lehetett szó. Emiatt nem kerülhetett sor a délvidéki magyarok irodalomesztétikájának alapvető tisztázására, s ezt megelőzően a Szentelekymonográfia megírására.

Ezért dicséretes Juhász Erzsébet vállalkozása, hogy **Műkedvelők** címen (1985) regényt írt Szenteleky Kornél életéről és munkásságáról. A posztmodern kínálta alkotói szabadsággal élve adatszerűen sokat merített az irodalomszervező sorsából, emberi környezetéből, a lapok, folyóiratok, találkozók eseményeiből. Ám már a nevek (névváltoztatások) is elárulják, miszerint a szerző a két világháború közötti vajdasági magyar művelődési élet torzképét rajzolta meg. Egyedül Szentelekynek kegyelmezett meg, akinek a halállal való kényszerű szembesülését érdemben – mint a mozgalomindítás kulcsfontosságú állapotát – mutatja be. Eközben – ritkábban – ilyeneket is ír: *„A féderes ülésen Sztantits nagyapánk. A szomszéd faluba, beteghez viszik. Hőség, por, rabvallató kocsirázás. A doktort kegyetlenül lovagoltatja a féderes ülés. Bennünket sohase kényeztetett az élet, már eleink se voltak kiválasztottak, csak le-, mi mindig csak bizonyos határig engedhettük el magunkat; lettünk volna egyetlenegyszer is határtalanok: mehettünk volna fejjel a falnak. Minket a mi falunk vár. S önszántunkból is – ha kell (s ha nem) – kiállunk. Hiányoznánk, ha nem."* (8–9. p.) A határ-probléma érintése és a falu melletti kiállás a városiasodás (s ezzel együtt a magyarság asszimilációra való serkentése) korában eretnekgyanús alkotói magatartás. Akkor is, ha (ön)irónia is bujkál Juhász Erzsébet soraiban.

Az írónő regényében „a választott témához" való alkotói hozzáállásról a szentségtöréshez közeledő hangnem is tanúskodik. Ám itt a vallomás a délvidéki magyarok akkori és mindenkori jugoszláv-vajdasági létélményéről van szó, amikor a szellemi nagyságok gondolatait, sorait például a következőképpen házasítja a sajátjával: *„Ül nagyapánk a benti fényben, s fordulna belső élete színe javával világosság felé, ám feje lehajlik, s lecsüng a keze."* (14. p.) Nem kényelemigény, nem a más tollával való ékeskedés szándéka rejlik az ilyen kölcsönzések mögött, hiszen a könyv jegyzete különben is tájékoztat róla: kik azok a költők és írók, akiknek legalább egy-egy sora valamiképpen jelen van a regényben. A hangsúlyozottabb vagy enyhébb csúfondárosság tehát az egyedi és a mindenkori egyszerre való látásának az eredménye. Azzal, hogy az írónő is a tudatában hordozza az idealizmusok sorsának a terhét, a belátást, hogy az önmagunkért és a közösségért hozott áldozatokat lényegében nem igazolja az idő. Ezért adja „nagyapánk" szájába a középkor magyar nyelvemlékének a sorait: *„Világnak világa (virágnak virága), keservesen kínzatol, vasszegekkel veretel!"* (15. p.)

A **Műkedvelők** fontos mozzanata az embertípusok nyomatékos megkülönböztetése. Noha az árnyalatok iránti érzékenysége távol tartja a fekete-fehér ábrázolástól, két embercsoportot különböztet meg a művében. Az egyik csoportot vidékies öntudatlanság, giccses önismeret, hamis illúziók melengetése, lomha önelégült-

ség jellemzi. Ezek az emberek csupán egy fejezetben kerülnek előtérbe, de csak azért, hogy az írónő érzékeltethesse: mennyire alacsony szintű, milyen nevetséges a két háború közötti művelődési élet színvonala. Azokhoz a saját előítéleteik és ösztöneik által mozgatott bábfigurákhoz képest, amelyeket az egykori Becskereki Helikon „színpadára" helyezve állít elénk Juhász Erzsébet, nagy erkölcsi és szellemi többlettel rendelkeznek a főhős köré tömörülő, a többségénél mélyebb közösségtudatban és nagyot akarásban különböző emberek. Ezeknek, különösen Sztantits Aurélnak a heroizmusa a dac, a kísérlet vállalásában van. Megoldás, kiút után kutatnak ott, ahol a nagy többség, élén az álműveltekkel, az alapproblémát sem érzékelheti. Nem kiegyensúlyozottak, könnyen alkalmazható receptjük nincs. Az elégedetlenségükben, jobbra vágyódásukban azonosak egymással.

A vajdasági magyar csúcsértelmiségnek az volt az érdeke, hogy a Juhász Erzsébet regénye által jelzett meredekebb ösvénytől távol tartsa az alkotók újabb nemzedékét. Így aztán az 1990-ben kiadott **A varázsszobor** c. antológia, mely a fiatal prózaírók munkáit tartalmazza, többnyire szellemi emigráció dokumentumsorozata. A kötet szerzői a legbensőségesebb otthonra a keleti misztika tájain bukkannak, de távoli országokban is szívesen elcsatangolnak, miközben a képzelet kínálta játéklehetőségekben is előszeretettel dúskálnak. Nem mintha idillbe menekülnének, hiszen kivétel nélkül a tragikus létérzékelésnek egy-egy változatát nyújtják. Nyelvalkotásuk nemritkán azért tűnik mesterkéltnek, mert kérdéseik (és a válaszkísérleteik) többnyire érezhetően nem az életükből nőnek ki, tehát a tanultságuk háttérbe szorítja az élményeiket. Szinte kivétel nélkül az „örök" (ill. modern) emberinek a problémájában mélyednek el, s ez a többszólamúság rovására megy.

Toldi Éva, a válogató és az utószóíró, az irodalomtudomány szféráiból alátekintve nem veheti tudomásul ezeket a problémákat. Azt ti., hogy a fiatal írók vajon miért fordítanak hátat a saját tapasztalatkincsüknek.

NYELVÜNK A PIACON (1972–1983)

A Jugoszláviai Magyar Nyelvművelő Egyesület

„A nemzetiségek belső ügyeinek rendezésében is a kezdeményezés minden esetben az államalkotó nép kezében volt. Az, hogy a nemzetiségi kérdés megoldását milyen alkotmányos és törvényes formákba és paragrafusokba öltöztették, soha nem volt mellékes. Csakhogy az ideológiai gépezet mást mondott hangosan, mint amit magában gondolt, és végül mást cselekedett a gyakorlatban. Ha most megvizsgáljuk a fenti politika végtermékét, azt látjuk, hogy a politika gyakorlatában a cél mindig azonos volt: lehetővé tenni a nemzetiségek gyorsított majorizációját és beolvadását." (Mirnics Károly: **Nemzetiség és demokrácia**. ÚS, 1990. 3. sz.) Időnként azonban a nemzetiségek beolvasztása a fölkínált lehetőségen túl kényszer jelleget is öltött.

S ez abból is látszik, hogy 1972-től derékba tört a Jugoszláviai Magyar Nyelvművelő Egyesület tevékenysége. A munka területét és végzését a lelkesedés lelohadása mellett félelem és új szabályzat is korlátozta. Íme, hogyan ír erről Ágoston Mihály a **Nyelvművelésünk irányelveiről** c. cikkében: *„A tipikusan nem nyelvészeti természetű kérdések (néprajz, népzene, néptánc; nemzetiségi kérdés, ösztöndíjazás, önigazgatás stb.) – bármennyire is aktuális társadalmi kérdést jelenthetnek helyenként – semmilyen körülmények között, sehol sem tartozhatnak egy nyelvművelésre létesített egyesület hatáskörébe. ...nyelvművelésünk minél jobban leszűkíti tevékenységét csak az anyanyelv ápolására, annál mélyebbre hatolhat a lényeges tennivalók fölismerésében."* (MSZ, 1972. X. 7.) Nem tudhatjuk, végiggondolta-e az állítását Ágoston Mihály, s csupán kényszerből vetette papírra ezeket a magyarság asszimilációját nyugtázó mondatokat. Mindenesetre nem tűnik valószínűnek, hogy hitt abban, amit leírt. Ő ui. azok közé tartozott, akik a leginkább tisztában lehettek vele: a nyelvművelés eredményessége egyenes arányban van mindazoknak a kérdéseknek a napirenden tartásával és megoldásával, amelyek gondjától a nyelvészek a hatalom rendelkezésére megfosztattak.

A nyelvápolónál senki sem tapinthat rá megbízhatóbban a kultúra válságára, következőleg normális körülmények között inkább a politikusoknak kellene meghallgatniuk a nyelvészek tanácsát, nem pedig fordítva. Sajnos, a délvidéki nyelvészeknek rá kellett szokniuk rossz tapasztalataik óvatos elpanaszolásban és a pesszimizmusukat elhallgató kritikákban való kifejezésére. A „szocializmus" gyakorlata szerint a nyelv ügye különben sem volt elsőrangú kérdés. Hát még annak a nemzetiségnek a nyelve, amely olykor éppen a csendességével tartotta ébren az állambiztonsági szervek gyanúját!

Nem csoda hát, ha Szeli István két évvel később, az Egyesület tízéves évfordulóján még mindig magyarázkodni, önkritikát gyakorolni kénytelen: *„Olykor a törvényhozó szerepére vállalkoztunk, ahelyett, hogy éltünk volna a törvénnyel, amely egyébként is akkora teret és lehetőséget bocsát rendelkezésünkre, hogy nem egyszer meghaladta erőnket, képességeinket."* (MSZ, 1974. II. 2.) Pedig itt-ott észlelhető meghőkölésről, visszatorpanásról beszél, egyéni kisiklásokról, félreértésekről, kishitűségről. Szelinek, állítása végiggondolásának esetében, rá kellene jönnie: aligha a nyelvművelőkben lehet a hiba, ha többen közülük még mindig nem heverték ki a csalódásukat. Itt annak a bűnösségnek a folyamatos vállalásáról van szó, amely a délszláv kommunista dogmák szerint a régebbi évtizedekben egyre inkább terhelte a magyarságot mint elnyomó nemzetet. Az elveket és a törvénybe foglalt jogokat volt ajánlatos ismételgetni a valóság egészével való szembesülés nélkül.

A megtorpanás, a visszafejlődés természetesen nem mellékes, hanem tipikus jellemzője volt a délvidéki magyarok akkori tartományi keretek közé illeszkedő nyelvművelésének. Két és fél hónapra Szeli idézett cikkének megjelenését követően (IV. 20.) **Megtorpant a nyelvművelő egyesületek munkája** c. cikk jelenik meg az egyetlen napilapban.

A tudomány és tárgya között növekvő szakadékra azonban Burány Nándor mutat rá először konkrétabban (MSZ, 1974. XII. 21.). A Magyar Tanszék Tanulmányok c. kiadványából (6. sz.) ui. hiányolja a nyelvvizsgálatot. A Hungarológiai Intézet 18 száma 8 nyelvészeti munkát tartalmaz, de egyik sem foglalkozik *„a mai beszélt és írott nyelvünk helyzetével"*. A nyelvművelés a Hungarológiai Intézeten kívül folyik, kontárok közreműködésével – állapítja meg Burány.

Jó egy évre rá Hock Rezső sem tud ennél jobbat mondani (MSZ, 1976. III. 6.) – a Magyar Szó vonatkozásában. A napilap nyelvművelő tevékenységét bírálja 1975-től, a Nyelvművelőnek mint mellékletnek a megszüntetésétől. Ekkortól a Nyelvművelő mindössze februárban, áprilisban és novemberben jelent meg 2-2 oldalon, 9 hónapon át pedig csak 1-1 oldalon, azaz az egész évben 22 oldal helyett 15 oldalon. Ez *„[...] az elképzelt és megígért hozzájárulásnak csak 68%-a"* – vádol Hock Rezső. Ahelyett, hogy a 7 Nap, a Dolgozók, az Ifjúság is állandó

nyelvművelő rovatot nyitott volna, az egyetlen tömegesítő sajtószervben is majd a felére csökkent az anyanyelv gondozásának helye – hangzik panasza. S ezt még kiegészíti annak a ténynek a megállapításával, miszerint Magyarországon magasabb szintű a nyelvkultúra, mégis többet foglalkoznak a nyelvvel. Az a körülmény is tetézi a gondokat, hogy Hock Rezső már jóval korábban eljuttatta a szóban forgó cikkét a Közös Íróasztalunk c. rovatnak, ám az kétszeri sürgetés dacára sem közölte.

Erre rövidesen megszületik a bürokratikus nekibuzdulás miatt eleve gyanús válasz (MSZ, 1976. IV. 3.). Eszerint a JMNYE választmányának kommunista tagjai a jugoszláviai magyar nyelvművelés serkentése céljából megalakították a VKSZ Tartományi Bizottságának JMNYE választmányi aktíváját. Buzdítani akarják a Magyar Szó, a Képes Ifjúság, a Jó Pajtás, a Magyar Képes Újság és az Iskolarádió rovatának nyelvművelőit, hogy még jobban dolgozzanak. Nem tudhatjuk, vajon akkor még hitt-e a valaki ennek az akciónak a sikerében.

Amit a kulisszák mögött tettek, mindenesetre visszataszító. 1976-ban ui. Papp Györgyöt, aki ekkor már a Magyar Tanszék munkatársa, s néhány társát elrettentették a nyelvműveléstől. Pappnak az adai Szarvas Gábor Nyelvművelő Napok választott témaköre a jugoszláviai magyar sajtó keretében – azon túl, hogy a Dolgozók c. lapnak a nyelvi vizsgálatát vállalta –, a tervezett kiadvány szerkesztése is a feladata volt. Miután átadta az anyagot, értesítették Adáról, milyen hosszú lehet az előadása. Több előadásnak (köztük a sajátjának) a mellőzéséről a rendezvény előtt szerzett tudomást. A szövegeket a kiadványból is kihagyták. Az okról utóbb sem kapott magyarázatot. Az ő munkáján kívül egyébként a Hock Rezsőét és magyarországi szerzőkét utasították el a JMNYE és a Nyelvművelő Napok együttes ülésén.

A következő évben mindenesetre Kaszás Károly azt kénytelen megállapítani, hogy *„a szabadkai kivételével a helyi szervezetekben alig volt tevékenység”*. Mindazonáltal kötelező számára a remény, amely szerint *„a küszöbönálló átszervezés előkészületei során minden bizonnyal fellendül majd a munka”*. S vajon mi alapozza meg e hitet? Az, hogy *„egyesületünk az új alkotmány értelmében és a küldöttrendszer szellemében átszervezés előtt á*ll”. (MSZ, 1977. VII. 2.)

A délvidéki magyarok anyanyelvismerete természetesen tovább romlik. Bosnyák István ugyanakkor a **Levelek az aszfaltról** c. cikksorozatának egyik írásában (MSZ, 1978. VIII. 26.) két pólust különböztet meg. A túlhajtott, öncélú nyelvhelyességi szempontot és a szövegekben hemzsegő hibákat, nyelvi gondatlanságot. *„Nem lehet nálunk már egy keserves kis cikket sem megjelentetni, hogy ne legyen benne tucatnyi otromba, sokszor pedig értelemzavaró hiba is.”* Ebben a viszonyulásban az a meghökkentő, hogy Bosnyák korábban hajlamos volt a nyelvészek lekezelésére. Mi több, az idézett cikkben is van fenntartás a nyelvész-

kedés eltúlzásával szemben. A kritikusnak tehát nem az ő szempontjából kell igazat adnunk. Ő ui. még mindig hinni akar az igazi (marxi–sinkói) etikában, s hogy érdemes a lényegre összpontosítani a figyelmet, mert, ha nehezen is, de megtalálható a megoldás, vagyis a vajdasági magyarságnak van jövője, csak a cél irányába vezető jó utat kell megválasztania. A későbbi történelmi események viszont egyértelműen bebizonyították: az eltúlzott alaposságú nyelvi „tisztálkodás" csupán lelkiismeret-nyugtató kibúvó, a Délvidék jugoszlávvá válásának elleplezése. Ezután annál görcsösebben művelik a nyelvet a szakemberek, minél inkább leplezhetetlenné válik nemzetiségtársaiknak elsősorban a döcögő anyanyelvhasználatban észlelhető identitásválsága, asszimilációja.

Ettől kezdve a bürokrácia nyelvészkedése még infantilisabbá válik. A JMNYE 1972 és 1978 között végzett tevékenységéről csupán dicsérő általánosságokat írnak (1979. V. 5.). Ekkor a politikus Minda Tibor az elnök. A játéktér és annak eszközei változatlanok. **Létrejött az új szervezeti forma**: a vajdasági Magyar Nyelvművelők Egyesületének Szövetsége – újságolja a Magyar Szó (1979. VI. 9.). A működés irányelve mi más lenne, mint: hogyan valósítsuk meg Tito elvtársnak a kollektív munkára és felelősségre vonatkozó kezdeményezését. S természetesen az új szervezetforma is a munka kiszélesítését, tömegesítését célozza.

Az irányítás továbbra is a központból történik, ám nem a hirdetett titói szellemben. A Szarvas Gábor Nyelvművelő Napokkal kapcsolatos 1981-es események is ezt bizonyítják. A rendezvényt – kimondatlanul is a kosovói albánok forrongása miatt – betiltották, méghozzá a meghívók szétküldését és a szokásos szervezői-hatósági jóváhagyásokat követően. A szervezőknek azt rótták föl bűnükként, hogy külföldit, Deme Lászlót kérték föl a vajdasági beszélt nyelv vizsgálatára. Demét, az egyik legtekintélyesebb magyar nyelvészt a hatóság „nepodoban"-nak (alkalmatlannak) minősítette. Az egyik főszervező, Horváth Mátyás egyetemi tanár viszont kizárás előtti pártbüntetést kapott, mivel az újvidéki és a szabadkai rádiótól kölcsönzött, rétegnyelvi anyagot tartalmazó kazettákat átjuttatta a határon. Mintha ez az anyag bármikor bárki számára titkot jelenthetett volna!

A szervezők állítólag a kétnyelvűség ellen is vétettek, mert csak a meghívó volt kétnyelvű, a műsort magyarul nyomtatták ki. Mintha az állam szocialista eszményei nem várhatták volna el eleve az érdeklődőktől, hogy eredetiben olvassák el egy nemzetiségi nyelvi rendezvény programját! A tartományi pártbürokraták valójában a Szarvas Gábor Nyelvművelő Napokat akarták likvidálni, Jugoszlávia magyar nyelvészeinek az évi találkozóját megakadályozni, hogy ily módon bizonyítsák: kellő éberséggel igyekeznek megelőzni a kosovóihoz hasonló helyzet kialakulását, a cél érdekében kellően meg tudják félemlíteni a magyarokat.

A nyelvészek találkozójára csupán egy évvel később, immár Újvidéken, a több száz érdeklődő magyar embertől távol került sor. Amikor már Horváth Mátyást is meghurcolta annyira a párt, hogy a következő években a legjobb tudása helyett óvatos kompromisszumokkal tegye a dolgát.

Végül 1984-től ismét Adán szervezték meg a Szarvas Gábor Nyelvművelő Napok munka jellegű ünnepséget. A végképpen megfélemlített nyelvészek azonban nem fogalmazhatták meg kellő nyomatékkal a délvidéki magyarság kifejezésbeli gondjait.

Kétnyelvűség az intézményekben

A Vajdaságnak mint autonóm tartománynak a viszonylagos önállósodását követően látszólag mégis föllendült a kétnyelvűsítési folyamata. Annál is inkább, mert a korábban nagyobb belgrádi függőségű tartomány csupán azzal a föltétellel kaphatott teljesebb autonómiát, hogy az állam érdekeinek megfelelően elejét veszi a szeparatista törekvéseknek. A kétnyelvűségre tehát nagyobb szüksége volt a Vajdaságnak, mint bármikor. Valójában azonban csupán a magyarok voltak érdekeltek a többségi, azaz a nem hivatalos államnyelv tanulásában. A délszlávokat inkább csak a kommunista-szocialista elvek tisztelete, valamint az elsősorban a szerbek által egyben tartott ország külföld előtti tekintélye kötelezte arra, hogy legalább formálisan eleget tegyenek a kölcsönösség követelményének.

Hogy a kétnyelvűség tekintetében milyen nagy távolságra volt egymástól eszmény és valóság, azt még a JMNYE szétverői közé tartozó politikus, Vlado Popin is kénytelen elismerni 1978-ban egy tanácskozáson: *„…a Vajdaságban élő nemzetek és nemzetiségek nyelvének használata még megközelítőleg sincs arányban a társultmunka-szervezetekben foglalkoztatottak nemzetiségi összetételével. A munkások tájékoztatása nincs összhangban az önigazgatási fejlődés szükségleteivel, holott az önigazgatásból ered és annak előfeltétele.”* (L, 1980. 1. sz.)

A közélet kétnyelvűsítésében elsősorban a joggyakorlat nyelvének szükség szerinti magyarosítása érzékeny kérdés. A bíróságokon kevés hivatalnok ismeri a magyarok nyelvét, és a magyar ügyvédek többsége számára is jóval könnyebb az egyetemen tanult többségi szaknyelven szerkeszteni az okiratot, mint a házi bensőség számára tartogatott anyanyelven. Viszont miért tartanák szükségesnek a bíróságokon többségben levő délszláv hivatalnokok a magyar jogi szaknyelv tanulását, ha a beadványokat a fél nevében meghatalmazott ügyvéd leginkább szerbhorvát nyelven adja be, s ezzel eleve meghatározza az eljárás nyelvét? Ennek menet közbeni megváltoztatása ugyanis – Darinka Nedeljković (uo.) szerint – visszaéléseket tenne lehetővé. Ez pedig azt jelenti, hogy inkább csak a Tisza-

melléken, Szabadkán és részben Közép-Bácskában közelíthette meg a bíróságok munkája a kétnyelvűség gyakorlatának a törvény által előírt szintjét. Mert – miként Molnár Csikós László állapította meg a Hungarológiai Intézetben folytatott kutatásai eredményeként – : *„A legtöbb községben, amelyben jelentős vagy kis számú és százalékú magyar él, a jogi lehetőségek megvannak, de a reális lehetőségek kevésbé kedvezőek."* (Uo.)

A lektorátusok a hetvenes években csupán a köztudatban léteztek. Várady Tibornak az említett tanácskozásra készített beszámolója szerint csupán a Jogi Kar 1970-ben alakult lektorátusa képez kivételt, ám a jogi-terminológiai gyakorlatokat a magyar hallgatókon kívül csak néhány délszláv érdeklődő látogatja. Párhuzamos nyelvű oktatásról a magyar ajkú szakemberek hiánya miatt nem lehet szó.

A szerbhorvát, ill. a magyar nyelv környezetnyelvként való kezelése az oktatásban szintén nem járt jelentős sikerrel. A magyarok ui. az érvényesülésük érdekében kénytelenek tanulni az államalkotó többség nyelvét, míg az utóbbiak, ha egyes helyeken, mint pl. Szabadkán, ahol – miként Tóth Lajos állítja a **Magyar nyelvű oktatás a Vajdaságban 1944-től napjainkig** c. könyvében (1994) – ekkor „száz százalékban" tanulnak is magyarul, Gulka Géza szerint (L, 1980. 1. sz.) általában 8 év folyamatos tanulás után sem képesek kielégítő mértékben elsajátítani a nyelvünket. Nincsenek jól fölkészült szakemberek, akik megfelelő könyvek és módszerek segítségével hidalhatnák át a két nyelv közötti lényeges strukturális különbségeket.

Így aztán a nemzetek és nemzetiségek egyenrangúságának kulcsterületén, a fordítószolgálatban is inkább csak kötelességszerűen, többnyire hozzáértés és nemritkán fontos segédeszközök nélkül végzik a munkát – miként Jan Kmeć szlovák egyetemi tanár állapította meg a már jelzett, 1978-ban tartott tartományi tudományos tanácskozáson. Szerinte a szimultán fordításnak sincsenek meg az igazi föltételei. De a szükségletei sem mindig – mondhatjuk mi. A félanyanyelvű politikusok ui. jórészt azáltal lettek politikusokká, és azáltal maradhatnak meg azoknak, hogy jól beszélik a szerbhorvát nyelvet, tehát az anyanyelvi fölszólalásukkal nem szeretnének a szeparatizmus látszatával kacérkodni azon többség előtt, amely számára a nyelvi egység is fontos tényezője az ország épségének.

A magyar tagozatok diákjai is csak elvben tanulhatnak teljesen az anyanyelvükön. A hetvenes évek végén sem képeznek kellő számú magyar pedagógust, tehát – pl. Újvidéken, Nagybecskereken és Zomborban – csupán az általános tantárgyakat tanítják magyarul. Vagyis azon a nyelven, amelyet még az általános iskolában, részben a középiskolában elsősorban nem az anyanyelvükön tanult tanároktól és gyönge fordítású tankönyvekből sajátított el a pedagógus, aki a szerbhorvátul folytatott tanulmányai során leginkább még lektori szolgálatot sem

vehetett igénybe. A minőség kérdése tehát nem is merülhet föl, hiszen – miként Tóth Lajos a Hungarológiai Intézet keretében végzett kutatása alapján az említett könyvében megállapította – ekkor *„döbbentünk rá igazán, hogy egyes tudományágazatokban (pedagógia, filozófia, pszichológia) milyen kevés magyarul beszélő szakemberrel és tudományos munkatárssal rendelkezünk”.* (100. p.) Valójában az addig is tudottaknak dokumentumok és bizonyítékok általi alátámasztásáról van szó.

A kétnyelvűség „mintaiskolája”

Az **Anyanyelv – „államnyelv”** c. tanulmánygyűjteményről (1976) két vélemény is napvilágot lát. Juhász Géza a Kilátó évi körkérdésére válaszolva (MSZ, 1977. II. 5.) hangsúlyozza a könyv fontosságát, annak dacára, hogy már 1970-ben megjelenhetett volna, s emiatt részben elavult. Azóta, emeli ki Juhász, *„már nemcsak az ország, a köztársaság és a tartomány új alkotmánya született meg, hanem a társult munkáról szóló törvény is”.* Ez azonban szerinte nem jelenti azt, mintha a 19 szerző nem végzett volna fontos interdiszciplináris munkát.

Hasonló nézetet vall Ágoston András is a Hídban (1977. 2. sz.), a 3. részt dicsérve. A kétnyelvű oktatás problémáit föltáró munkákra gondol, amelyeket folytatni kellene. Sajnos azonban a következő években nem a kutatásokon lesz a hangsúly, hiszen ezek újabb adalékokat tárnának föl a magyar diákok hátrányos helyzetéről. Ehelyett – a kétnyelvűség tanulmányozásának céljából – Szabadkán egy kísérleti mintaiskolát akarnak megalapítani. Pedig csupán azt bizonyíthatnák be az illetékesek, ami köztudott: miként a magyarok számára, ugyanúgy a délszlávok részére is kötelezővé kellene tenni a környezetnyelv oktatását, s ennek megfelelően a tanítóképző akadémián megfelelő szakembereket képeznének. Továbbá, függetlenül attól, ki tartozik nemzethez, ki nemzetiséghez, az anyanyelven való tanulást mindennél alapvetőbb kérdésként kezelnék.

Az oktatás alapkérdései humánus megoldásának szabotálása miatt a napi és távlati politikának megfelelő gyakorlat előtte járhatott az elméletnek. A Magyar Szó arról számol be (1977. XI. 13.), hogy az UNESCO „féltucatnyi” iskolában járt (Szabadkán, Topolyán és Újvidéken), és meg volt elégedve a helyzettel. Tehát – s ezt már akkor is sejteni lehetett – a szabadkai mintaiskolára a gyakorlat nyugtázása érdekében lett volna szükség. S nem is egyértelműen a rossz lelkiismeret megnyugtatása céljából. Gubás Ágota ui. interjút készít Szépe Györggyel, az MTA Nyelvtudományi Intézetének osztályvezetőjével, aki a kétnyelvűség pártján van (MSZ, 1979. VII. 15.). A neves nyelvész úgy tudja, *„egyetlenegy tudományos kutatás sem mutatta ki egzaktan, hogy a kétnyelvű egyénnek valamilyen fiziológiai, pszichológiai vagy mentálhigiéniai hátránya van.* [...] *Viszont számos kísérlettel bizonyították, hogy*

a transzfer, tehát az áttételi hatás révén a kétnyelvű egyén jobban tud más nyelveken tanulni, társadalomismereteket, matematikát és természettudományt." Szépe szerint a világnak kb. a fele kétnyelvű – nem az iskolai munka, hanem a környezet hatásának eredményeként. Lényeges – mondja –, hogy a többség is kezdje tanulni a kisebbség nyelvét. Szerinte Jugoszlávia e tekintetben Magyarországhoz képest is példát mutat.

Emlékeztetőként hadd jegyezzük meg: az osztályvezető Szépe az adott körülmények között – s az ő Jugoszlávia-ismeretéhez képest – nem túloz, ha arra gondolunk, hogy Romániában vagy Csehszlovákiában a nemzetiségi jogokat illetően merevebb volt az állampolitika, tehát a többségnek kisebbségi nyelvek elsajátítására való ösztönzése még olyan szinten sem volt, mint Jugoszláviában, ahol legalább törvényeket hoztak ezzel kapcsolatban. Ugyanakkor pedig az akkori Magyarország nyelvetikai lekicsinylése a kötelező internacionalizmusból következett.

Hódi Sándor a kétnyelvűség pszichológiájáról cikkezve (MSZ, 1978. IV. 15.) Balogh Edgárt idézi a Kritika folyóiratból. Az erdélyi gondolkodó az államnyelven tanuló magyarok önkorcsosító akkulturációjára hívja föl a figyelmet. Szerinte e balsorsú emberek képtelenek a saját népüket szolgálni, s a kultúrák között sem közvetítenek, a többségi nemzet szemében pedig kétes értékűek. Hódi 1968 eszméi mellett foglal állást, mondván: *„az írás-olvasás elsajátításán túl elkerülhetetlenül fontos az anyanyelvű gondolkodás »egyetemi szintű« kiművelése, a társadalomtudományok szintjéig való emelése"*. A pszichológia ebben a vonatkozásban is hátrányban van a politikához és a joghoz képest – véli Hódi, dicsérve Göncz Lajosnak a kétnyelvűségről szóló magiszteri munkáját. Göncznek azonban a következő években is érdemben csupán a kétnyelvűség definíciójával és fajtáival, tehát elvontan és általánosan – van módja foglalkozni e kérdéskörrel. (Vö. H, 1983. 10. sz.) Ha viszont a korai kétnyelvűségnek a beszédfejlődésre gyakorolt hatását vizsgálja, föltétlenül pozitív eredményre kell jutnia (HK, 1982. 51. sz.).

Akik konkrétabban vizsgálják meg a kétnyelvűség kérdését, azok sem merítik ki a témát. Mikes Melánia és Junger Ferenc pl. a munkahelyi nyelvhasználatot tanulmányozva Szeli Istvánnak azt a tézisét igyekeznek bizonyítani, amely szerint *„a nyelvhasználatban is reflektálódnia kell a kisebbségi tudat átalakulásának nemzetiségi tudattá"*. (HK, 1981. 4. sz.) A kutatók nem érdeklődnek a megkérdezettek nemzetiségi összetétele iránt. Aszerint különböztetik meg őket, hogy mely nyelven, ill. nyelveken kommunikálnak, s hogy ezeket milyen körülmények között használják. Nagy valószínűséggel csak a szerbhorvátul, ill. csupán magyarul beszélőkről állítható, hogy szerbek, ill. magyarok. Mikes és Junger a szabad aktivitásokat mint beszédhelyzetet figyelmen kívül hagyták. Ezt súlyos fogyatékosságnak tartjuk, hiszen alapvetően fontos, hogy amikor az ember nem a köte-

lezettségeihez alkalmazkodva kommunikál, melyik nyelvet használja, mennyire idegenítették el az anyanyelvétől.

A nyolcvanas évek első felében e kérdéseket illetően inkább csak bólogatni lehet a politika felé. Biacsi Antal még 1988-ban is azt hangsúlyozza (Ü, 8. sz.), hogy 1977-től 1983-ig lényegesen változott a nemzetiségek nyelvének érvényesítési lehetősége az okmányokon, pecséteken stb. Pedig ekkor már az alkotmánybíróság alkotmányellenesnek minősítette egy kosovói munkaszervezet szabályzatát, amely bizonyos munkahelyek betöltésénél két nyelv kötelező ismeretét hangsúlyozta. Erre még rálicitált a szövetségi önigazgatási ügyész, aki szerint alkotmányellenes minden olyan rendelkezés, amely kétnyelvűséget követel a munkába lépőtől.

Dudás Károly azonban már 1986-ban összeszedi magát, s a 7 Napban **Ki a nacionalista?** címen válaszol Stipan Kopilović és Vuksan Lakičević vezető tartományi politikusok provokációjára, amely Újvidéken egy szemináriumon hangzott el. Eszerint *„a magyar nacionalisták azt hangsúlyozzák, hogy a nemzetek és nemzetiségek egyenrangúságáról szóló, alkotmányban lefektetett elvek a gyakorlatban nem érvényesülhetnek”*. (1986. II. 14.) Dudás magyarcsernyei példával cáfol. A bánsági faluban a tagok 90%-a magyar, a pártanyag szövegezése mégis szerbül készül. Mi ez, ha nem nacionalizmus?

Minthogy nem esett különösebb baja, Dudás fölbátorodik, s a következő évben egy alkalommal (7N, 1987. VIII. 1.) – miután kiemeli: 45 törvény szabályozza a nemzetek és nemzetiségek nyelvének használatát –, azt sem hallgatja el, miszerint a küldöttek legfeljebb otthon, a szakemberek pedig egyre rosszabbul használják az anyanyelvüket, ám hiányzik mindennek a tudományos vizsgálata.

KÍSÉRLETEZÉS A GYEREKEKKEL (1972–1989)

Oktatás a kommunista ideológia árnyékában

Mirnics Károly politológus és statisztikus visszaemlékezése szerint a Vajdaságban nem történhetett meg, hogy *„a sok-sok év alatt a Kommunista Szövetség vagy a Szocialista Szövetség tartományi vezetőségei, illetve ezek megbízott munkatestületei akár egyszer is annyi figyelmet szenteltek volna a nemzetiségi anyanyelvhasználat, az anyanyelvű nemzetiségi közoktatás, az anyanyelvápolás szervezési problémáinak, mint amilyen nagy figyelmet szenteltek a kötelező, nem kötelező (de mégis kötelező)* [ti. a magyarok számára – V. G. megjegyzése] *környezetnyelv tanítás dilemmáinak. Sajnos, ez a megállapítás majdnem ilyen mértékben érvényes az oktatásügyi politika: a törvényalkotás, a Tartományi Oktatásügyi Titkárság, a Tartományi Pedagógiai Intézet és a tartományi Tanügyi Tanács munkájára. Ezek az intézmények olyannyira narcisszoid munkát végeztek, hogy a nemzetiségi oktatás helyzetéről szóló századik jelentés sem különbözött attól az elsőtől, amelyet vagy 30 évvel azelőtt készítettek. E szerint az eredmények »óriásiak« voltak; akadtak ugyan »bizonyos« problémák, de ezek rendre meg is maradtak. Ha pedig érintetlenül megmaradtak, értelmetlen volt a megemlítésük is.”* (In: **Kisebbségi sors**, 1993. 36–7. p.)

Az idézettek dacára formálisan igaz Tóth Lajos főiskolai tanárnak, a Pedagógiai Intézet igazgatójának a kijelentése (L, 1972. 5. sz.), amely szerint nincs bizonyítva, hogy a magyar nyelvű oktatás alacsonyabb színvonalú a szerbnél. Bizonyítva valóban nem volt, és Tóth, aki három évvel korábban szerzett egyetemi doktorátust Szegeden, méltatlankodik a pedagógiai kutatások hiánya miatt. Bírálata azonban inkább csak az ún. „szabadkai gyakorlatot” érinti, amelyben a középiskolák anyanyelvű oktatása az általános iskolák szintje alatt marad, a „jelentős fejlődés” ellenére. Ha emlékezetbe idézzük, miszerint már Rehák Lászlónak a még 1967-ben kiadott **A kisebbségek Jugoszláviában** c. könyve is – nyilván pedagógusi véleményekre támaszkodva – alacsonyabbnak minősítette a magyar nyelvű oktatás nívóját a szerbhorváténál, akkor máris nyilvánvaló:

Tóth Lajosnak az új feladatok kijelöléséhez lett volna szüksége a tudományos fölmérések kemény tényfedezetére.

Valójában azonban sem Tóthnak, sem pedig a munkatársainak nem volt igazán fontos a magyar nyelvű oktatás értékének összehasonlító vizsgálata. Akkor sem, ha ő a magyar diákok szerbhorvát nyelvű tagozatokra való iratkozásának jelenségét is elemzi és elmarasztalja. S nem csak azért nem, mert örvendhet, hogy nőtt azoknak a tanulóknak a száma, akik a középiskolai tanulmányaikat az anyanyelvükön folytatják, habár a magyar tanulók kb. 45%-a (!) még ekkor sem az anyanyelvén tanul. Ha ui. valóban megméretne a magyar nyelvű oktatás színvonala és a kívánthoz viszonyítva könnyűnek találtatna, akkor az anyanyelvű oktatás az adott formája szerint elfogadhatatlan lenne. Vagy megszüntetni kellene, vagy pedig radikális változtatásokkal egy szintre hozni a szerbhorvát nyelvűvel. A hatalomnak természetesen egyik megoldás sem felelne meg.

A magyarság anyanyelvű oktatását Jugoszláviának mindenekelőtt a tekintélye megőrzése érdekében kell biztosítania. Azután pedig maguk a területén élő magyarok, nagy többségükben parasztok, munkások, iparosok, „egyszerű emberek" lévén, ragaszkodnának ehhez a nyelvileg, kulturálisan, pszichológiailag és pedagógiailag egyaránt megoldatlan iskolaformához. A tudatukban ez (ti. az iskolapadban beléjük nevelt félig ide, félig oda tartozásnak megfelelő érzelemvilág és ismeretanyag) a létezésük föltétele. Mert végtére is megkapják benne azt, ami a tisztességes másodrendűség státusában lényeges számukra.

A szerbhorvát nyelvű oktatással való teljes egyenrangúsodás követelése viszont annak a „nacionalizmusnak" az ódiumát zúdítaná a tisztségviselő pedagógusok nyakába, amely éppen ezekben a hónapokban (1972-ben) képezi a jugoszláv kommunista boszorkányüldözés ürügyét. Mások (Vajda József és Horváth Mátyás) is megállapították már: az oktatás szabadkai modellje pedagógiailag nem állja meg a helyét, amiből logikusan következik a magyar nyelvű oktatás válsága, csődközelsége, azonban e vizsgálódási eredmények majd csak évekkel később az **Anyanyelv – „államnyelv"** c. tanulmánygyűjteményben (1976) láthattak napvilágot. Akkor, amikor ismét fordulópontra jutott az anyanyelvű oktatás. A kutatási eredmény elfektetése érthető, hiszen különösen Vajda József hangsúlyozta nyomatékosan, hogy az ifjúság normális lelki-szellemi fejlődését kizárólag az óvodától az egyetemig tartó anyanyelvű oktatás biztosíthatja, tehát a másik nyelv tanulását csak akkor lehet kezdeni, ha a gyermekben az anyanyelvi fogalomrendszer már teljesen kialakult. A tanulók lelki egészségével való törődés azonban a délvidéki magyarságnak a délszláv ellenőrzéstől való nagyobb fokú függetlenedésével járt volna együtt, ami egyáltalán nem felelt meg a széthúzó erők összetartására sokat áldozó kommunista irányítású rendszernek. Hiába konstatálja tehát Horváth Mátyás is a kétnyelvűsítési kísérlet csődjét, s ezzel szemben azt is, hogy nincs bebizonyítva

a kétnyelvűség iskolai erőltetésének káros volta. Hiába kifogásolja a megbukott szabadkai gyakorlat további működését, ugyanakkor – másfelől – a szerb szülők sikeres ellenállását a magyar nyelv kötelezővé tételével szemben, s hiába hasonló Sátai Pálnak is a véleménye az említett tanulmánykötetben.

Tóth Lajosnak és munkatársainak az adott nehéz helyzetben ez a bizonytalanság, tisztázatlanság felelt meg. Ők megtették, ami az állásfelfüggesztés vagy a karriertörés veszélye nélkül megtehető volt. Úgy érezhették: valamiképpen mindenkinek a segítségére lehetnek. Kimutatásokon alapuló követeléseikkel nem háborgatták túlságosan a lassan tartományközpontúvá váló hatalmat, viszont éreztették vele, hogy a jugoszláviai magyarság anyanyelvű oktatásának javításra szoruló kisebb-nagyobb (jóllehet nem tarthatatlan) hibái vannak. A nemzetiségtársaiknak viszont a szándékuk szerint olyképpen voltak a hasznára, hogy – miként Tóth teszi idézett tanulmányában – a magyar ösztöndíjasoknak, főleg az utazó diákoknak a támogatottságát kevesellték.

Horváth Mátyás tanügyi tanácsos a konkrétságában lesújtóbb képet fest a magyar anyanyelvű oktatás helyzetéről (Ü, 1972. 11. sz.). Kimutatása szerint az 1971/72-es tanévben félévkor a diákoknak több mint 50%-a kapott negatív bizonyítványt. Ez szerinte az oktatás csődje. A tanulót – ahogy mondja – vízbe dobják és otthagyják. Horváthot a helyzet súlyossága türelmetlenné teszi, s a megoldáskeresésben még Németh Lászlóra is hivatkozik. A bajok forrását abban látja, hogy az iskola nem tanít tanulni. Csak a tankönyv és a tanulnivaló szaporodik. Pedig a frontális módszer helyett csoport- vagy egyéni munkára lenne szükség. A buktatást, évismételtetést szintén ostobaságnak tartja. Ő a tanulókat olvasásra szoktatná, hogy az egyéni vagy csoportos műelemzések során fejlődhessenek önálló személyiségekké (7N, 1974. III. 8.). Ilyen értelemben várna sokat a diákönkormányzatoktól. Sajnos, szólam ez csupán ebben az időben, mivel a diákok szava csak a „népfelszabadító háború" szobrainak árnyékában és a jugoszláv marxizmus hangzavarában hallatszana, ha egyáltalán kimondatna. Ezért a diákok elhamarkodott önállósítását aligha gondolja bárki is komolyan, hiszen itt alapvetően azoknak a neveltetéséről van szó, akiket már az általános iskola alsó tagozatain is a Horváth által bírált módon neveltek. Márpedig a nevelés nem egy társadalmi osztály gyermekei eredendő jóságába vetett hit, sem a beléjük vetett bizalom függvénye, hanem elsősorban a pedagógusi szakképzettségé, felnőtt élettapasztalaté – annak dacára, hogy az egyetemista megmozdulásokat követő években az ifjúság önigazgatási alapú bevonása a társadalmi életbe az ajánlott jelszavak egyike volt. A fölújult dogmákkal összefüggésben, különben aligha publikált volna néhány hónap múlva a tanügyi tanácsos **A népfelszabadító háború hagyományainak ápolása és az anyanyelv tanítása** címen tanulmányt az Üzenetben (1973. 4–5. sz.).

Horváth a dolgozatában alig ejt szót az anyanyelv tanításáról, csak a dogmát erőlteti hosszan. Menet közben azonban kénytelen mindkét szóban forgó olvasókönyvről megjegyezni: anyaguk *„távol áll az irodalmi igényességtől. Eredetiben sem voltak irodalmi remekművek ezek a szemelvények, a fordítások pedig csak torzítottak rajtuk. A pedagógusoknak arra kell törekedni, hogy legalább erőszakos didaktizálással ne rontsanak a szövegeken."* Dr. Horváth Mátyás az állásával játszana, ha teljes pedagógusi felelősséggel kijelentené: ha a társadalmi-politikai nevelésben szükség van is a „népfelszabadító harc" népszerűsítésére (s ezzel együtt a partizánok gonosztetteinek elhallgatására), az adott formában – minthogy az anyanyelv és irodalom olvasókönyveiről van szó – nem csupán a szellemi táplálék avultsága, hanem annak mérgező volta is probléma. Horváth a fordítások elrettentő nyelve dacára sem bátorkodhat a tankönyv betiltását javasolni. Csupán Fehér Ferencnek a **Petőfi brigád** c. poémáját hiányolja. Túl sodró az ár ahhoz, hogy legalább egy határozott gesztus erejéig szembe lehetne fordulni vele. Ha ui. a Magyar Szó megállapítása szerint: **Követjük a partizániskolák dicső hagyományait** (1973. IX. 22.), akkor nincs apelláta.

Pedig az észak-bácskai oktatás körülményeiről (igaz, másfél évvel később) egy kerekasztal-beszélgetés is lesújtó helyzetképet ad (MSZ, 1975. III. 16.). Nagyságra nézve hiába második városa Szabadka a tartománynak, oktatása és nevelése – katasztrofális. Ennek elsősorban a város gazdaságának alacsony fölhalmozóképessége az oka – mondják a résztvevők. Az egyik szókimondó vélemény szerint a régi és az új között annyi a különbség, hogy a háború előtti fekete táblát új váltotta föl. Míg Újvidéken már évek óta ismerik a programozott oktatást, Szabadkán az évszázados épületekben elképesztő körülmények között folyik a munka. A 830 ösztöndíjas 40%-a rossz tanuló. Ugyanakkor 16 a kiosztatlan ösztöndíjak száma. Kádergondok is vannak, évek óta nincs latintanár. Annak kötelezően el kell hangzania ezen a beszélgetésen, miszerint az oktatás szelleme nem marxista, s hogy a pedagógusoknak csak néhány százaléka kommunista, az egyház befolyása tehát nagy. Arra természetesen nem gondolhatnak a vitatkozók, hogy betagosodással, színeváltozással a marxistává válás kérdése nem oldható meg, mivel a képmutató, frázispufogtató tanárok szaporodása még inkább elvenné az ifjúság kedvét a sulykolt kommunista eszményektől, s így a szellemi munkától is.

Óvatos alkalmi tiltakozások, persze, előfordulnak – még Újvidéken is. Sztáncsics András pl. Gaál Györgynek a cikkére reagálva az aggályainak ad hangot a marxizmus iskolai tanításával kapcsolatban. Ennek akkor lesz értelme, ha emberformálóvá válik – szemben a *„középkori skolasztikus-talmudista csökevény"*-nyel – véli Sztáncsics (MSZ, 1972. XI. 4.). Szerinte semmit sem ér az egész, ha nem fejlődik ki olyan egészséges személyiség, akinek az érzelmi életében első-

rangú kérdés a szeretet és a szépnek az áhítása, s ennek köszönhetően a szocialista haza, annak dolgozói, a nemzetközi szolidaritás és a saját fajtája iránti ragaszkodás, áldozatkészség. Más szóval – mindenekelőtt személyes példamutatással – felelős felnőtté kellett volna nevelni az ifjúságot a lényét átjáró ismereti-esztétikai élmények révén, okosan serkentett, önerővel szerzett tapasztalatok által.

Hasonló gondolati alapokon áll Ágoston Mihály is, aki egy tévéadást követően tiltakozik az ankét ellen, amely durva tapintatlansággal időszerű politikai kérdéseket szögez a közép- és általános iskolások mellének (MSZ, 1973. X. 13.). Az empátia készsége mondatja a tanárral, hogy más körülmények között a gyerekek mást mondtak volna. A pedagógus valószínűleg nem sejti, hogy egy egész korszakra, nemzedékekre, sőt magának az országnak a sorsára vonatkozó sarkigazságot fogalmaz meg: *„Félő, hogy személyes példánk miatt veszti hitelét előttünk nem egy nevelő szándék."* Ágoston az adott helyzetben a szavak hitelével is megelégedne, minthogy a formalitás és mellébeszélés csupán terheli az ifjúságot.

Ugyanekkor G. Fehér Gyula is lényegre törően nyilatkozik a Magyar Szóban. **A formalitások ellen. Ne elégedjünk meg a látszatokkal!** – hirdeti már írásának címében is. Az ő fölfogása szerint az egyének, csoportok, intézmények cselekedetei ellentmondanak a párt egységesítő történelem- és kultúra-értelmezésének. Sok iskolában külön tárgy a marxizmus, ám többnyire diktálnak, magoltatnak, s a többi tárgy szelleme is ellentmond a célnak. Az **Ismerd meg néphőseinket!** vetélkedő a lényeg helyett adatokra tanítja az általános iskolásokat.

Mindazonáltal a föntről érkező direktíva mindenek előtt való. Ahogyan Sztáncsics utal rá, tényleg a skolasztika és a talmud szelleme születik újjá ezekben az években. Szabó Ida a politikusi szószékről üzeni a Magyar Szó által: **Több eszmeiséget az oktatásba!** (1973. IX. 27.) A végre megszületett Oktatás és Nevelés folyóiratban és másutt megjelenő, főleg Sátai Pál és Sárosi Károly tollából származó dolgozatoknak már a címe is a balos dogmák szellemét árasztja: **Az általános iskolai olvasókönyvek a szocialista nevelés szempontjából**, **Az eszmeiség kérdése az általános iskolai irodalomtanításban és olvasókönyvekben**, **Könyveink a marxista világnézeti nevelés szolgálatában, A szocialista erkölcs és a marxista világnézet nevelésének lehetőségei a magyar nyelv és irodalom tanításában**. Ha ehhez még hozzátesszük: a hatvanas évek végének humanizálódási kísérleteiben jeleskedő Képes Ifjúságnak a „népfelszabadító háború" hőseiről szóló ismertetők számról számra való közlésével kellett bűnhődnie, s az Új Symposion is valamennyire vállalni kényszerült azt, amit korábban politikai giccsnek tartott, akkor máris világos számunkra, milyen föltételek mellett csúsztatta önmagát az ország a sötétség, a megsemmisülés felé.

A marxizmus oktatása

Az oktatást megbélyegezte, a nevelést pedig elferdítette a marxizmus külön tantárgyként való oktatásának bevezetése. A marxizmusnak mint az ország politikáját alapvetően meghatározó ideológiának tehát nem csupán a természeti és a humán tudományokat szorosabban összekapcsoló szellemiségként kellett jelen lennie a pedagógiai munkában, hanem bemagolandó dogmarendszerként is. Hogy ez így van, arra jó példa a középiskolák első osztálya számára készített, két magyar és egy szerbhorvát anyanyelvű szerző által szerbhorvátul írt tankönyv (1976). Mindazonáltal ennek gondolatiságát folyamatosan a kommunizmus célvilága, s ennek megfelelően, a szocializmusnak a tőkés társadalommal való folyamatos szembeállítása határozza meg. Az emberi lény realitását háttérben hagyva, a politikai akarások ködébe s az utópia idilljébe csábítja a tanulót. Skolasztikus merevséggel állítja szembe egymással az osztályok érdekeit, a munkásságban világmegváltót, a tőkésekben pedig a történelem által pusztulásra ítélt parazita társadalmi csoportot jelölve meg.

Nem fest ugyan ideális képet a szocializmus jelenéről, ám csupán átmeneti hibákról, vagyis a múlt rossz örökségéről, ill. az imperializmus fogyasztói tömegkultúrájának hatásáról beszél. A XIX. századi materialista idealizmus igéjét hirdeti akkor, amikor már a tanulók az otthoni tapasztalatok alapján aligha vehetik komolyan a tanítást, amely az egyre nagyobb ellentmondásokkal terhelt társadalomtól várja a világmegváltást. Attól, amelynek a léte anyagilag jelentős mértékben függ a marxizmus óráin csak a hibáik alapján emlegetett nyugati polgári országoktól.

A tankönyv politikai egyoldalúságának jellemző bizonyítéka, hogy az erkölccsel kapcsolatban negatív példaként csupán a fasisztákat említi, mivel a kommunista erőszakot – az azt működtető távlatosság miatt – magasabb rendűnek tartja. (Fájdalom: a könyv társszerzőjének és fordítójának, Bodrogvári Ferencnek az édesapját a partizánok mészárolták le Isterbácon a II. világháború végén.) Habár állítása szerint *„Marxtól és követőitől nem a meghatározásokat kell átvenni, hanem a módszert”* (53. p.), csak leegyszerűsítve, szűkkörűen alkalmazza ezt az elvet. Nem minden létezőnek a kritikájára akarja nevelni az ifjúságot.

Tőke István kísérlete a bizonyság arra, miszerint az emberi kritika és önkritika kifejlesztése egyik alapfeladata kell hogy legyen a társadalmi nevelésnek (MSZ, 1976. III. 28.). Tőke az általános iskolásokkal *Az én három kívánságom* címen íratott fogalmazást. Ennek eredményeként derült ki: a gyerekek többsége anyagias és egoista, a közösségi érzékük fejletlen. Otthon tehát nem mutatnak pozitív példát számukra. Tőke okként a „polgári jólét hiányát”, de főleg az anya-

giak utáni hajsza következményét említi. Egy hét múlva ennek kapcsán vita indul a Kilátóban, de csak a jómódú gyerekek helyzetéről.

A szóban forgó nevelés keretében hús-vér emberek helyett mitológiai figurákkal ismerkedhetnek meg az ifjú emberek. Már a Jó Pajtásnak is hétről hétre kell reklámoznia az adott valóságtól távoli, emberfeletti embereket – írásban és képben – mint az ő boldogságukat megalapozó, többnyire „hősi halált halt" forradalmárokat. Olyan „szentek" legendáját ajánlatos fejből tudnia az ifjúságnak, akiknek vélt vagy valós érdemeiből a nagy többségnek semmilyen haszna sem lehet.

Már a hetvenes évek végén is hallatszottak negatív vélemények a diákok részéről a marxizmus oktatását illetően. A Magyar Szó újságírója négy diákot szólaltat meg, akik közül kettő (egy közülük vezető) elfogadja, kettő pedig elutasítja a nehézkes fordítású, nem megfelelő tankönyvet. Az államvédelem fő eszköze, a dogma azonban nem hagyja magát. Mészáros Mária az Oktatás és Nevelésben a magyar nyelv új tantervi anyagáról írva, a nevelési és oktatási célok legfontosabbikának a tudományos marxista világnézet kialakítását említi meg (1979. 30. sz.).

Tantervek

Az említetteken kívül mások is érzik a törvényerejűvé keményedett dogmákban rejlő veszélyeket. Így pl. Gaál György, aki azonban csupán a szerb kollégájával, Milutin Perovićtyal közösen jegyezheti meg rosszallóan a hazai történelemtanítás kapcsán (L, 1973. 1. sz.), hogy mennyiségi terhelés és minőségi elvárás terheli az oktatást. Pedig fehér folt a nemzeti kultúrák kialakulásának kérdése, annál is inkább, mert 1948-tól a kisebbségek nem tanulhatták az anyaország történelmét, csak azét a területét, ahol élnek. 1951-től 1961-ig viszont nincs nemzetiségi anyag a történelemoktatásban, mert a jugoszláv patriotizmus igényei szerint egységes anyagot tanítottak. Ugyanakkor 1961-től a nemzetiségek nemzeti történelmének szinkronizált eseményeivel kellett kiegészíteni a történelemoktatást.

Ezután Gaál György nekidurálja magát, és a Vajdasági Történészek Egyesületének ülésén 6 pontban kifogásolja az addigi történelemtanítást; a többi között megállapítja, hogy a korábbi tantervek nem foglalkoztak kellően a Vajdaságban élő nemzetiségek történelmével és a világtörténelemmel (MSZ, 1973. XII. 8.).

A tantervek a magyar tagozatok esetében kétszeresen rosszak: az újra előtérbe került, tudásnormaként számon kért, humán tárgyak szellemét béklyózó államideológia és a pozitív (bemagoltatott) ismeret számonkérése miatt. Azután

pedig a nemzetiségi diákok tanulási föltételeinek nehezítettsége következtében. Ők ui. a természettudományi tárgyakat többnyire vitatható nyelvi szintű tankönyvekből tanulják, ha egyáltalán – nem ritkán késve – készül számukra fordítás. Emellett a saját anyanyelvüket is – a magyarországi föltételekhez viszonyítva – csak jelentősen csökkentett óraszámmal tanulhatják. Az olvasókönyveikbe a politikai propaganda mellé a jugoszláv irodalom tolakodik be, nem ritkán alkalmi műfordítók átültetésében.

Mindennek tudatában a kommunista hatalom nem vette szívesen a szélesebb összefüggések keresését a humán tudományok kutatói részéről. A szakmai témákat önmagukban illett vizsgálni, lehetőleg nem ún. „végítélet", azaz a föntről érkező utasításokra fittyet hányó, felelősségteljes, józanító egyéni állásfoglalás nélkül. Horváth Mátyás fölkészültsége és az ambiciózussága feszegette ugyan a merev kereteket, s különösen a hetvenes évek elejéről több bátor kiállású cikket olvashatunk tőle az Üzenetben és a 7 Napban. Ám a pedagógusok minden tekintetben való másod-, illetve (a kisebbségek esetében) harmadrangúságának, a tantervek és tankönyvek korszerűtlenségének kérdését is fölvetve, a Szegeden (!) egyetemi doktorátust szerzett vezető pedagógusnak komoly ideológiai adót kellett fizetni a délszláv kommunista államnak. Egyensúlyban tehát csupán azoknak a politikusi állásfoglalásoknak a tiszteletben tartásával maradhatott, amelyek meghatározóak voltak a tantervek összeállításánál.

Emiatt a magyarnak inkább csak mint nyelvnek az ügyét szolgálhatja a kutató pedagógus. Annál is inkább, mert szakkönyvekre csupán Magyarországon találhat, s még ha nem akarná is, követnie kellene részben az ottaniak példáját, vagy olykor fölülmúlnia. Akkor is – vagy főleg azért –, mivel a Délvidéken csupán sokkal kisebb óraszámmal lehet tanítani az anyanyelvet. Ilyen körülmények között ui. az olvasás ütemének Magyarországon érthetően nem kiemelt fejlesztése is feladattá válik (**A gyorsolvasás és a tanulók általános előmenetele**, Magyartanítás, 1973. 6. sz.).

Hasonlóképpen a kézírás gyorsasága is. De csak kellő óvatossággal, nem bocsátkozva annak elemzésébe: vajon mi lehet az előnye annak, ha valaki gyorsan tud írni. Érthető tehát, hogy a **Kézírásnorma az általános iskolában** c. tanulmányában (ON, 1973. 1. sz.) miért nem jelenti ki a Horváth – pragmatizmusát a tanulók konkrét szükségleteihez igazítva –: a minél gyorsabb, minél helyesebb és minél olvashatóbb írásra gyakorlatilag a középiskolai szaktantárgyak tanári diktálásainak használható rögzítése érdekében van leginkább szüksége a tanulónak. Függetlenül azoktól a pedagógiai eszményektől, amelyeknek Horváth az egyik legfőbb hirdetője. Sőt, kimondottan azok ellenében. Pedig a volt szakfelügyelő úttörőnek érzi magát e vizsgálatai során. S olykor az is: látva, hogy az oktatás súlyos hibái főleg a meghatározott követelményrendszer hiányából

erednek, nemzetközileg ismert kézírásnormák alapján a saját normarendszerét javasolja az írásfejlesztés érdekében.

De a szakszerűségével együtt utópista is a tudós egyetemi tanár, amikor azt mondja említett dolgozata következtetéseiben: *„Szükséges, hogy határt szabjunk a túlzott írásbeli követelményeknek, éppen a fáradás mint tényező kimutatásával."* E nemes pedagógiai törekvések fölötti nyíltan kimondatlan politikusi cél lényegében ennek ellentéte: a tanulók túlterhelése s ezzel együtt járó fárasztása, hogy ne fejlődhessenek szuverén személyiségekké. Egyébként Horváth is tiltakozott ez ellen nem is egyszer.

Hogy a készülő tantervben nem a szakszerűség dominál, az mások hozzászólásából is kitűnik. Palusek Béla pl. kritizálja a Pedagógiai Akadémia tantervét és programját, amelyhez a hozzáértők nem szólhattak hozzá érdemben (MSZ, 1974. IV. 12.). Számos tantárgy módszertana kimaradt, s a bírálónak az sem tetszik, miszerint szakemberek tanítják azokat a kisiskolásokat, akiknek legalább a III. osztályig pedagógiai összefogó munkára van szükségük. A pedagógiai-pszichológiai munka metodológiáját és tudományos megszervezését, a docimológiát, andragógiát hiányolja, a tanulóknak szűkebb ismereti körben rekedését, a tanultak tanulását kárhoztatva.

A jelzett körülmények között fokozódik a feszültség a politikai elvárások és a szakmai igényesség, illetve az elmélet és a gyakorlat között. Vita alakul ki, amelyben mindkét fél, társadalmi helyzetének megfelelően, mondja a magáét. Tőke István szerint (MSZ, 1974. VI. 22.) az új tantervet több száz pedagógus rostálta meg és hagyta jóvá. Azután a Magyar Tanszék újat készített, s a Tartományi Közoktatási Tanács nyilván ezt fogadja el. A Magyar Tanszék által készített tantervben Tőkének nem tetszik a kisdiákok irodalomtörténeti anyaggal való túlterhelése, a nevelés szempontjának a mellőzése. Pedig – hangsúlyozza – az új oktatáspolitika szerint a tanárság nem csupán végrehajtója, hanem alkotója is a nevelésnek. A pedagógiában való járatlanság példájaként Bosnyák Istvánnak a szakmunkásképző számára írt magyar irodalmi olvasókönyvét említi, melyben ugyanazok a jugoszláviai magyar írók szerepelnek, mint az általános iskolások tantervében.

Ugyanakkor Sátai Pál – aki ekkor már Szegeden végzett egyetemi doktorként –, a Tartományi Pedagógiai Intézet tanácsosa, szembeszáll (MSZ, 1974. VI. 29.) Tőkével, mivel szerinte a Magyar Tanszék csupán egyike volt a tanterv előkészítőinek. A szakfelügyelők tartományi aktívája, melyen Tőke is részt vett – mondja Sátai –, szintén nem egyedüli értékelő. A tartományi tanácsos szerint nyelvészek, irodalmárok, pszichológusok, történészek, pedagógusok, iskolavezetők, egyetemi és főiskolai tanárok, valamint társadalmi-politikai munkások szóltak hozzá több szempontból a tantervhez. A véglegesítést egy szerkesztőbi-

zottság végezte, melyben pedagógiai szakfelügyelők is voltak. Sátai szerint Tőke nem ismeri az utasítást, amely szerint nem irodalomtörténetet kell tanítani.

Sátai, a tartományi tanácsos, megfelelőnek tartja a tantervjavaslatot, örül a jugoszláv irodalom és a Vajdaság népei magyar nyelv és irodalom keretében való oktatásának. Eszébe sem jut, hogy a jugoszláv írókat csupán egyszer, a szerbhorvát nyelv és irodalom oktatásának keretében kellene tanítani, s hogy a viszonylag kisszámú magyar órán a testvériség–egységet a legőszintébben és leghatásosabban úgy szolgáljuk, ha a legjobb íróink legmegfelelőbb műveivel ismertetjük meg az ifjúságot – a nyelvünket nem mindig tökéletesen ismerő (olykor botcsinálta) műfordítóink szövegei helyett.

Dávid András, aki ekkor már az újvidéki Tankönyvkiadó Intézet igazgatója, még inkább kötelezve van arra, hogy az új társadalom és nemzetiségpolitika koncepciója szellemében, tehát szélsőségesen deduktívan körvonalazza a célokat az új tantervekről és tankönyvekről írt cikkeiben (ÚS, 1974. 110. sz. – MSZ, 1975. IX. 13.). Szerinte a hat nyelven megjelenő reformtankönyvnek – elsősorban a marxista világnézet megbízható forrásaként – segítségére kell lennie mind a pedagógusnak, mind pedig a diáknak az osztályöntudatra és jugoszláv szocialista hazaszeretetre való nevelésben. A tankönyvkiadó igazgatója ezután valamennyi nemzet és nemzetiség iránti szeretetteljesség megteremtésének kínálatát látja az új tankönyvben, majd a benne rejlő szocialista internacionalizmusra hívja föl a figyelmet. S csak ezután ejt szót a munkaszokások és a munkaszeretet kialakításának fontosságáról, hogy ismét a *„forradalmunk hagyományainak tudatos és következetes őrzésé”*-hez kanyarodjon vissza, s *„az el nem kötelezettség, a szabadság és függetlenség eszméjéhez való ragaszkodás”* vonalán folytassa a gondolatmenetét. Ezután következik a megengedő értelemben használt „de” kötőszóval bevezetett *„nemzeti tudat őrzése és ápolása, kifejezésre juttatása és szabad gyakorlása”*, jóllehet ismét csak *„a nemzetek és nemzetiségek testvéri közösségében, a jugoszláv szocialista hazában”*. Annál sziruposabb ez a tautologikusan fejtetőre állított „pedagógiai” vezérelv, minél kevésbé hisz benne a megfogalmazója. Viszont mímelnie kell neki a hitet, hiszen néhány évvel korábban a tanügyi eretnekség egyik szóvivője volt! Ezért legfeljebb a képzőművészet és a zene koncepcióját illetheti bírálat a részéről. S azt is csak úgy mellesleg jegyezheti meg (pedig ez egyik fő oka lesz az ország későbbi fölbomlásának), hogy kapcsolattörténetet kizárólag a magyarok tanulnak.

Azzal a megállapítással jut ez az optimizmus kincstárisága csúcspontjára, mely szerint e reformista pedagógiai *„vállalkozás jelenleg nemcsak Vajdaságban és Jugoszláviában, hanem hazánk határain kívül is egyedülállónak tekinthető”*.

Nem véletlen tehát, amikor a tanügy gyakorlatában járatlan Varga László, a Tartományi Végrehajtó Tanács Oktatási, Tudományos és Művelődésügyi Titkárságának helyettes titkára egy Triesztben rendezett nemzetközi tanácsko-

záson nagyot mond, s az államnyelv kötelező voltának megszüntetése, egymás nyelvének szükségből, ill. belátásból fakadó tanulása mellett azt is állítja, miszerint a szükséges tudnivalók minimumát történelemből, irodalomból, zenéből és képzőművészetből minden nemzet és nemzetiség tanulja. Vargával a megbízatása azt is mondatja, hogy: *„az ilyen oktatási rendszerrel sikerül túlhaladnunk azon az oktatási helyzeten, amelynek jelképe e nemzetközi kongresszus emblémáján látható: a magányos, elkülönített kisebbségi szomorú alakja”*. (MSZ, 1974. VIII. 3.)

A problémára s annak lényegére megint csak egy túlbuzgó újságíró, Szűcs Imre tapint rá a temerini gyakorló pedagógusokkal beszélgetve. Ezek közül az emberek közül *„sokan idegenkednek tapasztalatuk, kezdeményezésük, kísérletező-alkotó munkájuk nyilvánosság előtti kiteregetésétől, mivel szakképesítésüket legtöbbször nem az anyanyelvükön szerezték”*. (MSZ, 1975. X. 11.)

Tankönyvek

A hivatásirányú oktatás bevezetése tovább fokozta a középiskolai tankönyvellátás gondjait. Túl rövid a határidő, hogy megfelelő szakemberek kellő minőségű tankönyveket írhassanak. Ezek egyelőre nem drágulnak lényegesen, s az időben való megjelenés sem okoz nagyobb gondot. A tartományi idill rózsaszínje dominál ekkor. Annál is inkább, mert már 1970-ben Jugoszláv–Magyar Tankönyvi Bizottság alakult, s ennek köszönhetően elsősorban a szakiskolák magyar nyelvű tankönyvellátása biztosítható a Vajdaságban.

A magyarországi és jugoszláviai tankönyvkiadók együttműködése a délvidéki magyar oktatás feltételein átmenetileg sokat javít. Ehhez képest a kosovói albán diákoknak szűkebbek a lehetőségeik, hogy nyelvileg hiteles tankönyvekből tanuljanak, mivel az 1981-es irredenta „ellenforradalom” után egyetlen Albániából származó tankönyv sincs használatban (!). Az oktatási uniformizáltság legalább annyira tartományi, mint köztársasági jellegű, minthogy – noha Szerbiában más tankönyveket használnak, mint a Vajdaságban – a tankönyvírók nagy többsége szerbiai.

Vajon van-e ennek előnye pusztán a didaktika szempontjából? Egyáltalán nincs. S ezt a Tartományi Pártbizottság Elnökségének oktatásügyi ülésén is kénytelenek – 1979-ben, amikor 900 címszó vár kiadásra – elismerni: *„az oktatásügyi központok… sem anyagilag, sem pedig műszakilag nem voltak képesek a korszerű oktatás feltételeinek megfelelő tankönyvek kiadására. Így a hivatásirányú… tankönyvek között nagy a tarkaság, s az így kiadott könyvek, illetve jegyzetek korántsem tesznek eleget az alapvető didaktikai elveknek sem… A nemzetiségi nyelvekre lefordított tankönyvek színvonala… még ennél is gyengébb.”* (MSZ, IV. 19.)

A nyolcvanas évek elejétől a tankönyvek nagymértékű drágulása is fokozza az oktatás nehézségeit. Míg a hetvenes évek elején a tankönyvek díjmentes biztosításának lehetősége is fölmerült, addig 1981-ben hirtelenében 30%-kal ugrik meg a tankönyvek ára. Emögött az a körülmény rejtőzik – mutatja ki Tóth Lajos **A korszerű önigazgatású általános iskola kialakulásának útja és feltételei** c. könyvében (1979) –, hogy 1970-ben 1%-kal többet fordítottak a nemzeti jövedelemből a közoktatásra, mint az iskolareform első évében.

Ehhez képest csupán látszólagos eredmény, mondja Tóth az említett könyvében, hogy 1964/65-től 1980-ig 10%-kal csökkent az osztályismétlők száma. Mert: mit számít ez, ha a Bölcsészeti Kar 25. évfordulóján a dékáni jelentés szerint a hallgatók átlagos tanulmányi ideje 7,6 év. Ennek részben az oktatási módszerek avultsága az oka. Tóth azonban 1970-től 1973-ig végzett, 1974-ben és 1976-ban kiegészített kutatásai alapján írta a könyvét 24 észak-bácskai, 12 kragujevaci és néhány belgrádi, újvidéki iskola vizsgálata alapján. A bírálatok általánosak, a koncepció utópisztikus. A tudós pedagógus a nemzeti vonatkozásokat alig érinti, s anakronisztikusan fejlődést regisztrál. Az ő hetvenes évek elejének megfelelő meglátása szerint a nemzeti jövedelem nő, s az iskolák egyre nagyobb támogatásban részesülnek, ám az akkor még nem önállósodott Vajdaság e szempontból is elmarad. Pedig Szabadka a tekintetben úttörő, írja a szerző, hogy itt megkezdik a munka szerinti jövedelemelosztást. A pedagógusoknak pedig küldötteik lesznek. Mindennek Tóth könyvében a Tito fémjelezte ideológia, a Kelet és Nyugat irányában való nyitottság, a munkásosztály-központúság a szellemi és erkölcsi garanciája.

Tóth ekkor még bízik, hogy amit ő ajánlhat, abból még lehet valami, ezért *„valóságos, lehetséges iskolarendszert tár elénk”* – írja méltatója, Horváth Mátyás (MSZ, 1980. IV. 26.). Szerinte a szerző nem válaszolhat egyenesen arra, vajon 1965 és 1975 között valóban a 3%-ról 15%-ra növekedtek a tanulmányi eredmények, vagy pedig lakkozásról van szó.

A tanulmányi eredmények már ekkor önmagukban, a számszerűsítésüktől függetlenül is gyanúsak. Berkes László például összehasonlítja a vajdasági diákok tudását az amerikaiakéval, s megállapítja: míg az előbbieknek „fejből” kell fújniuk az anyagot, addig az utóbbiak néhány perc alatt a föllapozott kézikönyvből tudják meg azt, amire szükségük van (Subotičke novine, 1979. II. 19.). Berkes különben a szabadkai szerbhorvát nyelvű hetilap négy számában is cikkezett a pedagógusi hivatás hátrányairól.

Nem csoda tehát, hogy Tóth Lajosban már 1981-ben fölmerül a kérdés: vajon *„szükség van-e a reform reformjára”*. (Ü, 1981. 6. sz.) A válasza: igen. Hogy miért, arra a többi között így ad feleletet tanulmányában: *„Az oktatási központokban, különösen a szaktantárgyak oktatásában, a vegyes típusú óra sajátos, meglehetősen el-*

avult változata alakult ki. Rövidebb vagy hosszabb ismétlés, illetve ellenőrzés után kerül rendszerint sor az új anyag feldolgozására, ami rövid magyarázatból és diktálásból (tollbamondásból) áll. Ennek a »módszernek« az alkalmazását legtöbbször a tankönyvhiánnyal igyekeznek megokolni. Az oktatásnak egy ilyen szintje és szervezeti felépítése még abban az esetben sem fogadható el, ha azt a tanár vázlatírással és vetítéssel egészíti ki, ti. így az oktatás úgyszólván csak az alapvető tényanyag átadására és átvételére, feljegyzésére szűkül. Még az sem biztos, vajon ez minden esetben a lényeget öleli föl, és az sem, hogy a tanuló a diktált anyagot helyesen jegyzi fel. Hol van itt a fogalomalkotás, a képességfejlesztés, a tanuló értelmi erejének aktivizálása? A tanuló leggyakrabban csak a receptor szerepére, a »feltálalt« anyag befogadására korlátozódik. Nagyon komoly kérdés: mi marad mindebből tartós értékként meg a tanulóban, hogyan lehet ilyen tudás alapján nála készségeket, jártasságokat kialakítani?" Tóth közvetve jelzi: az iskola inkább az elidegenedést, mint a nevelődést szolgálja. Hogy ez így van, azt az a tény is egyértelműen bizonyítja, mely szerint a végzett kulturológusok szakmájukban nem tudnak elhelyezkedni, a társadalom nem tart igényt a képzésüknek megfelelő munkára.

Tóth Lajos az 1982-ben megjelent könyvében (**Obrazovni centri u sistemu pozivnousmerenog obrazovanja i vaspitanja**, 1982) még keményebben, noha elvontan kritizál. Az alacsony nevelési szintet kifogásolja, hangsúlyozva: a reform egyik célja, a szakirányú középiskolások tehermentesítése, nem sikerült. A közoktatási tervezet megbukott, újat kell helyette kidolgozni – mondja. Szerinte a problémákat nem lehet spekulatívan megoldani. Tóthnak, persze, az oktatás „szubjektív erői"-ben is bíznia kell.

De nézzük, mit mond erről Sátai Pál a magyar nyelv és irodalom vonatkozásában: *„tankönyveink alapos korszerűsítésre szorulnak – nem állítom, hogy rosszak, de a pedagógusok egy része nem is tudja őket megfelelően használni. [...] A szövegek esztétikai, erkölcsi erényeit nem tudja a pedagógusok többsége feldolgozni: a racionális magra, a logikai feldolgozásra törekszenek, pedig az élmény nyújtásában az esztétikai és érzelmi elemnek óriási a szerepe. Ezzel jár együtt, hogy az olvasás technikájára kerül a hangsúly, a szép felfedezése pedig háttérbe szorul, vagy nincs is jelen."* (Ü, 1979. 1–2. sz.)

Más szóval a pedagógusok, ha rendelkeznek is a hivatásuknak megfelelő diplomával, a körülmények miatt lényegében felemás munkát végeznek. A munkájukat ui. sem anyagilag, sem pedig erkölcsileg nem becsülik meg. 1975-ig az általános és középiskolákat a községek finanszírozták. Ezért különösen a fejletlen környezetben volt alacsony a pedagógusok fizetése. A X. pártkongresszus (1974), illetve az érdekközösségek megalakulása után a helyzet érdemben változatlan. Mert habár a társadalmi tevékenységekre fordított anyagiak tekintetében a Vajdaság a 4. helyen áll a köztársaságok és tartományok között, s jóllehet növekedtek a kultúrával szembeni elvárások, az elkülönített eszközök százalékaránya 1973-tól 1976-ig állandóan csökkent, s csak 1976/77-ben került sor némi

javulásra. Ez azonban nem változtatott azon a tényen, hogy az iskoláskor előtti intézményekben dolgozó, főiskolai végzettségű pedagógusok személyi jövedelme csaknem a harmadával volt kevesebb az ugyanolyan iskolázottsági fokú, de a gazdaságban dolgozókénál. Elsősorban ez lehet a magyarázata annak, hogy a hetvenes évek végén nincs elég jelentkező a szabadkai Pedagógiai Akadémiára, s nem is a legjobb előmenetelű diákok akarnak pedagógusok lenni. A helyzet tovább romlik 1983-ban, amikor az oktatásra szánt eszközöket és a személyi jövedelmet az adott évre vonatkozó dokumentumok többszörösen korlátozzák az iskolák munkacserére való rászorítása céljából.

Ilyen körülmények között vajon hány középiskolai pedagógusnak lehetett kedve arra, hogy az irodalmat mint művészeti ágat a nevelés eszközeként alkalmazza? Mert csak a tantervi utasítás szerint áll a mű a középpontban, hiszen ugyanez a tanterv nagy ismeretanyaggal terheli a pedagógust és a tanulót is. Különösen a hivatásirányú tagozatokon, ahol a négyéves anyag két évbe van sűrítve. Vajon az irodalomtörténettől terhelt fejű tanár az utasításra hallgatva hozzáláthat-e az alkotás kiváltotta esztétikai élmény értékösszefüggéseinek tudatosításához, amikor ilyen komplex elemzéseket nem, vagy alig végeztettek vele az egyetemen?

És az általános iskolák vonatkozásában vajon mit jelent Sátai számára a tankönyveknek fentebb említett korszerűtlensége? Erre a címében sokat ígérő **Az esztétikai nevelés lehetőségei és feladatai az anyanyelv tanításában** c. tanulmányában (ON, 1983. 53. sz.) ad választ. Demagóg jellegűt, olyat, amelyben saját maga sem hihet. Szerinte ui. *„France Bevk:* **Támadás Drvar ellen** *c. olvasmányában az esztétikai és az erkölcsi normák annyira egybefonódnak, hogy földolgozáskor csupán rontanánk a szöveg üzenetét, ha elszigetelten az egyiket vagy a másikat helyeznénk előtérbe.* [...] *A szöveg kapcsán – a harci jelenetek bemutatása és taglalása mellett – fel kell figyelnünk* Tito elvtárs emberi jellemére, amely az esztétikum erejével hat." (Kiemelés: S. P.) Ezután idézet következik (az általános iskola negyedikeseinek olvasókönyvéről van szó), amelyben Tito kényszerhelyzetben agyon akarja lőni a kutyát, de meglágyul a szíve...

Nem véletlenül fogalmaz Sátai szakszerűtlenül, hiszen már előtte Horváth Mátyás ilyen megdöbbentő módon vélekedett a második osztályosok részben elavult olvasókönyvének társadalomképéről: *„A szöveggyűjtemény egészében nem tükröződik az ország, a tartomány sajátossága, a többnyelvűség, a nemzeti kultúrák egymás mellett élése, egybefonódása. Az a magyar 2. osztályos, aki a magyaróra után a szünetben együtt játszik más nemzetiségű pajtásaival, a szövegek által egy olyan világba helyeződik, amely nem azonos azzal, amelyben él. Nem azonos sem gazdasági, sem szociológiai, sem nemzeti vonatkozásaiban. Fikció vagy nosztalgiavilág ez, amely hamisít!"* Horváth nem veszi észre: a Vajdaság és az ország szocialista érában teremtett ér-

tékeinek propagálásával – mint rosszul értelmezett pedagógiai célkitűzéssel – azt a lényegében emberellenes nagyjugoszláv kultúrpolitikát szolgálja, amely minél teljesebben akarja kitörölni a nemzetiségek saját kultúráját őrző kollektív emlékezetét. Horváth anélkül, hogy a délszláv tanulók olvasókönyvét is megvizsgálta volna, a teljes egyenlőség látszatát akarná propagáltatni abban a tankönyvben is, amely a magyarságot imitt-amott még teljes értékű nemzetnek mutatja be a jelentős magyar írók szövegeiben, s közvetve kultúrtörténetet is nyújt a tárgyi kultúra modernizációja felemás értékű eszközeinek népszerűsítése helyett. Annál is inkább, mivel egyes tantárgyak eleve a korszerű technika alapjainak ismertetésére épülnek. A „testvériség–egység"-nek viszont mind az elméletéről, mind pedig a gyakorlatáról épp eleget tanulhatnak a gyerekek társadalomismeretekből, ünnepi politikai beszédekből, de főleg szünetben, otthon és az utcán. Ugyanakkor hazának az életterük emberei és tárgyai számítanak, s élményeik csupán az ezekkel kapcsolatos tapasztalataikat mélyíthetik, ill. szélesíthetik. Negatív vonatkozásban is, mivel az anyagi függőségű társadalmi korlátozottságot éppen úgy tudatosítani kellene számukra, mint a gyáripar által ekkorra már jelentősen beszennyezett tájaknak ezt a kevésbé kellemes és kecsegtető oldalát.

Iskolai kétnyelvűség

Jugoszlávia-szerte az anarchia fölszámolása a nagyotakarás és -mondás jegyében történik. A nyelvhasználatot illetően különösen óvatosan kell fogalmazni ebben az időben, mivel a nemzetiségeknek az előző néhány év alatt előrehaladt kibontakozási folyamatát csupán a szélsőségek eltávolításával volt szabad a nagyvilág előtt úgy befolyásolni, hogy az állam tekintélye ne szenvedjen csorbát. S az osztály nélküli társadalom felé való fejlődés kötelező dogmája sem engedhette meg az „európai tavasz" vívmányainak teljes elutasítását, bármennyire gyöngítette is az állam belső egységét.

Jugoszlávia változatlanul igényt akart tartani az emberiség avantgárdja szerepére, ezért politikájának tovább is elsőrangú kérdése volt a nemzetiségi jogok biztosítása. Ennek érvényesítésére a magyarok vonatkozásában mindenekelőtt Szabadkán nyílt lehetőség az etnikai háttérnek és a sajátos oktatásformájának köszönhetően, ti. az ún. szabadkai gyakorlatnak akkor már egy évtizedes hagyománya volt. Ennek kapcsán módszeres kutatást addig nem végeztek, viszont az időközben készült és e politikai megalapozottságú gyakorlatot elmarasztaló tanulmányok ekkor még mindig nem láthatnak napvilágot. Tóth Lajosnak **A magyar nemzetiségű tanulók anyanyelvi oktatása** c. tanulmánya mindenesetre megjelenik a Létünkben (1973. 6. sz.), hogy tudatosítsa a helyzet megoldását,

a VKSZ Tartomány Bizottságában megállapítottak szellemében az intézkedéseket sürgetve. Annál is inkább, mert szerinte a nem anyanyelvükön tanuló, pótoktatást igénylő diákok száma, közegtől és iskolától függően 0–80% között mozog.

Föltehetően az eredményessége miatt megsemmisített JMNYE kompenzációját is szem előtt tarthatta Stipan Kopilović, amikor a 7 Napnak azt nyilatkozta, hogy a kommunisták szerint a délszláv és a magyar gyerekeknek kölcsönösen kell ismerniük egymás nyelvét. Ezért vezették be a szerbhorvát nyelvű tagozatokon a magyar nyelv fakultatív oktatását. A vezető funkcionárius azonban legalább beismeri: sok kommunista csupán elvben támogatja ezt a megoldást, a gyerekeik ui. nem tanulják a másik nyelvet (1972. X. 20.). Pedig ez idő tájt Belgrádban is vannak, akik példát mutatnak. A főváros Nemzeti Könyvtárában nemzetiségi estéket szerveznek a nemzetiségek irodalmának, zenéjének, drámáinak és képzőművészeti alkotásainak bemutatására.

Ezután egy ideig olyan hangok hallatszanak, hogy a szerbhorvát nyelvű tagozatokon kötelező lesz a magyar nyelv tanulása (D, 1973. IX. 28.). A valóságot Sátai Pál tanügyi tanácsos tárja föl. Eszerint az 1967-ben kialakult gyakorlat változatlan, tehát a szerbhorvát anyanyelvű diákok számára tovább sem kötelező a magyar nyelv tanulása. Kivétel az akkori kísérleti iskolaév. Ezt követően a két nyelv majd egyenrangú tantárgyként kerülhet be az iskolák programjába. Sátai szerint ezzel a két nyelv az életben és a szabadkai iskolákban való egyenrangúsodása hivatalos formát kapna. A tudatmosó politikának már akkor ellenálló elme elgondolkodhatott: vajon mire jó a kísérleti év, ha eleve tudott az eredmény, az ti., hogy a szerb és horvát diákok, valamint a szüleik föltétlenül beleegyeznek a magyar nyelvnek mint iskolai tantárgynak a szerbhorváttal, ill. a tanult világnyelvvel való kiegyenlítésébe.

Természetesen nem pedagógushoz vagy tudóshoz illő volt a tanügyi tanácsosnak ez az elhamarkodott nyilatkozata, amely olyan ember szájából hangzott el, aki – legalábbis látszólag – inkább a pillanatnyi politikai eszméket ismeri, mint a környezetének embereit. A kezdeményezés ui. úgy fejeződött be, ahogyan az várható is volt, vagyis a délszláv diákok számára a magyar nyelv tanulása nem vált kötelezővé, annak ellenére, hogy a többségi ajkúak között viszonylag sokan tanulták, sőt beszélték is a nyelvünket. Ez azonban nem pótolhatta azt, amit az iskola kötelező keretei között nem sajátíthatott el a délszláv ifjúság. A fakultatív tanulás föltételei közepette ti. a magyar kultúra olyan másodlagos dologgá válhatott a szemükben, amelyet legfeljebb túlzott jóindulatból, nem pedig – pláne a néhány évvel, esetleg évtizeddel korábban odatelepedetteknek – magától értődő kötelességből, az akkulturáció normális igénye szerint illik elsajátítani. Maradt minden a régiben, s így az ország távoli tájairól érkezett családok szár-

mazékaiban nem alakulhatott ki tisztelet az őslakosok kultúrája iránt, amelyből pedig sok elemet kellett elsajátítaniuk a síksági életkörülmények között, anélkül, hogy tisztába jöhettek volna vele: melyek az átvett szokások gyökerei.

Az volt a fő, hogy Belgrádból is csodálatosnak tűnhetett ez a látszatharmónia. A Politika c. lap megállapítása szerint ui. nem drága a kétnyelvűség ott, ahol a magyar diákok 100%-a tanul szerbhorvátul, míg a szerbhorvát nyelvűeknek 92,26%-a önként tanul magyarul (1975. VI. 1.).

Mindez – fölülről – Sátait egy évtizeddel később is igazolta az eszmei következetességében. Ezért 1984-ben is úgy vélekedhetett, hogy 1974-től „már a szerbhorvát nyelvű tanulók 100%-a tanulja a magyar nyelvet", noha a tanulók nincsenek eléggé motiválva. Ezt persze annak a végkövetkeztetésnek az előkészítése érdekében kell megállapítania, mely szerint *„a negyven évvel ezelőtt megkezdett nemzetiségi iskolapolitikánk jó irányban haladt", olyannyira, hogy „napjaink oktató- és nevelőmunkájában a magyar nyelv mint a környezet nyelvének tanítása igen magas szinten áll".* (ON, 1984. 57. sz.)

A nyolcvanas évek végén mindennek a cáfolatát is meg lehetett már írni. Palusek Béla 1988-ban közölt cikke (ON, 1. sz.) szerint öt-tíz éve lelohadt a kétnyelvűség módszertana iránti érdeklődés. Szerinte az Oktatás és Nevelésen kívül egyetlen hazai folyóirat sem közöl ilyen írást. Ekkorra már csak a hajdani kísérleti kétnyelvű iskolát befejezett pedagógusok szakemberei a kétnyelvűségnek.

Ezekről a kérdésekről politikai tanácskozás is folyik. A VKSZ szabadkai községi választmányának nemzetiségi kérdésekkel foglalkozó bizottsága által szervezett megbeszélésen (1987) a vitaindítóban kijelentik: a magyar tanulóknak 40%-a, a szerbeknek 90%-a nincs motiválva a másik nyelv elsajátításában. A lényegre – ti. hogy a két nyelvnek nem lehet azonos a státusza – csupán célozgatni mernek néhányan. S az a féligazság is elhangzik, mely szerint ki-ki a saját nyelvébe gubózik be, s ezáltal nincs kellő kommunikáció a kultúrák között.

A valóság természetesen más volt. *„Rendeletileg, nyelvpolitikai döntés nyomán vonult be az iskolákba a* környezeti nyelv, *ill.* környezetnyelv *is. Megjelenésével a meglevő* idegen nyelv *terminus idomult az ideológiai viszonyokhoz. Ez a kifejezés fedte a tanuló környezetében beszélt idegen nyelvet. Ily módon közös névvel illethették a Vajdaságban honos nyelveket. Az ideologizálás odáig fajult, hogy az illető tárgy tanításának külön módszertana alakult ki, amelynek létjogosultságát nyilván nem a nyelvi kérdések sajátos tárgyalása indokolta, mint inkább a nyelv sajátos helyzete. E nyelvpolitikai döntés meghozatala sem az érdekeltek megkérdezése alapján történt, így egyre több súrlódással járt eme politikai indokokból bevezetett tárgynak a tanítása."* (Katona Edit: **Felemás terminológiai rendszerváltás**. In: **Hatalom és kultúra II.,** 2004. 1265. p.)

Azonban az adott pillanatban az ország egyensúlyának megőrzése érdekében ennél nem találtak jobb megoldást. A délszláv nacionalistákat nem provokálta

egy általuk megvetett nyelv és kultúra elsajátításának kényszere, s az elégtétel is megmaradt számukra, hogy a környezet nyelvének tanulása, ami a magyarok számára kötelező volt, ha ők úgy akarták, szóba sem jöhetett. A számukra írt tankönyvek ehhez alkalmazkodtak. Bennük ui. kizárólag Molnár Ferenc képviseli a magyar irodalmat.

A legilletékesebben Tóth Lajos nyilatkozott e kérdéskörben, mivel ő 1972 és 1974 között kutatta ezt a témát. **Az egyenjogú nyelvhasználat megvalósításának feltételei és jelentősége a két vagy több oktatási nyelvű általános iskolában** c. összegező tanulmányban (In: **Anyanyelv – „államnyelv"**, 1976). Tóth megállapítása: korábban a nemzetiségi tanulók sokkal jobban megismerték a délszláv kultúrát, mint fordítva, ez a mulasztás a vajdasági tanterv fogyatékosságán is múlott. A kutató azonban még hozzáteszi, hogy *„minden iskolában léteznek egészen kifogástalanul működő, a szó teljes értelmében kétnyelvű szakkörök"*. Csakhogy ellenpontozza önmagát, amikor azt is kénytelen – persze: taglalás nélkül – megállapítani, hogy egyre inkább a visszaesés jelei mutatkoznak. Az általa fölsorolt hibák – az egynyelvűség eluralkodása, terminológiai zavar, szakmai lemaradás – már régóta ismeretesek. A megoldásra vonatkozó javaslata – diákönigazgatás, vitaklubok, közös kirándulások – nem sokat ígér...

Annál kevésbé, minthogy a Vajdasági Kommunista Szövetség Elnökségének eszmei-politikai bizottsága szerint *„az elmúlt két évben pozitív változás állt be Vajdaságban, megszületett az egyenjogú nyelvhasználatról szóló törvény, melynek értelmében a közhivatalokban mindenki élhet anyanyelvével, vagyis a környezet nyelvének tudása kötelező a tisztviselők körében"*. A következő iskolaévre pedig már *„a felsőfokú oktatási intézmények is kötelesek megteremteni annak feltételeit, hogy a nemzetek és nemzetiségek anyanyelvükön tehessenek szert egyetemi vagy főiskolai végzettségre"*. (D, 1975. III. 21.) Pedig ekkor még a középiskolákra vonatkozó törvény értelmében legfeljebb 15 nemzetiségi tanuló kedvéért nyitható anyanyelvi vagy kétnyelvű tagozat.

Az időközben beindult hivatásirányú oktatás tovább szaporítja a nemzetiségi oktatás gondjait. Ezért Tóth Lajos a Tartományi Közoktatási Tanács ülésén kénytelen kijelenteni: még koránt sincs biztosítva a zavartalan továbbtanulási lehetőség az általános iskolai diákok számára. Ezzel szemben a szlovák Jan Kmeć elfogadná, hogy a körülményeknek megfelelően egyes tárgyakat szerbül tanítanának. A többség – különösen Dávid András – határozottan ellenezte ezt a kompromisszumot (MSZ, 1977. VI. 14.).

Az évtized elejének idealista célkitűzései ekkor már megvalósíthatatlannak látszanak, hiszen a hivatásirányú osztályokat nem az anyanyelven való tanulás lehetőségei szerint nyitották. Ennek dacára a Hungarológiai Intézet nyelvszociológiai kutatásai nem a megfelelő következtetések levonásával fejeződtek be. Mikes Melánia, Lük Albina és Junger Ferenc ankétmódszerrel **Az anyanyelv**

használata a magyar nemzetiségű tanulóifjúság körében címen folytatott vizsgálatai érdemben nem szólnak hozzá a témához (HK, 1978. 34. sz.).

Hiába vannak tehát nagy számban (viszonylag a szerbhorvát ajkúak között is), akik a környezet nyelvét tanulják, szerbhorvátul véletlenül sem jelenik meg olyan könyv, mint a Horváth Mátyásé (**A magyar nyelv mint a társadalmi környezet nyelve tanításának módszertana,** 1983). Mindennek súlyos káderhiány is a következménye. Nem csoda, hiszen a Vajdaságban egyetlen pedagógiai tanácsos veszi komolyan e tárgy tantervének ügyét, fölhíván a figyelmet a taneszközök és a didaktikai anyag hiányára (MSZ, 1983. I. 23.).

Mindez azt jelenti, hogy a valóságban inkább az ellentéte folyt annak, amit a hetvenes évek elején az elmélet és a gyakorlat egyesítésének programjaként jelölt ki a kommunista vezetés. A visszatekintő vizsgálat is erről tanúskodik. Katona Edit írja: *„A magyar nyelv környezetnyelvként való tanítása sok esetben a magyartanárok vesszőfutása volt. Ezt akkor is meg kell jegyezni, ha voltak is szép eredmények, s munkalehetőséget is jelentett a többlet óraszám a pedagógusok számára. A búvópatakként fel-feltörő tiltakozás következményeként aztán a tárgy fokozatosan meg is szűnt."* (I. m., uo.)

Oktatás és Nevelés

Az országos anarchia fölszámolásának kezdete a tanügy nyomorúságos helyzetének rendezését is megígéri. A változás azonban egyelőre inkább sújtja, mint segíti az iskolákat. Elsőként Horváth Mátyás, majd rövidesen Tóth Lajos tárja föl mindazt, ami akadályozza az ifjúság korszerű oktatását és nevelését.

Ekkor még Horváth Mátyás érezhetően szinte a teljességében adja elő a tapasztalatait az Üzenet folyóiratban (1972. 10. sz.). Elpanaszolja, hogy a községekben már egy évtizede évenként indulnak akciók a pedagógusok fizetésének rendezésére. Az iskolai alaptörvény kiemelt fontosságú intézménynek tekinti az iskolát, ám a teljesítmény szerinti javadalmazás csupán elv maradt. E megoldatlanság a kontraszelekciónak kedvez, aminek következtében: *„A társadalom szellemi elitje helyett pedagógusnak marad a tehetségtelenebb réteg, akinek újabb értelmiséget vagy a munkásosztályt kellene nevelnie."* Horváth ekkor egészen komolyan veszi a tanügyi tanácsosi szerepét, ezért ad nyíltan hangot a normális pedagógusi igényeknek, mondván: *„…az a pedagógus, aki havonta nem olvas 1600–1800 oldalnyit, elveszti kapcsolatát az élő tudománnyal"*.

Viszont a gyakorlatban – Horváth érvelése szerint – a módos szülők gyerekei könnyebben művelődhetnek, mint maga a pedagógus. A tanárok olykor 35–45 órát is tartanak hetente. Rákényszerülnek, és meg is tehetik, mert senki sem

ellenőrzi pedagógiai, módszertani és lélektani fölkészültségüket. Eleve baj van a módszerekkel, kezdve azon, hogy *„iskoláink a krétakorszakban vannak”*. A tanügyi tanácsos – nyilván a naivitás mímelésével – a nyugati oktatógépek alkalmazását sürgeti. Ezekre nemcsak a tanulóknak lenne szükségük, hanem a pedagógusoknak is, minthogy ők idejüknek mindössze a 38%-át fordítják közvetlen oktatási feladatokra, a többi adminisztrálásra, készülésre és különböző üresjáratokra fecsérlődik el. Az új módszerrel fokozódhatna a pedagógus önképzése, s jobban megismerhetné a tanítványait. Nevelhetne is, *„amire a jelenlegi rendszer kevés lehetőséget nyújt”*.

Röviddel később erre utal Tóth Lajos is (MSZ, 1973. I. 7.), tiltakozva az ellen, hogy a pedagógusok viseljék a stabilizáció terheit. Tóth sok száz magyar pedagógus nevében kéri a Magyar Szó szerkesztőségét: segítsen a pedagógiai folyóirat ügye halasztási okának földerítésében. Annál is inkább, mert – ahogyan írja –, ha jól emlékszik, akkor saját maga is tagja a kezdeményezőbizottságnak. A Pedagógiai Főiskola új igazgatója azt is kiemelten javasolja, miszerint egyelőre a Magyar Szó jelentessen meg hetenként oktatásügyi mellékletet, a valamikori Gyermek–Szülő–Iskola rovat korszerűbb és terjedelmesebb változatát.

Tőke István is elpanaszolja (MSZ, 1973. I. 28.): a magyar pedagógusok, akik szerbhorvát nyelven tettek ugyan vizsgát oktatásból és nevelésből, pedagógiai szaklapot aligha forgathatnak, mert a beszüntetett Népoktatást követően újat nem alapítottak, a magyar szakkönyvek drágák, viszont a szerbhorvát nyelvű folyóirat stílusa többnyire elvont, nehezen követhető. Így a továbbképzés szemináriumokra szűkült le.

Szűcs Imre, nyilván az újságírói hivatásából kifolyólag is, a legbuzgóbb sürgetője a magyar nyelvű pedagógiai folyóirat megindításának. Számos esetben és éles hangnemben vonta felelősségre a hatalmat, amely a folyamatosan hangsúlyozott jó szándéka mellett éveken át szabotálta a normális oktatás egyik alapfeltételének megteremtését. Szűcs kiemeli: az időközben nagy nehezen megindított Oktatás és Nevelésnek mint viták szállásadójának nagy szerepe lehetett volna a marxizmusnak az iskolákba való visszahonosítása s a JKSZ oktatási-nevelési platformja alapján az óvónő- és tanítóképzők akadémiává minősülése kapcsán, de csak két számot jelentetett meg, s már öt hónapja várat magára. Ezért *„a pedagógusaink legfeljebb az újságokból, nem pedig a szaklapjukból értesülnek a küszöbönálló oktatásügyi reformokról, változásokról”*. (MSZ, 1974. VI. 29.) Bosszantja, hogy *„az új vajdasági tanterv és programvita szintén kívül rekedt a folyóiraton”*. Szűcs is idealista még ekkor, mert szerinte felelősségre kell vonni a bürokráciát, a szerkesztőket és a tanácsot... Legfeljebb sejtheti, hogy az Oktatás és Nevelés sokkal inkább fogja kísérni, mint alkotó módon befolyásolni, vagy pláne megelőzni a tanügyi jelenségeket.

Ez természetesen a hivatásirányú oktatásra való áttérés megvitatásának lehetőségére is vonatkozik. Annál is inkább, mert az új oktatásformát nem megvitatandó témaként harangozza be az új ötnyelvű vajdasági folyóirat, a Misao –Gondolat 1975. évi 1. számában. Itt ui. a *„Vajdaság idei fejlesztési programjának művelődéspolitikai célkitűzései"*-ről van szó (MSZ, 1975. I. 18.). Nem csoda tehát, hogy Tóth Lajosnak a következő évben a Magyar Szóban kell diplomatikusan, de alapvetően elmarasztalnia teória és gyakorlat viszonyát: *„Pedagógiai gyakorlatunk... kissé elmaradt az elmélettől, különösen bizonyos területeken érezhető ez kifejezettebben, bár neveléselméletünk eléggé tradicionális és elavult alapokon áll."* (1976. IV. 22.) Tóth Lajos, az Oktatás és Nevelés főszerkesztője jelenti ki ezt, aki ekkor már az Újvidéki Egyetem Természettudományi Karának docense, s azt akarja mondani: a pedagógia elmélete rossz, de a gyakorlata még rosszabb... Az elmélet és a gyakorlat között nemigen létesül termékeny kapcsolat. A szerkesztő állításával szemben, mely szerint kevés pedagógus jelentkezik az írásaival (MSZ, 1977. III. 23.), a dél-bánáti pedagógusok a gyakorlat bemutatását hiányolják a folyóiratból, vagyis a tartományi ideológia nem serkenti a kezdeményezőkészségüket.

A törzsanyag tehertétele

Az Oktatás és Nevelés c. folyóirat alig tehetett valamit a délvidéki magyarság asszimilációjának mérséklése érdekében. Lényegében a beolvadás folyamatának fájdalommentesítése volt a dolga akkor is, ha elvétve érintette a magyar diákok szerb tagozatra iratkozásának problémáját.

Mivel az anyanyelvű oktatás csak formálisan elsőrendű feladat, ezért a tanulók olvasottságáról nem kaphatott olyan pozitív képet a kutató Horváth Mátyás, mint amilyet szeretett volna. **A kisiskolások irodalmi érdeklődése** (Ü, 1975. 9. sz.) c. dolgozata szerint négy szabadkai, egy újvidéki és a királyhalmai általános iskolában folytatott fölmérés alapján a szerző ezen a szinten még akkor is kecsegtetőnek találja a helyzetet, ha – a kötelező olvasmányokat ideszámítva – alig találkozik jugoszláv íróval a kisiskolások kedvenc olvasmányai között. A vajdasági magyarok közül is csupán Fehér Ferenc nevére bukkanhatott a válaszokban. Horváth mindenesetre ekkor még remél.

Nem egészen így 1980-ban, amikor a kutató figyelme Bácska 11 helységén kívül (végre!) a Bánság és Baranya egy-egy iskolájára is kiterjedt, miközben az olvasmányok skáláját – a budapesti Ferge Zsuzsa nevelésszociológiai besorolása alapján – elkészítette (**Irodalmi érdeklődés a 8. osztályban**. Ü, 1980. 6. sz.). Igen fontos, az írók körében és a könyvkiadásban érdemben keveset vitatott megállapítása Horváthnak, hogy újabban elmosódik a határ a gyermekek, ill. a

felnőttek számára íródott művek között. A kamaszkorban már ekkor többnyire azt olvassák, mint a felnőttkorban.

A jugoszláviai magyar gyermekirodalomból csak hat szerző szerepel az olvasottak listáján, s csupán Gion Nándor igazán népszerű. S itt is alig néhány jugoszláv író van jelen a félezernél jóval több egységet számláló címjegyzéken. Pedig ezek fejleszthetnék leginkább a tanulók személyiségjegyeit, minthogy ők mondhatnak a legtöbbet gyermekeinknek a társadalmi valóságunkról – véli Horváth. Vajon a következő tíz esztendő iskolásai csupán részben fejlődhettek, vagy rossz irányban haladtak, mivel otthon szinte kizárólag a magyar és a világirodalom volt a szellemi táplálékuk, szemben a délszláv ifjúsággal, amely az anyanyelvén és állítólag a legteljesebb információt nyújtók művei által nevelkedhetett?

A válasz erre az lehet, amit a Magyar Nyelv és Irodalom Tanszékének szakmunkatársa annak idején nem mondhatott ki. Az irodalom értéke az új emberismeret élményszerűségében, a tudomány eszközeivel kifejezhetetlen s filozofikusan is kimeríthetetlen mélységében rejtőzik. A társadalmi ismeretek és politikai időszerűségek annál inkább másodlagosak, minél inkább sulykolja a hatalom az önigazolását szolgáló írók olvasását. Meg aztán miért lenne erre szükség, ha a diákok társadalomismeretéről a Jó Pajtás és a Képes Ifjúság hivatott gondoskodni – amelyek részben szintén azért nem népszerűek ekkor, mert az ideológia beprogramozta őket? Egyébként a kötelező olvasmányok kapcsán Horváth is beszél a diákok passzív ellenállásáról. Arra azonban akkor még nem szabad rájönnie, miszerint nem a sajtó, a rádió, a tévé vagy a vetélkedő reklámján múlik a jugoszláv irodalom olvasottsága.

Viszont a szerző már akkor tünetértékűnek találja: az iskolakönyvtárakban inkább csak a kötelező olvasmányok találhatók meg. S ezek is gondot okoznak, amikor időnként változik a tanterv. A velük szembeni nem ritka ellenállást az a körülmény is serkenti, hogy csupán férfihősök állnak a középpontjukban – állítja (joggal) Horváth.

Az óvónőképzősök olvasmányait vizsgálva még kétségbeejtőbb eredményre jut a kutató (Ü, 1982. 1–2. sz.). A tanulók középiskolásokként olvasták azt, amivel kora gyermekkorukban kellett volna megismerkedniük. Berkesit, Zilahyt, Szilvásit, Mitchelt, Solohovot és Hugót olvassák, továbbá Jókait, Vernét, Móriczot. A példaképük Tamás bátya, és Jane Eyre a kedvenc írójuk. Azt az irodalmi hőst kedvelik, aki „nagy, hatalmas és szép", „aki életvidám és kissé romantikus". Zömüknek nincs is példaképe. Egyetlen drámai hősnő sincs az eszményeik között. Az 1980/81-es tanévben kiadott jugoszláviai magyar könyvek közül egyet sem tudtak megnevezni – egyiküknek a földijét nem számítva. S két év alatt egyetlen jugoszláviai magyar könyvet sem olvastak.

Horváth a másodikos általános iskolások olvasókönyvének társadalomképét vizsgálva szintén arra a következtetésre jut, miszerint az olvasmányok régimódiak, nem nyújtanak korszerű életismeretet, és nevelési módszerük is elavult. Megfeledkezik róla, hogy alapvető fontosságú a (nemzeti) múlt értékeinek a tudatosítása a kisdiákokban. Pósa Lajos-i írói eszközökre valóban nincs szükség – de a Horváth által hiányolt termelőre, munkásra, önigazgatóra sincs. Annál kevésbé, mivel a pozitív példák szocrealista formát igényelnének, a negatívak fölfogásához viszont második osztályban még éretlenek a gyerekek.

Horváth Mátyás a vajdasági magyar pedagógiai munka válságának ilyenfajta kimutatásával (a Forum könyvei a modern és a jugoszláv irodalom olvasatlanságának felfedésével) akaratlanul is az irodalom oktatáskultúrájának azt a végső dekadenciáját jelezte, amelyet a kötelező törzsanyaggal kapcsolatos vita vezetett be, hogy végül, még a nyolcvanas években a szerb nacionalista politikával kössön kompromisszumot az autonomista (magyar) pedagógiai és irodalmi elit.

A Misao–Gondolat c. többnyelvű újvidéki, kéthetenként megjelenő lap már 1982 decemberében egységes tantervezetet jelentet meg az általános és középiskolák számára. Eszerint az anyanyelv és irodalom oktatásának keretében 60%-ban jugoszláv irodalmat kellene tanítani. A Tartományi Pedagógiai Intézet újvidéki vitáján azonban az eszüket bátran vállaló pedagógusok már ekkor kijelentik: a jugoszláv irodalmat eredetiben, a környezetnyelvi oktatás keretében kell tanítani. Fordításokból ui. különösen a régi irodalmat lehetetlen elsajátítani. Különben is, ha elfogadnák az újítást, akkor ugyanazt a tananyagot kétszer kellene tanulniuk a diákoknak.

Még 1983-ban nyilvánosságra kerül, hogy elsősorban kinek a (vélt) érdekét szolgálja az újabb reform. A Magyar Szó hírül adja: a Szerb Szocialista Köztársaság szűkebb területén amellett vannak, hogy az egységes törzsanyagnak a tanterv legalább 50%-át kell alkotnia, s hogy a jugoszláv irodalmat nem elég a környezetnyelvi órán oktatni, hanem az anyanyelv oktatásába kell beépíteni (1983. IX. 17.).

A jugoszláv irodalom fogalma különben többé-kevésbé átfogó jelentést kap a törzsanyagban: a nemzetiségi irodalmakat is magában foglalja. Minden nemzetiséget, amelynek nyelvén Jugoszláviában folyik az oktatás, legalább egy író képvisel. 150 író 180 művét iktatták a jegyzékbe, főleg olyanokat, akikről legfeljebb csak a legtájékozottabbak hallottak. Ezért kellett Cervantesnek, Danténak, Dosztojevszkijnek, Gogolnak, Csehovnak, Flaubert-nek, Zolának, Dickensnek kimaradnia a középiskolások programjából. A világirodalomban csak 13 írónak kegyelmeztek meg.

Ezután különböző szinteken évekig tartó vita nyílik arról, milyen legyen a törzsanyag és a nemzeti irodalom aránya az új tantervben. A szlovén írók kez-

dettől fogva fenntartással fogadják a kezdeményezést. Ciril Zlobec szerint a javasolt törzsanyag állami oktatást kínál a saját nemzeti mivoltunk megismerése helyett, holott másokhoz csak önmagunktól közeledhetünk. Az ugyancsak szlovén Tone Partljič írószövetségi elnök szerint a törzsanyag előírása állami unitarista törekvést takar. Janez Menart viszont úgy gondolja, hogy a szerbhorvát nyelven tanulók előnyben lesznek, mert a törzsanyag nemhogy kiszorítaná a saját íróikat, hanem még inkább azokat favorizálja. Ezért kezdettől fogva úgy vélik: nincs szükség rá. A következő év márciusában, amikor a macedónokkal együtt elutasítják az egységes törzsanyagot, azt az álláspontjukat is kinyilvánítják, mely szerint minden köztársaságnak külön kell kidolgoznia a saját tantervét.

Jellemző, hogy a Szocialista Szövetség Tartományi Választmánya Oktatási és Művelődési Bizottságának ülésén csupán két szlovák egyetemi tanár mert olyat mondani, hogy az egységes törzsanyag legfeljebb 25-30%-a lehet az teljes anyagnak, ill., hogy a tanulók irodalmi fordításokból nem tanulhatnak irodalmat a saját anyanyelvükön (MSZ, 1983. II. 17.).

A vajdasági magyaroknál a pedagógusok közül kezdetben jellemző módon még csak szűk szakmai berkekben nyilvánítanak véleményt. Egyedül Fekete Elvira, a Dolgozók újságírója értékeli röviden a tantervjavaslatot (1983. XII. 22.). Nem tetszik neki, hogy míg a hetedikes szerbhorvát nyelven tanuló diák 56 órán tanulja az irodalmat, addig a nemzetiségek 70 órán. A többségi nemzethez tartozó kisdiák befejezi az általános iskolát, s nem tud Petőfiről vagy József Attiláról. Fekete szerint egy Pap József- vagy egy Domonkos-vers nem képvisel akkora szépirodalmi értéket, hogy a szerbhorvátul tanuló kisdiák érdeklődését fölkeltse. A szlovák vagy a román nemzeti irodalom mellőzöttsége pedig még fokozottabb.

A Magyar Szóban a következő év elején az olvasható, hogy *„a tavalyihoz viszonyítva valamelyest szűkült a nemzeti irodalom anyaga. Lényegében azonban nem csorbult meg”.* (1984. I. 7.) Ez azért félrevezető, mert – Sátai Pál nyilatkozata szerint (MSZ, II. 4.) – az érvényes tantervben is jelen van a törzsanyag, amely belső logikával illeszkedik a tervbe. Ő most már a föntről jövő rendelkezés végrehajtása helyett a kultúrák találkozásának műveire építené a törzsanyagot.

A pedagógusok az összejöveteleiken tiltakoznak az iskolaügyet egyre durvábban manipuláló politika ellen, de a magyarok között senki sem meri nyíltan leleplezni a jugoszlávosításnak ezt az újabb drasztikus lépését. A vitatkozók kórusában fölhangzik ugyan egy-egy keményebb állásfoglalás, ám a sajtónak nem érdeke, hogy a nacionalizmus vádját provokálja ki maga ellen egyik-másik markánsabb magyar pedagógus egyéniség véleményének előtérbe állításával. A vitatott problémával kapcsolatban szívesebben szólaltatnak meg valakit a többségi pedagógusok közül. A magyarok tiltakoznak az ellen, hogy a nyolcadikosoknál

megnő a tanítási órák száma, de nem vethetik föl: mit jelent ez a nemzetiségi diákok számára. Inkább csak kérdés formájában hangzik el: lehet-e vajon anyanyelvet fordításból tanítani? Vagy bátortalan javaslat merül föl: a törzsanyag egy részét a környezetnyelv oktatásának keretében kellene tanítani. S kérelem fogalmazódik meg: tankönyvek nélkül nem kellene hozzáfogni az új tantervek alkalmazásához. (Vö. 1984. I. 21., 22.)

Hogy a kötelező törzsanyag ötlete politikai hátsó szándékból pattant ki, az már a végrehajtás kezdetén is kitűnik. Demagóg módon ui. elsőként az ifjúság véleményét kérték ki az újítás bevezetésének szükségességéről. Így aztán a Vajdasági Szocialista Ifjúsági Szövetség oktatási és művelődési bizottságának ülésén a fiatalok a nyelv és az irodalom vonatkozásában támogatták, hogy a tananyag fele legyen egységes, a másik fele pedig igazodjon a nemzeti és a nemzetiségi sajátságokhoz. Emellett a Vajdasági Pedagógiai Intézetbe 250 szervezet írásbeli véleménye jutott el, amire példa emberemlékezet óta nem volt.

A nevelés válságának elmélyülése

Az újvidéki írókongresszuson (1985) a jugoszláv írók közül többen katasztrofálisnak minősítették az oktatás helyzetét. Jevrem Brković egyenesen az idősebbek kollektív bűnösségéről beszélt, hiszen megengedték az emberellenes tanszékek létrejöttét, s ezáltal néhány nemzedék föláldozását. A macedón Kole Csasule szerint sem lehet erkölcsileg és szellemileg tönkretett emberekkel humánumért, világpolgárságért küzdeni. Mások szerint is, az aktivisták és haszonlesők szűk körét nem számítva, az ifjúság teljesen elrugaszkodott a társadalom eszményeitől. Neveletlen és nevelhetetlen. Az emberi illem alapjait sem sajátította el. A felsőoktatásban a karrieristák és a politikusok kontraszelekciója uralkodik.

A süllyedés, pedagógusmérték szerint is, megállíthatatlan, mert nincs, aki útját állja. Csupán a politikai megbízhatóságig törődnek a tanítók tanáraival, a professzorok személyiségével. Nem alakult ki az egyetemi oktatók munkájának egy átfogóbb értékelési rendszere. Senki sem vizsgálja, vajon hatékony-e az oktatói-nevelői munka. A tudásutánpótlással már csak azért sem törődhetnek sokat az egyetemeken dolgozók, mert alacsony jövedelmük tiszteletdíjas munkák hajszolására ösztönzi őket, s az értekezletek is sokat elvesznek az idejükből. Meg aztán a jugoszláv állam érdekeibe nem ütköző, 6-8 évig is tartó stúdiumaik során a megfelelő munka- és erkölcsi szokásaik sem alakulhattak ki.

Ezért egyre elavultabb ismeretekből kell vizsgázniuk azoknak, akik nem ritkán a pedagógiailag alkalmatlan tesztmódszerrel ellenőrzik a diákjaik tudását. Hogy rosszul végzik a munkájukat, a zsenikultuszukból is kiderül. A nyolcva-

nas évek közepén ui. a diákok már 20-30%-a Vuk-díjas. Kezdetben 1-3%-uk érdemelte ki ezt az elismerést. Ez nagyjából megfelelt annak a ténynek, hogy a gyerekeknek 0,1-3%-a átlagon felüli képességű. Eközben a „szocialista" ország a nemzeti jövedelmének mindössze a 3,6%-át fordítja az oktatásra.

Az iskolába kerülő emberanyag is egyre gyöngébb. A pszichológiai kimutatások szerint a gyerekeknek legalább a harmadával nem törődnek a szüleik, s szeretet helyett verést kapnak tőlük. Ezért a nagy többségük – tanulmányi előmeneteltől alig függően – neurotikus, és arról ábrándozik, hogy külföldre fog menni. Könnyen éri őket vád a kettős erkölcsű, a válságos értéktudatú, az egoizmusra hajlamos, az érett ember önkritikájára képtelen felnőttek részéről. Mivel nélkülözik a megfelelő pedagógiai és pszichológiai gondozottságot, életösztönüknek megfelelően humorral, csínytevéssel, a meddő erőfeszítések szabotálásával védekeznek.

A társultmunka-alapszervezetek érdekének az alkalmazottak szakmai fölkészítettsége felel meg. A tudatlanok könnyebben kizsákmányolhatók. Ezért az iskolákban a kommunista eszménynek megfelelő sokoldalú emberek helyett – a tudat-ipar módszereivel – „profilok"-at képeznek, ami a polgári oktatás alacsonyabb szintjének felel meg. Az általános iskola felsőbb tagozatain 15-17 tantárggyal nyomorítják a gyerekeket, akiknek naponta 7-9 tanítási órát kell végigszenvedniük, holott a bürokrácia effektíve legfeljebb 3 órát dolgozik naponta. Miközben a gyerekek testi egészsége is veszélyeztetve van, a frontális tanítás és a magoltatás eredményeként ugyanolyan szolgalelkekké fejlődnek, mint amilyen a tankönyveik és a tanáruk által kárhoztatott osztálytársadalom embere volt. A tanterveket és tankönyveket nem alapozták meg a külföldi megoldásokat is mérlegelő demokratikus társadalmi viták.

A legtöbb európai országban 3-4 éves főiskola készíti föl a munkájukra a tanítókat, s ezen a helyzeten is javítani akarnak, míg Jugoszláviában a pedagógiai akadémiák kétéves főiskolai képesítést nyújtottak. A nyolcvanas évek második felében a középiskolát végzettek már pedagógiai akadémiára is iratkozhatnak. Így csak a leggyengébb (anyagilag kevésbé rendezett) diákok maradnak a főiskolán.

A Szovjetunió az októberi forradalmat követően rövid idő alatt belebukott abba a kísérletbe, amely által Jugoszlávia az informatika korában a XIX. századba, az utópikus szocialista Robert Owen idejébe tér vissza. A magyarok között azonban olyan értelmiségi sincs, aki a bűnözés egyik formájának tekintené a rendőrállam saját ifjúságát tönkretevő politikáját, s a bűnösök felelősségre vonását követelné. Ritka kivétellel legfeljebb annak szellemében mondanak borúlátó általánosságokat, amit Major Nándor így fogalmaz meg: *„...mindaddig hasztalan mondogatjuk, üres szólam marad, hogy egybe kell ötvözni a munkát és az oktatást, amíg a fiatalok részére nem hagyunk elegendő időt és nem teremtünk kellő*

lehetőségeket arra, hogy elméleti és szakmai ismereteik gyarapításával párhuzamosan azt is jobban megtanulják, hogyan kell dolgozni, sokkalta jobban, mint a régebbi technikumokban és szakmunkásképző iskolákban." (H, 1982. 5. sz.) A tartomány egyik legintelligensebb politikusa nem pedagógusi szakvéleményekre alapozott konkrét javaslatokkal áll elő, s nem akarja tudni: akarással nem lehet fölülmúlni az általa lebecsült „régebbi" középiskolai képzést ott, ahol saját maga is csak színvonalsüllyedésről beszélhet.

Pedig az iskolarendszerrel azok sem voltak megelégedve, akik a törzsanyag beiktatásával tovább rontott új tantervek szülői voltak. Horváth Mátyás mintha érezte volna: nem az van átalakulóban, aminek kellett volna, a gyakorlat és az elmélet közötti szakadék fölött bosszankodva, a gimnáziumok visszaállítását javasolja (7N, 1984. IV. 12., VI. 22.). Szerinte mindenekelőtt a középiskolát végzett munkanélküliek hívják föl a figyelmet arra, hogy a gazdasági tervezéssel összhangban kellene működtetni az iskolákat. Így a szülők, a pedagógusok és a helyi vezetők egyaránt elvesznek az anarchiában. A következő évben még az 1958-as Fehér Könyvet, a háború utáni elemi népoktatás megreformálóját dicsérve, jelenti ki: *„Hogy ma hittel állíthatjuk, hogy iskolarendszerünkben az általános iskola az, amely mind az általános műveltség megalapozásában, mind pedig a nevelésben a legtöbbet éri el... az akkori irányelveknek köszönhető.*" (7N, 1985. VIII. 23.) Egy héttel később azonban – ugyancsak a 7 Napban – megcáfolja ezt az állítását. *„Ha mi 40 év alatt olyan embereket neveltünk volna a társadalomnak, akik a bioritmusukban hordozzák a pontos, hatékony, termelékeny, képességeik maximumát jelentő munkavégzési szokásokat, ma valószínűleg a termelékenységi mutatóink nem lennének ilyen szerények.*"

Ez a gondolkodásmód szemmel láthatóan az uralkodó politika elvárása szerint elválasztja egymástól a tanítást és a nevelést. Mert: hogyan lehet dicsérni azt a (tanítás-tanulás útján szerzett) általános műveltséget, amely – mint munkával elsajátított készség – nem hatékony ösztönzés a felnőttkor dolgozói kvalitásainak – immár tudatosuló – kialakításához? A tanítás – hacsak nem öncélú, államérdeknek, napi politikának alárendelt – többé-kevésbé nevelés is. Annál is inkább, mert lehetőleg azt és úgy kell tanítani, ami a komolyan vett társadalmi célnak megfelelően formálja is az ifjú ember jellemét. A (jugoszláv) szocializmus azért semmisítette meg önmagát, mert nem vette tekintetbe ezt a pedagógiai és didaktikai sarkigazságot.

Az oktatás és nevelés erőszakos délszlávosításával párhuzamosan a pedagógia válsága a régimódi, káros módszerek visszatérésében is tükröződik. 1984-ben és 1985-ben arról vitatkoznak a 7 Napban, vajon káros-e a diákok testi fenyítése, s ha igen, mennyiben az. A vitatkozók között szerencsére olyanok is vannak, akik a szülők által megvádolt pedagógusok elvtelenségét a rendkívüli módon megnehezedett anyagi és erkölcsi helyzetükkel magyarázzák.

De ennél kevésbé fontos kérdéseken is elidőznek azok, akik a szívük szerint másról szerettek volna beszélni. Abban az időben, amikor az ország az őt fenntartó erők lazulását az iskolák megszorítása által igyekszik pótolni, a Magyar Szóban arról engedélyezett a vita, hogy az újabb gyermekversekben elszaporodott obszcén kifejezések, ízlést sértő motívumok rontják-e a mű esztétikai hatását, s hogy rossz irányba ösztönzik-e az ifjúságot. Azt az ifjúságot, amely nemigen olvasott gyermekverseket, vagy ha igen, egyre kevésbé az anyanyelvén.

A törzsanyag tantervbe iktatásával kapcsolatban föllángolt vita tehát árnyékot vetett a nevelésre is. Ezt a kérdést részben eleve megválaszoltnak tekintették a pedagógusok az anyanyelv és irodalom oktatásának jugoszlávosítása által. Ez ui. föléje helyezte a mennyiséget a minőségnek. Erre vall az a körülmény is, mely szerint a nyolcvanas évek második felében még inkább előtérbe kerül a szocrealizmus és a partizán romantika irodalma. Balogh István három ilyen művet is elemez az Oktatás és Nevelésben (1986. 65. sz.), hogy érzékeltesse: hús-vér emberekről van itt szó. Az esztétikai érték elemzése bezzeg elkerüli a figyelmét. S a nevelési hatás elvárásának abszurditására sem gondol. Mert vajon az évről évre dráguló tankönyvek, a szülők megnőtt anyagi gondjai motiválják-e a gyerekeket, hogy szükség esetén olyan hősökké váljanak, mint a partizán történetek szereplői? A vörös burzsoázia, amelynek egy-két csemetéje minden osztályban megtalálható, a saját feleslegéből sem ad azoknak, akik jóval alul vannak az ő életszínvonalán. Vajon háború esetén miért adnák ezek az életüket a munkás fiatalok azokért, akik lefölözik a javakat? Baloghnak ez nem juthat eszébe. Ő legfeljebb azt kifogásolhatja, miszerint túl korán kezdik tanítani az ilyen típusú irodalmat. Viszont ezzel együtt az oktatás korai befejezését is nehezményezi. Mintha a diákok otthon és a sajtóból nem jutottak volna már olyan valóságismerethez, amely csökkentette a velük való manipuláció lehetőségét.

Végül „fölülről" kapnak segítséget a tanulók és a tanáraik. A Magyar Szó Kilátó c. melléklete József Attila öngyilkosságának 50. évfordulója alkalmából fölteszi a kérdést a tanároknak: vajon a tanterv elegendő helyet biztosít-e a költő munkásságának. Az eredmény lesújtó. Mindössze három magyartanár válaszolt (1987. XII. 5). Azért ilyen kevés, mert a lehetőségek rendkívüli módon korlátozottak, s panaszkodni, kritizálni nem ajánlatos ezekben az években.

Dancsó Veronika szerint József Attilára alig jut idő, s különben is a mozgalmiságát kell kihangsúlyozni. Marcsók Vilma fölmérése lesújtó: az érettségizőknek majdnem az ötöde József Attilát a XVIII. századba helyezi, több mint fele a XIX. századba, s csak nem egészen a negyede a huszadikba.

Egy hét múlva a Kilátó az első oldalon Rajcsán István tartományi politikus cikkét közli. Ezután a második oldalon Hózsa Éva magyarázza meg, hogy komplex József Attila-képet kell kialakítani...

Eközben számos olyan olvasókönyv jelenik meg, mint amilyet pl. Varga Zoltán írt az általános iskolák VII. osztálya számára. Közös tulajdonságuk e kiadványoknak a szülőhaza érzelmi és erkölcsi töltésű fogalmának az elpolitizálása. Ez Varga említett művében olyképpen tükröződik, hogy benne számos magyar és világirodalmi nagyság kénytelen átadni a helyét Antonije Isakovićnak, Desanka Maksimovićnak, Jovan Dučićnak, J. Sterija Popovićnak és néhány vajdasági magyar írónak.

Azonban a **Drága föld, szülőhazámnak földje** c. fejezetben nem is az irodalmon, hanem a kommunista-államnacionalista propagandán van a hangsúly. Méghozzá anakronisztikus és nevetséges módon. Isaković története ui. a fanatikus partizánerkölcsöt domborítja ki, Maksimović **Véres rege** c. verse pedig akaratlanul is annak a törzsi fölfuvalkodottságnak a piedesztálra emeléséhez járult hozzá, amely a saját államát készült megsemmisíteni. A vers némi sovinizmust is tartalmaz, ti. a németek kivégzőosztagában volt egy katona, aki parancsmegtagadással inkább a halált választotta, semhogy golyót eresszen az ártatlan diákok és tanáraik csoportjába – s erről a lábjegyzetben sem esik említés. Arról még kevésbé, hogy egy olyan kisebb nép fiainak, mint a szerb, meg kellett volna gondolniuk, vajon célszerű-e orvul az állig fölfegyverzett megszálló soraiba lőniük akkor, amikor azok túszokat szedtek, s iszonyú megtorlással fenyegetőztek.

S Thurzó Lajos **Szonya** c. verse már a tankönyv megjelenésekor (1987) sem hat etikai hitellel. Látszólag a népek barátságát szolgálja, lényegében pedig a magyarok asszimilációját serkentené. Arról szól, hogy „játszanak a kétajkú gyerekek", s nevelik „egymást szerbnek-magyarnak". Amiben a második világháborút követően még hihetett a költő, az négy évtizeddel később a multikulturalizmus karikatúrájává, a szerbesítés stratégiai módszerévé vált.

A szerb nacionalizmus nyíltabb befolyására vall, miszerint a XIX. század végi francia irodalom hatására a szerb nyelv zeneiségét, hangulati finomságait fölfedező szerény Dučić is jelen van egy verssel az olvasókönyvben. A jóval gazdagabb világú Szabó Lőrinc eggyel sem, J. S. Popović pedig drámarészlettel. Vajon az európai színpadokon hírnevet szerzett Örkény István valamelyik műve nem lett volna alkalmasabb a dráma fő tulajdonságainak ismertetésére?

Az olvasókönyv szerzőjének ideológiai hátsó szándékáról a könyv némelyik kisebb egysége már a címével is árulkodik. Ha pl. valaki ismeri valamelyest a Balkán és a Kárpát-medence történelmét, akkor tudja: egészen a mohácsi vészig inkább a magyarok segíthettek a szerbeknek, mint fordítva. Mégis ilyen alcímet olvashatunk a **Tiszta forrás** c. fejezetben: *Kraljevics Márkó megszabadítja Szibinyáni Jankót.* Nem a népköltészeti hitelesség a kérdéses itt, hanem a „Hunyad karjai"-nak elhallgatása.

De az is föltűnik, hogy Nagy László elmaradt Juhász Ferenc mellől. S Krúdy Gyula vagy Tersánszky J. Jenő helyett Majtényi Mihály és Janikovszky Éva szerepel. Szabó Lőrinc és Illyés Gyula hiánya viszont azért föltűnő, mert Majtényin és Gál Lászlón kívül három fiatalabb vajdasági író is szerepel a tankönyvben.

Varga Zoltánénál az a tankönyv sem jobb, melyet Bori Imre állított össze a harmadikos középiskolások számára (1989). Ez három részből áll. Az első már a címében és alcímében is sokatmondó: **Népeink és nemzetiségeink forradalma és a népfelszabadító háború irodalma** (*Irodalom és forradalom*). A gyerekeknek kínált szövegek leginkább közvetlenül szolgálják a nagyjugoszláv kommunista propagandát. Ezt már az élre állított, Tito visszaemlékezéseiből vett részlet is tanúsítja. Csupán egyetlen nagy magyar költő művével találkozunk itt (Radnóti: **Razglednicák**). József Attila – magyar és világirodalmi jelenségként – nem bizonyult eléggé forradalminak.

A második részben (**Irodalom a második világháború után**) a világ-, de főleg a magyar irodalmat (Németh László, Déry Tibor, Weöres Sándor, Juhász Ferenc, Nagy László, Örkény István, Váci Mihály és Sarkadi Imre kivételével) a jugoszláv nemzeti és nemzetiségi írók hasonlóképpen kiszorítják. Kevésbé jelentős szlovák, román, ruszin és albán alkotók (több esetben alkalmi fordító) által átültetett műveit kellett olvasnia a középiskolásnak Szabó Lőrinc, Illyés Gyula, Márai Sándor, Tamási Áron, Ottlik Géza, Pilinszky János, Nemes Nagy Ágnes, Mándy Iván, Mészöly Miklós, Sánta Ferenc, Sütő András, Csoóri Sándor, Konrád György, Szilágyi Domokos és Nádas Péter helyett!

A harmadik rész (**A jugoszláviai magyar irodalom a felszabadulás után**) első szövegcsoportja fölött a napi politikai tartalmú és viszonylagos jelentésű „felszabadulás" kifejezés megismétlődik (*A felszabadulás után*). A vajdasági írók többnyire itt sem azokkal a művekkel szerepelnek, amelyek az utókor figyelmére érdemesítik őket. Ugyanez vonatkozik *Az Új Symposion köre* c. szövegegyüttesre is.

Szomorú – Fehér Ferencet, Fehér Kálmánt és Tolnai Ottót megszégyenítő – tény, hogy ez a három jobb sorsra érdemes költő kétszer is szerepel Bori olvasókönyvében, míg mások egyszer sem.

A nyolcvanas évek végén, amikor már a tanügy visszafejlődése minden tekintetben nyilvánvaló, azok is megszólalnak, akik korábban hallgattak vagy aktívan vettek részt az ifjúság szellemének visszafejlesztésében. Gerold László legalább bevallja, hogy a korábbi években nem lehetett véleményt nyilvánítani. A reformot kárhoztatva kijelenti: a világnézeti és a hazafias nevelés háttérbe szorítja az esztétikait. S a magyartanárokat is igazolja, hogy a diákok a tantervben maradt nagy írókat sem ismerhetik meg az előtérbe került politika miatt. (Vö. MSZ, 1987. XII. 26.)

Tóth Lajos a rá jellemző nyugalommal és toleranciával állapítja meg: tudományos támpontok hiányában *„Közoktatásunk extenzív fejlődése az elmúlt évtizedben nem tette lehetővé a minőségi elemek felszínre jutását."* (MSZ, 1988. III. 5.)

Hasonlóképpen Sátai Pál is az oktatás általános válságáról, az érvényben levő tantervek és tankönyvek valószínű alkalmatlanságáról s egyben az oktatás lényegbevágó szerepéről kénytelen nyilatkozni (7N, 1988. IX. 2.).

Hogy a nemzetiségi oktatással szemben támasztott követelmények milyen szomorú eredményekhez vezettek, abból legtöbbet Tóth Lajosnak **A nemzetiségi tanulók anyanyelvi oktatása a Vajdaságban** c. tanulmánya (L, 1988. 5. sz.) tár föl. A korábban nehezen hozzáférhető tényeknek e tudatosítását az a viszonylagos demokratizálódás tette lehetővé, amelytől mindenki félt. Ha a szerb nacionalizmus vindikálta magának a jogot önző érdekei kinyilvánítására, akkor a nemzetiségeknek a szorongatottságuk közepette föl kellett mérniük: a többségtől befolyásoltan miként és mennyire maradhattak azonosak önmagukkal, s milyen módon védekezhetnek a megnehezedett körülmények között. A szót Tóth Lajos viszi, aki vitába száll a szerb minisztériummal a köztársaság oktatási tervezetével kapcsolatban (MSZ, 1989. V. 28.).

Az okok azonban mélyebben fekvők annál, mint amelyek a magyar tagozatok elhalására, az anyanyelvű oktatás visszaszorulására vonatkoznak. Ágoston Mihály tapint rájuk egyértelműen: *„A nem anyanyelvi tankönyvek... nyilván egytől egyig fordítással készülnek. Ismeri-e valaki is közülünk azt a nyelvezetet, melyet a diákok tízezreinek kell nemcsak olvasniuk, hanem tananyagként meg is tanulniuk? Itt most a könyveknek nem a didaktikai vagy szaktárgyi fogyatékosságaira gondoltam, hanem az élettelen, jelentős részben érthetetlen és szinte egészen idegen nyelvezetre. Ahogyan nem beszél sem földrajztanár, sem matematikus, sem biológus, ha jól ismeri a gyerekek anyanyelvét."* (MSZ, 1989. IX. 23.) Tegyük hozzá: nem ismerheti jól, mert a jobbik esetben is főleg az Ágoston által kárhoztatott rossznyelvű tankönyvekből tanulhatott. Ez természetesen nem érvényteleníti az egyetemi tanár munkaerkölcsi maximalizmusát. Szerinte az a tanár pl., *„aki fizikát, történelmet vagy testnevelést tanít, és a diákok anyanyelvét, mely akár a sajátja is, rosszul beszéli, íráskultúrája is gyönge, az akaratlanul is becsapja nemcsak a tanulókat, azok szüleit, hanem a munkaadóját is".* (MSZ, 1989. IX. 16., 23., 30.)

A szerb hatalom számára a magyarok oktatásának e rossz helyzete sem eléggé rossz. A magyartalanságok szaporítása és ezáltal a gondolkodás kialakulásának fékezése nem elegendő az asszimiláció fokozásához. Ezért 1989-ben az Újvidéki Egyetem rektora elkészíti a Zombori Tanítóképző Egyetemi Kar modelljét. Ennek értelmében a régi magyar tanítóképzőt megszüntetik, de az ígéret szerint az új intézmény keretében azért Szabadkán magyarul folyna az oktatás. A szerb egynyelvűség fenyeget, viszont az érintettek tiltakozása nem elég energikus, úgy-

hogy évekig Zomborba kell majd utazniuk a magyar diákoknak, hogy ott a tantárgyak többségét szerbül hallgassák.

A nemzetiségek számára újabban nyomatékosabban kilátásba helyezett kétnyelvű tagozatok kapcsán fölzúdul az újvidéki magyar értelmiség, és Csorba Béla kezdeményezésére a Vajdasági Írószövetség vitát szervez az Ifjúsági Tribünön a nemzetiségi oktatásról, annak kapcsán, hogy ez utóbbi csupán lehetőség, nem pedig valóság. A nemzetiségi tanulók 20-30%-a ui. szerbül tanul, s ráadásul a szülőknek majd nyilatkozniuk kell a tanév elején, hogy a gyerekeiket az anyanyelvükön akarják-e taníttatni. A Magyar Tanszék is föléled, és egyenrangúságot, az anyanyelven való tanulás lehetőségét követeli, tíz vagy annál kevesebb számú tanulóban jelölve meg annak határát. A Magyar Tanszék célja érdekében módosítási javaslatot juttat el a Szerb Képviselőház elnökéhez.

Az alakulófélben levő VMDK már ekkor megteszi a magáét, s aláírásokat gyűjtet Vajdaság-szerte, a magyar anyanyelvi oktatás korábbi vívmányainak megvédése érdekében. Egyelőre azonban csupán a kipusztulás folyamatának addig már megszokott módjához ragaszkodhat. Mirnics Károly kutatásai ui. azt tanúsítják, miszerint *„1971-ben a szerb társadalomnak 1,3%-a és 1,6%-a tartozott azok közé, akik főiskolai vagy egyetemi végzettséggel rendelkeztek. A magyaroknál ez akkor 0,8%, illetve 0,7% volt. Fele annyi művelt magyar lakos volt tehát, aki főiskolai vagy egyetemi végzettséggel rendelkezett, mint a szerbeknél. Az 1981-es népszámlálás azt mutatja, hogy időközben nagy változás állt be a szerbeknél is meg a magyaroknál is. A szerbeknél ez a százalék 2,8-ra emelkedett a főiskolai végzettségűek esetében, illetve 2,9-re az egyetemi végzettséggel rendelkezőknél. A magyarok ekkor érkeztek oda, ahol a szerbek 1971-ben voltak, tudniillik elérték az 1,7%-ot a főiskolai végzettségűek esetében, illetve az 1,6 százalékot az egyetemi végzettségűek körében. A lemaradásunk tehát a legnagyobb próbálkozások ellenére is mindig megmaradt tíz évnyi."* Azonban ehhez képest is *„1981–1991 között az intellektuális képzés lelassult. Valószínűleg már nem volt olyan intenzív a főiskolai és az egyetemi képzettségűeknek a növekedése sem. Én ezt csak felbecsülni tudom. Eszerint a 10 évi lemaradásból valószínűleg 15 évi lemaradás lett."* (In: **Hogyan tovább a háború után?** 1993. 234–5., 237. p.) Mirnics az 1991. évi népszámlálás adataihoz már nem juthatott hozzá.

Az olvasáskultúra visszafejlődése

Hogy a törzsanyag tantervbe iktatása lényegében pedagógiaellenes, tehát emberellenes cselekedet volt, azt Horváth Mátyásnak **A vajdasági középiskolások olvasáskultúrájának szociológiai aspektusai**ról írt tanulmánya (Ü, 1990. 4–5. sz.) a maga módján hitelesen tanúsítja. Ebben arra a következtetésre jut, hogy

„maga az irodalomtanítás szélmalomharcot vív az önművelés feltételeinek megteremtéséért – a többi tantárgy, a tantestület egységes álláspontja nélkül. Addig, amíg csak az irodalomtanítás harcol – ha harcol – az egykönyves tanulás ellen, addig ezen a téren sikerre nem számíthatunk!" Ezt azért állíthatja, mert jóllehet a 4. osztályban már mérséklődnek a falusiak és a városiak könyvek iránti érdeklődésének eltérései, a kiegyenlítődés nem lehet megnyugtató. Folyóiratokat ui. alig olvasnak, vajdaságiakat, irodalmiakat pedig szinte egyáltalán nem. A magyarázat pontos, de nagyon kevés: *„Irodalmi nevelésünk tankönyv-központú, és erősen ragaszkodik a tantervi anyaghoz."*

A vajdasági középiskolások szellemi étlapján 1990-ben, a magyarországi általános iskolások negyedikeseire emlékeztetőn, az **Egri csillagok** és a **Tüskevár** olvasása előkelő helyet foglal el. Ha Horváth ezen bosszankodott, akkor mi – más ok miatt – hadd örüljünk! Az érintett fiatalok magyarul olvastak, méghozzá értékes olvasmányokat! Mindenesetre a 70-es évek második felében írt, az általános iskolások irodalmi érdeklődését vizsgáló, de a szélesebb összefüggéseket (a tartomány autonómiájának szellemében) akkor még csak óvatosan érvényesítő tanulmányait tette teljessé ezzel a módszeresebb kutatással Horváth Mátyás.

A délvidéki magyar iskolások fogalmazáskészségének fejlődése, címében is jó hangzású tanulmánya (HK, 1989. 78–9. sz.) arról számol be, hogy a saját tapasztalata alapján meghatározott írásnorma 1975-ben, az általános iskolások tantervébe kerülvén, miként mondott (aligha az alkotója hibájából) csődöt, mivel egyik iskola sem érte el a kijelölt szintet. Érdekes kimutatása Horváthnak, hogy az akár szegényebb városi gyerekek szókincse (egy másik tanulmányában majd hozzáteszi: és könyvtára) gazdagabb a falun élőkénél, a jómódú földműves családok sarjaiénál. Minthogy úttörő vizsgálódásról van szó, szélesebb körű összehasonlításokba nem bocsátkozhat a kutató.

A befejezésben azonban meghökkentő megjegyzést tesz a gimnazisták nyelvi kultúrájára: *„A gimnazisták szövegeiben egyedi eseteket sem találtam, amit szlavizmusnak tekinthettem volna, azaz a szerb nyelv hatására keletkezett torzulásnak! A jelenség igazolja axiómámat: a két- vagy többnyelvű magyar értelmiség megőrzője az anyanyelv tisztaságának."* Ez valójában „népeink és nemzetiségeink" akkori (autonóm tartományi) materialista megalapozottságú abszolút idealizmusának a sarkigazsága volt... Amit maga a szerző bizonyít be abban a terjedelmes tanulmányában, amelyet az előbb tárgyalt munkájával azonos évben (ON, 1989. 1. sz.) jelentetett meg. Ebben az egyébként rendkívül fontos munkájában (**A beszédoktatás és módszerei**) a többi között a szerbhorvát nyelvnek a magyarra gyakorolt hatásáról értekezik. A téma természetesen összehasonlíthatatlanul szélesebb annál, amit a kutató legfeljebb csak fölvázolhat. Egy olyan jelenségről van szó, amely nem csupán a középiskolák magyar tagozatain végzettek, hanem részben a Magyar

Tanszék volt hallgatóinak, tehát szerkesztőknek, íróknak, lektoroknak a kifejezéskultúráját is meghatározza. Nem beszélve azokról a műszaki végzettségűekről, akiknek zöme nem, vagy nem teljesen az anyanyelvén tanulhatott. Vajon mit számít ehhez a tényhez képest az, hogy az írásos ellenőrzés közben nagy erővel összpontosító gimnazisták sikerrel kerülték el az államnyelv csapdáit?

S aztán, dr. Horváth Mátyás nyelvkultúrájának vitathatatlansága dacára, vajon joggal lehet-e teljesen biztos abban, hogy a gimnazisták stílusának magyarosságát vizsgálva, a kötelező megértéssel együtt a nyelvi érzékenységét is teljes mértékben vállalta? Ezt azért is lényeges így megjegyezni, mert bizony a pedagógus e tanulmányában (és más írásaiban) a jó (szóbeli) stílus jellemzőiként, a magyarosságot kihagyván, csupán a tartalmasságot, világosságot, szabatosságot, a meggyőző erőt, a logikus felépítést és a jóhangzást említi.

Így aztán úgy tűnik, a gúzsba kötöttet invitálja táncra Horváth, amikor a kulturált közéleti megnyilatkozás készségét, illetve – egyszerűbben – a szónoki fölkészültséget várja el a nevelőktől és nevelendőktől. Az egyetemi tanár a körülményekhez képest egészen korszerűen gondolkodik. Érzi és tudja, ui. lépten-nyomon tapasztalja: országszerte túl sokat tanítottak s keveset neveltek a pedagógusok. Horváth az addigi pedagógusi tekintélytiszteletet meghaladó, nyíltabban emberi kapcsolatban képzeli el az ifjúság szociális mobilitásának megteremtését. Azonban nem mondja ki: nem a pedagógusok felelősek a diákjaik társadalmi kommunikációjának fejletlenségéért. Ti. haszontalan lett volna a magyar nyelvi-közéleti magabiztosság, mivel a kisebbségi politikusok nem mutatnak példát a nyelvünk használatára és kultúránk valóságos egyenrangúságának bizonyítására.

Van Horváth Mátyás **A nevelés műhelye** c. tanulmánykötetében (2002) egy korábban közöletlen munka is **(Az írásbeli kifejezőkészség fejlődése a középiskolában)**, amely föltehetően a 80-as és 90-es évek fordulóján készült. A szakembernek a pedagógiai gyakorlat szempontjából íródott kemény bírálata ez – a politikusi felületességgel készült tantervek dilettantizmusa ellen. *„A magyar nyelv és irodalom tanterve a tanítási célok között említést sem tesz a fogalmazástanításról"* – írja a többi között a szerző az 1986-ban közzétett, legújabb fércmunkáról. A baj oka akkor derült ki, amikor: *„Átlapoztam a szerbhorvát anyanyelvi tantervet, és meglepetéssel tapasztaltam, hogy a szerkesztő lényegében lefordította az ott talált meghatározásokat."* Tehát ezért nem épül rá szervesen a középiskolások számára előrelátott anyag az általános iskolában tanultakra – vonja le a következtetést.

Ugyanakkor fönntartással kell fogadnunk a kutatónak azt az állítását, mely szerint *„a vajdasági átlagot olyan városok középiskolái reprezentálják, mint amilyen Szabadka és Kanizsa"*. E helységek ui. a délvidéki tömbmagyarság által lakottak, s az anyaország könnyebb elérhetősége miatt is más lelkülettel és – némileg

– jobb kulturális, valamint gazdasági esélyekkel bírnak, mint az asszimiláció-nak előrehaladottabb állapotában élő szórványbeliek. Horváth ennek dacára az említett helységek középiskolásai fogalmazásainak vizsgálata és a megfelelő magyarországi adatokkal való összehasonlítás alapján arra a következtetésre jut, hogy a vajdasági gyerekek szókincse 13%-kal gazdagabb. (?)

A tudós pedagógus egy tipikusnak tartott jelenség előtt leteszi a fegyvert, s becsületére válik, hogy nyíltan teszi. Szerinte *„szinte megmagyarázhatatlan, hogy milyen kevés melléknevet használnak"* a középiskolások. Ha a pedagógia kérdéseit a kultúra más szféráival összefüggésben vetjük föl, akkor a rejtély kulcsát könnyen megtaláljuk. A szófajok között a melléknevek alkotják azt a kategóriát, amelynek a jelentésköre a legkevésbé konkrét, tényszerű – még az objektumok jellemzése esetében is. A melléknév kínál legközvetlenebbül lehetőséget a szubjektív állásfoglalásra, minősítésre, sőt az ítélkezésre. A hatalom által megerőszakolt értéktudat, s ennek következtében a jónak és a szépnek mint alapfogalmaknak a válsága megakadályozta az ifjúság ítélőkészségének kialakulását – pedig ez egyik fontos feltétele az ifjú ember fejlődésének.

Ma már tisztában vagyunk vele, hova vezetett az, hogy a legilletékesebb pedagógiatudósok egyikének (Horváthnak) 1987-ben rezignáltan és csendesen azt kellett megállapítania a tantervekről, miszerint azok *„nem annyira újak, mint ahogy az elmúlt 12 év tapasztalatai, a tudományok és művészetek fejlődése azt megkövetelné".* **(A kisértekezés a középiskolai fogalmazástanításban.** ON, 3. sz.) Továbbá: *„…ez a keret inkább az általános iskolából hozott fogalmazási készség szinten tartására lesz elég, vagy jobbik esetben egy bizonyos területen teszi lehetővé a fejlesztési munkát."* Horváth küzdelme ekkor a legreménytelenebb, hiszen ezek az „antibürokratikus" évek a korábbi időszakhoz viszonyítva még inkább fölöslegessé tették a magyar nyelv használatát.

REPREZENTATÍV ÉS TÁJJELLEGŰ ÉRTÉKEK (1972–1989)

Antológiák

A hetvenes évek elején Bányai János **Az újabb jugoszláviai magyar költészetről** c. tanulmányában (ÚS, 1972. 86. sz.) még optimizmussal eltekint a válság előjelétől. Ő ui. az évtizedforduló legjobb köteteit kiemelve állapítja meg a vers leleplező és magánügy jellegét, többféleképpen olvasható voltát. A valósággal való, egyéni stílusok általi szembenézést is észleli, s konformizmus-ellenességről, a középszerűség túlhaladásáról, poétikai szigorúságról beszél.

Mindemögött eredetileg a lázadás közérzete volt – ami a hetvenes évek elején eltűnt. Csak a magánügy-jelleg és az olvasó nélküli „sok olvasat" maradt meg, a poétikai szigorúság pedig a mondatszerkesztés ritmusára, a motívumok játékára egyszerűsödött. Így aztán hivatalnoki védőbeszéddé laposodott Bányai János írókongresszusi beszámolója 1975-ben (MSZ, X. 4.). Eszerint végül eljutottunk egy irodalmi standardhoz, ahhoz, hogy a jugoszláviai magyar irodalmat úgy olvassuk, mintha nemzeti irodalom lenne. Mert: *„Ennek az irodalomnak* belső igénye, *hogy Jugoszlávia nemzeteinek és nemzetiségeinek irodalmaival, valamint a magyar (magyarországi, romániai, csehszlovákiai) irodalmakkal egyenrangúan és együtt – a különösségek szem előtt tartásával – vizsgálják és értékeljék."* A kritikus Bori **Irodalmunk évszázadai** és Szeli István **Nemzeti irodalom – nemzetiségi irodalom** c. könyveire hivatkozik. Az természetes számára, hogy Gál László magyarul író jugoszláv írónak vallja magát. Vagyis a társadalmi-történelmi szituáció vállalását szegezi szembe a politikailag elfogadhatatlan „helyi színek"-kel.

A kritikus által magasaknak látott kritériumok dacára Podolszki József a maga módján mégis szembeszáll az eluralkodott értékfogalmakkal. Nyílt levelet ír ui. a **Versek éve '75** c. antológia összeállításával megbízott három költőnek (Domonkos Istvánnak, Pap Józsefnek és Tolnai Ottónak), hogy nem kíván részt venni a vállalkozásban, mivel kételkedik a válogatók munkájának tervszerűségében, látszatokon túli tartalmasságában (ÚS, 1975. 117–118. sz.). Ő – ahogy

mondja – nem fölső szervtől, hanem az összegyűlt írók döntésétől várja a társadalmi célnak megfelelő munkaprogramot, a „történik valami" látszatának elkerülését, ötlet-tűzijáték helyett a távlatosságot részesítve előnyben. A kritika őt igazolja. A visszhang az alkotóegyéniség hiányával marasztalja el a **Versek éve '75** c. antológiát. Mindazonáltal baj van az irodalomtudomány alapfogalmaival, s ez abból tűnik ki, hogy míg Bányai János az átlagosság klasszicizmusaként marasztalja el az antológia uniformizáltságát (MSZ, 1976. II. 28.), addig Fekete Elvira az alkotó személyiség hiányáért az avantgárdot teszi felelőssé (Ü, 1976. 4. sz.), Végel László viszont a szellemi ihletést hiányolja (H, 1976. 3. sz.).

Bori Imre véleményét egyik cikkének már a címe is kifejezi: **Jelenleg publicisztikánk izgalmasabb, mint irodalmunk**... (MSZ, 1975. X. 25.). Az értéket Kereszténi József **Asszony a pusztáról** c. folytatásokban megjelent szociografikus írásában látja, mert *„egyik legérdekesebb, évtizedeken át hiányolt regény-típusunkat kaptuk vele kézhez."* A kommunista mozgalomtól átitatott parasztképről van itt szó.

Ilyen körülmények között lát napvilágot **Különös ajándék** címen és *Jugoszláviai magyar elbeszélők antológiája* alcímen egy ötszáz oldalas könyv (1975). A szövegeket három irodalomtörténész – Bori Imre, Juhász Géza és Szeli István – válogatta. Az aláíratlan utószó szerint a bizottság *„novellairodalmunk minél teljesebb összképének s e kép minél teljesebb színgazdagságának felmutatására törekedett, [...] s inkább a közölt írások esztétikai értékeivel, mintsem az egyes íróknak szentelt terjedelemmel kívánta a súlypontokat megjelölni"* – három évtized termése alapján.

Szeli István a Magyar Rádióban tartott előadásában az irodalom kisebbségi beállítottságú, nemzetközpontú fölfogását elutasítva megállapítja: az összeállításuk *„magában foglalja az élet és az ember magasabb szintű ábrázolásának lehetőségét is"* (MSZ, 1976. XII. 25.), tehát nem irodalomtörténeti olvasókönyvként vagy fejlődéstörténeti tanulságokat levonó szöveggyűjteményként készült. Szeli nagy öntudattal jelenti ki, hogy a válogatásuk *„...nem jelzések és jelek sora, hanem jelrendszer. Nem ötvenkét novella, hanem novellairodalom"*. Mert szerinte Szenteleky, Herceg János és Csuka Zoltán antológiái után a **Különös ajándék**ban az irodalomnak nem az „eszközfunkciója", mindenessége jut kifejezésre. Ennek dacára ezt is hozzáteszi: *„az irodalom nemcsak nyelv, és nemcsak örökség, hanem alakulás és szüntelen reagálás, visszahatás a változó tényekre"*. Mindennek azonban, ahogy mondja, semmi köze sincs a magyar összefogás ambíciójához, legfeljebb egy sajátos színhez a magyar kultúra egészében.

A kritika ezzel szemben elégedetlen volt a válogatással. A symposionisták – még mindig az évtizedforduló eseményeinek árnyékában – mellőzöttnek érzik magukat, s a szóban forgó ügyben összefognak. Egy pillanatra ellentét villan föl a Magyar Tanszék fiatalabb és idősebb munkatársai között. Gerold pl. kiemeli: az antológiában szerepeltetett íróknak több mint fele legkevesebb öt évvel ko-

rábban jelentetett meg novelláskötetet (H, 1976. 1. sz.). S emellett négy akkor már halott írónak a művei is jelen vannak, anélkül azonban, hogy a két világháború közötti jugoszláviai magyar próza is bemutatást nyert volna. Viszont hiányoznak a (szellemben) fiatalabbak.

Bányai az antológiák szerkesztési gyakorlata felől természetesnek tartja a kísérletek mellőzését, ám közvetve hiányolja azokat. A színvonalat irodalmon kívüli szempontok, tekintélyelv miatt alacsonynak minősíti. Szerinte hiba mindennek a végigmondása, a túlzott szabatosság. *„Mintha mindannyian jól ismert stilisztikai és olvasókönyvi kritériumoknak kívánnának megfelelni."* (MSZ, 1975. XI. 22.) Annak tehát, aminek az esztétikum érdekében való érvényesítését Szeli a budapesti előadásában kiemelte. Ezzel szemben kell Bányainak úgy vélekednie, miszerint: *„az átlag, amit az antológia képvisel, a reprezentált novellastandard messze az egyes írások színvonala alatt van."* Vagyis Bányai, illetve Szeli fölfogásában az esztétika fogalma egészen mást jelent.

Leghitelesebben Utasi Csaba vélekedett a novellaantológiáról, közvetve cáfolva Szelinek az említett előadásában elhangzott gondolatát, mely szerint az irodalom *„szüntelen reagálás, visszahatás a változó tényekre"*. Utasinak különben a Geroldéhoz hasonló a véleménye. Ő is hiányolja az utószót, ill. vagy az értékek, vagy a törekvések érzékeltetését. A szerzők szerepeltetését illetően is többnyire megegyeznek. Utasi szerint a doyeneknél a két háború közötti időszakot is tekintetbe kellett volna venni. S azt is ki meri mondani: úgy érzi, *„mintha a válogatók számunkra ismeretlen, esztétikán »túli« okokból íróink méltánytalan megkülönböztetésére vállalkoztak volna."* (H, 1976. 1. sz.) Azok a novellák maradtak ki, *„amelyekben az itt és most élő ember szorongató problémái, lelki megrázkódtatásai, feleletkereső lázas gondolatai szólalnak meg autentikus módon"*.

Az antológiát Fekete Elvira is ismerteti (Ü, 1976. 4. sz.), ám csak benyomásszerűen és szektás hangsúllyal, nem szerves összefüggésben a Hídban Bosnyák Istvánnal vitatkozva kifejtett gondolatokkal és ténymegállapításokkal. Kifogásolja a válogatók egyéni ízlését, s a kötetet egyoldalúan pesszimistának tartja. Különösen Csépe esetében kifogásolja a szomorú témát, minthogy Csépe a vidámság írója volt. Kincstári optimizmus-igény ez. Mintha az írói világképek és az ezeknek megfelelő hangulatok az élettapasztalatok ellenében születnének! Mintha az élettapasztalat nem annak a tudomásulvétele lenne, amit Fekete az említett vitában – Szabadka kapcsán – nem festett volna sötét színekkel! A kritikus tehát kritikátlan az anekdotázással szemben. Különben még az általa jelentősnek tartott íróknál (Herceg, Gion, Varga, Brasnyó, Németh) is hiányolja a munkástémát, habár kénytelen elismerni a novellák szociográfiai teljességét.

Feketének alighanem kimondatlan elvárása lehet a munkáséletforma művészi megformálását illetően, mert különben számos novellában megtalálhat-

ná az általa hiányolt témát. Az általa számon kért munkássors ui. Major egyik hősnőjében, annak az emberi létfeltételek hiányától meghatározott gondjaiban föltárulkozik. De jelen van pl. Gionnál is, jóllehet az ő kisprózája nem olyan színvonalas, mint a regényei.

Különben természetes, hogy a válogatók a napi politika szempontjából kifogástalan novellákat részesítették előnyben. Emellett azokat is, amelyek a vajdasági magyarság életformájáról, drámai pillanatairól is vallanak: az öregeknek részben a háború okozta elmagányosodásáról (Szirmai), a zsidó kisember kiszolgáltatottságáról (Sinkó), az emberi kiteljesedés, a tartalmas közösségi lét akadályozottságáról – derűsen is (Majtényi), a háború és az utána következő idő által lemért erkölcsről – humorosan is (Herceg), a parasztmentalitás állandóiról és változóiról (Németh), múltba-mítoszba feledkezetten (Brasnyó), a lírai futamok mögött a tartósított történelem anakronizmusáról (Deák), az etikai buktatókról (Varga).

A **Különös ajándék** darabjainak a többségén méltán ismerhetjük föl a Szeli emlegette esztétikum ismérvét, de téridegen, híg történetek (G. Fehér, Holti, részben Csépe, Deák és Brasnyó) is vannak a kötetben, amelyek – ahogyan Gerold és Utasi is jelezte – a konkrét idővel szembenézni bátorkodók (Domonkos, Tolnai, Végel, Podolszki) helyét foglalják el.

A következő évben (1976) *Jugoszláviai magyar költők* alcímmel a **Gyökér és szárny** c. antológia is megjelenik. Az 1960-as kiadású **Vajdasági ég alatt** c., Bori készítette antológiához képest majdnem gyökeres a változás. Azóta a nevek és versek egyaránt kicserélődtek, pedig az időtáv ugyanaz, mint amennyi a háború vége és az első antológia között volt. A **Vajdasági ég alatt** 21 költője közül csupán 9 kapott helyet az új antológiában, s nem egyszerűen azért, mert könnyűnek találtatott a mérlegen, hanem mert a hajdani verselők vagy műfajt váltottak, vagy pedig az értékek teremtésének kísérlete helyett a megőrzők, továbbadók szerepét vállalták.

A nagy helycserének természetesen az új és tehetséges nemzedék előrenyomulása mellett az is az oka, hogy az új költői törekvések az idősebb korosztályhoz tartozó válogatók (Bori Imre, Szeli István, Tomán László) szempontjait is befolyásolták, még akkor is, ha ezek nem esztétizálnak, hanem az idő szempontjaival kiegészített egyetemesebb esztétikai mércét alkalmaztak, kevéssé törődve a napi politikai hasznosíthatósággal. Ez ad magyarázatot arra, miért nem kapott helyet az antológiában Laták István vagy Urbán János. Csépe Imre műveit pedig nyilván azért nem vették tekintetbe, mert az író ahelyett, hogy továbbra is a származásának és a sorsának jobban megfelelő, spontánabb kifejezésmódot alkalmazta volna, a hagyományos formákkal kísérletezett, amelyek újjáteremtése, kopottságuk folytán a tanultabbak számára is nehéz feladat.

Néhány tehetséges fiatal költő számára (Ladik Katalin, Cs. Simon István, Utasi Mária, Maurits Ferenc, Danyi Magdolna) az egy-két verseskötet nem szavatolta a gyűjteményben való szereplést. Nyilván azért, mert – bár ennek a kérdését az utószó másként veti föl – a válogatók nem a versekre fektették a hangsúlyt (hiszen a fölsoroltak között egy sincs, akinek ne lenne két-három olyan verse, amely ne ütötte volna meg a **Gyökér és szárny** színvonalát), hanem a már kialakult, vagy majdnem biztosan körvonalazható költői egyéniségekre, hogy újabb másfél évtized múlva, az idő természetszerű rostálása mellett ne kelljen ismét mindent szinte fenekestől fölforgatni. E látószög értelmében az értékelők – miként a **Különös ajándék** esetében is – nem a kísérletekre, hanem az eredményekre támaszkodtak annak szem előtt tartásával, hogy szinte minden költői mű, amennyiben eredeti, úgy föltétlenül kísérlet is. Persze, olyan kísérlet, amely kiállja az olvasó (az idő) próbáját.

Mindazonáltal a „történeti" szónak nem egyértelmű a jelentése az utószóban. A válogatás ui. nem „költői eseménytörténetet" (irodalomtörténeti jellemzőt) nyújt, hanem korszerű esztétikai értékelést. A vajdasági magyar irodalom ti. a korábbi években nem e klasszicisztikus értékfölfogás számára kínált fogódzót elsősorban. A történeti (irodalomtörténeti) válogatás a jellemzőt kereste volna, azonkívül figyelembe vehette volna Gál László régebbi verseit is. Szerkesztési fogyatékosság (történetietlenség), hogy a szocializmus konformizmusával belülről csatázó érett Gál-költemények a második világháború élményével vívódó Debreczeni és a természet, valamint a társadalom szabadságáról idilleket író Thurzó elé kerültek. Ennél még nagyobb hiba, miszerint a szerkesztőbizottságban – miként a **Különös ajándék** összeállítói között – nincsenek képviselve a kötetben is helyet kapott értékek többségének születésénél bábáskodó fiatalabb kritikusok. Ez annál inkább lehetséges lett volna, mert a jugoszláviai magyar költészet áttekintése nem túl nagy feladat.

Ugyancsak a korszak szelleme ad magyarázatot arra is, hogy a nemzetiségi sors által ihletett versek miért nem kaphattak helyet a kötetben, s hogy a társadalomkritika motívuma is csak igen mérsékelten lehet jelen az antológiában.

A szocializmus építését hirdetőkre pedig még annyira sem volt szükség, mint amennyire jelen vannak az antológiában, mivel a következő évben (1977), azután pedig két év múlva háromszor akkora terjedelemben **El nem taposható csillagok** címen újabb versantológiát jelentet meg a Forum Könyvkiadó, a Magyar Szó és a Híd szerkesztősége. Akkor magától értődő volt, hogy az alcímhez – *Forradalmi költészetünk* – dátumok kapcsolódnak. Az első antológia alcíme – *1937–1977* – Titónak a Jugoszláv Kommunista Párt élére kerülésének évfordulóját jelenti, míg a másodiké – *1919–1939* – a Jugoszláv Kommunista Párt megalapításának 60. évfordulójára utal. Jellemzően még akkor is szükség van

ilyen könyvekre, amikor már kevesen veszik komolyan a kommunista eszmét, következőleg a forradalom hagyományához való viszony egyáltalán nem olyan, mint amilyet a harcosok annak idején remélhettek. Vagyis az antológiák által fölölelt versek világa között a keletkezési idejüktől, körülményeiktől függően nagy eltérés, sőt ellentmondás is van. A szociális indulatversektől a szólamköltészeten át az elmélyült poézisig terjed a jugoszláviai magyar költészetnek e válogatásban fölölelt „forradalmi" íve. A kötetek gondozásával megbízott Ács Károly nem vehette tekintetbe az újbaloldali ihletésű műveket, amelyek az „európai tavasz" éveiben főleg az Új Symposionban láttak napvilágot.

A symposionisták kötetbe került munkáiban, de bizonyos mértékig a rájuk figyelő idősebbeknél is, a forradalom esztétikai látszatokként kérdőjeleződik meg, s mintha zabolátlanság lökné félre az útból a tudatos kimértséget: *„pajzsod egyre nehezebb / a dalok szabad fegyverek"* – mondja Domonkos **(Vitézek halott kedvese)**. Egyszerűen kiderül: a korábbi romantikus realista magatartás póz volt csupán, s egészen különleges folyamatok játszódnak le *„Gondolatainkban míg eltűrjük egymást"* (Fehér Kálmán: **Harminchetedik panasz)**. A költőnek már nincs ereje szabatos formában letisztáznia önmaga és mások számára a lehetséges forradalmi cselekvés erkölcsi tartalmát, az egymást vállalást tragikus tudat kíséri. A lázadás mélyebbről fakad, mint korábban: nem az anyagiak hiánya, hanem inkább a bennük való bővelkedés váltja ki. Az új nemzedék elszánt csoporterővel teremtett időt arra, hogy önmagával foglalkozzék. Kihívóbb, de őszintébb e romantika. Tolnai Ottó gyűjteménybe vett verseinek tanúsága szerint – az időszerűséget tartva szem előtt – bárhol és bármiben kifejeződhet. Fő ellensége – a hivatalnoki, „inkvizitori" magatartás – mindenféle társadalmi rendszerben föllelhető. Ennek a lázadásnak sajátos formája az a szociális túlérzékenység, mely Gulyás József költőiségében alakul ki.

A fiatalabbak már egészen a szélsőségekig jutnak el, paradoxszá téve a forradalmiság jelentését. Podolszki József a látszatok cinikus rombolásával szolgálja a humánumot, míg Böndör Pál, a teljesen mindegyig, a hermetizmusig érkezvén, passzivitással határolja el magát a társadalom értékrendjétől. Sinkovits Péter hasonlóképpen ellentmondásosságában, jó és rossz egységében éli át az emberi lényeget.

A forradalom a szóban forgó gyűjteményekben azonban mégsem a teljes szabadsághoz vezető út szinonimája, nem minden létezőnek a kritikája. A Jugoszláviában való létezést legfeljebb közvetetten, ellenőrizhetetlenül léphette át az a költő, aki helyet kapott ezekben a jubiláris gyűjteményekben. Ekkor is az a fontos, amit annak idején Laták István a következőképpen fogalmazott meg a világot járt forradalmárról: *„Tanult, tanult, hogy ne legyen csak magyar, / Hanem egész ember".* **(Egy ember)** E logika szerint, aki csak magyar, az még nem egész ember, s mintha nem a magyarsága teljességében válhatna egésszé az ember.

Fölszabadító és korlátozó regénypályázat

A Vajdaság autonómiájának megteremtése a táj hagyományainak kutatását is fölgyorsította, kiszélesítette. Az a munka, amelyet Bori Imre még 1971-ben **Irodalmi hagyományaink: kilenc évszázad írásaiból** c. antológiájával, 1975-ben pedig az **Irodalmunk évszázadai** c. áttekintésével alapozott meg, tovább mélyült. Az alapozáshoz jelentősen hozzájárultak az elsősorban Petkovics Kálmán és Urbán János nevéhez fűződő munkásmozgalmi kutatások is, amelyek a múltban igyekeztek tisztába tenni a jugoszláviai magyarság becsületét. Ezek azonban napi politikai érdekeket szolgáltak, nem lehetett erényük a sokoldalúság.

Hitelesebb kultúrtörténeti távlatokat Baranyai Júlia **Vízbe vesző nyomokon** c. könyve (1976) nyitott. A szerző lelkes, spekulációtól független vizsgálódása követendő példaként szolgált a saját nemzetiségének múltját most már hatósági támogatással is végző fiatal tanárok, tudósok számára. Annál is inkább, mert „a tanárnő", ahogyan nevezték, a szülőföldje iránti szeretetétől vezérelve folytatott helytörténeti kutatásokat, amelyek jelentőségben túlnőnek Baranyán. A táj kultúrtörténeti vonatkozásait, protestáns hagyományait ui. nem önmagukban, hanem a magyar és az európai korabeli történelmi eseményekkel, valamint szellemi áramlatokkal összefüggésben mutatja be zamatos nyelven. Sok reformátort, akik mint az egyetemes magyar kultúra megújítói, a magyar nyelv érvényre juttatói s a fölvilágosultabb polgári viszonyok élharcosai gyakran voltak kénytelenek menekülni, inkább tűrt meg a török, mint a piaristákat – mutatja ki Baranyai könyve. Ha tehát Szenteleky a vajdasági parasztot érthető túlzással az időtlen butaság jelképévé avatta, akkor a monográfiaíró ezzel éppen ellentétes baranyai példával szolgál. Megjegyzi pl., hogy a népnyelvben előforduló latinos hangzású kifejezésekben alighanem a „régi latin oskola emléke", a XVI. századi vörösmarti gimnázium utóhatása kísért. S az is lelkesítő, amit a dél-baranyai Laskóról indult Ács Gedeon, a Kossuth mellől az emigrációban sem tágító pap kallódó naplójáról ír.

Ezzel az optimista racionalizmussal szemben a másik véglet is jelen van a hetvenes évek történelmi prózájában. Brasnyó István **Vissza** c. műve, amely kötetben a **Tükrös madonna** c. prózagyűjteményben (1976) látott napvilágot, a társadalmi elvárásoktól elfordulva merült el a Délvidék történelmében. Az író mélyen beleássa magát a múltba, s az olvasóját a törökök kiűzésének s az azt követő háborúnak, a kuruc és labanc érdekellentéteknek a történelmi kulisszái közé bűvöli. A mű a belső összefüggések homályossága, megoldatlansága miatt nem igazán regényszerű. Az író azonban előnnyé változtatja a hátrányát, s a táj, valamint a benne élő ember metafizikájában mélyed el. A történelmi keret ön-

ként vállalt béklyója abban hozott újat, hogy a táj és az ember, mely a korábbi Brasnyó-kötetek novelláiban mitikusan azonossá, egymástól elválaszthatatlanná vált, most nem alkot oly szoros egységet. Nem is alkothat, hiszen a szereplők idegenek – franciák, osztrákok és magyarok –, akik a település-perzselések divatjának korában még nem találkozhattak a paraszt- és zsellérsorsnak azzal a formájával, mely csak az utóbbi kétszáz évben alakulhatott ki, s amelynek élménye Brasnyó novellaművészetét is meghatározta. A szóban forgó, szokatlanul terjedelmes szöveg a hivatalossá lett vajdasági hagyományelméletet is fricskázza, mert egy olyan ólmosan ködös világot hoz felszínre a táj múltjából, ahol a korabeli európai városok szalonéletéből idecsöppent világfiak is kísértetekké lesznek. A korban élők e vidékre érkezve egyszerre kihullnak a történelemből és az időből. Érzésük szerint *„ami a bajokat hozza, az már mindigtől is megvolt a földben, a levegőben, a vizekben, amelyek feljönnek…”* (82. p.). Az író az intuíciójára hagyatkozik, s ugyanakkor a saját világképét vetíti a múltba. Mindenesetre legfeljebb Asturias Guatemalájának vegetációja lényegíti át az embert fokozottabban, mint Brasnyónál a két nagy folyó közötti álomkóros mocsaras vidék. Ez a melankólia mindent meghatároz. A fejezetek – melyeket csak kisebb űr választ el egymástól – mintha nem is egymásra épülnének: legtöbbször prózaversként kezdődnek és parabolisztikusan a végtelenből indulnak, hogy 30-40 sor után ugyanoda térjenek vissza. Szebbek, költőibbek Brasnyó verseinek nagy többségénél.

A nemzeti történelem részleges vajdasági kisajátításának reményében, és a nem sokkal korábbi pályázatok sikerein fölbuzdulva, történelmi regényekre is írt ki pályázatot a Forum Könyvkiadó. Az önállósodó Vajdaság múlttudatának erősítése ui. nem csupán a történelemkutatásra szabott ki feladatot, hanem a szépirodalomra is. Az íróknak a maguk eszközeivel arról kellett tanúbizonyságot tenniük, hogy a múltban is volt olyan közösségi élet a Délvidéken, amely gazdagabbá vált azáltal, hogy ebben a régióban mindig is több nemzet élt. A történelemre a megadott marxista sémának megfelelően illett tekinteni. Az osztályharcot a fejlődés mozgatórugójaként volt ajánlatos ábrázolni, azután pedig a Vajdaságban élő népek barátsága szent és sérthetetlen kellett hogy legyen számukra. S lehetőleg még előtérben álló is.

A pályázati történelmi regények 1974-től jelentek meg. A legkeményebb kritikusai Varga Zoltán és Utasi Csaba voltak. Az előbbi a saját írói gyakorlata, az utóbbi viszont a modern ember létélménye felől mondta a magáét. Juhász Géza és Varga István viszont nagyobb megértést tanúsítottak az írók törekvései iránt. Míg Juhász rugalmasan osztályozta az írók által megoldott történelmi leckét, addig Varga István inkább a fiktív olvasó felől adta elő az észrevételeit. A pályaművek között Gion Nándor **Virágos katona** c. regénye volt a legsikeresebb, de a kritika ezt is fenntartással fogadta.

Gion zavartatta magát a legkevésbé. Elfogadta és alkalmazta a történelmi kereteket, de ezeken belül szabadjára engedte a mesélőkedvét. Elkerülte a történelmi törvény illusztráló ábrázolásának a csapdáját azzal, hogy nem jelentős, s a forradalmi dogma szerint még csak nem is mindig tipikus figurákat állított műve középpontjába. A **Virágos katona** tárgya a történelem színpada mögött egy háromnyelvű bácskai település, Szenttamás élete a maga társadalmi, etnográfiai és néplélektani zártságában, a huszadik század első két évtizedében. A történetiség e keretben a faluközösség múltjának, szájhagyományként fönnmaradt eseményeinek anekdotikus földolgozásában ki is merül. Találunk ugyan néhány, korántsem eszményített, inkább a különcségében, komikus esetlenségében megragadott földmunkást a műben, az író figyelmét azonban sokkal inkább vonzza egy másik réteg, amely a főhős (leendő) felesége, a sváb Rézi és családja révén önálló cselekményszálat kap.

Jellemző, hogy még a főhős Gallai sem parasztokat, hanem szabad pásztorokat vall ősének. Zenész létére, valóságosan és képletesen is – Gion leginkább itt csillogtatja iróniateremtő képességét – bizonyos magasságból kísérheti a földtúró „vakondemberek" mindennapos robotját: a szegénysor fölötti kálváriatemplom dombja a leggyakoribb tartózkodási helye. A regény csúcsa, a cselekmény és a főhős fejlődésének mértéke a kálvária egyik oszlopának képén a Jézust önfeledt túlvilági mosollyal korbácsoló katona alakja és az előtte heverésző, a kép belső ellentmondásának rejtélyét a világháborúig hasztalanul fejtegető gyermekmuzsikus álmodozása. A jelképnek a főhős hidegvérű, kötelességteljesítő hősiessége adja meg a végső jelentését.

Rövidesen a **Virágos katona** folytatása, a **Rózsaméz** is megszületik (**Latroknak is játszott**, 1976). Ez már – a háborúban tapasztaltak után – a falusi derekasság vállalása a korábbi erények: a kedély és az önironikus képzelgő hajlandóság megtartásával. Mert mi más lehetne a címadó rózsaméz keresésének humoros mániája, mint a napi munkán, a gyakorlati életmegoldásokon, a népfölvilágosító szervezkedésen túl a lélek örök vágya a földi méretekben elérhetetlen eszményi tisztaság után? Gallai rokonszenvezik ugyan a kommunistákkal, hajlandó együttműködni a sztrájkolókkal, de teljes föloldódásra képtelen, nincs lelki vagy anyagi sérelme, ami az illegális mozgalom soraiba vezérelné. Megmagyarázhatatlan szent együgyűség fátyla borítja egyenes alakját, s az író – a többi történelmi regénytől eltérően – nem teszi meg eszméi szócsövéül, úgyhogy a **Rózsaméz**ben Gallai már nem is főhős, hanem csupán egyike a központi figuráknak. Közöttük elismerést érdemel a szívósan emelkedő s egyidejűleg züllő (akár csalás útján is vagyonosodó, egyik tagjában viszont szociálisan elkötelezett) csöppet sem sematikus Krebs család tablója.

Természetesen a történet folytatását a „szocializmus" éveiben nem írhatta meg Gion Nándor. Ő ui. a műveiben – ha nem ritkán áttételesen is – a történelmi és a társadalmi igazságot igyekezett kifejezni. Ezt pedig a második világháború idejének és az azt követő éveknek a vonatkozásában majd csak Budapestre költözvén teheti meg, hogy ily módon tetralógiát alkothasson.

Deák Ferenc sem érezhette magát gúzsba kötve, amikor az **Aszály** c. történelmi regényét (1974) írta. Ez alkalommal egyszerűen történelmi kulisszák előtt engedte szabadjára a drámai temperamentumát, s így a korfestő novellisztikusság effektusait valósíthatta meg. Vérmérséklete szerencsésen találkozhatott a neki megfelelő témával, szülőfaluja (Magyarittabé) hajdani ösztönös lázadási kísérletével. Juhász Géza meghökkentő módon a konkrét időhöz és helyhez kötött regény üzenetét a hetvenes évek elnyomottjainak életérzéséhez kapcsolva próbálja időszerűsíteni (MSZ, 1977. V. 28., VI. 4., 11.). Erre ma azt mondhatjuk: az aktualizálhatóság olvasói jó szándék kérdése. Mert pl. Utasi Csaba, nem építve hidat a mű világa és kora között, a történelmi zugban rekedtség miatt kíméletlenül elveri a port az **Aszály**on (ÚS, 1974. 109. sz.). S bizony e tekintetben a műben mondanivalót kereső Varga Zoltán sem igen marad el mögötte (H, 1974. 9. sz.).

G. Fehér Gyula a **Szent bolond** c. regényében (1976) történelmi esemény helyett egy XIX. század elején élt Zombor környéki csodabogarat állít a műve középpontjába. A tömegeket megmozgató szűcsmesterben nem fedezi föl az öntudatos forradalmárt. A humorosan, korszerű regénytechnikai fogásokkal ábrázolt népboldogító csodadoktorról nem derül ki egyértelműen: vajon csupán egyik feladata-e a női nem emancipálása, vagyis, a korán jött forradalmár rejtőzik-e a kelekótya kuruzslóban. Az író számára csak színfal a múlt. A saját szkepszisének ad formát azáltal, hogy a társadalomjavító jóhiszeműséget kizárólag a fonákjáról mutatja, és egy vérbőségében is együgyű fickó önszeretetévé degradálja. Játékos kedvében az író regényének a Dantéra (és Németh László **Emberi színjáték**ára is) emlékeztető hármas tagolására, a Pokol, a Purgatórium és a Paradicsom megkülönböztetésére is ügyel. A szerző mégis a dolog könnyebbik végét fogta meg, s a kritikát is konfrontálta. Mert míg Utasi Csaba semmi jót sem talál a műben (H, 1977. 4. sz.), addig Varga Istvánt csak lelkesíteni tudja a regény (Ü, 1977. 7–8. sz.).

A fölösleges javító szándék

Csupán a Gionéhoz mérhető vállalkozás Burány Nándor **Kamanci Balázs** c. regénye (1977), amely a délvidéki magyar epikának is az egyik legfigyelemreméltóbb teljesítménye. Nem elsősorban esztétikai értelemben, ami egyébként nem is volt fő célja a szerzőnek. Az ihletés tárgya a táj egyik legfontosabb kultúrtörténeti emléke, a Huszita Biblia, mely – mint a Szentírás fordításkísérlete – a Délvidékhez, Újlakhoz fűződik. Nyelvünk hőskorának főszereplője két eretnek pap volt, akinek az inkvizíció büntető hadjárata elől híveik egy csoportjával Moldvába kellett menekülnie, hogy műfordító tevékenységüket is ott folytathassák.

Aki e regény olvasásába mélyed, szinte nem is szükséges áttekintenie a mű végén található, az adott időszakra vonatkozó, különböző szempontú tudományos művek bibliográfiáját, máris tapasztalhatja, hogy a Burányéhoz hasonlítható írói fölkészültségre a jugoszláviai magyar irodalom történetében nincs példa. Azonban Burány csupán külsődlegesen írta meg a dél-magyarországi huszitizmus regényét. A történelem pusztán keret, melybe kedve szerint való hőst állíthatott. Mert Tamás és Bálint neve ismerősen cseng ugyan a műveltebb olvasó fülében, de Kamanci Balázsról a szakemberek között sem tud mindenki. Márpedig Burány regényének ő a főhőse. Az eretnekmozgalom története csupán ürügy, hogy a szerző korábbi regényeiből jól ismert hősök emberi (vajdasági) problematikája ezúttal a történelem színpadán ismétlődjön meg. Kamanci is nagyot akaró ember, olyan kezdeményező, aki reálpolitikus is. Önmagával örökké elégedetlen, akire a hamleti dilemma nem váratlanul, külső okok miatt szakad, hanem alkati meghatározottság. Az ő szempontjának magasságából nyílik a legtágabb horizont korának történelmi és társadalmi eseményeinek irányába. Csak részben azonos azzal, amit vállal, amihez hozzákapcsolja az életét. Eretnek tanokat hirdet, de nem látja be a fegyveres védekezés és ellentámadás szükségszerűségét: tud félni és másokért aggódni. Gazdag lelkivilágú, ezért nyugodtan rábízhatja magát az olvasó: legyen kalauza egy, számára az iskolai tananyagban legfeljebb csak megemlített világban.

A regény formáját kissé mesterkéltté teszi a máshoz beszélés helyzete. Ez kapóra jön Utasi Csabának, aki **Regényszerű történelmi gyóntatás**nak keresztelve el a művet (H, 1978. 8. sz.), jól elverte rajta a port. Ha ő nem, akkor Juhász Géza annál inkább fölismeri a műben az időszerű emberi helyzetet (**A választás dilemmájáról egy történelmi korszak keretében**. Ü, 1978. 5. sz.). Az Üzenet (Varga István) és az Új Symposion (Beretka Ferenc) a szellemiségét tudomásul véve (lelkesedéssel, illetve elmarasztalóan) fogadja ezt a korfestésben bővelkedő, de nyelvileg kissé szürke, mégis fontos könyvet.

Burány **Cserbenhagyott** c. könyve (1985) annak a regénysorozatnak a folytatása, mely a közép- és reneszánsz kori Magyarország Délvidéket érintő történelmi és művelődési vonatkozásainak alapján egy évtizeddel azelőtt indult. Míg az első mű, a **Kamanci Balázs**, a huszitizmus eseményeinek lelki és szellemi drámáját igyekezett a szereplők által életre kelteni, addig a **Keselyűlegelő,** a **Guzsaly** és a **Megtorlás** a magyar feudalizmus tovább mélyedő válságának, s ezzel egy időben a törökök elleni harc korának ábrázolása által tette próbára az író korfestő és típusteremtő képességét. Az utóbbi három regény történelmi ideje között nem túl nagy az eltérés, ezért az emberi sorsok fenyegetettségét még nyilvánvalóbbá teheti ugyanazon család sorjázó nemzedékeinek bemutatása.

A **Cserbenhagyott**ban szintén megtaláljuk az előző művekből már ismert családokat, azoknak leszármazottait. A főhősnek, Kis Györgynek a nagyapja azzal az András apóval azonos, aki a **Guzsaly**ban a **Keselyűlegelő** idejéről, saját fiatalkoráról és Nándorfejérvár megvédéséről mesél a hallgatóságnak. A **Guzsaly** cselekményét meghatározó történelmi események a Dózsa és Nagy Antal vezette parasztfelkelés, tehát 1514 óta mindössze 12 év telt el. De ennyi is elegendő volt ahhoz, hogy Kis Gyuri fölnőjön, és az új ellentmondások közepette is vállalja ősei plebejus magatartását. Nem csupán a dátumból, hanem a regény hangulatából is kiérezni: a mohácsi vész előestéjén vagyunk.

Burány e regényével kettős célt igyekezett elérni. Először is a reneszánsz ember, az előítéletektől nem béklyózott, tulajdonságaiban többnyire rokonszenves újgazdag típusát alkotta meg. Ez a maga módján sikerült is neki. A másik cél: az önmagában, a szűkebb és szélesebb közösségében bízó embernek a történelem sötét erőivel szembeni vereségábrázolása. A **Cserbenhagyott** c. regényben egyetlen szó sem esik a benne lejátszódó események végkövetkezményéről, a nemzeti tragédiáról, nem kétséges azonban: a kor igazi érdekeire rácáfoló dél-pannóniai valóság összetevőinek élményszerű szemléltetése meghatározó fontosságú volt az író számára.

Kis György nem történelmi hősként, hanem regényalakként lett jelentős számunkra, függetlenül attól, hogy vitézségében és egyéb pozitív tulajdonságaiban korának ismert személyiségeivel versenyez. Az írónak (lukácsi szellemben) egy kigondolt szereplőre volt szüksége ahhoz, hogy az adott társadalom ellentmondásait és eszményeit egyetlen emberbe sűríthesse össze. Kis György túlzott önbizalma még a humanista szellem következménye, kapzsisága azonban általa is gyorsítja azt a folyamatot, mely családját és társadalmát egyaránt romlásba dönti.

A kamanciak többsége, a főhőshöz hasonlóan, hol az egyik, hol a másik fronton harcol. Kezdetben a nemesek bosszúja miatt kénytelen bujdosni, később pedig az egyre sűrűbben előretörő török csapatok ellen ragad fegyvert. Harca közben azzal az ellenféllel is számol, amellyel pillanatnyilag látszólagos

békében van, és esetleg szövetséges is vele. Az olykor terjengőssé nyúlt fejezetek meggyőző eredménye a Délvidéken élt emberek folyamatos kiszolgáltatottságból eredő rettegésének ábrázolása. A veszélyérzet azonban nem szorítja ki a gyarapodásvágyat, a kényszerű pártoskodás még inkább megnöveli az emberi kapcsolatokat pattanásig feszítő ellentéteket. Kis György legvégül roppan össze, amikor pánikszerűen menekülő földijei, közöttük az irigyei árulót látnak benne, holott ő családja sorsát is kockára tette falujának és általában az ország déli részének megmentése érdekében.

A **Cserbenhagyott** félúton van az ifjúságnak írt és a felnőtt nagyközönségnek szánt bestseller között. A vajdasági magyar olvasóközönség növekvő közönyét tapasztalva Buránynak engednie kellett a **Kamanci Balázs** intellektualizmusából. Ennek dacára a szerző sokat vetít vissza a saját, illetve sorstársai kiszolgáltatott élethelyzetéből, növekvő szorongásaiból a hajdani Nagy-Magyarország fölbomlása előtti évekbe.

A nyolcvanas évek második felétől Jugoszlávia-szerte a nemzeti igazságok és áligazságok képviselői tűnnek föl. Sok jó és még több rossz úszik felszínre abból, amit a titói tekintély s annak eszköze, a jugoszláv belügy többnyire kemény kézzel szorított le. A magyarok ekkor még mindig a délszláv kommunista védőszentjükhöz, a folyamatosan az emberi tökély csúcsaként szuggerált aggastyánhoz fohászkodnak. Íróiknak sem juthat eszébe a Titóétól eltérő megváltásmódot ajánlani.

Ha a szerb, szlovén, horvát, albán stb. érdekeknek vannak szószólói, akkor miért ne lennének a magyar igényeknek is? – vetődhet föl lépten-nyomon, legfeljebb megbízható társaságban hangosan kifejezve, a gondolat. Azért, mert a korábbi évtizedek során a délvidéki magyar értelmiség tudata az államrend igényei szerint formálódott. Csakhogy ezt így sem az uralkodó politika, sem pedig a tetszelgő szerkesztői önarckép miatt nem lehet megfogalmazni. Az alaposabb önismeret tabu.

Mindazonáltal Apró Istvánnak már az 1988-ban **Küldetés** közös címen kiadott két kisregényéből sem hiányzik a mélységdimenzió. Az első **(Járhatatlan út)** a sziget archetipikus látomásává alakítja át a különféle szenvedésektől sújtott népben mindig lappangó reményeket a XVI. században. Ezt úgy teszi meg, hogy az ábrázolásában – miként Buránynak is – van bátorsága szembeszegülni az optimista dogmákkal, amelyek szerint a táj történelmében nem a romboló, visszahúzó erők játszották a fő szerepet. S ebben a regénybeli éjszakában fénylik föl a sziget, a menekülés, a jó győzelmének eszménye, amely azonban csalóka fároszként elérhetetlen marad. E bizonyosság utáni utópisztikus vágy az, amely a másik kisregényt **(Küldetés)** a már említett édestestvérévé teszi, aminek következtében a két főhős az alaptörekvésében teljesen azonos. S abban is, hogy a **Küldetés** küldönce hiába igyekszik önfeláldozón Rákóczi fejedelem békeaján-

latot tartalmazó levelét eljuttatni a határőrvidék alvajdájához, Monasterlihez, hiába tesz meg mindent végső soron az előrelátás a humánum érdekében, vállalkozása feleslegesnek bizonyul, s neki is több kára van belőle, mint haszna.

Ha már ebben a két műben is a végzet irányította a történelmet, akkor Apró Istvánnak az 1989-ben megjelent **Három folyó** c. regénye még inkább a misztikumban gyökerezteti a magyarok sorsát. A mű ui. a három folyó (Tisza, Piave, Körös) által értelmen túli dimenziót kap, mivel többé-kevésbé közeli kapcsolatban van a főhősnek, ill. a környezetében élő embereknek a sorsával. A Tisza melléki vajdasági falu az a pont, ahol legtovább időzik a cselekmény, s ahol az élet és a halál valamiképpen egységet alkot, hiszen a főhős lelkes nekibuzdulásának és tragikus bukásának a színtere. Ezzel szemben Piave egyértelműen a halálközelség szimbóluma, minthogy ezrek estek el a frontra kivezényeltek közül. A Körös viszont a vágyott utópisztikus (szektás!) élettel azonos, egészen addig, míg ki nem derül: ott is elsősorban az anyagi érdek szabályozza az emberi viszonyokat. Emiatt válik a főhős esete tragikomikussá.

Előtérben a derekasság

A hetvenes évek végétől az írók és a könyvkiadó figyelme jelentős mértékben a való élet felé fordult. Ez különösen az addig csak riporteri közvetítéssel (netalán a Magyar Szó Közös Íróasztalunk c. rovatában) szóhoz jutott névtelenek vallomásainak megjelentetésében tükröződik. Amit korábban mint szolgalelkűséget, alkalmazkodókészséget nem illett dicsérni, az most – a visszaemlékezés kellő szelekciójával – derekasságként, hűségként értékké válhat. Ennek megfelelően adhatta közre 1983-ban terjedelmes kötetben Burány Béla **Így zajlott az életem** címen a horgosi illetőségű Zabosné Geleta Piroska önéletrajzát. A szöveg nem tollbamondás és nem magnófelvétel alapján készült. A művészi csiszoltság azonban inkább csak a kifejezések megválogatására, az élettörténet eseményeinek elrendezésére korlátozódik. A vallomástevő ti. a nyelvében is ahhoz a közeghez igazodik, melynek kifejezés-kultúráját, szokásmódját az olvasottsága ellenére is a magáévá tette. Mélyebb és ősibb jellemzők azonban nincsenek a nyelvében és a magatartásában, hiszen az apja mozigépész is volt, a férje pedig mezőgazdasági gép tulajdonosa.

Zabosné Geleta Piroska prózájának az őszintén és nyíltan vállalt élet az aranyfedezete. Társainak többsége – ki a körülmények, ki a rossz szenvedélyek hatására – elhullott, az ő egészséges életpártisága, kultúrát megőrző és közvetítő szorgalma viszont követendő példaként emelkedik ki. Így került végül is tanító szerepbe az, aki eredetileg tanítónő szeretett volna lenni.

Csakhogy kifejtetlen mozzanatai is vannak az önéletrajznak. A vallomástevő csupán futólag számolhat be nagy fájdalmáról, hogy ott hagyatták vele „a Gyöngyösbokrétát", a délvidéki magyarok folklórszemléjét.

De a könyv összeállítójának, Burány Bélának a sérelme is csak több mint két évtized múlva derülhet ki. *„Ma is utolsó piszokságnak tartom, amit a Forum ház akkor csinált velem. Ma is úgy érzem, ezt a könyvet én indíttattam, formáltattam, alakíttattam, szóval általam lett, ami lett, de a Forum s mögötte a Hungarológiai Intézet orvul ellopta tőlem."* (H, 2004. 7. sz.) Ti. Burány jóváhagyása nélkül Jung Károllyal írattak utószót.

Hogy a historiográfia szempontjából nem igazi újdonságok az ilyen művek, azt Beder István **Város a Baranka partján** c. műve (1989) is tanúsítja, amely azt szemlélteti, vajon a közismert történelmi események milyen hullámokat vernek föl vidéken, s főleg hogyan viseli el őket, aki legkevésbé vesz részt az alakításukban. Az események annak a Réti Borbálának a vallomásából bontakoznak ki, aki sok gazdát kipróbált szakácsnőként lehetett tanúja, sőt ártatlan szenvedője a határváltozásoknak s az urak ezzel járó köpönyegforgatásainak.

A túlélés tanulságát kínálja Réti Borbála magatartása a délvidéki magyarságnak. Annál is inkább, mert az ő egyszerű erkölcse sem társadalmi rendbe, sem pedig osztályba nem fér bele. Mert jóllehet a szegények érdekében meglopja az uraságot, s a zsidó családért is megtesz, amit megtehet, a magát megváltónak hirdető új rend dogmáitól is viszolyog.

Beder István azzal a céllal írt bestsellert, hogy gerinctelen polgárok, mértéktelenül tollasodó zsidók, kíméletlen rendőrök, elvakult nyilasok és köpönyegforgató fűzfapoéták kapcsán a város utolsó száz évének történelmi bűneit foglalja össze. Ez annyiban sikerült neki, hogy megmutatta: a port mindig jöttmentek verték föl, s az általuk okozott bajokon kívül lényegében nem is történt semmi.

Közelebb kerül a konkrét délvidéki valósághoz Juhász Géza **A fordulat forgatagában** c. emlékirataiban (1987). A szerző a Bácsfeketeheggyel és környékével, vagyis azzal a vidékkel kapcsolatos élményeit eleveníti föl, ahol született, és ahol ifjúsági vezető szerepe s ezzel együtt társadalmi munkássága kibontakozott. A bácskai tömbmagyarság egyik déli pontja ez, amely azonban a sajátságait nem csupán a betelepült délszlávok irányában őrzi, hanem azokkal a majdnem teljesen magyar ajkú falvakkal szemben is, amelyek lakossága nem református, hanem katolikus vallású, s annak idején nem a Tiszántúlról, hanem más vidékekről települt.

Juhász Géza háború előtti, alatti és részben utáni visszaemlékezéseiben természetszerűleg kerülnek előtérbe szülőfaluja mentalitásának meghatározó jegyei. A szerző érzékletesen jeleníti meg szülőfaluja lakosságának mindenkori kiszolgáltatottságát. A többségükben fasizálódott (s erre hivatkozva utóbb kitelepített) svábok között is emlékszik olyanra, akit nem vakított el a tömeghisz-

téria. Juhász megértő tárgyilagossága, amellyel a vallási hagyományokhoz s a falusi ember főleg ezekhez fűződő erkölcséhez viszonyul, párját ritkítja a divatos mellébeszélésekben és pártoskodásban.

Anyaországi visszhang

Kezdetben volt a tartózkodás, a gyanakvás, amely viszonylag sokáig tartott. Mert hiába kap helyet Bori Imre és Szeli István **A magyar irodalom története** (1966) VI. kötetében, hogy bemutassa a vajdasági magyar irodalmat, E. Fehér Pál és Garai Gábor **Mai magyar költők antológiája** c. válogatásában (1966) még nem szerepel a jugoszláviai magyar költészet. Nyolc évvel később Juhász Ferenc és Pomogáts Béla gyűjteményéből szintén kimaradnak a vajdaságiak. Sovány vigasz, hogy rajtuk kívül az erdélyiek és a felvidékiek is. A bevezető írója akaratlanul is elárulja: túl messze tekintettek ahhoz, hogy közelre is lássanak: *„...a Költészet cselekvő akarata mindig a jobbat-akarás, a változtatni-akarás volt! Az ősköltészettől napjainkig: jelenkorunk gyötrött és gyönyörű idejéig munkájukkal nemcsak kimondani és megnevezni, de változtatni is akartak a költők; változtatni önmagukon és (ha lehet) a világon: hogy jobb legyen! Szívünk és a világ! Dolgunk ma is ez, a ma költőinek, élünk bárhol is a földgolyón, állampolgárai vagyunk bármely országnak is, hazánk bárhol adatott is, ha más-más nyelven is beszélünk!"*

A hatvan-hetvenes évek fordulóján a magyarországi kultúrpolitika tehát még elzárkózott a jugoszláv, ill. a vajdasági magyar irodalom szabadabb szellemiségétől. A jég azonban rövidesen repedezni kezd, mivel 1972-től megjelenik a Látóhatár c. folyóirat, amely másodközlésben válogatást jelentet meg a „szocialista magyar kultúra" értékeiből. De a Kortárs folyóirat is nyit a külföldre szakadt magyarság felé: a kapcsolattartást a Közös dolgaink c. rovata szolgálja. Legközelebb azért – szellemileg is – Szeged van a Vajdasághoz, ami az Ilia Mihály által szerkesztett Tiszatájban tükröződik. (Vö. Bori, MSZ, 1974. XI. 16.)

A jugoszláviai magyar kultúrának a korábbi kettős kötődését fölváltó hármas kötődés elmélete bizonyos mértékig megengedi a határon túli magyarsággal való kapcsolatok ápolását. Ezért Végel László terjedelmes interjút közölhet Illyés Gyulával. A nyilatkozatban, amely a Magyar Szó 1975-ös újévi számában jelent meg, Illyés figyelmezteti Végelt és írótársait, hogy *„sokkal jobban be kellene kapcsolódnia irodalmatoknak az itteni irodalomba. A kettőnek jobban össze kellene fűződnie"*. Azonban elismeri: *„a helyzet nagyban változott az utóbbi öt évben"*. Sőt, szerinte a Magyar Szó jó lap, s rendszeresen olvassa.

Később ugyanebben az évben a Népszabadságban már a következő sorok olvashatók tőle: *„A vajdasági magyar írók érdekesebbek, mint első olvasásra gondol-*

ja az ember, folyóirataik rendhagyó tördelése és (gyakran) illusztrációi hatása alatt. Föltűnősködés nélkül – értékeikkel is – érdekesek. Brasnyó István paraszttárgyú költeményeiről már leírtam: Follain normandiai verseinek távoli társaiul emelkednek ki; rokonok, anélkül, hogy közük volna egymáshoz, csak a földlökés hasonló, amely fölszínre (s olyan szintre) hozta őket. Most az újvidéki Híd új – harmadik – számában verseinek csokra bátorító szín az egész új magyar költészetben. Klasszikus vonalvezetés – mint Chirico vásznain. De a többi költő is. Holott a hátvédjük a visszhangzó fal? Félmillió magyarul is olvasó? S innen a tízmillió tömbből az echo: az a csönd, amely sért. És önvádat kelt." **(Vádoló fölfedezések,** MSZ, 1975. IX. 27.)

Az 1977-es kiadású **Magyar Elbeszélők** c. antológiában Herceg János, Majtényi Mihály és Sinkó Ervin egy-egy szövege található. S a vajdasági költők is szerepelnek a **Hét évszázad magyar versei** c. gyűjteményben (1978/1979). A magyarországi szellemi élet ahhoz a szinthez van közeledőben, amelyet a Vajdaságban az 1972-vel kezdődő visszarendeződés tönkretett. Mi sem bizonyíthatja ezt hitelesebben annál, hogy Szakolczay Lajos csak nagy késéssel írhatja a következőket Tolnai és Domonkos költészetéről: „*A jugoszláviai magyar irodalmat nyíltan és burkolt formában többször érte az a vád, hogy a valóságot – értsd ezalatt a nemzetiségi sorsban való élést, a szűkebb haza gondjait – megkerüli. Kétségkívül a hatvanas évek elején föllépett* Symposion*-nemzedék legjobbjainál, azért is, mert avantgarde szemléletük nyilvánvaló, a valóságtükrözés rejtettebb formái a fölületes szemlélőnek valóságtól való elfordulást is mutathatnak. Különösen áll ez a több műfajban jeleset alkotó Tolnai Ottóra és Domonkos Istvánra, hiszen mindkettőjük költészete (de talán prózája és drámája is), különösen a formai megoldásokat tekintve, ellentmond a Szenteleky Kornél kívánta couleur locale elméletnek, ám »helyi színei«... semmivel sem halványabbak a valóságot szociografikus formában föltáró íróknál."* (Alföld, 1979. 12. sz.) Hogy kritikusi adósságtörlesztésről van szó, az abból is látszik, hogy Szakolczay Petkovics Kálmán két régi szociográfiai munkáját is ismerteti. Majd kellő óvatossággal, Lévay Endre 1944-ben megjelent **Dél kapujában** c. munkájával összefüggésben (!) Dudás Károly **Szakadó,** Benedek Mária **A képernyőn havazik,** Maurits Ferenc **Telep** és Brasnyó István **Szociográfia** c. könyvét is bemutatja. Ezután újra visszatér a tíz évvel korábbi művekhez: Bosnyák István **Laskói estékj**éhez, valamint Biacsi Antal és Gerold László annak idején díjat nyert szociográfiai dolgozataihoz. S csak legvégül jön előre Gion Nándor **Ezen az oldalon** c. novellaciklusához, Tolnai **Végeladás** c. drámájához, Wilhelm-verseihez, Végel László tanulmányaihoz és Domonkos István **Kormányeltörésben** c. poémájához. Az utóbbiról megállapítja, hogy az egyetemes magyar irodalomnak is „*reprezentáns alkotása. Több nyelvre lefordították. ...ez lenne a társadalmilag humanizált esztétikai érték.*"

A hetvenes évek végén merészebb hangok hallatszanak a magyarországi szellemi életben. 1978-ban a Kritika folyóirat novemberi számában Sőtér István

kijelenti: nem elég megtűrni az értéket; Lázár Ervin pedig a hatalmi fórumok számára készült, közkincs értékű programajánlatokról beszél. És ugyanitt az Erdélyben korábban bebörtönzött Páskándi Géza is szóhoz jut. S ez azt jelenti, ebben az időben Budapesten, ha óvatosan és egyoldalú kezdeményezéssel is, de párbeszéd kezdődik a szellem és a hatalom között. Ezzel a reálisabb nemzeti önértékelésre is némi lehetőség nyílik. Podolszki József pl. a Hídban arról panaszkodik (1980. 2. sz.), hogy egy magyarországi irodalomtörténész a könyvismertetőjében a vajdasági magyar kultúra gyarmati jellegére céloz. A következő Híd-számban pedig ugyancsak Podolszki Spiró Györgyöt idézi a jugoszláviai magyar irodalom fejére, aki mértéktelennek tartja a (poszt)modernizmust. Az is sokat mond azonban a magyarországi politikai változásokról, hogy 1980-ban a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsa a Munka Érdemrend Arany fokozatával tünteti ki Bori Imrét.

A szovjet vezénylésű magyar művelődésszemlélet azonban ezzel csupán riant, az olvadás épp hogy elkezdődött. Nem csoda tehát, hogy Borbély Sándor 1980-ban megjelentetett **222 új magyar vers** c. válogatásában még mindig nincs hely a jugoszláviai magyar költők számára. S a vajdasági prózaírókkal szemben sem kisebb a tartózkodás. **A felszabadulás utáni magyar irodalom**ból készült antológiában (1981) pl. csak Majtényinak a **Különös ajándék** c. novellája van jelen.

A jugoszláviai magyar költők anyaországi népszerűsítésében Szakolczai Lajosnak volt kiemelkedő szerepe. Ha ui. Horgas Béla még csak Fehér Ferenctől és Tolnai Ottótól szerepeltet egy-egy verset **A magyar irodalom gyöngyszemei** sorozatának 1981-es kiadásában, akkor Szakolczay az ugyanebben az évben a Bartók Béla emlékének szentelt **A szarvassá változott fiú** c. versösszeállításában már hat vajdaságinak ad helyet. S ezt az utószavában így indokolja meg: *„A szarvassá változott fiú legendája, a szabadságot szomjazók könyörtelen hite ott van, immár kitörölhetetlenül, a magyar lírában, szülessék bár a vers akár szomszédainknál: Kolozsvárt, Pozsonyban vagy Újvidéken."*

A hetvenes évek közepétől mind gyakrabban jelennek meg ismertetések a jugoszláviai magyar írók köteteiről a magyarországi folyóiratokban, lapokban. 1982-ben pedig Bori Imre és Szeli István **A magyar irodalom története 1945–1975** IV. kötetében már barátságosabb körülmények között és nagyobb magabiztossággal ismételheti meg a korábbi közös vállalkozását. A magyarországi olvasók figyelmét az Újvidéken kiadott könyvek újszerűségére, a jugoszláviai magyar irodalom jellegzetességeire, értékeire, ritkábban a hibáikra is, mindenekelőtt Czine Mihály, Béládi Miklós, Pomogáts Béla, Dudás Kálmán, Ilia Mihály, Tüskés Tibor, Szakolczay Lajos, Kiss Gy. Csaba, Görömbei András, Botlik József, Székely András Bertalan, Pintér Lajos, Szajbély Mihály és Zalán

Tibor hívta föl. A Magyar Rádióban pedig elsősorban Dorogi Zsigmond szerkesztő nevéhez fűződött a vajdasági irodalom népszerűsítése.

1982-ben a JAK **Ver(s)ziók** c. antológiájában a fiatal symposionisták (Csorba Béla, Fenyvesi Ottó, Kalapáti Ferenc, Sziveri János, Szombathy Bálint, Szűgyi Zoltán és Túri Gábor) művei is jelen vannak. A Kortárs folyóirat azonban ekkor még nem a saját ízlése szerint szerepelteti a vajdasági magyar írókat, s ugyanakkor a Híd közreműködésével készült válogatás szerb, horvát, macedón, szlovén és vajdasági román költők versei átültetésének is helyet ad. A Kortársat tehát a felszín érdekli, nem pedig a mély. Elfogadja a délvidéki magyarokat erőszakosan jugoszlávosító balkáni politikát.

Ezt teszik másutt is Magyarországon. Az 1988-ban Budapesten megjelenő **A jugoszláv irodalom háború utáni műfordításainak bibliográfiája** a nyolcvanas évekre vonatkozóan a jugoszláviai magyar írók alkotásait a magyarra fordított szerb és horvát írók művei közé sorolja (!).

A délvidéki magyar irodalom mindenesetre tovább hódít Magyarországon. Főleg 1987-től kezdve, amikor már szinte mindegyik antológiában jelen vannak a vajdasági írók. Ebben az évben a Forrás a májusi számát nekik szenteli.

Az értékek roskadozó hídja

Illyés Gyulának a többször elhangzó, a délvidéki magyarság kultúrájára vonatkozó fenntartásai természetesen helytállók. A vajdasági magyar média, a művelődési intézmények és az oktatás ui. az említett hármas kötődésből következően akaratlanul is három részre osztja az emberi tudatot. Az elsőt a jugoszláviai magyar irodalom és kultúra tölti ki. Ezt a jugoszláv irodalom és kultúra követi, hogy a harmadik helyre a határon túli magyar irodalom kerüljön.

Jól megfigyelhető ez 1975-ben a magyar, ill. a szerb művelődés eseményei kapcsán. Március 8-án az elhunyt Németh László emlékének szenteli az első oldalát a Magyar Szó Kilátó c. melléklete – Bori Imre, Bányai János és Utasi Csaba írásai által. Bányai bár elismeri a Németh László-i *„kritikusi színjáték értékét”*, szerinte *„egész vonulatok iktathatók ki máris ebből a rendszerből…”*. Ennek megfelelően Svetozar Marković a születésének 100. évfordulója jegyében még egyszer akkora méltatásban részesül (2 oldalon), mint a magyar szellem. Igaz, másnap jóvátételként kb. 1 oldalon részletet közöl a Magyar Szó Irodalom rovata az annak idején a Kalangya által is közölt botrányos Németh László-vallomásból, az **Ember és szerep**ből. Csakhogy az azt követő szombaton a Nobel-díjas Andrić 2 oldalt kap a Kilátóban az elhalálozása alkalmából, míg a Németh László drámáiról szóló Gerold László-szöveget a 3. oldalra dugja be Végel László, a szerkesztő.

Ezzel szemben másnap (16-án, vasárnap) a jugoszláv író szövegeiből készült válogatás 2 oldalt foglal el, nem kell óvatosan adagolni, mint a Németh László-méltatásokat.

A magyarok más erkölcsi alapon mutatkoznak a délszláv értékeket támogatónak szerepében Ivo Andrić azon vallomása szerint, amelyet Steinitz Tibor mond el a Magyar Szóban (1975. III. 16.). Eszerint a későbbi Nobel-díjasnak a háború idején való dacos visszavonultságában írt **Híd a Drinán** c. regényét Csuka Zoltán azon frissében lefordította, s így a mű már 1947-ben megjelenhetett Budapesten. Ekkor egy svájci magyar kezébe került, aki fölfigyelt a regényből áradó erőre, s megjelentetésre javasolta egy zürichi könyvkiadónak. A német kiadás után más világnyelvekre is lefordították, s így Andrić művei betörtek a világirodalomba.

Az Üzenet folyóirat 1985-ben Ivo Andrić halálának 10. és Kosztolányi Dezső születésének 100. évfordulóján pályázatot hirdet meg középiskolások, egyetemisták és munkásifjak számára, hogy írjanak az említett írók valamelyik, tetszés szerint kiválasztott novellájáról. A háromtagú zsűriben Dudás Károly és Juhász Géza is ott van, de nem jut eszükbe: a magyar ifjak a jugoszláv író kapcsán nem Andrić nyelvével, hanem a műfordítóéval találkoznak. Jugoszlávia világirodalmi tekintélyhez jutott írója tehát kötelezi a magyarokat. Bori Imre 1982-ben az ő prózaművészete kapcsán tartotta Újvidéken az akadémiai székfoglaló beszédét.

Több oka is volt annak, hogy Bori már 1975-ben **Ivo Andrić a magyar irodalom tükrében** címmel értekezett (H, 9. sz.). Annak fejtegetésével indítja tanulmányát: vajon miért és hogyan kezdte fordítani Szenteleky Kornél az akkor még ismeretlen bosnyák író verseit, s vajon a tájirodalom eszméje miféle szellemi közösséget teremtett a fiatal Herceg János és Andrić világa között. S azzal folytatja: miként ismerte föl a délszláv íróban az „emberségben rokont", a legnagyobbakhoz mérhetőt Németh László. Továbbá: hogyan ihlette a **Híd a Drinán** Majtényi Mihályt a **Császár csatornája,** ill. az **Élő víz** c. regénye tervének megszületésében. Ugyanakkor Bori szerint Veljko Petrovićot viszont magyar író, Papp Dániel is ösztönözhette a világunk sáros szépségeinek kutatásában és vállalásában, míg az ugyancsak ezt a célt választó Szenteleky mögött Mladen Leskovac állhatott bátorítóként.

Bori azonban, amikor csak tehette, szélesebb szellemi körökben gondolkodott. Még 1974-ben Pécsett előadást tartott Szenteleky dunai kultúrtervéről, csakhogy ez az előadás csupán 1987-ben a **Tanulmányok a magyar–délszláv irodalmi kapcsolatokról** c. tanulmánykötetben jelenhet meg nyomtatásban. A szomszéd államok hagyományokból következő közvetlenebb egymásrautaltságának a kulturális vonatkozásaitól igencsak idegenkedett a napi politika.

Mindazonáltal a múltból valamennyit vállalni kellett. Ebben elsősorban a magyarok érdekeltek. Ezért a Hungarológiai Intézet és a Magyar Tanszék kezdet-

től fogva nagy hangsúlyt fektet a magyar–délszláv irodalmi és művelődési kapcsolatok tanulmányozására. A nemzetek egymáshoz való közelítésének céljából tanácskozásokra kerül sor a jugoszláv és magyarországi irodalomtudósok között. Ezeknek az ülésszakoknak az anyagát és a saját kutatásait a későbbi Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete terjedelmes kiadványokban jelenteti meg. Fontosnak tartja tanulmányok formájában bizonyítani: a magyar irodalom a távolabbi múltban is magába olvasztotta a szerbek és a horvátok irodalmának, elsősorban a népköltészetének hatását.

Bori Imrének viszont még a hatvanas évek végén meghirdetett „egymásban létezés" elmélete a gyakorlatban kevéssé válik bizonyíthatóvá. Ami művelődéspolitikailag jelszóként időszerű, az a múlt tényei által csak részben nyerhet alátámasztást. Míg ui. a szerbhorvát történelmi és művelődési események magyar írásbeliségre gyakorolt hatása az egymás mellett való létezés kezdetéiig megy vissza, addig a délszlávok befogadóképessége – a magyarokénál is rosszabbul alakult történelmük miatt – korlátozottabb volt. Ez részben csak látszat, amely a „szocializmus" évtizedeiben nem módosulhat lényegesen.

A magyarok kezdetben főleg a hadvezéreik által a törökök elleni harcban lettek ismertté a Balkán népköltészetében. Az évszázadokig tartó motívumvándorlások kimutatása mellett viszont a másik oldalon a példamutatót emelhették ki a kutatók a magyar romantika és egyéniségkultusz képviselőiben: Petőfitől Adyig, akik nemzetközi pillanataikban délre is tekintettek. Ugyanakkor a magyar íróknak a szerbhorvát nyelvterületet befolyásoló szellemi kisugárzását a Vajdaságban a magyarok részben azért nem kutathatták érdemben, mert a hungarológusok nagy többsége, Magyar Tanszéket végezvén, a kötelező délszláv vizsgák után sem érezte magát annyira otthonosan a szerb vagy a horvát irodalomban, mint a magyarban. Ennél azonban nyomósabb oka a magyar irodalom délszlávokra gyakorolt hatása kutatásától való tartózkodásnak az a kimondatlan tény, hogy nem ajánlatos a többségi nemzetet a nemzetiség nemzeti hagyományai függőségében látni. Ugyanez az ok – természetesen más lelki helyzetben – a szerb, ill. a horvát kutatóknál is jelen van, akik között alig tanulmányozza valaki a magyar kultúrának (irodalomnak) jugoszláv hagyományokban való jelenlétét.

Magától értődően nem egyszerűen a nemzeti hiúságról, a szellemi szupremácia problémájáról van itt szó, hanem a szerb kultúra vajdasági autochton és szuverén voltának kérdéséről, kimondatlanul is a római katolikus kultúrkörrel, valamint az osztrák–magyar társadalmi-politikai érdekekkel szembeni időtlen távolságtartásról, a magyarosítás elutasításáról. A magyar kultúra azonban a múltban – egyre inkább az európai törekvések közvetítőjeként – hatott. A nem ritkán Budapesten iskolázódó szerb írók hatásfelvevő képessége olykor az előítéleteiknél is kifejezettebb volt, viszont a tudósi tárgyilagosság a „szocializ-

mus" érájában ritkán lépett túl az attól való elzárkózáson, hogy a maga összetettségében és termékenyítő voltában tárja föl az északról érkező impulzusokat. Aki érdemben mélyedt volna el e kérdésekben, az a hazaárulás gyanújába keveredett volna.

Legalább ennyire érzékeny volt a magyar–horvát művelődéstörténeti viszonyrendszer vizsgálata, hiszen a hivatalos elmélet szerint a horvátok a sok száz éves magyar rabságukból és részben a két világháború közötti szerb függőségüktől megszabadulva az új Jugoszláviában végre megtalálták a helyüket. Hogy mi mindent vettek át a magyaroktól a több száz éves együttélésük során, arról tehát több okból nem volt ajánlatos értekezni.

Jellemző módon inkább a magyarok tették szóvá nagy íróinknak délszláv alkotókat ihlető szerepét. Főleg Bori – és részben Dávid András – gondolatai (többnyire adatokkal is megtámogatottan) kalandoztak el akörül, hogy mit jelentett pl. Ady Endre jelensége a délszláv írók számára. Borihoz annyira közel áll e problémakör (hiszen a modern, az avantgárd irodalom hajszálgyökereiről is szó van itt), hogy valóságos filológus-hevület ragadja magával, annak taglalásába kezdve: miben és miért maradnak el az eredetinek a színvonalától Todor Manojlović műfordításai (H, 1977. 1. sz.). Bori ehhez hasonlóan szerb tudósok helyett dolgozik, amikor azt vizsgálja: mi indította Marko Maletint az Ady-tanulmányának megírására.

Ady Bori által sorra vett délszláv híveinek hosszú sorában Miloš Crnjanski neve a nyomatékosan aláhúzottak közé tartozik. Annál is inkább, mert az ő nagy tehetségét fölszabadíthatta, erősíthette a vállalt hatás. Bori azt a sorsdöntő mozzanatot emeli ki a szerb író pályájából, amikor az a vándorútjáról – különösen Ady-élményétől föllelkesülten – az első világháború befejeztével, az új irodalom megteremtésének szándékával Belgrádba érkezett, s a nacionalisták ellenszenve fogadta.

Ady déli hódító útja azonban föltartóztathatatlan volt, s ezt mindenekelőtt annak az írónak a munkássága bizonyítja, aki teremtett érték és társadalmi háttér vonatkozásában egyaránt közel áll hozzá. Krležáról van szó; az ő magyar kapcsolatairól senki sem írt Borinál többet és jelentősebbet a hetvenes években (Tiszatáj, 1973. 11. sz. – H, 1978. 6. sz.). Értelmezésében Krleža elsősorban a feudalizmusellenes indulatosságában s ezzel összefüggő expresszivitásában kapott bátorítást a magyar költőtől. Ady arra mutathatott számára példát, hogy az egyéniség csak önmagát és a magányát vállalva lehet egy újuló közösség hangadója. Bori műveket állít párhuzamba, s részletekbe menő összevetéssel bizonyítja az Ady-indításoknak a Krleža-opusban való jelenlétét. A horvát író naplói kapcsán viszont inkább a megoldandó feladatoknak – a nacionalizmusra hajlamos Krleža magyarságképe kiértékelésének – fontosságára figyelmeztet.

Magától értődik, hogy a Magyar Tanszék Ady Endre születése 100. évfordulóján tartott tanácskozásának hangsúlya a költő művei jugoszláviai magyar, ill. délszláv összefüggéseinek vizsgálatán van.

Ugyanakkor a délszlávoknál sem az egyetemes, sem pedig a vajdasági magyar irodalom és kultúra iránti őszinte érdeklődésről – a ritkább kivételtől eltekintve – tehát nem beszélhetünk. A hetvenes évek közepén mintha változásra kerülne sor: 1976-ban a Matica srpska és a Forum Könyvkiadó közösen jelenteti meg Bartha János, Bán Imre és Czine Mihály **A magyar irodalom története** c. művét szerb fordításban, a délszláv művelődési intézmény Pesten való megalakulásának 150. évfordulója alkalmából. Ez a könyv függelékként a szerbhorvát nyelvre fordított magyar irodalmi művek bibliográfiáját is közli. (Sajnos, csupán gyanítjuk, melyik intézmény kezdeményezte a vállalkozást...) Egy kétnyelvű Szenteleky-kiadvány is megjelenik ekkor – a Forum kiadásában.

Viszont Belgrádban a Forum könyvesboltot nyit, s ebben az időben a Matica srpska fordíttatja szerbhorvát nyelvre Bori Imrének a jugoszláviai magyar irodalomról írt összefoglalóját is. Jócskán megkésve, mert az 1976-ban Zágrábban, a nemzetek és nemzetiségek irodalmának kölcsönös fordítása kapcsán rendezett tanácskozáson az egyik délszláv szakértő a beszámolójában a következő „jugoszláviai magyar" írókat is fölsorolta: Ion Alen, Németh László, Simon István, Szabó Magda, Weöres Sándor, Gárdonyi Géza, Kardos G. György, Láng György, József Attila, Molnár Ferenc. (Vö. Juhász Géza: **A fordulat utáni évtized** *a jugoszláv és a jugoszláviai magyar irodalom kölcsönös fordítása terén [1970–1980]).* (Ü, 1982. 5. sz.)

Hogy a szerbeknek előbb a vajdasági, majd az egyetemes magyar irodalomképük valamennyire javulhatott, az mindenekelőtt Lazar Merković és Sava Babić műfordító íróknak köszönhető. (Nem számítva azoknak – főleg Aleksandar Tišmának, Ivan Ivanjinak, Judita Šalgónak, Varga Józsefnek, Vickó Árpádnak – az átültetéseit, akiknek a származása eleve megkönnyítette a magyar kultúrával való azonosulást.)

Ha ezekben a vállalkozásokban is volt több-kevesebb politika (tisztelet a kivételnek!), különösen sok volt abban, amelynek eredményeként a hetvenes évek közepén egyik-másik jugoszláviai magyar drámaíró műve szerb színpadra kerülhetett. A belgrádi Nemzeti Színház Deák Ferenc **Tor** c. művét mutatja be, ami – ott addig másodikként színre vitt délvidéki magyar drámaként – akkor is siker, ha az írónak szlávosítania kell a szereplők nevét. És Majtényi Mihály **A száműzött** c. darabjának szabadkai, szerbhorvát társulat általi bemutatása is eredmény, habár a többségiek a magyaroknál is kevésbé érthették meg a darab célzásait. Ez a társulat több mint húsz évig (!) nem mutatott érdeklődést a jugoszláviai magyar drámák iránt.

Hogy ezzel szemben – esetenként a Forum Könyvkiadóval együttműködve – mit tettek Magyarországon az újabb délszláv kultúra népszerűsítése érekében, arról a könyvkiadás számai önmagukban is sokat mondanak. Egyetlen nyelvre sem fordítottak le olyan sok délszláv írót, mint magyarra. Csuka Zoltán egymaga 120 kötetet ültetett át, és megalapította Érden a jószomszédság házát. Andrić és Krleža műveit öt-ötezer példányban jelentették meg. És a többi fontosabb írót is – többször a jugoszláviait meghaladó példányszámban. A szovjet irodalommal a hatvanas évekig erőszakosan traktált magyar olvasó érdeklődése Jugoszlávia felé fordult. Ekkortól a nyolcvanas évekig 458 jugoszláv könyv és brosúra magyar nyelvű (2 700 000 példányszámú) kiadását eredményezte elsősorban a Forum és az Európa Könyvkiadó közötti együttműködés. A belgrádi NIN hetilap díjával évente kitüntetett könyvek néhány hónap múlva már magyarul is olvashatók voltak. A titói „önigazgatás" tehát szellemi gyarmatává tette a szocialista érdeklődésű magyarországi lakosságot.

Abban viszont már egyértelműen megmutatkozik a magyar társadalom egészének válsága, hogy Budapesten kiállítást rendeznek a hatvanéves Jugoszláv Kommunista Szövetség tiszteletére. Ugyancsak a „nyitás" fokozódásának jeleként Dobozy Imre, a Magyar Írószövetség elnöke és Vujicsics D. Sztoján, annak tagja, Belgrádba látogat, ahol hároméves együttműködést ír alá, az írók cserelátogatásán túl a két ország nemzetiségi íróinak, műfordítóinak az együttműködését is megalapozva.

Ez mérsékelt együttműködést eredményezett. Hunyadi János hadvezér emlékére kétnyelvű emléktáblát helyeznek el 1985-ben Belgrádban a Kalemegdánon, rendezik a Zrínyi-család csáktornyai sírboltját, és Szabadkán a Kosztolányi-szobor fölavatására is végre sor kerül. Viszonzásként Budapesten emléktábla jelzi: hol alakult meg annak idején a Matica srpska, s melyik palota volt a Stefan Lazarevićé.

ÉLETKÖZELBEN
(1972–1989)

Környezetvédelem

A hetvenes évektől kezdve komoly erőfeszítéseket tettek az illetékesek annak érdekében, hogy kijavítsák a természetben addig a felelőtlen központi irányítás által okozott károkat. Óriási figyelmeztetést jelentett a Palicsi-tó 1971-ben beteljesedett katasztrófája, amely a helyreállító munkálatok miatt évekre megfosztotta Szabadkát a fő látványosságától és üdülési lehetőségétől. Az 1974-es alkotmányban mindenesetre az egész világon is ritka példaként kapott helyet a környezetvédelem. Ez azonban nem szavatolhatta a tervszerűséget, a távlatilag is a legjobb megoldások alkalmazását. A Palicsi-tavat a Ludasi-tó kárára állították helyre.

Hiába voltak adottak a törvényes lehetőségek, amelyekkel egyes vállalatok az önigazgatói jogoknak megfelelően élni próbáltak, ha közösségi etika híján nem alakulhatott ki az értékőrzés szelleme; ha a megsemmisített régi szokások helyett nem fejlődhetett új magatartás. Ez a nyolcvanas években vált egészen nyilvánvalóvá. Ekkor már pl. a Krivaja-patak elrettentő állapota miatt is nyilvánosan megbotránkozhatnak az emberek a Magyar Szó Közös Íróasztalunk rovatában (1987. VIII. 2., IX. 27.). S a szakmai dilettantizmusból eredő nagybecskereki környezetpusztítás következményei is felszínre kerülhetnek (**Mi lesz veled Begakanyar?** MSZ, 1986. X. 19.). A Duna–Tisza-csatorna szennyeződése – a partjára telepített gyáripari objektumok miatt – a legkevésbé föltartóztatható. Idővel ez a folyamat szomorú európai rekordot eredményez.

Az írók, sajnos, csupán elvétve és halkan hallatták a szavukat a környezetpusztítás ügyében. A Kanizsai Írótáborban csak 1988-ban szerveznek tanácskozást erre a témára. Ennek alapján **Kertek, parkok** címen (1989) kiadványt jelentetett meg a Forum. A válogató Tolnai Ottó azonban nem közli: milyen kritériumok alapján készítette a válogatást, amelyben több érdektelen szöveg is helyet kapott. Tolnai esszéisztikus vallomásából is csak jól föltett kérdésre futja: *„Miért van az, hogy a forradalmak után a parkok tönkremennek? A cédrusok, mint*

Törökkanizsán kivágatnak? A komisszár mint parkigazgató miért nem tud zöld ágra vergődni? Egyáltalán a komisszár mint parkigazgató miért nonszensz? Miért van az, hogy az ideológia kiszárítja, kiégeti a pázsitot, a ritka, egzotikus virágokat, cserjéket, fákat? Az ideológia minden jel szerint csak tervezni (ötéves tervek etc.), irányítani, akarni, parancsolni tud, de képtelen áhítattal, az imádság egy nemeként dolgozni." Tolnai is csak mímeli ezt az imádságot, különben aligha csatlakozna a parkromboló komisszárokhoz, amikor rövidesen elvállalja a Jugoszláv Írószövetség elnöki szerepét.

A **Kertek, parkok** cikkeinek többsége a keserűség és az aggály jegyében íródott. Az írók között vannak néhányan, akik még nem veszítették el a reményt, s az optimális egyensúly lehetőségét puhatolják a még rekonstruálható, vagy még megvédhető parkokban, a félfeudális múlt gondozandó örökségében. De a szempontokból fájón hiányzik a segélykiáltás, az igazi avantgárd gesztus, az ifjúság jobbító szándékú szent erőszakossága.

Szociográfia

A hetvenes években – beszűkült formában ugyan – de folytatódott a társadalomkutatás. A többnemzetiségű autonóm Vajdaságnak a létét igazoló történelemképpel kellett rendelkeznie, s az emberek életkörülményeiről is részben megnyugtató, részben pedig új feladatokat kijelölő ismeretekhez illett jutnia. A kutatások élén Petkovics Kálmán járt, sok új adattal, riporteri és szociográfiai munkamódszerrel, politikai egyoldalúsággal és színvonalas publicisztikai stílussal.

A **Vélemények erdejében** c. szociográfiai beszámolójában (Ü, 1972. 9–12. sz., 1973. 1. sz.), amelynek anyaga a 7 Nap olvasóitól származik, túl sötét a valóságkép, és túl nehezek a megoldandó feladatok. Szerencséjére Petkovics óvatos és csupán csoportosítja, nem minősíti a véleményeket. Mert jóllehet e munka még a szeptemberi pártlevél előtt készült, a publikálására a további szigorítások hónapjaiban került sor. Viszont a levelek, amelyekből a szociográfus bőségesen idéz: a rezsim igazságtalanságaira, a célok és az eredmények között tátongó szakadékra vonatkozó panaszok, tiltakozások és vádak. Hogy milyen korlátjai vannak az ilyen kutatásnak, az a 7 Napnak az 1972. IV. 21-i számában közzétett kérdésekből is kiderül: *„A nemzeti egyenjogúság további elmélyítésének alábbi lehetőségei közül Ön szerint melyik a legcélravezetőbb: 1. Ha az állam rendeleteket hoz. 2. Ha a többségi nemzet jogokat ad a kisebbségeknek. 3. Ha minden nemzet és nemzetiség haladó erői közösen harcolnak minden nemzet és nemzetiség egyenjogúságáért. 4. Ha a nemzetiségek maguk harcolnak saját jogaikért."*

E kérdések azért demagóg jellegűek, mert 5. kérdésként nem szerepel közöttük az a gondolat: vajon kellene-e olyan bizottságoknak ellenőriznie a nemzeti-

ségi jogok megvalósulásának gyakorlatát, amelyek tagjainak többsége a szóban forgó nemzetiséghez tartozik. Petkovics Kálmán az előbb említett szociográfiai beszámolójában a 7 Nap kérdéseire adott válaszokból, amelyeknek több mint a 70%-a a mindenki egyenjogúságáért folytatott közös harc mellett foglal állást, azt a következtetést vonja le: *„Viszonylag fejlett társadalmi* tudatról *beszélnek a számok, s ez azt jelenti, hogy szűkül az osztályellenség ideológiai mozgástere."* (In: **A mostoha barázda**, 263. p.)

A tartomány 1974-ben való önállósodása még inkább indokolta Petkovics azon tanulmányainak a megírását, amelyek 1977-ben Újvidéken jelentek meg **A mostoha barázda** címen. A könyvnek már az első dolgozata – **A granicsárok földjén** – jelzi, hogy a Délvidék múltbeli nemzeti viaskodásait illetően a szerbek felé húz, s a marxista nemzetköziséget föladva a délszláv kommunista nacionalizmusnak jár a kedvében. Azt állítja pl., hogy a Rákóczi-szabadságharc idején a fejedelemmel nem lehetett kiegyezni. Petkovics sugallata szerint a nagyobb bűnöket mindig a magyarok követték el. A granicsárok őseinek a korábbi törökök általi elnyomottságból, a régebbről örökölt hajduk-reflexek szerinti portyázó hajlandóságából, katona-létük Habsburg-függőségéből adódó pusztító kalandozásairól, a védtelen lakossággal szembeni kegyetlenkedéseiről egy szó sincs e tanulmányban. Hogy a trianoni békediktátumot követően mi történt itt a magyarokkal, arról sem hajlandó tudni.

Petkovics a második világháborút követő fordulat egyoldalú bemutatásával is félrevezette jóhiszemű és tájékozatlan olvasóit. Vérmenteseknek mondja a beszolgáltatásokat, amelyek mögött szubjektív önkény helyett csupán az ország nyomorából eredő objektív szükségszerűséget lát. A háborút követő sztálinista időszak juthat eszünkbe, mikor azt olvassuk, hogy: *„A kulákok ügyesen felhasználják a megszállók kiűzése után elkövetett hibákat, a népfelszabadító front szervezetlensége folytán bekövetkezett csetnik és nacionalista túlkapásokat, amelyek ellen a JKP nyomban fellépett, de az osztályellenség túlozza, melegíti, nagyítja ezeket."* (97. p.) Petkovics Kálmánnak, a véres események kortársának, utóbb vezető tisztségeket betöltő politikusnak nem szabad tudnia a sok ezer ártatlan magyar ember partizánok általi, fölső jóváhagyású lemészárlásáról.

A mostoha barázda c. könyv szerzője tehát a prekoncepciójához gyűjtött anyagot. A beállítottságáról és a módszeréről az is sokat mond, hogy a hivatkozásaiban szinte kizárólag jugoszláv és idegen szerzőkre kénytelen támaszkodni. Nem szándéka a megbotránkoztatás: három évtizeden át az állítólag marxista szellemű Jugoszláviában – a riporter Németh Istvánt nem számítva – senki sem tanulmányozhatta azt a réteget, amelyből nemzettársai nagy többsége származik, s amely réteg múltjáról és jelenéről egyaránt az élményszerűség frissességével írhatott volna a szociográfiakötet szerzője.

A szerző elismeri, hogy *„Az 1972 szeptemberében megjelent pártlevél előtti időszakban a közélet emelvényein alig esett szó a termelés társadalmasításáról."* (122. p.) Vagyis a szövetkezetek 1953-as átszervezéseit követően a parasztok, helyzetük rendezetlensége miatt, az állam másodrangú polgáraivá lettek. Petkovics azonban nem feszegeti: vajon 1954-ben miért nem felel meg a földműveseknek a kormány nyugdíjbiztosítási terve; miért nem gondolhatnak ekkor az egyébként nagyon is előrelátó parasztok a „nehezebb napjaikra". A megoldáshoz vezető utat abban látja, hogy a képviseleti rendszer helyébe a küldöttrendszer lép.

Hogy szóhoz jutniuk is milyen nehéz a földműveseknek, az főleg a bácsfeketehegyi Orosz Kálmánnak a Magyar Szó Közös Íróasztalunk c. rovatában közölt számos, kétségbeesetten indulatos, de tényalapokon nyugvó cikkéből is kiderül. Egyik írásában (1973. III. 25.) arról panaszkodik, hogy míg a lap munkatársai, a bennfentesek a cikkük alatt szignóval is jelezhetik a szerzőségüket, addig az olvasótól megkívánják: ne nyilatkozzon névtelenül. De még ha nem titkolja is el a nevét, akkor sem biztos, hogy napvilágot lát a véleménye. Ahogyan az övé is a papírkosárba került, amikor a tagosítással kapcsolatos manipulációkat leplezte le.

A Magyar Szó azonban nem a még meglevő hibákra, hanem a már-már megvalósuló újra igyekszik figyelni. Nem tagadja ugyan a múltat, de – mint ahogyan az Kalapis Zoltánnak a hetvenes években megjelentetett, majd kötet formájában is kiadott (**Bánát könyve**, 1979) szociográfiai riportjaiból kitűnik – azt csupán egy átalakulási folyamat visszaszoruló részeként mutatja be. Kalapist a Bánság tágabb körzetében a munkakultúra érdekli. Az üzemi szociográfia nála nem merül ki az adatok és statisztikai számítások öncélú halmozásában, s elsősorban az emberi életformáknak azokra a változásaira irányul a figyelme, melyek a változó termelésmódok és társadalmi viszonyok következményei. Nem vakítják el a viszonylagos fejlődés kétségtelen tényei, mert az új körülmények társadalmi ellentmondásait, a többi között a vagyonosodás és az elszegényedés akkori veszélyét is kitapintja. Elhamarkodott következtetései azonban nincsenek. A problémákat csupán egészükben világítja meg, a részletes elemzésükre nem vállalkozik. A vizsgálódásait Kikindán kezdi, s az épületanyaggyár múltját vázolva a további lehetőségeket vizsgálja. Ebben az írásában jut arra a következtetésre, amire az áttekintett példák nem egészen jogosítják föl. Mintha a társadalma célkitűzéseit egy pillanatra összetévesztené a megvalósult eredményekkel: *„Még egy nagy igazság is bebizonyosodott, az, hogy a szocialista viszonyok között az automatizáció az ember szolgálatában áll, a munka humanizálására vezet."* (23–24. p.) Ilyen általánosságokat szerencsére ritkán ír le, s azzal is önkritikát gyakorol önkéntelenül, mikor azt illusztrálja bőséges példaanyaggal: hogyan válnak az emberek az eszközértékeik rabjaivá.

Csupán a formaság kedvéért ritkán jegyez le neveket Kalapis Zoltán. Számára a vallomást tevő embernek mindjárt egy társadalmi réteg vagy pedig egy közeg típusát is kell jelentenie – Kikindán kívül az olajbányászok között, Muzslyán, Magyarittabén, Hertelendyfalván, Versecen, a tanyavilágban és a Delibláti-homokpusztán.

Féligazságok

A válság tünetei a szélesebb értelemben vett kultúrában akkor is jelen voltak, ha a média ezeket elhallgatta, s a politika legfeljebb korlátozottan engedélyezte kutatásukat. A titói taktika azzal csendesítette le a lázadó fiatalokat, hogy a külföldről kapott kölcsönök segítségével anyagilag megalapozta és kiszélesítette az egyetemi továbbtanulás lehetőségeit. Az ösztöndíjazással, ill. az egyetemista kölcsönökkel egy időre sikerült enyhítenie a munkanélküliség égető problémáját. Emellett ezáltal továbbra is fenntarthatta azt a látszatot, hogy megkülönböztetett fontosságot tulajdonít az ifjúság – mint a jövő letéteményese – épülésének. (Az ország elnöke e tekintetben is az élen járt, amikor a születésnapját az ifjúság napjaként ünnepeltette, látszólag a nemes lelkű szerénység példáját demonstrálva.) Senkit sem érdekelhetett komolyabban ennek az erőltetett iskoláztatásnak a pedagógiai és a didaktikai értelme. Adottak-e a továbbtanuló fiatalok számára a személyiséggé fejlődés feltételei? És a későbbi munkába lépés lehetőségei? A politikusok számára önmagában volt fontos: Jugoszláviának a fejlett országokhoz mérve is sok egyetemistája van. Az erkölcsi jog kérdése föl sem merült abban a rezsimben, melynek hite szerint az európai országok között a lakosság számarányához képest a délszlávok véreztek legtöbbet a második világháború idején a fasizmus elleni harcban. S azóta is az akkor meghatározott irányban, Nyugat és Kelet szélsőségét elkerülve halad az ország a maga élen járó, tömbön kívüli politikájával, a Föld – mondhatni – legszegényebb országai békeérdekeinek képviseletével. Hogy a fasizmus áldozatai elsősorban az ország nemzeti és osztályjellegű polgárháborújának a következményei voltak, s hogy a továbbtanulók által igényelt kölcsönöket majd annak a Nyugatnak kell visszafizetnie, amellyel szemben a titói politika a teljes függetlenség látszatát fontosnak tartotta fenntartani, arról nem illett nyilvánosan beszélni.

A reális önértékelésre, önbecslésre nem szoktatták rá a fiatalokat. Általában nem lehetett komolyabb következménye annak, ha az egyetemisták nem diplomáztak időben. Pedig pl. az újvidéki egyetemisták 30%-a nem tette le időben a vizsgákat. Így a 4 évből (8 szemeszterből) 5,5 év lett. Ezeket a jelenségeket Kovács Teréz szociológus tanulmányozta, s eredményeiből több ízben is pub-

likált az Új Symposionban (1976–1978). Ez a fontos kutatás azért csupán félmunka, mert általában kerülni kénytelen az összehasonlításokat. A szerző, a vajdasági fiatalok szociográfiai fölmérését végezve, nem vonhat párhuzamot az államalkotó ifjúság helyzetével. Azért sem, mert aligha folytak ebben az időben pusztán a délszlávokra korlátozódó kutatások. Az is nagy szó, hogy Kovács Teréz önmagában, a másnyelvűektől jórészt függetlenül tanulmányozhatta a vajdasági magyar fiatalok életmódját. Ugyanez a lehatároltság vonatkozik a szerzőnek a Magyar Szóban, 1982 szeptemberében és októberében folytatásokban publikált cikksorozatára, Topolya és környéke értelmiségének szociográfiájára is.

Azt a kérdést természetesen senki sem vethette föl (legalábbis nem kellő súllyal), hogy távlatilag mi lesz a következménye az ifjúság önismeretre való nevelése hiányának. Közvetve azonban jelezhette. Így tett pl. Bodrogvári Ferenc a Magyar Szóban (1979. III. 20.). A VKSZ TB Politikai Tanulmányi és Marxista Képzési Központ kérdőíves fölméréséről van szó, amelynek során 144 munkaszervezet 3500 dolgozója válaszolt a föltett kérdésekre. Az alanyokat tudományos módszerekkel, lelkiismeretesen válogatták ki. Bodrogvári inkább csak célozhat a fölmérés eredményének lesújtó voltára. Az emberek megelégedettségük, boldogságuk feltételének, életükben és munkájukban a legfontosabbnak vagy az eszközértékeket (jól végzett munka, szaktudás, pénz – kb. 75%), vagy pedig az álértékeket (szórakozás, magas összeköttetések, magas funkciók – kb. 20%) tartják. Amit a jugoszláv önigazgatás marxista szellemben hirdet: a munkáját elégedettséggel, kreatívan végző, egyéni és társadalmi érdekét egységben megélő, a szabad idejét tartalmasan, önépítőn eltöltő társadalmi lény – ennek nyoma sincs e kimutatásban. Habár semmi jele a humanizálódásnak, a végkövetkeztetést kincstári remény hatja át.

Eszményi eredményre csupán Biacsi Antal és Biacsi Mária jutnak a palicsi Chemosban végzett ankét során. Ők azonban fölülbírálják az Üzenet szerkesztősége által „véletlenül" kiválasztott 55 ember vallomása alapján végzett kutatást. Azért kényszerülnek erre a lépésre, mert a megnyilatkozók között megközelítőleg olyan százalékban vannak színház-, tárlat-, múzeum-, hangverseny- és könyvtárlátogatók, annyi közöttük az önmaga és szűkebb környezete szórakoztatására írogató, festegető, rajzolgató, szobrot farigcsáló, hangszeren játszó – mint ahogy ez majd a kommunizmus küszöbén tipikus fog lenni. Ezért kénytelen a két nevezett szociológus ilyen konklúzióhoz jutni: *„A művelődési élet komolyabb vizsgálatánál... nem elég megállapítani, hogy a dolgozók hány százaléka jár színházba, olvas könyvet, látogat tárlatot, néz tévét; sokkal lényegesebb annak a megállapítása, hogy egy-egy munkaszervezet dolgozóinak körében milyen magasan fejlett az ezekkel a tevékenységekkel kapcsolatos tartalmi igény... [...] Sajnos, a művelődési élet tartalmának, eszményeinek és értékrendszerének mélyebb megismerése meghaladja e vizsgálat*

lehetőségeit." (Ü, 1979. 10. sz.) Vagyis közvetve arra utalnak, hogy a munkájuk lényegében fölösleges volt.

Nos, az egyetemen, a közép- vagy általános iskolán kívül ilyen, andragógiai kezelést érdemlő világ mutat negatív példát értéktiszteletből, kulturáltságból, szocialista magatartásból azoknak a fiataloknak, akiket a pedagógiai intézmények – legalábbis a humánismeretek vonatkozásában – inkább ámítanak, mint fölvilágosítanak, inkább manipulálnak, mint személyiséggé formálnak.

A vidékről – alaposabban

Az újabb írónemzedék tagjai közül igazi meglepetésként Dudás Károly szociográfiai riportjai hatottak a hatvanas évek végén és a hetvenes években. Ezek először a Képes Ifjúságban jelentek meg, ám a szerző tervével ellentétben 1972-ben **Aszályos esztendők** címen nem láthattak kötet formájában napvilágot. Végül átdolgozás után és a cenzúra rostáján is átesve **Szakadó** címmel (1977) kerültek kiadásra. Ám mindössze 480 példányban, amelyből 120 már a Székelykevén tartott könyvbemutatón elfogyott.

Németh István művei csak könyvként való megjelenésükben előzik meg Dudás szociográfiai föltárásait, a két terepjáró író munkája párhuzamosan folyt. Dudás riporteri erényei a **Zsebtükör**rel mérhetők össze. Németh módszeréhez hasonlatosan egy társadalmi réteg tudatos kutatása, a hozzá való hűség, a jellemzőt nem mindig magukban hordó egyedi esetek fölkutatása révén kapcsolódik, azt sugallva, miszerint – emberi sorsokról lévén szó – nem kötelezően az előre mutatónak kell magára vonnia figyelmet. S a líraiság, az érzelmi motívum is megvan bennük. Bár nem zárják ki az impresszionista helyszínrajzokat és a beszélgetést irányító közbeszólásokat, legtöbbször az alanyok tömondatos vallomásaiból, panaszos monológjaiból állnak. Így hoznak testközelbe a nyilvánosság előtt – más földrészek és távoli szigetek bennszülöttjeihez hasonlíthatóan – ismeretlen arcokat, legalább annyit tartalmazva a publicista lényéből, mint a meghódítani vágyott ismeretlen embervilágból. Nem hirdetik a részvétet, nem vonnak le elhamarkodottan következtetést sem.

Dudás (többnyire terjedelmesebb és szociográfiai igényű) riportjai közvetve sürgetnek cselekvésre. Olyan nem kevés számú családot fedeznek föl a szlavóniai Kórógytól a dél-bánsági Székelykevéig, amelyek harminc évvel a „fölszabadulás" után az elemi életszükségleteknek is híjával vannak. Ezek többnyire idős földművesek, akik, miután elsősorban a társadalom hasznára átrobotolták az életüket, kevés földjüknek a társadalom rendelkezésére bocsátásával kapott gyermekzsebpénzzel a puszta életüket sem tudják fenntartani. Vannak köztük olyanok

is, akik gádorban, állatok számára is egészségtelen, partoldalba vájt odúkban tengődnek. A saját érdekét is rosszul szolgáló mulasztása az országnak, hogy a mezőgazdasági magántermelést a fölvásárló, ill. földolgozó vállalatok kénye-kedvének szolgáltatja ki, aminek következtében az árak megbízhatatlansága csőd, elszegényedés és kivándorlás forrásává válik. A régi közösségek megszűnésének, a gépesedés korszakának Dudás többnyire csak a hátrányait érzékeli, s mint riporter nem mérlegelheti: vajon az új vajdasági agrártörvény-tervezet mennyiben alkalmas a körülmények megváltoztatására. Viszont nem mondhat le a haladás kötelező illúziójáról: *„Beidegződött mozdulatokkal rovom egymás alá a mondatokat: nem egy faluban hallottam már őket, sokszor elismételték előttem ezelőtt is, többé nem ébresztenek bennem indulatot, inkább csak elkedvetlenítenek. Mezőgazdaságunk nehéz helyzetben van, segíteni kell rajta valahogy, a parasztság talán társadalmunk legkevésbé irigylésre méltó rétege, az idős földművesek sorsa elszomorító, hányszor leírtuk már, hányszor elmondtuk már. Az évek múlásával alig változott valami. Fordul a kerék, s előre fordul, de túl lassan, meg-megakadva, nyikorogva."* (51. p.) Ezt még 1973-ban írta, ám a kötete megjelenésekor adott interjújában sem látja rózsásabbnak a helyzetet: *„Vitathatatlan, hogy a régi rosszat egy új jó váltotta fel, de ez az új jó a megszokottnál lassabban érkezik ezekhez az emberekhez a dűlőutak kátyújában. [...] A paraszt – az ember és föld – végső elidegenedésének vagyunk tanúi."* (MSZ, 1977. V. 28.)

A hetvenes évek közepén Dudás riporteri hangneme volt a legélesebb és a legbátrabb a jugoszláviai magyar valóságkutatásban. Ennek dacára – valójában éppen ezért – nem az ő könyve, hanem a Herceg Jánosé kapta meg az 1977. évi Híd-díjat az **Embersor** c. könyvéért (1977). Ez azért is érthető, mert, bármennyire is hihetetlenül hangozzék, a vajdasági irodalom klasszikusa addig nem részesült ebben az akkor legrangosabb elismerésben. Noha az ő magatartásában is volt kettősség, olyan keményen azonban nem volt szabad bírálnia a jugoszláv szocializmust, mint ahogyan azt Gál László tette az öregkori verseiben. Igaz, bár olykor neki is védőbeszédet kellett tartania az épülő szocializmus mellett, ennek alkalmi, mélyről föltörő tagadásai nem onnan eredtek, ahonnan a Gáléi. Ő a magyarságát, Gál a nemzetköziségét siratta, s a fiatalabbak, főleg a symposionisták, inkább csak az utóbbit tudták elfogadni.

Ezért Herceg a szociográfiai riportjaiban a bizonyításának kényszerpályáját rója. Az önbírálat ezekben úgy mutatkozik, hogy az elérzékenyedő emlékezéseket, a változtathatatlan miatti borongásokat az akkori élet tényeinek, máról holnapra alakuló látszatainak eltökélt befogadása szorítja ki. Úgy tűnik, kritikai nyomatékaival olykor a fiataloknak is példát mutat igazságosságból, értékvédelemből, emberi felelősségből. Herceg riportjainak irodalmi forrása viszont állandó kiindulópontjából, mércéjéből fakad: abból, ami volt, ami néhány évtizeddel korábban nem csupán a külsőségeiben, de a tartalmában is merőben

különbözött a hetvenes évekbeli formájától. A letűntnek és a létezőnek e folyamatos szembeállítása ui. elkerülhetetlenné teszi a nosztalgikus hangnemet, ez viszont a líra egyeduralmával s a megsemmisült értékek visszasiratásával fenyegetne, ha az író nem lenne tele megértéssel a kortárs élet előnyei iránt.

Herceg konzervatív gondolkodásmódja abban él tovább, hogy bizalmatlan az emberi sorsokat fölforgató, váratlan húzásokban bővelkedő politika iránt. Nem is annyira a radikális változtatás, mint inkább a gyakori s a köznép számára fölfoghatatlan és áttekinthetetlen, gazdasági bizonytalanságot okozó társadalmi ingadozások miatt vannak aggályai. Azokhoz húz elsősorban, akiket legközvetlenebbül érintenek az új irányelvek gyakorlati következményei, ugyanakkor viszont a munkájuk tiszta hasznot jelent az állam számára. Ezek az emberek rendíthetetlen munkabírásúak, s az író egyáltalán nem ütközik meg azon, hogy ugyanaz a szerzésvágy hajtja őket, mint egykori gazdáikat. Úgy véli, az ő idejében még a közösségi érdek kizárólag az egyéni által jut kifejezésre. Ugyanakkor a kétségeit fejezi ki: vajon a vállalkozó szellemű embereknek kell-e központi szerepet játszaniuk az új társadalomban. De e megszorítása is tulajdonképpen az ő életeszményének, a békés, patriarkális, divatok fölött álló szemléletének adaléka. Nem hiszi ui., hogy az alanyai sokoldalú személyiségekként közvetlenül érvényesíthetik önrendelkezési jogaikat. A szólamok nyelvét nem ismerik, régebben többnyire politizáltak, de miután megsütötték a kezüket, a tisztességes munka tölti ki az életüket. Azért egyoldalú némileg ez a kép, mert bár Herceg János lelkiismeretét nem kerülik el a kényszerű külföldi munkavállalások és a visszatérésekkel kapcsolatos megoldatlanságok, az esetek nagy többségében mégis csak azokkal áll szóba, akikkel bőséges harapnivaló mellett és borozgatás közben derűsen eltársaloghat, akiknek volt annyi erejük, hogy valamiképpen megkapaszkodjanak az élet adott föltételei közepette.

Nem csupán a személyes hangnemet teszi indokolttá, de a szociográfiai hitelességet is növeli, hogy az írások színtere azonos az író világával, melyet a Jugoszláviába lépő Duna jobb és bal partján találhatunk meg. Csonoplya, Bács, Élőszíget, Babapuszta és Batina azok a helységek, melyek múltja és jelene, bennszülött és bevándorolt lakossága egyformán izgalmas az író számára. Kötetének második felét pedig a tartomány etnikai szempontból egyik legeredetibb falvának, Doroszlónak szenteli. Stílusát a riportszerű tényközlés, a helyszínek filmszerű áttűnése mellett az esszéisztikus töprengés is jellemzi. Nem kis bosszankodást okoz számára a barbár közöny egyes hagyományok, pl. a bácsi vár pusztulásával szemben. De az iróniáját sem tudja elfojtani, amikor a régimódi középiskolában szerzett tudást alkalmatlannak találja a környezetében élő múlt értékelésére.

A fiatalok között Benedek Mária egészségügyi technikusnak a munkája végzéséről szóló vallomásai mutatnak szociográfiai jellegzetességet. Ezek az írások

a Gemma-sorozatban **A képernyőn havazik** címen kerültek kiadásra (1979). A szerző számára a beteglátogatás nem pusztán a kenyérkereset módja, hanem hivatás is, ami nem jelenti azt, hogy a fehér köpenyt fölöltve a becsei lakosság, főleg a gyerekek egészségügyi megváltójának szerepében tetszelegne. Tudatosan elidegenítő hatást az alkalmazott egyes szám második személlyel vált ki, s így – a változtathatatlanságot sugallva – kitágítja a jelen időt. E kisprózai művek azért is tekinthetők irodalomnak, mert szereplőik többsége Pannónia bármely vidékén élhetne. A kiemelt konkrétumok ui. a szocializmus anyagi haladásának általános tényei, ill. társadalmi és erkölcsi ellentmondásainak ugyancsak tipikus dokumentumai. A fiatal írónőt nem az életformák külső feltételei, hanem az emberi reagálásokban kifejezésre jutó egyéni arculatok érdeklik. A hol élesebben körvonalazott, hol pedig homályosabb arc-, ill. családképek legfeljebb csak másodsorban a mozaikcsempéi egy nagy egésznek, mivel a rajtuk föllelhető színértékek az embereknek már sok ezer éves rossz tulajdonságait, a rosszhiszeműséget, az önmegsemmisítő önzést stb. modellálják még akkor is, ha a háttér tárgyai az adott tér és idő tartozékai. A vallomástevőre az eszmény és valóság közötti szakadék mélyebb benyomást tesz, s ezért a szöveg nem más, mint a szociális lelkiismeret foglalata.

Minthogy Tari István költészete is a valóság megismerésének irányában alakul, nem véletlenül szentel egy egész kötetet a prózaformának (**Homokba kapaszkodva**, 1985). Ezek szociográfiai jellegű szövegek, melyek közül a Deliblátihomokpusztáról írt emelkedik ki. Ebben Tari embereket fedezett fel, akiket a létfenntartásért folytatott küzdelem és a természeti értékek megbecsülése olyan szívóssá tett, mint amilyenek az általuk oly nagyra becsült, mélyen földbe kapaszkodó szappangyökerek.

Irodalmi riportok, tárcák, jegyzetek

1972 után a politikai visszarendeződés erősödésével beszűkült a valóságkutatás. Az olvasók napi és heti társadalomképét kialakítani hivatott riportereknek az egyéni sorsokat, helyzeteket csupán a propagált közösségi érdek jegyében illett bemutatni. Éppen azért részben rendhagyók voltak Domonkos Istvánnak a Képes Ifjúságban éveken át közölt írásai, amelyekből 1975-ben **Redőny** címen válogatást adott ki a Forum.

A könyvet dicsérő kritikákba fenntartás is vegyült. Domonkos teremtő fantáziáját a riportban sem lehetett kétségbe vonni, ám a műfajnak a Kosztolányi nevével hitelesített változata nem elégítette ki teljesen az életténeyekre kíváncsiakat. Dér Zoltán (Kiss Ferenc) (Ü, 1975. 11. sz.) és Juhász Erzsébet (ÚS, 1975.

117–118. sz.) a valóságkutatást kéri számon tőle. A fenntartásoknak azonban legalább részben a recenzens és a szerkesztő munkája ellen kellett volna irányulnia. Ám a **Redőny** c. könyv kész ténye elé állított kritikusok valószínűleg nem emlékeztek annyira az említett hetilapban publikált anyagra, mint Bosnyák István, akit a hiányérzete vitára ösztökélt – jóllehet nem a szerzővel szemben (ÚS, 1975. 117–118. sz.).

Bosnyák dicséri Domonkos „béka"-perspektíváját, azt, hogy a vidék hétköznapjaiban nem a tipikusat keresi, hanem a kivételeset, nyomorúságosat. Tetszik neki a szerző írói empátiája, de a megcsonkítottnak érzett anyag miatt keményen elmarasztalja a szerkesztő hivatalnokokat. Ezek között a legfelelősebb, Utasi Csaba nem bírja ki válasz nélkül (119. sz.), amire – a '68-as attitűd egyik utolsó föllángolásaként – Bosnyák okos és bátor viszontválasza következik (120. sz.). Szerinte Utasiban megszűnt a '68-ban még bevallott lelkiismeret-furdalása a kettőssége miatt, a belső lázadás állapota, vagyis a Forum diplomatájaként a „szellem bürokratájává" vált. Utasi ui. a válaszában elárulta: először a recenzensek hagyattak ki 8–10 írást, utána a kiadó 15–20-at, amiben neki is szerepe volt.

Irodalom és valóság kapcsán Németh István **Szomszédok vagyunk** c. *„egyhasábos írásai"*-nak megjelenésekor (1976) is kisebb vita keletkezett – ezúttal az író nemzedéktársai és az idősebb symposionisták között. A nézeteltérés Bányainak a Magyar Szóban (1976. X. 2.) és Utasinak a Hídban (10. sz.) megjelent bírálatával kezdődött. A két kritika a nemzedéki ízlésnek megfelelően, s egy kissé a főleg Szabadkán elhangzott elvárásokat visszhangozva, a dokumentumot, a valóságélményt hiányolta a túltengő érzelmességgel, személyes elfogultsággal szemben. Szerintük a **Zsebtükör** volt a csúcs, amelynek tárgyilagosságához képest az új kötetben az író fölöslegesen és gyakran hangoztatja a különvéleményét a neki nem tetsző jelenségekről. Igaz, a modernség (posztmodernség) elmossa a műfaji határokat, csakhogy az alkotónak meg kell teremtenie a maga egyéni műformáját, márpedig Németh új könyvében különválik az alany és a tárgy – sugallják a bírálók.

Bori ezzel szemben a Magyar Szó Kilátó c. mellékletének decemberi három írásában is – közvetve – a védelmére kel Németh publicisztikai kisprózájának. Dicséri az írások lírai töltését, elégikus hangnemét, tehát az irodalmiasodását, Sütő Andrásra is hivatkozva. Bori szerint sajátos teljességet valósít meg így Németh István, minthogy az egyéni stílusa által értéket kapnak az apró megfigyelések, szociográfiai elemek – önmagukban jelentéktelenségek.

Ha azonban ő nem konfrontálódhat az ifjabb tanszéki munkatársaival, annál inkább megteheti azt Kalapis Zoltán, akit mint publicistát sért az irodalomkritikusoknak az újságírás műfajaival kapcsolatos tájékozatlansága (**Félreismert egyhasábosok**. MSZ, 1976. XII. 18.). Kalapis lexikonból idézve, klasszikus ma-

gyar írókra is hivatkozva leckét tart Németh kritikusainak a karcolatról és a tárcáról – mint az újságírás többé-kevésbé irodalmi jellegű, de föltétlenül jogosan és a legmagasabb szinten is művelhető műfajairól.

E metakritikára nem érkezik válasz – mert nem is érkezhet. Kalapis kioktató cikkének kettős haszna van. Egyrészt kidomborítja a symposionisták műveltségének egyoldalúságát, alkalmatlanságát, másrészt lökést ad a Magyar Tanszék oktatási programja kiszélesedésének, a publicisztika szalonképesítésének.

A **Szomszédok vagyunk** anyaga különben a Magyar Szóban tíz év óta megjelent írásokból készült válogatása a szerzőnek. A szövegek többsége tehát a **Zsebtükör** anyagának nagyobb részével egy időben keletkezett. A két kötet között elsősorban az írások terjedelme között észlelhető a különbség. De a hangnemben és a témákban is. A **Zsebtükör**nek nagyobb volt a szociális és a nemzetiségi problémaérzékenysége. Meglehet, Bányai és Gerold kimondatlanul is ezt hiányolták Németh új könyvéből. Viszont még csak nem is céloznak a lényegre. Másfelől viszont tény: Németh ebben a bírált kötetében számos esetben az egyértelmű személyes állásfoglalásával, kommentáló megjegyzésével pótolja azt, amit a **Zsebtükör** nagyobb terjedelmű riportjai leginkább az interjúalany beszéltetésével vagy a tárgyilagos leírás többletjelentése által tárhattak föl. Az ottani beállítás szerint maga a tényállás beszélt, itt viszont – szinte fordítva – mintha a valóságelemek dolga az író érzéseinek, gondolatainak nem mindig egészen meggyőző illusztrálása lenne.

Mindenesetre ezek az érzelmek és gondolatok – visszafogottabban – az előző kötetben is jelen vannak. Ennek dacára Németh a **Szomszédok vagyunk** c. könyvében a tömörségével remekel. Valószínűleg az újabb magyar irodalom (publicisztika) egészében is sajátságos, ahogyan néhány vonással jelzi a magyar öregek sztoicizmusát, beletörődés-lélektanát. Aztán a nélkülözéssel küszködő öreg földművesek helyzetét is nemegyszer tollhegyre tűzi. A főmotívuma mégis az elveszített, mesterkéletlen élet iránti nosztalgia – az elidegenedett városiasodás sivárságával, emberellenességével szemben. Ezekben az években egyre többször tárgyalt problematika ez, amely azonban az író stílusa által élményszerűvé frissül. Ez annál inkább fontos, mivel nem utolsósorban az ő ilyen hangnemű írásainak köszönhetően olyan emberek is megvásárolták a Magyar Szót, akiknek a kezébe nemcsak könyv, hanem egyéb újság sem juthatott.

Németh István könyvének bírálói alig érintették a **Szomszédok vagyunk** tartalmát és témáit. Ebből legfeljebb a legáltalánosabbat, a városbeli közelség növesztette távolságot, a technika bénító hatását, az öregek elmagányosodását említik, tehát csak a közhelyszerűt, az általánosat. Pedig az író több helyen is fölhívja a figyelmet a neveletlen fiatalokra. Nem pusztán az eleve (ösztönös önzéssel) magasabb rendűnek érzett saját gyermekkorával összehasonlítva, ha-

nem a civilizációs-közösségi szokások elsajátításának vonatkozásában. Aztán – a kert gondozása kapcsán – az elmélet és a gyakorlat között tátongó szakadékra is rámutatott. Mennyi mindent tartalmaz Németh szóban forgó írásának a két befejező mondata! A kert művelője *„nem veszi észre, hogy nem következetes. Mindnyájunk talán legsebezhetőbb pontja”.* **(Kritika)** Beszél aztán a máról holnapra „megszürkült” – mert leváltott – vezető emberről, s lesújtó véleménnyel van arról a – napi politika direktívája szerint dicsérendő – funkcionáriusról, aki *„évtizedek óta csak vállalati beszámolókat olvas”.* **(Dióhéjban)**

A halállal való barátkozás lehetőségeit is mérlegeli Németh. A rossz közérzetnek, a melankóliának ui. meghatározó szerepe van ezekben az írásokban. Ez mozgatja a vágyat a gyermekkor időálló értékei s a néhány évvel korábban még lehetségesnek látszott jobb és szebb után. A szocializmus és a civilizáció megsemmisítő bírálatai ezek a rövid szövegek. Akkor már olyan falusi gyermek is szerepel a beszédversenyen, aki képtelen válaszolni arra a kérdésre, hogy *„Mit láthatunk tavasszal a határban?”* **(Elárvuló határ)**.

Többször is leplezetlenül elérzékenyül Németh István. Abban az időben, amikor már a gondolkodó emberek előtt nyilvánvaló volt: a tettek jóvátehetetlenül meghazudtolják az eszményeket, a közösség ezt tervezi és azt cselekszi. Ez a jó hagyományok teljes pusztulásával jár, s maga a természet is egyre védtelenebb a kommunizmus romboló tevékenységével szemben. Emiatt sírni valóban nem érdemes. Csakhogy írónk könnyei belső kényszerből és szemérmesen hullnak. A valakikkel (az olvasókkal) való együtt-könnyezés megkönnyebbítő érzésének reményében. S legbelül talán a mindent visszafordító csodában is bízva.

Az **Egy múzeum tárgyai** címen megjelentetett (1979), főleg országos, sőt nagyvilági „barangolások” után következő írásgyűjtemény **(Kertmozi**, 1980) a családiasság jegyeit már fokozottabban magán viselő anyagból állt össze. Az „esti jegyzetek” többnyire azokról az emberekről szólnak, akik kíváncsian várták a vasárnapi Magyar Szónak azt a számát, amelyben a népszerű Németh István az ő – ill. valamelyik hozzátartozójuk – ügyét tűzi napirendre. Az igény és a szolgálat összefonódásának köszönhetően a szépírói tehetségű riporternek és közönségének az érdekei az évek során összeforrtak, úgyhogy aki a riporter kétperces írásait olvasta, az a délszlávországi magyarság önszemléletével ismerkedhetett meg.

Valóságleltározók ezek az írások – a közhely határán. A szerzőjük közlése nem nyers, mindig stilizáló, olykor az adoma kedvéért kitaláló. Változatlanul érezteti a „fentiek” iránti ellenszenvét, a saját erejükből boldogulni próbálók érdeklik. Belénevelt és vállalt szemérmével közeledik feléjük, azonban csak ritkán ítélkezik.

A nyolcvanas években még inkább Don Quijote-vá válik ez a publicisztikai tevékenység. Az **Arcok a zsebtükörben** c. Németh-könyv (1984) tanúsága szerint

ui. a fiatalabbak társadalma rohamosan távolodik attól a világtól, amelyet a riporter hitelesebbnek vél, amely bírálatának mértékét a Magyar Szó főszerkesztőjének jóváhagyásával, vagy legalábbis a szemet hunyásával kellett kialakítania. Nem egyszer tesz olyan benyomást, mintha a megszólaltatott magatehetetlen öregemberek, öregasszonyok és a többi iskolázatlan már az elmúlt évtizedekben tudta volna mindazt, amivel a tékozló társadalom még ekkor sem mer szembesülni.

Ekkor sem a mitizáló szándék, a népies elvakultság, az őstehetségek kultusza vezérli Némethet a falu vagy esetleg a külváros zajoktól távol eső tájaira. Túl sok a tény, az adat, és túl kevés ezekben az írásokban az irodalom ahhoz, hogy valóságszemlélete egyoldalúsággal vagy tendenciózussággal lenne megbélyegezhető. Mindazonáltal a riporter úgy szólaltatja meg az embereit a nyilvánosság előtt, ahogyan azok szeretnének beszélni, és amely beszédforma leginkább fölcsigázza az olvasó érdeklődését.

Az 1989-ben kiadott **Díszudvar** abban különbözik a szerző korábbi publicisztikai köteteitől, hogy ekkor a lelkiismeret-vizsgálatnak még nagyobb a szerepe. Az írások formája vallomásszerűbb, a hangneme líraibb lett. Élve a szókimondás nagyobb lehetőségével, ebben a kötetében mondja ki először nyíltan Németh István, hogy „az erősebb győz" elve az élet minden pórusát áthatotta, s egyre leplezetlenebbül nyilvánul meg. Ő persze most is fegyelmezni igyekszik az érzelmeit. A szív és az ész ezekben az írásaiban is együttműködik. Érzelmeit az ésszerűség határáig engedi szabadjára, s a gondolatai is csak olyan mélységet engednek meg maguknak, amely még a humánum érdekeit szolgálhatja.

A jegyzeteknek és vallomásoknak e válogatása adaléksorozat az író erejéhez és gyöngeségéhez. Sokkal „gyöngébb" annál, semhogy tagadhatná: bizonyos vonatkozásokban ő is az erősök közé tartozott. Riporteri munkája során nemegyszer találkozott olyan esettel, amelyet (hallgatást parancsolva lelkiismeretének) nem írhatott meg. Volt tehát olykor ereje szűkre szabni lelkiismereti szabadságának határait. Nyilván elválaszthatatlan ettől a vagyoni állapota, amely lehetővé teszi számára, hogy – alkotótársához hasonlóan – öregkorának megfelelő faluban vásároljon magának házat. De vajon (ön)megnyugtató erőnek az eredménye-e ez? Aligha, minthogy Németh István csak erkölcsi izomzatát kétségbeesésig megfeszítve tarthatta fenn magát a városban azok között, akik cinikusan, a jövővel érdemben nem törődve, élvezték a viszonylag könnyű gyarapodásnak (csupán ezekben az években szűkült) életterét.

A mind embertelenebb jugoszláv szocializmus alkonyán a falu iránt addig féken tartott nosztalgia fölerősödik írónknál. Annál is inkább, minthogy számos könyv, néhány kiemelkedő társadalmi elismerés és a lelkes munkával megszerzett népszerűség után még mindig firkásznak érzi magát, mint egy kezdő vagy valamely dilettáns. Belátása szerint ui. a néhány évtizednyi írósága (mint

az övéhez hasonló poétikát valló kollégáié) az irodalmi estek jó hangulatán és a kritikusi dicséreteken túl, tartós minőséget nem eredményezett. Az utókor véleménye mit sem számít ahhoz képest, hogy az odaadással vállalt eszméből, az emberszabású szocializmusból semmi sem lett, s hogy a hűségesen szolgált nemzetiségi kultúra egy szűkebb réteg érdekvédelmi ideológiájává silányodott: a provincializmus és a sznobizmus vérszerződést kötött egymással.

Mindennek következtében sem Németh István, sem pedig az előbbiekben méltatott publicisták érdemben nem állhattak ki a délvidéki magyarság egyenrangúsodása mellett. Nem kockáztathatták az állásásukat, amikor a tartományi vezetők nem adtak engedélyt a bácskossuthfalvi és a bácsfeketehegyi magyarok letelepedése 200. évfordulójáról való megemlékezésre, miközben a délszlávok szabadon ünnepelhették érkezésük négy évtizedét. És Kiss Antal református pap tettét sem emelhették ki, amikor egyházi keretek között méltó módon emlékeztek meg Bácskossuthfalván a hajdani eseményről. Hiába írta Németh még 1972-ben reményteljesen a Magyar Szóban a moravicai emlékkert sírkövei kapcsán: *„Közülük kevesen sejtették, hogy ezáltal kultúránknak olyan emléket állítottak, amelyet csak ma kezdünk felfedezni."* (In: **Magyar Szó-riport 1944–1979,** 1979. 137. p.)

A társadalom egyede – belülről

1978-ban rendhagyó módon tanulmánykötet jelenik meg a fiatal költők számára indított Gemma-sorozatban. Hódi Sándor adai pszichológus **Létélmény és valóság** c. könyvéről van szó, amelyet a Híd szerkesztősége ajánlott kiadásra. E mű azért kiemelkedő fontosságú, mert – elsőként a délvidéki magyarok kultúrájában – belső képet ad a szocializmus emberéről, akit azelőtt kívülről, rendszerint valamely társadalmi csoportnak a tagjaként mutattak be a riporterek az olvasónak. A szerző a vizsgálatai során az embert mint közérzettel bíró, a valósághoz élmények által kapcsolódó lényt állítja előtérbe. Hódi azonban Heideggerre és Hartmannra hivatkozva is marxista szellemi alapon mérlegel. Akkor is, ha túlzott humanizmussal, filantrópiával vádolható az alapkérdése miatt, mely így hangzik: miért boldogtalan a társadalmat alkotó embereknek kb. a fele. Mert, miközben a szocializmus előnyeiről, a megnőtt életszínvonalról beszélnek, a magukra vállalt túl nagy terhek miatt tragikomikus módon szenvednek. A pszichológus természetesen távol tartja magát a kora emberének elmagányosodását individuális szempontból értelmezőktől. De azokkal a hamis prófétákkal sem tud egyetérteni, akik a közérdek látszataival kendőzik el az egyén valós lelki problémáit. A szóban forgó esszék nem kutatói módszerek alkalmazásának eredményei, s ismeretterjesztő céllal születtek.

Hódi gyakorló pszichológusként jutott a tudományos ismeretet megalapozó tapasztalatok birtokába. Adán, a főleg magyarok lakta nagyközségben föl kellett figyelnie azokra a lelki bajokra, amelyekről a szűkebb környezete vonatkozásában nyíltan nem írhatott. Ezért kényszerült a rossz közérzet problémájának csupán általános és elvont boncolására. Az általa megállapított negatív létélményből azonban nem kevés ember útja vezetett a gyors és végleges megoldás: az öngyilkosság felé. Ez a magyarázata annak, miért írja a pszichológus az öngyilkosság kérdésköréről a doktori disszertációját, amely **A „meghívott" halál** címen jelenik meg Újvidéken (1979). Nem kétséges, az észak-bácskai magyarok öngyilkossági világrekordersége alapvetően befolyásolta a témaválasztásában, viszont nem rajta múlott (az értekezését Zágrábban védte meg), hogy konkrétan nem beszélhetett a nemzeti nyavalyáról, a *morbus hungaricus*ról, amely mint azzal gyakran szembesülő embert is mélyen megindította. A szakember viszont könyvélményekre, statisztikai adatokra hivatkozva, Bácska említése nélkül, csak szenvtelenül elemezheti a problematikát. Ezért az utószavában csupán előtanulmánynak, bevezetőnek tekinti a munkáját.

Hódi a kései Lukács szellemében a szocializmus vonatkozásában nem beszélhet „az egyén" és „a társadalom" konfliktusos viszonyáról, s „az ember" csupán absztrakció számára. Az egyént objektív és szubjektív erők megismételhetetlen egyensúlyának, a társadalomban betöltött funkciónak, a közösség szubjektív tükröződésének tartja. Annak dacára azonban, hogy az empátiát az egyén fontos megközelítési módjaként fogja föl, és a segítőkészség vezérli, társadalmi és történelmi optimizmusa elfogadtatja vele a lesújtó helyzetet, minthogy az öngyilkosságokat értelmetlenségük ellenére is a fejlődés szükségszerű velejáróinak tekinti.

Hódi ezután sorjázó könyvei – többnyire magyarországi szerzők gondolataira reflektáló, azokat leginkább bíráló – dolgozatokból állnak. Közöttük a **Pszichológia és ideológia** (1981) különösen figyelemre méltó. A marxizmus klasszikusainak utópiájához méri a szocializmus jelenét, s noha nem kínálhat receptet az eltérés leküzdéséhez, nem utolsósorban a bűnös ideológiákban, a pozícióját védő, uralkodó osztályérdeket szolgáló tudományban jelöli meg az ember történelmi önmegvalósulásának egyik fő akadályozóját.

Hódi fölfogása szerint a hazugságok korában még az ünnepek sem mellőzhetik a manipulációt, a beállítódások kényszerűségét. Nincsenek már igazi népünnepélyek, az ekszt̀ázist koholt szeszek fűszerezik, az élmény nélkülözi a kozmikus szabadságot, a spontaneitást rég eltemettük.

Hódinak éveken át volt annyi igazsága, hogy mint „adai fenegyerekkel" ne merjenek vitába szállni vele. A **Magatartásformák és társadalmi** viszonyok c. könyve (1983) kapcsán azonban elfogyott az általa bírált pozitivisták egyikének, Baráth Árpádnak a türelme, s a nem egy vonatkozásban értetlen, támadó nyo-

matékú cikke (**„Boszorkányper" a társadalommal?**, H, 1984. 6. sz.) hatására több mint egy évig tartó vita lehel életet az irodalmi és művelődési monológokat sorakoztató Hídba. Valójában Hódi pártfogói mondták el a véleményüket kisebb fenntartásokkal. Közülük a Varga Zoltáné emelkedik ki az elmélyültségével, a többi között azzal, hogy „boszorkányper" helyett „perlekedés"-nek vagy „szélmalomharc"-nak nevezné a pszichológus sziszifuszi küzdelmeit (1984. 9. sz.). Ezzel Varga a „boszorkányper" szó jelentését is rehabilitálja, azok tragikus esetére vonatkoztatva, akik ártatlanul, esetleg az új eszméik miatt váltak az államhatalom áldozataivá.

Kérdés, persze, hogy a két fő vitázó közül ki minősíthető „boszorkány"-nak. Kétségtelenül inkább Hódi. Akkor is, ha ő a Tisza-parti elszigeteltségében sem mártír, s ha a Híd rendszeresen közli az írásait, melyekben vissza-visszatérnek a jugoszláv kommunista utópia dogmái. Azonban ne feledjük, a politikai közhelyek ebben az időben egyrészt a szellemi küzdőtérre való belépés feltételei voltak, másrészt Hódi átforrósodott érvelései a lejáratott eszmények melletti elszánt elkötelezettségről tanúskodnak. Más kérdés, hogy a közölhetőség érdekében alig lehet bennük konkrétum az általuk bírált, politikusoktól manipulált valóságból. Viszont az általános igazságból annál több. Hódi számára ui. a társadalom meghirdetett ideálja egyrészt a lelki betegség szinte végzetesnek látszó eluralkodásának kidomborítását teszi lehetővé, másrészt pedig – ha a konkrét megoldásokat az egyedektől, azok összefogásától, a hatalom belátásától teszi is függővé – az eleven életben megvalósított jogokat tartja az ember lelki egészsége fontos föltételének. S így, ha csak elvontan, legfeljebb kikövetkeztető módon is, de lázadást szít. S nem is akármilyet, hanem radikálist. Mi másra lehet következtetni abból a diagnózis-képletből, amely szerint az egyed lelki bajainak kórokozója elsősorban a fennálló viszonyokban van? Akkor is az uralkodó rend elleni cselekvésre ösztönzés ez, ha Hódinak az emberi természetet illetően nincsenek illúziói.

Amint a vitából is látszik, Hódinak vannak pártfogói, de eszméinek nincsenek valóra váltói. Ezért a nyolcvanas évek közepére már elfogy a mondanivalója. Önmagát kénytelen ismételgetni, jóllehet az anyagnak a szellemmel, a társadalomnak a lélekkel szembeni kiemelése már formálissá válik nála, mivel az országos dekadencia hatására elfogy a reménye, hogy az ember végül is, a saját egészségét választva, fölülmúlni igyekszik a körülményeit. Olyan vitákba keveredik (pl. József Attilával kapcsolatban), amelyekben az általa forszírozott társadalomontológiai szempont már képtelen igazán jelentőset, újat mondani.

Lassan azonban eljön az íróasztalfiók föltárásának s a Forum által jó ideig elfektetett kézirat kiadásának ideje. Az 1989-ben megjelenő **Táj és lélek** fordulatot jelent a délvidéki magyarok önismeretében. S ezt megelőzően termész-

tesen Hódi Sándor tudományos szemléletében is. Az éleselméjűséget itt már közvetlenebbül vizsgáztathatja a valóság: a pszichológus számára a körülmények bizonyos fokig már lehetővé tették a valós élettel való közvetlenebb szembesülést. Azért csupán bizonyos fokig, mert a vajdasági ember tipologizálása során alig-alig támaszkodhat csoportmunka eredményeire. A kimutatások szórványosak és rendszertelenek. Az úttörő vállalkozású tudósnak a saját pénzét is bele kell fektetnie a kutatásba. A hite azonban visszatért: igenis, lehet segíteni az embereken, ám ehhez alaposan meg kell ismerni őket. Kevesebb spekuláció és több adat alapozhatja a jövendő vajdasági antropológiáját. A **Táj és lélek** ilyen értelemben alapozó előmunkálat. Mindenekelőtt azt kell elősorolni: melyek a helytelen életmódnak azok az elemei, amelyek lehetetlenné teszik az emberek számára az önmaguk számára és a társadalom szempontjából egyaránt hasznos és perspektivikus életforma kialakítását. Első lépésként a válságformák leírása fontos. Ezért viszonylag nagy terjedelemben írja le a szerző az elképesztően nagyszámú válás és öngyilkosság tüneteit.

Amit Hódi e könyvében kimutat, annak lényegéről már korábban is volt fogalma a magyarság sorsáért legalább valamennyire felelősséget vállaló értelmiséginek. A **Táj és lélek** információi – adatok, számok, százalékok, táblázatok mint nyomatékok – mégis megdöbbentően hatottak. Írásos formában lehetett érzékelni, hogy a magyarokat többnyire passzívakká, engedékenyekké nevelték. Legalább ekkora eretnekség volt azonban Hódinak az a megállapítása, mely szerint a korábbi évtizedek értékrendjével szemben az életrevaló, cselekvő, ellenállóképes emberek többnyire nem járnak gyűlésekre, s csak elvétve hallatják a hangjukat. Ezeket az embereket az egészségesebb életforma keményítette meg, szemben azokkal, akiket a fölső iskolák vagy az irodai aktatologatás, a pozícióféltés elpuhított. Más szóval – Hódi sugallata szerint – a jugoszláv társadalom addigi vezető rétegeit többnyire tehetetlen és tehetségtelen emberek alkották.

TÁRSADALMI (NEMZETISÉGI) IHLETETTSÉG (1974–1988)

Érintések

A hatvanas és hetvenes évek fordulóján a terepjáró vidékjáró írók sem szánták rá magukat azoknak a mélységeknek epikai földolgozására, amelyek egyébként nem voltak ismeretlenek számukra. Ezzel szemben Varga Zoltán **Szökés** c. regényében, amelyet csak a Híd közölt folytatásokban, a probléma elevenjébe vágott, s egy, a hivatásától elidegenedett magyartanárt állított a műve középpontjába. Jóllehet a főhős tanár kollégái közül csak kevesen vándoroltak külföldre, a feleslegessé válás, a legalább részleges pályaváltoztatás drámáját annál többen élték meg, fordítóként, tolmácsként hasznosítva magukat, mint ő is kezdetben. Írónk meghökkentő művészi pontossággal vág a szociográfiai lényegbe, amikor egy olyan, eredetileg elhivatott pedagógust teremt, aki mint nacionalistaként megbélyegzett, valósággal rákényszerül arra, hogy anyagot gyűjtve regényíróként próbálja megőrizni személyiségének integritását. Ha Varga tudott is ilyen esetről, Halász Bélának a történetével a vajdasági irodalomközpontú értelmiség kényszerpályára kényszerülését modellálta. S ezzel nem terhelte tendencia kulcsával a művét. Mert – lényegében – az újvidéki humán értelmiség is ugyanolyan indítékok hatására választotta „a mű"-be menekülés pótmegoldását, mint – alacsonyabb szinten – Halász Béla.

Csakhogy a kultúrpolitikusoknak olyan mű sem felelt meg, amely inkább a szimbólumok nyelvén beszélt. Ezért rekedt Tolnai Ottó **Tűzálló esernyő** c. drámája is az Új Symposion oldalain (1974. 111–2. sz.). A művelődés akkori irányítói ui. még nem emésztették meg a költő-szerkesztő föltételes börtönbüntetésre ítélésének emlékét. De a darabtól is ódzkodhattak, minthogy a háború kitörésének rémhíre csupán a mű elején fenyeget régvolt történelmi pillanatként, a későbbiekben a jelen valóságos veszélyeként, lángra lobbanható parazsaként hat, szemben az áradó Tisza vizével, mint a természet fenyegetésével. A táj magyar emberei a két oldalról fenyegető megsemmisülés előérzetében sorolják föl

keserveiket. Beszélnek róluk, mert az író nem a léthelyzeteikből növeszt ki személyiségeket. Ez a dráma a hősök mindennapjairól is szól, de nem abban gyökerezik. Így az előtérben álló Nagy családról alig tudunk meg valamit. Viszont annál többet az egyik mellékszereplőről, akinek bogarassága által Tolnai az idő- és téridegen tudálékosságot figurázza ki. A célpont kiválasztásában, érthetően, aggályosan pontosnak kell lennie. Mint írónak egzisztenciális érdeke, hogy ne a munkásmozgalom kutatását vagy az elvont irodalomtudományi tudálékosságot parodizálja, hanem a német alaposságban gyökerező életrajzosdit. Azt, ami a legkevésbé fenyegető abban az időben.

Hiába említődnek tehát Tolnai drámájában az Adorján, Szabadka vagy a Palicsi-tó földrajzi nevek, a mű csupán érinti a társadalmi jelent, vagyis azt, aminek sajátos alkotói értelmezése drámai formában kibontakozhatott volna belőle. A szereplők nem ritkán pletykáznak, s olykor vallanak is, aminek következtében epikai, sőt lírai szálak dominálnak a szövegben. Gerold László tehát előlegezte a bizalmat, amikor a mű hibáitól eltekintve azt állította, hogy a **Tűzálló esernyő** *„az ún. »nem tragikus dráma« nálunk szinte ismeretlen variánsának igen szép irodalmi példája, sajátos szólam a vajdasági magyar dramaturgiában, olyan mű, amely igen fontos dolgokat mond el rólunk, és amely végtelenül nyitott”*. (Uo.)

A szereplők hosszadalmas beszélgetése a szerző humora által válik sajátságossá. A műben gyakoriak a szójátékok, a vigadva síró megnyilatkozások és a szimbólum értékű dolgok. A jelen amennyire konkrét, annyira időtlen is. A fóliába csomagolt ház és Noé bárkája így valamiképpen azonosak lehetnek egymással. Akkor is, ha elkülönülési aggályok miatt rendőrök vigyáznak rá.

Tolnai következő drámájában, a **Végeladás**ban (ÚS, 1978. 161. sz.) a kiárusításnak kettős funkciója van: egy pozitív és egy negatív. A pozitív: tárgyszociográfiaként jelzi Csömöre, az aggastyán főhős addigi „hazáját”, az otthonát, s az ezt alkotó dolgokhoz kapcsolódó emlékeit, érzelmeit. A negatív funkció viszont az, hogy a végtelen leltárba feledkezéssel az író mentesül hőse környezetével, társadalmával való elmélyültebb szembesítésétől, egy konkrétabban emberi dráma kibontakoztatásától. Így Tolnai művében az abszurd: részben Csömöre groteszk agyműködésének, monológja szereplőinek a függvénye, részben pedig a szereplők beszélgetéséből kirajzolódó emberi sorsok tartozéka. Az esetlegességekből, a mellékes dolgokból olykor egy-egy nyomatékosabb szimbólum nő ki, mint amilyen pl. a gyúródeszka, amely a visszaemlékező szerint az életét mentette meg Budapest bombázásakor. E szellemes telitalálat akkor kaphatott volna drámai jelleget (s az esztétikai mellett egyéb funkciókat is), ha az író valamiképpen föl is bontja, ha konkrétabban értelmezi. Ettől azonban a politika akkor is távol tartotta volna, ha működik benne a vidék embere mindenkori túlélés módját taglalni igyekvő hajlandóság.

Tolnai a **Végeladás**ban nem a tipikushoz, hanem a különcségekhez vonzódik. Európa térképének jelenléte kínálja és indokolttá teszi a Don-kanyarral kapcsolatos viszontagságok fölidézését Csömöre tudatában. Az író mulattató s ugyanakkor riasztó módon idézteti meg az aggastyánnal a mérhetetlen szenvedéseket. Csömöre azonban olyan áldozat, aki mindent és mindenkit túlélt.

A **Végeladás**ban allúziók jelennek meg. A drámán kívüli valóságra utal pl. a műben próbált **Nincs maradás** c. színdarab is. A szerző az előszóban utal a két dráma eggyé válásának lehetőségére. Valószínűleg a vidék emberének a végletes kiszolgáltatottságára utaló motívum indíthatta Mák Ferencet, hogy Tolnai művét méltatva kijelentse: *„ebben a pillanatban született meg a legteljesebb, legdrámaibb vajdasági magyar dráma”*. (Uo.)

A veszélyeztetettség tudatában domborodik ki a mindennapi kis önrendezések iróniaértéke: általa kap mélyebb jelentést a borotválás ceremóniája vagy a vasalás művelete, s így a groteszk bohózat felé alakulhat a dráma színpadi bemutatása.

Kisemberek a homályban

Amikor Juhász Erzsébet 1976-ban részletekben közölte első regényét az Új Symposionban, a műve még a találóbb **Emigránsok** címet viselhette. Ez eleve befolyásolta az olvasót, minthogy olyan emberekre utalt, akik valamilyen oknál fogva az életterük elhagyására kényszerültek. Persze, nem külső, hanem belső kivándorlásról van szó Juhász regényében. Ez elég indok volt ahhoz, hogy a szóban forgó művet ne az eredeti provokatív hangzású címén, hanem a közömbös jelentésű **Homorítás** címmel jelentesse meg (1980) a Forum Könyvkiadó. Pedig az eredeti megnevezés célszerűbb lett volna, hiszen míg a társadalmi életen kívüliség mindenkire vonatkozik a műben, addig a bizonytalan tartalmú erőlködés nem jellemző minden szereplőre.

A tetejében Juhász hősei – egy talajtalan és eszménytelen réteg tartozékaiként – nem csupán a külső történéseket szemlélik kívülről, hanem önmaguk számára is idegenek. Külső és belső erők húzzák őket egyidejűleg, miközben többségük mások számára láthatatlanul gyötrődik. Eleven és vonzó társadalmi közeg helyett megmerevedett jelenségek környezik őket, s többnyire csak az lényeges számukra, ami már lezajlott, amiben nem kell s nem is lehet aktívan részt venniük.

Juhász pszichológiai regényének az a problémája, hogy a szerző politikai okok miatt kénytelen sterilizálni a művét. Nem jelezheti: vajon kit terhel a felelősség magyar kispolgár hőseinek kallódásáért, sőt degenerációjáért. Az eldöntetlen-

ség a szövegben is megfigyelhető. Ugyanakkor a Bódyak nem is egyszer adják tanújelét annak, miszerint a többiekhez, a megvetett „mások"-hoz hasonlóan élni szeretnének, csakhogy nem futja az erejükből.

A hagyományos műszemlélet novellaciklusnak is tarthatja e regényt. A novellák egy-egy hős világa köré kristályosodnak, s tulajdonképpen az autentikusnak hitt élettől való távolodás fokozatait jelzik az egymást követő nemzedékeknek egyre hermetikusabb képén.

Az elsőn még a családiasság, az idill látszata uralkodik. A háziasszony kétségbeesetten igyekszik szerepben maradni, noha ennek hisztériázó alázat az ára. A tudat és a munka közötti szakadás, az önvédelmi gondolat-emigráció már itt föltűnik. Az idegességen az emlékek enyhíthetnek ideig-óráig. Az élet közhelyei erőfeszítés árán, nem pedig spontánul uralkodnak. A túlérzékenység, az ostobaság és a túlterheltség mérkőzik egymással e fojtott világban. A család életképtelenségét húzza alá, hogy a nagyapa, aki korábban nem kellően becsült módon állt helyt a munkahelyén, öngyilkos lesz, a lánya pedig szülésben hal meg.

A szerző emberlátása nem a realistákéhoz vagy a naturalistákéhoz áll közel, őt a létélménye Proust időélményéhez, Faulkner tudatábrázolásához fűzi. Ez természetesen olyan elvontságot föltételez, amely messze túlhaladja azt, amit a közmegegyezés társadalmi valóságnak nevez. Ennek törvényszerűen epigonizmus a következménye. Az írónő kultúrpolitikai okok miatt nem tudta érdemben hasznosítani kivételes szenzibilitását és széles körű műveltségét. S az alkotói beállítottságának korlátjaira a törekvését kísérő kritika (Vajda Gábor) is csupán késve, a nyolcvanas évek közepén figyelmeztette a **Gyöngyhalászok** c. novelláskötet (1984) kapcsán, amely az előző regényre még jellemző összpontosító erőt is többnyire nélkülözte. (Hogy ennek dacára Híd-díjban részesült, az adott körülmények között teljesen érthető...)

A juhászi időtlenséggel szemben Hornyik György novelláiban (**Parcella**, 1980) a jelen idő ad hírt önmagáról. A hetvenes évek embertípusai sorakoznak itt, ám a helyi színek jellemzői nélkül. Az író távol van az eleven valóságtól, idegen tőle a dokumentumszerű pontosság. Hősei általános emberek. A Hornyik-novellák „a" mezei munka nélkül élni nem tudó öreg paraszt emberről, „a" kivégzés technológiájáról, „a" mester és tanítványa közötti meghittségről, „a" meddőségükben sületlen közhelyekről, „az" akkori kamaszokról, „a" kubikossors gépies tartamáról szólnak. Az Alföldön földrajzi és történelmi okokból a legtöbb kubikost a Délvidék adta. Az író számára kockázatot jelentett volna a konkrétabb ábrázolás. Ezért a szóban forgó életforma élettelenségét, tartalmatlanságát tárja föl, célzások nélkül.

E tartózkodást követően **A gyárkapun kívül** c. Hornyik György-regény (1981) nekibátorodásról tesz tanúságot. Ennél azonban nem sokkal többről,

mert hősei arcát csak a társadalmiságuk felől rajzolja meg, riportszerűen, mellőzve a korszerű prózanyelvet. Az emberlátás az igazgatók és az igazgatottak csoportjainak és az ezeknek megfelelő erkölcsnek a megkülönböztetésére korlátozódik. Az érvényesülésnek a szocializmusban az ember erkölcsi halála az ára – illusztrálja Hornyik az ekkor már köztudottakat, de csak ritkán megírtakat. A Kollár István-típusú jóemberek még a betevő falatot is alig képesek biztosítani a családjuk számára. A németországi munkavállalásra kényszerülők a hozzá hasonlók tömegéből regrutálódtak. Ez a regény csupán azért jelenhetett meg ilyen formában, mert a befejezés azokra az erőkre apellál, amelyek munkája még a kezdeti fázisában van.

Ennek dacára Hornyik György törleszt valamennyit a társadalom önszemléleti adósságából. S ez annál inkább fontos, mert a jelentősebb terepjáró írókon kívül, alig végez valaki rendszeresebb vagy elmélyültebb publicisztikai-szociográfiai kutatást. Hornyikot sem elsősorban a közvetlen tapasztalata, hanem a lelkiismerete sarkallta ilyen kockázatos téma vállalására.

A nyolcvanas évek fölerősödő szerb nacionalizmusa azonban nem tette lehetővé az alkotói szemlélet további tágulását. A **Bontás** c. kötet (1987) tanúsága szerint ui. az író az eredeti tartományi irányelvnek megfelelően visszatért a nemzetiségi önkritikához, a „mindenki a saját háza előtt söpörjön" elvéhez, amely a második világháború végétől a többség által egyedül eltűrhető attitűdje lehetett az ismét sarokba szorított magyarságnak. Ezért az államnacionalista nyomásból, a táj embere mentalitásának meghatározójából szinte semmi sem szüremlik be az újabb novellákba. Nem beszélnek tehát az önzés, a magánéletbe menekülés szélesebb összefüggéseiről. Vagyis nem jutnak túl a tüneteken. Azon pl., hogy a külföldön boldogulást kereső fiatalok nem értékelik azt, ami az elődök számára kincs volt. A külsőségeknek hódoló, önmaga elől menekülő nemzedék térhódítása ekkor már nem vitás. Viszont annál inkább problematikus az őket ilyenné formáló nevelés, amelyről az írónak érdemben nincs mondanivalója.

Ahogyan Burány Nándornak sincs, amikor a **Gyümölcsöskert házzal eladó** c. riportregényében (1987) csupán a felületét írja le egy újvidéki magyar élethelyzetének. Az író kizárólag a magánélet felől mutatja be közgazdász hősét. A munkahely, ahol csupán már-már végzetesen elfáradni lehet, hogy az ember a hét végére várva, reménykedve meneküljön a hegyoldalba, afféle szükséges rosszként, távoli háttérként van jelen. Olyan kulisszaként, amely megbénítja a cselekvőkészséget, bizonytalanságot szül, sőt fenyeget is, ha a jövőről van szó.

E rendezetlenségükben súlyosbodó körülmények azonban eleve megfelelnek, táptalajává válnak annak a szinte mazochista módon befelé forduló embertípusnak, amely Burány Nándort, miként a korábbi műveiben, ebben is foglalkoztatja. Az önkínzás azonban nem cél és élvezet, hanem elkerülhetetlen

következmény, megváltoztathatatlan életforma e könyv főszereplőjénél. Az elsődleges probléma a kicsinyesség, az aggályosság, végső soron a rosszul fölfogott önzés. Burány hőse jól ismeri, és be is tartja az illemnek azokat a szabályait, amelyek nélkül lehetetlen a társadalmi együttélés. Ám nála inkább félénkségből, mint bölcsességből következik, hogy nem száll szembe neveletlen környezetével, a szemetelő katonatiszt szomszéddal vagy a lakását átnedvesítő tanárral.

A közgazdász a személyében megoldatlan, ám nem olyképpen, mint azok, akik ekkor még vígan lubickolnak a fogyasztói áradatban. Ő azért szorong, mert úgy érzi: ügyetlen az életszínvonalért folytatott versenyben. Másoknak könnyebben, jobban sikerül az, ami nála csak nagy-nagy erőfeszítéssel és felemás módon valósul meg. Tehát az ő gondolatvilágát ugyanazok a közhelyek töltik ki, amelyek a kommunikációs eszközöknek köszönhetően a mindennapi élet tartozékai voltak. Infláció, árrobbanás, korrupció, egyéni mesterkedés – ekörül forog Burány hősének világa, melyet inkább publicisztikai mint művészeti teljességeszmény vetít elénk.

A szorgalmas és viszonylag szerény újgazdagok is áldozatok, sugallja az író, ám ezzel nem menti föl teljesen őket attól a felelősségtől, amely meghunyászkodásuk, menekülésük és szerzésvágyuk miatt terheli őket. Nem menti föl őket, hiszen a legtisztességesebbek egyikét teszi nevetségessé.

Gion Nándor viszont elegánsabb nála: ő ezt a kérdéskört is kikerüli. **Az angyali vigasság** c. könyve (1985) összefüggő történetekből áll, amelyek a szerző korábbi műveinek színteréhez, s részben a már ismert szereplőihez kapcsolódnak. Csakhogy ez az író számára nem kötöttséget, hanem inkább alkalmat jelent a mesélőkedv fölszabadítására. Ürügyként a kocsmaasztalnál az ereit fölvágni készülő öngyilkosjelölt szolgál, akit az elbeszélő azért traktál a történeteivel, hogy meggyőzze: a saját tapasztalataihoz képest az ismeretlen elhatározását kiváltó élmények nem is annyira szörnyűek. Az első három történet valóban groteszk hatású. A gyerekek, akik halálos veszélybe kerülnek egy kutya miatt, az árva lány, akit az anyja durvasága tesz otthontalanná és a létfenntartásában a végső erejét összeszedő hadirokkant mozdonyvezető esete – az élet lehetséges mélypontját jelzik. Ám gioni módon, ti. a kegyetlenség és az ostobaság ábrázolása mindig humortól átitatottan történik. Eszerint az író dolga a kellemesség, a jóság és a gonoszság, a szörnyűség mögött fölismerni a burleszk, az egyetemes komédia elemeit. Csak vaskos realitás van, a magasabb rendű kultúra – mint látszatjellegű szépelgés – nem is kerülhet szóba e novellákban.

Vagy ha igen, akkor ironikus hangsúllyal. A gyerekek ui. karácsony estén, „angyali vigasságban" részesítve az embereket, házról házra járnak, és ünnepi énekeket adnak elő. A csikorgó hidegben abban reménykednek, hogy az ajtók mögül kiszüremlő mákos kalács illata mellett egyéb is jut nekik. Azért nevetséges

e karácsonyesti álidill, mert az olvasó tudja: a háborút követő években a régi szokások érvényüket veszítették az új igényekkel, rendeletekkel szemben. Gion elbeszélője azonban nem a történelemről, hanem a hallgatója figyelmét lebilincselő eseményekről beszél.

Ezt a szórakoztatási szándékot azonban az utolsó novellákban túlfokozza, miközben az ábrázolásmódja a vaskos realitás és a mese határán reked meg. Nincs, nem lehet mondanivalója a táj emberéről, ezért sematikusság, erőltetettség terheli az ábrázolását.

Az elbeszélő és öngyilkosjelölt szomszédja nem fejezi be a párbeszédet. Az elbeszélő nem az angyali vigasság eredményességében, hanem a saját művészetében hisz. Ezzel csupán alapot ad az ismeretlennek az összehasonlításra. Egy művész Gion hite szerint többet nem tehet másokért, olvasóiért. Lelkileg a nyomorúságuk fölé igyekszik emelni őket.

Valóságirodalom

Szellemi jégtöréssel Podolszki József kísérletezik a hetvenes évek közepétől íródott vitacikkeiben. Azért jelentősek ezek a maguk nemében, mert Podolszki úgy volt ebben az időben a szó legtágabb értelmében marxista szellemiségű, hogy szemben állt a jugoszláviai magyar irodalom akkori kultúrpolitikai gyakorlatával. Ha a létfenntartását biztosító újságírói tevékenységének (még egy ideig Újvidéken, aztán Szabadkán) be kellett is illeszkednie a hatalmi viszonyokba (annál is inkább, minthogy neki újbaloldali és nacionalista „bűnei" is voltak), irodalmi pörösködéseiben annál szabadabban nyilatkozott meg.

Podolszki, aki nem sokkal korábban még lelkendezve fogadta Bányainak **A szó fegyelme** c. strukturalista-posztmodern, tehát hermetikus elvű tanulmánykötetét, egy-két év alatt az ún. „perem-költészet"-re, a világ felé nyitott irodalomra kezd esküdni. Egyik cikkében (MSZ, 1976. XII. 25.) Brasnyó István **Szociográfia**, Németh István **Szomszédok vagyunk** és Mészöly Miklós **Film** c. műveire hivatkozva utasítja el azt az irodalmi belterjességet, amely a Vajdaságban mint kultúrát pótló közeg, versenypálya alakult ki. A fölsorolt nevek és művek írónknál inkább a tagadás, mint az állítás eszközei. Brasnyót ugyan a falu ihleti, de rendszerint távol tartva magát annak kortárs valóságától, rutinosan ismétli önmagát. Mészöly műve viszont mint posztmodern jelenség nem ahhoz az értelemhez szól, amelynek nevében Podolszki a szócsatát vívja. (Akkor sem, ha Podolszki – igaz inkább kultúrpolitikai célkitűzéstől, mint esztétikai örömérzettől vezérelve – a liberalista korszakban esszét írt Mészöly **Jelentés öt egérről** c. prózakötetéről az Új Symposionban.) Egyedül Németh és a tárcakötete áll közel a szintén

falusi származású és a városiasodással szemben gyanakvó Podolszkihoz. De nem utolsósorban azért is, mert Németh könyvét komoly fenntartással fogadta az újmódi „akadémikus" kritika, amellyel Podolszki – Fekete Elvirát váltva föl a páston, de nála nagyobb erudícióval és a korábbi két díjának köszönhetően nagyobb tekintéllyel – a harcait vívta.

A Híd főszerkesztője elfogadta Podolszki irodalmi élettől való elzárkózásának tényét, úgyhogy a **Versek éve '75** c. évkönyv szélesebb összefüggésekben való méltatásában nem is említi a rebellis költő nevét (1976. 6. sz.). Ez annál inkább is föltűnő, mert – noha elvontan, olykor célzásokkal – viszonylag pontos képet fest a visszarendeződést követő évek irodalmi helyzetéről. Az idősebbek sorába beilleszkedő fiatalokat is tapintatosan, az érdemüknek megfelelően méltatva, Podolszki **Koponyatörés** c. kötetét – a Juhászé, a Böndöré, a Jungé, a Mauritsé, a Bognáré és a Danyié mellett – elhallgatva, Bányai végső soron, az évkönyv kapcsán a ritkább kivételek kiemelésével, válságról, szürkeségről, a továbblépés szükségletéről beszél.

Mindemögött Podolszki az újvidéki magyar csúcsértelmiség érdekláncolatát is érzékeli, s esküdt ellensége lesz ennek az – ő fölfogása szerint – álirodalomnak. Olyannyira, hogy – miként Dudás Károly **Jártatás** c. könyvét méltatva írja – az elszaporodott szociográfiai könyvek sem mérsékelték a jugoszláviai magyar irodalom valóságellenességét (7N, 1981. III. 27.). Ezzel szemben Dudás művében az irodalom és a valóság közötti fal példátlan áttörését ünnepli. Örömmel konstatálja az írás látszólag ellentétes műfajainak, a novellának és a riportnak az egyenrangúsítását, egymásmellettiségét. Azt, hogy az irodalom anyaga, tárgya és eszköze a valóság. Így a valóság részévé vált az irodalom. Ezáltal állítólag megszűnt a dualizmus, mert egyik sem akar uralkodni a másikon. Ennek eredményeként a dokumentum a valóságelemek látszatát kelti. Tényirodalom ez a javából, mely Podolszki szerint csak elvétve esik az irodalmasítás csapdájába, tehát a forma és a tárgy kettősségébe.

Ekkorra azonban már Podolszki munkatársa lett a Hídnak, minthogy a folyóiratot az eszmecserék kihalása, az egyvéleményűség, tehát az olvasók teljes elidegenítése fenyegette. Bányai mindenesetre a fogát összeszorítva közölhette Podolszkinak azt a Polja folyóirat egy számának ürügyén csipkelődő cikkét (1980. 6. sz.), amely értelmetlennek, formálisnak találja a fiatal vajdasági nemzetiségi költők műveiből készült alkalmi válogatást. Podolszki az írásaira jellemző nagy terjedelemben és oldott stílusban az avantgárd favorizálása és a szerkesztői koncepciótlanság miatt bosszankodik. Abban is tökéletesen igaza van, hogy ha a Polja esetében nem kulcsszerűen vállveregető akcióról, hanem felelős értékszemléről lenne szó, akkor egy-egy nyelvterületen kialakult mércék figyelembevételével készült volna a többségi nyelvi közeg számára összeállított

antológia. Csakhogy ilyen mércék nincsenek, ahogyan más sincs, aminek szükségességéről és megteremthetőségéről már bőven volt szó az előző években – így Podolszki.

Az itt még csak lappangó ellentétek akkor kerülnek felszínre, amikor Bányai – nyilván azért is, hogy jelezze az érdekben és gondolkodásban hozzá közel állóknak: Podolszkit kényszerből, a másság elismerésének látszata miatt közli – reagál a kritikusnak a Dudás **Jártatás** c. prózakötetéről közölt, előbb említett ismertetőjére (H, 1981. 4. sz.). Bányainak mint Dudás könyve gondozójának (cenzorának) is illik megszólalnia. Ő is igen jelentősnek tartja a riportokat, szociográfiai írásokat a valóságföltáró áldokumentumokkal, novellákkal együttesen tartalmazó gyűjteményt, csakhogy érvelése, értékfölfogása eltér a Podolszkiétól. A Híd főszerkesztője szerint Dudás szövegei „irodalmi munkálatok"-on estek át, ezért szövegei homogén, egységes anyaggá álltak össze, s különben sincs szépirodalom és valóságközpontú irodalom, ahogyan a Podolszki által említett „irodalmi közvéleményt irányító tényezők" is csak rémkép.

Amennyire megfontolt, taktikus ez a válasz, annyira indulatos Podolszki viszontválasza (1981. 10. sz.). Eszerint minden értékes irodalom valóságirodalom, viszont az, amit a Vajdaságban belterjesen ápolnak, álirodalom. Podolszki azonban csupán általában beszél az általa kárhoztatott irodalom hibáiról, ahelyett, hogy konkrét példákban elmélyedve bizonyítana. Így egy sértett ember vagdalódzásának vagyunk tanúi, akinek mind a részletekben (hogy Bányai tévesen idézte, rosszul értette az általa bírált szöveget), mind pedig a lényeget illetően (ti. hogy politikai koreográfia szabályozza az irodalom játékait) kétségtelenül igaza van. Mégsem tud igazán meggyőző lenni, mert önkéntelenül is az említett koreográfiához igazodva, képtelen kívülállóként kiemelni és górcső alá helyezni a kívülről irányított játék egyik vagy másik konkrét elemét. Még a szóban forgó könyvről, a **Jártatás**ról is csak elvontan esik szó ebben az oly fontos kérdéseket csak távolról érintő vitában. Podolszki az általa ismételgetett gondolatok közül azt is nem egyszer állapítja meg Bányairól, hogy irodalmi hatalommá lett. Ez akkor már köztudomású volt.

Dudás Károly **Jártatás** c. prózakötete (1980) az író nemzedékének (főleg Podolszki kritikai szemléletének megfelelően) együtt szerepeltet novellát, szociográfiai riportot és karcolatot. Az utóbbiak a **Szakadó** c. kötet szellemében azt tudatosítják közvetlenül, leginkább a falu magyar emberéről, ami az elvtársakat a jobbik esetben nem érdekelte. A riporter érzékenyen figyel föl a magyar kultúra helyenkénti elkorcsosodására. A szerémségi Maradékon készített pillanatfelvételei szerint a tartományi autonómia szavatolta testvériség–egység sem tudta leállítani már a hatvanas évek végén megállapított folyamatot. Dudás azonban csak utalhat rá, hogy a mindennapi életnek mások az érdekei, semhogy a „felül-

ről" vagy „kívülről" megnyilatkozó jóindulat hathatós gyógyszerrel szolgálhatna az agónia állapotában. Elvégre is a demagóg elvek szerint az önigazgatás dolgozó embere szabadon dönt a többi között arról is, hogy milyen nyelvű iskolába íratja a gyerekét.

A novellákban az általános problematika az egyéni mélyrétegek kiaknázásával tárul föl. Az író nem az életörömöket tagadja, nem húzódik önként az élet árnyoldalára: pusztán a helyzet teljessége, lényege izgatja. Ezért nála a kreatívabb műfajban is több a funkcionális leírás az öncélúbb teremtésnél.

Dudás novelláinak hősei problematikus emberek, akik szorongó közérzettel a bizonytalanság állapotában élnek. Némán cipelik terheiket, megtanulták, hogy senkitől sem várhatnak segítséget. Lelküket a múlt és a jelen szenvedései, halálesetei terhelik, s emiatt válnak életképtelenekké. Ha egyáltalán történik valami e szövegekben, az nevetséges és szomorú. Azok vergődnek bennük lidérces álmaik és az értelmetlen valóság között, akiket a második világháború, a beszolgáltatás vagy a későbbi megaláztatások egy életre megnyomorítottak.

Formai újítások is jellemzik ezeket a novellákat. Pedig a szerző rendszerint „belelát" az általa kigondolt ember lelkébe, s valószínűsíti a saját írói üzenetét kifejező gondolatokat, kényszerképzeteket vagy benyomásokat. Teljesen rendhagyónak csak két szövege tekinthető. Az egyik – **Varnyú István megtérése** – „film-novella", mivel a szerző eredetileg forgatókönyvnek szánta, a látványra, pontosabban a rendezőnek és a kamerakezelőnek szóló ajánlatra összpontosítva figyelmét. A játék és a halálvágy mosódik egybe ebben a maga idejében rendkívüli szövegben, hogy végül a halálösztön győzedelmeskedjen. A másik kísérlet, miként már a címe és alcíme (**Kígyóház**, *Állatkertnovella*) is jelzi, aligha függetleníthető az abban az időben már a magyar nyelvterületen is egyre népszerűbb Orwellnek **Az állatfarm** c. művétől. Noha Dudás is politikai időszerűségre törekedett, ő a rezervátum-lét általános szatíráját írta meg, nyomatékosítván, hogy a leszűkített élettér még inkább látni engedi az erősebb és a gyöngébb ősi kapcsolatának mindenkori érvényességét.

A kötetnek a legkiemelkedőbb, s a maga rétegezettségével a délvidéki magyar próza egészében is jelentős darabja a **Fénymagot esznek a papagájok** c. novella. A tűzoltóparancsnokról szól, aki kényszeredetten, az erejét összeszedve tesz eleget a parádé követelményeinek, mivel tudja, a tűzoltás intézménye a régi formában nem fog tovább működni. A szocializmus érájában nemcsak a funkcionáriusok, hanem még a jámbor polgárok is „tűzoltók" voltak a szó metaforikus értelmében (mert attól tartottak, hogy a még zavarosabb körülmények között elveszíthetik, amire szorgos munkával és óvatoskodva szert tettek), ezért jelentősnek érezzük Dudás szatírájának általánosító erejét. A hiábavalóság tudata az, amit az író a hagyományos empátiás módszer mesteri alkalmazásával plasz-

tikussá formál. Hőse egy olyan szakmai előadás megtartására készül, amelynek semmi jelentősége nincs, mert a jövőben egészen másként fognak tüzet oltani.

Az író azzal is sokat mond a tűzoltóparancsnokról (s általa a vajdasági magyarok jelentős hányadáról), hogy az a gyermekkorban (miként a később megírt ifjúsági regény Domonkos Karcsija) tanúja volt nagyapja tanyája leégésének. Mondanunk sem kell: az író, aki jóllehet a Képes Ifjúság újságírója volt, kénytelen-kelletlen részt vett az ún. önigazgatási szervek időrabló látszatmunkájában, saját élethelyzetéről is vall.

Problémaérzékeny regénypályázati művek

Mivel az írók idejéből és alkotókedvéből mind kevésbé futotta nagyobb lélegzetű epikai művekre, ezért a Forum Könyvkiadó 1982-ben, a több mint egy évtizeddel korábban már bevált serkentési módhoz, regénypályázat kiírásához volt kénytelen folyamodni. Az eredmény annyira fölülmúlta a várakozást, hogy nem lehetett egykönnyen elkönyvelni. Nem a legjobb művet (a Dudás Károlyét) tüntették ki ui. első hellyel, a másik sikerültebb alkotás (a Végel Lászlóé) pedig előbb látott napvilágot szerbhorvát nyelven, mint magyarul.

Vajda Gábor 1984 szeptemberében, amikor (egészen a kilencvenes évek közepéig) utoljára hívták meg a Kanizsai Írótáborba, a többi között a következőket olvasta föl az 1982-es regénypályázat kapcsán: „*A pályázat, ha a regények színvonalát tekintjük, sikeresnek mondható, ha viszont az értékelésből indulunk ki, akkor erősen vitatható. A nívó azért jelentős, mert évek óta most történtek először kísérletek, hogy a prózában a nyelvet az embernek mint társadalmi lénynek a jelrendszerét alkalmazzák, illetve teremtsék meg. Ez rendkívül fontos, minthogy művelődésünk fórumai az utóbbi években egyre inkább a társadalmi realitástól, a mindennapi élettől idegen kísérleteket pártfogolják. Az írás olyan magánügy lett, melyet a könyvpropaganda, a külsődleges méltatás igyekezett közösségi látszattal bevonni. Hogy nálunk az emberek nem olvasnak, annak több oka van, mint másutt; ám ezen okok között az olvasót elidegenítő, a valós emberi élményeket háttérbe szorító hivatali tendenciák is fontos szerepet játszanak. A regénypályázat részvevői közül hárman próbálták meg a lehetetlent, hárman merészeltek dacolni az uralkodó esztétizáló igényekkel.*” **(Az elmúlt év vajdasági magyar regényeiről**. 7N, 1984. IX. 28.) Ez a három író: Beder István, Dudás Károly és Végel László. Beder regénye, a **Kecsketemplom** inkább szociográfiai és etikai erényekkel rendelkezik, mivel hagyományos realizmusában csupán néhány jól megformált hőse által emelkedik túl a középszeren.

A regénypályázat azért volt sikeres, mert több mint egy évtized óta ekkor (a kosovói albán követeléseket és a vajdasági bűnbakkereséseket követően) történtek

először kísérletek, hogy a prózában a saját nemzetiségükkel összefüggő tapasztalataikból merítsenek az írók. Dudás Károly **Ketrecbál**ja (1983) a társadalmi kihívásokra adott hiteles válasza miatt nem részesülhetett díjban, s csak késve és cenzúrázott formában jelenhetett meg. Jellemző módon később a szabadkai Üzenet folyóirat önálló novellaként előbb díjazta, majd büntetlenül leközölte **(Kutyahistória,** 1986. 9. sz.) a regényből kitanácsolt részletet. A szerzőt föltehetően nem csupán politikai ösztöne, hanem művészi érzéke is távol tartotta attól, hogy egy kutyánál nagyobb áldozatról szóljon a történet. Alig folyik tehát vér, mérhetetlen szenvedés sem sűrűsödik e néhány oldalba. A családi körben is évtizedeken át elfojtott emlék önmagáért beszél. No meg a katonák vészjósló tekintete s az időt megsemmisítő kifogyhatatlanságuk, mert *„jöttek a kerten át, jöttek megállíthatatlanul"*. E sorok a folyamatos militarizáltságból fakadó fenyegetettség szimbólumát jelentették születésük idején, s még nem volt biztos, hogy a történelem rövidesen konkrétan igazolja majd Dudás látomását.

A csonkítás nem volt jelentős, úgyhogy néhány kritikusa és az értelmiség egy jelentős része valósággal lelkendezett a regényért. Nem hibátlan alkotás, a kiadott formájában is fel-felbukkan benne a tendencia, ám ez kevésbé sérti a komplex értékfölfogású olvasó ízlését, mint a mű patrióta hatástalanításának tendenciája a Forum Könyvkiadó, ill. az annak koncepcióját érvényesítő kritika által. (Vö. Utasi Csaba, H, 1984. 10. sz.) Dudás, ha akart volna is, csak nehezen fejthetett volna ki közvetlen népnemzeti ellenpropagandát, mert – lírai-drámai alkatként – kora gyermekkorától oly közel került egy népréteghez, s annak főleg a legtöbbet szenvedett rétegéhez, a falvak öregjeihez, hogy még a szociográfiai riportjaiban is sokszor önmagáról, akaratlanul a saját érzelmeiről szól, amikor a sorsukat boncolgatja.

A **Ketrecbál** jelképes cím, s ezt így általában szerbül is ki lehetett jelenteni (lásd Vajda Gábornak a Borba részére adott interjúját – 1984. X. 9.). Az általa jelölt regény azokról szól, akiknek már az ősei is a náluk erősebbek függvényei voltak, s nem érezhették magukat otthon ott, ahol másokért kellett robotolniuk. Sorsuk írói földolgozásával Dudás azért nem süllyed provinciális szintre, mert a **Ketrecbál** úgyszólván folyamatosan valósítja meg az akkori próza egyik vágyálmát: az egymásra villanó ellentétek és a párhuzamok széthúzó elemei általi jelentésgazdagodást. Az azonosságok és különbözőségek szempontjából Brazília – mint helység- és országnév – a hozzá tapadó asszociációk szembeállítása miatt fontos. A Brazíliából hazalátogató Magó Gellért a Tanyaszínházzal találkozván ösztönösen az indiánokra gondol. Később pedig a dél-amerikai őslakók és az itteni kihalófélben levő lakosság erőszakkal terhelt múltjának és akkori életképtelenségének összefüggéseire utalnak gondolatai.

Dudás ezáltal – nemzetiségi író létére! – a titói Jugoszlávia magyarságának fő problémái köré építette regényét. Az első a társadalmi és a művelődési sivárság,

mögötte a két háború és az időnként drasztikusan kiéleződő osztályellentétek magatartást meghatározó emlékeivel. A három – belülről egymásra túlságosan is hasonlító – főhős egyszerűen képtelen folyamatosan a jelenre vagy a jövőre összpontosítani figyelmét. Önmaguk megvalósításában gátoltak, vagy pedig (mint Horák Lajos) fenyegetettek. Apjuk vagy kora ifjúságuk sérelme sajog bennük, megnyomorodott, ill. előrelátott vereségük tudatában szorongó emberek. Horák Lajos gondolataiban három katonaszerep (az apjáé, az ő korábbi és a Tanyaszínházbeli szerepe) súrlódik undorító kellemetlenséggel. Horáknak akkor jut eszébe, mit magoltatott be vele tanítója a honszeretetről, a szülőföldhöz való ragaszkodásról, amikor saját szemével kell látnia, hogy az élet megcáfolta eszméit: az iskolát bezárták, a falu kihalófélben van. Filozófiai meggondolástól vagy olvasmányélménytől függetlenül Horák Camus Sziszüphoszának kettősségében él.

Az író az alakjaival azonosulva nem feszíti szét a hagyományos pszichológia emberképét, ám mégis megbotránkoztató hatású, mivel a parasztjai rejtett énjének föltárásával azokról a nemzeti fájásokról mert szólni, amelyekről a tartományi pártpolitika nem volt hajlandó tudomást venni. Vagy ha igen, akkor a megszűnőben levő múltbeli csökevények között szerette látni a helyüket. Ezzel szemben a **Ketrecbál**ban a magyar fiataloknak még a szórakozását is veszélyeztetik a telepesek.

A pályázati regények között mégis Végel László **Áttüntetés** c. műve (1984) bizonyult a legproblematikusabbnak. Méghozzá azért, mert a mű időrétegei között a Prágai Tavasz, a szerző hajdani harcos utópiájának kora is jelen van, erről viszont nem nosztalgikusan, hanem elítélően volt ajánlatos írni a nyolcvanas évek elején. Akkor is, ha a szerző – mentségként – viszonylag nagy terjedelmet szán a „megszállás" idejének. És a regényhez Slobodan Šnajder, a neves jugoszláv drámaíró írt hozzá lelkendező utószót.

Végel alkotása a posztmodern irónia és szatíra jegyében született, akkor is, ha legbelül érzékeny búcsú az illúzióktól. A szerző azonban nagyobb hangsúlyt fektetett az elbeszélésmód manírjára, a jelenetek „megfilmesítésére", mint a nyelvre, ami szembeötlő kifejezésbeli vétségekhez vezetett. Az író a főhősben mindenesetre sikerrel tárgyiasította a nemzedéki közérzetet és azokat a bölcseleti összefüggéseket, amelyek különböző történelmi időrétegek montázsolásával a forradalom reménytelenségét fejezik ki. Ez a Végel-regény tehát már – nem úgy, mint a korábbiak – egy egészen szűk réteghez szól. Ennek dacára is késett a kiadása.

Az **Áttüntetések** színészhőse alig-alig képes a munkájára összpontosítani figyelmét. Olyan súllyal üli meg a tudatát a személyes sorsával egybemosott történelem, hogy szinte nyög bele. Ebben a tekintetben Dudás **Ketrecbál**jának egyik főszereplőjére emlékeztet.

A két – esztétikai fölfogásában egyébként teljesen különböző – szerző pályázati műve közötti hasonlóság több vonatkozásban is szembetűnő. Mindkettőnek az idő áll a középpontjában. A helyzetek a szó közvetlenebb értelmében is azonosak. Itt is, ott is színészek állnak a történések középpontjában. Végel regénye annyival bonyolultabb, hogy nála a művészek saját egykori drámájukat igyekeznének megfilmesíteni, s közben azt a nyomasztó ellentmondást is átélik, mely szerint a jelenük már nem nyújthat erkölcsi hitelt a '68-as események idején még természetszerű jellemformáláshoz. Míg Dudás a táj emberének tragédiáját és a művelődés abszurditását teszi szemléletessé két idősebb és egy fiatalabb hős által, addig Végel érdeklődése saját személyes tapasztalatára, az elmúlt évtizedekben talajtalanná lett, megvénült nemzedék élményeire összpontosul. Saját korábbi regényének, **A szenvedélyek tanfolyamá**nak diákjait itt abból a forradalmi tananyagból vizsgáztatja, amelyről azok már régóta tudják, hogy semmi gyakorlati hasznuk sem lehet belőle az életben.

Szőnyi Péter (ahogyan Dudásnál Horák Lajos) problémát csinál magának abból, ami színésztársainak – legalábbis látszólag – az emberek többségéhez hasonlítható módon magától értődő, mert megfellebbezhetetlen. Csak ő éli meg a regénynek az alapgondolatát, amely szerint a nosztalgia fontosabb a valóságnál, noha a színésztársai számára is fojtó az 1941-es és az 1968-as forradalmi föllángolás maradéka, a szétoszlathatatlan füst.

Végel akkori korlátjait jelzi, hogy élesen szembeállítja egymással a nacionalizmust és a forradalmiságot, amelynek csupán egyetlen üdvözítő, jóllehet megvalósíthatatlan módját ismeri. Mindenestre a szerző hatásosan jelzi a művészeknek a forradalmi cselekvéstől való elidegenedettségét. A főhős ui. csak a nehezen befejezett filmforgatást követő rögeszmés hangulatban, a mazochizmus egy szélsőséges percében találja meg a teljes azonosulást az áldozatul eső forradalmár sorsával, saját szerepével.

A film ekkorra már igencsak divatossá lett eleme a prózaírásnak, azonban Végelnél az emberkép megformálásának egyik fontos eszköze. A mű epikai formája önmagában is „nagy totálra" emlékeztet. Végel ui. – Lukács tanítványaként – a regényében is korszakokban gondolkodik. Fölülről nézi a történelmet, és azt vizsgálja: miként viselkednek ugyanazok az emberek eltérő helyzetekben. Emiatt vázlatos, illusztráló jellegű a vendéglőben vitatkozó egyetemisták inkább csak kívülről, politikai vonatkozásban érintett jelleme. Egyéniségüket maga az idő falja föl: amilyen természetszerű az, hogy kezdetben mindannyian plebejus beállítottságúak és kommunista meggyőződésűek, ugyanolyan magától értetődőséggel távolítja el őket egymástól a politikai izmusok túlfeszülésének, a végkövetkezményeknek kora.

Az ehhez hasonló arctalanság Kontra Ferenc első prózakötetében, a **Drávaszögi keresztek**ben (1988) is megjelenik, ám ebben az esetben szociográfiai indokolt-

sága van. Az író szülővidéke múltjának figurái – mint elsősorban a robotmunkában, nélkülözésben egyformára préselt parasztok – külsőleg szintén nem sokban különböznek egymástól. Mégis fölvillannak a temperamentumoktól és helyzetektől is meghatározott egyéni sorsok. Van közöttük kíméletlen családfő, alkoholista asszony, szoknyavadász legény, megesett lány, szegénységbe beleőrülő férfi, rosszul kezdett életét temető fiatalasszony. Ám e sorsok nem önmaguk által mérettetnek le, hanem a narrátor líraian balladai előadása jelzi a megvalósulatlanságuk okozta veszteséget. Az író azonban a saját létélményét is „belecsomagolta" gyermekkora óta hordozott „batyujába". Ennek bizonyítására egy visszatérő motívumot idézhetünk: *„Szavakkal hiába mondom, mennyi a messze, amíg közöttünk feszül a távolság: behavazott utak, kivágott erdők, leégett tanyák."* (70. p.)

Kontra regénye a romlás krónikája. Az ő világában minden gazdátlanul kallódik: az anyagi javak a tűztől és a földomlástól, a baromfi a vésztől, az emberek pedig az alkoholba merülve másokat és önmagukat egyaránt megsemmisítik, s nem is csak anyagi nyomorúságuk következtében, hanem azért is, mert élni már önmagában is kockázatos. Így aztán kútba zuhanhat az annak káváján álmodó lány, s megfagyhat a távolból a hegyen át a disznótor idillje felé siető fiú.

Az író nem tesz felelőssé elbürokratizálódott irányítást, többségi nemzetet szülővidékének elkorcsosodásáért. Ennek nem pusztán az az oka, hogy ily módon a könyv kiadása, de főleg a díjazása elé akadályok gördülhettek volna. Mintha a szerző az emberi természetet önmagában érezné annyira abszurdnak, hogy romboló tetteit (mint kiismerhetetlen erőktől is meghatározott önmegsemmisítést) belőle magából eredezteti. A háborúról is kevés szó esik nála: csak egy eszelős anya bukkan föl néhányszor, aki elveszítette a fiát. A harcot Kontra hősei önmaguk ellen vívják – ez vérzik át az emlékeiken, s ez a regény végkicsengése. A bürokrácia (ha lenne) egyszerűen csak a rosszabbik énjük megtestesülése lehetne. Nem föléjük növő, külső rossz, hanem ők maguk, noha a bürokratikus viselkedésnek nyoma sincs a műben.

Az engedélyezett humor

„A humor – sajnos – nem anyanyelve az olvasóközönségnek. A vicc sokkal inkább, de maga a humor nem. S addig nem is lehet az, amíg íróink, humoristáink se tekintik annak, amíg esetleges próbálkozásaikat agyonhallgatja a kritika, s amíg nem lesz olyan kommunikációs közegünk, amely humor-értővé nevelné a közönséget" – véli Fekete J. József 1981-ben Bogdánfi Sándor könyve kapcsán (H, 7–8. sz.).

A szabadabb szókimondás csak a humoristáknak engedtetik meg a visszarendeződés éveiben. A Vajdaság autonómiájának megteremtésével együtt járó ide-

ológiai szigorítások nyomása alól legalább a hetilapok humoroldalain, a Magyar Szó Grimasz c. mellékletében, vagy az Újvidéki Rádió Vidámműsorait hallgatva szabadulhatott föl a változások előnyeit legfeljebb csak részben érző derék polgár. Mert míg a nyílt társadalomkritika csupán szólamszerűen jöhetett tekintetbe, addig a humoreszk vagy a tréfa a maga általánosságában a tiltott témákat is súrolhatta. Persze, a hetvenes évek első felében senkinek sem volt mersze (és lehetősége sem), hogy a tabutémák boncolásával nevettesse meg a publikumot. A társadalmi vezérkart, a Kommunista Szövetséget és a nemzetiségi helyzetet nem pellengérezhették ki a humoristák. A bürokrácia semmire sem kötelező kifigurázásában viszont annál inkább kiélhették bíráló ösztönüket a szatirikusok. Nem beszélve a most már nyilvánosan bevallható, sőt megváltozhatatlanként is sugallhatott emberi gyarlóságokról, de nem kevésbé a nyugat erkölcsi alsóbbrendűségének második világháború óta aktuális adalékairól.

Az önkormányzatiságra törekvő Vajdaság érthetően előtérbe igyekezett állítani a saját értékeit. Így aztán a humor és a szatíra művelői is elhatározták, hogy évenként antológiát fognak megjelentetni. A jugoszláviai magyar humor a magasabb rendűnek számító irodalom képviselői számára részben a szórakoztatóipar jellege miatt nem rokonszenves. Az ekkor kegyvesztettnek számító Hornyik Miklós a **Marad a gyerek, ha látszik** (1974) c. *„Vajdasági magyar humoristák évkönyve"* kapcsán legalább az okozatait megemlítheti a szellemi meddőség e fajtájának, ha az okokról nem is beszélhet: *„Irodalmi felkészültség és erkölcsi felelősségérzet dolgában humoristáink a mai napig nem jutottak el az általuk oly gyakran kifigurázott »komoly« irodalom rajtkövéhez. Ha szórványos értékeiről magasabb követelmények miatt nem vettek volna tudomást, paródiáik stílusérzékről, igényességről tanúskodnának. De ma is csak rutinos értetlenségük, mesterségbeli felkészületlenségük mintapéldái."* (KI, 1975. VI. 4.) Valójában azt kellett volna megvizsgálni: kik azok az emberek, melyik iskolában mit és hogyan tanultak, akiknek az ízlését kielégíti az újvidéki központú szórakoztatóipar. S az sem lett volna mellékes kérdés: hol és milyen nyelvi-irodalmi szinten szerezték képzettségüket azok a humoristák, akiket érezhetően nem szellemi-művelődési célok vezérelnek. Ekkor azonban még mindig él a hit (ill. annak a látszata uralkodik), hogy az ember saját elhatározásától függ, mivé fogja formálni önmagát.

A **Marad a gyerek, ha látszik** c. antológia jórészt a napisajtóban emlegetett időszerű témáknak ad tréfásan túlzó formát. A szóban forgó humoreszkekben, példabeszédekben, kabaréjelenetekben kinagyított formában kerül előtérbe, ami a Magyar Szóban, a hetilapokban, a rádióban vagy a tévében többnyire csak mellesleg említődik meg. Az antológia szatirikusai (nyelvi játékmesterei) – Gál Lászlóval, Bogdánfi Sándorral, Kopeczky Lászlóval, Pintér Lajossal és Varga Gézával az élen – mindenekelőtt az újgazdagok sznobizmusán verik el a

port, azt a közhelyet illusztrálva több-kevesebb ügyességgel és bátorsággal, hogy a fölkapaszkodott emberek műveletlenek, és elidegenedett emberekként álértékek rajongói. Ezzel összefüggésben életformájuk szerves része a pozíciójukkal való visszaélés, tehát az olyan időszerű társadalmi feladatokat, mint a vagyonkivizsgálás, csak szabotálni tudják, ami természetessé teszi a szatirikus sugallatot, mely szerint az új viszonyok nem különböznek a mindenkoriaktól.

Emellett szintén kritikában részesül a társadalmi osztályoktól független munkakultúra hiánya, a reformok sikertelensége, a neveletlen viselkedés és az alkoholizálás. Szerepelnek továbbá a gyűjteményben példabeszéd értékű állattörténetek és nemzetközi témájú viccek is, valamint az emberiség jövőjét a groteszkhez közeledő módon sejtető történetek. Ezek azonban már nem egyértelműen a kapitalizmust teszik felelőssé az ember veszélyeztetettségéért. Hogy e szövegeknek a műfaj adta lehetőségeken belül sincs mélységigénye, különösen a vajdasági magyar írókat csúfoló (népszerűsítő) paródiákon látszik, amelyek ismert írók egyik-másik művét forgatják ki.

Föltűnő viszont, hogy a társadalmi csoportokra vonatkozó szatíra mindig független a nemzeti tulajdonságoktól, s hogy nyelvünk válságát – az írott stílus vonatkozásában – csupán egyetlen humorista (Papp Gábor) tűzi tollhegyre. Ugyanakkor a kétnyelvűség problémája csak Kiss István humoreszkjében említődik, ott is csupán mellékesen. A szatirikusoknak e tartózkodása annál inkább is föltűnő, mivel ebben az időben születik meg a Vajdaság autonómiája, s ezzel együtt a nemzetiségek hivatalos nyelvhasználatára vonatkozó törvényalkotás lehetősége. A humoristák fölgyorsíthatták és tartalmasabbá tehették volna ezt a deklarált céljaiban az egész világon párját ritkító folyamatot. Hivatásuk magaslatán nyilván akkor állhattak volna, ha egyfelől a saját nemzetiségük gátlásosságát, másfelől pedig a többségiek gőgös nemtörődömségét pellengérezik ki. Erről azonban szó sem lehetett, hiszen a hatóság csupán formálisan kezelte a kétnyelvűség kérdését, szemben az állambiztonsággal, amely gondosan őrködött a nemzetiségek – a Vajdaságban elsősorban a magyarok – tisztességes másodrendűsége fölött.

A következő évben megjelent második, **Sok az eszkimó, kevés a móka** c. évkönyv (1975) akkor is színvonal-emelkedést mutat, ha az első ciklus még az előző gyűjtemény korlátjait jelzi, s a második is – Bogdánfinak köszönhetően – a napi politika nyomatékos kiszolgálásával indul. Csakhogy itt már Domonkos Istvánnak az elmés, a problémák részletei és az egésze iránt egyaránt érzékeny szatirikus groteszkjei is helyet kapnak. Sőt, Gion Nándor és Németh István egy-egy szövege is emelheti a kötet színvonalát. Az egyik legjobb írás mindenesetre az íróként ismeretlen Kiss Istváné, aki Vörösmarty **Szózat** c. versének szatirikus céllal írt paródiájával – közvetlen célzás nélkül is – a fotel-beteg jugoszláviai magyar politikusokra húzza rá a vizes lepedőt. Ugyanakkor Hornyik Miklós, aki

jórészt jogosan írt megsemmisítő kritikát az első évkönyvről, a második gyűjteményben azt a szerencsétlen s ezért ügyefogyott délvidéki magyar tisztviselőt figurázza ki, akinek szomorú történelmi sorsán folyamatosan kesereg majd a publicisztikánk.

Hornyik azonban a meghurcoltatásai után végül összeszedvén magát, 1977-ben **Merülő fullantyú** címen olyan színvonalú humoros írásgyűjteményt hozott össze, mely már csak azért is példátlan a vajdasági magyarok irodalomtörténetében, mert a hatóság megijedt a szövegek többségének ébresztő-bátorító hatású szellemi élétől, úgyhogy a Forum Könyvkiadónak többé nem állott módjában ilyen válogatás megjelentetése. (Nem véletlenül adta Vajda Gábor a Magyar Szóban közölt ismertetőjének a **Meredek emeltyű** címet.)

A **Merülő fullantyú**ban több szerző szerepel, mint az előző gyűjteményben. Hornyik költői és szépprózai művekből egyaránt merített, olyan íróktól is, akik munka közben nem föltétlenül humoristák antológiájába szánták szövegüket. Fülöp Gábor, Podolszki József, Juhász Erzsébet, G. Fehér Gyula, Sinkovits Péter, Tolnai Ottó, Tari István, Szűcs Imre, Várady Tibor és Komáromi József Sándor neve többnyire meglepetésként hat az adott szövegkörnyezetben.

Az antológia érezhetően a begyepesedett igazságok, a manipuláló politika elleni harc eszközeként állt össze. Akkor is, ha az öncélúbb nyelvi humor is igencsak jelen van benne. Viszont az időtlen viccek számára alig maradt hely. *„Humoristáinknak olykor vitriolos humora... az eszméltető funkcióját tölti be”* – írta Vajda az idézett cikkében (1978. II. 18.), miközben fölvetette a problémát: hogy vajon vannak-e még tabutémák, s hogy a mondanivaló általánossága, behelyettesíthetősége mennyiben és mikor jelent számukra menedéket. Nem voltak művelődésszociológusok, de ha lettek volna, akkor sem vizsgálhatták volna pártpolitikai szempont nélkül ezt a kérdéskört.

Mindez nem jelenti azt, mintha néhány évig nem lett volna érvényben Bogdánfinak az a tétele, mely szerint a munkások elvárják a számukra írandó műveket (azaz a közhelyszerű társadalomszatírát és az ízléstelen vaskosságot). Ebből a premisszából egyenes út vezet a szórakoztatásnak ahhoz a magasabbnak látszó, de szintén alacsonyabb szintjéhez, amelyet Bogdánfinak a **Magyari sirodalom** c., állítólag *„paródiák”*-at egybegyűjtő kötete (1976) képvisel. Az író azonban többnyire a könnyebb munkát választja a nehezebb helyett, és paródiák helyett travesztiákat ír. A sok példa között a legfeltűnőbb az, amikor Ady közismert vallomásos versének címét **Szeretném, ha nevetnének**-re változtatja, és a saját humorista óhaját fejezi ki. Közelebb kerül Bogdánfi a műfaj hagyományosabb, Karinthy fémjelezte műveléséhez, amikor az író vagy a költő egy-egy szövegét önmagában teszi nevetségessé a szójátékokkal, és olykor ízléstelen malackodásokkal. Az előbbinek gyakran az a fogyatékossága (különösen a ne-

vek eltorzításában), hogy a röhögtetés olcsóbb megoldása kedvéért föláldozza a jellemzőt, amelyet csak a szerző elmélyültebb tanulmányozásával hódíthatott volna meg. Ezért az általa egyébként is ismert klasszikusok neveinek torzítása jobban sikerül a kortárs alkotók átkeresztelésénél. Leggyakoribb travesztáló eljárása az egykori és a korabeli idealistákat a jelen prózaiságához, az alkotói utópiákat semmibe vevő árnyoldalaihoz méri, aminek eredményeként írásaiban a szatíra ismérvei is megjelennek.

A hetvenes évek második felében Bogdánfi is fölszabadultabban humorizál. A **Minden és még valami** c. aforizmákat és humoreszkeket tartalmazó kötete (1980) tehát az általános és minden korban föllelhető emberi gyarlóságok kifigurázásán túl többnyire a „szocialista" viszonyok visszásságait sem kíméli. Ez utóbbiakkal kapcsolatban akár fölsőfokot is használhatunk, mondván, hogy Bogdánfi könyvéhez mérhető nyilvános igazmondásra alig volt példa a vajdasági magyar irodalomban. A szerző élményköre természetesen nem a társadalmi eszmények rombolásában, hanem a komolyan vett célok számonkérésében mutatható ki. Nem a kicsinyesség, hanem a hazugságot „felelősség"-gel nem igazoló elkötelezettség irányítja szemét a közösségi bajok csúfolódó föltárásában.

Ám semmire sem kötelező közhelyszerű aranymondások is vannak Bogdánfi aforizmái között. Ezek személyes indulatból fakadnak, s az alkotói önkritika fogyatékosságára utalnak.

Ha Bogdánfi néhány ezer oldalt kitevő Tito-fordításával, időnkénti szocrealista nyilatkozataival, sőt alkalmi kirohanásaival védhette ki a szocializmusnak az aforizmákban és a humoreszkekben kifejezett radikális bírálatait, akkor az erdélyi születésű Kopeczky László, nem rendelkezvén politikai védőmechanizmussal, a humorát is elsősorban a szójátékokra, helyzetekre volt kénytelen alapozni, ahogyan azt az indulása óta cselekedte. Ezzel az alkati apolitikussággal magyarázható, hogy a **Vajk a Szaharában** c. regénye (1975) társadalmi háttér nélkül figurázza ki egy szabadkai festészetrajongó műgyűjtő szenvedélyét, ill. egy giccsárus találékonyságát.

Az író akkor távolodik el ennél is nagyobb mértékben a valóságától, amikor a Forum regénypályázata kapcsán mások közeledőben vannak hozzá. Így hát a **Savanya, lóra!** c. regény (1983) ugyanabban a stílusban és hangnemben, sőt ugyanazzal a céllal is íródott, mint az előző művek. A posztmodern divatjának olyképpen enged a szerző, hogy a bevezetőben hagyaték közreadójává kisebbíti önmagát. A kötet felénél azonban visszaveszi a szót, s így túlságosan bonyolulttá válik a szerkezet. Nem nagy hozadékkal, mert a már ismert recept szerint adva van egy ügyefogyott, női munkatársainak nagy csoportja elől menekülő fiatalember, akiről azonban olykor kiderül: csak az olvasó mulattatása kedvéért játssza az ostobát. A nők cselvetéseinek következményeként botladozva későn

ébred rá: akire szüksége lenne, annak is hátat fordított. A visszatalálás kálváriája adja a regény helyenként vontatottan és vaskosan, néhol pedig magas szinten szórakoztató többletét.

A műfajokat tekintve a legkevésbé gátlásos Kopeczky. A **Használati utasítás a kockacukorhoz** c. regénye (1983) ui. – a szerző szavaival – „két és fél kisregényt" tartalmaz, valahol a szatíra, a travesztia és a kabaré hármas határán.

A **Fázol, öreganyám?** c. kisregény főhőse pl. hószobrász, aki anyaghiány miatt csak ritkán dolgozhat, s akkor sem hozhat létre tartós értéket. Lehetetlen vállalkozásával a művészi nagyotakarást parodizálná? Csak részben, mert a mű cselekménye a krimit travesztálja. A történetben, melyhez egy nagymama holttestével kapcsolatos kalandok is hozzá tartoznak, bebizonyosodik: mindenki tolvaj, főleg az, akiről nem is föltételeztük. A **Hajnalban indul a lift** c. kisregény főszereplőjét Catullus olvasásában gátolják a tolakodó körülmények. Ezek már fantasztikusaknak mondhatók, mivel a holtak száma is elképesztő.

A színtér és a cselekmény szempontjából viszont egyaránt realisztikus a **Főúri létem** c. kisregény, melynek főhőse egy javíthatatlanul optimista irodalmár, aki vendéglátóipari kalandba bocsátkozik Franciaországban, s a konyhával és a felszolgálással kapcsolatos élményei adomasorozattá formálódnak.

Hiába igyekszik a kritika megtéríteni Kopeczkyt a valóságból való ihletéshez, s hiába veti a szemére művei fajsúlyosságának hiányát, ahogyan nő a társadalmi szó és a tett közötti szakadék, úgy a humorista is mindinkább hátat fordít a tájnak, s nincs olyan könyve, amelyen ne hagyott volna érezhető nyomot az öncenzúra. Vagy elcsépelt bűnügyi történet kapcsán erőlteti a viccelődést **(Rózsalovag)**, vagy pedig szakácskönyvekben és receptekben ássa el magát **(Apám főz!)**. Legbiztosabban azonban külföldön, főleg a szeretett Párizsban s ráadásul franciaként érzi magát fölszabadultan. 1988-ban azonos kötetben megjelent kisregényeinek **(A beszélő óra – Párizsi kaland)** ui. Jeal Luc Meilhart, ill. Jeremy Fox a főhőse, akik bizony még humorrá oldott formában sem tudnak alkotójuk életének súlyosodó gondjairól. Nyilván azért is születtek, hogy ne tudjanak róluk, szemben a szerző penzumszerűen születő, egy bizonyos színvonalat mindig megütő napi, ill. heti írásaival.

Végeredményben Kopeczky prózájában az eszközök a szellemes szórakoztatás célkitűzésének rendelődnek alá. A közbeékelődő vicceket nem számítva, az író sajátságos szabad asszociációs módszerének köszönhetően a helyzetek mindig a nyelvi ötletességüknek köszönhetik bizarrságukat, ritkábban a groteszkségüket. E próza lényege a részletekben van. Ez az eljárás azért kockázatos, mert Kopeczkynak a szellemesség érdekében mellőznie kell a szereplők megformálását. Ha lankad a sziporkázás, akkor klisé ékelődik az író által rombolt klisék romhalmazába.

A szatíra és az irónia határai

A politikai visszarendeződés kezdetben a realizmusnak kedvezett. Ezt a körülményt használta ki Bogdánfi Sándor az 1974-ben megjelent **Angyalok játszanak** c. regényével. A Bánságban elképzelt Tiszavár faluban modern szocialista módon emberi komédiát próbált eljátszatni a szereplőivel. Ez azonban a műve kidolgozatlansága, elnagyolt alakteremtése és közhelyekbe ragadtsága miatt nem sikerült neki. Joggal sommázta tehát Varga Zoltán az elmarasztaló kritikáját a következőképpen: *„Bogdánfi regénye... súlyos tévedés áldozata lett. Annak a feltételezésnek az áldozata, hogy az az írói megközelítési mód, ami oly sok sziporkázó aforizmát, frappáns »félperces novellát«, szellemes humoros karcolatot hozott létre, akár pusztán egy szórakoztató regényt is eredményezhet."* (H, 1975. 4. sz.) Mindazonáltal a kritikus nem teheti szóvá az író eretnek hajlandóságát, ti. Bogdánfi a jugoszláv eszme legérzékenyebb pontját érinti. Azt a nőt (Olgát) állítja gerinces példamutatóként Tamás, a dilettáns festő mellé, aki a „népfelszabadító" harcban szerzett sebéről bevallja, hogy gally okozta, miközben a strandolása által kiprovokált katonák elől kellett menekülnie. Ugyanakkor pedig annak nőnek az ártatlanságát deríti ki, akit azért nyíratott Olga kopaszra, mert állítólag egy német tiszttel érték tetten.

Ez persze mint regényt nem teszi teljesebbé Bogdánfi művét, amely azért korántsem mondható nihilista világképűnek, mivel a fölfedezett gyógyvíz kínálta prosperitás és az előbb említett pár házassága előtérbe kerül a többi zavaros emberi kapcsolat mellett.

Holti Mária **Sodortatva** c. regénye (1974) is hasonló problémák miatt maradt megoldatlan, mint Bogdánfi műve. Azzal a lényeges eltéréssel, hogy míg az utóbbi a felszínes emberlátása és a nyelvi szürkesége miatt maradt eredménytelen, addig a Magyarországról érkezett Holti Mária – a Vajdaságban páratlan stilisztikai eszközökkel – csak a történelmi valóságból kiragadottan ábrázolhatta hősét. Ennek tisztázatlanság a következménye. Nem tudjuk: „honnan jön" Vajna. A regény két értelmezés között billeg: egy jóravaló, de gátlásos fiatalember életforma-keresése és egy bukott forradalmár talpra állása, hitváltása között. Mindenesetre lépten-nyomon érezzük, hogy Vajna nem akárki, még ha – mint Kertész Ákos **Makra** c. akkor népszerű regényének hőse – minden igyekezetével azon van is, hogy bárki legyen, egy a sok közül. S ez látszólag sikerül is neki, mivel ő is a boldog házasság öblében köt ki, mint Bogdánfi hőse. S ez logikus is. A bukáshoz konfliktus kellene, ennek viszont egyelőre csak a hatóság által engedélyezett formája lehetséges. Ehhez képest valóban kisebb giccs az „örök" emberi megoldás.

G. Fehér Gyula prózája is a szatíra ismérveit mutatja ezekben az években. Az eredmény vaskos elbeszéléskötetben összegeződik (**Másokat hívó hang**, 1979). Nem jelenhetett meg könyv az előző években, amely ilyen egyértelmű és kíméletlen ítéletet olvasott volna rá a szocialista társadalom technokrata és bürokrata rétegének fejére. Habár az író a jelenségeket többnyire a fonákjukról tapasztalja, még mindig az élet sokrétűségének bámulója, riporteri és szerkesztői tapasztalatát kamatoztatva, a társadalmi problémák és az egyéni sorsok széles panorámáját tárja elénk. Falun és városon egyaránt otthonosan szemlélődik, lélektani tapasztalatai gazdagok. Szereti az életet, de nem hisz neki; hőseit gyakran ott várja a csapda, ahol a legkevésbé számítanak rá. Az író mulat a félelemmel terhelt ostobaságukon. Kevés olyan szövege van, melynek ne a humor és az irónia adna frissességet.

Számos írása tanúsítja: G. Fehér Gyula eszménye a feladatának becsülettel eleget tevő egyszerű ember, aki az adott körülmények között mégis naiv idealistának bizonyul. A többi között végigkíséri az értelmiségi megalkuvásának folyamatát: miért szegődik el fordítónak a merész művelődési eszményeket valló idegennyelv-szakos tanár; milyen megszégyenülésben van része az állati módon duhajkodó ismeretlenek részéről a tisztességes tanítónak; mi formálja a jómódú családnál korrepetáló, szegény származású jó tanuló erkölcsi magatartását; hogyan öli ki a termelésszervezés irányításának automatizmusa az erkölcsi folytonosságtudatot; miképpen termelheti ki az ideges unalom és az ostoba sértődöttség a gyámoltalan idősebbekkel szembeni agresszivitást.

Ekkorra már a groteszk többértelműség számára is megért az idő. Ennek köszönhetően a **Másokat hívó hang** nem válhatott stílusirányzati szempontból egészen egyhangúvá. Akkor sem, ha a túl bőre sikerült válogatásban a felszínesség számára is jutott hely.

A humoristák műveivel szembeni kritikusi (könyvkiadói) tartózkodásnak sznobizmusban rejlő okai is voltak. Mert a szűken fölfogott esztétikum rögeszméjén kívül mással aligha lehet magyarázni azt a tényt, hogy miután Pintér Lajos **Purgatórium** c. regénye folytatásokban megjelent a Híd 1975/1976. évfolyamában, könyvként csupán 1981-ben hagyhatta el a nyomdát. Pedig akkor is stilisztikailag igényes, olvasmányos műről van szó, ha sem szatíraként, sem pedig regényként nem állja meg igazán a helyét. Viszont közeledik a szatíra felé, s cselekménymozzanatai, a helyzeti és a nyelvi humora a kevésbé vájt fülű olvasó érdeklődését is lekötheti. Ken Kesey **Száll a kakukk a fészkére** c. regénye leszármazottjának tekinthető.

Pintér e művében az alkoholelvonó kúrán levő betegek kórházi osztályán túlmenően a „purgatórium" egy sajátosan értelmezett társadalmiságnak is a szimbóluma. A szereplők csupán érzelmi reakcióik láthatóságában, indulataik

fokában térnek el attól, amit a hétköznapi beállítódás többé-kevésbé elrejt a nyilvánosság elől. De a **Purgatórium** nem pszichológiai regény, mivel a furcsaságokat egybegyűjtve nem ritkán az olvasó harsányabb reakciójára pályázik, miközben az anekdota kerül előtérbe. Pedig a zárt tér kedvezne a szatirikus tartalomnak. A betegek azonban rögeszmések, és – jobbára sematikusan – magatartástípusokat testesítenek meg.

A Forum Könyvkiadónak egy ideig valószínűleg az sem tetszhetett a műben, hogy Pintér egyértelműen ostobának és javíthatatlannak ábrázolja az embert. Böller Géza és Klemm Egon a társadalom megváltóinak a karikatúrái. Böller a napi politikai frázisok betege: ezek „szellemében" igyekszik élni. Azt hiszi, vállalt individualitása a közjó tagadása lenne, s ezért az önföláldozó lélekemberé az üdvözítő magatartás. Ugyanakkor Klemm nemes vállalkozását, a gyógykezeltek „önmegvalósításának" programját a giccses valóságkép értékeli le. A főorvos félig értett mintaképek hatására (magát lángésznek képzelve) magatartásreceptet ír elő a betegei számára, majd a bukott mártír szerepében tetszeleg. Nyilvánvaló, Pintér ugyanott mutatja ki az értékhiányt, ahol az önigazgatás dogmatikája van. Viszont botrányos az eszménytelensége.

LEFOJTOTT, VISSZAVONT FORRADALMISÁG (1971–1991)

A mérvadók

Ha a hetvenes években a jugoszláv politikai körülmények befelé fordulásra, rejtjelességre kényszerítették a Délvidék magyar költőit, akkor a nyolcvanas években a személyesség és az életszerűség fokozottabban kerülhet előtérbe a vajdasági magyar költészetben. Amennyire csökkent az olvasók, különösen a vers iránt érdeklődők száma, legalább olyan mértékben nőtt a növekvő izolációból való kitörés vágya, a másokhoz beszélésnek, a gondok megosztásának szükséglete. Gál László már csak posztumusz kötetében üzenhetett, Fehér Ferenc, Ács Károly, Zákány Antal, Gulyás József elhallgatott, s csak nagy ritkán publikált új verset. Tóth Ferenc baleset áldozata lett.

Hogy mivel kellett szembenézniük a költőknek, azt Gál László **Sziklaévek** c. kötetében (1983) kiadott, hátrahagyott verseiben mutatja meg legpontosabban. Ha ui. volt időszak, amikor Gál líraisága az új jugoszláv társadalom irányítóit megörvendeztető lelkesedéseiben, a korhangulatban találta meg önmagát, akkor az 1969 és 1975 között írt versekben a kitárulkozás fokozódik a hagyományos lírától a tényszerűség, a szűkszavúság által különböző módon. Mélységesen megdöbbentő, hogy az egykor forradalmi eszményekre játszó emberből jórészt az a dac is kiveszett, amelyhez Adytól kapott bátorítást ifjú éveiben. Fájdalom, kiszolgáltatottság, reménytelenség – ez a hetvenes évek első fele Gál-verseinek világa. Alig van már ereje a költőnek a szellemes cinizmusra, amely egy-két évtizeddel korábban pesszimizmusának heroikusságát jelentette. Előfordul még egy-egy föllobbanás, de a rezignáció, sőt a kétségbeesés tónusának eluralkodása egészen egyértelmű. Egy életben csalódott, eszményeitől búcsúzó, sőt már mindenről lemondott öregember vallomástöredékeiről van szó, melyek motívumai gyakran ismétlődnek. Ha a korábbi Gál-versek a lírai én és a világ drámai feszültségéből töltekeztek, akkor a hátrahagyott versek nagy többsége halkuló monológ. Ilyenformán: *„jött egy legényke nagy volt a világ / felnőtt a legény és szűk lett világa / ment volna messze de nem*

volt messze / felrepült volna de nem volt szárnya / kiáltott volna de berekedt" **(Vers)**. Az igazi probléma azonban mélyebben rejtőzik a hangtalanságnál, minthogy *„mind bolondok / az igazak az igaztalanok / s ha van még maradt még igaz szavunk / emberek vagyunk // csak emberek és ez oly kevés"* **(Csak emberek)**.

A jelentős írók közül talán csak Fehér Ferenc bátorkodik egy ideig esztétizálni, amikor mások többé-kevésbé alkalmazkodnak a pártelvárásokhoz. Költőnk dacol az időszerű művelődéspolitikával, mert pályájának méltatását a 7 Napban indított, jugoszláviai magyar írókat bemutató portrésorozatából Bori kihagyja, és **A vers megközelítése** c. ars poetica jellegű vallomása is e dacot jelzi. Fehér kimondatlanul T. S. Eliot szellemében (alighanem cinikusan) úgy fogalmaz, hogy az új vers mindig átértékel. Eszerint *„csak a költői világ létezik, az is az elvégzett munkába, a tettekbe szervesen beépülve, onnan kitérképezhetetlenül, mint ahogy a mű hatása ellenőrizhetetlen ellen-művek megalkotása nélkül"*. (MSZ, 1973. X. 20.)

Fehér Ferenc költészete még néhány évig mérsékelten dacol az uralkodó ízléssel. B. Szabó Györgyre utalva mondja: „maradok magamnak poroszlóm" **(Golnik)**. Másutt viszont nekiszögezi a kérdést a korán elhunyt polihisztornak: *„S hitted / valóban, hogy a hűségvállalásra / meg a – »Csináljátok!« – megpróbáltatásra / érettek vagyunk?"* **(Muraszombattól hazáig)**. De Szirmai Károly emlékének adózva is az elárult esztétikai és etikai eszmény árnyától sötétek a sorai: *„Életed kévéje: hites Kalangya! / Ríme lesz már az olcsó halandzsa... / Korcsosult a mérték: rőfre, araszra. / Hollószárnysuhogást? – Bérért? Garasra?"* **(Koszorú helyett)**. Ugyanilyen önmarcangolón siratja el a Palicsi út kipusztított villamosait és Kosztolányi lebontott, hotellal helyettesített szülőházát, miközben az „indexen" levő Kiss Ferencnek ajánlja a verset **(Ahol Kosztolányi szülőháza állt...)**. Epés szellemességgel gúnyolja a termés betakarításának eszközét, a cöveket mint a Vajdaságban divatossá lett strukturalista irodalomkritika metaforáját **(Cövek).**

Az idézett versei még bekerültek a **Madarak folyója** c. *Harminc év verseiből* készített válogatásba (1978). Ezután viszont bejelentés nélkül némul el Fehér Ferenc költőisége. Hogy miért, azt az Üzenetben, 1986-ban publikált versében a következőképpen jelzi: *„Pihenjünk hát – engem is kikötöttek / Kifogták vitorlámból a szelet / Magammal lehetek már csak / Se velük se vele se veled"* **(Kikötöttek)**.

Eközben a posztmodern alapgondolatával is kacérkodik. Versei többségében a központozás mellőzése világszemléleti krízis kifejezése. Hogy mennyire idegenkedik a költő a szocializmus konformizmusától, legszemléletesebben a **Változatok a tanyaromból előmeredő szabadkéményre** c. versében tükröződik. Az állítmányt nélkülözve sorjázó szókapcsolatok Fehér költészetére korábban nem jellemző módon értékelik a fölfordult, abszurddá lett világot: *„Fókabundára váltható édesanya-öl / Katlanláng nyaldosta medencecsont / Virágos tányéraid a Vörösmarty-téren // Kétszázhúsz voltos feledés villámok alatt"*.

Ennek dacára a symposionistákban olyan mélyen meggyökereztek az előítéletek, hogy még egy olyan szabad szellemű értelmiségi is, mint amilyen Csorba Béla, a következőket írta Fehér Ferencről: *„Népies ihletésű nosztalgikus világa... poétikailag, nyelvileg nem tudott kiteljesedni."* (In: **Eltévedt mezsgyekarók,** 1994. 255. p.) Ellenkezőleg: a posztmodernhez érkezve is az egyetemes magyar lírát gazdagította.

Fehér Ferencet a műveinek társadalmi fogadtatása és az életérzésének kettőssége hallgattatta el. A politika ti. – legalábbis látszólag – nagyra becsülte a tekintélyes költőt, a jugoszláv irodalom műfordítóját, hiszen 1977-ben – Gál László után – egyedül tőle adnak ki önálló verseskötetet szerbhorvátul. Nem véletlenül, minthogy az átültetéseiből már készül a válogatás, amely **A madár árnyéka** címen 1978-ban vaskos kötetként lát napvilágot. Ugyanebben az évben Bori Imre – megbocsátásának jeleként – kismonográfiát jelentet meg róla. Vagyis különböző elismerések fojtották bele a szavakat Fehér Ferencbe, aki 1979-ben a Július 7. Díjat, a Szerb Szocialista Köztársaság legrangosabb jutalmát, halálának az évében pedig a Magyar Népköztársaság Csillagkeresztjét is kiérdemelte.

Önmagában mindennél többet mond, hogy a nyolcvanas években nem önálló verseskönyvet, hanem jugoszláv gyermekköltők verseinek fordításából készült válogatást adott közre (**Vándorfelhők**, 1985). Ebben viszont pl. Dózsa Györgyről vagy Eötvös Lorándról nem, csak Matija Gubecról és Nikola Teslárról olvashattak a gyerekek. És – természetesen – Titóról és a jugoszláv hazáról, jóllehet nem nyílt propaganda formájában. Viszont tény: a tankönyvek mindvégig megverselt politikát is közöltek Fehér Ferenctől.

A hetvenes évektől kezdve Ács Károly is egyre kevesebb verset publikál. Inkább a délszláv költészet fordításában és antológiák szerkesztésében éli ki alkotói szenvedélyét, ill. pazarolja alkotói energiáját. Ennek következményeként az 1976-ban megjelentetett **Ének füstje, füst éneke** c. kötetében válogatást nyújt az addigi költői és műfordítói munkásságából évi lebontásban – ahelyett, hogy csak az újabb verseivel állna elő. Kultúrpolitikailag azért időszerű Ácsnak e lépése, mert így nyilvánvaló: a költő ifjú kora óta, az orosz irodalomtól gyorsan búcsút véve, a jugoszláv irodalom felé fordulva alkotott. Bölcsnek viszont azért tekinthető, mert a Forum Könyvkiadó verskiadványainak szerkesztője részéről ebben az időben még etikátlan lenne a saját műveinek terjedelmes megjelentetése. Ezt a közepes terjedelmű kötet végén a költő közölt és addig közöletlen verseinek, valamint a versfordításainak jegyzéke domborítja ki. Eszerint viszonylag sok (fiatalkori) Ács-vers még egyáltalán nem látott napvilágot, s a költő kb. 900 délszláv verset ültetett át, amelyeknek mintegy harmincad részét tette közzé a szóban forgó kötetében. (A jóval nagyobb válogatás majd csak 1985-ben **Kiásott kard** címen lát napvilágot.)

Ács Károly rendigénye a következő kötetének (**A közbülső világban**, 1983) beosztásában alkalmazott számmisztikában még inkább formalizálódik. Növekedőben van ui. az ellentmondás a költő eszményei és azok valóságfedezete között. A távlati céljairól (ha csalódott is bennük) nem mondhat le: erre nemcsak a törvény kötelezi, hanem saját munkásságának erkölcsi folytonossága is. Belső ellentmondását úgy teszi elviselhetővé, hogy egyrészt néhány versében a saját virtuóz verskultúrája révén a rezsimnek tetsző gondolatokat fejezi ki, másrészt pedig az élményvilága mélyebb rétegeiből föltörő egzisztenciális és világszemléleti gondjainak ad hangot. Az előbbiekre a Titót dicsőítő **Triptichon az emberről** a legjobb példa, amelyet évtizedeken át farigcsált a költő. De nem sokkal kevésbé jellemző az **Este, ha kinézek a hídra** c. vers sem, amely az építőmunka „óriásait" dicséri a televízió „törpéi"-vel szemben. A költő már csak nagy távolságról lehet tanúja az alatta lüktető életnek, s ezért sematikus a látása. Alkotó jókra és papoló bürokratákra osztódik a világ, a már-már agyonszennyezett Dunából viszont csak a *„rendíthetetlen, / ős türelem"* látszik. Olyasmire vetíti rá Ács a bensőség, a szépség látszatát, ami mindennek legfeljebb a lehetőségét tartalmazza.

A jelzett idealizmust a költő őszintesége ellenpontozza. A **Családi összeadás**-ban pl. a szarkazmus erősödik föl. Itt a mindennapok az életet teljességgel átitató és meghatározó erőként mutatkoznak, s a költő tollal küzd az ellen, aminek a foglya. A konformizmus, a látszatok uralma elleni lázadás különféle formái, s az Ácsnál kezdettől fogva oly fontos játékösztön kifejezői e versek. De egyben a rémek elleni önvédelem eszközei is, hiszen a költő egyik mindenkori jellegzetessége, a szkepszis, korábban nem öltött ilyen méreteket.

Az **Új idill** cikluscím az utána következő szövegekhez viszonyítva már egyértelmű cinizmusnak tekinthető. Az egyik legkiemelkedőbb, a jelentéstartalmakat grammatizálás útján szembeállító vers folyamatosan állítja, és egy pillanat alatt meg is cáfolja, önnön ellentétévé változtatja az idillt: *„Szépen süt a nap(alm) / buján nő a fü(st) / vár a tó (várj, atom!) / boldog liba(non) // Tengeren szirén(a) / ezüst anyahaj(ó) / fák közt csörtető pán(cél) / avarpuha ágy(uszó)"* (**Új idill**). Hogy Ács e kötetében is ellenpontozza az alkalmazkodó énjének harmóniaigényét, az abból is látszik, hogy a vereségérzet által meghatározott, összetettebb struktúrájú utolsó versciklusnak **Négyszemközt az éjszakával** a címe, s hogy benne a Palicsi-tó szomorú sorsán kesergő „**Nádas tavon**" a ciklus élére került.

Ennek az életérzésnek a jegyében néhány év múlva Ács Károly **Összes versei** is megjelennek (1988). Az eszményekben való csalódás, a kiégettség, az elfogyott mondanivaló hallgattatta el a költőt – átmenetileg.

Ugyanez az élmény terheli és szűkíti Pap József költői világát is. Ő azonban a poézisnek azt a kifejezésformáját művelte, melynek lényege – miként a **Véraláfutás** (1984) c. kötetéből kitűnik – a mindennapi élet jelenségeinek érzel-

mi-gondolati kritikája, lírai reflektálása. A sorok csupán akkor epikusan leíró jellegűek, ha a költő, a saját többször is hangsúlyozott verseszményére rácáfolva, személyes emlékeiben merül el. Ezekből viszont csak olyan mozzanatokat hozhat felszínre, amelyek közvetve nem veszélyeztetik a Forum Könyvkiadó és a vajdasági magyar csúcsértelmiség érdekeit. Ezért az ilyen versekben nem válhat mindannyiunk drámájává a költő magánügye. Humanizmusát a lemondás hangulata is áthatja, de sztoicizmusa többnyire derűs. Érzékeli a lehúzó erőt, a sár végső diadalának közelségét, ám ennek ellenére is megőrzi méltóságát: humora, bölcsessége nem hagyja cserben. Gyakran alkotás helyett inkább másokhoz beszél, a költői hevületet emberi melegséggel váltva föl. Ezért mellőzi a verstani buzgólkodást, emiatt megy át nála könnyen ritmikus prózába a szabad vers.

1987-ben Pap József *Összegyűjtött versek* alcímmel kiadja az addigi életműve összegezését **(Jegy)**. Ebben a számvetésben is kevés az új vers. A költő egy kis (irodalmi, tisztségviselői) közösség közepén tudja magát, s e pozíciójának előnyét és hátrányát egyaránt ismeri. Funkciója immár inkább társadalmi, mint költői, mégsem kételkedik a saját irodalmi jelentőségében. Az is csak mérsékelten izgatja **(Hatvanévesen)**, hogy *„A bölcsek bizonytalanok, / és nemcsak idejük, / merszük sincs már / kőbe vésni észleléseiket."* Tisztában van ui. vele, *„hogy semmit sem jó / elhamarkodni."* Hogy itt a lelkiismeret szavát halljuk, az önmagának föltett kérdéséből derül ki: *„Magam talán különb vagyok?"*, miután megemlítette az egykori társakat, akiket *„egy elragadó látvány csábít"*, vagy „a *következő fok a létrán"*, esetleg *„a csinnadratta maga, / hogy ne kelljen a fejét használnia"* **(Képzelgések)**. Nem marad tehát más hátra a költő számára, minthogy ahhoz a töprengő medvéhez hasonlítsa magát, aki nem tudja, hogy vajon elhagyja-e a barlangját, vagy pedig visszatérjen *„a bűzhödt odúba"* **(Tél és tavasz)**.

A munkásmozgalom-párti nagy etikából és a fenomenológiai lényegszemléletből tehát kis etika, környezetleltár lett.

Ezzel szemben Koncz István kiélezett belső drámát vív azért, hogy átlépje vagy pedig ne lépje át létének polgári kereteit. A költő **Ellenmáglya** c. kötetének (1987) több versében is nyugtatgatja önmagát, azokat a repedéseket igyekezve bedugaszolni, amelyeken át hideg áramlik kényelmes szobájába. A Délvidék költői közül kevesen mondogatnak úgy oda, mint ő, aki sehogyan sem tud beletörődni a létet meghatározó farkasmorálba. Koncz ui. *„tetves földön"* a *„rohadt világ ellen"* küzd, mert *„hülye kéjjel lehet csak a húsnak örülni"*. Nem marad tehát más hátra, mint *„tépni a szép erkölcs rongyait"*, s *„üvölteni"*, míg *„átver a gatyán a kockázatos indulat"* – *„a pofája istenit"*, ha már *„a mérnök"* csak annyit tehet, hogy *„emberi és állati szarból isteni szobrot mintáz"*.

Miként a több versből vett idézetek fenti montázsából láthattuk: Koncz nihilizmusára vezethető vissza az a tény is, hogy nem pepecsel sokat a verssel. Ha

már papírra került, többnyire mindjárt véglegesen elbúcsúzik tőle. Miért is ne tenne így, hiszen legfeljebb az újvidéki barátok kíváncsiak az ő személyi válságának nyomaira, no meg a jugoszláviai magyar költészet iránt érdeklődő egy-két magyarországi kritikus. A teljes nihil (a háború általi fenyegetettség) övezi a látszólagos anyagi és erkölcsi biztonságot: erről az élményről vall Koncz István az életrajzi tényközlés, az elvont bölcselkedés, a szimbólumot alkotó tájvers, az automatikus szöveg és az indulatos szitkozódás szintjén. Emiatt ikeríti több versében az egymástól távol eső fogalmakat, ekképpen is kidomborítva az értelmetlenség, sőt a veszélyeztetettség egyetemességét.

Persze, azért Koncz sem annyira ártatlan, mint gondolja, mikor pl. azt írja, hogy *„akadozik a vers, – / lám, az ihletre is átok / a tiszta lelkiismeret”* **(Fohászféle azért, hogy soha ne kelljen ölnöm)**. A költők között ti. a legtisztábbak is csak elvétve dicsekednek a becsületességükkel. Koncz azonban az említett versében jogászként gondolkodva a többi között azt mérlegeli: nem lopott-e csirkét, vagyis nem csirkefogó-e. E kicsinyesség azonban nem vonatkozik minden versére, hiszen az egyikben **(Kiűzetés-ügyben)** Villont is rokonszenvvel említve, azt üzeni Sziveri Jánosnak: *„barátom várlak / és iszunk majd / egy nagyot”*.

Ennek dacára az **Ellenmáglya** Híd-díjban részesült. Talán azért is, mert a költő egy lehetséges nagy sors tükrében találja magát kicsinyes polgárnak. Nem lehet tehát egyszerűen sznobizmusnak tekinteni azt a tényt, mely szerint viszonylag gyakran fordulnak elő nála világirodalmi nevek, s Domonkos Istvánnak kijelenti: *„Nem lehet, / vagy nem szabad, túlélni / a verset, / ha már megírtad!”* **(Párbajvers)**. Pedig *„az élmény [...] nem végzet, – meteorológia csupán.”* **(Himnusz – suicid)**

Minderről Koncz szerencsésen feledkezik meg a szerelmes verseiben. Szerinte a *„költő legszebb, amikor a szerelemről dalol: / Mert minden a világból csak csók-jelkép, csók-jelkép”* **(Virágének)**. Ez az érzelmi bensőség az egyetlen biztonságot jelentő pont e költői világban.

Vannak olyan versei az **Ellenmáglyá**nak, amelyek nem sokban maradnak el az említettektől. A szorongás rémképeiről, a melankólia veszélyeztetettség-érzéséről, egyszóval a költőnek arról az önmagát s az embert féltő felelősségérzetéről van szó, amely főképpen a kötet két utolsó ciklusában jut kifejezésre. Itt Koncz István természeti környezetünk pusztulásának és egy szörnyű háborúnak az előérzetében is – az elvben megtagadott költői képek formájában – színvonalas költészetet produkál. Az élményvállalás olyan teljességeként, amelyre az idősebb vajdasági költők közül senki sem tudott példát mutatni a nyolcvanas években. Koncz a beletörődéstől az enyhe irónián át a maró cinizmusig viszonylag széles skálán fejezi ki a civilizáció teljes csődjének nyomasztó sejtelmét.

Brasnyó István is a – korábbi és későbbi „nullazuhatagai” mögötti – létét igyekezett föltárni az **Óda a regényhez** c. vallomásában (1985). Az író, a korszel-

lemnek engedve, egyszeriben elhatározta: poémában tárja föl azt, aminek elemei addig közvetlenül nem kaptak helyet a műveiben. A válságban levő számvetési szándékáról van szó. Brasnyó nyelvi fantázia által színezett múltképén csupán azok a mozzanatok kapnak helyet, amelyek lényegesen befolyásolták poétikájának és etikájának kialakításában. Az **Óda a regényhez** tanúsága szerint az anyagi nyomor, a művelődéspolitika manipuláló törekvéseivel szembeni kiszolgáltatottság és a jellembeli gyöngeség eredményezte azokat a „hermetikusan" végtelen szövegáradásokat, melyek szerzőjüknek is legfeljebb a papírra vetés pillanatában szerezhettek örömöt. Ezzel szemben e poéma vulkánkitörés, a létalattiságban évtizedek óta fölgyülemlett feszültség-levezetése, s egyúttal annak az eszménynek a kifinomult jelzése, amelyet Brasnyó – vallomása szerint – a természetében rejlő irracionális okok és a társadalmi érdekek miatt elárult.

A nyolcvanas évek ihletésében – az előző évtizedekkel szemben – nem elsősorban a fogyasztói beállítottság miatti lázadás, az abszolútumra vágyás, az együtt haladás kritikai szelleme, a politikai nyugtázásra várás jellemzi elsősorban az alkotót, hanem a mélyebb egzisztenciális gondok, a tanúságtevés, a vészjelzés és az olvasói visszhang várása. Annak belátása, hogy – miként az előző példák is jelezték – az ember nem kommunistává, de polgárrá is egyre kevésbé lehet a „szocialista" Jugoszláviában. Ezzel a szorongásnak a divattól függetlenebb rétegei kerülhettek felszínre, s a sorok mögött gyakran a kollektív tudatalattit kell fölkutatnunk ahhoz, hogy fogódzót adhassunk az olvasó kezébe.

Tolnai Ottó **Gyökérrágó** c. kötetének (1986) utópikus célja: az élet vélt eredeti spontaneitásának visszaállítása. E törekvés megnyilvánulása az élet állatiasan nyers küzdelméből való kivonulás, „különbéke", mely többnyire humoros, esetleg szatirikus verseket eredményez. E magatartás lényegét a kötet első verseként szereplő, vizuális nyomatékú egyetlen sor, a „*vezérfonál____féreg*" fejezi ki. Az a törekvésem, hogy ne legyen törekvésem – mondja ez a többértelműségében meghökkentő sor. Ha a könyv fedőlapjának nyakkendős kutyája felől vizsgáljuk e vastag vonallal összekapcsolt két szót, akkor a civilizáció alapfeltételének, a célszerű állásfoglalásnak, pontosabban a csoportmegegyezés képviseletének leértékeléséről van szó. Tolnai költői magatartását ismerve, korántsem csak a külsőségek ellen irányul e szatíra: a jólöltözöttség és a cselekvő értelem nem elsősorban önmagában, hanem valószínű tartalmában problematikus a költő számára.

A lapos tendencia viszont annál inkább távol áll Tolnai költői világától, mivel a féreg fogalmának jelentését a kötetben található versek még jobban kiszélesítik. A költő saját magát is ebbe a kategóriába sorolja, jóllehet nem erkölcsi okokból. Egy külföldi munkavállaláson vett ui. részt, amelynek spárgaszedés volt a feladata. A kötetcím, a „gyökérrágó" is lényegében erre az akcióra vezethető

vissza, noha a versek kontextusában a gyávaságból vagy ostobaságból önmagát gyökértelenítő, fajának elkorcsosodása iránt közönyös ember lehangoló képe is megjelenik előttünk. A spárgatermesztés és bikatenyésztés vállalkozásának megértéséhez azonban ajánlatos ismernünk a **s nem újság ólmától** c. vers utolsó sorait: *„nekem az állatoktól növényekt / ől jövő információkra is szükségem van én től / ük akarok elpiszkolódni akár el is esni s nem / újság ólmától”*. Ezzel összefüggésben a hajdani Új Symposionnak a fiatal Lukácstól átvett gesztuseszményét kell megemlítenünk, amely a kiútkeresés eltökélt igényéről ad hírt akkor, amikor nincs, és nem is lehet bizonyosság, egyértelműség.

Indulatos (érzelmes) „tópartiak”

Zákány Antal költőként eredetileg nem egy osztály, hanem egy társadalmi réteg, pontosabban egy lélekállapot, folyamatos lázadás mellett kötelezte el magát. Nem ritkán pózolva, hetykélkedő, gúnyos fölénnyel alaposan elverte a port a boldogtalanságáért felelősnek tartott világon. Az argókifejezések és szitokszavak is felbukkantak nála, mondatai pedig, mivel mindent egy szuszra akart kimondani, hosszan kígyózóak s lendületükben közhelyszerű ismereteket, elcsépelt fogalmakat is átforrósítottak. Volt itt persze önámítás is, ami arra vall, hogy Zákány több versében nem csupán téma vagy motívum, hanem provinciális korlát is a vidék. Nem így az **Egy lelépő tisztátalanhoz** című̈ben, amely 1973-ban, a keletkezési évében nem, csak húsz évvel később az Üzenetben láthatott napvilágot: *„Eljátszott, régi / osztályromantikával / nem mehetünk előbbre, / új szellemmel és tettel / kellett volna / gyárat, / házat / és hazát / építeni / és szépíteni / jövőt, / és tudni, nem elfelejteni: ez már a / kozmikus korszak, amelybe léptünk / (ezt követelik az utánunk jövők), / s hogy az egyéni vakság mozgatott minket, és / hogy harácsolt az is, / ki »szent« volt – s hogy a mi történelmi / nagylelkűségünk tévedés volt…”*.

Az évek során csitultak Zákány indulatai, s a rezignált panasz lett tipikussá a költői magatartásában. Ez azonban nem jelenti azt, hogy csökkenhettek a vele szembeni politikai fenntartások, mert a Szabadka környéki költő az ezeréves fájdalmait sem hallgatta el: *„Ezer évet ültem / egy titkos fájdalom / magánzárkájában, / bizonyos remény / darabka kenyerén, / betegen, báván, / lázasan és eszelősen, / föloldó ítélet nélkül…”* **(ezer éve)**. A hetvenes években a politikai körülmények újra nem kedveztek a szókimondásnak, úgyhogy a költő az elnémulás kínjait szenvedi: *„a lélek szörnyeteget szoptat, / és nem lesz dögleszt̋ő, / hitvány parázshallgatásból / szent lángének és lángbeszéd!”* **(nézz a tükörbe)**.

Így aztán nem csoda, hogy 1974-ben még megjelent ugyan **A vas nem kenyér** c. verseskötete, de a néhány évvel később kiadott összegyűjtött verseit követően

a haláláig (majdnem egy évtizedig) a közölt műveinek sem a mennyiségével, sem pedig a minőségével nem tudta maga felé fordítani a Forum Könyvkiadó figyelmét.

Noha kiemelkedő tehetség volt, nem lett belőle nagy költő. A fejlődéshez elengedhetetlen kritikai visszhang hiányában rejlett a tragédiája. Készültek ugyan róla impresszionista portrék, de nem akadt bíráló, aki a Zákány-verseket ízekre szedve (másokkal vitatkozva) választotta volna el a zseniális látomást és a nyelvi ötletességet a stilisztikai botlástól.

Jól mondta Juhász Géza a **Közel a Nap arcához** c. *Összegyűjtött versek* (1978) utószavában: *„társadalmi szerkezete nincs a zákányi világnak"*. Nincs bizony, minthogy a költő a saját bőrén érezte az osztályellentmondásokat, s a munkásoknak nem a hatalomgyakorlása, hanem a kizsákmányoltsága volt az ihletője. Ilyet kényszerült írni: *„Állami segédlettel / lett a fiam fölös / létszámmá és privát, / méltatlanságból szélnek eresztett, / gyűlölt humanista eretnek"* **(meditáció)**. A költő alkati és helyzeti indulatossága tehát állandó szociális erőforrás, amelyre nincs szükség a Vajdaság autonómiája megteremtésének éveiben. A költő változatlanul az emberi természet javíthatatlanságával kapcsolatos tapasztalatát fejezi ki az uralkodó politikával szemben, mikor azt írja: *„az úr / a sziklaszilárd, / az acélkemény, / aki a humuszodon, / a magodon, / a kalászodon henyél, / az úr, / kit méhében hord / a szegény"* **(a tó).**

Ezért Zákány legszívesebben a természetben, Szabadka környékének évezredekre visszamenő kulturális hagyományaiban oldódna föl, ám a sztoikusság csupán kínzó vágy számára, hiszen érezhetően ugrásra készek a sérelmei. Szerencsére azonban a misztikus tájleírás, a természeti jelenség látomásszerű életre keltése is jelen van ebben a költészetben. A táj metafizikai állandó: önmagában, s nem evilági jelentésre utaló allegória voltában rejtélyes. A tó pl. eszményi élőlény a költő számára, ám nem érzéki valóságában, hanem hozzáférhetetlen belső többletében. A tavaszi vagy a nyári tó érzékletes realitása kiábrándítana (egyik versében a sirály dögre ereszkedik), a jelenség csak titok voltában, a szimbolikus-romantikus sejtetés által lehet vonzó. S ugyanígy az ősz is az érzékelhetőségen túlisága által varázslatos. Ám a gyakran föltűnő isten önmaga paródiája is: a tények szorításában lelepleződik, s nem ritkán a világi viszonylatok karikírozásának eszköze.

A „valóságirodalom" hívei a hetvenes években kevés olyan hiteles alkotót tudtak fölfedezni, akinek munkássága úgy épült volna a szocialista önigazgatás hétköznapjaira, hogy a hatóságilag engedélyezett kritikán túl tartós értéket is képviselt volna. E kevesek között Gulyás József a rendhagyók közé tartozott, mivel sohasem osztozott tartósan a munkásság sorsában, úgyhogy a baloldaliság kérdése nála inkább csak alkalmi retorikai megnyilatkozás volt csupán. Magány,

indulat és misztika keretezi az ő költészetét, amelynek csúcspontjához a hosszú szünet után megjelent **A tenger küszöbén** c. verseskötetében (1977) érkezett.

A kötet első felében viszonylag rövid, személyesebb líraiságú, egy-egy pillanat vagy helyzet indulatát kifejező verset találunk. A második rész a már-már poémává növekedett terjedelműeknek ad helyet, amelyek szürrealisztikusan oldott képeikben különböznek az előbbiektől. Az előbb sorakozó állapotrajzok, önmeghatározások, létmegjelölések mintegy előkészítik és indokolják az utánuk következő (részleteikben egyébként sokszor velük is összefüggő) mágikus kalandokat, csapongó merengéseket. Gulyás e hosszabb lírai műveiben (amelyek között a délvidéki magyar irodalom két kiemelkedő verse, a **Hinga** és **A vén tamburás** is jelen van) az elmélyülés, a lét mögötti lényegérzés igényével haladja túl az értelem és az érzelem, valamint a hely és az idő mértéke szerinti verseket. Ezt a keleti filozófiák vonzáskörében cselekszi.

Ehhez képest az 1981-ben megjelent **Csillagok és patkányok** csak a nagyobb fokú személyességében és személyeskedésében hoz újat. A költő azonban nem csupán a világgal, az elfogadott értékekkel perlekedik, hanem önmagával is. Egyensúlytalan háborgásról, folyamatos vádaskodásról tanúskodnak Gulyásnak e versei, amelyek olyképpen férfiasak, hogy nyoma sincs bennük az erotikának vagy a gyöngédségnek. Jó viszont, hogy a kötelező képmutatás évei után a felszínre jöhettek e nem ritkán barbár őszinteségű megnyilatkozások, amelyek jól megférnek a vajdasági kultúrpolitikával.

Ezt nem cáfolja meg az a tény, hogy a költőnek ebből az időből sok kiadatlan verse maradt, amelyeket **Vers – 1980** címen 1996-ban jelentetett meg. E parttalanul áradó szabad sorokban mindazonáltal nincs föltűnő ellenzéki magatartás, s ritkán múlják fölül a vajdasági magyar költészet átlagszínvonalát.

Ami végtére nem is csoda, hiszen Gulyás a kritikusaihoz írott versében (**Most és mindig**), amely szintén csak nagy késéssel, 2002-ben látott napvilágot a **Volt idő** c. verseskötetben, kijelenti: az ő költészete szocialista, sőt kommunista fogantatású, tehát semmi köze a divatossá vált, elvont létélmény-művészethez. Gulyás verseiből ugyanakkor az anyagi szerénységre kényszerült ember ironikus-cinikus tiltakozása hangzik ki a fogyasztóivá süllyedt társadalmi életgyakorlat ellen.

Viszont a szocialista és a kommunista költői-emberi magatartáshoz elengedhetetlen nagyobb fokú empátia, a másokkal, elsősorban a környezete szegényeivel való szolidaritás hiányzik Gulyás József verseiből. Ennek az érzéketlenségnek azonban előnye is van. A költő ui. ahelyett, hogy erőltetetten mímelné a másokkal való azonosulást, vállalja az önzését, s ezzel együtt az önmagával való leszámolást. Vagyis az indulatos pózolásaival a mélyebb belső impulzusai szerinti szerepeit játssza, s így a verseinek nem lehet közük az elbürokratizálódott szocializmus dogmarendszeréhez.

Tóth Ferenc azon kevés délvidéki költők közé tartozott, akiknek anyanyelvi kultúrája fejlett volt, s a legtudatosabban alkottak. Ennek legalább annyira következménye, mint oka, a klasszikusokhoz (Berzsenyi, Füst Milán) való vonzódása. Élményközpontú költészetet művel, de az irracionális kifejezésmód is közel áll hozzá. Néhol nyíltan, többé-kevésbé hagyományos költői képekkel fejezi ki magát, másutt a szómágia vonzásának és a népballada törvényeinek engedve az érzelmi motívum rejtett feszültségként, sejtelemként van jelen.

Egyik kivételesen gyakran használt kifejezése, a vér is biológiai képzetkörre utal. A vér áramlása lüktet Tóth ütemes ráolvasásaiban és szürrealisztikus rejtőzködéseiben – a vajdasági „avantgárd" ellenében. Nála ui. az értelmi-érzelmi azonosulás (amely az általa fontosnak tartott értelmiségi alkotómunkának is előfeltétele) kulcsfogalom, a költő hisz vagy hinni akar a másokkal teremthető azonosságban, a hagyományosan értelmezett humánumban. Eszerint a vers közösségteremtő médium, ünnep, de a mindennapok szolgálata is egyben.

Fehér Ferenc és Ács Károly után majdnem kizárólag Tóth Ferenc költészetével kapcsolatban lehet szerelmi ihletésről beszélni a jugoszláviai magyar irodalomban. Ez legteljesebben a **Csontomiglan-csontodiglan** (1980) c. utolsóként napvilágot látott verseskötetében jut kifejezésre. Tóth ekkor már tudatos korszerűtlenséggel szembesült a legkorszerűbb emberi problémákkal. Itt is a szerelemben talált menedéket, miközben finom erotika egyénítette hangnemét.

Tóth költőisége különösen azért föltűnő és dicsérendő, mivel a vajdasági magyar költőknél a banalitás kifogása mögött, a kétségtelen elidegenedés mellett, egy újfajta szemérem betegsége harapózott el. Ha régebben az érzelmek fennköltsége vezetett a sznobizmus felé, akkor ebben az időben a durva testiség jelenti a korszellem hitelesítette ízlésnormát. A költők nemigen éreznek már, vagy ha igen, akkor szégyellik érzelmi világukat. Ezzel szemben Tóth Ferenc az intellektusát az élmény hámjába fogja, s Éroszhoz ódákat, himnuszokat zeng.

A **Kiáltozás napnyugta előtt** egyike a legszebb erotikus verseinek. A versszakonként ismétlődő „kiáltások" egy konkrét élethelyzethez kapcsolódnak: az emelkedett tónusnak humor a velejárója. A lényeg szürrealista képsorozatban – természeti jelenségek megidézésével – valósul meg, s a végső egyensúlyállapot a cél. A vér itt is fölbukkan a fájdalom és a szenvedély azonosságának jeleként. Az eksztázis sajátosságára vall a testen túliság vágya, a személyes lét föloldásának kívánsága.

Táj és veszélyérzet

Deák Ferenc indulattól terhes lírai ihletésű prózaíróként, de még inkább drámaköltőként írta be a nevét a délvidéki magyar irodalomtörténetbe. E tehetsége azonban a költészetében, az egy évtized termését összegező **Kudarc**ban (1982) közvetlenebbül juthat kifejezésre.

A gyermekkori színtér álomszerűen pontos tapasztalása Deáknál sem újdonság, hiszen prózai műveinek nagy része az első, még ösztönös észleletekből építkezik. Az újdonság, a többlet most csak annyi, hogy az emlékeket a költő eredeti valóságfedezetükkel igyekszik szembesíteni, már-már mazochista elszántsággal keresve azt, ami nincs, talán nem is volt, de főleg nem lehetséges. Eszerint Deák, közéleti szerepével ellentétben, az ember meghirdetett önalkotása helyett – lelkiismereti parancsra – az önlebontását kénytelen vállalni. De nem fordíthat radikálisan hátat a politikus közéleti szerepének: idillt keres, az elveszített bensőség miatt panaszkodik, ahelyett, hogy a társadalmi funkciója szorításában vergődő énjét írná körül. Helyenként azonban erről is hírt ad: *„Velem beszélnek, / s átnéznek rajtam: / mögülem az időből / azt a másikat várják"* **(Ittabé, Zsebengő utca)**. A földijei valószínűleg az egykori Deákra emlékeznek (persze, nem biztos, hogy őt is várták), ám az olvasó a hazatérőre, az emlékkereső mögöttire lenne kíváncsi. Ez másutt is elénk áll, s így az akkori délvidéki kultúra egyik legnyíltabb, legtisztességesebb önleszámolásával nyűgöz le bennünket: *„fehér verem / magad ástad / de nem másnak / beleestél / ennyit éltél / ennyit értél / de most tudod / biztonságban / a sok tarhás / hasbeszélő / eszmeevő / szavat fosó"* **(Episztolák a szívből)**.

Utasi Mária a Vajdaság művelődési központjaitól távol, Baranyában élte le rövid magyartanár-életét. Túl igényes volt ahhoz, hogy sokat írjon. Első verseskötetét, amely a költőnőt (a Képes Ifjúság szerkesztőségének jóvoltából) Sinkó-díjjal kitüntető bizottság szerint nem tartalmazta a termés javát, csak kilenc évre rá követte a második (**Égő ezüstben**, 1979), míg a harmadiknak **(Vízmosta jel**, 1987) a pozitív lektori jelentés megszületése után nyolc évig kellett várakoznia a Forum Könyvkiadóban, hogy válogatásként csupán posztumusz kötetként láthasson napvilágot.

A megjelent verseskötetek nem tanúskodnak lényeges költői fejlődésről. Utasi Mária törekvése kezdettől fogva klasszicista volt, pedig nem művelte a hagyományos versformákat, a képzelete rendszerint szétfeszítette az élet kereteit, s a lét örömeit és fájdalmát zengte. Így aztán erkölcsi maximalizmusát nem tételekként, hanem szimbólum értékű metaforákként, természeti képekként közli. Ám ezzel nem tagadja meg ösztönösségét, hiszen a misztikus panteizmus élményköre is

közel van hozzá, amit főleg a ritmizált szómágia által juttat érvényre. Ha az élet alig nyújt örömöt (hiszen, miként nyíltan mondja, aki bírja, marja), akkor a lét végtelenségének, szépségének fikciójában kell megkapaszkodnia.

Baranya azonban nem csupán leírásra nem, hanem mítoszalkotásra sem ihleti a költőnőt. Ehelyett inkább archaizáló hajlandóságában támogatja. A verseiben föl-föltűnő régies szóalakok, biblikus motívumok aligha választhatók el a táj protestáns hagyományaitól, nyelvünk hajdani megújulásától. E tudás mindazonáltal inkább lehorgasztja, mint lelkesíti a kedélyt, mert Utasi Mária személytelen lírájában a pusztulás képei kerekednek fölül. Nem ritkán rejtélyesen, az értelem számára megközelíthetetlen módon. Ennek ellenére azonban egyértelmű: a mártíromság többször felbukkanó motívuma elkerülhetetlen és tudatos önfeláldozásra utal Utasi Mária költészetében.

Cs. Simon István is hasonlóképpen terméketlen (mert a törekvésében úgyszintén nem támogatott) költő. Köteteinek jelentősége azonban nagyobb a számuknál, minthogy a vajdasági ember tapasztalataihoz kapcsolódó élménykörből sarjadtak, s emellett általában meggyőző formaerőről tanúskodnak. A költő ihletében alapvető motívum a gyermekkori sérelem, hiszen szülőfaluját a bolsevik hatóság elárverezte, a lakosságot áttelepítette. Ez a megalázottság már az első verseskötettől kezdve a rossz csillagzat alatti lét fájdalmas melankóliájával itatja át sorait, olyannyira, hogy attitűdváltozásról sem az **Ahogy a vadkörtefa** (1980), sem pedig a **Varasodás** (1992) kapcsán nem beszélhetünk.

A csókai költő poézise, a szó hagyományosabb értelmében, ihletközpontú, az impresszionistákra emlékeztető módon érzelmi-gondolati jellegű. Ám ez a metaforikus nyelv, mely néhol kötöttebb formában hatásosabb is lehetne, inkább egy állandó közérzetnek, mint váltakozó hangulatoknak a terméke. A költő leginkább tudatosan figyeli környezetét, a természeti jelenségeket, s egy-egy kiemelt mozzanatba sűríti élettapasztalatát, bölcsességét. Képei a megfellebbezhetetlen sorsot tudatosítják. Már első kötetében (**Utak keresztje**, 1971) szellemesen kijelentette, miszerint az életet az *erősebb győz* elve irányítja, s a továbbiakban ennek a ténynek a következményeit rögzítette a maga módján. Egyhúrú hangszere az elkerülhetetlen pusztulás dallamát zengi, mind társadalometikai, mind pedig természetvédelmi vonatkozásban. Megilletődött férfiasság az ő tartása, amely hisztéria helyett a szembenézést példázza. Ez mélázó tájleírásként, egyetemes érvényűséget célzó tömör kijelentésekként, megállapításokként, s gyakran nyomatékos befejezésként válik költői erővé.

Hogy a szóban forgó fiatalabb költőgenerációt elsősorban a megszenvedett tehetetlenség ihleti, azt Podolszki Józsefnek a profetikus jellegű **Barna** c. kötete (1983) is tanúsítja. Abban az időben még kevesen gondoltak arra, hogy Podolszki **A félelem sátra** c. ciklusának hallucinációja a közeljövő valóságát elő-

legezi: *„Vándor seregeket látok / hegyekből zúduló vadak közelednek / az erdő minden fája mögött egy-egy fegyveres / vakmerő elszánt legények / hiába minden védekezés / kincseinket elég mélyre nem áshatjuk már [...] történni fognak borzalmak is / melyektől irtózik a tisztes képzelet / tanúi leszünk részesei"* **(Hadak közelednek)**.

Nagyobb mélységfedezethez azonban inkább az ezután, immár a halállal szembenéző, a végelszámolás helyzetébe került költő versei jutnak. Ekkorra már végleg elcsitul a világ ellen támadó indulat, mérséklődik a vádaskodás, s előtérbe kerül az önkritika. A tényszerűség és a tárgyilagosság dominál: a képzelet ennek szolgálatában működik. Érezhetően nagy a távolság a költő és az élet között, ami gyakran a térbeli viszonyok érzékeltetésével is kifejezésre jut. Podolszki ui. az elhagyott Újvidék után Topolyán sem találva a helyét, végül Zárába költözött. Elhagyta tehát hajdani küzdelmeinek, túlságosan is mozgalmas életének színterét, s a megnyugtatóbbnak gondolt horvát tengermelléket választotta.

Költészetének kiteljesedésére csak a halálát megelőző időszakban került sor. E versei csupán posztumusz kötetben láthattak napvilágot (**Át**, 1988). Itt már a lét végső kérdéseivel szembesülő ember drámájával és lírájával találkozunk. A költő a mediterrán fényeiben éli meg az emlékeiből előgomolygó homályt, az elmúlt évek meddő vergődését. Így aztán az önleszámolásban érkezik csúcspontjára Podolszki költészete, a szorongásnak a társadalmi és az egyéni lét fenyegető ellentmondásait is kifejező látomásaiban.

Az említetteknél jóval fiatalabb Tari István első verseskötetében **(Térzene a majomszigeten,** 1979) még túlzott játékossággal káprázt el: a gyermekkorba való elmerülés legalább az illetlenségig tágíthatja a szabadság határait.

Az **Ellenfényben** (1982) a képnek és a gondolatnak már a szigorúbb egybeesését mutatja. A csintalanság itt a világ visszásságaival szembeni cinizmussá, kajánsággá alakult át. A szembeállítások, sarkítások, utalások egyértelműbbek, ezért a költő mellékelt fotóin a világos és a sötét éles ellentéte mintegy jelképesen fejezi ki a versek nagy többségében érvényre juttatott magatartást, a törekvést az empirikus tapasztalatok célzatos értékelésére.

Hogy a költői én előre lépett önmaga társadalmasításában, arra a **Tépőzár** (1987) versei képezik a bizonyságot. Az én- és emlékközpontúságot itt már nem egy elszigetelt individuum külön esetsorozataként kell fölfognunk. Közösségi felelősség fedezetét takarja a gunyorosság és az önirónia, s a világ abszurditásának élménye sem marad meg magánügynek. Ennek megfelelően a versek rövidek, és a sorok is csak néhány szóból állnak, epigrammatikusságuk a tartalmas többértelműséget sem zárja ki.

Tari István költői törekvéseinek következő állomása az **Elmulatott jövő** c. verseskönyve (1990), melyben az élményvilágát már a maga teljességében vállalhatja, minthogy a nemzeti-kulturális elnyomatás addig jobbára szublimált

indulatait is fölszabadítja. Néhol közel kerül ugyan a publicisztikához, de mértéktartó, sőt az önkritikának is van helye világában. Kultúra és etika hitelesíti a dikcióját.

A Magyar Tanszék avantgárd-központúsága és a symposionista veteránok mögött hosszú évekre volt szüksége Jung Károlynak ahhoz, hogy először a saját költői hangjához, majd pedig egy teljesebb valóságélményhez juthasson el. Mindazonáltal ez az erőfeszítés nem volt haszontalan, hiszen a hetvenes években már a vajdasági magyar irodalomban példáját ritkító, immár egyénített formakultúrára tesz szert. Igaz, egyelőre nem sokkal többre, hiszen a táj távolmúltjának megidézése menekülő-elrévedő attitűdben, örök bölcsességek kifejezésénél reked meg, ritkábban adva utat a mélyebbről fakadó személyes élménynek.

A vallomásszerű megnyilatkozásnak az ideje a nyolcvanas években jön el, hogy a **Barbaricvm** c. Jung-kötet (1991) az újabb magyar költészet egészében is figyelmet érdemeljen. Annál is inkább, mert változatos versformája és módosuló dikciója ellenére (olykor még mindig az objektív líra köntösében) nem a finomkodás ingere, hanem a közösségi sorstapasztalat beszélteti. Ezt a kötet harmadik, **Exodus** c. ciklusában tapasztalhatjuk. A tér és az idő koordinátáinak, az érzelmi fertőzöttségnek, a magánélet okozta kínoknak enged Jung Károly. Ezt a verscímei – **Kelet-közép-európai ének, Gyászének Sótanyi István halálára, Kései bűnbánat, Őszelő a birtokon, Gyertyák lobognak Kelet-Európában, Kínrímek a hősök terén, Voltok és hullafoltok** – többnyire önmagukban is érzékeltetik. A „barbárság" már nem egyszerűen fölülnézetből eredő minősítés, hanem a létében veszélyeztetett ember tiltakozása. S ez azt jelenti: a történelmi kényszer irányította Jungot önmagához és másokhoz is. Ezzel azonban nem szorulnak ki a régészet, a néprajz és a szociográfia motívumai, a grammatizálás ötletei a költő ihletéből, csak fokozottabban rendelődnek alá a személyes vonatkozásoknak. Ezek közvetve a jugoszláviai magyar értelmiség önkritikáját is tartalmazzák, mivel a pusztulás képei nem mindig függetlenek a bűntudattól.

Az irónia és a játék védőpajzsa

Böndör Pál a hetvenes évek végétől (miután már a versei 1978-ban kétnyelvű kiadásban, Belgrádban is megjelentek) egyre inkább rájött: a külvilág költészetére gyakorolt nyomása valamiképpen ellensúlyozható. A világtalan tűnődés ellenében nőtt a szellemi mozgékonyság, a költő egyre többet mutat meg önmagából, s ennek megfelelően szaporítja az epikai elemeket. Magabiztossága is szembetűnő, hiszen – miként a **Vígeposz** c. kötetéből (1982) kiderül – mulatságos események középpontjában érzi magát. Olyan hőssé növekedett, aki

– az ismert nagy komikusok példáját bölcsen követve – a hibáiból, gyengéiből igyekszik erényt kovácsolni, stilizált formában tárva föl azokat. Képes nevetni saját bosszúságain, sikertelenségein, élete megunt sztereotip helyzetein. Böndör számára az emberi lét ösztönöktől irányított lökdösődés, időtöltő ténfergés, értelmetlen káosz és üres sejtelem. Ebben a folyamatos dadaista cirkuszban nincs történelmi és művelődésbeli folytonosság. A nemi ösztön irányítja, a locsogás tölti ki a (fiatal) embereknek látszó élőlények életét. S az alkotó sem teljesít hivatást. Tehetetlensége ötlötte ki – hol saját magával azonos, hol pedig a szélsőséges karikatúráig valótlan – figuráját, Szilvesztert. Ez Petőfi apostolának palinódiája. Böndör hősének esze ágában sincs, hogy a prófétálás kockázatait vállalja, mint nagy őse a magyar szabadságharcot megelőző években. A **Vígeposz** hőse tehát túlzásaiban is viselkedésére ügyelő átlagpolgár.

Böndörnél az emberek általában a tárgyak szintjén léteznek, s a költő emiatt nem kesereg, a humánum pusztulását senkitől sem kéri számon. A személyeset a közösségivel mesteri módon azonosítva jeleníti meg a költői dilemmát: vajon az esztétikának vagy pedig az etikának van-e elsőbbsége a műalkotásokban. Ő a maga nemében tökéletes versformában ad elsőbbséget az etikai elvnek, mondván: *„van itt a dilettánsoknál rohadtabb népség is bőven”* **(Utolsó versem)**.

Az idézet alapján azt is lehetne gondolni, hogy a költő etikája a Forum Könyvkiadó elvárásainak megfelelően formálódott. Szó sincs erről, hiszen az 1974-es Sinkó-díját követően majdnem két évtizedig elkerülte a hivatalos elismerés. Aligha függetlenül az ilyen értelemközpontú, epigrammatikus soraitól: *„Tizenöt jó nevű író / valami szabályzatmódosító javaslaton vitatkozott / nem zavartatva magát / hogy megmérettünk / és könnyűnek találtattunk”* **(A falra író kéz)**. Az akkori magyar költészet egészében is figyelmet érdemlő Böndör-versek az idő ítéletét (az olvasók hiányát, az írók társadalmi jelentéktelenségét) merték közvetíteni, jóllehet az alkotójuk nem volt valamelyik társadalmi testületnek a tagja. Viszont tisztelték annyira a tehetségét, hogy – nem egyetlen ilyen verssel – kiadják a köteteit **(Jégverés**, 1985 – **A krupié kiosztja önmagát,** 1986 – **A gázló**, 1989).

Böndör azonban a saját gondolatait tárja föl, a valóság divatos fogalmát – a posztmodernnek megfelelően – cinikus fenntartással fogadja: *„Ezt a folyókanyart olvastam már valahol. / Gyertek hát utánam / én ismerem itt a járást! / És ne zajongjatok ennyire / még fel találjátok ébreszteni / a bennünket álmodó / valóságfeltáró művészt.”* A folyókanyar könyvből való ismeretének hangsúlyozása, majd a tájékozottság nyomatékosítása az élményt és az ismeretet egyaránt érvényteleníti. A folytatás viszont a korszellem ironizáló vállalásával a lét objektív alapjait vonja kétségbe. Kivel szemben csúfondáros a költő? Vajon fricskája a keleti misztikának Borges, illetve Pavić divatossá lett gondolatait is érinti? Vagy csupán az életviszonyok indulatosabb, elementárisabb megközelítési lehetőségét vetné el?

Hogy a hangnem szarkazmusba torkollik, azt mindenesetre már a cím is sejteti: **Élni, mint hal a vízben**.

A nyolcvanas évek második felében, a verseskötetekben az új versek mellett egyre inkább helyet kapnak a régiek, mintha a költők életművük javát igyekeztek volna az olvasó asztalára helyezni. Ez nem csupán Ács Károly **Összes verse**in, Pap József **Jegy**én mutatható ki, hanem a fiatalabb költők verseskötetein is. A kevésbé termékenyeknél, mint amilyen Danyi Magdolna, ez föltűnőbb. Viszont a költőnő is engedett hermetizmusából ezekben az években. Vallomásosabb, életközelibb lett. Ami persze nem jelenti azt, hogy a **Rigólesen** c. kötete (1988) új verseinek világképe derűsebb, vagy hogy a nőies tartózkodása valamennyit megváltozott. De továbbra is a távolságtartás és az idegenségérzés érzetében kísérletezik saját helyzetének meghatározásával az őt környező dolgok között. Az ő kedélye csupán az iróniát és a helyenkénti cinizmust engedélyezi játékként a költészete számára. Versei nem könnyed leküzdései a megválthatatlannak érzett viszonyoknak, hanem ezek megnevezésének ihletett állapotai. Nem könnyed röpülések, hanem óvatos széttekintések a magasból, a lombok közül, s nem utolsósorban az éjszakából.

Mert a kíméletlenség, az értelmetlenség és a pusztulás a leginkább érzékelhető számára. Versei alanyának célja: kivonni magát ebből a hiú körforgásból, amely mindenkit megkárosít. Ezért a sziget fogalma jellemzi legátfogóbban e költészetet. Danyi versei nem a hit háttere előtt hangzanak el, s nem is az életben küzdő panaszaiként vagy vádjaiként hatnak, hanem a nemlét homokos térségének leltárképeiként, látomásszilánkjaiként, jelcsoportjaiként keletkeznek. A rémek ui. állandók: a világ kőkemény és vigasztalan, a vadság szelídíthetetlen, az ember megvalósulhatatlan, s csak a halál nem fenyegető.

Az intézményes elvárásokra hánytak fittyet Fülöp Gábor újabb versei, amelyekben szembeötlő a valóságanyag kiszélesedése és az indulati töltés megnövekedése. Az indulás esztétikai anarchizmusa után a **Banális susztermatt**ban (1982) már fontos a nyelvi funkcionalitás és a kommunikativitás. A vers a költő számára humorral, sőt viccel egyenlő, ennek viszont a mindennapi élet a forrása. Ebben a kötetben rendkívül irodalmiatlan szövegeket találunk, megfelelő fényképekkel egyetemben. A fotókon egészen gyanús ételeket fogyaszt Fülöp Gábor: pl. a saját versét szódabikarbóna lapra vésett formában.

A költő posztmodern beállítottsága a **Csoportterápia** c. kötetében is (1985) változatlan. A nyelv iránti felelősség, az ésszerűség igénye azonban nőtt. A versek mindig mondanak valamit: elvitatnak, kételkednek, kinevetnek. A történelmi idő fenyegetése nagyban befolyásolta keletkezésüket. Szójátékokból, paradoxonokból, bűvészmutatványokból állnak, élményekre reflektálnak. Ezért a szertelen játékosság mint túlkompenzáció többször is meghatározza őket.

A **Kipányvázott versek** (1989) folytatja a hontalanság, a veszélyeztetettség témájának variálását, valamint a groteszk tréfálkozást. Fülöp azonban nem tud igazán cinikus lenni, mert lelkiismerete a Délvidékhez, a pannon realitáshoz köti. Ezzel összefüggésben csúfolja ki önmaga és mások rosszabbik énjét. Költőként érzi magát veszélyeztetve. Úgy véli, a hatalom gondosan ellenőrzi a kinyomtatott szavakat és a mögöttük álló embert, s ezért kettősségre ítéltetett. Mivel Budapest és Újvidék között ingázik, egyik hazában sem érzi magát otthonosan, s csak az utazás oldja föl átmenetileg a feszültségét. Egyik énje a mindennapok énjével azonos, aki – az ismétlődés monotóniájának terhével a lelkében – csetlik-botlik a mindenkivel közös életproblémák között. A másik énje pedig inkognitóba szorul, mert sem neki mint magánembernek, sem pedig a társadalomnak mint az átlaghoz, átlag alattihoz igazodó mechanizmusnak nincs szüksége rá. Úgy érzi, csak őt terheli a gondolat: *„Az utolsó magyar / szívdobbanását / megőrzi majd egy magnószalag / az Antropológiai Tanszéken"* **(Egzotikum az utókor számára)**. Nyugtalanságot okozó többlet, a legalább holnapig tartó egészséget fenyegető kinövés a költői lelkiismeret, tehát valamiképpen meg kellene szabadulni tőle. Fülöpnek több verse is ennek a kettősségnek a tragikomikus vagy groteszk drámájára épül.

Dacolástól a menekülésig

Csorba Bélának, az Új Symposion harcos publicistájának az első verseskötete (**Stratégia**, 1980) epigrammatikusságra törekvő szűkszavúságával hívta föl magára a figyelmet. Ez, az esetenkénti rejtélyesség ellenére is, erénynek számított a verses szószaporítás konjunktúrájának idején. A lázadás közérzetéből táplálkozik e könyv, anélkül, hogy a költő az indulat okaiba is betekintést engedne. A viszonylagos hermetizmus ugyanakkor a nyelv iránti felelősségről is tanúskodik.

A **Rögeszmélet** c. második verseskönyv (1989) darabjai a „nincs mit veszíteni" tudatának nyíltságával születtek. Itt már nyomatékosabb a gúny, s a cinizmus is egyértelmű. A hagyomány csak úgy van jelen, hogy értelem tagadja a levizsgázott értelmet. Előfordulnak ugyan ilyen vagy olyan rímek, ám ezek travesztáló célzatúak. Csorba számára élni annyit jelent, mint egy totális manipuláció hálójában vergődni. Az eszméltetés szándékával magyarázható a versek többségének ironikusan retorikus, patetikus jellege, s triviális, sőt obszcén szavakkal való tűzdeltsége. A szocialista kispolgárság alsó-, illetve felsőbbrendűnek hitt életszféráit hozza közös nevezőre a költő a nemiség és az anyagcsere eltakart szerveinek néven nevezésével: a társadalmat ui. az ösztönök és az anyagi szükségletek mozgatják. E totális (ön)bírálat által tartozhat Csorba Bélának néhány verse a vajdasági posztmodern leghitelesebb darabjai közé.

Ugyanígy Sziveri János is symposionistaként kezdte pályáját, s 1980-tól kezdve nemzedéktársaival együtt a kezébe vehette a folyóiratot. Epigonként indult, senki sem írt nála fölfoghatatlanabb, nihilistább verseket (**Szabad gyakorlatok**, 1977). A vers akkor a meditáció, a mámoros ihlet tudálékosságával, mindenféle mértéken való túlemelkedéssel volt egyenlő. A költő tehetsége az 1981-es **Hidegpróbá**ban mutatkozott meg egyértelműbben. Ekkor egy sajátos hermetizmus volt nála kialakulóban. Sorai azonban akkor is a gyötrődés létélményéből fakadtak, ha a rokon alkatú klasszikusok ekkor még túl közel álltak is hozzá.

Az Új Symposion munkatársainak a politikai beprogramozottság elleni lázadása, a korlátlan dialógushoz való jognak a követelése, valamint reakcióképpen a szerkesztőség erőszakos leváltása Sziveri János poétikai elveit is lényegesen megváltoztatta. Akit addig a hatalom támogatott (majd egyre inkább csak megtűrt), egyszeriben az utcára került, s hat évig nem adhatott ki verseskötetet. De hiába utasította el Utasi Csaba a Forum Könyvkiadóban a költő kéziratát, a **Dia-dalok** (1987) végül mégis megjelent az Újvidéki Íróközösség kiadásában. Ha a költő korábban hangsúlyozott cinizmus nélkül a képzeletben találta meg a rossz közérzete gyógyszereit, akkor most magában a valóságban (az utcán) kell feltalálnia magát. Mivel ez nem megy, a szavakon áll bosszút, s barbár szellemességgel bontja föl őket a konvencionális jelentést kiforgató szókombinációkat alkotva. A lélek szenzációit a legnyersebb valóság tényei szorítják ki; a különbékének a puhatolását az agresszív indulatok feledtetik el. A költő annyira csalódott, hogy csupán kiemelkedő tehetségének köszönhető verseskötetének elfogadható színvonala.

Mindazonáltal a következőkben már csak Magyarországon jelenhetnek meg Sziveri János verseskötetei. Annál is inkább, mert a betegeskedő és létminimummal küszködő költő Budapestre költözött. A **Szájbarágás** (1988) még kihívóbban tálalja a **Dia-dalok**ban előadott keserű tapasztalatokat. A recsegő-harsogó nyitottság attitűdje a látszólagosan zárt forma által kap nyomatékot. A költő úgy lesz a lehető legköltőietlenebb, hogy brutális önkénnyel használja a kínrímeket, obszcén kifejezésekkel is kárhoztatva boldogot és boldogtalant. Az etikus csavargónak az átkait szórja, a beatköltőknek, valamint Domonkos Istvánnak és Petri Györgynek a nyomdokain haladva.

Nagy költővé a halálos betegséggel folytatott küzdelme során vált Sziveri János. Régebbi tragikus sejtelme a **Mi szél hozott?** c. kötetének (1989) tanúsága szerint egyre inkább beigazolódott. Ennek józanító hatására az indulatok víziókká szelídülnek, a vádaskodások mélyebb emberszemléletté csitulnak: a vers lassanként a számvetés folyamatának a csatornája lesz. A hagyományos versformát most is a travesztáló szándék alakítja, ám a meghökkentő szóbontások és toldások már elégikus, lírai tartalmakat is kifejezhetnek. Az alaphang azé a

rezignációé, amelyben gondolatnak és érzésnek az együtthatása számos verset mint az újabb magyar költészet kiemelkedő teljesítményét egyetemesíthet.

A **Bábel** (1990) tanúsága szerint Sziveri még ezen a színvonalon is emelt valamennyit, noha a szenvedés ismét nagyobb teret adott az indulatoknak. De amennyivel nőtt a belső súrlódás, annyival tökéletesedett a ritmika és a rímhasználat: a többszólamúságot fokozva. Csúcspontjára jut az ember testiségével szembeni undor, az akarás és a vágy iránt érzett csömör, de ezzel egy időben a nem létező értékekhez való ragaszkodás is. Az emberutálat és az önleszámolás katarzist indító intenzitással, végső soron tehát morális alapon van jelen a kötet több nagy versében.

Fenyvesi Ottó már a hetvenes években írt verseiben is rezignált világfájdalomtól gyötörten kesereg. Mind az életlehetőségek, mind pedig az esztétizáló törekvések viszolygást váltanak ki belőle. Mivel világképében a civilizáció kellékei mindent elborítanak, nem lát alkotói lehetőséget saját maga és nemzedéktársai számára. Egyedüli művészi szórakozása a világ abszurd voltát groteszk módon kidomborító elemkombinációk halmozása.

Ehhez képest az egy évtizeddel későbbi **Kollapszus** (1988) sem hoz újat. Itt is rezerváltságot s némi elégikusságot találunk a nyílt küzdelem helyett. Eszköz és fegyver legfeljebb a posztmodern humor és irónia lehet. A mindennapi élet és a világtársadalom többé-kevésbé ismert adalékai egymással kiegyenlítve keverednek e költészetben. A benne lüktető tehetetlenségérzet feleslegessé teszi a fokozottabb műközpontúságot és a termékenységet; a grammatikai hitelességet azonban nem. S a környezetre, a hivatalos látszatokra irányuló kritikát sem.

Szűgyi Zoltán halk szavú, mélázó, érzelmes költő. Kezdettől fogva a kiszolgáltatott, a menekülés, a közvetett tiltakozás verseit írta. A természetbeli idillkeresése nem mindig volt távol a giccstől. Annyi virággal, fűvel, madárral, anyókával és apókával csupán a védtelenségében vergődő kamaszkor naplóba írt vallomásaiban találkozhatunk, mint amennyi a fiatal költő **Ég a föld** c. verseskönyvében (1980) van. A rokokós elemeket az **Add nekem pásztor a furulyád** c. ciklus egyes darabjainak már a címe hirdeti: **Vándorének pásztorfurulyája, Pihen a furulya, Pásztorok furulyadala**. Azok a sorai hitelesebbek, amelyek nem hunynak szemet az embernek a természetet sem kímélő manipulációja előtt.

A magányos sétáló érzelmessége azonban fokozatosan mérséklődik, s aforisztikus formájú versriport-sorozattá keményedik (**Két part között két folyó,** 1982). Naivitása visszaszorulóban van, nemzedékének nihilizmusa őt is megfertőzi. Ezért a lényegest és a lényegtelent nem mindig különbözteti meg egymástól. Az elveszettség dokumentumait, pillanatfelvételeit sorakoztatja, ám anélkül, hogy élménykörében számottevőek lettek volna a társadalmi vagy nemzeti (kisebbségi) mozzanatok, ill., hogy különösebb gondot fordított volna a formateremtésre.

A symposionisták száműzött nemzedékéhez tartozik Kalapáti Ferenc is, aki költői erényekben nem túlságosan bővelkedő első verseskötetét (**Óriásfelirat**, 1984) a hatalom elleni nyomatékos (avantgárd) tiltakozással tette teljessé a Sinkó-díj átvételekor.

A legfiatalabb költők verseiből **Te-leírt világ** címen antológiát (1988) adott ki a Forum. Mák Ferenc minden bizonnyal a szembefordulás elszántságának hiányára gondolhatott, amikor a kötetről a többi között ezt írta: *„...a nyolc fiatal költő semmitől sincs távolabb, mint a határozott sorsvállalás gondolatától és szándékától. A rémítő az, hogy ebben mennyire egységesek. Kétségbe ejtően közel állnak ahhoz, hogy már a költői cselekvés »kockázatát« se vállalják."* (7N, 1988. V. 27.)

A fiatal költők között Bozsik Péter (**Visszakézből**, 1989) az indulása éveiben Petri György és Sziveri János nyomdokain járva, „önéletrajzi" költészettel kísérletezett. A többi között elpanaszolta, milyen kilátástalan a sorsa egy magyartanárjelöltnek, aki molnárként kénytelen megkeresni a kenyerét. A fiatalember nyelvi igényessége és nyilvánvaló közlési szándéka költőt ígért.

Bata János próbálkozása viszont (**Korom**, 1990) kifejezetten példátlannak mondható a jugoszláviai magyar irodalomban. A saját versei ui. a felét sem teszik ki a kötetének. A szövegek többsége az újabb kor német költőinek műveiből készült fordítás. S mint ilyen – példamutatás: a versírás mesterségbeli vonatkozásait is kidomborítja a konfekciós avantgárd szóáradata ellenében. Nemesen konzervatív, a tagolt beszédet és a szavak jelentését tisztelő törekvésről van szó. Az impresszionizmushoz közel álló stílusban az iszony és a reménytelenség egyhúrú dallama csendül föl. A fenyegetettség-érzés kifejezésében a délvidéki magyar baljós előérzete fogalmazódik meg a délszláv háború előestéjén: *„Már tudom: / tőletek segítséget, / tőlük kegyelmet / nem kapok"* (**Megítélten**).

KÉT KLASSZIKUS (1979–1990)

A novellista melankolikus mosolya

Ha a publicista Herceg János az autonómia korszakának első éveiben részben a politikai szólamok visszhangozására kényszerült is, a művészete nem sekélyesedett el. Mi több, egészen megtisztult a szocrealizmustól. S ez részben azt tükrözi, hogy ha a visszarendeződés kezdetén hitt valamiben, akkor az elsősorban az őt gyakran támadó fiatalok lecsendesítése volt, s a kiáltó társadalmi ellentétek mérséklődése. Az első bevált, a második nem. Mi több, a problémák fölszaporodtak, ám csak a hetvenes évek végétől lehetett úgy-ahogy felszínre hozni őket. Az érdemi – összefüggésekbe ágyazott – fölmérésükről nem, s a megoldásukról egészen a rezsim bukásáig még kevésbé lehetett szó. Válaszként a kor otromba süketségére az alkotói szem szárnyaszegett bölcsességgel még mélyebben fúródott a kisemberek magánéletébe, mint korábban.

Herceg a legpesszimistább írók egyike, **Kék nyárfás** c. Híd-díjjal jutalmazott novelláskötetének varázsa a tartásból ered, mellyel a dolgok mulandóságát tudomásul veszi, anélkül, hogy cinikussá válna, vagy hogy léhaságra csábítaná olvasóját. Komolysága csak azok számára lehetett unalmas, akik képtelenek e prózában érzékelni a humort. Az író familiáris bensőséggel szemléli hőseit, akiknek a tudatát majdnem teljes egészében a múltjuk tölti ki. Csak fizikailag (statisztákként) élnek a társadalmi élet színpadán, mozgásterük alig van: életük korábbi sorsdöntő pillanatait vonultatják el lelki szemeik előtt, drámai pátosz és tragikus végkifejlet lehetőségei nélkül.

Herceg írói figyelmét szinte teljes egészében az idősebb nemzedék rejtett válsága köti le. A kettős tudat terhével élő emberek azonban nem őrültek. Többször is beszélnek az ő idejükről, amikor állítólag jobb volt, mint a jelenükben. Az író az ilyen megnyilatkozásokat a múlt iránti kritikusabb történetekkel ellensúlyozza, s nemkülönben iróniával, melyben emberszeretete, a megértés szándéka egy időben fejeződik ki a gőzös fejű önzés és a meggondolatlan hangoskodás iránti

megvetésével. Ezzel olyan múltbeli értékeket hoz előtérbe, amelyekre nagy szükség van az emberi tudatot beszűkítő egypártrendszer idején.

A túlélők az 1948-as szabadságharc témájára írt meggyőző erejű példabeszéd arról, hogy különösképpen a Vajdaságban a nemzetek barátsága az igazi létérdek. Különben már a cím is példázza az életforma folyamatosságába burkolózó magatartást, melynek lényege a mezei munkán, a mulatozások körén vagy a családi életen túli világgal szembeni idegenkedés. Herceg valóságlátásában a szabadságharc leverését követő történelmi események nem befolyásolták lényegesen a zomboriak életét, mely korábban is kivetette magából a nemzeti türelmetlenség salakját. A szóban forgó elbeszélés utolsó bekezdése így hangzik: *„S miután megkiáltották ők is az új országrészt* (ti. a szerb Vajdaságot – V. G.), *az új tartományt, vagy mi is akart lenni, kényelmes kocogással elindultak az ajtó felé. Haza."* Külön hangsúlya van annak a nevelődésnek, melyen az egyik hős, Nemegyei esik át. Ő más vidékek nemzeti torzsalkodásainak lelki sérültjeként, mint a bosszú angyala érkezik meg a honvéd sereggel, hogy azután elismerje a helybeliek taktizáló kivárásának igazságát, az élet folytonosságába vetett hit előnyét az önzés és gyűlölet vakságával szemben.

Az író túlságosan tapasztalt ahhoz, semhogy a kiegyensúlyozott életvitel látszatát annak lényegével tévesztené össze. S éppen ezzel kapcsolatban derül ki: hőseinek múlttisztelete az ő számára csupán a jellemzés esetenkénti eszköze. A letűnt világ patriarkális figurái ui. az **Esti táj** tanúsága szerint ízléstelenek és ostobák.

Herceget a sorsok önmagukban, erkölcsi lényegükben érdeklik, világnézeti igazságok hitelesítésére nem vállalkozik. A katonaság az ő számára csupán nyers és pusztító erő, amit egyik novellájában egy kutya sorsán keresztül fejez ki nyomatékosan. Nála névmások és határozószók fejezik ki a nemzeti igazságokat: *„Két magánhangzó között lapult a falu.* Azok *és* ezek *néztek fölötte farkasszemet egymással, s időnként betörtek* innen *vagy* onnan, *sietve elhajtották a jószágot, ha maradt még valami, kigurították a pincékből a boroshordókat és lepuffantották, aki útjukba került, mint az öreg tisztelendőt pár nappal ezelőtt."* Hogy az író viszonylag közérthető művészi formában is bántódás nélkül szembeszegülhetett a napi politika szemléleti egyoldalúságaival, arra a szóban forgó szöveg is bizonyság. Meg a kritikusé (Vajda Gáboré), aki annak idején ezt a részletet idézte és kommentálta a Magyar Szóban (1980. I. 26.).

A **Kék nyárfás** hőseinek egy csoportja a terheit a kétoldali kötődésnek, ill. a kétoldali veszélyeztetettségnek köszönheti, aminek – időtől és körülményektől függően – világosan kifejthető okai vannak. A két tűz között helyzetére a **Borok**on kívül a **Fegyvertelen** is utal. Itt nem csupán az a probléma, vajon korábban ki „melyik oldalon" állt, hanem az is, hogy melyik stílus a hitelesebb:

az Európa felől érkező szecesszió vagy pedig a déli, bizánci elemekből összeálló. Ennél nagyobb nyomatékkal ad hírt magáról a nemzetiségek egymás mellett élésének dilemmája, olyképpen, mint a hagyományosságában megnyugtatóan áttetsző patriarkalizmus, a mitikusan ismétlődő értékformák világának, s a nyugtalanítóan idegen, önmagukban is széthúzó elemek keveredése.

A természetesség iránti nosztalgia – akár ironizálva, irigykedve – a paraszti élet zárt természetessége felé irányul. Olyannyira, hogy az írónak a kétkezi dolgozókat többnyire elég csak nyelvi jellegzetességeik által megragadnia.

Írónk természetesen egyre kevésbé kötődik valamely osztályhoz vagy réteghez. Ez a legszembetűnőbb az 1982-ben kiadott **Árnyak** c. novelláskötetében. A gyűjteménynek mindjárt az elejére egy szellemes mondatszövésű kozmopolita elbeszélés került. A hősnőnek kizárólag a neve sejtet valamit a származásából. Múltjának a történelem golyóitól lyuggatott arcképei nem a gyermekkor romjai felől tűnnek föl egy-egy pillanatra. A külső kényszerűség présében egymáshoz váratlanul közel kerülő emberek egész életükben cipelik a másik fontosságának terhét – ezt sugallja Herceg, de nem csupán itt, hanem másutt is. Hogy ez mégsem jelent nála fenntartás nélküli azonosulást, az pl. a **Fényben** c. elbeszélés groteszk befejezéséből is kiderül. Miután ui. a szülői ház bűnös patriarkalizmusával radikálisan szakító hősnőnek egy váratlan fényözönben nyoma vész a tengerparton, az író világát jobban ismerő olvasó tudja: szimbolikus és ironikus ez a befejezés, hiszen a fogyasztói társadalom tengerpartján csak megsemmisülni lehet.

Számos Herceg-novellát a magánosok és az elesettek sorsának átélése szinte ciklusszerűen fűz egybe. Innen nézve az anyanyelv bűvöletében élő párizsi orvos igen közel áll a megértő élettársról hangsúlyozott reménytelenséggel álmodozó, tanyasi öregasszonyhoz: a tragikum a komolyságot ilyen esetben már-már félreérthetetlennek parancsolja. Azt hihetnénk: az író erkölcsi ösztöne pontosan különbözteti meg a giccses álproblémákat a kiszolgáltatottság tehetetlenségétől, ámde az idő nagyobb perspektívája elmos és kiegyenlít. Különösen azokban a novellákban van ez így (**Medalion**, **Rege**), melyekben ellentétes embertípusok, magatartások szimbólumaiként kerülnek egymás mellé, anélkül, hogy az író legalább közvetve adna előnyt valamelyiknek.

Beletörődés

A beletörődés ördögének hódolt-e be vajon Herceg alkotói énje? A megalkuvás létező folyamat, ám koránt sincs olyan előrehaladott stádiumban, mint ahogyan azt az **Árnyak** c. kötet novellái alapján föltételezhetnénk. Igaz, ekkor már nem egy készülhetett el azokból a novellákból, amelyek majd csak a „rezsim-

váltást" követően, 1994-ben **Mulandóság** címen jelenhetnek meg. Ezek a szövegek problémaérzékenyebbek s esztétikailag is értékesebbek, érezhetően nem a közönség színvonalas szórakoztatására, hanem műhelygondok megfogalmazásaiként, mélyről fakadó vallomásokként születtek. Akkor is így van ez (esetleg: azért van ez így), ha Herceg a hetvenes évek második felétől kétszeres Híd-díjasként, különböző elismerések birtokosaként, valamint a Vajdasági Tudományos és Művészeti Akadémia tagjaként a délvidéki magyar irodalom élő klasszikusa lett, s egyre kevésbé látta értelmét annak, hogy ellenzékiségével lemondjon a kompromisszumával szerzett privilégiumokról.

Mindazonáltal emberi és írói nagyságát domborítja ki, hogy akkor mérte le kíméletlenül önmaga szellemi hitelességét, amikor a szerkesztők többsége – az író korára, tekintélyére, érzékenységére és nélkülözhetetlenségére hivatkozva – elzárkózott a tárgyilagosságra törekvő kritika közlésétől. Herceg tudatában volt a helyzete gyökeres átalakulásának, saját megbírálhatatlanságának, biedermeieres tökélyre ítéltségének, ezért maga mondta ki azt – jóval szigorúbban –, amit a kritika az alkotói önfegyelem ébrentartása érdekében akart volna közölni róla. Mindez magyarázatot ad arra az öngúnyra, amely a következő soraiból árad: *„Többé-kevésbé mindenki mást fest mostanában, mint amit szeretne. Maga legalább őszintén csinálja, és a giccsig meg sem áll. Mi, többiek, úgy teszünk, mintha azért festenénk úgy, ahogy festünk, mert ízlésünk, kultúránk és életérzésünk így diktálja. Az igazi, nagy szenvedélyes szerelem marólúgot ajánl a csalódásra, vagy utcasarkot. Maga az utóbbit választotta. Ami közbeesik, az a szokványos egyszerűség, a »józan« és mértékletes középszer. A megalkuvás. Magamat is alázatosan ideértve, persze!"* **(Derengés)**. A fiktív festőbarát – sokat mondó szimbolikával – alkalmazkodik korlátolt, de formás modellje ízléséhez, hogy ne csak az ecsetje által rendelkezhessen annak testével. A vajdasági írónak a valósághoz (a nemzetiségi gondokhoz) való viszonyáról van itt szó. Arról, aminek a korábbi egyeduralmi helyzetében nem adhatott teret a Forum Könyvkiadó. Az önigazgatású szocializmus és az írástudói prostitúció látszólag nem járhatott azonos úton. A betűk világában semmiképpen.

Herceg Jánost azonban legkevésbé a haszonlesés késztette arra, hogy nyomatékosan vesse föl nemzetisége hetvenes évektől nyilvánvaló asszimilációs folyamatának kérdéseit. Az ő világképében ui. már a második világháború előtti kortól kezdve a fatalizmus a legfőbb hatóerő. Kezdetben hangadója a szociális és kisebbségi föllángolásoknak, azután mindinkább csupán fölcsillanó szemmel számon tartja azokat, miközben a mások számára még láthatatlan hamvadást is érzékeli a lángokban. Hangnemét annak a tudata teszi rezignálttá, hogy az emberi lény (különösképpen a vajdasági magyar) természete eleve adott, függetlenül attól, hogy egyik sajátsága csupán a XIX. században alakult ki a történelmi bizonytalanság szorításában.

Ezzel összefüggésben magától értődő írónk következtetése, amely szerint a délvidéki magyarok asszimilációja elkerülhetetlen. A történelem példája értelmében az erőszakkal megválaszolt erőszak nem eredményez többet újabb erőszaknál. A békés – akár politikai – próbálkozás viszont csak lelassíthatja a beolvadást. Igaz, a küzdelem szépsége, a kiállás eltökéltsége önmagában is jelenthet értéket, viszont Herceg már korosnak, túl sok tapasztalattól terhesnek érezte önmagát ahhoz, hogy napról napra a „vásárra vigye a bőrét". A kisebbségi érdekű hatékony cselekvés különben sem merülhetne ki a főleg egykézéssel, alkoholizálással és magánérdekbe süllyedtséggel önmagát pusztító magyarság végzetének hangoztatásában, abban tehát, amit Herceg János, attól kezdve, hogy megszívlelte Szenteleky Kornél tanítását, több mint fél évszázadon át (kényszerű szünetekkel, halkulásokkal) vállalhatott.

Ez az alkotói pszichológiává is átalakult tudás ad magyarázatot arra: miért jeleníti meg a novellista Herceg legtöbbször belenyugvással az életet. Mintha az ősi kagyló-toposz érvényességének bizonyítékaként a változtatásra való képtelenség fájdalmából izzadná ki a legértékesebb gyöngyöket! A hosszú évek során azonban a fájdalom is megédesedik, s szinte önmagában kezd fontossá válni. Nos, Herceg János azért a legvajdaságibb író, mert a művészete többnyire a magyar lélekfájdalom élvezetének mintájává vált, s ekképpen a nemzetiség-közösségi mazochizmust szentesítette. Ilyen a vajdasági magyar ember, ilyen a magatartását meghatározó mindenkori hatalom, ilyen változtathatatlan a helyzet, viszont az öröm és a megelégedés a kíméletlen élettörvények elfogadása mellett is lehetséges, noha a mulandóság sötét égboltja mindig és mindenütt jelen van. Érjük be az elérhető kevéssel, hisz másoknak másutt még rosszabb! Életünk negatív példái tehát – Herceg novellisztikájának tanúsága szerint – korántsem harcra, hanem inkább a leküzdhetetlen nehézségek elviselésére ösztönöznek bennünket. Ez a nyitja annak, miért tisztelte oly nagyon a burkoltan kisebbségellenes kommunista hatalom Herceg Jánost a nyolcvanas években. Írónk attitűdje, jóllehet rátapintott a kulturális nyomorra, a reménytelenség távlatában nem lázított. Olyanoknak fogadta el az embereket, amilyenek voltak. Amikor ezt nem tette meg, akkor nem tartottak igényt az írására. Ezért került nem egy szövege csak nagy késéssel kiadásra akkor, amikor már anakronisztikusan hatott **(Mulandóság, Zord idő)**.

Herceg viszonylag sokat írt a hangulat, a révedő emlékezés, az idő múlására hagyatkozás kedvéért, hogy minél kevesebb baja legyen az ellenőreivel. Időnként azonban kiemelte a mondanivaló, az állásfoglalás fontosságát is. **Rómaiak** c. novellájában Miltiadész, a görög költő a rabszolgalázadásukat követő római boszszútól tart. Mivel a rómaiak inkább csak a rend kedvéért szúrnak le néhány görögöt, s mert a helytartó a jóindulatában együtt eszik-iszik a költővel, az korántsem

viselkedik úgy, mint Arany nagy hírű balladájának bárdjai. Valójában e nagy műnek a palinódiáját alkotta meg e kiváló novellájában Herceg János. Miltiadész ui. a népét újra leigázó ellenfél dicsőítésére is képes. Olyannyira, hogy a saját lelkiismeretének nemzetiségi dilemmáját is már-már radikálisan megoldaná: „*Ettek és ittak. S Miltiadész már eddig is többet mondott, mint ami egy ünnepi ódába belefért. Már ott tartott, hogy egy-egy becsmérlő szótól sem riadt vissza, ha a helytartó a görögökről tett említést. Már maga is hitte ugyanis, ami ellen eddig lelke legmélyén tiltakozott, hogy akkor lesz a birodalomban boldog minden görög, ha többé már nem érzi görögnek magát. A tengerről behallatszott a rabszolgák éneke, s a siratóasszonyoké, akik lehajtott fejjel mentek a halottvivők után. De itt ügyet sem vetett senki a gyászdalokra.*"

Kétségtelenül a nemzetiségi író (ön)karikatúrájáról van szó. Közvetlen összefüggés a háború végi, föntről is elrendelt magyarirtás, a kényszerű behódolás és az elképzelt ókori események között, persze, nincs. A lényeget illetően viszont annál inkább van, másképp nem lenne értelme a történetnek.

Herceg sugallata szerint az elégedettségnek az a titka, hogy az ember a lehetősége szerint kivonul a történelemből, sőt a társadalomból is. Tehát a hagyományokban való megkapaszkodás, az örökölt otthon megbecsülése, a csábító nagyvilág látszatainak elutasítása, a már bevált értékek újjáteremtése, a táj szinte misztériummá vált erkölcsének tisztelete az, amit írónk rövid történetei a szerény boldogság lehetőségeként kínálhatnak az olvasónak. E bölcsesség értelmében legokosabb, ha az ember egyszerűbb élvezetekkel, hozzáférhetőbb javakkal éri be, s nem megy külföldre vendégmunkásnak, minden mást föláldozni anyagi gyarapodása érdekében. A se ide, se oda nem tartozókban rossz közérzetté válik a talajtalanság, miként a vegyes házasságok származékai is megsínylik a szüleik életében jelentkező többletkonfliktusokat.

Fontos jellemzője ezeknek a nyolcvanas években (vagy még hamarébb) született novelláknak az alkotói tartózkodás. Az író fegyelmezi önmagát, s nem mondja ki közvetlenül, amit gondol. Ennek dacára egyértelmű, kinek ad igazat történelemtől és társadalomtól nyomorgatott hősei között. Azonban nem csupán a művészi hatásosság érdekében és a cenzúra miatt nem formál közvetlenül véleményt, hanem azért sem, mert végső soron nem bízik abban, hogy az általa fontosnak tartott helyi értékekhez való hűség valóban megelégedést hozhat-e a táj egyre többféleképpen veszélyeztetett emberének. Az is a bölcsességhez tartozik, miszerint az ember ne tegye mások megítélésének mértékévé az önmaga számára is csak nehezen járható utat – gondolhatta Herceg, amikor tömören fölvázolta az általa megfigyelt (kigondolt) embertípusok sorsdöntő helyzeteit, választási kényszereit.

Ahol a régi és az új, az idegen és a hazai, az elvtelenség és a hűség, a háború és a béke szembenállása a téma, ott a végkifejlet sem megnyugtató Herceg

szövegeiben. Ezek hangulata csak akkor válik bensőségessé, olykor szinte gicscsessé, amikor a helyzet a régóta bevált értékeknek kedvez. Amikor a fiatal, a beszolgáltatások idején bebörtönzött férj betoppan a feleségéhez, hogy immár ketten, reménykedve folytathassák a paraszti munkát. Vagy ahol anekdotikus körülmények között találják meg párjukat a fiatalok. Az ilyen „értékre szavazó" szövegek közül az **Útitársak** emelkedik ki, amely szinte költői emelkedettséggel tipologizálja a vajdasági magyar nőnek azt a típusát, amely Herceg János szívéhez és eszéhez egyaránt mindig közel állt.

Hercegnek a vajdasági magyar emberről alkotott képe nem véletlenül egyezik meg a délszlávok magyarságképével. Írónknál nem férfi, hanem egy nő válik saját fajtájának reprezentánsává. Ráadásul ez a nőtípus is inkább a képzelet szüleménye, mivel az író nem is ismerkedhetett meg személyesen azzal az asszonnyal, akiről a portréját mintázta. Dogmatikusabb korokban gyanússá is válhatott volna, hiszen faji-antropológiai jegyeket hosszabbít meg a fantáziája. A másik nem tipikus, rokonszenves képviselőjét jellemző módon nem a magyar férfiban, hanem abban a bunyevác Kekez Tunában találja meg, akinek alakját sok évtizeddel ezelőtt, mesterének, Szentelekynek az örömére alkotta meg. Az annak idején Németh László által félreértett Kekez Tuna markáns, korszak- és népjellemző figura. Ezekben az újabb történetekben is féktelen, de betyárerkölcsi alapon. Ő, a cserepező, a zabolátlan osztályharcos az úr, olyannyira, hogy még a rendőröket is megvárakoztatja munkája végzése közben, sőt a kioktatásukat azzal tetézi, hogy a zsebükben levő bilincsekre emlékezteti őket. Ő tehát az igazi férfi, hiszen a másik történetből magyarellenesnek ismert Nevenkát is kimenti a folyóból, ám annak a fölépülését is a férfiasságával segíti elő. Az ő alakja köré kristályosodó szövegek a Herceg-novellisztika csúcsai közé tartoznak.

Ezek a késve kiadott szövegek változatlanul bizonyítják: írónknál a képzelet is a Vajdaság emberének mélyebb megismerését szolgálja.

Késve és csak módjával

Németh Istvánnak a hetvenes és nyolcvanas évek fordulóján még voltak illúziói: *„Lehet úgy is élni és alkotni, mint Illyés: tisztának maradva. Ő áll hozzám a legközelebb. Gál és Herceg minden publicisztikai írását elolvastam és olvasom. [...] Legnagyobb olvasmányélményeim közé tartoznak Tolnai Ottó novellái. Bennük eggyé olvad próza és vers. Az élete van rajtuk, le sem lehetne kaparni róluk. Ahogy Bori új szempontok érvényesítésével dolgozza fel a XIX. század magyar irodalmát, kritikánknak is meg kellene szabadulnia a régi előítéleteiktől. Megért rá az idő, hogy értékrendet teremtsen."* (Csordás Mihály: **Különös egyensúly**. 7N, 1980. IX. 12.) A társadalmi

hit és a modernizálódás szándéka ekkor még – legalábbis a közvetlen nyilatkozat formájában – töretlennek látszik.

Ugyanakkor elfojthatatlannak érezhette Németh István a saját társadalomkritikai szellemét ahhoz, hogy olyan lendülettel művelhette volna a novellaírást, miként azt elkezdte, és még a hatvanas években gyakorolta. Inkább a vidék konkrétumaiban, érzékelhető emberi sorsokban kapaszkodott meg (a riporteri munkájával a létfenntartását is biztosíthatta), vagy pedig – több kötetében is tükröződik ez – a gyerekek felé fordult, s inkább a következményében jelezte azt, amit embertelennek látott a „szocialista" viszonyokban. Ez egyrészt hatásosabb, megrendítőbb lehetett, másrészt pedig – mivel nem kellett közvetlenül megneveznie az okokat – a könyvkiadóban is zöld fényt kaphatott. Ennek következményeként pedig Németh István széppprózában egyre ritkábban fordult a felnőtt olvasók felé. E munka sok időt és energiát igényelt volna, s mivel Németh az értelem és az igazság embere volt, a Forum önmagának is bajt okozott volna, ha a már a főszerkesztői cenzúrán átesett s így is olvasói rokonszenvre talált újságcikkek könyvként való kiadása helyett az alkotói énjének mélyebb és szélesebb körű kibontakoztatására buzdította volna az írót.

Az 1985-ben végre megjelent novelláskötet **(Hegyomlás)** immár azt a végletesen lehangoló élményanyagot is szóvá teszi, amely a korábbi gyűjteményből is kimaradt, ill. csak a következményeiben lehetett jelen. A 17 novella fele a háborút követő államerőszak éveiből, a beszolgáltatások anyagi és erkölcsi nyomorúságából merít. Dokumentumszerűen, a vallomásos tényirodalom törvényeinek megfelelően. Nem véletlenül nyilatkozik meg minden vallomástevő egyes szám első személyben, olyképpen, mint az újságíró riportjaiban. Formai fejlődésről itt aligha beszélhetünk, hiszen a novellák csak a bennük földolgozott tematikában s a problémafölvetés nyíltságában különböznek a Németh István-írások nagy többségétől, s természetesen az emberi sorsok elmélyültebb ábrázolásához elengedhetetlen nagyobb terjedelemben.

A **Hegyomlás** c. kötet szóban forgó novellái a társadalmi erőszak embernyomorító következményeiről alkotott példabeszédek. Eléggé megkéstek, de ha a többi írás kritikai vonatkozásait is szem előtt tartjuk, akkor a vajdasági magyar emberek létélményének viszonylag teljes megörökítését kell tisztelnünk bennük. A „viszonylag" korlátozó kifejezésre azért van szükség, mert írónk a nemzetrészünkre nehezedő államnacionalista nyomásból alig tehetett szóvá valamit a novelláiban. Nála csak a rosszabb, erősebb, érzéketlenebb, gazdagabb vagy befolyásosabb magyarok gyötrik a jobb, felelősebb, szegényebb s csak erkölcsileg erősebb magyarokat. Pedig a „mindenki a saját háza előtt söpörjön" elve itt aligha érvényesíthető, ui. a társadalom hierarchikus felépítésű, s nyilvánvaló, hogy a kisebbségek csak részben okai a saját nyomorúságuknak. Németh érdeklődése

viszont az erkölcsi-szociális kérdésekre összpontosul, a kulturális-nemzeti szinte föl sem bukkan nála. Ez nem csupán bátorság kérdése, ui. írónk cikkben és élőszóban nemegyszer vetette föl a nemzetiségi jogok kérdését.

Ettől független tény, hogy a válogatott Németh-novellák (**Mogyorófavirág**, 1990) ihletése – nyilvánvalóan öntudatlan öncenzúrával – elkerülte a kisebbségi lét e mélységeit. Ezt szem előtt tartva valósággal giccsesnek tűnik az a barátság, amelyet a **Minden világos** c. novella hőse köt Momir kapitánnyal. Nem mintha a délszláv nép bizalmatlanságának vastag kérge alatt nem lappangnának pozitív érzelmek is az idegenek, köztük a magyarok iránt. Csak hát a testvériség–egység csupán az ellentmondások egységében valóságos...

Mivel Németh novellisztikájának gyökérzete nem nyúlik le a létünk kulturális-nemzeti rétegéig, ezért a **Mogyorófavirág** utószóírójának, Jung Károlynak a következő minősítése félreértésre adhat okot, annál is inkább, mert írónk szövegei az egyszerű falusi embereknek kizárólag anyagi és erkölcsi sérelmeivel kapcsolatos visszaemlékezéseivel azonosak: *„Amikor Németh István a* Parasztkirályság *elbeszéléseit írta, a nagy társadalomformáló indulatok és szólamok mögött, rideg valóságként ott működött egy könyörtelen erőszakszervezet, amely összeroppantott minden embert, aki, akár csak a kérdés szintjén is, vállalni merte a másképp gondolkodás kockázatát. Az 1985-ös* Hegyomlás *kötet legjobb szövegei ezt a nagy rádöbbenést fogalmazzák meg, mintegy évekkel korábban tudatosítva mindazt az irodalom eszközeivel, amit éppen napjainkban érzünk rideg és könyörtelen társadalmi valóságként."* Nos, a **Hegyomlás** anyagának (s az utána következő szövegnek) a hősei legfeljebb magukban gondolkodnak másképpen, kérdezni pedig nem kérdeznek. Nyomorúságos helyzetük is csak elvétve ragadtatja el őket. Ilyen belső ellenállás, ill. ösztönös lázadás csak két novellában jut kifejezésre. Csupán a társadalmi helyzetüktől és a sorstól megalázott novellahősök szenvedik és tűrik a történelem, vagyis a fölkapaszkodott hitvány emberek nyomását. Ők tehát nem általában az emberi gyarlóságnak, hanem az ennek következtében kialakult hatalmi struktúrának az áldozatai.

Közöttük a maga sajátos választásával az bírálja legélesebben a társadalmat, aki nem is hajlandó szóba állni vele, s évekig bujdosik a határban. A **Sziget** c. novella különcéről van szó, aki szerint: *„Az én bűnöm meg csak annyi volt, hogy negyvenhétben nem termett a földem annyit, amennyit ők a papirosra írtak. Ezért hét évet szabtak ki rám, ötévi bujdosás lett belőle. Ma se bánom."* Végül hatósági nyomásra sem hajlandó visszatérni a civilizációba. A maga módján a **Hegyomlás** Kalapátija is menekülne. Az asztalosmesterséghez való ragaszkodása, a fölkínált karrier elutasítása is elég ahhoz, hogy egyszerű emberként, iparosként se boldogulhasson. *„Mert végül is azzá kiáltottak ki, osztályellenséggé, és kimartak a gyárból, amit én alapítottam, kimartak a pártból, elmartak a városból, ahol születtem és felnőt-*

tem, és ahol élni és dolgozni szerettem volna a meghurcoltatásom után is" – panaszolja. Hasonlóképpen Jóska **(A porszem)** sem tekinthető lázadónak. Minthogy iskolás korától kezdve tanúja lehetett az emberi komédia divatos formájának, végül alkoholistává és bohóccá is válik, csak ne kerüljön az erőszakszervezet irányítói közé. S vajon Selyem Bandi a **Mogyorófavirág**ban a kommunista uralom ellen tiltakozna, amikor azt dalolja a mogyorófavirágról, hogy sokat ígér, és keveset ad? Tudat alatt minden bizonnyal, s talán mámoros fejjel is, amikor már a mulasztásaival együtt föltehetően a virág szó középső mássalhangzóját „l"-lé változtatta, s ezzel magára uszította a hatóságot. A provokáció azonban csupán föltevés a részünkről, a novella ártatlannak, az UDB által tönkretett, jobb sorsra érdemes szerencsétlennek ábrázolja Selyem Bandit.

Kérdésfölvetőnek, ellenzéki magatartásúnak kizárólag Nagy Vincét tekinthetjük, azonban őt is csak a szociális indulata, családjának fokozódó nyomora állítja szembe azokkal, akiknek kezdetben, mint a kizsákmányolás megszűnésében bizakodó szegény ember, lelkes csatlósa volt. Azokhoz hasonló, ép ésszel alig fölfogható konfliktusokról van itt szó, amelyeket a magyar irodalomban korábban Sánta Ferenc ábrázolt. Németh történelmi anyagában azonban néhány hónap is elegendő ahhoz, hogy az újdonsült hívő ráeszméljen: istene halott. Sajnos, a hajdani sérelmeket fölelevenítő események nem járulhatnak hozzá egy elmélyültebb, modernebb emberkép megalkotásához. Olykor úgy érezzük: az egyszerű és jó embereknek e fiktív vallomástevése a könnyebb művészi feladat vállalását jelenti.

Ezért Jung Károllyal ellentétben *„egy nagy nyelvi fejlődési-eszmélési ív"*-et aligha figyelhetünk meg Németh írásművészetében. Mert a nyelvjárás elemei valóban visszaszorultak írónk szókincsében, ám ezáltal – miként egyébként Jung is megállapítja – még *„nem modern prózaíró"*. A népiességet ui. nem csupán a tematikájában és a szemléletében őrizte meg, hanem az újabban jelentkező szabadszájúságában is. Abban a szabadosságban is tehát, amely a hagyományos szépirodalmi illemen túllépve, paraszti és kispolgári mentalitásnak megfelelő vaskos kifejezésekkel jellemzi a beszédet, ill. a gondolkodást. A már érintett vallomás-elbeszélések mellett elsősorban a **Kézcsók a Csavargó kutyában** említhető meg az élet alantasabb rétegeit is megformáló szövegként. Ha arra gondolunk, hogy a **Parasztkirályság** c. kötet **Első nap a birtokon** c. elbeszélésének Irénje még a vezető beosztású férfiak megbetegedett áldozata, akinek megható sorsa határozott erkölcsi állásfoglalásra ösztönzi az olvasót, akkor az előbb említett szövegben szereplő Mancika Édes a komikus életrevalóság megtestesítője, s erkölcsi megbotránkozás helyett hahotára fakaszt bennünket. Végeredményben az utószóban is említett szkepszis következménye az alkotói távolságtartás, amely szinte már nem is választja el a megnevettetést a kinevettetéstől. Az író itt annyit

lépett előre, mint hátra. Az etikai ítélet háttérbe szorítása, a burleszk elemek elburjánoztatása ti. nem csupán az újabb irodalmat jellemzi, hanem a népi („rablais-i") humort is, úgyhogy a „jó ízlés" által tiltott-elhallgatott szavakkal való játék szinte szubkulturális jellegűnek minősíthető.

Az ötvenes évek **Két szolga** c. elbeszélését a **Hegyomlás Incidens**ével összevetve még ennyi változás sem mutatható ki. Mindkét szöveg ember ember által elnyomásának, megalázásának közvetlen láttatásával botránkoztat meg. Mindazonáltal a későbbi szöveg tömörebb, művészibb. Az első kényelmesebben szerkesztett, magyarázóbb jellegű elbeszélés, a második feszesebb, célratörőbb. Itt már az indítás is a végkifejlet felé mutat. Ott a falusiak jellembeli különbségét s a hivatalban ennek megfelelő helyét kellett indokolni, itt viszont korosztálybeli és lelki ellentétek jelölik ki a hóhért és az áldozatot. Ám írónk korántsem ad mindig igazat a fiatalnak az öreggel szemben. Sőt. Leginkább a munkában elhasználódott idős embereknek részben a csak önmagukkal törődő, fiatalok által okozott nyomorúságával indítja meg olvasóját. Ennek megfelelően az **Egy ember ül az udvaron** c. kötet **Idegenek** c. elbeszélését követően másodszor is megfesti annak a derék öregembernek a portréját (**A tenger színe**), aki (ezúttal mint tanító) egész életét a tanítványai és gyermekei jövőjének biztosítására áldozta, s emiatt még a tengerpartra sem juthatott el, mégsem képes megnyugodni abban, hogy az utódjai szeme által ő is élvezni fogja a csodálatos víztömeg látványát. Igaz, ebben a szövegben több a bensőség, talán nem függetlenül ettől a mitikus öntudattól, amely az emlékező öregembert az apja szokásának örökösévé s ezzel egy vonulat láncszemévé teszi.

A **Születésnap** Bartha tanító nénijével már nem azonosul az író ilyen nagymértékben, s el is tekint a monológ-formától, azonban ennek ellenére is megcsodálja az idős asszonyt, s akkor is tiszteli, ha megmosolyogtatja a tanító néni szenilitása következtében eltorzult erkölcsisége. Ugyanígy viszonyul a **Sérelem** hőséhez, az aggastyánhoz, aki egy ősi kultúra romjain él a tengerparton, s tehetetlenül veszi tudomásul a betelepülők, az újgazdagok ízléstelenségét. (Mintha a Délvidék korábbi évtizedei nem kínálták volna az ilyen tapasztalatot...)

Egy-egy ráncokkal barázdált rokonszenves arc rajzolódik ki ezekből az egyszerű történetekből. Közülük az **Újabb elbeszélések** között helyet kapott **Jusztika** a leginkább megindító. A nyomorúságos magányában, teljes önzetlenségében már-már a földig görnyedő öreglány magának a tiszta emberségnek a sorsát példázza. Ez azonban nem leszűkített, túlzottan moralizáló szempont, hiszen a már említett **Kézcsók a Csavargó kutyában** c. novella mellett, amely inkább csak karikatúrája a szabados kispolgári életvitelnek, az **Augusztus** c. elbeszélés is fölhívja magára a figyelmet az életörömöt hirdető vaskosságaival. Itt a Jusztika típusú feleség a háttérbe szorul, hogy férje tündökölhessen hódító férfiasságá-

nak teljességében. Ez az erkölcs fogalmának kitágulását jelzi Németh alkotói magatartásában, hősének kalandjai ui. inkább gusztusosak, mint undort keltők. Még akkor is, ha a férj tudatában van az erkölcsi vétségeinek, ám ezek nem nehezednek rá nagy súllyal, mivel tetteinek az érintettek sorsával kapcsolatos következményeire nem gondol. Annak idején az ereje teljében levő hím állati spontaneitásával cselekedett, s kalandjait is ugyanilyen természetességgel adja elő. Nem váltott ki benne nagyobb megrázkódtatást, hogy az életét annak idején megmentő feleség később megtiltotta neki a temetésén való részvételét. Az író közvetve sem ítélkezik, inkább csodálkozik, s talán még inkább nevet az élet abszurditásán, az ösztönök igazságán.

Ezekben az elbeszélésekben az író a magyarság nyomorúságát még kizárólag önnön bűneivel indokolja. Annak művészi földolgozásáig ekkor nem juthatott el, hogy a magyarok helyzetének lényegbeli kulturális megoldatlansága az egész összetákolt ország nacionalista történelmének a függvénye. A közép-kelet-európai súlyos szellemi gátlásokkal béklyózott népek rövid lejáratú, meggondolatlan akarásainak megfelelően.

Németh Istvánnak lelkiismeret-furdalása lehetett. Ezért tett szemrehányást a Híd-díjjal kitüntetett **Hegyomlás** c. kötete kapcsán a „valóság"-irodalomra esküvő Podolszki Józsefnek (**Az író dolga: sérelem**. 7N, 1986. IV. 4.): az 1981. évi népszámlálás után senki sem volt, aki verset írt volna a magyarokra nézve megdöbbentő adatról. A novellista emlékezete szerint, amikor a kötete legjobb novellája megjelent a Hídban, odament hozzá *„egy magasan az átlag fölött álló olvasó, és azt mondta: Jót röhögtünk a cikkeden."* Németh közvetlenül panaszolja el Podolszkinak, ill. az újságíró által a 7 Nap olvasóinak azt, ami az irodalomesztétikai előítéletek és a Forum politikája miatt nem férhetett bele a kiadott és megjutalmazott novelláiba. Nehogy valaki túlhaladottnak gondolja a sztálinizmust, kijelenti: *„Semmi sem váltotta fel azt, ami évszázadok alatt alakult ki. [...] Talán mi is vétkesek vagyunk ebben."* Szerinte a felelősök között csak Szeli István merte fölvetni a sajátos nemzetiségi problémákat.

A **Hegyomlás** történetei közül nem kevés a dokumentum és a riport határán született. Ezért az írónak nem csupán a politikával szemben voltak gátlásai, hanem az eluralkodott elefántcsonttorony szellemű kritikával szemben is. Említett nyilatkozatában kijelenti: *„Valóban bosszant, hogy nem tudják megkülönböztetni bennem az újságírót az írótól. Állandóan összekeverik. A riportra azt mondják, novellisztikus, a novellára, hogy riportszerű. Tudják, hogy újságíró vagyok, azt hiszik, ez így törvényszerű."*

Németh állítására az évek óta állástalan Vajda Gábor reagált, csupán célozni tudván a lényegre, az íróilag megmunkálható életterület hatósági meghatározottságára. Szerinte a Németh-próza hibrid voltának elmélyült, *„...részletes kifej-*

tésére még nem kerülhetett sor. Ha ebben a tekintetben egyike vagyok a »főbűnösöknek«, akkor szolgáljon mentségemre az a körülmény, hogy meggyőződésem értelmében szellemi életünk Németh István nevű jelenségével érdem szerint csak akkor foglalkozhatunk, ha először alaposan (társadalmi, művelődési, esztétikai és életrajzi) összefüggéseiben elsajátítottuk a két háború közötti jugoszláviai magyar irodalmi életet. Szenteleky Kornél szellemi drámájának, Farkas Geiza körülményektől sorvasztott humanizmusának beható ismerete nélkül aligha rajzolódhatna ki Németh István alkotói problémavilága a maga teljességében." (7N, IV. 18.) A belügy akadályozta ezt a munkát.

GYEREKEKNEK ÉS AZ IFJÚSÁG ÜRÜGYÉN (1973–1989)

Nevelőszándék

Urbán János a hetvenes években írt, gyermekeknek szánt szövegei többségében (**Sziromfészek**, 1979) a jelen felé közeledik, és dialógussal váltja föl a parttalan emlékezést. Így sem teremt azonban zárt formát. Kis hősei aranyoskodva az unalmasságig csacsognak, kíváncsiskodnak, és kérdéseik, valamint a beszélgető társ, legtöbbször a felnőtt, a nagyapa válaszai alkotják a gyermeknovellát. A kis szereplők különféle nevet viselnek, de nincs egyéni sajátságuk. Anélkül, hogy tudnák, többször is zavarba hozzák a felnőtteket, és előszeretettel hangsúlyozzák a többjelentésű kifejezéseknek azt az értelmét, amelyik éppen a legtávolabb áll a szövegösszefüggéstől. Az ilyen kitérők olykor fárasztók, és tartalmatlan fecsegéssé oldják a konkrét helyzetet. A párbeszéd nemegyszer azért lesz mesterkélt, mert fogalommagyarázásra, elemi ismeretközlésre korlátozódik. Nem ritka az olyan kérdés, mint pl. *„Télen is fürdenek a Tiszán?"*, amire a válasz: *„Nem fürödhetnek, mert a víz befagy."* Ahol e dialógusokban a mértéktartás győz a lazaság fölött, ott a gyerekek mindenkori báját szemlélteti az író humora, nem függetlenül a felnőttek képmutató világa ellen irányuló óvatos célzásoktól.

Németh Istvánt viszont nem utolsósorban a korától való idegenkedése közelítette a gyerekekhez. Ezeknek mindenekelőtt az őszinteség, a mesterkéletlenség a fő tulajdonsága, amit az író először is a saját ifjúságában talált meg. Ám a hajdani élményeit fölidéző nosztalgiája nem korlátozódik az ösztönösségre, noha a vitális szenzációknak, a természeti jelenségekkel való találkozásoknak, tárgyakkal való ismerkedéseknek, emberi tulajdonságokkal való első szembesüléseknek nagy szerepük van nála. Ahogyan az először 1961-ben megjelent, majd utóbb két kiadásban (1965, 1976) bővített **Lepkelánc** c. történetgyűjteménye tanúsítja, nem csupán a saját gyermekkora nyomait keresi a múltban, hanem azokat az erkölcsi értékeket is, amelyek a városiasodás fölgyorsult ütemének hatására válságba kerültek. Hogy elfogulatlan és a hangnemének nincs hamis

pátosza, az stílusának tárgyilagossága mellett a humorának is köszönhető. Ő ezáltal oldja föl a valóságban tapasztalható ellentmondásokat, hacsak nem a kiegyensúlyozott szemlélete teszi rokonszenvessé az írásai jelentős csoportját. A **Téli rege** c. novella egyes szám első személyben tett vallomás a fejlődés látszatvoltáról. Míg nagyszerű ródlit vesz a fiának, addig arra gondol, hogy az utcán látott kislány, aki fölfordított hokedlit húzott szánkóként, hasonló helyzetben van, mint ő egykor.

Németh életszeretete a gyerekek viselkedését a körülményeikkel, sérelmeikkel, vágyaikkal és lehetőségeikkel hozza összefüggésbe. Ábrázolásában is majdnem mindig realista. Nem hisz az eredendő rosszban. Egyik történetében pl. a kisfiú szorongva letörölteti apjával a rajzról a számára kedves és védtelen erdei állatok életére törő vadászt. A másikban a szeretetért vetélkedő kisfiú kegyetlenül megleckézteti, szinte folyamatosan kínozza az átmenetileg hozzájuk került árvát. Itt azonban a „kis szadistá"-nak a mellőzöttségét, tehát a magatartásának az okait is tapasztaljuk. Azt már csak mi tudjuk: miféle határon túli súlyos politikai krízisnek lett átmenetileg áldozata a kényszerből vendégeskedő vetélytárs. Ilyen összefüggések között domborodik ki Németh Istvánnak nyilván csak az idősebbek számára hozzáférhető humora: *„Ne nyavalyogj itt nekem – förmedtem rá –, hanem azt mondd meg, mi az az inkvizitor. / Rám emelte puffadt könnyes szemét. / – Az éppen olyan, mint te! / Ez egy kicsit megnyugtatott, mert akkor nem lehet más, mint az igazság bajnoka"* **(Az inkvizítor)**.

Hogy az író nem eszményíti a múlt patriarkalizmusát, az egy másik kisfiúnak a hagyományos erkölcsi előítéletek és szokások szerint viselkedő nagyapjával szembeni idegenkedésében fejeződik ki, s abban az alkotói bátorságban is, amely a kisfiú nagyapja halála fölötti örömének érzékeltetésében jut kifejezésre **(Nagyapa névnapja)**.

A **Ki látta azt a kisfiút?** c. novellasorozat (1973) többnyire az egyszerűtől az összetett felé halad, egy kisfiú testi-szellemi érését is bemutatva. Vannak szép számmal olyan történetei is Némethnek, melyek legalább annyira szólnak fölnőttekhez, mint gyermekekhez, és valójában szatirikus írásoknak tekinthetők. Egyik-másik történet azonban a gyermekolvasó számára nem fogható föl.

A **Ki látta azt a kisfiút?** már a címe által is fölhívja a figyelmet a leggyöngébbek, a legkiszolgáltatottabbak iránti közönyre. A maga tapintatos módján Németh a csődöt mondott humanizmus példáit sorakoztatja. A **Mi van a kerítés mögött**? az átlag alatti és fölötti családi hátterű gyerekek világának különbözőségét szemlélteti. A sivár realitás és a vonzó csoda mögött egyfelől az anyagi szűkösség, másfelől a közösségtől különvált bőség ellentéte feszül. Ezt azonban csak a fölnőtt olvasó veszi tudomásul, ha van füle ehhez az iróniához. Ehhez képest a **Mi van a pincében?** közvetlenebb nevelési szándékot rejt magában. Nemcsak

hogy rácsodálkozik a guberálóra, hanem még előadást is tartat vele a hulladékok otthoni fölhasználásáról. S mindezt humoros hangnemben teszi, mintha a hulladékgyűjtőnek az életmódja valóban könnyű és mulatságos lenne.

Az **Utazás Bánátba** c. novella ifjú hőse boldog önfeledtségben éli meg azt, ami az apja számára kellemetlenséget is rejt magában. Nagybecskereken túlra utaznak, a még romlatlan falut, „az igazi Bánát"-ot keresik, ám a falusi rokon spontán népművészet helyett giccsel traktálja őket: *„Nemrég járt nálam egy jeles vendég. Fölteszi a kérdést: honnan a képeimen az a hamisítatlan tengerparti hangulat? Hát innen! Az ablakom alatt rozmaringbokrok, a pincéből fölhozok egy liter dalmát vöröset, a lemezjátszóra fölteszek egy dalmát lemezt, és már mög is van a megfelelő ihlet."*

A **Hajnali utazás** c. történetgyűjtemény (1978) az akkori városi gyerekek előtt többnyire ismeretlen primitív szenzációkban, életösztönt serkentő kalandokban bővelkedik. Az író helyenként a valóság és a képzelet határának a megszüntetéséig is elmerészkedik. Az **Úszó sziget** c. novellájában a folyóvíz közepe táján kiemelkedő földterület az álmodozó kamasz világában különös jelentésgazdagodáson esik át. Először is önmagát, vagyis a szilaj játékok szabad térségét jelenti, majd a gondtól súlyos jövő képzete szimbólummá kristályosítja. Így változhat át a gyűrű zöld kövévé, majd pedig ironikus tartalom hordozójává, az ismeretek és a szellemi élmények könyvekkel határolt, elszigetelődéssel is fenyegető világává.

A groteszk is beszüremlik Németh István gyermekelbeszéléseibe. A **Vörösbegy** c. kötet (1983) egyik történetében a kisfiú úgy társalog egy másikkal, hogy az ötödik emelet ablakából csüng, miközben szekrényhez van kötve a lába. Legalább ennyire riasztó az **Adj egy harapást!** c. történet is, amelyben a kegyetlen játékosság dominál. Itt nem a szeretetvágy torz megnyilvánulásáról, hanem az amúgy is szerencsétlen diáktárs megalázása fölötti örömről, az ösztön csillapíthatatlan étvágyban kifejeződő hatalmáról van szó.

Mirnics Zsuzsa viszont ismét nagyobb kompozícióban gondolkodik, s a meggyőző művészi alakteremtés problémájával szembesül, miután a két korábbi regényét követően, újra ifjúsági regény írására szánja magát. Az **Órásköz 12** c. regény mind a felnőttek jellemének ábrázolásában, mind pedig a gyermek erkölcsi lényében a genezisig megy vissza, a társadalmi gyökerek következményeiként szemléltetve a magatartásokat. Unatkozó vagy túlambicionált értelmiségiek helyett létfenntartásáért küzdő falusi házaspár képviseli itt a szülőket, a gyermeket pedig egy hatodikos kislány. A látószög, a hagyományos realista pszichológiai regény mindentudó elbeszélőjének pozíciója a szereplők egyéni problematikájának árnyaltabb megközelítését tette lehetővé.

Az apa itt összehasonlíthatatlanul önzőbb, mint az írónő előző két regényében, mégis meggyőzőbb, mert a jellemét eltorzító okok is mutatkoznak. Még akkor is, ha Mirnics Zsuzsát érezhetően feminista indítékok vezérlik, hiszen

Kovácsné és lánya, Juli, a háborút követő nélkülözések éveiben végül is megszabadul a patriarkalizmus béklyóitól, s kezébe veszi élete irányítását. Kovács János egyszerre cselekvő és szenvedő hőse a beszolgáltatások hadjáratának. Hiába bátor tagja az új társadalomnak, a családjától való néhány éves távollét elidegenítette feleségétől és lányától, indulatainak pedig képtelen parancsolni.

Ha arra gondolunk, hogy Mirnics Zsuzsa első két regényében föllobbanó, majd lelohadó kamaszindulat felől tett óvatosan kérdőjelet a fölnőttek komolysága mögé, akkor az **Órásköz 12** c. művét a jugoszláviai magyar irodalom etikailag kiemelkedő, bátor vállalkozásaként kell értékelnünk. Az írók között alig szánta rá magát valaki ilyen tettre, s annak is az asztalfiókban kellett jobb időkre tartalékolnia a művét. Az írónő előtt senki sem szólt ilyen nyíltsággal a beszolgáltatás éveinek erről a vonatkozásáról, senki sem láthatta személyében meghasadt embernek az új rend egyik oszlopát. A mű azonban inkább a részleteiben, tehát a szociográfiai jellegében meggyőzőbb. Túl sok, a diákok mindenkori helyzetében szereplő mozzanat szerepel Julika életéből a regényben.

Mirnics Zsuzsa poétikai elvei a társadalmi valósággal együtt alakultak. A **Kapaszkodó** c. negyedik regényében (1988) már hasztalanul keressük az ifjú hősnő személyében a külső és belső tulajdonságok lenyűgöző együttesét, inkább a középszer jellemzői tűnnek szembe. Azonban e mű is a fölnőttek világa elleni tiltakozásként született, habár e mögé az illúziótlanság fészkelte be magát. Katalin a diáktársai kételyeit osztja, a jövője még bizonytalanabb, mint annak a csekély fizetésnek az értéke, amelyet a szülei hónapról hónapra hazavisznek. Ezzel a reménytelenséggel összefüggésben még egy, korábban alig észlelt vonás is megjelenik a regény hőseinek tulajdonságai között. Arról a kegyetlenségről van szó, amely most már nem csupán kíméletlen karrierizmusként ad hírt magáról, hanem a számkivetettségükben társadalomellenessé lett fiatalok leplezetlen agresszivitásaként is. És mint önföladás, hiszen Katalin az öngyilkossággal kacérkodik.

Sok tehát a baklövés, túlteng a tanácstalanság a **Kapaszkodó** hőseinek világában, s a naturalista, sőt groteszk vonatkozásokból is van annyi, hogy ellensúlyozzák, s olykor fölbontsák a hagyományos ifjúsági regények emberképét. A fejlődésben levő gyermeklány senkiben, még saját szellemi képességeiben sem bízhat. Benne és körülötte teljes az anarchia. Senki sem tudja: mit, mikor és miért érdemes cselekedni; hogyan lehet viszonylag tisztességesen érvényesülni. Ezzel természetesen a műfaj határáig jutott el az írónő, hiszen az élet árnyoldalával egyre többször szembesülő, mind kevesebbet olvasó ifjúságnak nincs szellemi teherbírása a társadalom és a család teljes csődjének befogadására. Ezt szem előtt tartva Mirnics Zsuzsa a kivétel által sugall optimizmust. Az emberbe vetett hit abban a bensőségben őrződik meg, amely az apa és nevelt lánya új tartalommal föltöltődött kapcsolatát jellemzi.

Hogy mi rejlik az iskolában az ún. törzsanyag tantervbe iktatásának jugoszlávosító hadjárata mögött, azt Guelmino Sándor tárta föl **A nebuló könyve** c. regényében (1983). Ha Thurzó Lajos még a világháború utáni gyermekpoémájában áhítatosan illedelmes és ambiciózusan szerény kisfiúként mutatja be az új társadalom gondosan óvott gyermekét, akkor Guelmino három évtizeddel később visszavonja, átértékeli azt, amit a zentai költő fennkölten hirdetett meg. Tavasz Jánoskában a kötelességteljesítés öntudata és a közösségre találás reménye győzi le az ismeretlentől való félelmet. Ezzel szemben Guelmino koravén nebulója illúziók nélkül indul az apjával az iskolába: *„…egész idő alatt arra gondoltam, mennyire undorodom én az iskolától. Anya egy időben iskolában is tanított, akkor arra panaszkodott, milyen unalmas, mennyire favágás a tanítás, hogy nem szereti azt a cékla szagú épületet.”* (5. p.) Guelmino műve ott kezdődik, ahol Thurzó gyermekpoémája véget ér. A gyermeklélek üdesége és agyafúrt ellenálló képessége a mulatságos konfliktusok egész sorozatát alakítja ki a fölnőttek mereven intézményesített világával. Ha a fiatalabbak számára inkább élvezetes, akkor az idősebbek szempontjából főleg hasznos lehetett (volna) ez a könyv, mivel a gyermekhős fölnőttektől való idegenkedése és ennek következménye, a bíráló beállítottság, az időnkénti tanácstalanság és a csínytevések: a szatíra eszközei.

A nyolcvanas évek elején már nem akadt olyan politikai erkölcscsősz, aki aggályoskodva fölvetette volna a kérdést: mi lesz, ha az elfajulóban levő ifjúságot ilyen, a vásottság jogait védelmező, kellő tanulságot nélkülöző provokatív könyvek szórakoztatják. Az írónak erre az lehetett volna a mentsége, hogy a műve – helyzetekről, problémákról, konkrét emberekről lévén szó benne – általában nem kérdőjelezi meg a társadalom deklarált alapértékeit. Figyelmét az iskolába induló kisdiák életterére, családi életére összpontosította. Az ilyen mikrokörnyezet hasonló hangnemű, problémajelzésű ábrázolásának különben is valóságos divatja alakult ki országszerte.

A háború után a költő olyannak látta a nebulót, amilyennek szerette volna tudni, amilyen a gyermek a társadalmi elvárás szerint lehetne. Guelmino viszont a másik véglethez jutott. Ha ostobák vagyunk, akkor a gyerekeink is ilyenek, ill. ilyenek lehetnek – jelzi közvetett pedagógiai célzattal. Ezért megbocsátható, hogy kis hőse nem mindig kelti a valóságos kisdiák benyomását; hogy az olykor erőltetett humor kedvéért hol a gonoszság, hol pedig a bölcsesség elemeit szaporítja túl. A szellemesen éles bírálat kiérezhetően fontosabb Guelmino számára a jellemformálásnál.

Ehhez képest Böndör Pál **Ebihalak** c. regényében (1987) több a szociográfiai konkrétum, mivel az író a saját ifjúságát dolgozza föl benne. Ő is az élettapasztalata alapján ellenpontozza az általa érintett társadalmi folyamatokat. A bemutatott tények azok a föltételek, amelyeket Újvidék biztosított az ifjúság számára

a hatvanas években. Ide tartozik a városiasodás kísérőjelensége: az ifjúság meg nem értése, a szülők más utakon járása, a nevelés elvárás-rendszerként való fölfogása. A tényekhez sorolható továbbá a regényben szerepeltetett fiatalok kényszerű (ál)esztétikai emigrációja, a Beatlesek majmolása, a kapkodó kísérletezés s a már-már tragikus elmagányosodás. Tény értékű továbbá a flancolást és flörtölést eltúlzó anyukák jelensége, s a csak a létfenntartásról, a kényelmet szolgáló eszközökről gondoskodó apukák képe.

Böndör ezt persze nem így mondja el. Ő – miként műve első részének címe hirdeti – „képregénytöredék"-et ír. Vajon miért? Hiszen az igazán értékes képregényekből nagyon kevés volt, s az ifjúság nagy hányadának eltévelyedését éppen az bizonyította, hogy ponyvát olvasott. Éppen ezért Böndör az ironizáló hajlandóságától elválaszthatatlanul minél közelebb igyekszik férkőzni egykori énjéhez, valamint a korabeli és a mindenkori ifjúsághoz. Médiumvállalása azonban inkább médiumteremtés. Nem csupán azért, mert a képregény alapvető kellékét nála leírás helyettesíti, hanem azért is, mert a képregényekre emlékeztető helyzetek ritkák. Helyettük olyan párbeszédeket találunk, amelyek személyeit nem mindig azonosíthatjuk. A viták olykor tehát a többször megfigyelhető hangjátékszerűségnél is elvontabbak. S tulajdonképpen ezáltal bírál és önbírál keserűn mosolyogva a szerző. Nincsenek fejlődő jellemek és kialakult személyiségek: nem csupán a gyerekek helyettesítik be egymást, hanem a fölnőttek is. Sőt – pl. az önfeledten komputerező apa esetében – a nemzedéki különbségek sem jelentősek. Hogy itt alkotói tudatosságról van szó, arra a nyelvi kimunkáltság, a humoros fordulatok, a félreérthetetlen allúziók a bizonyítékok.

Az író a regény második részében – inkább szatirikus, mint groteszk módon – többet játszik, csipkelődik, s ezzel elviselhetővé (élvezhetővé) teszi pesszimizmusát. Olykor meghökkentő túlzásokra hajlamos, s a regény színvonalához nem méltó módon gúnyolja ki egyik népi elkötelezettségű írótársát. Pedig az ő művét is plebejus hangsúlyok árnyalják, s a második részben középpontba került programozásmotívum az alkotóval, a dolgozóval való manipulálás szimbóluma. Viszont mindent a fonákjáról érzékel, nincs eszménye, mert a lelkesedésben mindjárt a lehangoló következményt is érzékeli. Rezignált cinizmusa a már érett fiatalokhoz szól. Az általa megtapasztalt embert az ugráló, csúf kétéltűvel, a békával egyenlíti ki. Mint művész, ő is ugrál képről képre, szereplőről szereplőre, semmiről semmire.

Az ifjúsági regények fiatalabb írói – Mirnics Zsuzsa, Guelmino Sándor, Böndör Pál – az ifjúság sorsa miatt aggódva – elsősorban az újvidéki, vagy legalábbis a városi tapasztalataiknak adtak hangot. A falu élettere, olyan intenzitással, mint Németh István prózájában, csupán Dudás Károlynak **A gyalogtörök** c. ifjúsági regényében (1987) egyenlítődik ki a városi élettel. Sőt értékben fölé

is nő annak. Az író a visszaemlékező és a szemlélődő kisfiú pozíciójából egy letűnő és egy keletkező világot állít szembe egymással. Kimunkált stílusa érzéki tapasztalatok kifejezésére és lírai hangulatok ecsetelésére alkalmas, ám a fő hangsúly az iskolásoknak szóló ismereteken van. A regény fő motívumára a végén derül fény, ahol az író a Domonkos Karcsi lényét kifejező szavakat anyja árnyának a szájába adja: *„Szegény, szegény kicsi gyalogtörököm"* (120. p.). Válaszrím e gondolat, hiszen a janicsár még a mű kezdetén abban a vízióban jelent meg, amelyben a főhős a záporban nyögő fák alatt lapítva a hajdani csatajelenetbe élte bele magát. Ahogyan a púpos török a vesztét érezve menekülni igyekezett a csatából, hasonlóképpen Domonkos Karcsi is gyermekkora ábrándképével, a tanyasi gyerek hajdani szabadságával, a patriarkális paraszti élet letűnt bensőségével igyekszik megtartani lelki egyensúlyát a számára rideg városi környezetben. Az életben maradás, a fejlődés azonban elkerülhetetlen. Karcsit tehát nem lövik le hátulról, mint a gyalogtörököt, az ő menekülésksérletének vége szakad. Ő megfordul, és az élet csatája felé indul. A tanya leégése tehát szimbólumértékű. Azt fejezi ki, hogy a regény hőse nem járhat tovább az ősök kitaposott útján, s a szenvelgő merengéseiből kitörve meg kell keresnie önmagát a többi hozzá hasonló között.

Dudás ekkor még – pláne az ifjúsághoz szólva – nem vethette föl a délvidéki magyarok janicsárságának alapkérdését, a későbbi évek naponta feszegetett témáját, ezért pótmegoldásként kissé erőltetetten élezte ki a falusi gyerekek megkülönböztetésének problémáját a városi iskolában. Ti. más egyfelől a falusi bensőségből való kiszakadás és a városi-iskolai bensőség irigylése, a lélek öngerjesztő emésztődése, másfelől pedig annak a hiedelme, hogy a kezdeti idegenkedésen túl tartós és tettekben kifejeződő ellenszenv alakul ki a beszivárgókkal szemben. Főleg magyarok részéről magyarok ellen. Tanár részéről diákkal szemben. Ez azonban nem jelenti azt, mintha az író elfojtaná a valóságélményét. **A gyalogtörök** cselekményének nagyobb része ui. okos tapintattal azokról a traumákról beszél, amelyeket a nemzetiségi lét föltételeinek megismerése vált ki a kisdiákból. Dudás érzékeny írókézzel kitapintott peremjelenségekről bizonyítja be, hogy a társadalom, az emberiség humánuma rajtuk áll vagy bukik.

Személyesség, érzelmesség

Az ötvenes évektől kezdve befogadást nyert tartós irodalmi értékeknek az autonóm Vajdaság időszakában is megvolt a helyük a délvidéki magyarok korlátozott kultúrájában. Így annak a Némethénél fokozottabb személyességnek és érzelmességnek is, amely Fehér Ferenc költői magtartására jellemző. Ez akkor is

megfelelt a Forum Könyvkiadó politikájának, ha a Symposion-nemzedék a jelzett műeszmény ellenében, következetesen alakította a maga poétikáját. Fehér költészete – s így a gyermeklírája is – a táj embere archetipikus mélységében gyökerezett, következőleg a befogadását föltételező ízlést nem lehetett egykönnyen, s nem is kellett kinevelni sem a szülőkből, sem pedig az utódaikból.

Ennek köszönhetően Fehér Ferenc korai gyermekversei, újakkal kiegészülve, **Szeptemberi útravaló** címen nem csupán 1968-ban kaptak kötetformát, hanem 1983-ban is. Ez természetes is, minthogy Fehér gyermekverseiben – az újabb idők valós és látszólagos esztétikai anarchiájával szemben – a koncepció szélessége és a forma funkcionalitása ragad meg bennünket. Noha a költő nem esküszik a szó öncélúságára, több olyan versre bukkanunk költészetének e területén, amelyet a ritmus, a csengő hangzás, a szavakkal való játék éltet. Mellettük szép számban megtaláljuk a pedagógiai kicsengésűeket: ezek a gyerekeknek a szülőkhöz való kapcsolatát vagy az életben elengedhetetlen magatartás előnyeit fejezik ki az alkotói közvetlenség kellő tapintatával. De előfordulnak olyan megoldások is, melyek a legkorszerűbb tanulság kedvéért, a várttal ellenkező csattanó kedvéért lepik meg a kisdiákot. Nem véletlenül tűnik számos esetben úgy, mintha gyermekpanasz keltene visszhangot tudatunk mélyebb rétegeiben. A költőnek nem kell elfelednie önmagát, hogy szót érthessen a legfiatalabbakkal. Sőt, hozzájuk szólva azt is kimondhatja, ami érzése szerint a felnőtteket kevésbé érdekli. Pl. rímekbe szedve frissíti föl a közismert népmesét, s a rímösztönére hallgatva, különféle ritmusképleteket teremtve sem tagadja meg logikai érzékét, és saját maga alkot mesét.

A gyermekkori emlékei által még olykor mindig természetközelben élő költő azzal a vele született és vállalt képességgel rendelkezik, mely életet lehel a holt tárgyakba és jelentéktelen dolgokba, humorának is érvényt szerezve ily módon: *„Dirizselő / duruzsoló / búboskemence; / szerelmetes ükapámnak, / zsémbes kedvű ükanyámnak / rég volt szerelme. // Füstös, lángos. / Piros lángost / hullajt kezembe... / Olykor-olykor énekel még; / ha nem várna, nem is mennék / hozzá telente”* **(Búboskemence)**.

Leginkább tehát a személyéhez kapcsolódó távolmúlt mindennapi eseményeit avatja költészetté, s ilyen értelemben a XIX. század lírai realista hagyományait folytatja. Fehér hangjának a magyar költészet egészében fölismerhető sajátossága az említettek mellett különös érzékenységben, mások gondjaira való rezonálási képességben, a mesterkéletlen együttérzésben van. Ez a beállítottság az ötvenes és hatvanas években, a szülők beteljesületlen egyéni életútjának súlya alatt többnyire elégiákat eredményezett, amelyek általában tónusuk, nem pedig összetettségük miatt nem kerülhettek közel a gyermekek világához. Képanyagukban változatos, ritmikailag élénk, érzelmi árnyalatokban gazdag

versek azonban közöttük is akadnak. Ilyen az egykori idill pillanatát megidéző költemény – **Apám citerája** – a családi hangszerről szól. Egy másikban a városról falura, még mindig „haza" látogató költőn az anyja és kis unokaöccse láttán a harmónia, a boldogság sejtelme lesz úrrá.

E zsánerek kifinomult zeneiségük, szinte tapintható plaszticitásuk, töretlen hangulatuk által maradéktalanul beilleszkedhetnének a gyermekek világába, ha nem lennének már tőlük távoliak a versekben szereplő tárgyak, földrajzi nevek. Mert Fehér Ferenc költői világának nem ritkán az apróságokig menően pontos fedezete van. Az esetlegestől, a személyestől, a pillanattól a mindenkiben közösig, a nyelvi lényegig: a dolgok fölemelésének könnyed természetessége az ő rendkívüli költői bravúrja. Az átminősítés varázslata azonban a gyermek átmeneti komolyodását és a fölnőtt intellektuális nagyképűségének megszüntetését is tartalmazza, különösen az ilyen humanista-klasszicista teljesítményekben: *„Nem jó már neki sem ott, sem itt, / de csak tipeg közöttünk. / Ki tudja, botjával mit kopog? / Ha botló lépteit / egyvégbe raknánk, / elérte volna már / a legszebb csillagot!"* **(Nagymama)**.

Fehér gyermekversei mégsem érzelmesek. A látszólag erősnek, hatalmasnak is megsejtik a gyönge pontját, az állandóban is érzékeltetik a múló időt, türelemre, óvatosságra intenek, anélkül, hogy unalmasan moralizálnának. Nincs bennük tolakodó, retorikával hígított humanizmus, a felnőttek számára szellemesség is lehet, ami a gyermeklelket megindítja. Ti. Fehér Ferenc is megalkotta a maga jellegzetes paradoxon-formáját. A mesetörténet egyik közhelyét pl. a vadászok által csővégre került farkas iránt sajátosan részvétet keltve értékeli át. A következő három sor a befejezés: *„...Ha meg nem haltak, / még ma is várják / síró-rívó kis farkaskölykei"* **(Mese)**.

A gyermekekről írt, de mégis inkább fölnőttekhez szóló néhány versének, mint amilyen a többi között a **Szörnyű álom**, azok az ellenpólusai, melyekben belső monológ formájában szólaltatja meg a gyermeklélek jó- vagy rosszindulatát. A túlzó kegyetlenség és a kedvencek iránti gyöngédség pl. a következőképpen közömbösíti egymást humorrá: *„A sok sérelemért / piszkavasra szúrom majd a világot, / s úgy sütögetem, akár a nyers kukoricát. / De azért Morzsát, / meg akiket még szeretek, / odaültetem majd a tűzhöz"* **(A sok sérelemért)**.

Az egyeztetés, a békítés, a megértés terhes lenne a gyermekversekben, ha nem szóképek, elsősorban metaforák által valósulna meg. Az ember és a természet egysége a legkisebbeknél még életfeltétel: ezt tudatosítani és megvédeni volt Fehér Ferencnek a legszebb, legfelelősségteljesebb feladata.

Viszont úgyszólván csak neki, mert az általa képviselt gyermekköltészeti poétikának nincs ugyanilyen szintű folytatása a délvidéki magyarok irodalmában. Mert igaz ugyan, hogy Szűcs Imre gyermekversei is az életöröm jegyében fogan-

tak, de nem érezzük bennük a legyőzött súlyokat. Jóllehet a formájuk, rímképletük és motívumaik szerint változatosak, de túl egyszerűen és könnyen kínálják a bensőséget és gondtalanságot az ifjúságnak. Méghozzá négy verseskötet formájában – a tartományi autonómia által szűkre szabott lehetőségek közepette, a tankönyvellátás elbizonytalanodása, az oktatás módszereinek elmaradása éveiben. A kicsiket hazavezérlő csillagokhoz hasonlító utcákhoz ír ódát a költő akkor, amikor az útjavítás is mindinkább akadozik. Ennél azonban fontosabb a rejtőzködő politikum, amely szerint a világ otthonos vagy azzá tehető, a jövő pedig emberszabású – sugallja a költő számos versében, jelezvén, hogy a sorok óvodásoknak, kisiskolásoknak szólnak. A bensőség eltúlzása, a rutin azonban a közhelyhez, a giccshez is közel engedi. Erre az útra pl. az anakronizmus csábítja: *„Esténként, ha feljönnek a csillagok, / körülüljük a kályhát, kicsik és nagyok, / körülüljük, és hallgatjuk nagyanyó meséjét / a sok-sok különös télről és nyárról…"* **(Esténként, ha feljönnek a csillagok)**.

Szűcs harmadik gyermekverskötetében, a **Fecskebölcső**ben (1983) nagy hangsúllyal van jelen az állatvilág, a természet. Viszont ha a gyermekköltészetnek nem az élet tényei, igazságai föltárása is a dolga, nem állhat szemben ezekkel. Ezért úgy tetszik, mintha Szűcs Imre gyermekverseinek egy jelentős csoportja két évtizeddel megkésett volna: olyan természeti örömökről beszél, melyek a Délvidéken már akkor megritkultak. A hóval kapcsolatos téli élményekről van szó, amelyek valószínűleg a szerző emlékeiből törhettek felszínre. Valószínűleg, mert a költő nem a saját teléről beszél, hanem általában „a gyerekek" mindenkori teléről. Azonban a nyár képzetével sincs sok szerencséje Szűcsnek, mert az ilyen sorai nem csupán nevetségesek, hanem az időközben bemocskolt természetet mint társadalmilag érzékeny problémát háttérben hagyva, etikátlanná is válnak: *„Mentaillat és méhzöngés / száll a levegőben / előttünk vízililiomok / tündérrózsák / közelünkben lányok / koszorúban / miattuk ugrálunk / buttyanós fejeseket / a Begába"* **(Falusi hétköznapok)**. Ez a világ a nyolcvanas évekre – különösen Szűcs Imre ifjúkorának színterén, a Bega folyó partján – már eltűnt, s az idill azért is hamis, mert a szerző jelenként szuggerálja azt, ami már a múlté.

Ehhez képest a **Kölyökkerülőben** (1988) némi fölfrissülést nyújt. A napi politikához kapcsolható elemek eltűntek Szűcs gyermekverseiből. S a ritmusközpontú, naiv természetélményt rímekbe foglalók száma is csökkent. Megnőtt viszont a kamasz lelki életével, vagy a még fiatalabbak bájos ügyetlenségével azonosuló darabok száma. A költő néhány verse pedig már – a gyerekek jelentős részének nehéz helyzetével összefüggésben – komor hangot üt meg, s ily módon az élet nehézségeit tudatosítja. Különösen a kora ifjúság bimbózó érzékiségének megjelenítésében tud szellemeset nyújtani számos Szűcs-vers. Kamaszai között egyként akadnak szégyenlősek és hetvenkedők, de főleg olyanok, akik ösztönük

és viselkedésük összeegyeztethetetlensége miatt kényelmetlenül érzik magukat. E verseknek a szellemességük mellett magányoldó-tudatosító szerepükben van a jelentőségük.

Kirándulás a közelmúltba

Brasnyó István a gyermekverseiben kerülő úton juthatott el a személyességhez. El kellett távolodnia attól a magatartástól, mely – mint jellegzetesen brasnyói hangvétel – a hatvanas években kialakult. A költő tája ihletforrásként az **Égi laboda** (1971) c. kötetben nem mutatkozik meg a maga közvetlenségében. Brasnyó ezúttal a szavakra, a hangzásukból és jelentésükből előcsalható varázsra hagyatkozik. A gyerekek felé fordulva azonban, elsősorban Weöres Sándor hatására, csupán a konkrétságától fosztotta meg a saját élményvilágát, ritmussal és rímmel szabadítva föl a látásból a látomást. Ez inkább dinamizmust jelent, mint verstani pontosságot. A költő számára a lüktető ütemezés, a meglepetés, az eredeti kép fontosabb az ellenőrzött szótagszámnál.

Mindennek tanúsága szerint Brasnyó a legkülönfélébb formában, változatos ritmus- és rímképlet szerint írhat verset. A költői alkathoz az a monológszerű, narratív kifejezésmód áll legközelebb, amely az **Égi labodá**t követő kötetekben szinte kiszorította a kötött versformát. E költemények lírai énje leginkább a merengés állapotát idézi meg. E kötetek anyagából készült válogatás nem véletlenül kapott **Álom** címet (1978), amely a képzelgés egy-egy emlékidézéssel fölelevenített állapotára, az ámulatra utal, hogy mi minden van és lehet a világon, amiben az ember (a gyermek) nem részesülhet. Brasnyó lírai hősét a tapasztalaton túli, a csak sejtelemmel megközelíthető érdekli. A tanyai kisfiú magányának, szorongásának, reményeinek és olykor megmagyarázhatatlan elvágyódásainak lírai megnyilatkozásai ezek a leginkább hosszabb sorokba tördelt monoton hangulatú prózaversek. Az idénymunkásokat távolabbról figyelve például ilyen gondolatai támadnak: „*Én is hallani szeretném szavaikat, / hogy bennem / egy másik vidék is legyen, / amerre még senki se járt: / ott lenne minden, amit akarok, / lennének erdők, hosszú fasorok, és a folyón a jég / ha télelőn beáll, / halászok vágnának léket rajta*" **(Az idénymunkások a birtokon)**. Novellaszerűek e rövid szövegek, a műfajkeveredés brasnyói formái. Habár olykor egyhangúságukkal és rutinjukkal fárasztanak, makacsul ragaszkodnak ember és természet egészen közvetlen, a gyerekek többsége számára már hozzáférhetetlen kapcsolatának fölelevenítéséhez, újjáalkotásához. Brasnyó az egyszerit, a hiteleset, a kifejezhetetlent akarja közölni. Azt tehát, amit az általános, általa már ritkábban alkalmazott formakincs eszközei csupán mesterkéltté tehetnek, földolgozhatnak, akaratlanul is megsemmisítve a primer élmény nagyszerűségét.

Brasnyó szabadvers-formájú kisprózái örökös újrakezdések. Ami a mi szempontunkból önismétlésnek tűnik, az író esetében mindig felemás eredménnyel járó, és ezért mindig megismételt kísérlet. „Ó, *beleszerettem egy illatba!*" – kiált föl zaklatottan, s utána rögtön magyarázni kezdi a rendkívüli élményt kiváltó körülményeket: „*Ma egész nap vihar volt, / és harsogott az ég; a szél a kertben nagy reccsenéssel / kettétörte az öreg szilvafát*" **(Beleszerettem egy illatba)**. A rímek legfeljebb az ünnepélyesség nyomatékaiként, alárendelten kapnak helyet a sorok végén. A költőt (a lírai hőst) az vonzza a versekben, ami egyben taszítja is a falu, a város felé, hogy az idegenkedés ismét visszavesse.

Érthető tehát, ha a költőnek az újabb jugoszláviai magyar irodalom egészében rendhagyó szerelmes versei is ugyanebben a talajban fogantak. A **Szeretném, ha meghallgatnál** c. kötetének (1983) versei is a már kialakított alapállásból születnek, mint az előző gyermekverskötetekben. Itt azonban az érzelmek kerülnek előtérbe, ezért a líraiság nyilvánvalóbb, s a rímek is funkcionálisabbak, nyomatékosabbak. A lírai hős meglepő természetközelben él, s erkölcsi tulajdonságai is e körülménynek megfelelő minőségűek. Mintha a költő már régóta várt volna erre az újjászületésre. Prózájának torz lelkei után végre a legbelül megőrzött legtisztább énjének is érvényt szerezhetett. Ez természetesen csak olyképpen vált lehetségessé, hogy az emberi viszonylatok közül kizárólag az „én" és a „te" kapott helyet e versekben, az „ők" még távolról sem nyugtalanítanak. Meghökkentően romantikus, az élet felszíne mögötti harmónia ez a finoman átsugárzó vágy. A szenvelgések, kínos feszültségek itt a létszeretetben oldódnak föl. Így aztán mámoros hangulat teremtődik: „*Téli vonatok kattogása, / de szeretlek!*" **(Téli vonatok)**. A költői kedély fontos itt, amely fölülmúlja, kiteljesíti a természeti jelenségekkel való közvetlen kapcsolatokat. E sajátos panteizmusban a vágy beteljesül, a lélek összesimul az elemekkel. Ez didaktikusan is kifejtést nyer, amikor az októberi éjszakára figyelve a költő így szól önmagához: „*élni már / csak így lehet, / ha ismered / s egy vagy vele*" **(Októberi éjszaka)**.

Brasnyó István regénye, **A szivárvány jöttmentjei** (1980) egyértelműen a gyerekek számára íródott. Főhőse, egy Bernát nevű kisfiú, idegenként érkezik a tanyavilágba, s az ő otthonra találása az olvasó akklimatizációjával esik egybe. Bernát a folyamatos csodálkozás állapotában él: nemcsak új barátokkal és szokásokkal kell megismerkednie, hanem környezete életének egészével, a munkaformák sokféleségével is. Lendületes, magával ragadó e regény gyermek és felnőtt hőseinek vitalitása. Ami első benyomásra felszínességnek látszana, azt a természetközelség indokolja. Fojtott hangulatú, Dózsa-indulatú parasztok helyett a létfenntartás szükségszerűségeihez magától értődően alkalmazkodó, jóindulatú embereket mutat be Brasnyó: az ostobákat és elvadultakat humora fölénye szorítja háttérbe.

Bernát és társai alig cselekednek olyasmit, ami önmagában, a többnyire derűs környezettől függetlenül leköthetné a figyelmet. Nem teljesen történetietlen azonban Bernát és barátai mentalitása, hiszen a komikum forrása nem egy esetben az idejétmúlt és a korszerű egymás mellett élése. Gyulának, a Boszniát járt tartalékos tisztnek a parancsára a suhancok naiv tudatlanságukban az egykori Monarchia egyik békebeli katonanótájára gyújtanak rá. A kötelező iskolalátogatással kapcsolatos jellegzetes konfliktusok úgyszintén a közismert átalakulások problematikáját tükrözik. Igaz, az emberek mentalitását föltáró konfliktusok és az összefüggések leegyszerűsítése nem független attól a körülménytől, hogy gyermek áll a történéssorozat középpontjában. Brasnyó mégis hibázott, mert ha harmadik személy helyett első személyben írja a regényét, akkor lényegesen meggyőzőbb lett volna a fölnőttek élményvilágának, a beszolgáltatások szorongásainak a kihagyása. Az adott formában, vagyis nem közvetlenül a gyermek szemével nézve, **A szivárvány jöttmentjei** c. regény hősei túl keveset viselnek a vidék tipikus társadalmi terheiből. Az író a hagyományos mindentudás pozícióját választotta, de közben többnyire csak kis hőse kalandjaira összpontosítja figyelmét – ez az ellentmondás annál föltűnőbb, minél nagyobb erővel vonz bennünket a regény olvasása közben a hatás lélekemelő gazdagsága, az élmények változatos izgalma. Mindez némi jelképesség és szürrealizmus kíséretében.

E mű folytatása a **Hogyan kell szivárványt festeni?** címet viseli (1985). A szállási kisfiú ebben kisvárosi környezetbe kerül, ahol az általános iskola fölsőbb osztályait kell befejeznie. Ha már az előző regényben is idillikusnak tűnt a tanyasiak életformája, akkor a folytatásban valóságos elveszített édenként jelentkezik. Bernátnak egészen rövid idő alatt kell megismerkednie az osztálytársai életéhez kezdettől fogva tartozó civilizációs jelenségekkel. A nyolcvanas évek olvasói viszont már azoktól a néprajzi és művelődéstörténeti jellegzetességektől is eltávolodtak, amelyek a háború utáni években még fontos kellékei voltak a munkának. E mű inkább helyzetleírások sorozata, mint regény. Fejlődésről, belső alakulásról legfeljebb a gyermeklelket egyre inkább terhelő súlyok árulkodnak. Bernátnak, a lelkiismeretes jó tanulónak az erőszak különféle formáival kell megbirkóznia ahhoz, hogy napról napra helytállhasson az iskolában. Mi tagadás: Brasnyó ifjú hősének becsületességét, tiszta jóindulatát már-már eltúlzottnak érezzük ahhoz képest, hogy egészséges, talpraesett kisfiúról (érezhetően a szerző hajdani alteregójáról) van szó. Mégsem egyoldalú azonban az eszményítés, mert Bernát az új környezetben az elfogadtatásáért harcol, s szorongva fegyelmezni kénytelen önmagát.

A regény címe a boldogság keresésének dilemmájára utal, s egyben azt is jelzi, miszerint az előző regénynek, **A szivárvány jöttmentjei**nek befejezése, Bernátnak, az apjának és az unokabátyjának a szivárvány felé indulása inkább

humoros csattanó volt, mint sokat sejtető szimbólum. Bernát ui. hiába rajzol házi feladatként gyönyörű ívű szivárványt a második regényben, a hópelyhek, a lélek és a való élet közötti távolság nem engedélyezi számára a jól végzett munka örömét. A kisfiú eleget tesz a vele szemben támasztott elvárásoknak, ám mélyen boldogtalan a felnőtteknek, köztük a tanítóknak és általában az idősebbeknek az ő számára elfogadhatatlan világában, üres kötelességrendszerében. Brasnyó hőse a testet-lelket üdítő, hangulatpezsdítő munkát szereti, s csak azért tanul jól, hogy kikerülhesse a fölösleges konfliktusokat.

Ebben a regényben nyoma sincs az író prózáját általában jellemző nyelvi összetettségnek. Sőt, még az a költőiség is kiszorult belőle, amely sajátos bájt kölcsönzött az előző műnek. Ez a szerző nyolcvanas évek közepén fölszabadult szellemének, megnyíló vallomásosságának a következménye. Annak, hogy a főhőse körül mutatkozó alakok a tézis kidomborítását szolgálják.

Tanulságok előtérben

A hetvenes években történelmi regényt írók között Burány Nándor a **Hadjárat** c. regényében (1975) alkalmazta leginkább a saját maga által is hirdetett irodalompolitikai elveket. E szempont, persze, önmagát is kínálta, hiszen Burány regénye a Rákóczi-szabadságharcot, méghozzá annak bácskai összefüggéseit tartja szem előtt témaválasztásában. Nem nehéz számára olyan figurákat alkotni, akik a maga korához éppolyan közel álltak, mint a kuruc kor harcaihoz. Ezeket a szerző alaposan tanulmányozta, ami nem pusztán hősei környezetéből, viselkedés- és gondolkodásmódjából derül ki, hanem levéltári anyagból vett idézetekből is. Erre az írónak az elbeszélői ambíciója megalapozása érdekében volt szüksége. A regény már a fülszövegében megfogalmazott tézist hivatott bizonyítani. Eszerint a Délvidéken élő magyarok, ruszinok, románok, szerbek és szlovákok évszázadokon át álmodtak arról, hogy békésen éljenek egymás mellett, mert a háborúság mindnyájuk létét fenyegeti. Ennek megfelelően a regénynek, nem számítva a fejedelmet, három központi hőse van, akik azonban nem érik el a céljukat. A bosszúvágy és a zsákmányszerzés minden emberinek az akadálya ebben az ifjúsághoz szóló műben. Róla Utasi Csaba elutasítóan vélekedik (H, 1976. 6. sz.), viszont annál megértőbb Juhász Géza (D, 1976. IX. 24.) és Varga István (Ü, 1976. 5. sz.).

Burányt mindenekelőtt az a társadalmi réteg érdekli, amelyhez időszerű mondanivalója kapcsolódik. Többnyire egyszerű embereket, jobbágysarjakat, esetleg a körülmények nyomására döntésre kényszerülő felelős embereket állít a cselekmény középpontjába. Ilyképpen nagyobb lehetősége nyílik a típusalko-

tásra, és a képzeletét kisebb mértékben korlátozhatják a történelmi tények. A **Hadjárat** tartalma egyensúlyban van a témával, a tárggyal, a történelmi pillanattal, s ez utóbbinak megfelelően nem pozitív, hanem – miként Juhász Géza állapította meg – negatív példát kínál. Rákóczi bácskai hadjáratáról, az 1704-es évről van szó benne, melynek regényben szereplő hősei mindannyian csalódnak. A fejedelemnek azért kell kiábrándulnia, mert nem számított a katonái bosszúszomjas kegyetlenségére, Balogh János viszont a jobbágyélet változhatatlanságára eszmél rá. Arra tehát, hogy hiába ígér szabadságot a fejedelem, ha a nemesség önző érdekei az ország és a jobbágyság jövője elé egyaránt akadályt állítanak. Rácz György pedig a kurucok elől kényszerül szökésre, akik nem bocsátva meg a szerbek kezdeti tévedését, éppen olyan vérfürdőt rendeznek az ártatlan lakosság körében, mint a labancok.

A Balogh János fiát ért sérelmek, az apja után szökő fiú kalandjai nem csupán az olvasmányosság kedvéért kaptak helyet a könyvben: még nyomatékosabbá teszik a mű egyértelmű tanulságát. Burány ügyesen, mértéktartó képzelettel, átgondolt valószínűsítéssel helyettesített be a már ismert képletbe. Az előtérbe csak ritkán kerülő Rákóczi alakjának megmintázásával kapcsolatban a kritika (Utasi) bizonyos anakronizmusról beszélt.

Ha a **Hadjárat** az ábrázolt történelmi korszaknak megfelelően lehangoló esetek formájában kínálja a pozitív tanulságot, akkor a **Keselyűlegelő** (1979), ismét a választott tárgy jellegéhez alkalmazkodva, már pozitív példák által igyekszik a kortársak tudatát, elsősorban az ifjúságot befolyásolni. A **Keselyűlegelő** bizonyos tekintetben eposzi igényű vállalkozás, ti. a Délvidék különféle nemzetiségű jobbágyságának történelmi jelentőségű összefogását énekli meg. Azt az időszakot (1456-ot) eleveníti föl, amikor a Hunyadi János által vezetett hadak Nándorfejérvár megvédésével viszonylag hosszú időre útját állták a törökök hódító törekvéseinek. Burány a magyar és a szerb nacionalizmus egyoldalú szemléletével szemben a történelmi tényekre és a valóságos összefüggésekre helyezte a főhangsúlyt. Ennek viszont az lett a kellemetlen következménye, hogy a szereplők egyénítésében nem ér el annyit, mint a **Hadjárat**ban. Ezt maga a történetet elbeszélő főhős is elárulja a mű végén: *„Nem akartam senkit sem kiemelni; hősök voltunk mindannyian. Mi is, akik hazajöttünk, ők is, akik ott maradtak"* (114. p.). Burány nem azért tette meg az egyszerű katonát a regény narrátorának, mert így az előbeszéd funkciója mentesíthette az összetettebb emberábrázolás feladatától. A szerző műveinek többségében ui. (legkisebb mértékben a **Hadjárat**ban) vívódó, cselekedni képtelen hőst állít középpontba. A **Keselyűlegelő** ünneplés, ökörsütés közben töprengő jobbágya is ilyen életképtelen ember lenne, ha nem volna miről mesélnie; ha a közelmúltban nem vett volna részt a világhírű csatában. A **Keselyűlegelő** hősének tudatában valójában nem is cselekvés-kivárás

képezi a dilemma tárgyát, hanem az, hogy a cselekvésnek mely formája elsődlegesebb, hitelesebb, azaz: vajon a nemesség és a papság vagy pedig a török sereg-e a nagyobb ellenség. Mit tettem? Mit kellett volna tennem? – ezek a kérdések gyötrik utólagosan a főhőst, miközben a jelen örömteli pillanatairól teljesen megfeledkezik. Így aztán a visszaemlékezés formájában írt regény azért mesterkélt, mert a jelenre folyamatosan összpontosítani képtelen ember gondolatai sohasem oly racionálisak és világosak, ahogyan a gondosan fejezetekre, cselekményegységekre tagolt mű tanúsítja. Burány ily módon képtelen megteremteni hőse előttünk folyó vívódásának illúzióját, ő érezhetően gondolkodtatja, tehát a szócsöveként használja föl. A jobbágysarj panasza és belső ingadozása nem fakad meggyőző élethelyzetből, ti. az élmény, a tapasztalat elementaritását közhelyek választják el tőlünk. A napi politika által szorongatott (ál)marxista történészek által lépten-nyomon hangoztatott történelmi igazságot, ismeretet kapjuk számos, egyáltalán nem eredeti megfogalmazásban. A cselekmény frissessége, a vízió vonzóereje nem juthat kifejezésre a közismert tények szájbarágásának gyakorisága miatt.

Burány Nándor harmadik ifjúsági regénye a **Keselyűlegelő** folytatása. Volt e regénynek egy András nevű mellékszereplője, aki otthonról megszökve csatlakozott a Belgrád felé hajózó keresztes hadakhoz, és részt is vett a török elleni küzdelemben. A **Guzsaly** c. regényben (1980) ő már nagyapóként mesélhet unokájának egykori élményeiről, hiszen a történelmi idő majdnem hat évtizeddel mozdult el, és a **Keselyűlegelő** hősében, valamint annak sorstársaiban, a sérelmekből született indulatok osztálytudattá, jobbágylázadássá fejlődtek. A törökök ellen fölfegyverzett keresztes sereg Dózsa György vezetésével a pogány helyett most a nemesség ellen fordul. A már jelentős sikereket elért hadak egy része Nagy Antal vezetésével Kamanchoz, az eretnek hagyományokkal rendelkező művelődési központhoz érkezik, és választásra kényszeríti a polgárokat: vagy csatlakoznak hozzá, vagy pedig megsemmisíti őket. Az embereket osztályhelyzetüknek, valamint anyagi és erkölcsi érdekeiknek megfelelően rettegés fogja el, vagy reménykedni kezdenek. Az író elsősorban társadalom- és művelődéstörténeti ismereteit alaposan kiszélesítve igyekezett érzékeltetni a korhangulatot, és megjeleníteni a tipikus emberi viselkedésmódokat. Noha a történelmi regény írójának nem a történelmi tények feltétlen tiszteletben tartása a fő feladata, a kritika (Horváth Mátyás) bizonyos pontatlanságokat és leegyszerűsítéseket vetett a szerző szemére (Ü, 1981. 4. sz.).

Burány, sajnos, a gyerekekhez szólás könnyebbnek vélt feladatát vállalta, ezért legfeljebb a cselekménybonyolításában van frissesség, viszonylag nagy számban szerepeltetett hősei halványak, elnagyoltan ábrázoltak. E mű cselekménybeli eredetisége olyképpen áll szemben az ifjúsági regények nem teljesen

pozitív hagyományával, hogy a végkifejlet a fiatalabbak rendkívüli képességével kapcsolatos, nem ritkán giccses illúziómelengetés teljes cáfolata. Az olvasó ui. András apó unokája és annak társai sikeres közbeavatkozására számít, a gyermekek találékonyságától, romlatlan ösztönétől reméli annak fölfedését: hol kell tartani a nemesek rajtaütésétől. Hiába azonban a nagy izgalom! A keresztesek a gyerekek segítsége nélkül is (átmenetileg) győzelmet aratnak. A történelem csak utólag értelmezhető, az események kiszámíthatatlanok – ezt a tételt látszik illusztrálni a **Guzsaly.**

Burány negyedik, ifjúság számára írt történelmi regénye, a **Guzsaly**, közvetlen folytatásának tekinthető. A **Megtorlás**ban (1984), a **Keselyűlegelő**höz hasonlóan, két időbe sűrűsödik a cselekmény. Azzal a különbséggel, hogy míg ott passzívan vívódó volt a közelmúlt történelmi eseményeit és saját élményeit fölelevenítő főhős, addig itt éppen fordítva: a török ellen a Nándorfehérvár védelmében folytatott harc szünetében gondol vissza a fiatal harcos gyermekkora szörnyűséges, bosszúra ingerlő eseményeire. Ha már a **Keselyűlegelő** főhősét is meglehetősen személytelennek találtuk, noha első személyben mesélte el a harci élményeit, addig a **Megtorlás** névtelenjének alakja még elmosódottabb. Azzal sem lehetünk tisztában: vajon a bosszúra készülő emlékező a regény melyik gyermekhősével azonosítható. Az író ti. a cselekményt, a hős bosszútervének megindokolását a hagyományos narrátori mindentudásnak megfelelően bontakoztatja ki. A vitéz rövid monológjában a hét évvel azelőtti rémületes eseményekre, a nemesek megtorlásának szörnyűségeire csupán általánosságban, osztályérdeket képviselve céloz, és a bosszú angyalaként viselkedik, aki csak a legmegfelelőbb pillanatban csap le. Először meg kell várnia, hogy fölöttese, barátainak és rokonainak egykori gyilkosa, Oláh Balázs győzelemre vigye maroknyi csapatát a törökök ellen.

A bosszúvágy okainak föltárása egészen rendhagyó módon történik. Történelmi lecke helyett ez esetben atmoszféra-ábrázolást kapunk, amely Burány Nándor addigi munkásságának legjobb oldalait juttatja eszünkbe. A bizonytalanságnak és a szorongásnak a megjelenítése nem elvontan történik, és a gyerekek tényleges valósága kerül előtérbe. Ez rendkívül fontos, mert itt annál is nagyobb szerepet kapnak, mint ami a **Guzsaly**ban hárul rájuk. Az író módszere a Goldingéhoz közeledik, mikor egyfelől illúziótlanul szemléli a kiskorúak érdekharcait, másfelől pedig az önzésükben a fölnőttek mozgatórugóinak képletére ismer.

Burány központi alakjai, a két Fülöp gyerek, a vezér Mészáros Gyuri és a nándorfehérvári vitéz hősies kitartással igyekeznek érvény szerezni a létezésüknek. De nemcsak a gyerekek ellenállása hiúsul meg, hanem a már legendává lett Nándorfehérváré is. Az egyetlen túlélő, a hétpróbás vitéz csak a megalkuvásának köszönheti életét: török kézre juttatja a már védhetetlen várat.

A szerző tömörségre és fokozott hatásra törekedve több mindent, főleg a kezdő olvasó által igényelt összefüggés-magyarázatot, csattanót hagyott ki a művéből. E módszer kizárólag a bosszúszomjas harcosok esetében nem vezetett eredményre. Azért nem, mert egy ember nem általában *„szüleink, testvéreink, ártatlan szeretteink legyilkolásáért"* (5. p.) akar bosszút állni, hanem személyes vesztesége miatt, súlyos lelki sérelmeit orvosolva. Ez esetben a hitelesség a szimbolizáló szándék áldozatává lett. Ennek ellenére a **Megtorlás** a legsikerültebb ifjúsági regénye Burány Nándornak.

A nyelvi játéktól a groteszkig

A nyolcvanas években megszaporodott a jugoszláviai magyar irodalom gyermekkönyveinek száma. Ennek oka részben az, hogy mivel a hetvenes években a fölnőtteknek szánt komoly (sőt a szó politikai értelmében túl komoly) irodalom dominált a Forum Könyvkiadó produkciójában, a Híd folyóirat gyermekverseket rendelt a költőktől, s miután a beérkezett munkákat leközölte, a három megbízott szerkesztő (Domonkos, Tolnai, Pap József) gondozásában **Messzike** címmel könyv formájában is megjelenhetett a gyűjtemény (1978). Noha a magyartanárok és a szavalóik nagy érdeklődéssel fogadták a kiadványt, annak tartalmi gazdagsága hosszabb távon mégsem elégíthette ki az igényeket. Akkor sem, ha Bányai János az utószóban nem is egyszer Milovan Danojlićra, az újabb jugoszláv gyermekköltészet kiemelkedő alakjára hivatkozik, aki nem az értékében, hanem az intellektualitás fokában különíti el a versírás kétféle szféráját, az egymást kiegészítő bonyolultat és az egyszerűt.

A **Messzike** törzsanyagát igazi gyermekversek alkotják. Szerzőik nem gügyögnek és nem oktatnak, hanem azt az énjüket szabadítják föl, amelyet a mindennapi életükben (de nem ritkán még a költészetükben is) a közösségi (politizált) magatartásnak kell lefojtania. Előfordulnak azonban a felnőtt-problémák szférájában rekedő versek is a kötetben. Fehér Ferenc hat verse közül pl. talán csak kettő tekinthető gyermekversnek.

A korlátozott magyarországi könyvbehozatal az autonóm tartomány politikusainak aligha tetsző lépés megtételére kényszerítette a Forum Könyvkiadót. 1981-ben ui. **A magyar gyermekirodalom élő fája** címen antológiát adott ki a Kárpát-medencei magyar költők műveiből. Ezek között Petőfi Sándortól errefelé olyképpen szerepelnek a magyar költők és verseik (kisebb mértékben az írók és meseszerű történeteik is), hogy közöttük az erdélyiek és a felvidékiek is helyet kaptak. A Forum a felelősségből valamennyit átruházhatott az anyag összeállítójára, minthogy az nem kiadószerkesztő, s még csak nem is irodalmi

kritikus volt, hanem az óvónőképző tanára, Kaszás József, aki a legközvetlenebbül érezhette oktatói munkájában a magyar gyermekvers hiányát. Kaszás számára azonban legalább ilyen mértékben szolgált mentségül az a tény, hogy a gyűjteménynek majdnem a felét a vajdasági magyar gyermekirodalom verstermésből válogatta. S ez egyben a válogatás alapproblémája is, mivel az antológiában szereplő nevek és művek aránya nem tükrözi a valós értékviszonyokat. Példaként elég József Attilát és Szabó Lőrincet említeni, akik kevesebb költeménnyel vannak jelen, mint pl. Gál László vagy Jung Károly. S Weöres Sándor, a magyar (gyermek)verselés megújítója, az antológiában szereplő költők között jó néhánynak a mestere közölt műveinek száma sem mutatja a klasszikusnak kijáró tiszteletet.

A nagy példákból így is számos közel került a vajdasági költőkhöz, s a jugoszláv gyermekírók jól oldhatták meg, ill. hitelesen adhatták föl a leckét. Az **Érik a mese** címen kiadott (különben pályázat ürügyén született) gyermekmesék is ezt tanúsítják (1981). A hatás abban is tükröződik, hogy míg 1983-ban és 1984-ben a jugoszláviai magyar gyermekköltőknek összesen nem jelent meg annyi felnőtteknek szánt verseskötete, mint 1982-ben, addig a gyermekversek tekintetében erősen följavult a mérleg. 1983-ban és 1984-ben ui. hét (!) verseskötet íródott a gyerekeknek, ami meghökkentő növekedés az előző évekhez képest, amikor – nem számítva a képeskönyveket – mindössze egy-két ilyen jellegű kiadvány alkotta az évi normát. A gyerekek felé fordulás fő motívumát azonban annak a szabadságnak az igénye képezhette, amelyet a költőben élő gyermek fölfedezése, a korlátlan játékosságnak egy újjáteremtett műfaj általi hitelesítése jelentett. Ennek az lett a következménye, hogy ebben az időben inkább a gyermekversekben mint a felnőttek számára írt költészetben kell keresnünk az újdonságot és a hitelesebb értékeket. Fehér Ferenc, Brasnyó István, Domonkos István után Tolnai Ottó, Fülöp Gábor, Jung Károly, Túri Gábor, Szűcs Imre és Pap József műveinek tanúsága szerint a gyerekekhez versben szólni nem leereszkedve, gügyögve kell, hanem a velük való együttlét önfeledtségében, a felnőttség kérgének föltörésében.

A legnagyobb visszhangja azonban annak a meglepetésekben, szabálytalan állításokban és viselkedésekben bővelkedő gyermekmagatartásnak volt, amelyet Domonkos István honosított meg (nem függetlenül a kortárs jugoszláv gyermekköltőktől), s a **Tessék engem megdicsérni** c. kötetében két ízben is közrebocsátott (1969, 1984). A költő valósággal éltető közegre talál, ha gyermekközönséghez szól. Nem kell megfontoltan leereszkednie, önmegtagadással alkalmazkodnia, közvetlensége természetes. Nem ismeri az egyhangúságot, élményvilága sokrétű, tréfásság az alaphangulata. Élvezi a játékot, s olykor a legképtelenebb ötletekbe is személyességet vegyít. Általában olyan témákat dolgoz

föl, amelyek a hagyományos gyermekirodalom erkölcsi normái szempontjából tabunak tekintendők. A rossz tanulók lelkivilágát érzi magához közel, ezért azokkal azonosul szívesen, akiknél az ostobaság az elevenség mélyebb okosságát takarja. Humorának forrását a váratlan ellenmondások, az elképesztő párhuzamok képezik, arra utalván, hogy a vásottság, az illetlenkedő szókimondó maszkját olyan „jó tanuló" viseli, aki nagyon is tisztában van vele: hogyan lehet a legszellemesebben átlépni az illem és az értelmi sablon határait.

Domonkos István gyermekversei többféle erényben bővelkednek. Akadnak közöttük olyanok, melyekben a ritmus (ütemes verselés) határozza meg a szórendet. Ez egyszer szómágiának az ürügye, másszor emberi tulajdonságok kifigurázásának nyomatéka. Némely versek olyan problematika kibeszéléséről tanúskodnak, amelyek a fölnőttre nehezedő terheket oldják a játék által. Csakis ez lehet a világos oka az **Amott a szobavölgyben** c. vers természetélményt kicsúfoló szóismétlésének: *„amott a szobavölgyben / állnak a szobahölgyek / előttük szobafolyón / úszik egy szobahajó / fedélzetén a szobakapitány / bámul egy fehér szobasirályt".*

A **Tessék engem megdicsérni** anyaga elsősorban abban tér el Domonkos költészetétől, ami által a fiatalabbak számára is hozzáférhetőbbé válik: az asszociációmozgást leginkább a rímigény irányítja. E törekvés nem utolsósorban a hagyományos esztétikai törekvés paródiájaként is szolgál, a fölnőtt füle tehát ironikus zöngét is társíthat a csengéshez. Ám amikor a „város" hívására a „lekváros" válaszol, akkor itt tudatosan olyan fogalmak kerülnek egymással kapcsolatba, amelyeknek már helye van a gyermek ismeretei között. Domonkos azonban a nevetségest elválaszthatatlannak tartja a meseszerűtől. Ennek eredménye a néhol – miként az **Újvidék** c. versben is – a Kormos István költői megoldásaira emlékeztető bohókás szürrealizmus. Ezeknek sajátos többlete azonban a groteszk vállalt valóságalapjában jelölhető meg. Domonkos verseinek egy csoportja ritkaságnak számít: magához a valósághoz óhajtja hozzászoktatni a még teljesen tapasztalatlanokat. A **Duna** pl. az ökológiai realizmus értékes teljesítménye. A benne szereplő költői képek a szórakoztatva tanítást célozzák beszédes egyszerűségükkel.

Ez persze korántsem jelenti azt, mintha a **Tessék engem megdicsérni** szerzője didaktikus lenne. Ehhez túláradó az őszintesége, inkább a gesztusok és a történések beszélnek nála. Törekvésének csúcspontja „két bamba" alak fuldoklásának komikus hangnemű leírása **(Milyen széles itt a folyó)**. A költő először „két szőrgolyó" úszását említi, majd mikor a kétségbeesett csapkodókat „két karmester"-rel azonosítja, akkor a csúcspontra ér a látvánnyal szembeni érzelmi közönye. Az ösztöne úgy tudja: a részvét önféltés vagy képmutatás, esetleg mindkettő. Ő viszont egyikből sem kér. Ez persze nem zárja ki a segítőkészséget, úgyhogy a feszültséget a mentésre való utalással oldja föl.

Amit Domonkos elkezdett, azt Tolnai folytatta. Az **Elefántpuszi** c. kötetében (1982) ui. a kötött versformát elhagyva, a mindennapi élet különféle helyzeteiben modellálja a gyermek magatartását, a szabadszájúságban, az önzésben és a gonoszkodó játékosságban látva annak lényegét. A költő érezhetően nem töprengett el azon: hogyan kellene a gyerekeket „nevelni", nem akart új gyógy-esztétikai módszert kidolgozni ösztönviláguk – a fölnőttek elvárásainak megfelelő – formálására. Nem jelentett problémát számára, melyik korosztályhoz szól: a könyv alcíme – *„versek koravén gyerekeknek"* – eleve feleslegessé teszi a lehatároltságot, az alkalmazkodást. Ennek köszönhetően Tolnai bizarr szójátékok és rövid történetek formájában a világképét juttathatja kifejezésre. Látszólag a fia szerepét öltheti magára, miközben a saját énjét engedi szabadjára. Hogy a könyv számos verse születésének családtagok játéka az ürügye, arról az „utószó" leplezetlenül beszél: *„letisztázta a tata az* elefántpuszit */ és mielőtt beviszi a kiadóba / idetette az asztalomra véleményezésre / hát mit mondjak"*.

A Tolnai-gyermekvers nyers, közvetlen, elementáris. Nincs olyan ritmusa, mely az esztétikai nemesítés, fölemelés eszköze lenne. A költő látszólag pedagógiaellenes eszköze módszeres elkendőzés helyett a valóság rútabb, félelmetesebb oldalához akarja hozzászoktatni – nem csupán az éveik száma szerint – fiatal olvasóit. Az életre való eszméltetés szándékáról van szó. Ennek igen gyakran prózaiság az ára. Többször még akkor is, amikor a szavak alaki hasonlóságában rejlő ritmikai lehetőség, vagy a többértelműségből adódó játék is a kiindulópont. A költői nyelv és a látszatok roncsolása tehát Tolnainál a legtöbbször szinonimák. Nem ő a kegyetlen, hanem a valóság, ill. a nem is annyira szelíd, rendteremtésükben nem teljesen hasznos gépek, mint pl. a fűnyíró, amely elvagdossa a kis állatok lábait, vagy fölszeleteli őket **(akárha formátlan aranyrögök)**.

Az **Elefántpuszi**ban sok olyan kifejezés és jelenség kap helyet, amelyet a fölnőttek a gyerekekkel foglalkozva nem, vagy csak alig vettek tudomásul a korábbi évtizedekben. A költő érezhetően örömét leli a verseinek hőse által elkövetett szentségtelenségekben. Verekedés, ürítkezés, „elefántpuszi", indulatkitörés, kajánkodás, tanulásundor, csínytevés egyaránt ihletője e mindig másképpen alakuló szabad verseknek. A viselkedés önfegyelme helyett a szókimondás zabolátlansága és a különféle vakmerő gesztusok által tágíthatók bennük a szabadságélmény határai. Az ízlés kritikája is szembeötlő abban a groteszk magatartásban, melyben a vásottság a tartalmatlan szokás ellen lázadó értelmiségi állásfoglalását is kifejezi.

Tolnai lírai hőseinek magatartásában tehát túlteng a humánum iránti látszólagos közöny: a költőt nem elsősorban a gyermeklélek teljessége érdekelte. A naturalisztikus elemek eluralkodását részben magyarázza, részben pedig ellensúlyozza a komikum, ill. a szatirikus szándék. Más szóval a fölnőttek kicsinyessége,

megmerevedett életformája csupán a koravén gondolkodású gyermekhős nagyszerű fickándozásai során lepleződik le. A szókimondás humora a banalitást is hatásossá teheti: *„van egy barátom / a bartha győző / senki sem tud úgy lopni / mint ő / egyszerűen adottsága van hozzá a gyereknek / sokra viszi még ahogy apa mondja / ebben a büdös életben / ha nem / akkor meg még mindig lehet belőle / operaénekes / hisz állandóan pincéből szól / akár egy basszbuffó”* **(van egy barátom)**.

Költőnk **Rokokokokó** c. gyermekpoémája (1986) a már elkezdetteknek a folytatása. Első benyomásunk szerint egy kisfiú belső monológjának vagyunk a tanúi, amint a sűrű ködben hazafelé tart, s közben otthoni körülményein és érvényesülési lehetőségein jár az esze. A poéma kielégíti az ifjúsági mű kritériumát, egy gyermek tudatvilágát teremtve meg játékosan és szellemesen.

A **Rokokokokó** szövegének többértelműsége egy helyzetben gyökerezik, melyet akár e terjedelmes költemény többször fölbukkanó főmotívumának is nevezhetünk. A ködről van szó, ami szövegösszefüggés szerint jelentésváltozáson, ill. -gazdagodáson megy át. E természeti jelenség azt a bizonytalanságot is kifejezi, amely a mindenkori, de különösképpen a nyolcvanas évek kamasznemzedéke jövőjével, pályaválasztásával kapcsolatos. A szerző azt is fölismeri, miszerint a vattacukor végtelenül táguló gombolyagja is szervesen illeszkedik a képzetek sorába, hiszen az édesség, a folyamatos kellemesség igénye a gyermekálmok tartozéka. A rokokónak a címben előlegezett fogalma is először ezekre a föl-föllobbanó reményekre utal, noha a vers egyre közelebb jut az illúziótlansághoz, a költő bíráló iróniájával összefüggésben. A „rokokokokó”-ról ti. kiderül, hogy a kályhás rögeszméje, egy mesteremberé, akinek gyakorlatiassága a mítosz ködébe burkolja az ábrándozó kamasz fejét. A rokokó fogalma és az általa kifejezett törekvés a költő értékítéletét is magában rejti. Mert nem csupán a gyermekfantázia és a valóság szükségszerű eltérése hívja föl itt magára a figyelmet, hanem a fölnőttek buzgólkodásának öncélúsága, önző jellege is. A rokokó, a hajdanában esztétikai rangra emelt hedonizmus, az irányzattá lett giccs, elszánt törekvésként aligha hathat bárhol is bizarrabb jelenségként, mint a Vajdaságban, a jugoszláv „szocializmus” utolsó évtizedében. Különösen az érvényesülési lehetőségeikben gátolt kamaszok szempontjából.

Ezt a művét is a fiával való együttműködéssel alkotta meg a költő – jelzi az utószó. Nehogy kételyünk legyen, hogy a képzelet egébe emelkedő sorok nem a durva valóságban fogantak. Ha azonban régebben többnyire a reális élet is csak az elrugaszkodást szolgálta a költő számára, akkor most a fantázia is a mindennapok szolgálatában kap rangot. E változtatásra az idő parancsára kerül sor. Ez Tolnainál abban a fölismerésben tükröződik, amely szerint a gyermekeknek írt irodalmat sohasem fenyegette nagyobb mértékben a giccs, a hazugság erkölcstelensége, mint a nyolcvanas évek első felében, amikor a felnőttek által teremtett

életviszonyok nem sok jót ígérnek a következő nemzedék számára. Ugyanakkor azonban az is világos előtte, hogy az író illúziótlan jövőképe idejekorán elkedvetlenítené a gyermekkedélyt, s az olvasás számára sem nyerné meg. Tolnai a humor által létesít hidat a tényirodalom riasztó világa, a szűkülő lehetőségek által minduntalan felszínre tolakodó hiányérzet és a gyermek meseigénye, csodavárása, boldogságreménye között. A költő életérzésében egyébként is majdnem szinonima a van és a nincs. Így aztán a köztudatban egymástól távol eső területek közelítésével, a könnyed oda-vissza átjárás, a bizonyosság és bizonytalanság egymásba való átjátszásával nem csupán a gyermekek általi olvashatóság követelményének tehet eleget, hanem egyben a saját sorsáról, gondjairól is vallomást tehet. S ekképpen a felnőtteknek is beszél, a képzelet szárnyán röpdösve sem tagadhatja meg a földet, ahonnan fölröppen, s ahova visszahullik.

Tolnai **Cápácskám: apu!** (1989) c., egyik legjobb, alig 17 oldalnyi poémát tartalmazó kötetének az alcíme: *„Gyermekvers felnőtteknek"*. A Jugoszláv Írószövetség elnöki székével kapcsolatos viszontagságainak idején az író ismét olyasféle átmeneti műfajt teremtett, mint ifjúkorában az **Ördögfej** c. regényében. A bennük rejtőző hasonlóság: mindkettőt csak felnőtt ésszel lehet megérteni, jóllehet a poéma inkább a nagykorúak számára készült. A vízben az apja mellett lubickoló gyermek szabadon csapongó monológja tehát elsősorban arra volt jó a költőnek, hogy a képek és a metaforák nyelven véleményt mondjon. A játékosság csak elvétve (egyes bohózati túlzásoknál) választható el a sorsélménytől, az iszonyattól áthatott tapasztalattól, végeredményben a groteszk komplex hatásától.

A groteszk mindenekelőtt a lépten-nyomon ismétlődő „cápácskám: apu!" motívuma által van jelen. Ez természetesen a fenyegető feneketlen ürességképzetét asszociálja – a cápa csillapíthatatlan éhségéből következően, s az érzékeinek, fogyasztói „kultúrájának" kiszolgáltatott szánalmas apa látványának megfelelően. Hogy mélyről föltörő személyes tapasztalatból született a vers, arról elsősorban a következő sorok árulkodnak: *„ne kövesd a kis jugovinil gőzöst cápácskám: apu! / ne kövesd nem fog utas pottyanni korlátján át / a kis jugovinil gőzösökön nem utazik utas / nem utazik senki"* (7. p.). Ezt a megdöbbentő búcsúztatót csak a jugoszláv elkötelezettségű Tolnai Ottó írhatta meg, azzal a fölismeréssel egyetemben, hogy *„a te életed közepe milyen volt / lukas cápácskám: apu!"*, s a versbeli kisfiú végkövetkeztetésével: *„milyen volt az életünk / lukas"* (21. p.).

Tolnainak e költeményében az ember nevetve fél önmagától. Fél, mert mindent fölfal, elhasznál maga körül. A helyszín – a gyermekfantázia törvényei szerint – gyorsan tágul. A fürdőmedencéből könnyen át lehet fordulni a Tiszába, innen viszont a sóstó is elérhető, ahol már a flamingó madár könnyen összetéveszthető Fanny kombinéjával. De nem a végtelen, a föloldódás felé vezet az út, hanem – az alkotói üzenetnek megfelelően – összevissza: mindenhova

és sehova. Az *„üres gőzös üres medencéjében”* (21. p.) vesztegelnek, de a távolból Afrika partjai is fölsejlenek. A képzelet kalandjai egy kérdéssel fejeződnek be: *„hogyan fogjuk befejezni”*.

A tanultaktól az önálló világképig

Nem az önmagát újjászült brasnyói attitűd vált az író jellemző kifejezésmódjává a nyolcvanas években. Annál kevésbé, minthogy már a hetvenes évek közepétől a játékosság hipertrófiája kezdett kialakulni a délvidéki magyar gyermekirodalomban. Ez azonban nincs föltétlenül ellentmondásban a tájélménnyel, amire elsősorban Jung Károly versei jó példák. Jung a **Bájoló** c. verseskönyvében (1975), érezhetően Weöres Sándor hatására, nyelvösztönére hagyatkozva teremt egy romantikusan színes, játékosan stilizált világot. Nyelvi öncélúsága szóismétlésekben, a hasonló alakú szavakban rejlő lehetőségek kihasználásában, vagy a verssorok fölcserélésében valósul meg. Versein nemritkán a bizarrság, keresettség hangulata érződik. A mágikushoz, a titokzatoshoz vonzódik, de létezett, vagy létező jelenségeket von be a titokzatosság fátylával: *„A szeme két ablak, / Azt mondja: bekaplak! // Sörénye lebernyeg, / Azt súgja: lenyellek! // Az orra nagy tapló, / Hangosat horkantó. // Szájában vaszabla, / Belelóg a zabba. // Jaj, de még a háza! / Szellemek tanyája!”* **(Furcsa állat)**. Jung rendkívülihez való vonzódása a ritkább nyelvi alakzatok fölhasználásában, valamint a tájszavak alkalmazásában is megnyilvánul. Ilyen, csupán a rím kedvéért íródott közhelyes sorok csak elvétve találhatók nála. *„Hétmérföldes léptekkel / Közeleg a tél, / Égbe nyúló villanydróton / Muzsikál a szél”* **(Szunnyadó mező)**.

Jung gyermekverseire a képek és a gondolatok párhuzamba állítása jellemző. Ez az egymást követő versszakok egészében vagy szomszédos sorokban figyelhető meg. A ritmusnak e fajtája is a vers átszellemítését szolgálja: *„Égben az akácfa, / Égben a virágja, / Menjünk alája, / Fussunk alája, / Mézet csorgat”* **(Égben az akácfa)**.

Az ilyen szerkesztés a népköltészet ihlető hatására vall, ami annál inkább nyilvánvaló, mert Jung Károly gyermekversei dalszerűek, s egy letűnt világ kellékeit, tájak hangulatait idézik meg merész asszociációik által. A hagyományos mesterségek művelői közül a többi között a pintért, az ácsot, a kovácsot, a takácsot, a péket és a fazekast mutatja be, de romantikus kedvében a betyártól, a halásztól és a vadásztól sem idegenkedik. Képzelete ilyenkor rendkívül tárgyias: a már többnyire átalakult népélet kellékeinek nagy részét a velük összefüggő természeti jelenségekkel, növényekkel és állatokkal együtt nagy érzékletességgel varázsolja elő – olykor mondóka formájában.

Jung verseinél szigorúbban összpontosítanak a nyelvre Túri Gábor **Jó étvágyat, Kaja Pali!** címen kiadott (1983) kísérletei. Túri sokszor nélkülözi az epikai keretet, vagy legfeljebb csak céloz a történtekre. Lehetőleg magára a kifejezésre irányítja a figyelmet, az anyanyelv gazdagságával kápráztatva el: *„Volt egyszer egy / köcsög, / belebújt a / vöcsök. // Tudjátok-e / bátyók és öcsök, / hogy amit rejt a / köcsög, / az nem öt cseh, / csupáncsak a / vöcsök öccse?"* **(Dal az ifjabbik vöcsökfiúról)**. A hatáskeltésnek természetesen elsősorban a páros és az éles rímek az eszközei. A szójáték így a legföltűnőbb: *„Míg én itt diót török, / jön, és kérdi egy török: / Hangya úr, / ön gyaur?"* **(A diótörő vallomása)**. Még harsányabb, négy szótagra kiterjedő formában: *„– Érdeklődöm szemlesütve: / ki van már a zsemle sütve?"* **(Péknél)**.

A nyomatékosan rímelő szövegeket csak a gyerekek világában ritkán használatos kifejezések kötik a fölnőttekhez, de az értelmezés megkönnyítése céljából kis szótár illeszkedik a könyv végére. Ez szerencsére alaposságnak, tapintatnak, nem pedig nehézkes fogalomtárnak a jele. Túri természetes könnyedséggel szól a gyerekekhez, nem olyasmit mond nekik, amit először is a fölnőttek érthetnek meg. Noha a szójátékait a hangzás különössége és a szellemesség sziporkája élteti, esetenként az idősebb nemzedék számára is van mondanivalója: *„Minden komondor ugat, / ha látja a darukat, / s torkán durva dal fakad, / ha látja a darvakat. // Összeadja: egy meg egy, / daru, daru, egyremegy"* **(Daru és daru)**. Ennek az epigrammának a sorai a legtöbbet mondók közé tartoznak az adott időszak vajdasági költészetében.

Túri verseibe alig szüremlik be az élet, ill. a természetbeli jelenségek. Igen gyakran szerepeltet állatokat, ám ezek leginkább a kétdimenziós rajzokra emlékeztetnek, talán elsősorban annak köszönhetően, hogy mindig az adott nyelvi és rímfeltételeknek megfelelően kapják meg tulajdonságukat. Más gyermekversíróink világképével szemben társadalombírálatnak, fáradt panasznak nyoma sincs ezekben a szabadságukban kötött asszociációkban.

Természetesen nincs olyan naiv életöröm, mely mögött, akár a legtávolabb is, ne sejlenének föl értékösszefüggések. Túri tapírja pl. azért szégyenkezik, mert rémregényt olvas, „Molyapó"-ja pedig gyermekkorát siratva nem lát ki könyvei közül. A tréfa, a könnyedség azonban tehermentesíti a pedagógiát.

Fülöp Gábor gyermekverseiben az ötletek sokasága, a „bukfencek" változatossága átugorja a ritmust és a rímet, sőt a versszerűséget is. A szavak (homonimák) válnak itt a játék eszközeivé. A **Leó tűnődéseiből** c. kötetében (1980) Leó, az oroszlánkölyök – a szerző pillanatnyi ötletétől függően – a legkülönfélébb tulajdonságokat mutatja. A mímelt együgyűségtől az összetettebb költői üzenetig, a mulatságos morfondírozástól a lélegzetelállító groteszkig rendkívüli változatosságról tanúskodnak e szójátékra épülő rövid szövegek. Látszólagos

történések, megfigyelések és vallomások olyképpen formálódnak meg néhány rövid mondatban, hogy az utolsó humoros összefüggést teremt az előzőleg közöltekkel.

Leó magatartásának a gyermek „jópofasága" a legalacsonyabb szintje. Meg kell ui. állapítania, hogy a tavalyi és az idei naptár egyforma, *„csak a csütörtök / most péntekre / esik"* **(Leó és a naptár)**. Árvíz alkalmával viszont Leó a fűszerboltba megy, s a nem szalonképes körülményekre gondolva a szaloncukor-vásárlást értelmetlennek találja. (Emlékezzünk Domonkos Istvánra, aki két fuldokló kapcsán tréfálkozott!) Máskor viszont Leó csupán azért lesz tűzoltóparancsnok, hogy a sült galamb a szájába röpülhessen. Vagy egész nyugodtan eljátszadozik a gyufával, mivel a fölvillanó lángot képtelen azonosítani a tűzzel. Az ilyen versek primitív szellemességükben a kisebb gyerekek tanítására alkalmasak.

Ezeknél összetettebbek a gyermek átalakulás-vágyainak, mindenségbe-növekedésének lélektani alapjára építő versek. *„Ha utánagondolok, / én csak szökdécselő hegy lehetnék, / mint sarkantyúzott paripa"* – indul a **Leó mint hegy**. A folytatásban Leó a paripa-létet a kiszolgáltatottság miatt utasítja el a szuverén tűzhányó-létet választva. Az ember megisteniesülésének komikuma viszont nála következőképpen fejeződik ki: *„Tudnotok kell, / hogy én gurigázom / a hordókkal, / amikor mennydörgés van, / ettől zajos az ég. / Csak néha / rágurítom a lábamra is – / ilyenkor villámlok"* **(Leó hordót gurít)**.

Vannak kifejezetten szatirikus tartalmú, tehát a teljes jelentésükben inkább csak az idősebbek számára hozzáférhető darabok is Fülöp Gábornak e verseiben. A **Leó mint kakadu** „ügyes" beszédét a papagájfajta fecsegésével igyekszik szembeállítani, noha a megkülönböztetés szükséglete már önmagában elárulja a lényegi különbség hiányát. A **Leó és az ünnep** olvasójának viszont a jugoszláv társadalom alacsony munkakultúrájával kellett tisztában lennie ahhoz, hogy e sorokat megérthesse: *„Ma ágyúdörgésre ébredtem, / vagyis arra, / hogy pufogtatnak összevissza. / Azért az ünnepeket is / lehetne két órával / később kezdeni."* Az „is" kötőszónak itt jelentés-meghatározó szerepe van.

Csorba Béla **Tücsökmadarak a hóban** c. gyermekverskötete (1984) darabjainak jelentős része szintén nem kizárólag a gyerekeknek, olykor pedig egyáltalán nem az ő számukra íródott. E költő nyugtalanul, érdekfeszítően kísérletező, az egyéni módszer vállalásában is merevséget érzékelő költők közé tartozik, akiknél az ötlet, a szellemesség fontosabb a már elnehezedettnek, beillesztettnek tekinthető egyéni kifejezésmódnál.

A szóban forgó verseskötetben első helyre a gyermeki képzeletet az értelem kivetítése nélkül mozgósító, hanghatásokra épülő beszámolók, mondókák, szürrealisztikus tréfák kerültek. Az ízléses és szellemes mellékletet viszont szülői vagy pedagógiai magyarázat segítségével sem foghatják föl maradéktalanul a

gyerekek. A nullák tömegével és bevágással jelzett vonatablak a „Kihajolni veszélyes!" fölirat segítségével legfeljebb a felnőtt számára oldja zseniális humorba a semmi-élményt. A gyermek azonban csak emberek, tárgyak és a létfenntartás eszközeinek hiányát érzékeli. Jelen esetben a vonatablakon át megpillantható őszi táj hiányát. Éppen a többlet marad érzékelhetetlen számára.

Csorba versei között több olyat találunk, amelyeknek a nyelvben rejlő játékos lehetőségek kihasználása a célja. Az ügyesen egymás mellé helyezett földrajzi nevek nála értelmes mondatokat alkotnak, noha csak a megfelelő előtudással rendelkező idősebbek fölvilágosítása segítségével. Ahhoz ui., hogy a **Csali mese** szellemes költőisége élvezhető legyen, először is meg kell ismerni az elsősorban állatnevek átvitelével alkotott növényneveket, sőt magukat a növényeket is. A megfelelő ismeretek mellett aligha lesznek érdektelenek a következő rímekbe szedett sorok: *„Károg két debella varjuháj / betyárkodó királydinnyére les / mint ordító vad oroszlánszáj / sátángomba jár-kel prédát keres."* A grammatizáló törekvés mellett vannak Csorba Bélának epikus elemekből formálódó, anekdotikus jellegű versei is. A kisdiák szerelmet vall az órán szíve választottjának, aki a szójáték lehetőségével élve csúfot űz belőle. Öreg paraszt bácsi kerékpáron az útkereszteződés felé haladva jobbra jelez és balra kanyarodik, utólag arra hivatkozva, hogy szabályosan közlekedett, mert jobb karjával azt mutatta: merre szabad az út. Egy másik elmeséli a gyerekeknek, hogyan veszítette el Tikviczky állatorvos az egyensúlyát, amit később képtelen volt megtalálni.

Hogy Csorba Béla a gyermekvers fogalmát tudatosan tágabb értelemben s a szatírától sem egészen függetlenül használta, azt az **író-olvasó találkozón** c. vers is tanúsíthatja, mely a művészettől való idegenkedés kérdéseit sorolja elő, a mindennapi életükbe belegépiesedett emberek értetlenségét karikírozva.

Az olvasóval szembeni kétely jellemzi Podolszki József gyermekprózáját is (**Csacska Csacsi menyegzője**, 1989). Annál is inkább, mert a posztumusz kötetének öt szövege közül három csalimese, egy pedig szatíra. Az áltörténetekben a nagyobb gyerekeknek, a kötetcím-adó **Csacska Csacsi menyegzőjé**ben pedig a fölnőtteknek mutatott csipiszt az író. Ez utóbbiban a humor effektusát részben a szamár és a birka kifejezések kínálta asszociációs lehetőségek kihasználásával, részben pedig az ezzel összefüggő helyzetkomikum által éri el, mivel a szamárkirály birkaországába kalauzolja olvasóját. Így érzékelteti a társadalma egészéről alkotott véleményét. Ezt az is kidomborítja, hogy ebben a mesében a birkák addig tűrik a szamarak, a kutya és a kos diktálta életformát, a szűkös juttatást, míg az egyik közülük (Csacska Csacsi, aki a királynő kezére pályázik) föl nem lázítja őket. A fordulatnak azonban nincs egy puccsnál nagyobb jelentősége. A legerősebb bárányokos az élre, választottja mellé kerül, míg a birkák továbbra is beérik a nekik hagyott fűmaradékkal.

Többnyire csak szavakkal való játékot, szellemes semmitmondást nyújt ez a meséskönyv. Az első áltörténet nem is jut túl a népmese hagyományos fordulatainak viccelődő túlbonyolításán. Bár az elbeszélő a „régi szép időkbe" akar visszamenni a meséért, s körülményesen beszerzett hét-nyolc-kilenc mérföldes csizmák és kapcák segítségével vissza is megy, nem hoz onnan semmit. A gyerekek a kötetzáró **Kétbalkezes Katókát** találhatják a legérdekesebbnek a furcsa történetek között. Benne annyiban újul meg a pajkosságában édes kislány alakja, hogy csintalankodás helyett tévedésből akaratlanul rosszat tesz. Nem szabad szó szerint venni a fölnőttek beszédjét – e tanulság is benne rejlik az egymást gyorsan követő mulatságos helyzetekben.

A nyolcvanas évek közepén fölerősödő délszláv nacionalizmusok fenyegetésére az írók még nagyobb előszeretettel menekülnek a gyermekkor tájaira. Ezzel a velük azonos nyelvet beszélőkkel, sorstársaikkal való közösségüket nyomatékosítják, és identitástudatukat megerősíteni, a fogyó olvasókat pedig megnyerni kívánják. S az engedélyezett vallomásaik által megkönnyebbülten a korábbi évek, évtizedek komolykodó alkotói összpontosításai után.

Ennek megfelelően azt lehetne mondani: Pap József **Hunyócska** c. kötetének versei (1989) a költő szellemi izomzatának elernyedésekor, pihenésképpen születtek. Az ekkori szellemi görcsállapotokban azonban már az elernyedés készsége is dicsérendő. Egy elveszített éden föltámasztása tehát e kötet, melyben a keserűségek is megédesednek. Pap József megtalálja a módját, hogy minél több, a gyermeklelket valamiképpen érintő vonatkozást versbe szedjen. Sokat épít pszichológiai tapasztalatára, igyekszik tetten érni a hajdani kisfiú eszmélkedésének pillanatait, kimondatlanul is sugallva kis olvasójának: te is ilyen vagy, ez a te világod is.

Néprajzi és szociográfiai hitelességgel idézi meg a két világháború közötti Óbecse valóságát. Az Alsóvárosban pl. a gyerekek meggyújthatják a vizet (vagyis a szivárgó földgázt), megfigyelhetik a tiszavirágokat. Azután a tájnyelvi különlegességek mellett ide tartozik a húsvéti locsolkodás, a Szent Iván-napi játékok, Kraljević Marko, a gőzfürdő, a „villanybódé" stb. Viszont nem csupán színteret, hanem történelmi időt is jelez az élet által megcsúfolt intézményes vallásforma, a gyerekek között is föltűnő nemzeti ellentétek, a kardlappal és puskatussal szorongatott sztrájkolók. A hajdani kis Pap Jóska azonban földmunkás környezetben nevelkedett. A nemiség tudatosítására is ezen a szinten kerülhetett sor – abban a falusi világban, ahol a férfiak disznózsírral kenegetik..., s a Bimbó „húzódozik" *„fölvenni a bikát"* (**Megbeszélés**). Az aratást követő tiszai fürdés, a levelek szedése a selyemhernyók számára, a mezítlábaskodás, az istállóban alvás, a bálozás, a szüret, a Tisza-parti zsákolás, a határban „billegő" szekerek, a búzahordás – mindez a falusias jellegű városszél tovatűnt, hamisítatlan világa.

Pap József gyermekversei – formájuk szerint – bővített vagy tőmondatból álló véleménynyilvánítások, helyzetleírások, lírai elrévedések, érzelmes vallomások, történésvázlatok. A gyerekek minden bizonnyal a bizarrságokhoz vonzódtak olvasás közben. A „távvizelési" versenyek, a „bundabugyiban járó" Böske, a fölbőszült plébános által fogasra akasztott „kis görény", a kis csikó módjára kancatejet fogyasztó Andris – elsősorban a nevetőizmokat célozzák meg.

Szimbolikus, humoros játék

A károkatonák még nem jöttek vissza c. ifjúsági regény (1977) a Gion-életmű egyik legjelentősebb alkotása, s emellett a legsikeresebb is, mivel több kiadást ért meg. Ebben a gyerekek vállalkozása mesterkéletlenül válik szimbólummá. Pedig két – egy ösztönösebb és egy tudatosabb – szakasza is van. Az elsőben Gion kis hősei a Vágóhídon a lemenő nap felé fordulva és teli torokból üvöltve élik ki magukat. E többször előforduló jelenet súlyát (és súlytalanságát) a helyzetre vonatkozó, gyakran ismétlődő szavak, szókapcsolatok teremtik meg. Ami a gyerekek számára úgyszólván életszükséglet, az a fejlettebb ismeretek, a társadalmi élet felől nézve csupán kamaszkori magatartás, az abszolútum mosolyt keltő pillanata. A gyerekek szempontjából azonban fontos időtöltés, ahogyan a Vágóhíd falának különböző állatokkal, utóbb főleg madarakkal való telerajzolása is az. Ez utóbbi a maga szimbolikus voltában általános emberi érdekű cselekedet, mivel a képzelet győzelmét hirdeti a megsemmisülés emlékei és mindenkori lehetősége fölött. Az effektus természetesen itt sem nélkülözheti az iróniát, lévén, hogy a gyermeköstön a Vágóhidat sem jelképként, sem pedig a valóságos funkciója szerint nem tudatosítja.

A rendkívüli feladatot Gergián, a rejtélyes vadőr jelöli ki, amikor elhatározza: fából egy hihetetlenül magas tornyot épít, amely lehetővé tenné az ember és természet új harmóniájának megteremtését. Romantikus líra és vaskos komikum fejeződik ki a furcsa kilátó fölemelésére irányuló, gyakran hangoztatott kívánságban. Gergián első tanítványa, az érzelmes és a titkok iránt fogékony Burai J. a következőképpen fogalmazza meg a programot: *„Okvetlenül kell a torony, hogy az ember felkapaszkodjon a magasba, egészen oda, ahol a darvak szállnak, aztán még magasabbra... Hogy messzire lásson az ember, hogy mindent lásson lent és fönt, hogy közelről beszélgessen a darvakkal, belemarkoljon a szélbe, hogy megnézze magának az eget is..."* (1980. 49. p.). Mesteri módon megépített lépcsők vezetnek e túlzófokhoz, e fantasztikus állapothoz. Először is: a regény narrátora a múltba visszasüllyedve, a gyermekek világában keresi a kapcsolatot az azóta csupán elhanyagolt, de el nem felejtett énjével. Aztán a falusi gyerekek e cso-

portja lelkileg és térben egyaránt a falu valós életén kívül él. Nem szoronganak az éjszakai kimaradások miatti büntetéstől, kötelezettségeikről szinte egyáltalán nem esik szó. A szabadságukat akarják az abszolútumban még teljesebbé tenni. Abszurd tervük csak groteszkséghez közel álló körülmények között és a szürrealitást súroló logika mindennapok fölött álló törvényei szerint közelítheti őket a megvalósuláshoz. A szürrealizmus e regényben azonban mégiscsak látszat, mert bármennyire meghökkentők is (elsősorban a felnőtt) szereplők önmagukban és a gyerekekkel, valamint a tárgyakkal és az állapotokkal való kapcsolatukban, Gion világában minden jelképértékű, tehát funkcionális. A mesterkéltség, a tendencia viszont azért nem kezdi ki a művet mint önálló valóságot, mert a történet meseszerűsége mellett a már érintett humoros ismétléseknek, ironikus nyomatékoknak köszönhetően állandóan feszültségben tartja a figyelmet. Nem ütközhetünk meg pl. azon, hogy Gergián, a vadőr zongorát szerez a kilátó alá, és zenejátékával még teljesebbé teszi a gyerekek élményét. A zene és a végtelen, valamint a természetmisztika összefüggése nyilvánvaló.

A regény semmilyen összefüggést nem őriz az íróját befolyásoló vajdasági „szocialista" mindennapokból. Akkor született ui., amikor az írónak a valóság megszépítése volt a kötelessége, ha a művében annak közelében maradt, vagy pedig a felhők fölé kellett emigrálnia. Gion Nándor a szó szoros értelmében az utóbbit választotta, s a tehetségének köszönhető, hogy igazi alkotói sikerrel.

Az író következő ifjúsági regénye (**Sortűz egy fekete bivalyért**, 1982) részint kibővíti a korábbi művekből ismert Gion-hősök galériáját, részint pedig, a változatos cselekmény által, új összefüggésekben melegíti föl a korábbról már ismerteket. Itt már a helyzet- és jellemkomikum, tehát az öncélúbb érdekesség, szórakoztatás szándéka játszik nagyobb szerepet. A jól ismert gyermekfigurákat, narrátorukkal együtt, főleg az iskola körül, tanáraik közelében találjuk, hogy igazságkereső ösztönüknek engedve a vásottság látszata mögött szembeforduljanak környezetükkel, és meglepő módon szokatlan körülmények között (nem utolsósorban a csatorna korábbi Gion-művekből ismert mocsaras világában) leljenek értékekre. A szimbólumoknak lecsökkent, de nem szűnt meg teljesen a szerepe. Jelképes értékűnek tekinthető pl. Novák tanárnő művirágkultusza a háborút követő években, valamint a gyerekek összeesküvése a hamis látszatok eluralkodása ellen. Fekete Péter bivalya pusztulásának viszont valósággal mitikus érzelmi bensősége van, szoros összefüggésben azzal a meghittséggel, mely az előző nemzedékeknél természetszerű kapocs volt ember és állat között.

A humoros-rögeszmés ismétlések ebben a regényben is alapvető struktúraképző elemek. Legnyomatékosabban – tragikus formában – a világ legjobb pálinkájának kereséseként kapnak helyet, nem függetlenül az író által jól ismert, a Bácskát különösen jellemző, elsősorban magyar emberi gyarlóságtól. A **Sortűz**

egy fekete bivalyért felnőttjei, ki ezért, ki azért, igen sokat isznak. Fodó tanár úr megszökött felesége miatti bánatát fojtja alkoholba, Ácsi Lajos pedig, az egykori állítólagos bűneiért vezeklő, sokban önzetlen földbirtokos az elesettsége miatt dőzsöl, míg Fekete Péter a családi életét megsemmisítő háború okozta sebek gyógyírját keresi a „világ legjobb pálinkájá"-ban, amit végül is, tudta nélkül, Ácsi és a gyerekek szereznek meg neki.

A kritika a megújulás képességének hiányát vetette e mű kapcsán a szemére Gion Nándornak (Varga István, H, 1982. 1. sz.). A fenntartásnak van alapja, mivel a **Sortűz egy fekete bivalyért** c. regényen már érezhető az alkotói ernyedtség. De hogy ez esetben sem hagyományos ifjúsági regényről, a gyerekek „derűs" világába való alkalmi leereszkedésről van szó, azt a befejezés, Ácsi Lajos halála tanúsíthatja. Ez a bukás azonban váratlan, nem szükségszerű végkifejlet, mint a szerző előző ifjúsági regényeiben, amelyekben a gyermekszereplők is elfogadható, vagy legalábbis érthető eszményektől indíttatva rugaszkodnak el a valóságtól, hogy visszahulljanak. Velük szemben a **Sortűz egy fekete bivalyért** ifjú hőseinek önzetlen tettei legfeljebb érthetők. A „világ legjobb pálinkája" után nyomoznak, s ha Fodó tanár úr nem lenne boldogtalan, Ácsi Lajos nem halna meg, pedagógiai vétségről kellene beszélnünk e mű kapcsán. Így viszont egy kiváló író rutinos, inkább az ifjúság számára írt, szórakoztató célú munkájáról van szó.

SZATIRIKUS PÉLDABESZÉDEK ÉS ALLEGÓRIÁK (1972–1989)

Parabolába kényszerült igazmondás

Nem véletlenül volt annyira vonalas Herceg János az 1972-t követő visszarendeződés éveiben, bőven volt rá oka. Két könyvét is kíméletlenül támadták ebben az időben. Az 1972-ben kiadott, emlékidéző **Két világ** címűnek Bálint István (MSZ, 1972. X. 21.) és Utasi Csaba (ÚS, 1972. 91. sz.) „ment neki". Bálint talajtalan, gerinctelen írónak tartja Herceget, aki sem Budapesthez, sem pedig a Vajdasághoz nem tartozik. Hol innen oda vágyódott, hol pedig fordítva. S a munkásmozgalommal és a nyárspolgársággal is így volt. Végül *„a mentalitás, az életmód, a felesége hatott rá, hogy a lázadó fiatal »megérett«, beilleszkedett a nyárspolgári életbe"*. A kritikus szerint e bizonytalanság leértékeli Herceg könyvét, melynek értéke szépirodalmiságában van.

Utasi Bálintnál is keményebb, kizárólagosabb. Az ő ítélete értelmében *„a* Két világ szórakoztató irodalmisága mögött *voltaképpen egy életével és munkásságával szembenézni nem merő ember áll, aki több mint 40 év után mindmáig nem tudta megteremteni magának az* ítélet nincs *szituációt. Még mindig nincs ereje a vallomástevéshez, még mindig »irodalmat« csinál."* Ez, azon túl, hogy alapvetően igazságtalan vélemény, becsületsértés is egyben, viszont Herceg az adott körülményekben nem válaszolhat. Hiszen a szemléletének teljes kommunista délszlávosodását kérik számon tőle. Ő valóban csak részben, egzisztenciális érdeke szerint, az időnként ellene kiújuló támadások miatt tehet eleget e követelménynek. Közvetlenül lényeg-láttató drámára tart igényt Utasi, persze csupán Herceg esetében, különben – miként a symposionistákat általában, Bosnyák Istvánt kivéve – őt sem érdeklik az alkotói egyéniség tartós etikájának kiharcolását kifejező, vallomásos jellegű művek.

De az Új Symposion új főszerkesztőjétől is megkapja a magáét Herceg, aki túl hamar örült meg annak, hogy a hatalom visszakeményedése a kozmopolita avantgárdot is fölszámolja. Danyi Magdolna ui. a következőképpen minősíti az író Együtt c. irodalmi rovatának egyik adását: *„Könyvkritika alcím alatt Herceg*

János beszélt Sáfrány Imre új könyvéről, írását nem tekinthetjük kritikának, annak követelményeit semmilyen mértékben nem elégítette ki... Az Együtt nem használta ki a lehetőségeket, amelyek adottak számára...". (MSZ, 1973. III. 10.)

Az 1975-ben megjelent, ugyancsak múltidéző **Előjáték** c. Herceg-könyv fogadtatása sem volt szerencsésebb az előzőnél. Ezen Bányai János verte el a port (MSZ, 1975. XI. 1.). A kritikus szerint Herceg annak idején Szentelekyt és a kispolgári világlátást választotta, s ezt utólag mint hibát belátja. Bányai fölfogásában itt nem a polgári író drámájáról van szó, hanem az értelmiségiéről. Illetve lenne, ha Herceg vállalná a kihívást, és megírná a kínálkozó drámát. *„Ha ezt nem teszi meg, akkor nem lát túl az adomán, akkor nem lát semmit."*

A kritikusok nem akarnak arra gondolni: ha Herceg drámai jellegű művé sűrítette volna a belső konfliktusait, akkor a politikai okok miatt a csak féligazságokat tartalmazó alkotás az értelmiségi árulása lett volna. A titói szocializmusnak ti. a béke, a többségieknél általában többet dolgozó magyarok megtűrése volt az előnye a halállal fenyegető háborús évekkel vagy a nagyobb létbizonytalanságú királyi Jugoszláviával szemben. Erről Herceg számos esetben írt. De miért kellett volna neki ebből drámát fabrikálnia? A kommunizmusban viszont ő ugyanúgy nem hitt, mint Utasi vagy Bányai. Vajon miért kellett volna neki külön szépirodalmi alkotás-vizsgát tennie abból, aminek csupán pragmatikus tartalmat adhatott volna? Azért, mivel ő a múltja szerint még ebben az időben is fasisztagyanús kispolgárnak számított, s amikor a konzervativizmusa miatt támadták a pozíciójukat védő kritikusok, még „jól eshetett neki", hogy csupán a kispolgáriság gerinctelenségét vetik a szemére.

Mégsem örülhetett ennek igazán, különben nem születhetett volna meg a kötetként csak 1992-ben kiadott **Gogoland** c. szatirikus-fantasztikus regénye, amely a hetvenes években (1977) csupán a Magyar Szóban jelenhetett meg folytatásokban. A Forum Könyvkiadó ezután másfél évtizedig nem tarthatott rá igényt. Ami érthető is, hiszen a regény nemcsak a főhőse, Gerard (az író alteregója) miatt tekinthető a régebben nagy sikert aratott **Ég és föld** folytatásának, hanem a kortársak felé irányuló kritikai éle és a szocializmus ellen irányuló gúnya következtében is. Herceg azt az énjét formálta meg e művében, amelyet el kellett fojtania ezekben az években. Valójában ezáltal tanúsította, hogy az egyébként naponta tisztelt hatalmi viszonyok ellenében él még benne a megvalósulni vágyó szellemi ember.

Abszurd elemekben bővelkedik a **Gogoland** c. regény, és sajátos humora is innen ered. Ami a halmozódó képtelenségek között – főleg utólag – föltűnően egyezik Jugoszlávia társadalmi valóságával, az az uralkodó ideológiának az erkölcsön és a testen elkövetett erőszaktevése. Vagyis az, ami a többi között Orwellt is ihlette az **1984** c. regényének írásakor.

Herceg azonban ott kezdi a műve cselekményét, ahol Voltaire hőse befejezi. Míg ui. Candide a nagyvilág durva ellenmondásai elől menekülve, ígéretesen húzódhat meg a vidéki élet idilljében, addig Gerard igazi viszontagságai éppen akkor kezdődnek, amikor családot alapítva megtelepedik Gogolandben, és kisgazdaként kezd tevékenykedni. Ti. a bohóc tudományára a politikusok igényt tartanak, s mivel a manipuláció rendszerébe Gerard a tetteivel csak ímmel-ámmal, szellemileg pedig egyáltalán nem tud beilleszkedni, ezért letartóztatják, elítélik, s végül száműzik.

A regény címe is okot adott az egykori vajdasági politikus szerkesztőknek, hogy ne vállalják a kiadását**.** Nem pusztán azért, mert a **Gogoland** cím a nagy orosz szatirikusra utal, s még egy angol kötőszót is tartalmaz, hanem amiatt is, mert a mű cselekményének színtere a „gogók" országa. S ez annál inkább gyanús, mivel a „gogo" kifejezés egy öszvért, Gerard tulajdonát, cirkuszi kellékét jelöli. Nem alaptalanul, ui. a *g* és az *o* hang apja és anyja nevének a kezdőbetűiből állt össze, és a nyomaték kedvéért duplázódott meg. Ha ehhez még hozzátesszük a bohócnak azt a tézisét, amely szerint a pannon ember tulajdonságai lényegében megegyeznek az öszvérével, akkor nem csupán a különös nemzetnév válik érthetővé, hanem az író szatirikus indulata is. Ám azzal kiegészítve, amire még csak nem is célozhat, de ami alighanem a fő akadálya lehetett a kézirat elfektetésének. Az öszvér különösen a fasizmus korában volt az eltérő fajok kereszteződéséből született korcs utód metaforája. Viszont amennyire ez túlzás volt, hasonlóképpen az a kétnyelvűsítésnek a vegyes házasságok származékaival összefüggő kultusza is, amely Jugoszlávia fennmaradása egyik fontos biztosítékának látszott. A se ide, se oda nem tartozás először lelkileg, aztán szakmai alaposság szempontjából s a politikai manipulálhatóság vonatkozásában is igencsak megbosszulta magát. Nos, Herceg a maga írói eszközeivel, ha ezt csupán a Magyar Szó rendszeres olvasói tudhatták is meg, idejében reagált erre a jelenségre.

Herceget természetesen mélyen humanista indítékok vezérlik a „gogo" kifejezéssel való játékában. Megsemmisítő kritikája a szocializmus torzszülött társadalmain túl az emberre mint olyanra is vonatkozik. Gerard értelmezése szerint *„mindenki gogo..., aki más lesz, mint aminek az anyja szánta. Vagy a sors, a gondviselés, ahogy az első szavakkal és a dajkaénekkel elbocsátotta, mondván: Menj, fiam, ki az életbe, a világba, és legyél ember! És az ember megy, megy, s egyszerre, mit tesz Isten, azon veszi észre magát, hogy már nem az, aki volt."* (15. p.) Gerard az expresszionizmust karikírozva, főnévi igeneveket sorakoztatva oktatja a feleségét: *„Még mindig nem érted, hogy ez hozzátartozik a gogóizmushoz? Alakoskodni, hazudni, dicsérni, amit szidni kéne, ez itt a lényeg! S aki vinni akarja valamire, megtanulja a talpnyalást. A szemérmetlenek, akik még többre akarják vinni, a talpnál feljebb merészkednek. Beláthatod, hogy kénytelen voltam alkalmazkodni a stílusukhoz!"* (45–6. p.) Az a körülmény is

viszonylag közvetlenül utal a délszláv társadalom rákfenéjére, hogy az uralkodó származásáról legendák keringnek. Az emberek nincsenek vele tisztában: vajon nem a forradalom kompromittálása végett ültették-e a nyakukba.

Bizonyos emberi minimumhoz ragaszkodva még megalkudni sem lehet az ilyen eszeveszetten totalitárius társadalomban – ez a tanulsága Herceg János újabb kori kelet-közép-európai motívumokban bővelkedő regényének. Viszont még a kevésbé totalitáriusban sem – sugallja a következő évtizedben írt s még ugyanabban szerencsésen napvilágot látott **Iketánia** c. negatív utópiájában (1987). Ebben hiába olvassuk nemegyszer, hogy 2400-ben, vagyis a távoljövőben vagyunk, s hiába tereli el a helyszín és a cselekmény a figyelmünket Herceg valóságos ihletőjéről, a szocialista társadalomról, a visszautalás jóval gyakoribb. Annál is inkább, mert Herceg érezhetően annak a társadalomnak a magasabb fejlődési fokát akarta groteszk látomás formájában megmintázni, amelyben élnie és – sajátos kényszerhelyzetben – megalkudnia adatott. Az **Iketánia** ezért tulajdonképpen a lelkiismeret szava s ezzel együtt önterápia is. A rengeteget író, a korábbi ellenségei többségével közös nevezőre jutó, s a médiához alkalmazkodó Herceg önmagának is bizonyítani kényszerült: nem veszítette el az igazság és a lényeg fölismerésének készségét. Ennek megfelelően jelzi: a társadalomban még kevésbé bízik, mint az egyes emberben. A mozgatórugókat az ösztönökben érzékelteti. Művében a társadalmi események tengelyében is a nemek egymás iránti vonzalma áll. A forradalomnak és a királylánynak a szerelme döntően befolyásolja a társadalmi átalakulást. A történelmi hajtóerőről többet mond az operett, mint az uralkodó szociológia – sugallja a különféle politikai koncepciók bukását megélt író. Kételyeiben olyan messze megy, hogy még az egzakt tudományokat sem tiszteli. A Holdról szerzett ismereteink mellőzése, XIX. századi fantáziával való helyettesítése egyáltalán nem a meseszerűség formai eszköze, mert áltörténettel, álfantáziával van dolgunk.

Az ember iránti halvány bizalom a két főszereplő egymás melletti kitartására, a hagyományos emberi érzelmek, a szerelem és a gyerekek iránti szeretet vállalására korlátozódik. A közjó elvei, a korszerűség szempontjai dogmákká merevedett formában ugyanolyan emberellenesek itt, mint a szocialista kísérletek idején. Herceg szatírája fokozott időszerűségre, jelen-központúságra törekszik, ezért a túlhangsúlyozott osztályszempontok, tehát a frázisok mellett az urbanizálódás megalomániáját veszi célba. Az ő világában a társadalmi fejlődés – a délkelet-európai országok akkori helyzetéhez viszonyítva – annyi, hogy Iketánia, kis ország lévén, a hadseregét föloszlatta, mivel legfeljebb az életszínvonalukkal érdekeltté tett polgárok területvédelme – mint erkölcsi erő – tanúsíthat komolyabb ellenállást egyik vagy másik nagyhatalmi beavatkozás ellen. Persze, ez is csupán felemás eredmény, ha arra gondolunk, hogy a munka természetesebb

formáinak erőszakos megszüntetése, a gyáripari termelés erőltetése az emberek otthonosság-érzetét is megölte. A természet szabad burjánzása és a rendszeresített sporttevékenységek ui. aligha nyújthatnak elegendő kárpótlást a magánélet államhatalomnak való alárendeltségéért. Ezért a falu, nosztalgiaként és reális igényként, akár nyilvánosan, akár illegálisan sokat visszaszerez a tőle elorzott pozícióból.

Többnyire fontoskodó jöttmenteké a szó és a hatalom Herceg világában, nem pedig azoké, akiknek lelkülete, szokásai a legrégebben alakultak ki a természeti feltételeknek megfelelően, s akiktől tehát inkább tanulni kellene, mint semmibe venni a véleményüket.

Újra a kényszerű elvontság felé

Varga Zoltán írói munkássága a hetvenes években ért a csúcspontjára. Ha korábban a tolókocsijához való kötöttségében gátlásokkal kellett küszködnie, hogy nem a konkrét élő embert ábrázolja félreérthetetlen világnézeti magatartással, akkor a visszakeményedő diktatúra éveiben már senki sem támaszthatott ilyen igényeket vele szemben. Legalábbis a megbízhatóbb kritikusok között nem. A politikusok szólamai viszont inkább csak a társadalomkritikát közvetlenül érvényesítő művek megakadályozásában jutottak kifejezésre, közvetlenül alkalmazandó egyértelmű receptet ebben az időben már nem mertek adni. Varga parabolisztikus kifejezésmódja tehát önmagában már nem képezhette vita tárgyát. S neki magának sem lehetett lelkiismeret-furdalása az általa nyújtott intellektuális bújócska miatt, hiszen ő nem megalkuvásból, hanem helyzeti szükségszerűségből jutott el a példabeszéd módszeréhez.

Hiába adott tehát kritikai nyomatékú valóságképet Varga a **Szökés** c. regényében, elkésett. Így aztán a körülmények hatására tért vissza oda, ahol különben is otthonosabban, szabadabban érezte magát: a fantázia birodalmába. Olyannyira, hogy ez most ki is szélesedett számára – az egyetemes történelem felé. Erre a kötetlen témaválasztás, a korlátlan szellemi mozgás érdekében volt szüksége, minthogy a hatalom problematikáját a szocializmus múltjának és jelenének példáin lehetetlen volt feszegetniük az íróknak. Viszont Vargát az erő és az értelem viszonya foglalkoztatta, s erről olyan igazságokat állapított meg a prózájában és a drámáiban, amelyek ellentmondtak az államhatalom által deklarált elveknek.

Mindenesetre évek múltak el, míg az elvontan abszurd tanmesék világától a nagyobb lélegzetű prózai alkotásokig jutott el, amelyekért (**Hallgatás**, 1978) a hetvenes évek végén Híd-díjjal tüntették ki. Annál érdekesebb e vállalkozása,

mert ezekben az antik világban és az ókorban játszódó történeteiben önmaga és kortársai, a kötelező ideológia által leszorított újvidéki felelős értelmiség helyzetéről vallott. **Az utolsó halálom előtt** hőse kényszerzubbonyba kötözötten könyörög a szabadságáért az orvosának, hogy a találmányaival tovább szolgálhassa az emberiség fejlődését. **A szentségtörő** egyiptomi szerpapja viszont a másik végletben kerül zsákutcába. Mint primitív ember, rájön: az istenített szentségek nem hatnak, tehát a társadalmat összetartó szellemi erő koholmány, s e fölismerés hatására – önelveszejtő módon – saját maga is szentségtörővé válik. Tegyük hozzá: mint az a néhány vajdasági magyar értelmiségi, aki abban az időben és később, legalább bátor gesztusok által jelezte: a hivatalos eszmény halott, hirdetése bűnök elkövetésére szolgál fedezékül. Tartományszerte azonban az a legtipikusabb magatartás, amelyet a **Hallgatás** c. kisregény főhőse, a visszavonult, elhallgatott pap tanúsít. Kortársainak a szocializmus eszményeiben való csalódását aligha fejezte ki valaki a Varga Zoltánénál magasabb művészi szinten a magyar irodalomban.

Vannak viszont anakronisztikus történetei is, amelyek nem vonatkoztathatók a vajdasági magyarságra. Pl. **A tékozló fiú visszatérésé**nek hőse, akit érzelmei a levert lázadást követően visszavezetnek ugyan az apjához, az ellenséghez, ám az erkölcse öngyilkosságba kergeti. Ennél még megközelíthetetlenebb példa a képlékeny magyarság (főleg annak politikusai) számára a Claudius Valeriusé a **Lakomá**ban. Varga hőse a rend fönntartása érdekében várná el a keresztényektől, hogy formálisan ismerjék el a számára is halott római isteneket. Viszont amikor a hajthatatlanokat vadállatok elé vetik, ezen az áron neki sem kell a hatalom, s öngyilkos lesz.

Áttételesen a kontraszelekcióról

Varga a drámáinak színpadi bemutatását illetően is hasonló nehézségekbe ütközött a hetvenes években, mint a prózája megjelentetésében. Hiába írt még 1970-ben két figyelemre méltó drámát – **Péntek, Szombat, Vasárnap**, ill. **A tanítvány** címen – közülük csak az egyik, a második, csupán az évtized végén kerülhetett a nézők elé. Nem véletlenül születtek ezek a művek még az ún. anarcholiberalista korszakban, a szabadelvűség gondolata jegyében születtek.

A **Péntek, Szombat, Vasárnap** rendkívül szellemes példázat az emberi fölvilágosodás lehetetlenségéről, az emberi lény eredendő ellentmondásosságáról. Jellemző, hogy Varga a Robinson-történetet átértelmezve adott formát mondanivalójának. Míg Defoe a polgári találékonyság és humanizmus eszményítésének szánta a művét, addig drámaírónk Robinson és Péntek kapcsolatában a teljes

egyenjogúság kérdéseit puhatolja. Ám nem a szolga, hanem az úr felől. Pénteket nem ösztönzi lázadásra a megalázó helyzete: számára a rabszolgaság védettséget is jelent. Az ura kap csömört hatalmának gyakorlásától, s kísérli meg álruhában átnevelni, egyenrangúsítani a szolgáját. Ez azonban nagy együgyűsége ellenére is érzi: nem annyira a számára fölfoghatatlan formaságok különböztetik meg az urától, hanem a tűzfegyver, a hatalomfenntartás mitikus eszköze, az erőszak jelképe. Robinson utópiájának korlátoltságára is egyre inkább fény derül. Ő – a jugoszláv kommunizmusra sem ritkán jellemző önellentmondással – erőszakkal igyekszik a szolgájára rákényszeríteni a szabadságot. Robinson számára a szabadságra nevelés – miként a társadalmi színtéren a keresztény tudatnak ateistára való átállítása – a hatalomgyakorlás bürokratikus formája.

Ezzel a némileg még vázlatos művel szemben az ugyanebben az évben keletkezett **A tanítvány** c. dráma már hús-vér emberek konfliktusai által s hagyományosabb formában tárgyiasítja Varga Zoltán etikai színezetű elképzelését. A darab történelembe és társadalmi létbe ágyazottsága a bibliai mítosz néhány mozzanatának életre keltése és sajátságos értelmezése által valósul meg. Annak a Dávid királynak az idejében vagyunk, aki már-már olyan konfliktusokba kerül a népével, mint amilyenek elődjét, az általa megdöntött Sault sodorták pusztulásba. Az egyszer már lerombolt és megsemmisítettnek hitt hatalmi viszonyok fokozatos újjáéledése írónk számára az emberi természet eredendő ellentmondásosságának ismételt ábrázolására nyújt alkalmat. Sőt ennél még mélyebben: determinista világképének újbóli bemutatására is.

Dávid király a hatalmukban erkölcsi lejtőre jutott, újjászületni már képtelen, félisten pózokat viselő emberek módján, úgyszólván önmagával is harcolva, ragaszkodik ahhoz a rendhez, sőt erőszakhoz is, amelyben saját maga sem bízik egyértelműen. (Az ehhez hasonló bizonytalanságra próbált rácáfolni Jugoszláviában az 1972-ben indult visszarendeződés.) Ha ő a világi érdekek felől tekint az Isten és az igazság felé, akkor egykori barátja és szövetségese, Nátán próféta az időtlennek igyekszik érvényt szerezni – hangsúlyozott óvatossággal, az erkölcsi maximalizmus és az uralmi viszonyok által megszabott lehetőségek között ingadozva. (Lényegében tehát úgy, mint maga az író.) Nem úgy, mint tanítványa, Simon, aki a mindenkori (de a Varga idejében már hiányzó) fiatal romantikusok lobogásával, a teljességre esküvők megalkuvás-ellenességével szegülne szembe mindazzal, ami akadályozza az isteni tanítás érvényesülését.

A dráma szellemi realizmusa nem tiszteli mereven a mitológiai valóság történelmileg meghatározott emberképét. Ez a hősök differenciált gondolkodásra valló replikáiból, az eszmefuttatások magas színvonaláról, a dilemmák korszerű kiélezettségéből látszik. Az írnok és a történész humoros párbeszédének anakronizmusánál azonban jóval föltűnőbb a fantasztikum elemeinek váratlan köz-

belépése. A vádló magatartása miatt fogságba kerülő Nátán olyan angyalnak a tanácsát kénytelen meghallgatni, aki a hatalmi viszonyokhoz konformista módon, „okos" számítással idomuló posztmodern átlagpolgárként jelenik meg a látomásában. Szellemes ez a stílustörés, melynek az a funkciója, hogy az emberi magatartások történelmi időtől független ismétlődését nyomatékosítsa. A helyzeti (ön)irónia is nyilvánvaló: a meggondolt Nátán csakis olyan angyallal találkozhat, aki a kompromisszumban, az életviszonyokhoz való okos alkalmazkodásban látja az uralkodóval való konfliktusából kivezető utat. Viszont Varga hősének döntésében meglepően nincs szerepe a vallásos szertartások és az isteni igazság időtlenségébe vetett kételynek. Töprengés és vívódás helyett kívülről, mondhatni, a drámán kívülről kap fölvilágosítást, s így – furcsa módon – a jövő ismerete, a viszonylagos mindentudás vezeti vissza Dávid kebelére.

Az író üzenete ilyképpen egyértelműbb: az emberi magatartásokat szabályozó, változatlannak hitt normák minden időben a hatalom függvényei. Az értékfogalmak mindenkor (tehát Varga „szocialista" jelenében is) a föntről irányított társadalom gyakorlatából kapják meg a jó szándékú egyének által nem befolyásolható tartalmukat. Egyértelmű tehát, hogy a vajdasági magyar színjátszás miért nem tarthatott igényt erre a kiváló műre a restauráció éveiben.

Varga Zoltánnak hosszú időre elment a kedve a drámaírástól. Következő drámáját, a **Tantaloszt** 13 évvel később írta. A tanulságot mindenesetre levonta. Úgy beszél a mindenkori emberi helyzetekről, a lét föltételeiről, hogy egy pillanatra sem hagyja el a mítosz világát. S ha változtat is rajta, utaló funkciójú szervetlen rész közbeiktatása nélkül, a jellemformálás és az archetipikus helyzetek megteremtése érdekében teszi.

Tantalosz istenkáromló tettét a tekintélyrombolás előtérbe állításával korszerűsíti, pedig az istenek ízlésének leleplezése többször is a legnagyobb bűnként említtetik e műben. Kulcskérdésről van szó, mivel a tekintély nem csupán Varga prózájában, hanem a többi drámájában is kulcsszerepet játszik. A **Péntek, Szombat, Vasárnap** esetében a tekintély a lőfegyver, a primitíven fölfogott szabadság birtoklásával volt azonos. **A tanítvány**ban viszont a királyi uralom létkérdésévé vált. Jellemző, hogy Dávid a tekintélyének megmentése, a hamis látszat megteremtése érdekében gyakorol önkritikát (miként a Vargát ihlető kommunista funkcionáriusok is).

Mivel Tantalosz Nátánhoz képest gátlástalan viselkedésű, ezért mi már csupán bűnhődésének lehetünk tanúi. Az alkotói hangsúlyra figyelve szembetűnik: míg az eredeti mítoszban a gyermekének föltálalása is terhelte Tantalosz lelkiismeretét, addig Varga művében e bűntett elkövetése homályban marad. Ezzel szemben jóval szélesebb teret kap a párbeszédekben annak a megvitatása, hogy Tantalosz a megkóstolt és a halandóknak juttatott nedűket ízteleneknek

találta. – *„Tantalosz, a te számodra már minden elérhetetlen. Miután az ambróziánk és nektárunk elérhető volt. Igazán vehettél volna annyi fáradságot magadnak, hogy úgy tegyél, mintha elalélnál a gyönyörűségtől. Úgyhogy most magadra vess."* – mondja Hádész isten a szerencsétlennek, aki örökre kielégíthetetlen éhségre, szomjúságra és sóvárgásra ítéltetett. (In: **A tanítvány**, 1985. 78. p.) Mint Varga Zoltán, aki a kriticizmusa és a Viceiéknek (a Kísérleti Színpad ügyének) támogatása következtében ritkábban és fokozottabb hatósági ellenőrzéssel publikálhatott.

A délvidékiekről – a hozzájuk hasonlók ürügyén

Vargának az **Indiánregény** c. műve csupán a rezsimváltás után (1992) jelenhetett meg könyv formájában. (Időközben az Új Symposion közölt belőle részletet.) Hogy ez miért volt így, az csak akkor lehet világos, ha tudjuk, hogy a jugoszláv kommunista hatóság tiltotta a nemzeti veszélyeztetettség kifejezésének minden formáját, nem téve különbséget a számbeli többség és a kisebbség panaszainak eltérő összefüggései között. Az indiánlét viszont mindenekelőtt éppen erre vonatkozó, nemkívánatos képzettársításokat indíthatott az olvasó tudatában. Akkor is, ha – miként Varga Zoltán regényének olvasása során erről utólag bárki meggyőződhetett – a szóban forgó mű nem lázító szándékú szatíraként íródott. S oly mértékben sem mutat egybevágóságot a vajdasági magyar kisebbségi sorssal, mint **A méregkeverő** c. regény képzeletbeli diktatórikus állama a kortárs jugoszláv társadalommal a hatvanas években. Szóval, a nemzetiségiek szájából elhangzó indián kifejezés már önmagában vörös posztó volt a belügy szemében, különösen akkor, ha olyan elmélyült, pesszimista tartalmat rejtett magában, mint Varga regénye.

Az **Indiánregény** a maga posztmodern, amerikai szerző történetére támaszkodó formájában tár föl egy helyzetsorozatot, s ebben a kisebbségi ember lelki drámáját. A szerző elfogulatlansága akként jelentkezik, hogy Varga az önérvényesítésért folytatott harcot alapvetőnek tartja az erkölcsi fogalmakkal gondosan takargatott, de a tiszta ész előtt leplezetlen csupasz életben. Erősek és gyöngék szerepelnek az ő regényében, s nem a jó vagy rossz tulajdonságokon, hanem a számbeli és a technikai fölényen múlik a fehéreknek a rézbőrűek fölötti diadalmaskodása, részrehajló törvényeik érvényre juttatása.

Mindez a leggyöngébb, vagyis a legértelmesebb tudatán keresztül válhat regénnyé és olvasói tapasztalattá. A gyóntatójának vallomást tevő Kintpuasról, a kivégzésére váró modok törzsfőnökről van szó. Ő azért lehet egyszerre a gyengeség és az értelem megszemélyesítője, mert egyrészt a hivatásának megfelelően egyedülálló módon jó az emlékezőtehetsége, másrészt pedig a törzsi erkölcsnek

megfelelően cselekszik. Egyszerűen ki van szolgáltatva tudásának és kötelességérzetének, szemben azokkal, akiknek viselkedése és ideológiája mindig a pillanatnyi szükségleteik függvénye. Így aztán olyan abszurd hősnek tekinthető ő, aki az emberiség lényegében mindig megoldhatatlan belső ellentmondásának terhével él. Miként a **Hallgatás** Don Hernandója, vagy maga Varga Zoltán.

A lelki élményként megjelenített erőkomplexus, a Varga-művek főmotívuma itt is – mint vezérszólam – a főhős által az európai racionalizmus hullámhosszán beszélteti el önmagát. Nyoma sincs itt az indián törzsfőnök amerikai évezredek kultúrája által meghatározott gondolkodásbeli sajátosságának, az erő és gyöngeség érzése jelképes ábrázolásának, a kiszolgáltatottság élménye képekbe öltöztetésének. Írónk az értelmi látomás irányában haladja meg a realista fikciót: hősét csak egészen rövid ideig beszélteti az indiánok tört angolságával. Kintpuast vallomásának szárnyai olyan magasságokba röpítik, ahonnan csak a nyelvi és gondolkodásbeli pontosság perspektívájából lehet teljes az emberi reménytelenség látképe. Igaz, cellájának homálya is már-már misztikus, s ő maga is valótlanná válik, amikor az akasztófa árnyékában is képes föloldódni törzse történetének elbeszélésében, az emberi bölcsesség mélyvizében.

A kultúra (az adott körülmények között) önként vállalt, öngyilkossághoz vezető kolonc az ember nyakán – ez az üzenete az **Indiánregény**nek. Korántsem az olvasó zabolátlanságra ösztönzésének céljából, hanem azért, hogy figyelmeztesse: nem csupán a fehér holló és az egyedül nyarat csináló fecske jár pórul, hanem az is, aki a közössége iránti engedelmességet s a patriarchális demokrácia elveit követve, a lehető legmagasabb rendű szolgálatvállalást tartja életcéljának.

Kintpuas darwini–nietzschei axiómája a következőképpen hangzik: *„erősebbek vagytok nálunk, és annyira vagytok csak rosszabbak, amennyire erősebbek, s mert erősebbek vagytok, nem kerülhetitek el, hogy győztesek is legyetek."* (17. p.) A fatalista fölhang nem kizárólag a népe hagyományaira hallgatva gyilkossá lett vezér végkövetkeztetése, hanem azé is, aki még azt hiszi: okos kompromisszumokkal segíthet a sajátjain, s elhatározza, hogy békét köt. Az erő irracionális fogalma hol nosztalgikusan, hol a bölcsesség iróniájával, hol pedig epés irigységgel kerül előtérbe a törzsfőnök esemény-, ill. történelem-értelmezésében. Az **Indiánregény**ben az erő glorifikálásának okai a benne rejlő korlátlan lehetőségekben lelik magyarázatukat. Az erősebb nem csupán törvényt szab, hanem erkölcsöt is ültet a lelkekbe. Joga van nagyot tévedni, önvédelemből népirtást elkövetni, állandó önellentmondások között botladozni. Egyszóval az erő érvényesítése itt magával a szabadsággal egyenlő. Az indiánok is kezdetben azért próbálnak asszimilálódni, az erősökhöz tartozni, hogy fölszabaduljanak abból a kötöttségből, amivel bennszülött életformájuk, kezdetleges gondolkodásuk és technikai elmaradottságuk terheli őket.

Hogy konkrétan mi kifogásolnivalót találhatott e regényben a szerkesztői (tartományi) cenzúra a nyolcvanas években? Az indiánsors általában vett tematizálásán túl a győztesek érintett lehetőségei: a testen elkövetett erőszak után a lélek gátlástalan átformálása. Az alárendeltség örökös érzésének az ilyen kifakadásai: *„Vesztesek közé születni, istenem, vesztesek közé, micsoda felháborító igazságtalanság. És egyáltalán: nem a nagyobbik sereg tagjának lenni, nem a nagyobb nyájhoz tartozni, nem a nagyobb hordához, a nagyobb rakáshoz... De azért boldog is voltál: arra gondolva, hogy a kékmundérosok megvédelmeznek, ők, igen ők, ők védenek meg."* (57. p.) Mellesleg: a jugoszláv rendőrség is kék egyenruhát viselt.

Varga hősének nyilván a képmutatással szembeni indulatai is ellenszenvesek lehettek a nyolcvanas évek kultúrpolitikája számára. Kintpuas számára ti. gyűlöletessé válik a tábornok, akit végül megöl: *„Lássuk be, lássuk be, mindegyre ezt ismételte, lássuk be, hogy más megoldás nincs – vagyis hogy az erősebbek ti vagytok, jószándék ide, baráti érzés oda, engedelmeskedni nekünk kell, mi vagyunk a gyengébbek. Ha pedig így van, miért nem mondja ki."* (63. p.)

Nem csoda, hogy Varga a cenzúrával kapcsolatos rossz tapasztalata miatt egészen az élete végéig nem írt nagyobb lélegzetű szépirodalmi művet. A **Búcsú** c. drámáját viszont – aligha függetlenül a világképe kozmopolita jellegétől – már a születését (1984) követő évben bemutatta az Újvidéki Színház, hogy törlesszen egy keveset a Vargával szembeni adósságából. Az író a nyolcvanas években esszéket írt, amelyekben az általunk motívumokként, gondolati ihletőként érintett biológiai életfilozófiáját boncolgatta.

Az özönvíz előrejelzése

G. Fehér Gyula a **Vallatás** és **Az ellenállás fényei** c., dokumentumokra épülő színpadi műveivel igazolta a saját társadalmával való szembenézés erkölcsi jogát. A **Bűnös-e a Szél?** c. monodrámában (1979) a szatíra eszközéhez folyamodik. Egyetlen ember, egy szélhámos fecsegi végig a három „tételt", de úgy, hogy a vizsgálóbíró, majd a cellatárs, és végül az anyja előtt elhangzó vallomása pontosabban jellemzi a társadalmat, amelyben csalnia és gyilkolnia adatott, mint saját magát. Egyrészt az ő lényének illékonyságát a jugoszláv önigazgatási viszonyok termelték ki, másrészt pedig hősünk nem egy tettében emberségesebbnek mutatkozik azoknál, akik csak áskálódnak, majd ítélkeznek fölötte. A „szél" ui. a törvényt megkerülve olyképpen tesz szert haszonra, hogy közben a bürokrácia által nyomorra kárhoztatott munkásoknak is kenyeret ad.

A társadalmi válság elmélyedésének megfelelően G. Fehér Gyula dramaturgiájának színvonala is süllyedt. A **Duna menti Hollywood** c. „zenés játék"-ban

(1986) a felszínességé, a helyzetkomikumé, vagyis a szatíra mérsékelt formájáé a szó. Az író már a témaválasztáskor e hangnem mellett kötelezte el magát. A filmes Bosnyák Ernő ui. sokkal inkább volt lelkes vállalkozó, mint látomásainak igazságához rögeszmésen ragaszkodó művész, vagy a népfölvilágosítás ügyében az életét is kockáztató forradalmár.

Nem csupán ehhez képest, de a korábbi művekhez viszonyítva is nívóemelkedést jelent **A hajó** c. dráma (1988). Elemei között a groteszk azért a legszembetűnőbb, mert a főhős hajóépítési mániája mindvégig megfejtésre váró irracionális cselekedetnek tűnik. Hogy provokáló blöffölésről, nem pedig elmebeteg kísérletről van szó, csak legvégül derül ki. Addig viszont a készülő hajó csodája az emberi magatartások kiváló mérőeszközének bizonyul. Az egyház, a pártszempont, a magánérdek, a nőiesség azonban a változó körülményeknek megfelelően nyilatkozik meg. A vízözön látszólagos készülődése mind a hajónak, mind az építőjének az ázsióját megnöveli. A tegnapi gyanakvók és ellenségek hirtelenében alázatos támogatókká vedlenek, s ezzel a komikum határai is egészen kitágulnak. A hajót lényegében az író építette – a művét megalkotva. Maga a dráma a hajó, az értékmentő, hiszen azon erkölcsi szempontok fókuszává vált, amelyek a társadalom minden hitványságát a pusztulás vízözönébe vetik. G. Fehér Gyula képletesen így fejezte ki a pánikkal kapcsolatos tapasztalatait, amelyek a háború közeledtére egyre inkább úrrá lettek a délvidéki magyarságon.

Ezek után nem volt alaptalan a kritikusi remény, hogy írónk a körülmények nyomása alól fölszabadultan a Jugoszláviába szakadt magyarság drámáját is meg fogja írni. G. Fehér addig született drámái ui. az általános emberiből kiindulva (**A nagy építés**), a magyarországi történelmen át (**A budaiak szabadsága**), a forradalmi hagyományokban megmártózva (**Vallatás, Az ellenállás fényei**), az önigazgatói gyakorlat lényegét megcsipkedve (**Bűnös-e a Szél?**), majd a művelődéstörténetbe visszasüllyedve (**Duna menti Hollywood**), végül pedig a jelenének problémaköréhez visszatérten (**A hajó**) – legfeljebb a helyszín által, vagy allúziók formájában jelezte: a régió embereiről is beszél. Az írónak azonban a továbbiakban sem volt módja személyes tapasztalatainak és pszichológiai érzékének nagyobb fokú kihasználására, hogy az évtizedeken át lefojtott traumák drámai hősök és tettek motívumkészletévé alakulhassanak.

Jugoszláv létezés-csapda

Végel László **Judit** kötetcímen (1989) közreadott drámáinak a manipuláltak, a manipulálók és a tőlük látszólag függetlenek külső és belső konfliktusai képezik a témáit. Míg a **Sofőrök**ben a kiszolgáltatottak szorongásai elevenednek

meg, addig a kötetcímadó **Judit** főleg a manipulálók erkölcsi káoszából teremt víziót, a **Túl az Óperencián** pedig egyfajta harmadikutasság meghiúsulását szemlélteti a maga jelrendszerével.

A **Sofőrök** annak ad tragikus hangsúlyt, ami a délszláv társadalom legkomikusabb jelenségei közé tartozott. Annak a ténynek, hogy a kis és nagy főnököket a gyűléstermek közelében testőreik vagy sofőrjeik várják szolgálatkészen. Végel már a nevekkel is nyomatékosítja: mennyire egy kaptafára mennek ezeknek a fajankóknak a véleményei. Gavlik, Bozsik, Králik, Gubik, Lőrik és Grezsák a „hivatásuk" és a szólamaik által igen hasonlítanak egymásra. Legfeljebb az különbözteti meg őket, hogy az egyik, hajdani sztálinista főnökként lapítva, kerti vetemények termesztésével is foglalkozik, a másik nagy keleti utakról álmodozik, s az illemre különösen sokat ad, a harmadik pedig cirkuszi mutatványos volt, s politikai áldozatként elpusztult apját szeretné megbosszulni. Stb. Végel, sajnos, nem tette hitelesebbé a figuráit létük nemzeti gyökereinek érzékeltetésével.

A **Judit** c. műve a szereplők révén, mérsékelt komplikációval, a mitológiába menekül. A **Judit** sajátos bravúrja egyrészt a bibliabeli történethez, illetve – ennek földolgozói közül – Hebbelhez való kötődésben, másrészt pedig a szimbolizálásban mutatható ki. A Hebbelhez való tudatos kapcsolódás legközvetlenebbül azon mondat által érhető tetten, amelyet Lukács Györggyel kapcsolatban idéznek viszonylag gyakran. Ti. Végel Juditja is így kérdez: *„De ki vagyok én, hogy elutasítsam a bűnt, melyet a remény közém és hitem közé helyezett?"* (I. m. 48. p.) A szerző azért lehetett ilyen gátlástalan az átvételben, mert új tartalommal igyekezett föltölteni a mitológiai képletet. Juditja is megszereti a város megostromlására készülő zsarnokot, s a szerelmében megalázott nő (nem pedig a népe sorsát szívén viselő honleány) követi el a gyilkosságot. A hősnő iszonyodik attól az erkölcsi fertőtől, amelyet a város kínál neki a szokásos érdekházasság formájában. Heroikus magánya istennői méretűvé növeszti jellemét, s mindvégig úgy is viselkedik, mintha görög tragédiából csöppent volna a jelenbe: alkotója nem tudja emberközelbe hozni. Az író – tágabb lehetőséget kínálva a rendezőnek, mint a **Sofőrök**ben –, napjai nemzeti szocialista emberi komédiájának hitványságát bújtatta bele ebbe a hagyományokra építkező, nyelvében több helyen megoldatlan példabeszédbe. A jelenre utaló célzások azonban mérsékeltek.

A **Túl az Óperencián** az operett régi formájának megkérdőjelezése és modern hedonista szellemben való újraalkotása – kissé körülményes agytorna segítségével. A játékba épített játékot Andrénak az a gondolata alapozza meg, mely szerint a (modern) csárdáskirálynő lelkét az apja eladta az ördögnek, hogy cserébe az emberek jók és boldogok legyenek. Így aztán az ördög (akit a megsavanyodott lelkű, de újjászületni vágyó André alakít) és a csárdáskirálynő nem csupán egymással feleselnek, hanem azokkal is, akiket a jóllakottság, a „bol-

dogság" már különben is eléggé ördögivé tett. Költői telitalálatok, filozófiai szentenciák és homályba vesző ugrások egyaránt vannak ezekben a mesterkélt vitákban, melyeknek az egyénítés, a tipizálás nem tartozik az erényeik közé. A szatirikus játékosság viszont igen, noha a befejezés kompromisszumot hoz.

Végel László tehát a nyolcvanas években divatossá lett utómodern stílus segítségével részben megőrizhette alkotói inkognitóját a jugoszláviai magyar irodalomban, viszont Jugoszlávia-szerte nem egy drámáját mutatták be. A Borbának adott interjújában (1988. III. 31.) – némi túlzással – ezt úgy magyarázza, hogy egészen 1983-ig, az **Áttüntetések** megjelenéséig, 15 éven át az asztalfióknak volt kénytelen írni.

Végel önigazolását azonban azért sem segítette az idő, mert Gerold László az íróval folytatott Magyar Szó-beli vitájában (1988. IV. 23., V. 7., 14.), és a szóban forgó drámakötet kapcsán a Híd folyóiratban is, leszámolt ezzel a túl taktikus irodalmi jugoszlávsággal, amely nem véletlenül talált támogatójára Ljubiša Ristić színházi diktátor személyében. Gerold azonban elhamarkodottan mentséghez juttatja Végelt a vajdasági magyarságnak való hátat fordítás vádja elleni védekezésében, az író szemrehányására bevallva: valóban, 1984 óta, amikor már ő (Gerold) a Híd kritikai rovatát szerkesztette, a jogával élve nem tartott igényt Végel írásaira.

A kritikus egyoldalúan vádol, ahelyett, hogy fölvetné a kérdést: vajon miért lehetett volna szüksége az AGY-nak vagy a Forum Könyvkiadónak Végelre, aki az 1968-as események megbélyegzettjeként, miután a szerkesztői megbízatása lejárt a Magyar Szó Kilátó c. mellékletében, dramaturgként húzta meg magát a tévében? Gerold ahelyett, hogy annak idején lehetőséget adott volna Végelnek, utólag cinikusan kioktatja. Abban persze igaza van, hogy Végel a jugoszláv mezőnyben való minél teljesebb érvényesülése érdekében inkább csak látszólag volt magyar író a hetvenes és a nyolcvanas években, s még azokat a műveit is elhallgatja a nyilatkozatában, amelyeket a Forum időközben kiadott. Az érthető, miért nem volt kedve elmélyedni a saját nemzetisége létkérdéseiben, s esszéi és drámai művei miért inkább a mindenkori kisebbség általános emberi gondjaiban oldják föl azokat.

LÁTSZÓLAGOS ÉPÍTÉS, LÉNYEGI ROMBOLÁS (1974–1993)

Az amatörizmus föllendülése

A hetvenes évek elején a kemény kéz politikája az elidegenedésre hivatkozva tért vissza. A divatba jött korábbi szállóigék az élet közvetlenségéhez, az egyszerű emberek világához akarták visszatéríteni a létélményükben és a kifejezésmódjukban meglehetősen elnyugatiasodott művészeket. Újra határozottabb különbséget akartak tenni egyfelől a szocialista és a kommunista, másfelől pedig a kapitalista és a polgári között. Ezt a közösségi eszményeknek az alkotók általi lehető legközvetlenebb (noha nem kötelezően nyílt) fölvállalásával tartották lehetségesnek. A szakosodás és a professzionalizálódás a kultúrában és a művészetben az elefántcsonttoronyba való visszazárkózás, a magán- vagy csoportérdek újraalakulásával fenyegetett azok szemében, akik a világpolitikában tekintélyes szerephez jutottak az általuk vezetett ország eredetien szocialistának hirdetett modelljével.

Ez a törekvés rehabilitálta az amatörizmust. 1974-ben a boszniai Zenicán az amatőrök képviselőinek országos találkozóján az a nézet alakult ki, hogy az öntevékenység fejlesztésével véget kell vetni a korábbi évek elitizmusának, amely alacsonyabb kategóriába utalta az önművelés kötetlen formáit, s ezáltal kiszorította őket a művelődési életből. A korhangulatra jellemző, miszerint Faragó Árpád színész, aki a műkedvelő színjátszásról fejti ki a véleményét (Ü, 1974. 7–8.), a visszafejlődés okát a bukott liberalizmus intézményesítéseiben látja, s a más nemzetekkel közös rendezvényeknek adna előnyt.

Ezzel szemben Gerold László színházi kritikus tisztában van vele: a visszakeményedett politika nem örül ugyan a „modernizmusnak", de tekintélyének védelme érdekében eltűri azt, s ha valaki az adott körülmények között a formai újításokat szorgalmazza, átmenetileg csak mérsékelt ellenzékinek számít. Gerold, persze, a maga módján nemzetiségi önkritikát is gyakorolva bírál. *„Műkedvelő színjátszásunkban megbocsáthatatlan kísérletnek számít egy-egy modernebb hangvételű*

dráma előadása. Holott például mind a magyarországi műkedvelés, mind pedig az itteni szerbhorvát, szlovák, román, vagy ruszin amatörizmus gyakorlatában nem ismeretlenek az efféle, igen szép eredményeket hozó kísérletek." (MSZ, 1975. IV. 26.) A kritikus esküdt ellensége a „kisszerűség"-nek, a „mindent elölről kell kezdeni" kishitűségének, s az újra nélkülözhetetlen első lépcsőfokként szolgáló álnépszínműveknek, a giccses daraboknak. Ekkor lehet a legkevésbé szóvá tenni azt, amit a vajdasági magyar kritika különben sohasem fogalmazhatott meg világosan. Bármennyire szimbolikus formájú vagy erejű lesz is a dráma, közönségsikert csupán az embereket foglalkoztató időszerű, tabu jellegű kérdéseket fölvetve (netalán meg is válaszolva) arathat.

Az amatőr színjátszás azonban a „modernség" követelményének elméleti hangsúlyozásától függetlenül is kitermelte a maga ellentmondásait. A Dolgozók pl. 1976-ban „műkedvelésünk két arcáról" cikkezik (VII. 2.), s megállapítja: a műkedvelés-szemlék formájában versenyjelleget ölt, aminek következtében a gyári dolgozók visszaszorulnak. A szemlék sokba kerülnek, s az elitizmus visszatérését serkentik. Ennek dacára Faragó Árpád a színvonal emelkedéséről beszél, mivel értékelésében hangsúlyozottan tekintetbe veszi a realitás-lehetőségeket (MSZ, 1976. VII. 9.). Hogy a műkedvelés az aranykorát éli, azt az a három szempont is természetessé teszi, amely – a Dolgozók heti beszámolója (1977. XII. 22.) szerint – a jugoszláv önigazgatás az alapértékei közé tartozott: a közösség, a tömegesség és az aktivitás. Olyan jellemzők, amelyektől a hivatásos művészek, a többé-kevésbé individualisták, idegenkednek.

Az adott politikai irányelv megengedi az Életjel-mozgalomnak a hetvenes években való kiszélesülését és elmélyülését, valamint ami ezzel járt: az óriási sikerélményét. Már az a körülmény is sokat mond a szabadkai élőújság megnőtt jelentőségéről, hogy a hat év (1972–1978) tevékenységét összefoglaló harmadik gyűjteményes kötete vaskosabb a korábbi 14 év tevékenységét fölölelő két kötet összterjedelménél.

Szabadka kezdettől fogva a szellemi véradó városa. Előbb Pest, később pedig Újvidék tart igényt tehetséges fiaira. Szinte szokássá lett, hogy a határvárosból elszármazott művészek és kultúrmunkások csak elérzékenyülni és közönség elé lépni ruccannak el gyermek- vagy ifjúkoruk színterére. A határvárosban rekedtek egyedüllétükben, kisebbségi érzésükben s az igazibbnak vélt élet hiányában legalább annak a látszatáról, a kisvárosi kultúra gondozásáról nem mondtak le. Meghökkentő: ez az ízlésében – nem mindig indokoltan – sokat bírált társaság (Dér Zoltán, Lévay Endre, Urbán János) már a hatvanas években olyan programot tűzött ki maga elé, melynek fontosságára hivatottabb, erősebb művelődési központok is csak később jöttek rá, s még a hetvenes évek végére sem dicsekedhetnek a szabadkaiakéhoz mérhető eredménnyel.

Az Életjelnek a jugoszláv és a magyar kulturális mércék által már hitelesített értékek továbbítása és tudatosítása az egyik alaprendeltetése. A másik viszont a félig-meddig feledésbe merült helyi múlt adalékainak fölkutatása és monografikus földolgozása, elkallódott szellemi javak újraértékelése. A szervezők többsége belátta: akkor hasznosíthatja a legteljesebben önmagát, ha – ahelyett, hogy saját magának igyekezne a fórumot kisajátítani – inkább egy magasabb színvonal és a hitelesebb közérdek szolgálatában találja meg önmagát. Ennek köszönhetően került a kiváló eredményekkel dicsekedhető, s már eleve társadalmi jellegű előadó-művészet az érdeklődés középpontjába. Másrészt: ugyanezzel magyarázható a kultúrtörténet iránti érdeklődés tükröződése a sorozatosan napvilágot látó kis és nagy formátumú Életjel-könyvekben. Noha kevés író maradt Szabadkán, ezzel nem szűnhetett meg a művelődési fórum élő irodalommal való kapcsolata, mivel alig volt magyar irodalmára a Délvidéknek, aki legalább egyszer ne élvezte volna az Életjel szervezőinek és közönségének vendégszeretetét.

A másodrendűség státuszában

Szabadka a kényszerhelyzetében régóta rájött: a szűkkeblű kisebb közösség helyett szélesebb társadalmi összefüggésekben kell gondolkodni, hiszen nincsenek olyan művészek, akiket egy-egy vidék vagy helység kisajátíthat magának. Ezért magyarországi és erdélyi írók, színművészek is szép számban voltak a vendégei, ahogyan a jugoszláv irodalom is – előadott műfordítások formájában – megkapta méltó helyét ezeken a rendezvényeken. A hetvenes évek közepétől hatóságilag erőltetett formában. Ahelyett ui., hogy az Életjel példáját követve hasonló szerbhorvát nyelvű kezdeményezés is született volna, az Életjel munkatársaira, főleg ennek az amatőr intézménynek a keretében létesült (Csáth Géza nevét viselő) szavalócsoport vezetőjére hárult a műsorok egy részének kétnyelvűsítése, ill. a szerbhorvát szavalócsoportnak és vezetőjének befogadása. Nem voltak akkor hajlandók észrevenni: a többségiek nyelvének az Életjel műsoraiba való beerőszakolása mindkét kultúra számára megalázó. E mozgalom ti. az indulásától, 1958-tól kezdve gondosan távol tartotta magát a magyar szellemtől, s ahol csak lehetett, kidomborította jugoszláv jellegét. Viszont a programok kisebb mértékű szerbhorvátosítása ugyanakkor a törtető délszláv nacionalizmusnak volt a trójai falova. Egészen más lett volna a helyzet, ha a szerb és a horvát fiatalok csoportosan kezdtek volna az Életjel keretében magyar, ill. magyarra fordított költeményeket szavalni, hogy bebizonyosodhasson: ha számukra az iskolában nem kötelező is a magyar nyelv tanulása, a saját kultúrájuknál nem sokkal tartják kevésbé jelentősnek azokét sem, akik között élnek, s akiknek nyelvé-

vel napról napra találkoznak az utcán és az intézményekben. Viszont az Életjel programjaiba való ékelődés, a magyarok ilyenfajta megalázásával, pusztán az együttműködés hamis látszatának a megteremtésére s Horváth Emma tanárnő energiája egy részének az anyanyelvű műsoroktól való elidegenítésére volt jó. Az Életjel az ilyen „oltással" csak szegényedett, ti. azt éreztették vele, hogy az előző években – a magyarországi és az erdélyi művészek, írók szerepeltetésével – nem volt eléggé hazafias. A tudatosan vállalt híd-jelleg kevés volt, a hovatartozást határozottabban, a kétnyelvűség formájában is bizonyítani kellett. De csak az addig magyar nyelvű Életjelnek. Akik csatlakoztak hozzá, azoknak nem, mivel a belügy számára a délszláv voltuk eleve garanciát jelentett.

Az Életjel szelleme azonban nem változott lényegesen. 1973–1978 között 146 nagy előadást tartott, a fiataljai pedig 98 miniműsort produkáltak. A nézők száma nagy előadásokon negyvenezernél, a föllépők száma pedig 1500-nál is több volt. Ezt a munkát olykor társadalmi kitüntetések is jutalmazták, a munkatársak pedig egyénileg gyakran értek el kiemelkedő sikereket a legrangosabb versenyeken. De nem egy neves, Magyarországra került vagy itthon maradt hivatásos művész is kinőtt a Csáth Kör amatőrjeinek hosszú sorából.

Ezek után szinte hihetetlen, hogy az ugyanilyen lendülettel teljesített újabb öt év után, Horváth Emma tanárnő még mindig a munkafeltételeik megoldatlanságáról panaszkodik Gubás Ágotának a Szabadkai Rádió kulturális riportműsorában (1983. I. 5-én): *„…meghúztuk magunkat a városházán, ott kaptunk helyet úgy-ahogy, de hát onnan is eléggé kinéznek bennünket… Nagyon jó lenne, ha a város művelődési illetékesei foglalkoznának ezzel a kérdéssel, mert nagyon nagy kár, hogy így hánykolódunk egyik helyről a másikra és tulajdonképpen sehol sem tudunk otthont kialakítani. A felszerelésünket sem tudjuk hol tartani, van némi bútorunk is. Nagyon fontos, hogy egy helyen legyünk, hogy egy termet berendezhessünk úgy, ahogy szeretnénk, mert higgyék el, hogy egy szépen berendezett meleg klubhelyiség vagy próbaterem rengeteget jelent, szinte esztétikailag is neveli a tagságot, mert vannak például olyan festményeink, amelyeket különböző fellépéseink alkalmával vagy jutalomként kaptunk. Ezt mind érdemes volna föltenni, aztán a különböző oklevelek stb."* **(Életjel 4.**, 1983. 165. p.) Hogy azonban a Kosztolányi Dezső Irodalmi Színpad – bár 1983-ig 152 előadást, évenként átlag 10 bemutatót tartott –, később csökkentette előadásainak a számát, az nem a munkatársai lanyhuló kedvén múlott.

Az Életjel-mozgalom a nyolcvanas évek második felében sem hagyta magát. Az 1988-ban kiadott 5. évkönyvének utószavában a többi között a következőket olvashatjuk (föltehetőleg Dévavári Zoltán tollából): *„Előújságunk megindulása óta 742 teljes estet betöltő előadást tartottunk; csupán az utóbbi öt évben 191-et, vagyis évente 38-at; ez kettővel kevesebb, mint amennyi az előző ötéves időszakban volt. A Csáth Kör rendezvényeinek a száma 412, vagyis a nagyműsorokkal együtt 1154-szer lép-*

tünk közönség elé. Ezt a csáthosok az 1983–1988 közti időszakban évente 19-szer tették meg, mert ebben a periódusban 94 műsort adtak. A Kosztolányi Színpad tagjai tízszer kevesebbszer: évente 9-szer, előző emlékkönyvünk megjelenése óta 46-szor. A nézők száma elérte a 180.000-ret (a nagy előadásokon 140.000-ren, a kicsiken 40.000-ren voltak), a szereplőké viszont meghaladta az 5000-ret. Könyvkiadásunk – sajnos – egyre kevésbé tud lépést tartani a nyomdaköltségek nagyméretű növekedésével. Az elmúlt időszakban tovább csökkent kiadványaink száma: a miniatűrsorozatban mindössze 5, a másik sorozatban pedig – a két almanachhal együtt – 12 munka jelent meg, szemben az előző időszak 7, illetve 13 kötetével. Húsz év alatt összesen 87 művet: 43 Életjel Miniatűrt, 39 Életjel Könyvet és 5 évkönyvet adtunk ki csaknem 30.000 példányban."

Mindez azt jelenti, hogy az Életjel mint művelődési intézmény csak megtűrtje, járuléka lehetett a magát szocialistának dicsérő jugoszláv társadalomnak. Ennek zártságához, fölülről irányított érdekköréhez képest a művelődés közege a lappangó nacionalizmus, a többet követelő liberalizmus, a fellegjáró idealizmus lételeme volt. Szabadkán csak – vagy elsősorban – magyar nyelven foglalkozni a művelődéssel nem volt megnyugtató a Kosovón kívül is irredentát kereső belügy számára. Akik (esetleg Goli otok emlékével) csupán az államünnepek vagy pártévfordulók alkalmával, esetleg az évkönyv bevezetőjében dicsőítik a marxizmust és a forradalmi hagyományokat, meglazult csavarok a gépezetben, tehát lehetőleg szorítani kell rajtuk.

Újvidéken viszonylag kevés elismerő szót írtak le a határváros művelődési érdemeiről. A tekintélyérdeknek és az irigységnek is jelentős szerepe volt az Életjel jelentőségének elhallgatásában, ill. óvatos, felemás dicséretében. De különben is az ismeretterjesztést alábecsülték az értékek (valós vagy vélt) teremtéséhez képest. Az Életjel a zeneiskola tanárait és diákjait is bevonta a munkájába, hogy a közönség minél teljesebb élménnyel hagyhassa el a termet. Az Újvidéki Rádió M Stúdiójának rendezvényei bár hasonló jellegűek, s a színvonaluk nem alacsonyabb a szabadkaiakénál, de alkalomszerűbbek, ritkábbak és kevésbé látogatottak voltak. Mozgalomjellegről itt nem lehetett beszélni.

Szabadkán nem az előadásai nagy többségében magyarnak maradt Életjel-előadásokat, hanem – sokkal nagyobb mértékben – a sikeresebben kétnyelvűvé erőltetett művelődési egyesületeket támogatják anyagilag. Ezek munkája azonban sem az Életjelhez, sem pedig Nagybecskerek, Bajmok, Csantavér vagy Kanizsa színházi amatörizmusához nem mérhető. S a kevésbé sikeres együttesekhez sem. A művelődési egyesületek száma a hetvenes évek második felében mindenesetre megnőtt – 130-ra emelkedett a Vajdaságban, közöttük 10 amatőr színházzal, 60 színiegyüttessel. Évente 200 bemutatót 140 000 ember néz meg. Esetenként jobban megmozgatják a közönséget, mint a hivatásosak. De díjvadászásra ösztönzik őket, más nemzetiségek darabjait adatva elő velük, nem

ritkán nagy összegekért alkalmazott hivatásos rendezőkkel. Ennek ellenére pl. a szabadkai Népszínház lenézi az öntevékenyeket, mivel immár akadémiát végzett színészekkel kötve szerződést, nem vadássza a vidéki tehetségeket. Így az amatőrök a megvesztegetések és sértődések miatt csak korlátozott körülmények között működhetnek.

A nyelvileg meg nem különböztetett versenymezőnyben természetesen könnyen a magyar amatőrök húzzák a rövidebbet. A kikindai együttes pl. Gyurkó László darabjával a zsűri avatatlansága miatt nem jutott el a szemlére (D, 1979. V. 24.). Az újságíró (Vlaovics József) fölveti a kérdést: vajon a zsűrinek nem kellene-e kötelezően tudnia magyarul.

Az amatőröket a politika általi – főleg erkölcsi – támogatás dacára általában lenézik. A funkcióban levő értelmiség, elsősorban a szerkesztők nem látják az öntevékeny művészeti produkció lényegét, a szakemberek viszont még mindig a könnyű fajsúlyú darabokat szeretnék rájuk tukmálni – panaszkodik Faragó Árpád (MSZ, 1979. VII. 5.). Az amatőr egyesületek ezzel szemben a másik véglet felé hajlanak: tartományi vagy országos szemlékre készülnek olyan darabokkal, amelyek nem vonzzák a vidéki közönséget. Vagyis inkább csak látszattevékenységet folytatnak. Ennek dacára Deák Ferencnek, a Vajdasági Közművelődési Közösség elnökének már a funkciója szerint sem lankadhat az optimizmusa, s a művelődési egyesületeket összetartásra buzdítja. Lényegében csak az a baj, hogy *„az érdekközösségek még nem igazolták teljes mértékben a beléjük vetett bizalmat"* – nyilatkozza (MSZ, 1979. XI. 11.).

A nyolcvanas évek elejétől, a profi közreműködők számának csökkenésével egyre inkább látszik, hogy az amatörizmus addigi virágzása főleg a saját színházuk által korlátozott hivatásos rendezőknek volt köszönhető, akik az amatőr színházakban igyekeztek megvalósítani elfojtott ambíciójukat, s a versenyekre készülve emésztették föl azok pénzét. A fiatalok viszont nem egy okból nem látják az érvényesülés lehetőségét az öntevékeny színházban. Így aztán a nyolcvanas években mind többször vetődik föl a kérdés: vajon nincs-e válságban az amatőr színjátszás.

Mindenesetre az évtized második felében a táj-, ill. vándorszínház, majd pedig az életképesnek bizonyuló Tanyaszínház megalakulása a szabadkai Népszínház korlátozódott tevékenysége mellett elsősorban az amatörizmus kifulladásának a következménye.

Középiskolások Művészeti Vetélkedője

A diákok önképzési-önnevelési kezdeményezéseit – különösen, ha azok nemzetiségiek voltak – nem támogatta kellő mértékben a jugoszláv társadalom. Annak ellenére ui., hogy itt az alkotókészség fejlesztése van előtérben, a tartományi alapokból csupán elvétve részesülhetett anyagi juttatásban a középiskolások 1967-ben Becsén alapított művészeti szemléje. Az iskolaigazgatók is többnyire csupán közömbösök voltak a magyartanárok által irányított diákok öntevékeny előkészületei és próbatétele iránt. A helyi társadalmi és községi szerveken múlott a vetélkedő megszervezése: az iskolafenntartó közösségek nem akadályozták ugyan, de semmit sem tettek ennek a rendkívül fontos ifjúsági amatőr tevékenységnek a fejlesztése érdekében – állapították meg az 1973-as vetélkedőt előkészítő beszélgetésen. A túlterhelt becsei szervezőket azzal tehermentesítették, hogy Újvidék a színjátszók, Zenta a képzőművészek, Topolya pedig a néprajzosok fogadását vállalta magára. Jellemző módon 1974-ben Bagi Ferenc, a vetélkedő egyik alapítója, arra hivatkozva emelhette ki a KMV társadalmi érdemeit, hogy a résztvevők később lelkes tagjai lesznek az Ifjúsági Szövetségnek, a Szocialista Szövetségnek, és *„nem ritkán... felvételüket kérik a Kommunista Szövetségbe"*. (Szűcs Imre, MSZ, IX. 7.) Különben különösen Ágoston Mihály és Gerold László várt sokat a szemle föllendülésétől. Az előbbi számára elsősorban a szövegmondás ápolása volt fontos, míg az utóbbi a színpadi kifejezésforma megújítását remélte a fiataloktól.

Az ezután következő években fokozatosan lanyhult a KMV iránti érdeklődés, s a színvonal is csökkent. Átmeneti fölfrissülésre 1979-ben, elsősorban a topolyai kulturológus diákok produkcióinak köszönhetően került sor. Ezt a sajtóvisszhangban már a címek is tükrözik (Bálint Sándor: **Emelkedett a színvonal**. MSZ, IV. 24. – Dudás Károly: **Meglepő érettség**. D, V. 17.). Ennek hatására vette föl a vetélkedőt mint állandó művelődési rendezvényt a tartomány az anyagilag támogatott kulturális tevékenységek és rendezvények sorába. A határozat azonban nem valósult meg. Továbbra is a magyartanárok lelkesedésétől függ a részvétel és a siker, viszont a pedagógusok helyzete rosszabbodik. Ezért a KMV színvonala a nyolcvanas években ismét süllyed. Egy humoreszkben plágiumra ismernek. Ennek hatására Podolszki József a funkcionáriusok felé vágó igazmondásra szánja magát: *„...a humánumra esküvő szónoklataink, emberiességet követelő toleranciánk, a szabadságra való nevelés jegyében gyakorolt nagylelkűségünk... nem egyéb, mint saját tisztátalan... lelkiismeretünk spanyolfala... mi nem a gyerekeinkkel, hanem önmagunkkal szemben vagyunk elnézőek..."* (**Álhumánus pedagógia**. 7N, 1985. V. 10.). A lesújtó vélemények között volt egy (a Soltis Lajosé), amely egyenesen fölöslegesnek tartotta a szemlét.

Magyar nyelvű színház szerb központban

Gerold László abban a reményben köszönti a végre megszülető Újvidéki Színházat, hogy a szabadkai Népszínház majd támogatni fogja azt (MSZ, 1973. VI. 3.). Talán az ünnepi alkalom miatt nem jutott eszébe: a szabadkai Népszínház – jóllehet nem önkéntesen – mindig is a támogató helyzetében volt. Már a hatvanas években több színész hagyta ott az Újvidéki Rádió kedvéért, s ez a rossz hagyomány a továbbiakban is folytatódni fog. Geroldnak az új színházzal szemben támasztott követelménye az újjászületéssel fenyegető proletkulttal szembeni másik végletet jelenti. A színházkritikus ui. a „mit"-tel szemben a „hogyan"-ra fekteti a hangsúlyt az Újvidéki Színház remélt produkciójában. Ez már abból a szempontból is kitűnik, ahogyan a néhány évvel korábban született drámákat megítéli. Szerinte: *„Amikor a Forum színműpályázatára Majtényi, Tóth vagy Gobby-Fehér megírja áltörténelmi, álbibliai művét, akkor az efféle törekvések már rég idejétmúltak. Akárcsak Deák Tor című művének keletkezésekor a williamsi drámamodell, amely hangvételben, lélekrajzban, tobzódó indulatokban, idegbajos hősökben a vajdasági magyar író előtt követendő példaként állhatott."* (In: **Tanulmányok,** a Magyar Tanszék kiadványa, 1974. 36. p.)

Az igazgató, Németh P. István persze nem kerülheti ki a kompromisszumot. Mindenesetre elhatárolja magát a munkásnegyedekben működő színházak gyakorlatától, mivel ezek valójában elszigetelik a dolgozókat, hiszen a csarnokokban rendezett előadás gyakran csak divatos kokettálás a munkásosztállyal. Az igazgató az igazi okra nem gondolhat, vagy pedig nem mondhatja ki azt. A magyar színházat ti. ott kellett volna megnyitni Újvidéken, ahol a legtöbb magyar él: a Telepen. Ezáltal a színházlátogatók toborzása s ezzel együtt a közönségnevelés és a program-összeállítás kérdése is könnyebben megoldható lett volna. Így viszont az Újvidéki Színház inkább csak azok számára alakult meg, akiknek – mint újságíróknak, szerkesztőknek, tanároknak, politikusoknak – az ötvenes évektől vált állandó lakhelyévé Újvidék, ill., akik mint diákok csak néhány évet töltenek a tartományi fővárosban. Természetesen a Telepen működő magyar színház gondolata nem merülhetett föl komolyan a szeparatizmusnak ezzel járó gyanúja miatt. S talán már az Újvidéken megtelepedett, az ottani körülményekbe beleszokott magyar csúcsértelmiség elgépiesedett magatartása miatt sem.

Németh P. István kompromisszumos elképzelése szerint a munkásosztály a küldöttei révén vehet részt a színházpolitika irányításában. Ezáltal a szélesebb közönség számára is élvezhető darabok kerülhetnének bemutatásra. Az igazgató szerint a szélsőségesen avantgárd színháznak csupán ott lehet helye, ahol több színház is van.

Egy év múlva olyan az eredmény, amilyet ekkor egy nemzetiségi színháztól a Vajdaságban várni lehetett. A nézőátlag 150-170, s a tervezettnél kevesebb bemutató készült el. A remélt kapcsolat sem alakult ki a szabadkai Népszínházzal. Hogy a színház művelődési szerepe tisztázatlan, még nem okoz közéleti problémát. Gerold viszont a szabadkai és az újvidéki színházról szólva kívülről, fölülről, mélyebb azonosulás nélkül beszél. Számára a modernizálódás fontos, amelyet az akadémiát végzett színészektől vár (ÚS, 1975. 130. sz.).

Azoknak kell törődniük az új színház működőképességével, akiknek eredetileg nem ez a dolguk. G. Fehér Gyula, a Vajdasági Íróegyesület Drámai Szakosztálya elnöke bizonygatja különböző helyeken: megbízható dramaturg, alkotó egyéniség nélkül nincs kellő színvonal. Többnyire G. Fehér viszi a szót az önálló műsorpolitika, az alkotóműhely és a házi szerzőkről való gondoskodás érdekében is. Valójában a színházi művészet emberi hitelességéért, a napi politikától való függetlenedésért küzd, és az adott életre való alkotói reagálás jogáért, a korszerű igazmondásért.

A tánc azonban kötélhez kötött. G. Fehér Gyula Szabadkán bemutatott két drámája csupán közvetve szólhat a jelenhez. **A szabadság pillanata** esetében nehéz eldönteni: gyávaság vagy bátorság változtatta-e meg az eredeti címet (**A budaiak szabadsága**). Az író a műve címe által se emlegesse azt, amitől tartózkodnia illik. S ugyanakkor: miért ne kaphatna a megváltoztatott cím által a mű ironikusan általánosabb, s ezáltal konkrétabb (vajdasági magyar) jelentést? Ez annál inkább lehetséges, minthogy a darab autonómiapárti mesterembere a fordulatot követően – a korábbi rábeszélői általi elárultként – balekká válik. Ez az üzenet tehát tovább edzheti a magyarok óvatosságát, kétszínűségét.

És a **Vallatás**ban is eszköz a múlt: Cseh Károly példája által a jugoszláviai magyar forradalmár – fasiszta magyar hóhérokkal szembeni – mérhetetlen erkölcsi fölényének kidomborítására hivatott.

Ugyanakkor – Újvidéken – Bogdánfinak a (szabadkaiak által bemutatott) **Bűnösök** c. óvatosan moralizáló darabja nem nyújthatta azt a színvonalat, amelyet az esztétika formailag és tartalmilag támasztott az új színházzal szemben. A szerző a drámai konkrétságában nem vállalhatja olyan élesen azt, amit az aforizmáiban a maga általánosságában büntetlenül kimondhat.

Pedig a szatírától óvakodni kényszerülő jugoszláviai magyar drámaírók nem számíthatnak közönségsikerre. A hatalom érdekével viszont ellenkezik, hogy a nemzetiségi író dramaturggal, rendezővel és színészekkel összefogva, nyilvános helyen félreérthetetlenül szóljon a vele azonos nyelven beszélőkhöz. Ezen kívül más okai is vannak az Újvidéki Színház viszonylag normális működésének. Akaratlanul is rendkívül sokat mond ezekről Gerold László, amikor a Híd 1976-os decemberi számában a káderpolitika nevében megfeddi a Rádiószínház

színészeit, akik nem akarnak részt venni az Újvidéki Színház pályázatán, mert ott a viszonyok több szempontból rendezetlenek, és a fizetés is kisebb. Gerold az egyetemről átszólva emlékezteti őket: eredetileg abban a tudatban jöttek többségükben a megszüntetett vidéki színházakból Újvidékre (a Rádió keretében működő különleges szerepű intézménybe), hogy végül majd az igazi közegükben, a színházban érvényesítsék tehetségüket. Geroldnak nem juthat eszébe: csak akkor lenne erkölcsi joga ilyen tanácsot adni, ha a Magyar Tanszéket otthagyva, dramaturgnak jelentkezne az Újvidéki Színházban. (Mellesleg: a szerző naivan megjegyzi, hogy a Kilátó nem tartott igényt a cikkére...)

Az írók a színház velük szembeni tartózkodása kapcsán, 1977 tavaszán vitatkozni kezdenek a Magyar Szóban. Németh P. István ui. elhamarkodott kijelentést tett a budapesti Élet és Irodalom c. hetilapban. Szerinte a Vajdaságban az írók nem írnak drámát, holott ekkor már az Újvidéki Színház művészeti tanácsa több író szövegét javasolta bemutatásra. Az első bemutatóra azonban még sokáig kell várni.

Ebben az időben virágzott a szabadkai Népszínház tájolás-kultúrája. A legtöbb magyarlakta helységben lelkes közönség fogadta a színészeket, s a munkájukat némi anyagi juttatás is megkönnyítette. Akkor még volt remény, hogy nemcsak a községektől, hanem a tartománytól is számíthatnak támogatásra. Íme, hogyan nyilatkozott erről Biacsi Antal igazgató: *„Két éves a kérelem, hogy a vidékjárás költségeinek eddig a községekre szabott 20%-át is a tartomány vegye át, mert a községek csak 12-14%-kal járulnak hozzá a költségekhez. S emellett sikerdarabokat kérnek, hogy a bevétel nagyobb legyen. A közönség ízlése így visszafejlődött, nem láthatják a nívós produkciókat."* (MSZ, 1977. IV. 13.) A szabadkai Népszínház magyar csoportja vidéken 105, Szabadkán pedig 100, a szabadkai községben viszont 15 előadást tart évente. Ezzel szemben a színészek jövedelme nem üti meg a vajdasági átlagot. Az Újvidéki Színház pedig ebben az időben törte a fejét a színvonal emelésén, a közönség toborzásán és a vajdasági magyar drámák bemutatásán.

Hogy mi volt ennek az ára, az Barácius Zoltánnak az elkeseredett tiltakozásából derül ki legvilágosabban (**Zrenjaninban a helyzet változatlan.** 7N, 1977. XII. 9.). Barácius szerint az Újvidéki Színház, a második vajdasági magyar színház megalapításával eldőlt a 25 éve folyó vita arról, vajon kell-e a Bánságban hivatásos magyar színház. *„A minden időben jobb sorsra érdemes MADÁCH AMATŐRSZÍNHÁZ megint fekete kenyeret eszik. ...ma már semmit sem várunk a Tiszán túlról, mindent elintézünk Újvidéken és Szabadkán"* – írja Barácius, aki szerint csupán Szűcs Imrének a Bánáti Híradó c. Magyar Szó-mellékletben kifejtett tevékenysége kavarta föl a lankadó amatörizmus állóvizét.

Ha a vidéken a dilettantizmus hódít, akkor – a hetvenes évek végére – a központokban a középszerűség uralkodik el, a rendezők kompromisszumokat kötnek, hogy ne haragítsák magukra az érdekcsoportokat. A színház bürokratizálódik, s ellenhatásként 1978-ban megszületik a Tanyaszínház.

Kialakulatlan másság

A szabadkai Népszínház terme sem telik meg, ha vajdasági szerző van a programon. **A hazai dráma ténye bénítólag hat?!** – kiált föl a beszámolójának már a címében Gubás Ágota Bosnyák István Sinkó Ervin regénye történelmi viszontagságairól szóló színművének bemutatója kapcsán (Ü, 1978. 12. sz.).

Ez azonban nem riasztja a vezetőséget, mert a következő évben Szabadkán vihették színre Varga Zoltánnak **A tanítvány** c. művét, amely a mitológiát az akkor tipikus emberi magatartás nyelvére fordítja le. A viszonylagosság elvét vallva nem tör pálcát a megalkuvás fölött.

Az Újvidéki Színház kezdetben kizárólag, később pedig többnyire – jellegzetesen provinciális sznobizmussal – elsősorban világirodalmi, kisebb mértékben pedig magyar irodalmi művek bemutatásával igyekezett a leginkább gyér nézőközönség figyelmét lekötni. Az esztétikai gyönyört a vendégrendezők még fokozhatták. Hogy mennyire politikusi mesterkedés műve volt az Újvidéki Színház, annak egyértelmű bizonyítéka, miszerint a nyelvi-művelődési közeg, mely állítólag létrehozta, egészen 1979-ig (öt évig!) nem volt képes a saját alkotásával ellátni az intézményét. Ekkor különben egyetlen évadban magyar és szerbhorvát társulatok által hat vajdasági magyar darabot mutattak be (!).

Újvidéken elsőként – dramatizált formában – Gion Nándor **Ezen az oldalon** c. novellaciklusát állították színpadra. A rendező Radoslav Dorić azonban (akaratlanul?) megsemmisítette az egyszerre temető- és híd-közeli, faluszéli Keglovics utca szimbolikáját, a színészek és a saját egyéniségét próbálva kiteljesíteni az öncélúvá fokozott játék által.

Ezután a két későbbi „házi" szerző: G. Fehér Gyula és Tolnai Ottó műve következett.

G. Fehér monodrámája, a **Bűnös-e a Szél**?, bár már a címében rákérdez a társadalom minden pórusába behatolni igyekvő külső nyomásra, a kötelező ideológiára, magában a műben sem lehet konkrétabb. Elgondolkodtatva színvonalasan szórakoztató, azonban nem villanthatja föl a vajdasági magyarság szaporodó külön – a világ minden elnyomott népével mégis közös – gondjait. A néző fejére olvassa a bűneit, mindazonáltal a legnagyobbakra, a nézőktől többnyire függetlenekre nem kérdezhet rá.

Tolnainak a **Végeladás** c., színpadra készült műve viszont dramaturgiailag is megoldatlan maradt. Rendezőjének nem sikerült a jelrendszer és a mondanivaló egységét megteremtenie. A darab csak az Új Symposion munkatársait lelkesítette föl, akiket a színházi élmény metafizikai révedezésekre csábított (169–170. sz.). Meg olyanokat, akiket a napi munkájuk eleve Tolnai törekvésének támogatására kötelez. Pl. a dramaturg Franyó Zsuzsát, aki azonban nem leplezheti, hogy nem valós színházi élmény hatására írta a következő általános minősítést: *„A Tolnai-drámák nagy többségét a költőiség hatja át, és a drámák motívumvilága mintegy egyesíti az egész drámai opust, a többrétegű asszociációs szintek pedig hangulatilag kapcsolják össze színpadi műveit. Főleg képzőművészeti jártasságra van szükségünk, hogy követni tudjuk a festői képsorok asszociatív szintjét."* (**Az Újvidéki Színház harminc éve**, 2004. 34. p.)

Akik az említett mű kapcsán körültekintően elemezték azt, amit láttak, mint Bambach Róbert (Ü, 1979. 10. sz.) és Guelmino Sándor (H, 1979. 12. sz.), korántsem elégedtek meg a mű kihámozható üzenetével, Csömöre bácsi kommunizmus okozta hol derűs, hol szívszorongató, de sztoikusan vállalt magányának jelzéseivel, minthogy a szerző és a rendező koncepcióinak kettősségét érzékelték számos jelenetben, nem tanúsítva érzékenységet a *„festői képsorok asszociatív szintje"* iránt.

Ennek okára Gerold László mutatott rá, aki szerint a rendezők a színházi vezetéstől feladatot kapnak, ezért anyagukat (valóságukat) értékelő személyiségekként nem bontakozhatnak ki. Míg nem alkothatnak a saját belátásuk szerint, addig nincs hiteles színjátszás. Az előadásokból hiányzik a határozott világkép, a történelmi jelenlét. Eleve eldöntetik: mi kell a nézőnek. Pedig – Gerold szerint – a szellemi posvány állóvizét csak a színház kavarhatná föl (MSZ, 1980. I. 19. – H, 1980. 9. sz.). Nem csoda tehát – mondja –, hogy az **Áfonyák** (1969), a **Légszomj** (1971) és a **Jób** (1973) nem szerepelt a Sterija Játékokon. Tolnai Ottónak (az Új Symposionban közölt) **Tűzálló esernyő** c. egzisztenciánkba maró művét nem merték bemutatni, s különben is a **Végeladás** *„kecskeméti előadása mennyivel jobb rendezői koncepcióval került közönség elé"* (Uő. MSZ, 1980. XI. 6.). A megkötött kezű vajdasági rendező egyébként Virág Mihály volt.

Az Újvidéki Színház közönséghiánnyal küszködik. Ezt a zavaros helyzetet próbálja kihasználni Bogdánfi Sándor, amikor a másik végletbe esve, más műfajokból készült színműveket, valamint az egy kalap alá vett Németh László, Illyés és Deák műve, az **Áfonyák** helyett a kortárs életből merített témájú darabokat mutatna be. Bogdánfi a félelem bélelte életidegenséget, sznobizmust a közönséghez való alkalmazkodással váltaná föl. Eszébe sem jut, hogy az általa fennen hangoztatott marxizmus eredetileg az emberiség legmagasabb rangú alkotásainak befogadására akarta képessé tenni a munkásosztályt. Igaz, Bogdánfi

Örkényt, Herceget és Majtényit ajánlja. (Vö. D, 1980. IX. 18., 25. – MSZ, 1980. IX. 28.) Csakhogy egyrészt Örkény nem a délvidéki magyarság írója, másrészt pedig Herceg és Majtényi nem drámaírók, s a politika különben is leszoktatta őket a kortárs élettel való szembesülésről. Pl. Majtényinak **A száműzött** c. műve nehezebben megfejthető üzenetet hordoz, mint Németh László vagy Illyés Gyula színpadi művei.

Ám nem csupán ízlésválságról van szó ebben az időben, ami abból is látszik, hogy a hatalom a színészeket is áruvá akarja tenni. Mint szabad művészek projektet készítenének és társítanák a munkájukat. Az ilyen elüzletiesedés azonban növelné a különbséget a futtatottak és a mellőzöttek között. Ez a megoldás fölerősítené a színház szórakoztató funkcióját, másfelől viszont a minőség jelentős mértékben a politikai szűrő függvénye lenne. Nyilván az Újvidéki Színházban is voltak olyanok, akik – akár az anyanyelvi határon átlépve – hajlottak volna az ilyen megoldásra. Annál is inkább, mert a színészek személyi jövedelme, ill. a rendezőik díjazása elmaradt a Szerb Népszínház munkatársainak jövedéke mögött.

A közönségtoborzás a szabadkai Népszínházban is nehéz feladat. A válság itt sem kisebb, csak más formájú, mert a többség még mindig a népszínművek, az operettek s újabban a musical pártján van. A műsorkészítők azonban igazolni szeretnék programtervezésüket, ezért közvélemény-kutatást kezdeményeznek a nyolcvanas évek közepén. A szétküldött kérdőíveknek viszont csak a tíz százaléka érkezik vissza. A véleménynyilvánítók – részben a kínálattól befolyásoltan – három világirodalmi (nyugati) drámát választottak, s a magyar drámán kívül egy jugoszlávot is. A szerbhorvát társulat által kínált darabok között a legnépszerűbbek mind szlávok (!). A világirodalmat is Dosztojevszkij képviseli.

A legtehetségesebb színészek a szomorú hagyományt folytatva anyagi és erkölcsi okok miatt kényszerülnek a szabadkai Népszínház elhagyására. Guelmino Sándort ennek kapcsán a lelkiismerete cikkírásra ösztönzi (MSZ, 1981. X. 27.). Jóllehet ő nem szabadkai, szerinte *„nem lehet egy elitszínházunk és egy csórószínházunk”*. Megbotránkoztatja, hogy Szabadkán állandósult a magyar tagozat igazgatóválsága, a kádergondja, s hogy – a tájolás feladata miatt – az elvégzett munka nincs arányban a juttatással.

Különben 1983-ban, míg a Népszínház szerbhorvát társulata 97 előadást tartott, addig a magyar százat, tízet a község más helységeiben és 105-öt a Vajdaság távolabbi területein. Ezenkívül, miként már 25 éve, a társulat Horvátország és Szlovénia magyarlakta vidékeire is ellátogatott. Közben a színház épülete megroggyant, a falakat gerendák támogatják. A pénz lassan, évenként érkezik. Közönség alig van, az egyik előadáson 27 jegy kelt el. A helyzet 1984-ben a szabadkai Népszínház alapításának 130. jubileumán változatlan. A belső viszo-

nyok rosszak, és 12 színészi munkahely betöltetlen, ezért színészcserére kényszerülnek Újvidékkel. A javadalmazás továbbra is aránytalan: a túlterheltek és a dologtalanok személyi jövedelme között nem jelentős a különbség, ezért a többletteljesítés, a tájolás nincs motiválva.

Eközben Újvidéken olyan felemás sikerű bemutatókra kerül sor, mint Kopeczky Lászlónak a **Színész és a halál** c. vígjátéka, Deák Ferenc **Nirvána** c. drámája, valamint Tolnai Ottónak a **Bayer-aszpirin** c., Jancsó Miklós által rendezett monodrámája.

Kopeczky darabjának meghatározó sajátosságot kölcsönzött a Bambach Róbert rendező által belevitt szín-szimbolika. Az alkoholizmusában megmutatkozó jellemgyengeség a három domináló szín által külön hangsúlyt kapott. Deák drámája viszont már önmagában is moralista jellegű, de a színpadon nélkülözte a kellő rendezői, ill. színészi kidolgozottságot.

Ez még inkább elmondható Tolnai Ottó művéről, amely azonban Ladik Katalin vetkőzésének köszönhetően mégis vonzotta valamennyire a közönséget. Tolnai a Film, Színház, Muzsika c. lapnak adott nyilatkozatában nyíltan bevallotta: *„a darabbal semmi mondanivalóm nincs... materialista poétikám... követeli a teret... a valóban szabad vers eredményét még nem kamatoztatta a színház."* (MSZ, 1982. X. 3.) Ennek ellenére a darab a kecskeméti kamaraszínházban – aligha függetlenül Ladik Katalin nőiességétől – sikert aratott. Ott még tisztelendő művészi forradalomnak számított az ilyen vállalkozás.

Az Újvidéki Színház egyik (tudatos vagy öntudatlan) feladata: a bemutatott mű túlfokozott játékosságának túlfokozása, az írói üzenet rendezői többletmunka általi semlegesítése. Pl. a már említett szerb rendező **A bohóc** címen olyképpen viszi színpadra Herceg János **Ég és föld** c., annak idején botrányos regényét, hogy a különben is áttételes műnek sem önmagához, sem pedig az ihletőjéhez, a kommunista erőszaktevéshez már nincs sok köze.

Ugyanez a problémája Majtényi Mihály **Harmadik ablak** c., színpadra alkalmazott novellájának is. Tipikussá lett színházi jelenségről van szó, s ez nem kerüli el Gerold László figyelmét. Már nem a modernséget kéri számon a kritikus, hanem a valóságélményt, a műfajparódiának az életre vonatkoztatását. (Vö. H, 1984. 4. sz.) Akkor is, ha az ő számára az életesség általában inkább a drámai hősök tetteinek meggyőző motiváltságát, emberi hitelességét jelenti, nem pedig a hatósági nyomásra visszaszorított emberi tartalmak alkotói fölszabadítását, megformálását.

Az eleven élettől független Újvidéki Színházban 1983 végén látszólag stílusváltásra készülődnek. De bűvkörben forognak, mert a játékosság, az irónia és a szatíra elemeit akarják szaporítani, anélkül azonban, hogy hangsúlyozhatnák: őszinte társadalom- és nemzet(iség)kritika a fájón hiányzó alap. Ekkorra

azonban már – Gion Nándor irányításával – valamennyire rendezték soraikat, nemritkán telt ház előtt évente 90 előadást tartanak, ebből 17-et vidéken. De hol van ez a szabadkaiak vállalkozásához képest!?

Tartós föllendülésre több okból sem számíthat az Újvidéki Színház. A multimediális látványosság sem teheti szélesebb körökben vonzóvá az olyan összeállítást, mint amilyen Fehér Kálmán **Látomásnak ajtót nyitni** c. kantátájából készül. Az alkotók nem fogtak össze egy egységes egészért.

Gerold kritikáiban nem mondja ki közvetlenül, de sejteti: a színház eredeti funkciójától való elidegenedése, elidegenítése folyik Újvidéken. Anélkül, hogy ezekben az években elővenné az általa tíz-tizenöt évvel korábban alkalmazott szociográfiai szondát, és dokumentumszerűen bizonyítaná: kevés magyar embert érdekel a színház, s a látogatók egy részét is többnyire a kötelességérzés vagy sznobizmus vezeti oda, következetesen tér vissza a színházi élmény teljességének igényéhez, a drámahősök életszerűvé formálásának fontosságához, a rendezői alaptörekvés és az azt szolgáló egyéb megoldások funkcionális egységéhez. Viszont ezzel kimondatlanul is közelebb akarja hozni a színházi előadásokat a közönséghez, amelynek többsége fogékonyabb a lélektani realizmus, ill. a Sztanyiszlavszkij-féle színpadértelmezés iránt. (Nem véletlenül tartozhattak éppen Csehov művei az Újvidéki Színház legsikerültebb előadásai közé.)

Gerold ezzel szemben nemegyszer (főleg Tolnai **Briliáns** c. monodrámájával kapcsolatban – H, 1985. 6. sz.) használja az „illusztrálás" fogalmát a rendezői koncepcióval, ill. a színészi játékkal kapcsolatban. Ezzel azt akarja mondani: szerepjátszás helyett a teljes lényüket kellene működtetniük a színészeknek. Távolságtartó utalás helyett azonosulásra törekedni. Nem fejti ki, de aligha arra gondol, amit Diderot fejteget a **Színészparadoxon** c. művében. Ti. számára sem a színész érzelmei fontosak, hanem az általa megformált alak valószerűsége, hús-vér volta.

Azt hihetnénk, az fáj Geroldnak, ami másoknak jólesik, amikor G. Fehér Gyulának a **Duna menti Hollywood** c. zenés színjátékáról írt bírálatát olvassuk (H, 1986. 2. sz.). Mintha szándékosan nem akarná tudomásul venni: nem kereshetünk tragédiát a zenés-táncos játékban, s nem kérhetjük számon a frappáns igazmondást azon, ami tudatosan készült közhelyesnek. Ekkor még valóban úgy látszik: a Bori Imre mellett hatalomra szert tett kritikus az ízlésével tüntet, amikor előkelőnek látszó gesztussal húzza át a könnyű színházi műfaj létét.

Viszont három évvel később már körvonalazódnak az indítékok. Gerold nyilván a vajdasági magyar színházi értelmiség megkötöttsége, tehetetlensége okozta túlkompenzációra, a látszatteremtés fölöslegességére érez rá, amikor G. Fehér Gyula **A hajó** c. drámájának bemutatója kapcsán is a túlfokozottságot

(erőbedobást, hangoskodást, lendületességet – tehát a látványosságot) kifogásolja a célszerűbb mértéktartással, visszafogottsággal szemben (H, 1989. 3. sz.).

Főleg utólag látszik egyértelműen: a kritikusnak korábban az ízlésétől (akaratlanul is a hangulatától, körülményeitől stb. is) függő véleménye ezekben az években az általa kifejeződő kritika által veszélyre hívja föl a közfigyelmet a Híd folyóirat általa szerkesztett kritikai rovatában. Ez különösen Végel Lászlónak az **Áttüntetések** c. regénye színpadi változatának bemutatása kapcsán született bírálatban kap nyomatékot (H, 1988. 3. sz.). Nem arról van szó, mintha nem érződne: a dramatizált regény teljes elutasításában az előítélet alapvető szerepet játszik, hanem arról, miszerint valóban zűrzavar uralkodik a Ljubiša Ristić rendezte darabban. A három történelmi időpont összemosódik, a cirkuszi jelleg – a szex fő motívumának vezetésével – pedig fölerősödik, miközben a szerb nyelv is megjelenik a darabban...

Az „avantgárd" színház iránti lelkesedés

A nyolcvanas évek közepére elmélyült a szabadkai Népszínház válsága. Az igazgatókat gyorsan kifárasztották a belső viszályok, s gyakran váltották egymást. A munkatársak közel sem egyformán vették ki részüket a munkából. A két fizetett rendezővel működő művészkáder (színészek, zenészek stb.) a színház dolgozóinak alig a harmadát tette ki. A színház felújítása lassan folyt, és voltak, akik 130 év után a legszívesebben fölszámolták volna az intézményt, míg mások a kényszerigazgatásban láttak átmeneti megoldást. A műsorpolitika nem volt közönségtoborzó, de ugyanakkor elit jellegű sem. A színházértők száma nemhogy növekedett volna, hanem inkább csökkent. A drámai előadások nem vonzották a közönséget, legfeljebb az olyan darabot nézték meg viszonylag sokan, mint amilyen a Csáth műve alapján készült **A varázsló halála**, ám ebben is inkább csak a vetkőző jelenetek voltak érdekfeszítők. Csupán a könnyű műfaj iránt érdeklődtek. Ezek az előadások megérték a 70-80 reprízt, szemben a tartalmasabb darabok 10 megismételt előadásával.

A krízist a sajtó nem hallgatta el. Dudás Károly cikke szerint (7N, 1984. VIII. 10.) a közönség szinte egyáltalán nem látogatja a művelődési rendezvényeket. Emiatt kellett a Népszínháznak időnap előtt évadzárást tartania. A szomorú eseteket a publicista csak az Életjel és a Kanizsai Írótábor eredményes munkájával tudja ellenpontozni. S azzal vigasztalódik, hogy Magyarországon sem jobb a helyzet. A lényeges különbségről azonban ekkor még nem beszélhet.

Maguk a színészek is elégedetlenkedtek. Kovács Frigyes tiltakozik, mert a szabadkai Népszínház tradíciójáról szólva komolyan veszik az országban „kulcsok"

révén megszerzett „hírt és a nevet" (N, 1990. IX. 19.). És Kasza Éva is utóbb úgy emlékezik, hogy a hetvenes évek második felétől kezdve esett a színvonal, és apadt a nézők száma. Ettől függetlenül a színésznő szerint megtették az előkészületeket a színház fölújítására. A makett sokáig az előcsarnokban állt és „súlyos milliókat" utaltak át, amelyeket elherdáltak (CSK, 1991. XII. 26.). Brenner János meg is nevezte ezt az összeget, 4,5 millió dinárt, amelynek nagyobb részét Szabadkának abban az időben porondra lépett színházi prófétája a zsinagógában költött el (N, 1990. VIII. 22.).

Szabadka művelődésének felelősei érthetően sokáig tanácstalanok voltak. 1985-ben azonban kapóra jött nekik Ljubiša Ristić, a már neves rendező, aki Maribor, ill. Bitola helyett a szabadkai ajánlatot fogadta el. Ristić állítólag kiválóan beszél olaszul és angolul, elsajátította a szlovén nyelvet, s magyarul is meg akart tanulni. Kezdetben fűt-fát ígérve hízelgett a szabadkaiaknak. Átugorni akarván az európai népművelő színházmodellt, a határváros eddigi hátrányát radikálisan az előnyévé akarta változtatni. Szerinte innen rálátás nyitható a magyarországi színházi életre is. S ez állítólag azért fontos, mivel a jugoszláv kultúra híjával van az európai művelődés hatásának, különösképpen a magyarének, ami föltétlenül pótolandó. Így aztán nem egyszerű fejlődés, hanem reneszánsz várható ott, ahonnan elmentek vagy elkívánkoztak a legjobbak. A változás – Ristić elképzelése szerint – néhány megtervezett programú év alatt meghozná a gyümölcsét.

Ősztől az új színházi vezető ennek szellemében kezdett működni. A taktikai érzékének jeleként levélben segítséget kért a közönségtől. Így tette közhírré, hogy október 12-én gyönyörű új színház nyílt, a zsinagóga, s hogy még ebben a hónapban a város több pontján bemutatják a **Madách-kommentárok**at, mindkét társulat és vendégszínészek közreműködésével, szimultán fordítással. A látogató jelentkezhet a megadott telefonszámon, és jegyet igényelhet.

Viszont kezdetben is kilóg a lóláb, minthogy Ristić már ekkor ellentmondásosan nyilatkozott. Egyfelől agyondicsérte Szabadkát mint a vajdasági magyarság fő hagyományőrző városát, az urbánus kultúrát (a zágrábit is), tudomásul véve a lakosságcsökkenést, a gazdasági elmaradottságot. Másrészt azonban egy sajátos vitalista filozófia nevében a konzervativizmust a hullalét jelének tartotta, s egy posztavantgárd, ill. posztmodern koncepció által akart újat teremteni a kimúlt helyett. (Vö. MSZ, 1985. IX. 8.) A pangás, a színházi kultúra üressége, a felelős emberek tehetetlensége ui. merő ellentéte a (szocialista) polgári gerincességnek, hagyományőrzésnek. Ristić tehát a romokat tovább rombolni, az eutanáziát fölgyorsítani, s emellett egy teljesen új kultúrát teremteni jött Szabadkára. Belgrádi politikai erők is állhattak mögötte, ti. eleve többet tudott a határváros művelődési és gazdasági körülményeiről egy színházi embernél, s többnyire igen taktikusan nyilatkozott, egy stratégia elképzeléseihez igyekezve tartani magát.

Erre az is utal, hogy Ristić, akinek nem lehetett különösebb oka, hogy szeresse a magyarokat, kezdetben a vajdasági magyarok központjává akarta avatni Szabadkát. Emellett a magyarországi színházi élet (kultúra) általi támogatásra is spekulált, aligha függetlenül a tartomány-központúsággal szembeni ellenszenvétől, az erősödő szerb nacionalizmus egyik uralkodó jelszavától, az autonómiaellenességtől. A Tartományi Művelődési Önigazgatási Érdekközösség ui. – vele szemben – a nemzetiségek egységének megbomlását s az új színházi előadások kisvárosi művelődési otthonok általi befogadhatatlanságát, a jegyek megfizethetetlenségét, és – kissé szemforgató módon – a tájolás valószínű megszűnését nehezményezte.

Ristić rendkívüli jelensége elsősorban a politikusokat és a neki megfelelő színészeket szédítette meg. Kovács Frigyes ennek kapcsán szegezi főnöke mellének a következő vádat: *„1985 nyarán és őszén... magasztos célokat szolgáló, a mindig dicső jövőnk ölünkbe pottyantásának már-már kézzel fogható lehetőségével kápráztattad el tehetetlenségükben, tehetségtelenségükben és saját butaságukban fetrengő szabadkai funkcionáriusaink és vezetőink egész hadát. A gerinc nélkül született vagy elgerinctelenített, a saját ostobaságukat, tehetségtelenségüket beismerni még a tükör előtt sem merő színészek (a kivételnek mindig tisztelet) áhítattal, alázattal néztek rád, a nagy mágusra, a csodatevőre, mert elhitték neked a nagy meggyőzőerővel hirdetett állításodat, miszerint »mindenki átugorhatja a két métert, csak nem tud róla...«”* (N, 1990. VI. 27.)

A csődélménytől már igencsak megcsömörlött kultúrmunkások és színházi szakemberek többsége elkábult a nagy hírű rendező nagyzási hóbortjától. Podolszki József, Csordás Mihály, Barácius Zoltán, Faragó Árpád, Szöllősy Vágó László, Bartuc Gabriella – legalábbis kezdetben – érthetően magát a megváltást várja az új színházi jelenségtől.

A Ristić iránti kételyek erősödése

Csupán ketten figyelmeztettek a veszélyre: egyfelől Szabadka és a vajdasági vidék művelődési szükséglete, másfelől a ristići színházkoncepció távolbalátása nemcsak hogy nem felel meg egymásnak, hanem a meghirdetett formában rontja egymást. Először Garai László a Képes Ifjúságban (1985. X. 2.) minősítette megalomániásnak az új színházat. Majd néhány napra rá – ugyancsak Újvidéken – Gerold László (MSZ, X. 6.). Ő nem vonta ugyan kétségbe a Ljubljanában, Zágrábban egyébként már csődöt mondott neves rendező tehetségét, de szóvá tette a helyi igényekre fittyet hányónak a prepotenciáját. A színházkritikus tisztában volt vele: a szabadkaiak megszokták a repertoárszínházat, s ezután semmi biztosat sem kaphatnak. Az intézmény önfenntartó képessége is kétséges volt

a számára. Gerold nem kételkedett az új színház szükségességében, pusztán annak méreteit és ambícióit kifogásolta. S előre tudta: a bábeli nyelvzavar a magyar színházi nyelvet fogja tönkretenni, s a vidéki előadások is megszűnnének. A kritikus még ennél is tovább megy, s az Újvidéki Színháznak mint városi színháznak a létjogosultságát húzza alá, noha annak alapproblémáját nem vetheti föl. Pedig a tartományi főváros magyar nyelvű színháza nem az elméleti szocialista erkölcsnek megfelelő Magyar Színház nevet viseli, szemben a Szerb Népszínházzal, amely a szerb Athénban magától értődően szerb jellegű, tehát ennek külön kiemelése egyértelmű nacionalizmus.

Ristić Madách-kommentárjainak bemutatója vízválasztó volt, mert két táborra osztotta az embereket. A közönség többsége cirkusz jellegűnek tartotta az előadást, s nem tetszett neki. Az újságírók is mindinkább kritikusan kezdték méregetni Ristić tevékenységét. A rendező mindenesetre a sajtónak adott nyilatkozataiban a szellemi szélhámos benyomását keltette. A pop art és a happening között ingadozva képtelen volt meghatározni a törekvése lényegét. Nagyot mondva az angol szenzualisták és a gnoszeológusok szellemében jelölte meg az útmutatóit, szükségszerűnek tartva az eklekticizmust. A rombolást viszont azzal az ürüggyel nyilvánította fontosnak, hogy az új értelemhez állítólag az érzetek megsemmisítésével lehet eljutni. S mindezt – alighanem a számmisztikára hagyatkozva – 7 év alatt tervezte megvalósítani. A nyilatkozat értelmében Ristić a meglevő polgári színház helyébe szocialistát akart. (Vö. D, 1985. X. 31.)

Erről azonban egy bemutató tájékoztatójának elképesztően rossz fordítású, akaratlanul is önkarikírozó vallomásából (1987-ben) sem tudhatunk meg többet: *„A rendezés lényegében kétségbeesett küzdelem, küzdelem arra, hogy megfogalmazzuk létezésünket a világban. Ilyen értelemben a rendezés utópikus jellegű, úgy az ahogy minden politikai társadalmi projektum is, amelyik a világról tudásunk mellett az emberi egzisztenciával és esszenciával összhangban egy igazságos szabad, emberi világ megteremtésére törekszik. Ilyen értelemben tehát a rendezés utopikus fenomen, amelyik ellenszegül a létező kozmogóniákat tagadó törekvéseknek. Azoknak a törekvéseknek, melyek minden új kozmogóniát igyekeznek porrá őrölni. Mi olyan korban élünk, amikor egyetlen konvenciónak számít a kozmogóniák megdöntése, mivel a legfontosabb kozmogónia szerint a világ megismerhetetlen, mert az emberi agy nem nőtt fel hozzá."* (Színházi tájékoztató) Megemészthetetlen olvasmányélmény köszön vissza e gusztustalan masszából...

Hogy mi köze lehet a szóban forgó rendezői gyakorlatnak a szocializmushoz, arról semmit sem tudunk meg. S ez annál inkább érthető, mert a színházi diktátor tevékenysége egyre inkább a tőkések kíméletlen kizsákmányoló módszerére emlékeztetett, beleértve munkatársainak testi-lelki sanyargatását is – amiként erről Gombás Gabriella számolt be (MSZ, 1986. V. 18.). A saját munkatempóját erőltette a színészekre, akik 12 órát is dolgoztak naponta. 1986 tavaszán

csak egy hónapos nyári szabadságra volt kilátás. A nagy rendetlenség közepette nemigen lehetett előre tudni az eseményeket. A vezető alapvető lélektani érzéketlenségére vallott, hogy nem tisztelte a színészek önérzetét. A szarajevói vendégszereplés során a szabadkai Népszínház és a színészek neve nem szerepelt a plakátokon, csak a Ristićé.

A működést azonban átmenetileg biztosították az anyagiak. A főnök távollétében egyelőre jól végezhette a dolgát az őt helyettesítő csoport. Hogy a darabok nem feleltek meg a vidéki közönség igényeinek (Topolyán pl. csak tizenketten nézték meg az egyik darabot), nem számított.

A színház munkatársai közötti ellentétek tovább fokozódtak, a szerb és a magyar társulat egyaránt elégedetlenkedett. A többség bojkottálta a referendumot, a színház önigazgatási alapokmányok nélkül, erőltetett menetben működött. Sok volt a tiltakozás, a panasz. Aszerint, ki milyen megbízást kapott az igazgatótól, rendkívüli, olykor hihetetlennek tűnő juttatásokban, privilégiumokban részesülhetett.

Kovács Frigyes kettőssége a többség részéről nem követett példa. Kovács, akinek nem volt oka panaszra, minthogy Ristić (kezdetben) játszatta, lényegében nem ellenezte az új koncepciót, viszont lelkiismeretére hallgatva a magyar társulat fejlesztése mellett kardoskodott, és Topolyán tájszínházat alapított, amely a megfélemlített helybeliek miatt nem bontakozhatott ki. Az erőszakos igazgató számára ui. ez a kísérlet nem lehetett több szeparatizmusnál, nacionalizmusnál, szemben az egyedül üdvözítő kétnyelvűséggel, a hibrid jugoszlávsággal.

Hogy a szocializmus Ristić számára rombolással volt egyenlő, azt számos tény tanúsítja. Ő valójában azt a pusztító tevékenységet folytatta a színházban, mint amire a délszláv hatalom mutatott példát a magyar művelődés tárgyi értékeinek pusztítása tekintetében Trianontól errefelé. A burzsoá színházat fölszámolandó, áthordatta a székeket a Jadran moziba, mivel az épület minden tekintetben használhatatlan. Állítólag vagy teljes rekonstrukcióra vagy pedig újjáépítésre lett volna szükség, viszont a Műemlékvédő Intézet igazgatója a műemlékké nyilvánított épületek átalakítását nem engedélyezte. Ez azonban nem akadályozta volna Ristićet a színház belterének a főtérrel való egybeolvasztásában, ifjúsági szórakozóhelyre emlékeztető kiképzésében. Utóbb elhangzott vélemények szerint kisebb javításokkal még egy jó ideig színházként működhetett volna az épület.

A legnagyobb baj az egész vállalkozásban az, hogy Ljubiša Ristić „szocialista", „avantgárd" színházi kalandjai költségeinek nagyobb részét a szabadkai polgároknak kellett fedezniük. A Yu-Festről, tengerparti luxusszállóból, bárakból, éttermekből, a JAT-tól érkezett számlák 1987-ben óriási, többnyire luxusjellegű kiadásokról tanúskodtak akkor, amikor egyes számítások szerint Szabadkán 30 000 dolgozó keresett havonta kevesebbet, mint Ristić kedvenc színésze,

Rade Šerbedžija – naponta. A csőd magát a munkát is fenyegette: a személyi jövedelmek késni kezdtek, sőt csökkentek, s a színészek nem akarták fölvenni a járandóságukat. A színház számvevősége ellenőrizetlenül működött, nem lehetett tudni, melyik munkaszervezet mennyit adott.

Mindennek dacára kemény igazolói is voltak Ristić törekvésének. Jellegzetesen vidéki és ostoba vélemények hallatják magukat. Boško Kovačević funkcionárius szerint pl. az a fontos, hogy fölfigyelt „ránk" a világ. És Balla László fölfogásában is: ha az egész ország elfogadta azt, ami Szabadkán történik, akkor az újságírók részéről – különösen, ha készülő darabot fitymálnak – kicsinyesség a hangulatkeltés. Balla nagylelkűen nem a magyar polgárokat vonta felelősségre azért, mert közülük igen kevesen voltak jelen a 20 000 néző között, akik megtekintették Ristić darabjait, hanem a háttérből izgatókat. (Vö. MSZ, 1986. VIII. 16.) Hasonló véleményen volt Szabó Zsombor építészmérnök is. Petkovics Kálmán viszont egyenesen mentegette Ristićet a Dugának és a Večernji listnek adott nyilatkozatai kapcsán, mondván, hogy az a kétnyelvű színházával visszafordítja, Jugoszlávia számára nyeri meg a Magyarország felé néző magyarokat. Petkovics ugyanakkor elégedetten állapította meg: a közönség régebben is kétnyelvű volt, hála a vegyes házasságoknak. Az ilyen szemlélet abban is a bizonyítékát látta az erőszakos igazgató megváltó voltának, hogy míg Szabadkán a magyar nyelvet kérik számon tőle, addig Belgrádban „magyarónnak" (magyarpártinak) tartják.

Persze, egyre csökkent a fellegjárók száma a szabadkai színházrajongók között. Nyilván különösen a nyugat-németországi és a mexikói vendégszereplés következményeként is. **Odadörgölődztünk Európához** – írja le a beszédes címet a 7 Napban Barácius Zoltán (1987. VI. 12.). Ebben a hangulatban az egyik olvasó hozzászólása egyenesen társadalmon kívülieknek tekintette Ristić játékszabályait. Az igazgató ui. nem kapott jóváhagyást sem a színház önigazgatási egységeitől, sem a pártalapszervezettől. Legkevésbé pedig a közönségtől. Attól sem függetlenül, hogy az ő színházában nemegyszer csak állva vagy guggolva, ide-oda rohanva lehetett az előadást kísérni. Olykor pedig sehogyan sem, mivel a palicsi éjféli előadásokat csak autósok nézhették. A neves rendező emellett olyképpen is megrövidítette a szabadkaiakat, hogy 10 milliárd dinár értékben 28 előadást tartott Kotor számára. Ezzel a javakat átömlesztette más művelődési terület javára.

A felelős politikai testület (a Szocialista Szövetség Községi Választmányának Művelődési Szakosztálya) egyértelmű állásfoglalás helyett lavírozva – eszmecseréket rendez. A magyarországi színészek bevonása mellett vannak, de tiltakoznak a Magyar Szó kritikáinak állítólagos egyoldalúsága miatt, s a vajdasági politikusok nevének meghurcolása ellen is. A tájolás hiánya viszont nem esett kellő mértékben latba a bírálatokban. Közben újabb ellenfelek léptek porond-

ra. Sátai Pál is óvatosan támadni kezdett a helyi érdekek képviseletében. Végül az olvasók unszolására Dudás Károly is megjelenik az egyik vitán, s állást foglal azon a területen, amelyet legfeljebb mint a kultúra részét érez magáénak. Ő is természetesen csak alternatív formában tudja elfogadni az új színházat (7N, 1987. XII. 4.). Olyan hangsúllyal, amely miatt a 7 Nap hasábjain vitába keveredik Judit Šimončekkal, akinek az újságíró hallgatása a gyűlésen nem tetszik.

Két év alatt Csordás Mihály viszont arra jött rá, miszerint Ristićnek csak az a problémája, hogy kizárólag rendezéssel kellett volna foglalkoznia, nem pedig művelődéspolitikai céllal „gettóból" kimenteni az embereket (7N, 1987. XII. 4.). Csakhogy a „rendezés" továbbra sem talált kellő fogadtatásra Szabadkán. Az 1987. év egyik utolsó vitája kapcsán készült újságírói beszámoló szerint a diákoknak csupán elenyésző hányada látogatja a színházat. Aztán a munkaközösségek 350 küldöttségéből 30 mégis összeszedi a bátorságát, és előadja az elmarasztaló véleményét.

Ami nem sérti súlyosan a jugoszláv néző előítéleteit

A jugoszláviai magyar dráma, film és tévéjáték az együttélés társadalompszichológiai valóságának részleges föltárása által juthatott némi szerephez a jugoszláv kultúrában, méghozzá mindenekelőtt Deák Ferencnek mint szövegírónak és Vicsek Károlynak mint rendezőnek köszönhetően. Ezek a művek azért kaphattak helyet a művelődéspolitika palettáján, mert legalább annyit hallgattak el a délvidéki magyarok élményvilágából, mint amennyit föltártak belőle. Az író, ill. a rendező eleve belekalkulálta munkájába a cenzúra szempontjait, s ha nekibátorodott, vagy akaratlanul szóvá tette, amit el kellett volna hallgatnia, akkor az államhatóság kitiltotta a műből a neki nem tetsző részt. E tévéjátékok és filmek kötetben is megjelennek (**Árnyjáték**, 1987).

A nagyobb valósághűség bizonyságaként nemritkán hol magyarul, hol szerbül folyik bennük a párbeszéd. Podolszki József megállapítása szerint: bár a Vicsek által készített **Parlag** c. film jobb, filmszerűbb a Ninkov rendezte **Teher**nél, a közönség nem érti, mert nincs filmkultúrája (ÚS, 1974. 116. sz.). Mások (Varga Zoltán, Vlaovics József) kritikája több mindent föltárt az elnagyoltságokból. Sőt olykor a hivatalos jugoszláv politikai szempontot olvasta a forgatókönyvíró és a rendező fejére. Fekete Elvira ui. művésziesnek és pesszimistának minősítette a **Parlag** faluképét akkor, amikor – szerinte – a problémák már megoldódóban vannak (7N, 1974. VIII. 2.).

Noha a **Parlag** c. film (1974) nem ért el nagy sikert, s a politikusoknak sem tetszett, szövegkönyvként azonban értékes. Témája a hagyományos munkakultú-

rájában elsorvadó, az életképtelenség határához közeledő földműves életforma. Ennek elsősorban idős Halász János a képviselője, akiben már csupán az izgágaság és az iszákosság maradt meg a hagyományokból. A vele szemben álló életsík az elvárosiasodott és talajukat veszített fogyasztók nemtörődömsége, mely az apjához hazalátogató Halász Máté szeretője alakjában testesül meg. A harmadik, a középső életsík az unalmában és energiája pazarlásában elzüllő falusi értelmiségé. Ez jobb lehetőségek híján kényszerül a csaknem teljesen tartalmatlan életformára, mint elsősorban az eldologiasodott férjek mellett a helyüket nem találó feleségek.

A **Hétvége** c. tévéfilm (1975) kapcsán Bordás Győző veti föl a kérdést, vajon miért kellett szerbesíteni a tévédráma szereplőinek a nevét, amikor Deákot Újvidéken élő magyar szerzőként mutatták be a jugoszláv közönségnek (MSZ, 1975. IV. 9.). Deák Ferenc, aki már 1971-ben testi kényszerhelyzetben volt kénytelen engedni az erőszaknak, válaszol Bordásnak, mondván: ő a drámát a hivatásos fordítókkal való rossz tapasztalata után szerbül írja, majd utóbb a Híd olvasói számára elkészíti a magyar változatot (MSZ, 1975. IV. 10.). Különben a horvátok is bírálták az írót, akinek a tudta nélkül egy manipulátor a megbuktatott nacionalista „tömegmozgalom" politikusainak neveivel illette a papagájokat. Ezt tudva könnyebben megértjük: miért kaphatta meg a legjobb szövegkönyvért járó díjat a **Hétvége** c. tévéjáték a jugoszláv mezőnyben. Viszont a karrier sikerére, Deák Jugoszlávia guineai nagykövetévé való kinevezésére nemcsak az író közéleti megbízhatósága ad magyarázatot, hanem az is, hogy távol akarták tartani a közönségétől, s így csökkenteni az alkotókedvét, az igazságkeresés államilag megszabott határai átlépésének kísértését.

A **Hétvége** és folytatása, a **Házi terápia** (1977) már eltekint a szociográfiai vonatkozásoktól, és a társadalmi élet két egymásra utalt sejtjének, a családnak és a munkahelynek a patológiájába ad betekintést. Ha a **Parlag**ban az életformák sarkításában fejeződött ki a drámaiságot föltételező tendencia, akkor a **Hétvége** és a **Házi terápia** jellem és helyzet kölcsönhatására épül. Megjelenik a Deák egyéb műveiben is szerepet játszó „jó ember", Boján Miklós, a minden tekintetben feddhetetlen jellemű családapa és kiváló dolgozó személyében. Bojánnak nincs hatalma, sem pedig nagy elismerésekkel nem dicsekedhet. Az teszi kiemelkedővé, sőt egyenesen rendkívülivé, hogy mindazok a tulajdonságok testesülnek meg alakjában, amelyeket szocialista embereszményként volt szokás emlegetni. Gondolkodása és tevékenysége ennek ellenére sem sematikus, noha a **Parlag**ban is sorsokat és tónust egyaránt meghatározó pesszimizmus e két tévédrámában a társadalmi élet abszurditásánál mélyebbre, a fiziológiába bocsátja gyökereit. Boján Miklós felesége ui. egy súlyos betegség árnyékában él, s e körülmény – a beteg igényének és szeszélyeinek formájában

– lényegesen befolyásolja a mű cselekményét. Boján munkahelyének, szeretett mestere halálának és felesége betegségének problémaháromszöge között vergődik a **Hétvégé**ben, hogy ezek a konfliktusok a **Házi terápiá**ban leegyszerűsödjenek, és a vendégként betoppanó emberek jellembírálatát szolgálják. Így aztán a végeredmény moralizálásba torkollik: az emberek önnön gyarlóságuk, ill. szerencsétlenségük áldozatai, a társadalmi körülményekkel való összefüggés háttérbe szorul.

A **Házi terápiá**t bemutatta a tévé, s a sajtó – érthetően – jól fogadta.

Ami e két tévédrámában a magánerkölcs keretei mögül csupán elvétve kerül felszínre, a Vicsek Károly által rendezett **Trófea** c. filmben előtérbe nyomul. Ez az alkotás, amely az 1979-es pulai filmfesztiválon első díjat kapott, a jogtalan gazdagodásról, a vagyonkivizsgálás balsikeréről szól. Deák szövegkönyve ez esetben is polarizál, ám csupán a pozitív pólus képviselőit állítja előtérbe. A **Házi terápia** Boján Miklósának helyébe itt Vuksan, a szinte eszményien önkritikus fiatal kommunista lépett, akit pusztán a temperamentuma sodor kisebb alkalmi bűnbe, kicsapongásba. Nem ellenszenvesebb Lukács József, az egykori adminisztratív intézkedések huszárja sem, hiszen a korszellem őt is átalakította. A kisajátítók újabb kisajátításán dolgozó bizottság tagjaként azonban nem csupán a társadalom általános válságától befolyásolt türelmetlensége, hanem kollégáinak lagymatag, bürokratikus magatartása teszi szinte ijesztően határozottá, kérlelhetetlenné.

A **Trófea** c. forgatókönyvben az író nem foglal világosan állást, ezért műve kétértelműnek tetszik. Mindenekelőtt szatíraként fogható föl. Túlságosan nagy a különbség Vuksan nemeslelkűsége, tárgyilagosságigénye és életfeltételeinek nyomorúsága között ahhoz, hogy ne merüljön föl a gyanú: az író a túl sokat megbocsátó, tartásukban üres fiatalok egy csoportjának karikírozására szánta hősét. De Vuksan követendő példaként is fölfogható. Ez az értelmezés azok kezére játszik, akiknek a zavarosban halászás jobban megfelel egy, a romlott viszonyokon radikálisan változtatni igyekvő etikánál. Deák azzal ad alapot ennek a fölfogásnak, hogy Lukács József személyében porából föltámadó főnixként villantja föl egy új sztálinizmus lehetőségét, megfeledkezve azokról a fiatalokról, akik, levonva a következtetést elődeik hibájából, nem tűzzel-vassal igyekeznének kiharcolni a tőlük megvont életteret.

Deák forgatókönyve és drámái között a **Csörte** sikerült legkevésbé. Ebben félreérthetetlenül kiderül: az író, a konfliktusok időtlen formáit keresve, az emberi jelenség önellentmondásait puhatolva, inkább távoli kulisszaként, mint befolyásoló és részben befolyásolt erőként ábrázolja a társadalmi életet. A **Csörte** sok mindent tartalmaz a Tanyaszínház realitásából, a lényeget tekintve mégis meghamisítja azt. Túl sokat jelentett ez a kezdeményezés a szórványban (és nem

csak ebben) élők számára ahhoz, hogy ne találjuk igazságtalannak Deák elidegenítő törekvéseit. Ezekben a groteszk túlzások nem az emberi kapcsolatok következményeinek lehetséges formái, hanem mindenféle cselekvés értelmességét tagadó tételek. Az író a civilizáció végpontjáról szemlélődve a legtöbb emberi tett mögött ostoba önzést lát, mely előbb-utóbb katasztrófához vezet. A **Csörte** önmagukért beszélő, vizualitásra korlátozódó képei (a **Trófea** vadászjelenetéhez hasonlóan) példabeszéd az örök harcról. Ami ezután következik, az már csak a bizonyító funkcióba állított negatív példák sorozata.

A társadalom időszerű válságából ihletődő fantázia a **Fajkutyák ideje** c., Vicsek Károly rendezésében 1983-ban bemutatott tévéfilmben is döntő szerepet játszik. A rendező szerint ez az általa legérettebbnek tartott művük kivétel ahhoz képest, hogy *„a filmgyártás és a tévé általában akkor szól hozzá művészi eszközökkel a társadalmi vitákhoz, amikor már lezárultak"* (MSZ, VII. 17.). A szövegkönyvíró Deák szociológiailag és tömegpszichológiailag hiteles tapasztalata szerint a haszonelvűség uralomra jutása a fő oka az általános bizonytalanságnak. Negatív főhősének, Tamásnak az alakja szinte gépiesen tölti ki e képletet, nemegyszer hangoztatván és minden tettében hirdetvén az anyagi siker egyedüli fontosságát. Tamást először szélsőségesen önző szörnyetegként ismerjük meg, s csak a végkifejletben, megdöbbentő váratlansággal derül fény aszociális, sőt antiszociális magatartásának társadalommal összefüggő mozgatórugóira. Erre természetesen szükség van, hiszen időközben a beteges hajlamai is felszínre kerülnek. A túlzásokat tetéző végső fölnagyítás szerint Tamás, a kiváló szakember, a kíméletlen törtető, gyógyíthatatlan sebeket is rejteget magában. Minden, amit az alvilággal szövetkezve cselekszik, csupán a beszolgáltatások okozta gyermekkori sérelmek kompenzációja. Ha Tamás alakja nem vált is emberileg meggyőzővé, a környezetében levő emberek, vagyis a főhős eszközei, áldozatai: fájdalmas vallomások a jelen korlátolt lehetőségeiről, az ember saját maga számára teremtett nyűgeiről s a kiismerhetetlen társadalmi erők hatalmáról. A Veres családon belüli ellentétek a **Parlag**ra emlékeztető módon tükrözik a nemzedéki válságot, a megoldhatatlan érdekellentéteket. Jelképes értelmű, hogy a mű befejezéseképpen a két régi ellenség, a háborút követő állami követelés végrehajtója és áldozata, immár öregemberként megbékél egymással.

Deák mellett G. Fehér Gyula is írt szövegkönyveket. Először az 1977-ben készült, Vicsek által rendezett **Fekete glóbusz** kapcsán, amely a portoroži tévéfilmfesztiválon díjat kapott. Igaz, a rendező által használt szöveg nemcsak G. Fehér **Vallatás** c. drámájára épült, hanem Urbán János Cseh Károlyról szóló monográfiájából is merített. Vicseknek a művével kapcsolatos nyilatkozata megdöbbentő. Szerinte az egész országban és a Vajdaságban is *„meglehetősen ritkán*

kerülnek filmszalagra a háború előtti munkásmozgalmi témák. ...hosszabb idő óta csupán a svéd, az olasz filmművészet tanúsít kellő érdeklődést a munkásmozgalmi témák iránt." (7N, 1977. VI. 3.) Az ország és társadalmi rendszere érthetően szabotálja az ember elmélyültebb (történelmi-esztétikai) megismerését, mert különben szembe kellene néznie önmagával.

Az ugyancsak Vicsek rendezte **Akasztottak balladája** (1981) is eredetileg G. Fehér Gyula szövegkönyve, mely az 1941-es visszacsatolást követő, hatósági erőszakkal való szembeszegülés következményeit dolgozza föl, mérsékelt tendenciózussággal.

A délvidéki magyar kultúra dekadenciáját jelzi, hogy a nyolcvanas években eredeti szövegkönyvek helyett inkább az előző időszak sikeres prózai alkotásait alkalmazzák a film nyelvére. Jellemző, hogy a Vicsek által megfilmesített Gion-regény, a **Testvérem, Joáb** szatirikus nyomatékkal amerikanizált változatban és **Naplemente** címmel (1982) készül el, és jut el a pólai filmfesztiválra. Ebben – nem úgy, mint a regényben – White Horse (Fehér Ló) a főhős, aki a külföldi munkájáról hazatérve a devizáját akarja befektetni. Mindent és mindenkit fölvásárol. A jugoszláv színészek között vajdasági magyarok is szerepelnek. A szerb nacionalisták azonban nem érik be ennyivel. A pólai filmfesztiválon ui. úgy vélték, hogy a vajdasági filmet Belgrád hatása alá kell vonni, megtisztítva azt a vidéki színektől.

A késdobáló c. Vicsek-tévéfilm (1984) viszont Gionnak az **Ezen az oldalon** c. novella-füzérére épül. Az erőltetetten szimbolikus késdobáló a mindenáron érvényesülő, magabiztos föllépésű „nagy menőt" testesíti meg az idénymunkás kubikosok között. Ahogyan a **Naplemente**ben, itt sincs pozitív ellenpárja a főhősnek, az üzenet viszont elvontabb.

A hátrálás folytatódik. 1987-ben Herceg János **Szikkadó földeken** c. regényét ajánlatos megfilmesítenie Vicseknek. Azt a művet, amelyet a szerzője évtizeddel korábban részben kényszerből írt, s csak a Magyar Szóban jelentette meg folytatásokban.

A rendezőknek és a szövegkönyvíróknak távol kell tartaniuk magukat a valós élettől. A jugoszláv filmesek által, Benedek Mária **A képernyőn havazik** c. szociográfiai műve alapján készített tévéfilm (1984) képtelen érzékeltetni a vidéket, s a boldogtalannak ábrázolt nővért állítja a középpontba.

A filmkészítés lehetőségét mindenesetre ki kellett használni. Annál is inkább, mivel az évi 6-7 vajdasági szerb nyelvű mellett évente kb. egy magyart is készítettek. Hogy eközben Gion Nándor regényeit megfilmesítették Budapesten, az e tekintetben nem számíthat.

A nyolcvanas évek közepén, Topolyán – publicisták, szociográfusok közreműködésével – kezdhet kibontakozni a szabadkai Siflis Zoltán dokumentum-

film-alkotó tevékenysége, amely elmélyültebb és tárgyilagosabb képet alkot arról, hogyan zajlott a magyarok élete a Délvidéken, s ezáltal lényegesen hozzájárul ahhoz, hogy a sorstársait ne érje készületlenül Szerbiának az évtized végén bekövetkezett politikai fordulata.

HAJSZÁK A NYOLCVANAS ÉVEKBEN (1974–1989)

Országos atomizálódás

A hetvenes évek utolsó negyedében számos fölismerés a nyilvánosság elé kerülhetett abból, amiről korábban hallgatni volt ildomos. A kultúrában a politika elsősorban azért volt kénytelen engedni, mert a hivatásirányú oktatás céljatévesztettségét nem lehetett tovább elhallgatni, a megoldás keresésében viszont ajánlatos volt nyilvánosságra hozni a problémákat és a szakemberi véleményeket.

A jugoszláv társadalom alapproblémája a belső összhang hiánya. A politika igazából képtelen magának megnyerni az embereket. Csupán annyira hajlandó ismerni őket, amennyi tájékozottságra a hatalom gyakorlásához szüksége van. Az önigazgatás valósága többnyire a csoportérdek olyan eluralkodását jelenti, amely a társadalmi fejlődés, az ország gazdasági és kulturális erősödése helyett az önzés nemritkán egészen hitvány, közösségellenes formáit juttatja érvényre.

Tito politikájának folytonosságát azonban az emberek nagy többsége nem ellenzi. De hiába érzik sokan úgy, hogy a két nagy politikai tömb közötti egyensúlyozásnál, ill. a centralizmus és az önrendelkezés közötti félútnál okosabb lenne egyik vagy másik megoldást választani, a „szocialista" Jugoszlávia lényegében olyan rendőrállammá fejlődött a túlerősített hadi potenciáljának és a munkátlanságából, valamint a cinikus helyezkedéséből élő bürokráciájának köszönhetően, amely – persze, elsősorban a külső támogatottságának köszönhetően – képes volt fölényesen megőrizni a biztonságát, egységének látszatát.

Egyfelől tehát adva van egy jórészt idejétmúlt XIX. századi materialista utópiából konstruált országos társadalmi program, amelyet az adott viszonyokkal való összeegyeztethetetlensége miatt lépten-nyomon magyarázni kellett a dolgozóknak. Másfelől pedig a gondjaikkal egyre terheltebb emberek adottak, akiknek többsége, megfelelő színvonalú iskolai nevelésben nem részesülvén, lehetősége szerint a nyugati tömegtársadalom eszményeit követi. Magától értődően

a bürokrácia életgyakorlata is nemritkán teljességgel eltér azoktól az elvektől, amelyek megtestesítésére, hirdetésére rendeltetett.

Nincs munkakultúra. Egyrészt vannak, akik a létfenntartásuk, esetleg a gyarapodásuk érdekében – olykor egészen egészségtelen körülmények között – robotolnak, s vannak, akik a haszonélvezői ennek a szomorú helyzetnek. Ennek dacára az iskolákban és a médiában még mindig azt sulykolják leginkább az emberek fejébe, hogy a második világháború végén uralomra jutott munkásosztály gyakorolja a hatalmat, akkor is, ha az ún. reakciós elemek hátráltatják a közhasznú tevékenységét, amelyet a kommunistákkal az élén fejt ki. A nyolcvanas években azonban már a felszínre került problémák cáfolják meg ezeket a dogmákat. Sztrájkokra kerül sor, méghozzá a földművelés és állattenyésztés eldorádójában, a Vajdaságban is, ahol – abban az időben, amikor a hivatalos ideológia, tagadván a válságot, tiltja a vitát a kommunikációs eszközökben – a malmok, a cukorgyárak és a vágóhidak veszteségesek.

A fentebb említettek mellett tehát egyre nő azok száma, akik mind a fogyasztást eszményítő, mind a hivatalos társadalometikát valló (esetleg ezek egységét képviselő) csoportokon kívül maradnak, mivel az anyagi érvényesülés lehetősége és az erkölcsi motiváltság egyaránt kimaradt az életükből. Ezek jelentős része külföldön vállal munkát, köztük a legjobb szakemberek is, míg sokan közülük a hazai körülmények között igyekeznek föltalálni magukat. Ez utóbbi a kutatók, tudósok, szakemberek esetében azért nem könnyű, mert a bürokráciának nincs igazából szüksége rájuk. Az országos tervek rendre nem teljesülnek. Nincs célszerű jövőtervezés, s nem okoz nagy gondot a programok megvalósulatlansága. A tipikus esetekből, a nagy károkból nem vonnak le a jövőben hasznosítandó következtetéseket. Ha igen, akkor gyorsan elfeledik azokat. Ez azért is lehetséges, mert a reformokat szaporító államideológia sem számolt az ország területén élő emberek valós tulajdonságaival, örökölt szokásaival, s ezek megváltoztathatóságának korlátjaival.

A dolgozóra mint emberre, vagy az új ismeretekre, földfedezésekre igazából nincs szükség. A munkás azonban – legalábbis, ha van rá módja – termel, a kutató viszont a ritka kivételtől eltekintve: fölösleges. Nemritkán veszélyes is.

Mirnics Károly ismert demográfus ekkor már több mint egy évtizede le van tiltva. Kimutatásai és összefüggés-értelmezései aláásnák a hatalmat, ezért nincs szükség rájuk. A saját tapasztalata alapján írta utólag a többi között a következőket: *„Gyakorlatilag a nemzetiségi közéletben tevékenyebben működő minden egyes intellektuel rendőri-belbiztonsági ellenőrzés alá került. A »gyanús« és nacionalizmussal vádolt nemzetiségi intellektuelek az üldözöttek listájára kerültek; a szellemi aktivitás jogát megvonták tőlük, szellemi halálra, tartós hallgatásra ítélték őket. Időnként kampányokat szerveztek, hogy megfélemlítsék az egyes, még önállóan működő nemzetiségi intéz-*

mények munkatársait. E tekintetben mindig kapóra jöttek a mondvacsinált, kigondolt botrányok." **(Nemzetiség és demokrácia**. ÚS, 1990. 3. sz.)

A vidékre (Adára) szorult, akkor már neves pszichológus, Hódi Sándor személyesen győződhet meg róla: a bürokratát nem érdekli a dolgozó mint szubjektum, viszont a szakmai féltékenysége következtében ellenséges a tudománnyal és annak művelőivel szemben. A tudományban és az egyetemeken nem a tehetségeket karolják föl, hanem a kevesebb gondot jelentő és a hiúságot kevésbé sértő középszert.

Az elbürokratizálódás azonban csak ezután teljesedik ki igazán. A nyolcvanas évek végéig – 1975-től, az érdekközösségek megalakítása óta – országszerte 50%-kal növekedett a művelődési intézmények dolgozóinak száma, a produkció pedig valamelyest mindenütt csökkent. A színházi előadások esetében ez 4%. Ezzel szemben 13%-kal a művészek, 7%-kal a segédszemélyzet, 100%-kal pedig a tisztviselők száma növekedett. (Erre a szabadkai Népszínház is jó példa.) A könyvkiadásban viszont 1975 óta 23%-kal kevesebb könyvet adtak ki, viszont 62%-kal több embert foglalkoztattak. Míg az NSZK-ban két terjesztő adja el a könyveket, addig Jugoszláviában minden könyvkiadónak külön terjesztőhálózata, könyvelősége és raktára van.

A munkásság számára emberibb munkafeltételek megteremtése a higiénia és a környezetismeret funkciókörének elmélyítésével, kiszélesítésével és a kiadások jelentős növelésével járna. Mindazonáltal a találmányokhoz szükséges kísérletek önmaguk is sokba kerülnének, nem beszélve a következményükről, a még sokkal költségesebb beruházásokról. Ezeket viszont lényegesen korlátozza az életszínvonal növelésének kötelessége, minthogy az országnak – ha nem a hatvanas évek világcsodájának számító mértéke szerint is – legalább a szocialista tömb államaival szemben meg kell őriznie a szocialista önigazgatás magasabbrendűségének látszatát. Más szóval a vezetés jelentős mértékben a javak megtermelőire kénytelen bízni a döntést: mennyit osszanak szét belőlük, ill. mennyi váljon az újratermelés eszközévé. Az egyre inkább a fogyasztás növelése mellett döntő emberek (ill. azok elöljárói) ezzel a saját családjuk távolabbi jövőjét ássák alá. Aligha függetlenül a növekvő bizalmatlanságuktól. Ti. ha ők nem tartanak igényt az anyagiakra, akkor majd azoké lesz a zsákmány, akik sohasem úgy cselekedtek, ahogyan beszéltek. A növekvő, az évtized közepén már két számjegyű infláció sokak számára indokolttá teszi az anyagiasságot. S azokat is meg lehet érteni, akik jó előre szeretnék bebiztosítani a létfeltételüket, hiszen soha nem volt méretűre, egymillióra emelkedett a munkanélküliek száma az országban, szemben a 40 000 milliárdossal.

Az akkori megrakottan csillogó kirakatok azt takarták el, hogy a nyolcvanas évek elején a fejletlen európai országok is többet különítettek el tudományos

kutatásra, mint Jugoszlávia. Míg azok a társadalmi össztermeknek 1,5-1,7%-át fordították kutatásra, addig Jugoszláviában csak 1,1%-át. A közepesek 1,7-1,8%-át, a fejlettek viszont 1,9-2,0%-át. Így aztán nem csoda, ha a hetvenes évek végén Szerbiában már kb. tízezer magiszter és doktor van, akik a munkanélküliek számát a továbbtanulás lehetőségének biztosításával átmenetileg megoldó politikának köszönhetően diplomához és tudományos ranghoz jutottak ugyan, ám a társadalomnak kevés haszna lehet belőlük. Ők a balkáni szocializmus felesleges emberei, akik a tudományos kaszthoz való tartozásukban tetszelegnek, noha semmit sem nyújtanak az őket eltartóknak. Ezek a tudósok töltik meg a folyóiratokat – pénzszerzés céljából. De nem biztos, hogy amit nyújthatnának, a kor színvonalán van, mivel a második világháború befejeződésétől a nyolcvanas évek végéig legkevesebb ötvenezer fiatal tudós keresett és többnyire talált is érvényesülési lehetőséget külföldön. Ez akkor is hatalmas vesztesége Jugoszláviának anyagilag, ha az iskolázottak új nemzedékét a visszatérítetlen kölcsönökből a munkanélküliség kérdésének a szőnyeg alá söpréseként fedezte is az állam, minthogy egy szakember iskoláztatása háromszázezer dollárba került.

Hogy az abszurdum teljesebb legyen: a nyolcvanas években elképesztően megnő a díjak és a kitüntetések száma. A bürokrácia részben a lelkiismeretén akar könnyíteni, részben pedig az állam biztonságát védi, amikor az egyre gyöngülő nívójú oktatás jobb teljesítményű diákjait s a munkájukban többnyire motiválatlan, bizonytalan jövőjű alkotókat, újítókat – korántsem függetlenül a politikai meggyőződésüktől, jugoszláv kommunista kapcsolataiktól – jutalmakkal árasztja el.

A vajdasági magyar természettudósokat kisebb mértékben fenyegeti az elismerések dömpingje. Ők ui. a nemzetköziségnek kevésbé mutatós kulcsai az íróknál, mint a nemzetiségi kultúrák képviselőinél. Így aztán, amit Körmendi Ferenc atomkutató mond az őt szóra bíró újságírónak, csak akkor tekinthető irigy nagyképűségnek, ha nem tudjuk: a fizikusok, a vegyészek és a többiek mennyire háttérben voltak az irodalmárok mögött. Körmendi az általános emberi haladást legalább egy mikronnal igyekszik szolgálni. Lehetett volna író is, de az írást nem érezte kreatív lehetőségnek. (Vö. 7N, 1987. III. 6.)

Az országban maradottaknak szaporodnak a gondjaik, és növekvő elidegenültségük miatt nem lehetnek élvezői a részükre, ill. általuk teremtett kultúrának. Ez nemzetiségi vonatkozásban még inkább így van, mivel a magyarok és a többi kisebbség számára engedélyezett művelődés – a könnyebb kézben tarthatóságuk érdekében – mesterkéltebb, látszatszerűbb.

A szocialista kultúrának az emberi magatartásokat kellene áthatnia. Ez azonban a viselkedések szintjén is reménytelen. Mintha háború közeledését éreznék az emberek, elszaporodnak az engedélyezett és az engedélyezetlen fegyverek. A magyarok

e tekintetben sem tanítók, hanem tanítottak voltak. Jól példázza ezt Illés Endre írónak és könyvkiadó-igazgatónak az esete Petkovics Kálmánnal, aki a hetvenes évek közepén a Forum-ház vezérigazgatójaként fogadta, és revolverrel ajándékozta meg a vendégét, hogy az nyugodtabban aludhasson a bűnözőktől mindinkább fenyegetett Budapesten. Illés visszaemlékezése szerint Petkovics annyira jóindulatú volt, hogy a titkárnő által hozatott pisztolyt, kétszer a plafonba lőve, ki is próbálta... (Vö. Domokos Mátyás: **Ez a nap a miénk.** Holmi, 1997. 10. sz.)

A fegyvertartás szokásának elterjedésében a rosszul fölfogott férfiasságnak is szerepe van. Az iskolában és a katonaságnál azt a tévhitet kellett volna kinevelni az emberekből, amelyet még inkább megerősítettek bennük. Mindazonáltal a nemzeti (törzsi) büszkeségben rejtőző kisebb-, ill. felsőbbrendűségi érzést lehetetlen volt átformálni. Az önbíráskodást fölülbírálni, az önfejűséget leleplezni. A leküzdendő hibákat alaposan tudatosítani, elemezni. Az alaphibák leküzdése ellentétes lett volna a jugoszláv kommunista bürokrácia egyelőre békés nemzeti szocialista érdekeivel. Annál is inkább, mert a növekvő kosovói válság, egyelőre, még kezelhetőnek látszott.

A Jugoszláv Írószövetség fölbomlása

A titóizmussal, a kommunista önigazgatással szembeni ellenzék a nyolcvanas évek elejétől erősödik Jugoszláviában, ám még csak differenciálatlan formában. Részben azért nem alakultak ki az egyértelmű arculatok, mert a törzsi nacionalizmus gyakran összefonódott a demokratikus igényekkel, részben pedig amiatt, mert a hivatalos politikai álláspont hajlamos volt egy kalap alá venni a szabad véleménynyilvánítási követelést és a nemzeti, ill. nemzetiségi értékekhez való ragaszkodást a szűk látókörű, nemzetieskedő szeparatizmussal. A hatalomnak ez a megkülönböztetésre való képtelensége főleg a mögötte álló nagyszerb érdekekkel magyarázható, amelyek a jugoszlávság fogalmán a saját, más délszláv és nem délszláv népeket átmenetileg felügyelet alatt tartani, távlatilag pedig beolvasztani igyekvő törekvéseiket értették.

Volt azonban emelkedettebb, tisztábban politikai jugoszláv szempont is, amely az egységet féltvén elsősorban a szerb írók agresszív, vagy annak mondott nacionalizmusával szállt szembe. Így az Oskar Davičo és Danilo Kiš munkásságának kritikai visszhangjában tükröződő antiszemitizmussal is. A szerb sovinizmus ellen – Kosovo és Szlovénia után – különösen a Vajdaságban tiltakoznak elszántan, a viszonylagos önállóságot féltve. Jellemző módon a Szocialista Szövetség Tartományi Választmányának ülésén méltatlankodnak Jovan Radulović **Golubnjača** (Galambdúc) c. drámájának újvidéki bemutatása

kapcsán, mondván: politikusokként joguk van követelni a darab betiltását, mivel a horvát usztasák második világháború korabeli vérengzésének emlékeiből kinövő mű nem több szerb nacionalista propagandánál. Igazság szerint viszont Radulović drámáját inkább tényállapot-rögzítőnek, mint légből kapott nacionalista propagandának lehet minősíteni. A művet éppen az teszi elfogadhatóvá, amit a kritikusai művészi megoldatlanságként kifogásolnak benne. A szereplők ui. szociográfiai-etnográfiai értelemben individuumok, nem pedig személyiségek. Vagyis a darab nem hamisítja meg a társadalmi valóságot, amikor azt sugallja: a kommunisták csak árnyékai önmaguknak; az állammal azonos rendőrségen és a boldogtalanokat magába fogadó egyházon kívül nincs szervezettség. Annál kevésbé, mert az iskola képmutatásra és dogmára tanít. A horvátok ellen irányuló közvetett vád természetesen egyoldalú, ám a követelt végleges betiltás helyett inkább kellett volna – a kommunista frazeológia mellőzésével – humanista alapon elemezni a drámát. Annak a tárgyilagos tanulságnak a levonása és óvatos pedagógiai szuggerálása érdekében, amelynek kölcsönös elfogadása nélkül a Tito utáni Jugoszlávia nem maradhatott fenn. De ehhez mindenekelőtt elfogulatlan történelemszemléletre kellett volna törekedni. Olyanra, amelynek szellemében a nemzetek erényeinek és hibáinak egységében tárhatták volna föl a második világháború idején történt eseményeket.

Hogy azonban Radulović műve végső soron egy provinciálisan nemzeti vádaskodáshullámhoz tartozik, azt Dobrica Ćosićnak és Vuk Draškovićnak a nyolcvanas évek elején megjelent egyoldalú szemléletű könyvei is tanúsítják. Ćosić a **Stvarno i moguće** (A valóságos és a lehetséges) c. könyvében a forradalmat egy osztály helyett a néphez kapcsolva meg sem említi Titót, és a szerb nép becsületén esett csorba miatt méltatlankodik. Ćosić számára a kivívott szabadság kizárólag nemzeti lehet. A kitűnő írónak nem jut eszébe: a civilizációban csupán a korlátokat önként vállalva lehetünk szabadok, s a nemzetek csak akkor és úgy valósíthatják meg önmagukat, amikor és ahogyan más nemzetek ugyanilyen szabadságigényét tisztelik. Ezt azonban így már csak azért sem írhatta, mert a művét nem terjesztették volna Belgrádban sokszorosított formában.

Hasonló elfogultság jegyében született Drašković **Nož** (Kés) c. regénye is, melynek pártossága a csetnikeket szerencsétlen igazságharcosokként ábrázolja, s a szektás partizánokat teszi felelőssé a nép megosztásáért, a felkelésért, a jómódú és tekintélyes gazdák kivégzéséért. A hivatalos baloldali visszhang ebből az egyoldalúságból természetesen a bosszúálló háború sürgetését hallja ki. E gyanakvás abból az alapigazságból is táplálkozik, amely szerint Jugoszláviát nem a népfelszabadító háború, hanem a jaltai egyezmény hozta létre.

A szerb nacionalizmusnak ezekre a kihívásaira nem születik érdemi válasz. Jugoszlávia (tartományi) politikusai nincsenek fölkészülve az átgondoltabb, táv-

latosabb védekezésre. Ők csupán a legfölülről diktáltakat hajtogatják gépiesen. Az osztályharc idejétmúlta jelszavát ismételgetik akkor, amikor már egyre több munkás, földműves és értelmiségi számára új tartalommal töltődött föl az osztályharc fogalma.

A hatalom az elhajlókat igyekszik szankcionálni abban a Horvát Kommunista Szövetség „művelődési avantgárdja" által szerkesztett Fehér Könyvben, amely 250 oldalon nacionalista, ill. Tito-ellenes, ún. ellenforradalmi idézeteket közöl az akkor Jugoszláviában okkal vagy oktalanul hírhedtté vált íróktól, egy kalap alá véve a szerbek dominanciájának megszállottjait a nemzeti sajátságaikhoz és (viszonylagos) önrendelkezésükhöz ragaszkodó horvát, ill. szlovén írókkal. Ez utóbbiakról pl. Tone Partljič kijelentése mond sokat, mely szerint nem a Tito gúnyolása miatt elítélt Gojko Đogo mellett vagy ellene foglaltak állást a szlovéniai íróegyesület tribünjén, hanem az alkotói szabadság mellett.

A reményteljesként beharangozott IX. Jugoszláv Írókongresszus 1985 tavaszán, Újvidéken a másság elismerésének jegyében alakult. Legalábbis olyan értelemben, hogy a kisebb jugoszláv nemzetek íróképviselői nem torkoltattak le túl hangosan a vendéglátó köztársaság, még kevésbé Vajdaság Autonóm Tartomány írópolitikusai részéről. Miodrag Bulatovićnak a hiányzó egység kapcsán kinyilvánított aggályait mindenekelőtt a macedón Kole Csasule utasította vissza – mint a forradalomnak a saját szellemi erői iránti bizalmatlanságát, majd a szlovén Ciril Zlobec támadhatta, mondván: a magasabb szintű egység csupán a különbségek elismerésével valósulhat meg. Ennél keményebb tiltakozás volt az albán Hasan Mekulié, aki szerint a Kosovóról való elköltözést a megélhetési gondjaikkal küszködő albánok kezdték, ő maga pedig még jól emlékszik az iskoláskori megaláztatásokra.

Jellemző módon a vajdasági írók csupán irodalmi és művelődési témákat érintettek. A problémák elhallgatásának szándéka vezérelhette Bányai Jánost, amikor fiatalabb, hatóság által meghurcolt írótársa, Sziveri János szóra jelentkezésének lapját hátrébb tette, aminek következtében az Új Symposion ügye csupán sokszorosított formában kerülhetett a kongresszus résztvevőihez.

Hogy a nagy írótalálkozó önmagában mégis jól sikerült, azt a kiáltványának széles látóköre, humanista felelőssége jelzi. A kiáltvány abból indul ki, amihez a délvidéki magyar írók érdemben sohasem szólhattak hozzá: a környezetrongálásból, az elpusztított Tara-kanyon problémájából. De ugyanilyen nyomatékkal tiltakozik az anyanyelvi és egyéb jogokra törő totalitarizmus ellen. Az alkotói szabadság nevében követeli a büntetőtörvény verbális bűncselekményről szóló szakaszának, valamint az eszmei politikai alkalmasság jelzőjének hatályon kívül helyezését. Nehezményezi, hogy az érezni és gondolkodni tanító tárgyak iskolában háttérbe szorulnak. Erre vonatkozóan reformokat javasol, minthogy akinek nincs alkotó képzelete, annak jövője sincs. Ezért az iskolai törzsanyagot

is bírálja, amely a céljával ellentétes eredményhez, megoszláshoz vezet. A megvalósítandó egység érdekében a nemzetek és nemzetiségek irodalmi produkciójában legértékesebb művek képviseletét ajánlja a tantervekben.

Csak a pusztába kiáltott szóra futotta az összetartásból, mert a szerbek által elnöknek javasolt Bulatović, a soviniszta botrányhős, a válság elmélyülésének újabb ürügyévé vált. A montenegrói származású író a szlovénokat mint árjákat, vidéki romantikusokat sértegeti, akiknek szerinte, miként a többieknek, jugoszláv szellemben kellene írniuk, s így is beszélniük. Kosovóra viszont tankkal akar menni. Bulatović e kijelentésével sokak előtt nem pusztán az alkotói felelősségét, hanem az általános és kötelező emberi normákat is elárulta. Mindazonáltal nem előzmény nélkül. Tari István visszaemlékezése szerint ui. Podgoricában (az akkori Titogradban) a hetvenes években egy irodalmi esten a montenegrói közönség, amikor az egyik föllépő albán író az anyanyelvén kezdte a versét olvasni, vastapssal igyekezett belefojtani a szót. (Vö. N, 1992. I. 8.)

A Vajdasági Írószövetség érthetően kivár, és mérsékletre, megegyezésre inti a vitatkozókat, miközben nem foglal egyértelműen állást sem Bulatović mellett, sem pedig ellene. Ekkor választják meg Bányai Jánost elnöknek, Deák Ferencet pedig a megalakult pártaktíva titkárának. A jugoszlávságba kapaszkodás, s ezzel a vajdasági autonóm státusz megőrzése ekkor stratégiai célnak és erkölcsi többletnek számít. Olyannyira, hogy Bányai a sokféleségnek, a nemzeti-nemzetiségi irodalmakban rejlő konkrétumoknak a megőrzésére a jugoszlávság értékrendszerének kidolgozásában lát lehetőséget a stražilovói írótalálkozón. Ez persze fából vaskarika az adott körülmények között, amivel Ferid Muhić is tisztában van, mondván: nem létezik irodalmi jugoszlávság, mert nem lehetséges és talán nincs is szükség rá. Ebben a helyzetben Kole Csasule mond elfogadhatót, mikor azt állítja: az irodalmi jugoszlávság a forradalmi hagyományokhoz és vívmányokhoz való ragaszkodásban tükröződik (MSZ, 1986. XI. 11.).

A Szerb Tudományos és Művészeti Akadémia hírhedt memorandumának alpári nacionalizmusán fölbuzdulva, a Szerb Írószövetség még inkább folytatja az egyoldalúság és a rágalmazás taktikáját. A maribori tanácskozás kapcsán nem akar beletörődni abba a Jan Koš megnyitójában hangsúlyozott ténybe, miszerint az ország területén az északi és a déli kultúrkör több vonatkozásban eltér egymástól. S a Szerb Írószövetség elnöksége ahelyett, hogy a szlovén kollégák állításának a valóságfedezetét vizsgálná meg, az ilyen osztályozást a szlovén felsőbbrendűség hivalkodó megnyilatkozásának tartja. Pedig a valós helyzet adatai olykor Belgrádban is hozzáférhetők. A NIN c. hetilap szerint 1984-ben a jugoszláv könyvtermés 80%-át a Dunától és a Szávától északra veszik meg.

Anélkül, hogy a Szerb Írószövetség elnöksége tudatában lenne a saját prepotenciájának, a szimultán fordítás hiányát veti a mariboriak szemére, holott

azoknál legalább előre lefordították az előadásokat, míg az újvidéki közgyűlésen nem biztosítottak kommunikációt könnyítő lehetőséget a szervezők.

Mindennek eredményeként 27 szerb távozik a kosovóiak íróegyesületéből, amelynek elnöksége szerbek nélkül maradt. Az indok: a rendezvények egynyelvűvé váltak, s egyetlen szerbül írót sem lehet díjazni. De az albánok és a szlovének sem engednek a magukéból. Az utóbbiak a nyelvhasználattal és a jugoszláv szellemiséggel kapcsolatban az emberi jogokra, a nemzeti identitás védelmére, az egyén autonómiájára és a civil társadalom megteremtésének szükségletére hivatkoznak. A Szerb Íróegyesület tagjainak többsége viszont a többi nemzet és nemzetiség íróképviselőit nacionalizmussal és szeparatizmussal vádolja. Velük szemben a szlovénok az albánok szerbek általi „unitarista" elnyomása miatt tiltakoznak.

Ez a civakodás, amelyben minden jugoszláv nemzet (és az albánság) elsősorban a saját szempontjait hangsúlyozza, az összjugoszláv érdek előtérbe állítását tette szükségessé az írószövetségben. A korhadó szervezetet valameddig még jelképesen összetartó elnök nem véletlenül lett magyar, méghozzá Tolnai Ottó, aki a múltja miatt is szavatolhatta a patthelyzetet, hiszen már a nyolcvanas évek elején az Új Symposion elkobozott számában közölt versében (akkor még a többi köztársaság nem egy írójának rokonszenvétől övezetten) túlzottan aggódott a nacionalizmusában azután tovább erősödő Gojko Đogónak a Titót gúnyoló verse miatti elítéléséért.

Amikor nyilvánvaló, hogy a rohamosan bomló társadalomban és országban elsősorban kit és miért terhel a felelősség, az új elnök határozott véleménynyilvánítás helyett csupán ingadozik, a vezető politika korábbi közhelyeit ismételgeti. Szerinte ui. mindenkinek igaza van, mivel minden nemzetnek és nemzetiségnek több konkrét jogra van szüksége a nemzeti, nyelvi, vallási és egyéb igények kielégítésére. (Vö. MSZ, 1989. III. 25.) Vagyis a létező jó legyen még jobb. Az új elnök nem beszélhet róla: az általa fontosaknak tartott jogok állítják szembe egymással Jugoszlávia nemzeteit és nemzetiségeit, mert akkor a felelősség kérdésében is állást kellene foglalnia a kultúrák nagyfokú eltérésével és ennek államilag el nem ismerésével összefüggésben. Mindenekelőtt olyan példákat tartva szem előtt, mint azé a vajdasági egyetemi tanáré volt néhány évvel korábban, akinek panasza értelmében csak a szerbek nem vehetik komolyan, és nem vizsgálhatják érdemben a saját nyelvüket.

Ennek ellenére Tolnai „ellenszerepnek" fogja föl a funkcióját, mert szerinte *„ő maga a meztelen, didergő depolitizáltság"* (MSZ, 1989. XI. 5.). Ez az önértékelés azonban téves, hiszen Tolnai apolitikussága, az állásfoglalás írástudói felelősségét megkerülve, akaratlanul is a szerb militarista politika malmára hajtotta a vizet, ami lényegében Jugoszlávia fölbomlását készítette elő. Tolnai mindenek-

előtt a saját vállalt tapasztalatából és a Délvidéken élő magyarok irodalmának és kultúrájának valós helyzetéből kiindulva foglalhatott volna erkölcsi hitellel állást. Csakhogy őt nem azért választották meg elnöknek, hogy a saját tapasztalatának adjon hangot.

Mikor az elnök megrója a szlovénokat az albánok egyoldalú pártfogolása miatt (MSZ, 1989. IV. 15.), nem gondol rá: az eltérő kultúrákból összeerőszakolt Jugoszlávia, az ügyesen álcázott rendőrállam növekvő anarchiájában az erőszak nélküli rendteremtés, a munkát motiváló erők megszervezése, az ifjúság nevelésének és tanításának ésszerűsítése lett volna az életfeltétele. A normalizálódást viszont az addig lekezelt és leszorított, elsősorban az ország északi felében kifejlődött nemzeti hagyományok segítségével kellett volna megalapozni. Hogy eközben, a belgrádi központi irányító szándék fölerősödésére adott ugyancsak egyoldalú válaszoknak megfelelően, egyre inkább a nacionalista gyűlölködés, s ezzel együtt a szeparatista szándék is kialakult, az velejárója az ilyen mélyülő ellentmondású helyzeteknek. Tolnainak nem juthatott eszébe: a szerbek a legszámosabbak, legerősebbek az országban, s ők többnyire hatalmi pozícióból beszélnek. Ők vannak tehát a legkevésbé érdekelve Jugoszlávia gazdasági és kulturális rendezésében. Legfeljebb annyiban, hogy a nyelvüket államnyelvként, a kultúrájukat (kötelező iskolai törzsanyag formájában pedig az irodalmukat) vehemensen a többi nemzetre és nemzetiségre próbálják rákényszeríteni.

A hallgatás kötelezettsége

A fokozódó szerb nacionalizmus közvetve meghatározza a Kanizsai Írótábor szellemét. A nyolcvanas évek elején a látszat még ellentmond ennek. A korábbiakhoz képest sok írót hívnak meg, és a program is páratlanul gazdag. Ezzel viszont a meghittség, a tájjelleg eltűnése fenyeget. Egyre kevésbé érződik, vajon a politikai érdeken túl mi a célja a tábornak: a pihenés vagy a munka. Aztán 1983-ban mégis az derül ki, hogy a tartományi művelődési érdekközösség nem akarja támogatni az írótábort, mert az állítólag nemzetiségi jellegű. (Mintha nem ez lenne a humanista – vagy akár jugoszláv szocialista – feladata, ha már a vidék lakosságának nagy többsége magyar!) Az anyagiak hiánya végül is a belügy törekvésének kedvez: előre meghatározott témakör boncolására kevesebb és megbízhatóbb vendéget hívnak meg. Erre egyértelműen 1984 után, a regénypályázat eredményének demokratikus megvitatását követően kerül sor. A témák elvontak és semmitmondók lesznek. Az íróknak a hídról (híd-szerepről), a Tiszáról, a kertekről és parkokról, valamint az agyagról kell értekezniük. Fogalmi közhelyek ismétlődnek, emlékek elevenednek föl, az érzelmek is beszü-

remlenek az előadásokba. A cél mindenesetre megvalósul: az írói szó elszigetelődik a hangzásának föltételeit megteremtő élettől, társadalomtól, környezettől. Jellemző pl. 1989-ben, hogy Dudás Károlynak utólag jut eszébe, miről kellett volna beszélnie az agyag kapcsán: a gádorlakókról és az emberi viszonyokról. E rendezvények középpontjában Tolnai Ottó 1987-ben meghirdetett „zöld programja" áll.

A nevelés és a kultúra alacsony szintjének ekkor már egyre érzékelhetőbb tüneteire nem reagált az írótábori lelkiismeret. A Tito halálát túlélő személyi kultusz nyílt vagy hallgatólagos támogatói kommunista jelszóval, ám lényegében középkori módszerrel ártatlan pedagógusokat bélyegeztek meg a nyolcvanas évek elején, Kanizsán, pusztán azért, mert templomban hallgattak zenét a diákjaikkal. Nyílt és határozott tiltakozó állásfoglalás helyett hallgatás, azaz – többnyire akaratlan, de mégiscsak – cinkosság volt az írók reakciója. Ahogyan Sziveri Jánosnak és társainak az Új Symposion éléről való menesztése ellen sem emelte föl a tábor szervezetlen csoportja tekintélyt parancsoló keménységgel a szavát. És Vicei Károly meghurcoltatása, Sz. Kanyó Leona vagy B. Foky István esete sem váltott ki visszhangot a társas együttlétbe, „az agyag filozófiájába" és a keretek ideájába szívesen belefeledkező írótársakból. Pedig a megbélyegzettek közül Vicei hívatlan vendégként szinte évről évre föltűnt az írótábor vendégei között.

Büntetendő érzelmek

A hetvenes évek elején megindult visszarendezési folyamatnak egy olyan kiváló értelmiségi és költő is áldozatul esett, mint amilyen Sz. Kanyó Leona volt. Kanizsai születésű, de minthogy Újvidéken nem jelent meg könyve, és a hatvanas évek közepétől Szlovéniában élt, s ugyanakkor a nyugati magyar emigráns körökben fejtette ki folyóirat-szerkesztői tevékenységét, úgyszólván ismeretlen maradt a jugoszláviai magyar irodalomban. Pedig ő jegyezte fő- és felelős szerkesztőként az 1972-ben, Münchenben indult Vagyunk c. irodalmi és képzőművészeti folyóiratot, s a nyolcvanas évek elejéig 13 kötetet jelentetett meg, hogy 1984-ben ötvenévesen távozzon az élők sorából. Életében (s utóbb is) csupán egy szűkebb baráti kör becsülte tevékenységét.

A jugoszláv hatóság kihasználta Sz. Kanyó Leona magyarérzelműségét, s perbe fogta a költőnőt. A bűne az említett folyóirat szerkesztése volt. Akkor is, ha nemcsak hogy nem politizált, hanem a nacionalizmusnak a gondolata is idegen volt tőle. Ezt a folyóiratában a következőképpen teszi egyértelművé: a Vagyunk *„elsődleges célja, hogy könyveket ismertessen és terjesszen, attól függetlenül, hogy hol, kinek a gondozásában, kiadásában, vagy melyik országban jelent meg a mű. Az a lé-*

nyeg, hogy magyar nyelven jelent meg, a magyar irodalmat, a magyar kultúrát terjeszti. [...] Újságunk nem kizárólag irodalmi lap, és legkevésbé sem kíván politikai színezetet ölteni. Semmilyen párthoz vagy szervezethez nem tartozik, senki nem segíti, senki nem áll mögötte, se mellette – kiadónknak egy teljesen önálló, senkit bántani nem akaró, jó szándékú elszigetelt kis lapja ez; s talán éppen ezért is sebezhető, hiszen se erkölcsileg, se anyagilag nincs, aki megvédje." (1973. I. 15.) De a folyóiratának egy másik írásából is idézhetünk: „*Mit ér az ember – ha magyar? Függetlenül attól, hogy hazájában magyar-e; külhonban; vagy éppen úgy hozta sorsa, hogy kisebbségként kénytelen élni valahol. Melyik a nagyobb magyar? Melyik kevesebb? Minket ez nem érdekel. Lepereg hát rólunk a vád, amiért Bácskára, Erdélyre, Csallóközre és egyáltalán »Keletre« is emlékezünk. Előttünk nincs Nyugat és nincs Kelet az eddig megszokott értelemben. Számunkra csak magyarok vannak. Újságunk nemcsak a müncheni emigráns magyarokhoz szól, hanem azokhoz is, akik hazájuktól eldarabolódtak...«*" (1973. III. 15.)

Ugyanez a szellem működik a Kanizsán 1995-ben végre (mindenekelőtt Székely András Bertalannak köszönhetően) kiadott válogatott verseinek a kötetében is: „*Földhangon szól hozzám a föld. / Bácska? Bánát? Brdo? Szerémség? / Nem az elnevezés, hanem a FÖLD beszél: »Belőlem vagy! Tőlem több legyél!«*" (**A költő jussa**). Egy hithű kommunista költőnek is a becsületére válhattak volna ezek a sorok! Különben, anélkül, hogy konfrontálódni akart volna, merőben ellentétes emberi magatartást (és poétikát) vallott a vajdasági magyar irodalom fiatalabb íróinak embereszményével szemben. A **Tűzijáték** c. könyvét pl. azoknak ajánlotta, „*akik még érezni, akarni és szeretni képesek...*". (Vagyunk, 1973. VIII. 15.)

Sz. Kanyó Leona jugoszláv állampolgárként tehát a folyóirat-alapítása által olyan csoportosulást szervezett Nyugaton, amely a trianoni katasztrófa okozta nemzeti fájdalmaknak is hangot adott. A költőnő igaz, jó szándékú, de túl őszinte volt, s a bevallott érzelmeiért bűnhődnie kellett. 1974 végén házkutatást tartottak nála, a szellemi értékeit elkobozták, és irredentizmus (stb.) vádjával bebörtönözték. Másfél évi fegyházra ítélve csak 1976-ban szabadult ki a belgrádi börtönkórházból, ahol súlyos betegsége miatt tizenegy hónapig feküdt.

Ennek kapcsán idősebb munkatársa az emberi gyarlóságot tette felelőssé: „*Ismertette a magyar nyelvű irodalmat, irodalmárokat – különös tekintettel a Jugoszláviában élőkre. Nem volt ellensége hazájának. [...] Ellenkezőleg, lapjaiban, regényeiben a jugoszláv állapotokat példaként mutatta be [...] Egyedül csak a hivatásának, az irodalomnak és művészetnek élt és dolgozott. Itt talán az volt a baj – legalábbis keleti szemmel nézve – hogy eredményt ért el. Elérte azt, amit hazájában nem tudott elérni [...] éveken keresztül minden gátlás nélkül végezhette munkáját, szabadon járt az országhatárokon át, amíg betelt a mérték. Az a kör, amely addig is gátat vetett az érvényesülésének, bele akarta fojtani tehetségét [...] Ha úgy érzed, te egy fokkal, egy hajszállal több vagy az átlagnál, el kell némítani, lehetetlenné kell tenni gondolataid közlését, mert csak*

az a szép, az az igaz, ami a rendszernek megfelel." (Idézi: Székely András Bertalan a **Hazatérés** utószavában.)

A rendszerrel való hivatásbeli szembenállását viszonylag szerencsésen úszta meg Benes József festőművész. Ő *„a belgrádi Művészeti Akadémia elvégzése után a zentai gimnáziumba került képzőművészeti oktatónak, majd a hetvenes években a Városi Képtár vezetőjeként az állandó gyűjtemény gondozása, időszaki kiállítások szervezése és a helyi művésztelep – a titói Jugoszlávia első háború utáni kolóniájának – irányítása volt a feladata. Hogy élőbbé tegye a képtárat, más művészeti ágakat is bevont a programba, elsősorban a zenét és az irodalmat. Az előadások java része természetszerűleg magyarul folyt a 87%-ban magyar nemzetiségű városban. Részt vett abban az aláírásgyűjtési akcióban is, amely a zentai magyar színház megalapítását kezdeményezte, a már meglevő szerbhorvát mellett. 1976 januárjában az Államvédelmi Hivatal házkutatást végzett nála, illegális röpcédulák és betiltott könyvek után kutatva. Az eredménytelen házkutatás dacára a szabadkai Kerületi Börtönbe került, napi nyolcórás kihallgatásoknak vetették alá. Koncepciós pert folytattak ellene... [...] Benest hatalmi eszközökkel kitiltották a sajtóból, a rádióból és a televízióból, kiállításokat sem rendezhetett többé, egyszóval elzárták a nyilvánosságtól. Szabadulásához hozzájárult, hogy esetét felkapta a nemzetközi sajtó, hírül adva: Jugoszláviában alaptalanul tartóztatnak le művészeket. A személyes megfélemlítés folytatódásának hatására 1978-ban Magyarországra kényszerült költözni."* (Szombathy Bálint: **A nemzetlenségtől a nemzetiesig**. H, 2006. 4. sz.)

Mindazonáltal a nemzeti hovatartozás érzelmi színezetű kinyilvánítása vagy a személyi kultusz elleni alkalmi tiltakozás is elég volt ahhoz, hogy egy-két havi fogházra ítéljék az embert, akinek a „bűneit", hogy az esete elrettentő példaként szolgálhasson, rendszerint fölnagyították a bíróságon. B. Foky Istvánnak pl. az írói fejlődését törték derékba, amikor először 1956-ban, a magyar forradalom napjaiban a magyar himnusznak egy vendéglői összejövetelen való énekléséért, 1981-ben pedig a Forum Könyvkiadó politikájának, a Tito-művek végeláthatatlan sorozatának kárhozatásáért kellett bűnhődnie. Ki vehette ezek után komolyan egy, a Vajdaságot állítólag a „független" Kosovo mintájára elképzelő börtönviseltnek az írói ambícióit a tartományi székváros művelődési tisztségviselői között? Az Újvidéki Rádióban eltiltották az újságírói munkától. 1991-ig csak a dokumentumosztályon dolgozhatott, miközben a folyóiratok sem közölték az írásait.

Legalább ennyire riasztó a költőnek indult, kiváló tollú horgosi magyartanárnak, Huszár Zoltánnak az esete. Pedagógusként képtelen volt elhallgatni a titoizmus kisebbségi érdeket burkoltan sértő visszásságait, melyekkel kapcsolatban vitákba is keveredett, s bátor, provokatív kijelentéseket tett, noha alkalmanként fölöslegesen elragadtatta magát. Az ellene indított eljárás dokumentumaiból utólag mindenesetre kitetszik: a neki tulajdonított, rezsimet s annak iskolarendszerét bíráló kijelentései többségükben humán érdekű, pedagógiai hitelű

sarkigazságok, viszont az állítólagos szélsőséges megállapításai inkább csak a kirakatper bérenceinek szájába adott koholt vádak. Huszár igazságához és ártatlanságához annál kevésbé férhet kétség, minthogy a két évre szóló bebörtönzése okainak és körülményeinek utólagos magyarázatában, önmagát is fölülről szemlélve, az önkritikának is helyet ad. Naiv, önfejű és olykor indulatos is volt. Mindazonáltal ezért demokratikus társadalmi körülmények között felfüggesztés sem jár, nemhogy fogházbüntetés – köztörvényes bűnözőkkel összezárva.

A zentai, egyházi középiskolát, később Magyar Tanszéket végzett Kalmár Károly esete szintén sokatmondó. A fiatalembernek azért kellett egy évet szigorított fegyházban töltenie, mert a Magyar Szó szabadkai munkatársaként nem volt hajlandó együttműködni a belüggyel, miközben a fiókjából előkerülő versei a világnézeti válságáról vallottak. (Vö. Kalapis Zoltán: **Egy főszerkesztő emlékei**. MSZ, 2004. X. 2., 3. p)

A szórvány magyarság képviselőivel még könnyebb volt elbánni. Rehákné Pósa Rózsa újságíró, aki a pozíciója védelmének érdekében kivette a részét a titói politikát bírálók fölszámolásából (Vinczer Imre amatőr színészt annak vallomása szerint a nyugati magyarokkal való kapcsolattartása és titoizmus-ellenes kijelentése miatt ő juttatta börtönbe), hasztalan próbálta szolgálni a dél-bánáti magyarok művelődési érdekeit. A vertikalizmus elleni harc a tevékeny, áldozatra is kész emberekkel való leszámolást jelentette. Ennek következtében *„Nagy Sivó Zoltán gimnáziumi igazgatót kémkedéssel vádolták és természetesen leváltották, Farkas József debelyacsai iskolaigazgatót majdnem az öngyilkosságba kergették – egy éjjel elindult Nyugatra és többé haza sem tért –, Ládi Józsefet, a téglagyár igazgatóját leváltották, az ürményházi Maurits András provokatőrök, hamis tanúk segítségével Ausztráliába üldözték, Hertelendyfalván Borsós Tamást és Varga Sándort félreállították. Kun Szabó Júliát kidobták a pártból s ezek után természetesen nem lehetett iskolaigazgató…”* – írta Pósa Rózsa. (Idézi: Dudás Károly. In: **Eltévedt mezsgyekövek**, 1994. 218. p.)

Az ügyeletes „irredenta”

Vicei Károly esete példátlan, rendkívül sokatmondó a délvidéki magyarság történetében. Az akkor Vajdaságban provinciálisnak föltüntetett botrány egy Tisza parti kisváros, Zenta különcének csupán egy alkalmi csoportot megmozgató esete csak a hetvenes években, a vajdasági autonómia látszólagos prosperitása idején volt elleplezhető, egy évtizeddel később, a már kezelhetetlen gazdasági és művelődési válság korában viszont nemzetközi hírű botránnyá növekedett. Az ügy kapcsán nemcsak a Szerb Írószövetség, hanem nemzetközi szervezetek is

hallatták a szavukat. Ekkor kínálkozott először mélyebb betekintés a jugoszláviai magyar értelmiség valós helyzetébe.

Viceit mindenesetre a származása és az alkata is mártíromságra predesztinálta. Olyan vidéken született és iskolázódott, ahol a magyarok abszolút, ill. relatív többségben éltek. Ezáltal természetszerűvé vált számára az anyanyelvéhez és annak kultúrájához való ragaszkodás s a naiv föltevés is, hogy a szólamokon túl van reális esélye a magyarok tényleges egyenrangúsodásának az állítólag szocialista önigazgatást építő Jugoszláviában. Ez azonban nem jelenti azt, mintha Vicei valamilyen, a társadalom deklarált értékfölfogásától idegen politika propagandistájaként, vagy idegen szellemű művelődés képviselőjeként vált volna a jugoszláv államvédelem áldozatává, ahogyan azt akkor a média félretájékoztatása miatt sokan gondolták.

Vicei a természete szerint alkalmas volt arra, hogy bűnbakot csináljon belőle a hatóság. Ifjúságában heccmesterként viselkedett, s botrányhősként már akkor meggyűlt a baja a rendőrséggel. A kommunizmus tagadása polgárpukkasztó hajlandóságból, a mesterséges és hazug korlátok, formaságok megvetéséből fakadt. A később nyakába varrt szerbellenességben is csak annyi igazság van, hogy nemegyszer a megvetését fejezte ki az erőszakos többség és annak felsőbbrendűként sugallt látszatkultúrája iránt. E mögött azonban nem a szerbség gyűlölete és nemzeti kultúrájának elutasítása rejlett, amit Vicei emberi kapcsolatai és műfordítói tevékenysége is bizonyít.

A jugoszláv belügy vajdasági megbízottjainak kapóra jött Vicei lázadó hajlandósága, de még inkább a Kísérleti Színház megteremtésének szándéka Zentán. Akkor is, ha Vicei és kis csoportja nem a magyarság társadalmi és kulturális elnyomottságára hivatkozva, hanem a szociográfiai tényből, egy városrész művelődési elhanyagoltságából kiindulva s a munkásság aktív közreműködésére számítva, felelős magyartanárként a hivatását gyakorolva, a pangó amatörizmust szerette volna föllendíteni. Az elképzelés egybevágott az időszerű művelődéspolitikai törekvésekkel. Mert bár a szocrealizmus ördöge a hetvenes években mindvégig a háttérben leselkedett, az „avantgárd" az évtized közepére bűnbocsánatot nyert, s az addig legfeljebb megtűrt irányzat olyan mértékben vált reprezentatív művészi formává, amennyire a kultúra is háttérbe szorult. S Viceiék az alkotók rendelkezésére álló, egyre szélesedő úton igyekeztek járni. Ott, ahol a legokosabb volt. Ha a **Javaslat a zentai Kísérleti Színpad megalakítására** c. dokumentum szerint nem a proletkult eszményével léptek is föl, mégis az elhagyatott munkásság ízlésének színvonalát szerették volna emelni, közreműködésre csábítva a befogadókat. Eközben a magyar, valamint a világirodalom időszerű művei mellett a jugoszláv dráma képviselői is jelen voltak a repertoártervükben. Annak dacára azonban, hogy a koncepciójuk tökéletesen beleillett a titói nem-

zetiségpolitika kereteibe, a hatalom semmibe vette az általa fennen hirdetett eszményeket, mert az eredeti, kimondatlan céljai ellentétesek voltak azokkal, amelyeket lépten-nyomon hangoztatott.

Hogy mégsem csak emiatt ítélték el két évre Vicei Károlyt, az a tény is bizonyítja, mely szerint az 1976. IV. 12-én készült vádiratban a négy évvel korábban, az újvidéki bíróságon elhangzott, az elítélt Rózsa Sándort provokatívan epés megjegyzését („Fasza gyerek!") is bűnként idézik a fejére. De azt a körülményt is Vicei helyzetének súlyosbítására használhatták föl, hogy azzal a Gordos Jenővel bocsátkozott a Kísérleti Színpad megalapításának kalandjába, aki nyugati magyar, köztük irredenta szellemű lapokat propagált, s ezzel – a hivatalos megfogalmazás szerint – ellenforradalmi tevékenységet fejtett ki.

A fölocsúdó tartományi párthatalom utasítására működésbe lépett a zentai pártbizottság is. Ennek közleménye (MSZ, 1976. III. 26.) azonban csupán rágalmazva képes megvádolni a színházalapító kezdeményezést. Noha Viceiék akciójának egyértelműen önigazgatói jellege volt, hiszen a szükségletek fölméréséből s azok kielégítésének szándékából eredt, a pártbizottság önigazgatás-ellenességgel és nacionalizmussal vádolja azt, mintha nem lett volna természetes (ha tetszik: marxista és jugoszláv hazafiságot szem előtt tartó) Zenta magyarlakta részén nyelvében (!) magyar amatőr színházat létesíteni. Valótlan továbbá az az állítás is, miszerint Vicei *„kizárólag önmagát tartotta arra hivatottnak, hogy Zentán megoldja a magyarok művelődésének és mozgalmának a helyzetét"*. Vicei ui. hozzákezdett valamihez – a kizárólagosság bármilyen jele nélkül. És a részéről történt nyomásgyakorlás is csak rágalom, mert az ő kiváló szervezőkészségének és népszerűségének erre egyszerűen nem volt szüksége.

Hogy ez valóban így van, azt maga a pártförmedvény is akaratlanul elárulja, amikor megállapítja: *„Hogy a zentai kísérleti színház megalakításának kezdeményezése ilyen politikai méreteket öltött, hozzájárult az is, hogy a DNSZSZ és a SZISZ Községi Választmányában és a művelődési otthonban felelős tisztséget betöltő kommunisták nem voltak eléggé éberek, megengedték az olyan benyomás keltését, hogy az említett tevékenység a társadalmi-politikai szervezetek támogatásával történt, és nem akadályozták meg az erkölcsi-politikai szempontból nem megfelelő személyekből álló kezdeményező bizottság megalakítását."*

A kezdeményezőbizottság tagjainak hosszú névsorában, az egyetemistákat és a középiskolásokat nem számítva, a város ismert pedagógusait, íróit találjuk. A tartományi pártközpont nyomására, majd a belügy beavatkozására ezek az emberek többé nem vállalhattak közösséget a meghurcoltakkal, bebörtönzöttekkel. Ebben a vajdasági magyar sajtó folytatódó reklámhadjárata is fontos szerepet játszott. Ebből a 7 Nap is kivette a részét (IV. 2. Ekkor Brenner János a főszerkesztő.) A cikkíró annyira gépiesen végzi megbélyegző tevékenységet, hogy nem veszi észre

az önellentmondásait. Állítása szerint ui. a munkásosztály bizalmát meg nem szerzett „akarnok csoport"-ról van szó, akik azonban a sikertelenségükkel ellentétes látszatot teremtettek. Vajon egy fejlődő önigazgatású társadalomban nem lenne elegendő az ilyen nagyképű embereket köznevetség tárgyává tenni?

Nem volt elég, mert a tartományi pártszervek csak azzal bizonyíthatták az autonómiához való joguk indokoltságát a belgrádi központnak, ha kérlelhetetlenül leszámolnak a szeparatista ellenséggel. Amennyiben viszont ilyen nem létezik, akkor a régi gyakorlat szerint találni kell. S a kispolgári szempontból is gyanús magánéletű Vicei Károlynál és a nyugati kapcsolatokat ápoló Gordos Jenőnél erre alkalmasabbat nem találhattak. Ezért a nevezettek számláját maguktól értődően terhelték az el nem követett bűnök. Emiatt kell leírnia a 7 Nap ismeretlen cikkírójának azt az alattomos féligazságot, mely szerint Viceiék *„csak magyar problémát akarnak megoldani"*. Mintha a jó értelemben vett szocialista államérdeknek nem az felelt volna meg, ha a magyarság a saját kultúráját fejleszti! Ugyanakkor a rágalom szerinti nemzeti ellentétet sem Vicei, hanem a pártbürokrácia szította azzal, hogy nacionalizmussal bélyegezte meg őket. Az ugyancsak kifogásolt lelkiismeret-nyugtalanítást viszont az egészséges gondolkodás dicséretesnek találta volna, mert a lelkiismeret elfojtása ezekben az években öltött kóros mértéket, aminek következtében a szólásszabadságnak a hetvenes évek végén valamennyire növekednie kellett. De szigorúan elhatárolódva a Viceiék nyakába varrt, 1971-ben elítélt „tömegmozgalom"-tól.

A rágalmazást a Magyar Szó folytatja Petkovics Kálmán személyében (IV. 4.). Ő azonban a vád megismétlése mellett elismeri a műkedvelés, a hagyományok elhanyagolt voltát. Ezt azonban nem Viceiék enyhítő körülményének szánja, mert bizonyítatlanul kijelenti: a Kísérleti Színpad giccs és kispolgáriság elleni lázadása nem több nacionalizmust rejtő látszatnál. Rencsár Tivadar a Képes Ifjúságban már a címe által (**Velünk ne kísérletezzenek**, IV. 9.) perfiden jelzi: túlteljesíti a rá bízott feladatot.

A Kísérleti Színpad ügyének az 1971-es Rózsa-ügyhöz és a „tömegmozgalom"-hoz való visszacsatolására a hamis tanúk által alátámasztott ellenforradalmiság vádja miatt nem is volt igazán szükség. Így is megalapozottnak látszott a gyanú, mely szerint a Kísérleti Színpad a magyarok kizsákmányoltságáról, ill. a Délvidék Magyarországhoz való visszacsatolásáról szólt volna a Gordos Jenő szervezőtárs által közvetített nyugati „fasiszta" elemek támogatásával. Ez természetszerűvé tette a két év börtönbüntetés kiszabását, és annak letöltését is. Annál is inkább, mert Viceinek a védőügyvédje leintésére a jogerős ítélet után nem volt szabad hangoztatnia az ártatlanságát.

Ám a szabadulás után sem növekedett lényegesen Vicei szabadsága. Az általános iskolában nem tartottak igényt magyartanári munkájára. Irodalmi szöveget

csak álnéven sikerült olykor publikálnia, a pályázatokon is ilyen formában díjazták nem egy esetben. Csakhogy ő nem hagyta magát, s mivel nem adtak neki útlevelet, pereskedni kezdett a belüggyel. Ez kapóra jött ennek a hivatalnak, amely – különösen az 1981-es kosovói események hatására – nem engedte ki áldozatát az ügyeletes nacionalista szerepéből. Ez kényelmes és biztonságos volt számára, mert a megfélemlített vajdasági magyarok egyre mélyebb hallgatásba burkolóztak, viszont Vicei ellenforradalmi tevékenység címen volt rovott múltú, tehát a bűnügyi pszichológia is följogosította a nyomozókat a föltevésre, hogy aki ilyen úton indul el, és ezért megbüntetik, az, ha teheti, már csak dacból és bosszúból is folytatja a fölforgató tevékenységet.

Viceinek, persze, esze ágában sem volt folytatni, amit el sem kezdett. A vajdasági magyar irodalom hatalmi viszonyait nála kevesen tisztelték jobban. Nem csupán azért, mert neki nyomatékosabban kellett bizonyítania a lojalitását, hanem amiatt is, mert a viselkedésében eleve óvatosabb írótársainak a többsége már megtalálta a helyét az irodalmi életben, melyben csak nagyfokú alkalmazkodással lehetett valamit elérni.

A szakadék szélére sodródott ország belügyi hivatala egyre gyakrabban kényszerült erőpróbára. Az államvédelem vajdasági csoportja már a származása vagy legalábbis a neveltetése miatt sem szállhatott szembe a szerb nacionalizmussal. Meggyőződése szerint az ország egységét különben is elsősorban a szlovénok és az albánok fenyegetik, a többieket könnyebb sakkban tartani. Számára a Viceiügy a vajdasági magyarok szondázására és újabb megfenyegetésére volt jó. Nem véletlenül lett az 1987-ben ismét letartóztatott és megvádolt Viceinek ugyanaz a személy a vizsgálóbírója, mint aki egy évtizeddel korábban elítélte. A hatóság ezzel is demonstrálni igyekezett: a tartományban a jól bevált politikai és biztonsági elvek változatlanul érvényesek, viszont a rossz továbbélésére és az ellene való védekezés fontosságára a régi példa a bizonyság.

A koncepciós per meggyőző volta érdekében a hamis tanúk nagy csoportját zsarolással és megfélemlítéssel sikerült összeterelniük, míg a védelem tanúira ügyet sem vetettek. A letartóztatott azonban a végső kétségbeesés közelében sem adja föl az önvédelmét. A Szabadkai Felsőbíróság Tanácsához a többi között ezt írja a vizsgálati fogságba vettetése kapcsán: *„A vizsgálóbíró állításával ellentétben az általa kihallgatásra javasolt személyek nem a barátaim, és nem óhajtom őket befolyásolni. Még kevésbé áll szándékomban bárhova is elszökni, -bujdosni. Menni, utazni a világban mindig is akartam, de úgy, mint mindenki más, rendesen, ezért kérvényeztem gyakran az útlevelet, majd tíz éven át. Ez lenne a bűnöm? De el innen végleg sose mentem volna, most se mennék, felsorolhatatlan mindaz, ami ide köt; idősödő, beteges anyám, kislányom, testvérem, nagynéném és az a rokkant barátom – Varga Zoltán, az író –, aki maholnap talán gondoskodásomra számít, és számíthat, mert törődni ki-*

ványok vele. (Nekem a könyvtáram maga annyit ér, hogy nem válnék meg tőle meggondolatlan világgá menéssel.) Bűntelen emberek életét teszik tönkre fogságra vetésemmel. Hozzátartozóimra és magamra gondolok. A cella hidegétől gémberedett ujjakkal írom ezt a fellebbezést; ebben a télhideg novemberben nincs üveg a helyiség ablakkeretében, a benti hőmérséklet a kintinél alig pár fokkal magasabb. Maradék egészségem, életem ellen van ez a börtön, amire nem szolgáltam rá. Már otthon is ápolást kívánó, nem múló betegségeim itt rohamos rosszabbodásban végzetesülnek: sokéves vesekövesség gyötör, időnkénti rohamokkal, súlyos kórrá növő lábi érszűkületem van, ez a Bürger kór, a rák előállapotát jelző idült nyelvgyulladásom van (Glossitis chr.) állandó szájfekéllyel, a műfogsort tartó kevés saját fog kezd fájdalmassá válni, ki-kiújulnak a neurotikus szívbántalmak, és e bajok mind szövődményesek! Kinek nyugodt a lelkiismerete, hogy míg engem a zárka levegője fagylal, sorvaszt, gyilkol, otthon anyám éjig sírdogál. Elmúlt egy nap, s irodalom helyett ma csupán bírósági iratokat olvashattam. Pedig olvasó és író ember vagyok. Kérem, legyenek belátással." (Szabadka, 1987. XI. 5.)

A bíróság számára azonban a „testvériség–egység" védelme fontosabb egy magyar íróember súlyos egészségi és lelkiállapotánál. Ezért annak ellenére, hogy a nemzeti türelmetlenség bűntettének vádja nem nyer egyértelmű bizonyítást, a két és fél év börtönbüntetés kiszabatik. Csakhogy változnak az idők, s a kommunista diktatúra vajdasági felelősei nem számoltak a „nacionalisták összejátszásával". Bár Viceinek a Nyugaton megtelepedett barátja, Gordos Jenő, valamint a hazai szövetségese, Varga Zoltán és annak szélesebb baráti köre is mindent megmozgatott az igazságtalan ítélet megsemmisítése érdekében, a szerb írók (közöttük számos, egyre hírhedtebbé váló nacionalista) nélkül aligha kényszerült volna a Vajdaság Legfelső Bírósága arra, hogy fél év múlva megsemmisítse a Szabadkai Felsőbíróság 1988. II. 19-én hozott ítéletét. Az Amnesty International, a PEN Klub, az Emberi Jogok helsinki bizottságának jugoszláv csoportja mellett ui. olyan ismert személyiségek is tiltakoztak Vicei Károly bebörtönzése ellen, mint Predrag Palavestra, Nikola Milošević, Ljubomir Tadić, Dragoslav Mihailović, Dobrica Ćosić, Zoran Gluščević, Gojko Đogo. Ennek hatására a Vajdasági Írószövetség is fölvette a tagjai közé Viceit, s közülük nem egy kiállt mellette.

A tetejében Matija Bećković a Jugoszlávia elnökségének címzett tiltakozásában nem is tartja bűnnek azt, amivel Viceit vádolják. Azt ti., hogy az a lakásán, vagy a barátai, ismerősei előtt arról beszélhetett, miszerint a Vajdaságnak Magyarországtól való elcsatolása a magyar nemzetiség irodalmi, szellemi és kulturális feltételeinek a beszűkülését eredményezte. S hogy ezért nehezebb magyarul előadásokat rendezni, mint más nyelven. S ennek következményeként a betelepítések és a vegyes házasságok beolvadással fenyegetik a magyarságot. Attól sem függetlenül, hogy nekik az alacsonyabb funkciókkal kell beérniük, szemben a vezető szerepű szerbekkel. Pedig a szerbek népzenéje értéktelen.

Vicei ezt a véleményt nyilván közösen osztotta a magyarok többségével. Viszont a kitöltött börtönbüntetése és a megfigyeltsége tudatában, valamint az útlevél megszerzésének halvány reményében aligha mert volna ilyen megjegyzéseket tenni. Ezért jelentheti ki Bećković az említett folyamodványban: a vád amellett, hogy nem bűnre irányul, még bizonyítatlan is.

A körülmények hatására államérdeknek látszott a szabadkai igazságszolgáltatás meghátrálása. Dudás Károly, aki egyike volt annak a néhány embernek, akik a lehetőségük szerint könnyíteni igyekeztek a bűnbak sorsán, a következőképpen kezdte a 7 Napban az újratárgyalásról szóló beszámolóját: *„Kegyetlenül anakronisztikus Vicei Károly bűnperének újratárgyalása a Szabadkai Felsőbíróságon. A tárgyaláson elhangzottak hallatán mosolyognánk is talán, ha nem futkosna közben hátunkon a hideg. A külföldi és hazai megfigyelők, tudósítók, a különböző emberjogi szervezetek és íróegyesületek képviselői (volt belőlük bőven a szűknek bizonyuló teremben) elképedve végig is mosolyogták a tárgyalást, nem egy esetben hitetlenkedve felkacagtak. Mert amikor az ország más részein a fegyvert követelő, testvérharccal fenyegető nacionalistáknak, vagy éppen a Jugoszláviától való elszakadást fennen hirdetőknek a hajuk szála sem görbül, a Szabadkai Felsőbíróságon a legnagyobb buzgósággal azt próbálják kideríteni, vajon* **tizenvalahány évvel ezelőtt** *Vicei Károly valóban elzárta-e a rádiót akkori munkahelyén (rádiózás munkaidőben?!), amikor délszláv „műnépzene" kezdett el harsogni belőle, no meg hogy valóban „műnépzenéről" van-e szó vagy netalán mégis eredeti népzenéről, továbbá hogy azért szólalkozott-e össze szintén tizenvalahány évvel ezelőtt egyik munkatársával, mert az összeférhetetlen és örökké lármázó ember volt (ahogyan az egyik tanú állítja), vagy azért nem kedvelte, mert az szerb nemzetiségű, s hogy mindezért jogos-e az első fokon rásózott két és fél év börtönbüntetés. (Mintha az állampolgárnak nem volna szíve joga, hogy kit szeressen és kit ne, no meg hogy milyen zenét.) Meg kellene alaposan hányni és vetni azt is: főbenjáró bűnt követett-e el azzal a vádlott, amikor munkatársai szerbhorvát szavaktól hemzsegő magyar beszédét minduntalan kijavította, vagy csupán kutyakötelességét teljesítette, lévén magyartanár."* (1989. XI. 17.)

A Vicei ellen megfélemlítetten tanúskodók egy lány kivételével elálltak a vádtól. Aki kitartott a vádlottat terhelő vallomása mellett, mint terhelt személyiség, vontatottan beszélve önellentmondásba keveredett. Neki föltehetően nem sikerült fölülemelkednie a nyomozók zsarolásán, amely kezdetben a többi tizenévest is megzavarta.

Vicei a fiatalok azon rétegében érezte igazán jól magát, amelyet az államvédelem egy ideig sikeresen fordított szembe vele. Erről, esetleg az egészséges ember gyanújára is okot adó kapcsolatról Viceinek a csupán Budapesten (2001-ben) kiadhatott **Nyolc napon túl gyógyuló közérzet** c. kötete árul el sokat. Ez a könyv a szerző írói munkásságából készült válogatás. Vannak benne versek (az indulás éveiből származók) is. Szerepelnek dokumentumnovellák, barátokhoz írt

(börtön)levelek, naplófeljegyzések, a gyermekkor családi miliőrajzával és önéletrajzzal egyetemben. A Vicei által megtapasztalt életkör (főleg a hetvenes és nyolcvanas évek Tisza mellékének, Zentájának, lényegében azonban az elmúlt több mint fél évszázadnak az egész vajdasági magyar közegéről van szó) a kommunista prüdéria miatt ma is fehér folt társadalomismeretünk palettáján. Azoknak a világába szorult bele ifjúkorában Vicei, akiket (legalább átmenetileg) riasztott a látszólagos felnőtté válás intézményes (családi, iskolai) formája, mivel hiteles példák hiányában képtelenek voltak megfelelő tartalommal föltölteni ezeket.

E könyv szövegei mégsem a hedonizmust reklámozzák. Rendszerint ui. a csődjével együtt kerül bemutatásra a peremlét egy-egy ígéretes helyzete. Noha az erotika az alapvető pótérték írónk világában, nem a részletezések perverzitásai dominálnak benne. Vannak ugyan bőven utalások az aktusokra, ám Vicei intellektusa szinte mindig ellenpontozza azokat. A sodortatottság, a kényszerpálya testi-lelki kényszere beszélteti a kesernyés irónia, a rezignált cinizmus vagy a megbocsátó humor hangján.

Alapos lélekrajzokra, magukkal ragadó sorsképekre nem futja az író figyelméből. Azonban a helyzetleírásaiban, jellemvázlataiban és töprengéseiben értékelés is rejlik. Nem utolsósorban a nyelvteremtő képességnek köszönhetően. Vicei ui. egészen sajátos, a Vajdaságban párját ritkító stílussal rendelkezik. Ennek szóképekkel, bizarr asszociációkkal teremtett érzékletesség a lényege.

Tagadhatatlanul sok a panasz a szóban forgó írásokban. Néhol már sokalljuk a szerző ártatlanságának hangoztatását. De ha szem előtt tartjuk: valójában a totalitárius rendszernek vált a bűnbakjává, amely a később még inkább fokozódó romlást készítette elő, akkor természetesnek kell találnunk az író védekező gesztusainak sorozatát, ellentámadási kísérleteit. Aki azonban ennyi rosszat tárt föl a bomló jugoszláv társadalomban, s aki elítéltként nem győzi az ártatlanságát hangoztatni, annak – ha valóban a nagy író tekintélyére pályázik – önmaga fölött is ítélőszéket kellene ülnie. Ennek csupán a jelei mutatkoznak ebben a szövegválogatásban, amely annak ellenére, hogy jelentős dokumentumként s részben műalkotásként a vajdasági irodalom nagy hányadánál (még a Vicei kéziratát bíráló Herceg János és Jung Károly műveinek jelentős részénél is!) többet ér, a magyar irodalomban is kiemelkedő esztétikai (erkölcsi) értékké csupán a szerzőnek még alaposabb önvizsgálata által válhatna.

A bürokrácia leszámolása a symposionistákkal

1983 elején indult meg a lavina, amely végül betemette az Új Symposion nekibátorodott szerkesztőit. A tragédiára végül is nem elsősorban az állítólag elkövetett hibák, hanem a szerkesztőség hangadóinak a hajlíthatatlansága, elutasított önkritikája miatt került sor. Óriási jelentőségű az ezáltal kirobbant botrány. A középkorihoz hasonlítható inkvizíció elé állíttatott a szerkesztőség, amelynek ily módon sokkal inkább az erényei, mint a hibái domborodnak ki. Az elfogulatlanul vélekedők szempontjából már akkor sem az számított, hogy a szóban forgó huszonévesek mindaddig elődeik epigonjai voltak, s hasonló tetszelgéssel dicsérgették egymást, ahogyan az általuk gúnyolt provincializmus képviselői. Amikor ui. szorult helyzetükben a jugoszláv írói, művelődési és politikai nyilvánossághoz fellebbeztek, a nagykorúsodásuk félreérthetetlen jeleiről tettek tanúságot. Annál is inkább, mert lényegében már a korlátozó és szankcionáló szándékú totalitárius politikával szembeni heroikus védekezésük volt előtérben, s nem pusztán azoknak az írásoknak az ideológiai igazolása, melyek miatt a kommunista bírálat kínpadjára ültették őket. A kérdéses írások mai szempontból sem hibátlanok.

Sziveri János, Csorba Béla, Mák Ferenc és társaik ezzel olyat merészeltek megtenni, amire addigi példaképeik, az idősebb symposionisták sem mutattak példát, hiszen készségesen beleegyeztek, hogy az ideológiai restauráció fölfelé buktassa őket. Akkor is, ha Sziveri a lapja Kiadói Tanácsának kínpadján túl mérsékeltnek ítélt önkritikájában az első jelző után nincs vessző, amikor arról beszél, hogy hány „jugoszláviai magyar nemzetiségű" szerzőt közöltek (Csorba Béla–Vékás János: **A kultúrtanti visszavág**, 1994. 43. p.)

Sziveriék golgotája évekig tartott. A hajsza megosztotta az értelmiséget. A funkcióban levők nagy többsége ellenük foglalt állást. Többé-kevésbé a káröröm, egy látszólag diktatorikusan viselkedő, a hatalommal egyszeriben irigylésre méltó bátorsággal dacolni kezdő csoport szétzilálásnak lehetősége, de ennél még inkább a kenyérféltés motiválhatta Bognár Antalt, Bálint Sándort és Dudás Károlyt, amikor engedtek a főnöki (Major Nándor-i, Fehér Kálmán-i, Erdélyi Károly-i) dresszúrának, és elmarasztalták a bűnösnek talált, majd fölöslatott szerkesztőséget. Az igazinak, az egyedül üdvösnek tartott politika nevében, illetve a symposionisták nemzetközi segélykérését elítélve kellett nyilatkozniuk.

A „versbe csempészett zugpolitika" (Bálint, MSZ, 1983. II. 9.), a „veszett fejsze nyele" (Bognár, MSZ, 1983. V. 22.) és a „palackposta" (Dudás, MSZ, V. 25.) végül is – az évtized végén – legalább erkölcsileg nyert igazolást. A meghurcoltatása, munkakeresési gyötrelmei következtében tragikusan korán Budapesten

elhunyt Sziveri, a Magyar Szóból való eltávolítását követően végül átmenetileg ugyancsak Szabadkán meghúzódó Mák, és a véleménynyilvánításában korlátozott, a Kommunista Szövetség által megrendszabályozott Csorba: többéves ellenállásukkal, a megalkuvás elutasításával emberi szuverenitásukat demonstrálták a teljes fokú elbürokratizálódottság idején. Ide tartozik Kalapáti Ferenc rendkívüli gesztusa is, amikor 1985-ben a Sinkó-díj átvételekor mondott beszédében érdeme szerint méltatta azt a hatalmat és kiszolgálóit, amely az újabb írónemzedék egy csoportjának alkotói lehetőségeit lecsökkentette ugyan, de az emberi értékeit akaratlanul is megnövelte.

A szó tisztább értelmében vett esztétikai értékteremtés feltételei ekkor még korlátozottak voltak, mert pl. Sziveri a nagy tekintélyvesztés és a rászakadt kenyérgondok következtében, az ekkor írt verseinek nagy többségét – nem úgy, mint a halála előtti költői kiteljesedése időszakában – az indulatai közvetlen kiélésére használta, panaszkodott, kesergett, s a maga módján kigúnyolta hóhérait. Olyan lényeges színvonalsüllyedésről azonban nem beszélhetünk az ő esetében, amely indokolttá tehette volna a kötete kéziratának recenzensi elutasítását. Márpedig – személy szerint Utasi Csabának köszönhetően – erre került sor (vö. Csorba Béla–Vékás János i. m.). Azért nem nagy a Sziveri-versek színvonalsüllyedése, mert a **Hidegpróba** c. kötet (1981) sem volt még azon a nívón, amelyen a munkatárs barátok vagy akár Bányai (aki ekkor Sziverit *„a legfiatalabb jugoszláviai magyar költészet reprezentánsá”*-nak mondta – MSZ, 1981. XII. 19.) – aligha függetlenül Sziveri akkori alkalmazkodókészségétől – látták. A szóban forgó **Dia-dalok** (1987) végül is csak a Vajdasági Írószövetség gondozásában jelenhetett meg.

Ez azonban korántsem jelenti azt, hogy Sziveri lekerült Stipan Kopilovićnak, a vajdasági „autonóm” politikai kurzus vezetőjének feketelistájáról. Ennek megfelelően Gerold László még 1988-ban is az Új Symposion leváltott főszerkesztője verseit túldicsérő munkatársainak – a budapesti Zalán Tibor által is tanúsított – mértéktelenségében látja a fő problémát. Csorba Béla a kritikus véleménye hátterének alapos ismeretében válaszolja – kérdés formájában – a következőket: *„Korrekt és megfontolt dolog-e a pozitív kritikák »túlzásainak« bénító hatásától óvni azt a költőt, akit soha, egyetlen mondat erejéig sem igyekeztél megvédeni az elhalgat(tat)ás, a félremagyarázás és a rosszindulat – szerintem ugyancsak – »lebénító«, a költőt alkotói fejődésében hátráltató hatásaitól?”* (MSZ, 1988. X. 15.)

Elvben persze van igazság Geroldnak a posztmodernben a meghatározhatatlanságot, fogalmi kialakulatlanságot bíráló írásában. Csakhogy ő, mint oly sokszor, nem a fontosabbról (az okokról és összefüggésekről beszél), úgyhogy a mosdóvízzel a csecsemőt is kiönti (MSZ, 1988. X. 8.) Az azonban eszesebb, mint gondolta volna, s ezért a válaszában meggyőzően tiltakozhat a vajdasági

külön mérce (a Fruška gora csúcsához való igazodás) és a tartományi gettósodás ellen (MSZ, 1988. XII. 10.).

Geroldhoz hasonlóan Podolszki sem akarta megérteni, hogy a nála fiatalabb írókat más körülmények sajátos valóságkép kialakítására formálták, s még 1985-ben is a következőket írta a 7 Napban: *„Sziveriék elvesztett folyóiratukért, vagyis hát elvesztett hatalmukért harcolnak."* (IX. 27.) Akkor lett volna indokolt így fogalmazni, ha nem egy igen tehetséges, de a körülmények miatt a kiforrásában késő társaság alkotói meddőséget erőszakossággal pótló szellemi terrorjáról lett volna szó. Hogy nem akartak beépülni az új szerkesztőbizottságba – természetes. Szemléleti korlátjaik és erőszakos érvelésük dacára is jobban érzékelték a társadalmukat, mint az üldözőik és konjunktúra-kritikusaik. Saját maguk is elismerték utólag, hogy nem mindig azt és úgy támadták, akit és ahogyan kellett volna. (Utólag közülük többen e sorok írójától elnézést kértek.) Azonban – többször mint nem – (Vajda vonatkozásában is) volt igazság a meglátásaikban, s végeredményben a politika által külön felügyelt Podolszki-féle valóságigény sem volt tartalmasabb az övékénél. Annál kevésbé, mivel a bírálójuk, ahogyan ők is hangsúlyozták, nem fejtette ki világosan, mit jelent számára a valóság kategóriája. S e tekintetben inkább csak a halálát megelőző időben született művei lehettek beszédesek.

A fiatal alkotók sorsa a háttérben dőlt el, amit a Major Nándor-i politikával egyezkedő Tolnai Ottó (mint az Új Symposion örökös illegális, tiszteletbeli főszerkesztője) nem is titkolt el, amikor utólag föltárta, hogy *„elfogadhatónak láttam az egyik magyarkanizsai fiút, Purger Tibort, akinek az édesanyja a tanító nénim volt, akivel előbb írattam szülővárosomról, írótáboráról szóló könyvbe, a Csönd városába..., az volt az első komolyabb írása..."* (**Költő disznózsírból**, 2004. 336. p.).

Az Új Symposion új szerkesztői garnitúrája, a tartományi hatalom által megválasztott Purger Tiborral az élen, a folyóirat „kísérletező", semmitmondón neoavantgárd jellegét, politikailag ártatlan képzőművészeti vonatkozását erősítette föl. Ennek meg is lett a jutalma: az Új Symposion 1986-ban Heroj Pinki-díjban részesült.

Pedig említésre méltó partizánakcióra csak akkor kerülhetett sor, amikor egy rövid időre Purger kiengedte kezéből a gyeplőt, és Tari István pl. részletet közölt Vicei Károly **Levélregény** c. művéből és Varga Zoltán **Indiánregény** c. regényéből, amely könyv formájában csupán a kilencvenes években jelenhetett meg; s Podolszki Józseffel készített, a folyóirat „avantgárd" koncepcióját és a támogató hatalmat keményen bíráló interjút tett közzé (1985. 7. sz.).

Hogy milyen nagy volt Purgernek a tartományi politika általi támogatottsága, azt a főszerkesztő helyére hasztalanul pályázott Fekete Elvira esete tanúsítja. A csak középiskolát végzett Purger ellenében ui. hiába nyert pert, mégsem őt nevezték ki, mert időközben megváltoztatták a törvényt. Pedig Fekete ideoló-

gialag is fölkészültebb volt a vetélytársánál: a befejezett tartományi pártiskola mellett ötévi szerkesztői gyakorlattal is rendelkezett.

Hogy a folyóirat nem volt különösebben büszke ezért a túlzott rezsimhűségért járó, annak idején a német megszállókat robbantó Pinki nevével fémjelzett politikai kitüntetésre, ez abból is látszik, hogy csak az 1987. évi 4. számában vette tudomásul azt, abban, amelyben végre közzétette Podolszki Józsefnek az 1980-ban a szerkesztőség fölkérésére a mutatvány-költészetről írt, de akkor közölhetetlennek talált, egyébként valóban terjengős tanulmányának az első, majd a következő számban a második részét is. Azonban a szerkesztőség ekkor is fontosnak tartja megemlíteni, hogy Podolszki halála után az Alkotók Gyűlése javasolta a hagyaték föltárását és folyamatos közlését. Mintha saját maga nem vállalhatta volna a felelősséget. Pedig a lelke szerint vállalta volna, hiszen Podolszki, bár a hitelesebb élményűnek és kifejezésmódúnak tartott Tari mellett kardoskodik, aki idegenkedik a Symposion-mozgalomtól, alaposan elveri a port a hetvenes évek második felének „gemmás" elsőkötetesein, elsősorban Sziverin és Csorbán. A kifogása meglehetősen felületes, de nem alaptalan: moderneskedés, pózok, leckefelmondás. A kritikus eszménye olyan esztétikai és valósághitelű önkifejezés, amely kritériumnak mint költő ezekben az években saját maga is csak ritkán tudott megfelelni.

A politikusoknak azonban ennyi is elég volt. Az Új Symposion szerkesztőbizottságának ülésén a munkatársaknak ki kell jelenteniük: a folyóiratnak a fiatalok segítségével meg kell őriznie avantgárd arculatát, mert – állítólag – az utóbbi időben nagy engedményeket tett: mintha elveszítette volna kapcsolatát a világgal. E kapcsolat újjáteremtésének tehát az ifjúság szellemi emigrációba kényszerítése a módszere. Gondjaikat a nemzetköziség homályában illik elrejteniük.

A fölfüggesztettek perújrafelvételére csak 1988-ban a Vajdasági Íróegyesület Elnökségének ülésén kerülhetett sor, amikor Csorba, Fenyvesi és Tolnai az Új Symposion megbélyegzettjeinek a rehabilitálását, valamint Erdélyi Károly, Major Nándor, Fehér Kálmán és Purger Tibor felelősségének megvizsgálását javasolják az anarcholiberalizmus vádjával kapcsolatban. Csorba itt már kimondhatja: nem foglalkozhattak érdemben a magyarság asszimilációjával.

A meddő vita ezzel újrakezdődik. Purger Tibor az Új Symposion kiadói tanácsának ülésén az olvasók támogatásával és nyitottsággal dicsekszik a gettósító törekvésűek ellenében. Az is hangsúlyozott érve, hogy az ő lapja a leváltott munkatársakra is számított. Hogy a hatalom eszközei voltak, arról ha akarna sem lenne szabad vallomást tennie. (Vö. MSZ, 1988. XI. 13.)

Sziverék köztámogatottsága azonban döntő módon megnő, Purger főszerkesztő 1989 februárjában lemond, s a lap Beszédes Istvánnnal az élen a legfia-

talabbak kezébe kerül. Mindenesetre sokatmondó, miszerint a változásokban nem túlságosan érdekelt Bányai János és Várady Tibor békítik össze a fiatal nemzedékeket (MSZ, 1989. II. 12.).

Ettől függetlenül Sziveriék rehabilitációja a három generáció által szerkesztett Új Symposionban sem maradhatott el. Mi több, miként Hász-Fehér Katalin írásából kitűnik (9. sz.), immár az Arany János műveibe temetkezéséről is beszámolhat valaki ebben a hírhedten „avantgárd" folyóiratban. S a tetejében akkor is fitymálhatja a posztmodernt, a tématlanságot, a hagyományélesztés jogát védve, ha ezzel vitára ad okot.

Hogy az elegáns szellemi röpülésre áhítozó folyóiratnak ekkor már legalább a fél lába belesüppedt a provincia művelődési nyomorába, azt Csorba Bélának a Vajdasági Íróegyesület Elnökségéhez írt **A nemzetiségi oktatás ügyében** írt levele is tanúsíthatja (10. sz.).

Többé-kevésbé mindannyiuknak az átmeneti föllélegzés, de a közeledő háború vészjeleinek a hónapjai is ezek.

A hungarológia nagy értékű aprópénze

A művelődési életnek a nyolcvanas évek elején országszerte egyre inkább elmélyedő válsága a magyarok kultúrájában csupán az Új Symposion kapcsán kerül teljességében felszínre. Egy másik súlyosabb (mert az oktatással is összefüggő) problémáról, a Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézetében kirobbant viszályról éveken át csak alkalmi hírek láttak napvilágot. Csupán Podolszki József posztumusz cikke tájékoztathatta a nyilvánosságot a 7 Napban – méghozzá nagy késéssel (1989. II. 10., 17.): mekkora ellentétek dúlnak a színfalak mögött. Önmagában az is sokat mond az esetről, miszerint Podolszki cikke még 1986-ban íródott, ám a főszerkesztő akkor elzárkózott a közlésétől.

A megdöbbenést az keltette, hogy a délvidéki magyar kultúrának ebben az addig óvatos és szívós külső harcokban erősödött, a volt Hungarológiai Intézet és a Magyar Tanszék hetvenes évek végén létrejött egyesüléséből született fellegvára belső rontás következtében repedt két részre, és kezdett roskadozni. Az újabb nemzedékek között már nem voltak olyan tekintélyű egyéniségek (mint Szeli és Bori), akik valamiképpen összetartották volna az egymással korábban sem igen rokonszenvező oktatói, ill. kutatói részt. A hetvenes években az Intézet légkörébe, a munkatársak egymás közötti viszonyába, s lényegében a kutatások témáiba is fokozottabban fészkelte be magát a politika, úgyhogy az egyenes irányú fejlődés korábbi reményeinek meghiúsulása és a szűkülő anyagi keretek

mellett az értéktudat elbizonytalanodásával is magyarázható az indulatok korábban nem tapasztalt, folyamatos fölhalmozódása és évekig tartó időnkénti kisülése. Nem véletlen, hogy a legkifejezettebb konfrontálódásra a liberalista korszak két vezető egyénisége, az ultrabalossága miatt bukott Bosnyák István és a nacionalizmusban elmarasztalt, s csupán a Vajda Gábor önkéntes távozását követően alkalmazott Hornyik Miklós között került sor. Elsősorban ők voltak a hangadói az oktatói, ill. a kutatói részleg érdekeinek. S Bosnyák mellett az a Bagi Ferenc volt a párttitkár és a honvédelmi bizottmány felelőse, aki néhány évvel korábban úgy vétetett föl az Intézetbe, hogy előbb Bori Imrét helyettesítve – egyetlen korábban írt kritikai szöveggel vagy szépirodalmi írással sem rendelkezve a tarsolyában – Vajda Gábort támadta válaszcikkben a Magyar Szóban.

Az összekülönbözésre látszólag anyagi okok miatt került sor. A kérdés úgy merült föl: vajon az Intézet dolgozóinak juttatott anyagi támogatás („intervens eszközök") csupán az oktatókat illeti-e meg, vagy a kutatók is részesedhetnek belőle. Ennek kapcsán a vita tárgyát az képezte: vajon melyik részleg hibájából maradt rendezetlen a szabályzat (ahogyan a saját újításrohamaiban gyorsan elöregedő országban ez oly sok helyen előfordult), s ki értelmezi azt jogszerűbben a maga előnyére. A számtalan erőpazarló, botrányos jelenet ürügye egy – a havi jövedékhez képest is – csekély pénzösszeg, az intézeti átlagkereset tizedrésze volt. Csak emiatt igazán nem lett volna értelme a tartományi önigazgatás különféle szerveihez, sőt bírósághoz is folyamodva, időt fecsérelni arra, aminek tiszteletdíjas munkával a többszörösét is meg lehetett volna keresni. Azonban nemcsak hogy a rendezésre nem kerülhetett sor, hanem – legalábbis látszólag – az addig normálisnak számító munkamenetnek is vége szakadt. Mi több, a többségben levő oktatói érdekeket képviselő vezetés dologkerülésről, vagyis sztrájkról kezdett beszélni. Viszont jellemzően senkinek azóta sem jutott eszébe: vajon mi lehetett az oka annak, hogy egy tudóscsoport aprópénzért, hivatása szabotálásával kockára tette politikai és polgári becsületét, valamint a megélhetését.

Kezdetben úgy látszott, mintha a kutatói részleg dolgozói érvényt tudnának szerezni igazuknak. A panaszra való jogukat ui. még 1983-ban jóváhagyta a megfelelő tartományi bizottság. Ez azonban nem változtathatott azon a tényen, hogy az 1984-es ellenőrzés során a 64 tartományi intézmény közül a Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézetében voltak legszembetűnőbbek a mulasztások. A tiltakozók ügye ekkor már állambiztonsági kérdéssé kezdett válni, úgyhogy beindult a rendcsináló megfélemlítésnek Vicei Károly bebörtönzésében, a kanizsai „orgona-ügyben" és az Új Symposion megtisztításában egyaránt megfelelően működött gépezete. Hornyikék ellenállása azonban nagyobb volt, ügyesen állították össze följelentéseiket, „rágalmaikat" – ahogyan tanár kollégáik, élükön Bosnyákkal minősítették kérelmeiket és tiltakozásaikat –,

úgyhogy 3 évre volt szükség a társultmunka-bíróság döntéséig, mely szerint a felperesek jogtalanul követelőznek. A lázadók azonban továbbra is protestáltak, s ezzel elkerülhetetlenné vált az Intézetből való eltávolításuk. Nem számítva azokat, akiket még a viszály kezdetén meg tudott nyernie magának az oktatói részleg, ill. az Intézet vezetősége. Jellemző, hogy Jung Károly, a nemzetközi hírű néprajzkutató csak ilyen áron juthatott katedrához!

Az Intézet kutatói részlege lázadásának valójában alapvetően pszichológiai okai vannak. Míg ui. az oktatói részleg többnyire még a hatvanas években, sőt korábban tekintélyre szert tett tanárait – annak dacára, hogy nem egynek közöttük föl kellett adnia az eszményeit a Prágai Tavasz tovatűntét követően – a megnövekedett politikai nyomás legfeljebb egy kevéssé kedvetleníthette el hivatásának gyakorlásában, az életre készülő értelmes fiatal emberek szellemi irányításában, addig azok, akik csak kutatói mandátummal rendelkeztek, feleslegességérzettel küszködve végezhették az élettől elszigetelt, íróeszközöknél kezdődő, azoknál végződő munkájukat. A magyarság asszimilációjának tényéhez ekkor már nem férhetett kétség, az anyanyelv nyilvános intézményekben való használatának elmaradása, a magyar tagozatok számának csökkenése, az oktatás anyanyelvűségének romlása ebben az időben – legalábbis szűkebb értelmiségi körökben – közismert tény volt. A két háború közötti jugoszláviai magyar (kisebbségi) szellemi élet kutatása a jugoszlávosodó magyarságnak az irodalomközpontú rétegét sem érdekelte, hiszen abból csupán keveset engedett hasznosítani a tartományi politika, s az egyre nyilvánvalóbb egynyelvűsödés mind a szótárkészítés munkálatait, mind pedig a kontrasztív nyelvtan készítését magától értődően tette fölöslegessé, ill. megtűrtté, kultúrpolitikai dísztárggyá. Pl. a szerbhorvát–magyar szótár anyaga akkor már egy évtizede cédulákon és számítógépben várta a sorsának jobbra fordulását.

Ez különösen azoknak fájhatott, akiknek pedagógiai képességeik is voltak. Közöttük főleg Hornyik Miklós volt ilyen, annál is inkább, mert korábban egy ideig mint gyakorlatvezető tanár a kiváló előadói stílusának, szellemes lényegláttatásának köszönhetően népszerűségre tett szert az egyetemisták között. Kezdetben Hornyik intézetbeli fogadtatása a lehető legkedvezőbb volt. A fölvételekor (1979) és az újraválasztásakor (1982) a Szeli István, Bori Imre és Bosnyák István által aláírt két referátum a lehető legjobb minősítést adta róla. Podolszki említett cikkében a hivatkozott dokumentumok szerint Hornyik képességének jellemzője a *„komoly hozzáállás, elmélyült elemzés, meggyőző érvelés, helyénvaló eszmei álláspontok, szigorú esztétikai követelmények”*, mivel ő *„mindig a tiszta jellem és az etikai függetlenség híve”*, aki a *„végsőig elfogulatlan”* s *„az időszerű esztétikai, társadalmi, irodalmi és művelődési kérdések jó ismerője”*. 1982-ben az előlegezett bizalom beigazolódott: *„Rendszeresen és időben teljesíti feladatait. Már munkába állása első*

évében világosan bizonyította, hogy a legösszetettebb feladatok elvégzésére is felkészült.” Bizonyítékként kiemelik *„az Élő szó című heti előadássorozat tervének és munkaprogramjának kidolgozását”* – az Intézet munkatársai eredményeinek nyilvános bemutatása céljából. Kiemelik továbbá *„odaadó munkáját és szerkesztői tevékenységét a Hungarológiai Közlemények című folyóirat körül”*. Szerintük Hornyik *„sokban hozzájárult a folyóirat koncepciójának fejlesztéséhez és korszerűsítéséhez, ugyanakkor Hornyik új munkatársakat is verbuvált”*. Emellett *„igen agilis és konstruktív tudományos munkatárs. Ezért az Intézetben és szélesebb körben is nagy tekintélynek örvend, nem utolsósorban épp annak köszönhetőleg, hogy mindig kollegiálisan és humánusan viszonyul az emberekhez.”*

Hornyik azonban Bosnyáknál is súlyosabb (nacionalista) bélyeget viselt, s nem érhette utol az oktatókat az uralkodó politika iránti lojalitásban, viszont ez akkor is elsődleges volt, ha a tanárnak nem volt tehetsége az általa áttanulmányozott vagy fölkutatott anyag érdekfeszítő tolmácsolásához. Hadd emlékeztessek a Bori- és Szeli-féle kultúrpolitikához jól illeszkedő Gerold és Utasi már egy évtizeddel korábban megtörtént egyetemi révbe érésére!

Hogy pusztán a papíron rögzített tények szempontjából kinek milyen mértékben volt igaza ebben a személyeskedéssel súlyosan terhelt pörösködésben, azt még ha lehetséges volna, akkor sem lenne föltétlenül fontos eldönteni. Többékevésbé mindenki túloz és sérteget. Az igazság itt nem a részletekben van, hanem a lényegben, a kutatórészleg munkatársainak érthető frusztrációjában. Akkor is, ha utóbb már közel sem dolgoztak annyit, mint korábban, s ha végül már némelyikük – ahogyan az ellenvád állítja – plágiummal számolt el eredeti kutatói eredmény helyett. Az oktatói részleg hangadói fölénye, a többségüknek és tekintélyüknek köszönhetően általuk irányított munkaellenőrzés, amely az évi eredmények értékelésekor kettős mércét érvényesített (aki az érdekeiknek megfelelt, annak elnézték a szabálysértést, akire nem volt szükségük, annak nagy túlzással olvasták a fejére a mulasztásait), csupán ilyen választ érdemelt.

Annál is inkább, mert a lázadók által fő ellenfélnek tekintett Bosnyák István, az Intézet akkori igazgatója, erdélyi témájú ismertető tanulmányában a következőképpen tekinti másodrendűnek az írástudó anyanyelvhez való ragaszkodását: Méliusz *„írás értelmét vizsgáló szövegeinek vannak olyan lírai szólamai is, amelyekben a Szó, a Nyelv, az Anyanyelv bizonyos önértékének abszolutizálására, magával az íróemberi léttel történő kiegyenlítésére, az önbecsükbe-önszépségükbe való öregkori elmerülésre is sor kerül”*. (H, 1978. 9. sz.) Ha egy romániai magyar írónak az ottani egészséges nyelvi közegben ilyen végletes gondolatai vannak, akkor milyen asszociációik lehetnek e tárgykörben az intézetbeli nyelvi, művelődéstörténeti, néprajzi, irodalom- és kapcsolattörténeti kutatóknak, akiknek a Méliuszénál sokkal nagyobb önámítással és mazochizmussal kellene abszolutizálni a nyelvet, amelynek

fennmaradása érdekében végzik kutatásaikat, s amelyet – egyikőjük kivételével – munka közben mint pusztuló anyanyelvüket kénytelenek elsiratni? Bosnyák e problémát – elsősorban Sinkó Ervin és B. Szabó György internacionalista munkásságában elmélyedve és az előadásaira készülődve –, érezhetően kívülről szemléli. S ez elsősorban Hornyikot revoltálja, akinek természetétől idegen a filológiai aprómunka, amellyel a végül is megkötött, rövid ideig tartó kényszerbarátság kellően meg nem becsült föltáró munkát eredményezett a Délbácska, ill. a Reggeli Újság c. lapok jelentőségének tudatosítását illetően.

A kutatórészleg munkatársai tehát kétségbeesésüknek, igazságérzetüknek próbáltak hangot adni a lázadásukkal. Kétségtelenül voltak túlzásaik, sőt olykor talán kisebb hazugságaik is (ilyen értelemben föltehetőleg igaza van Bosnyáknak, amikor az összefoglalójában machiavellizmust is emleget – HK, 1988. 77. sz.), azonban a nagyobb igazság kimondása érdekében ferdítettek tudatosan vagy öntudatlanul. Szabotázsakcióik a felesleges vajdasági magyar értelmiségi posztmodern kiáltása volt – a lényegi hazugságok, a Magyar Tanszék által is hosszú távon nyugtázott beolvasztási politika ellenében. Ui. a „végül is hátha valami csoda történik" reményében a „minél roszabb, annál jobb" maxima volt a lázadó kutatók között nem egynek a vezérelve, hiszen az oktatói részleg politikai kurzussal kiegyező tanártekintélyei, szigorúan önmagában vett nyelvet és irodalmat tanítva, nem nevelték az egészséges nemzeti érzület megőrzésére, az önazonosság védelmére az ifjúságot, s ezzel kiszolgálták a jugoszláv politika beolvasztási igényeit. Hogy Hornyiknak kényszerigazgató ambíciói lettek volna, miként az ellenvád állította, legfeljebb tréfaként fogadható el, ti. az addig befejezett sajtótörténeti kutatásai – ha a marxizmus okos alkalmazásával készültek is – a két háború közötti szerb nacionalizmus etnocid tetteit voltak kénytelenek feszegetni. A tartomány jugoszláv szellemű pártemberei már a belgrádi fenyegetettségük miatt sem érdeklődhettek ez iránt.

Podolszki cikkének posztumusz közlését követően (1989-ben) tehát újra nyilvánosságra kerültek az ellentétek, először a 7 Napban, később pedig a Magyar Szó Közös Íróasztalunk c. rovatában. A munkahelyükről eltávolítottak (Hornyik Miklós, Pastyik László, Junger Ferenc és Keck Balázs) és az erkölcsi károsult (Mikes Melánia) hosszan sorolták a sérelmeiket, s a demokratizáltabb légkört kihasználva az őket manipuláló bürokratahálónak a csomópontjait is megjelölni igyekeztek. Arról cikkeztek viszonylag nyíltan, amiről korábban legfeljebb négyszemközt, esetleg kisebb társaságban volt ajánlatos beszélni. Az érintettek, immár a politikusok is – nem mindig ügyesen – védekezni próbáltak a válaszaikban.

Tünetértékű azonban, hogy a Magyar Szó, egy, a vitát már megsokalló és kellemesebb témákra áhítozó nyugalmazott alezredes közbeszólására hivatkozva

s az oktató részleg végszavával zárja be a végtelen felé burjánzó kegyetlen vitát (1989. VI. 4.).

Hornyik tekintélyének intézetbeli zuhanásával a műveihez való viszony is megváltozott. Nemcsak az embert ítélték el a lázadása, a fölbujtó tevékenysége és a munkátlansága miatt, hanem a műveit is. Gerold és Utasi a **Titokfejtők** c. Hornyik-könyv (1988) kapcsán – miként nemegyszer más esetben – együttesen látnak hozzá kollégájuk lejáratásához (H, 1988. 3. sz.). Olyan benyomást akarnak kelteni, mintha Hornyik öntetszelgő dilettáns lenne, aki, az értekező próza fáradalmait elkerülendő, felszínes viccelődéssel akarja elkápráztatni az olvasóját. Emellett – az érdekei szerint – pontatlan hivatkozásokkal támad, és megmosolyogtató megalkuvással véd. Valóban van egyoldalúság és felületesség Hornyik vitatott írásaiban, azonban a szerző – ha nem rendelkezik kellő fölkészültséggel – aligha lett volna képes a válaszában megleckéztetni a támadóit (az oktatói részleg képviselőit) a filológiai pontosságigényét csillogtatva és az esszéírás módszer-szabadságára hivatkozva.

Ebben a valós és vélt hibákat kereső, a művön keresztül az embert megsemmisíteni igyekvő szellemi párbajban az a legmegdöbbentőbb, hogy azok ellenében kényszerül védekezésre és ellentámadásra Hornyik, akiket néhány évvel korábban elbűvölt a kritikusi és tudósi erényeivel.

RÖVIDÍTÉSEK

D – Dolgozók
E – Együtt (Újvidéki Rádió műsora)
H – Híd
HITK – Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei
HK – Hungarológiai Közlemények
7N – 7 Nap
I – Ifjúság
KI – Képes Ifjúság
MG – Misao–Gondolat
MKÚ – Magyar Képes Újság
MSZ – Magyar Szó
N – Napló
SZV – Szabad Vajdaság
ÚR – Újvidéki Rádió
Ü – Üzenet

CIP – A készülő kiadvány katalogizálása
A Matica srpska Könyvtára, Újvidék

821.511.141(497.11).09"1972/1989"

VAJDA, Gábor
Az autonómia illúziója : A délvidéki magyarság eszme- és irodalomtörténete : (1972–1989) / Vajda Gábor. – Szabadka : Magyarságkutató Tudományos Társaság, 2007 (Újvidék : Verzál). – 453 p. ; 24 cm

Példányszám: 500

ISBN 978-86-85221-09-5

a) Madarska književnost – Srbija – 1972–1989

COBISS.SR-ID 227193863